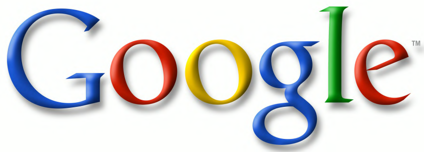

SIGILLVM ACADEMIAE HARVARDIANAE IN NOV ANG
ET
VE
RI
TS
CHRISTO
ECCLESIAE

TIJDSCHRIFT

VAN HET

Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap,

gevestigd te Amsterdam,

ONDER REDACTIE VAN

Prof. C. M. KAN en J. Æ. C. A. TIMMERMAN,

Vice-President en Secretaris van het Genootschap.

TWEEDE SERIE

DEEL III.

Afdeeling: Meer uitgebreide artikelen.

AMSTERDAM. — C. L. BRINKMAN.

1887.

INHOUD VAN HET EERSTE STUK.

INHOUD VAN HET TWEEDE STUK.

INHOUD VAN HET DERDE STUK.

HET

PANE- EN BILA-STROOMGEBIED

OP HET EILAND

SUMATRA

(Studiën over Batahs en Batahsche landen)

DOOR

J. B. NEUMANN

Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

INHOUD VAN DE TWEEDE AFDEELING.

TWEEDE AFDEELING.

HISTORISCH GEDEELTE.

Geschiedenis der Batahs.

Het is eene moeilijke taak te ontdekken wat eeuwen geleden plaats heeft gehad bij een volk, dat er alleen prijs op stelt te weten wat geschied is, voor zooverre het zijne ijdelheid kan streelen; dat geene geschriften bezit, die van feiten en tijdperken spreken; bij hetwelk wel overleveringen bestaan, doch die in geen juist verband kunnen gebracht worden met de geschiedenis van andere volken. De ervaring heeft mede geleerd, hoe weinig vertrouwen gesteld kan worden in de overleveringen van inlandsche volken, hoewel niet geheel kan worden ontkend dat zij vaak op geschiedkundigen grondslag berusten. Bij een onderzoek naar de geschiedenis van een volk mogen die sagen en overleveringen echter niet geheel voorbijgezien worden, daar zij de eenige oorkonden vormen, waarop gelet kan worden. Gewoonlijk vindt men in die overleveringen gewag gemaakt van het ontstaan der wereld en van den mensch, wat dan in verband gebracht wordt met de afkomst van den een of anderen stam, die zich als uitverkoren beschouwt. Bij elk volk vindt men een soort van scheppingsgeschiedenis. Zeker is het dat bij elk individu de gedachte opkomt dat er een begin moet zijn geweest. Maar bovendien beweegt elk inlandsch historicus zich gaarne in het praehistorische tijdperk. Zonder eenige contrôle kan hij zich dan geheel aan zijne fantasie overgeven. Hebben de sagen en mythen, of wat bij een inlandsch volk hetzelfde is, de overleveringen hun ontstaan daaraan te danken, het is ook duidelijk, dat deze in den regel als bronnen voor de geschiedenis van een volk weinig waarde kunnen bezitten, en vooral niet, wanneer zij bewerkt zijn in een tijdperk, toen het volk nog in den staat van kindsheid verkeerde. Zulk een volk toch begrijpt niets van wording en ontwikkeling. Alles is

ontstaan door handelingen van wezens, die zich slechts door onzichtbaarheid van de menschen onderscheiden. En om ook handelingen te kunnen verklaren, die onder de bovennatuurlijkheden zouden moeten gerangschikt worden, geeft men hun de gave der geheimzinnigheid en der almacht, zoowel om over levenlooze zaken als over levende dieren te beschikken, die hun als uitvoerders hunner bevelen ten dienste staan. Het bestaan, de gevolgen van eenige oorzaak zijn slechts wilsuitingen van die wezens. Deze wijze van voorstellen leidt van zelve tot het ongerijmde, wat de meeste — zoo niet alle — Indische overleveringen kenmerkt. Het is duidelijk dat, wanneer de vroegste geschiedenis op die wijze bewerkt is en in verband wordt gebracht met die wezens, zoowel om een verklaring te kunnen geven van wat onbegrijpelijk is of van wat in vergetelheid is geraakt, als tengevolge der ijdelheid en van den nauwen kring, waarin het stambewustzijn zich beweegt, die overleveringen veilig ter zijde kunnen worden gelegd en niet als bronnen voor de geschiedenis kunnen worden geraadpleegd. Soms zijn de stamboomen opgevoerd tot het ontstaan van de wereld of van het land, dat de stam bewoont, of wel tot de allereerste geslachten, terwijl van andere stammen te nauwernood of in het geheel geen melding wordt gemaakt. Ook die overleveringen zijn als verdichtsels te beschouwen en hebben voor de geschiedenis weinig waarde. Zulke overleveringen worden echter door het volk als geschiedkundig beschouwd en het geloof daaraan is onwankelbaar. Zij zijn, voor zoover bekend, zelden opgeteekend en gaan van mond tot mond, zoodat zij herhaaldelijk gewijzigd zijn en nog steeds wijziging ondergaan. Andere bronnen voor de oudste geschiedenis van het Batahvolk bestaan niet. Wat van de historische feiten der laatste eeuw nog in herinnering is gebleven, brengt ons niet tot de kennis van de afkomst van dit volk. De geschiedenis leert ons derhalve daaromtrent weinig of niets.

Slechts hypothesen kunnen worden geopperd.

Op die wijze kwamen sommigen tot de afstamming der Batahs van de Loeboes, de Koeboes, de Mantirs en van nog andere wilde stammen, die overal in den Maleischen Archipel voorkomen. Anderen houden die volken voor den oerstam, door Maleiers en Batahs verdrongen, maar vergeten dan tevens op te sporen, van waar deze zijn gekomen. Nog anderen zien in de genoemde wilde stammen verwilderde Maleische of Batahsche stammen en nemen genen of dezen dan als eerste bevolking van Sumatra aan. Weer anderen beschouwen Batahs en Maleiers als zusternatiën, wat ons, daar we onbekend zijn met den oorsprong der Maleiers, niet verder brengt.

Maar al die hypothesen, welke tot het denkbeeld leiden, als zoude in de werkelijk voortschrijdende ontwikkeling der oorspronkelijke bevolking (aborigines) het onderscheid der verschillende stammen gezocht moeten worden; of dat een hooger begaafd ras op het tooneel is getreden, waarvoor het minder begaafde plaats moest maken — dus eene wisseling van rassen —; of dat verschil van beschaving ook verschil van nationaliteit heeft teweeggebracht — zij allen hebben weinig reden van bestaan. Zoolang philologen en linguisten niet tot een voldoend antwoord kunnen geraken en hunne bevinding kunnen toetsen aan de ontdekkingen van archaeologen en anthropologen, die uit den organischen samenhang van den bodem, waarin het gebeente van de menschen der oudheid tot den opbouw der aardkorst heeft medegewerkt, de wetenschap van het menschdom putten — zoolang moeten wij in de duisternis blijven wandelen.

Wij kunnen dan ook slechts compileeren hetgeen vroegere schrijvers ons over de Batahs hebben medegedeeld, daaraan de bestaande overleringen toetsen en daaruit gevolgtrekkingen maken, die leiden kunnen tot de kennis van een deel der geschiedenis der Batahs.

Evenals de oude geschiedenis der Maleiers op Sumatra, is die van de Batahs een en al sage. De Maleiers bezitten echter nog geschriften, die spreken van eene stichting door een zoon van Alexander den Groote. Het blijkt niet dat de Batahs hunne geschiedenis ooit hebben te boek gesteld. Doch enkele stammen onder hen leiden de afkomst hunner hoofden ook van dien grooten monarch af. Verre van dit aan Maleischen invloed te wijten — de mogelijkheid daarvan is echter niet buitengesloten — wijzen wij er op dat die gelijkheid der sage ook beschouwd kan worden als een gevolg der vestiging van Hindoesche volkplantingen op Sumatra. Van algemeene bekendheid toch is het dat bij de Hindoes geen vorst ooit zulk eene groote, levendige en tevens bestendige bewondering heeft nagelaten als juist Alexander de Groote, zoodat zij elkander de daden van dien vorst nog steeds voorlezen 1).

Niets is dus natuurlijker dan dat de oorspronkelijke bevolking, in beschaving verre bij de Hindoes achterstaande, deze hierin navolgde, en dat de hoofden langzamerhand den roemrijken persoon van Alexander den Groote als hun stamvader beschouwden. Het is moeilijk te beslissen, of die gissing juist is, zoolang geene zekerheid bestaat, of het Batahvolk in de periode der Hindoes reeds op Sumatra bestond, en of het toen eene afzonderlijke natie vormde. In de taal worden wel is waar Sans-

1) Zie ook Steyn Parvé: „Koran, Veda en Bijbel."

krietsche woorden of die met het Sanskriet overeenkomen, aangetroffen, maar ook vele woorden van andere talen komen daarin voor. Men vindt toch vele Javaansche, Maleische, Menangkarbouwsche, Makassaarsche, Soendaneesche, Niassche, Tagalsche woorden in het Batahsch terug of deze zijn met Batahsche woorden verwant, zonder dat men daaruit besluiten mag, dat die volken op de Batahs invloed hebben uitgeoefend 1).

Het is echter aan geen twijfel onderhevig dat de Hindoes hunne colonisatiën ook hebben uitgestrekt tot die landen, welke volgens de overleveringen sedert eeuwen tot de Batahlanden behoord hebben en daartoe voor een deel nog behooren.

In Deli, Batoe Bara, Padang Bolak, Oeloe Baroemoen, Groot-Mandheling, Angkola, Rau en Kampar bestaan nog door menschenhanden opgerichte gedenkteekenen uit vroegeren tijd, die de eenige steunpunten vormen bij het beschrijven der geschiedenis, welke verder reikt dan hetgeen ons bij mondelinge overlevering kan worden overgebracht. Zij worden nu eens voor sepulcra antiquorum gehouden, dan weder voor tempels, door Hindoes opgebouwd, aangezien. In Padang Lawas worden zij *bijara* geheeten, een term, door niemand verstaan en welks afkomst duister is. De bevolking weet daarvan niets mede te deelen. En toch moeten zij getuigen voor eene bloeiperiode in de geschiedenis dezer streken. De sporen daarvan zijn geheel uitgewischt, tenzij men die uit de steenen en de nog bestaande steenen beelden lezen kan. Maar ook dan nog zal men het niet verder brengen dan tot de kennis der namen van de oprichters dier gedenkteekenen, tot de kennis van thans wellicht geheel voorbijgegane grootheid, tenzij hunne geschiedenis in verband kan worden gebracht met die van de voorgeslachten der bevolking, welke thans in die streken gevestigd is of vroeger gevestigd was.

De overleveringen zwijgen hiervan. Volgens deze was de eerste Batah van goddelijke afkomst. Hij stichtte een dorp aan het Tobameer, en van daar uit heeft zich zijn nageslacht naar alle kanten verspreid 2). De stam of marga Nasoetion leidt zijne afkomst af van Alexander den Groote en eene vrouw uit de Boenijans of onzichtbare wezens 3). Ook

1) Dr. van der Tuuk meent dat de Sanskrietsche woorden, in het Batahsch voorkomende, niet direct van de Hindoes zijn overgenomen, en vooronderstelt, dat zij door tusschenkomst van een ander volk bij de Batahs zijn ingevoerd. (Tobasche spraakkunst.)

2) Vergelijk ook: „Extract uit het reisverslag naar Si Gompoelon en Si Lindoeng in Maart en April 1858" door Mr. W. A. Henny, opgenomen in het Tijdschrift van Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, Deel XVII, Serie V, Dl. 3.

3) Overzicht van land en volk in Mandheling en Pertibi, door F. J. Willer.

de marga Hasiboean meent van een aanzienlijke uit het gevolg van dien vorst af te stammen. Voorts vindt men hunne afkomst in rechtstreeksch verband gebracht met de schepping der wereld 1). Andere overleveringen stellen de Batahs als de eerste bevolking van Sumatra voor, afkomstig uit een land, dat oostwaarts over zee was gelegen 2).

A. L. Weddik spreekt in zijne beschrijving der Battalanden 3) van overleveringen, die de Batahs van Malaka deden verhuizen. Zij zouden de Loeboes (oorspronkelijke bevolking) hebben verdreven.

De overleveringen verschillen dus onderling. Zij stemmen echter alle hierin overeen, dat de hoofdzetel der Batahs aan het Tobameer was gelegen en dat de verschillende stammen (*marga*) zich van daaruit verspreid hebben. Dit land heette *Morsa*, zeer waarschijnlijk hetzelfde als het Sanskrietsche woord „martija", wat aarde, of woonplaats van al wat sterfelijk is, beteekent 4).

Hoe de verdere verspreiding zou moeten plaats gehad hebben zal ik aan de hand der bestaande overleveringen van de marga's Hasiboean en Dasopang later mededeelen.

Al kunnen wij nu ook gerust aannemen, dat Toba de hoofdzetel der Batahs is geweest, ook dan nog zijn wij niet veel verder gekomen in de kennis der afkomst van dit volk. Het is zeker het best aan te nemen, dat de Batahs van het vasteland zijn overgestoken en dat zij deel genomen hebben aan de kruistochten der Polynesische stammen naar den Indischen Archipel en naar de oostwaarts daarvan gelegen eilanden, daar het toch waarschijnlijk is dat de Maleische stammen in de vroegste tijden met de Polynesiërs één stam of beter één ras hebben uitgemaakt 5).

De eerste berichtgever aangaande de Batahs kan Herodotus geweest zijn, die van een *Padda* volk in den archipel spreekt 6). Duidelijk is zijn bericht evenwel niet en veel wordt van hen niet gezegd, zoodat de

---

1) C. de Haan: „Verslag van eene reis in de Batahlanden" (Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Deel XXXVIII).

2) „Verslag van eene reis in het land der Batahs" door Burton en Ward, opgenomen in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië van het Koninklijk Instituut. Nieuwe volgreeks, deel I, 1856.

3) Indisch Archief, jaargang I, Deel II.

4) Zie Bataksch Woordenboek v. d. Tuuk, die mede den Maleischen naam van het eiland Sumatra (Pǎrtja) van het Sanskriet „Martij-a" (sterveling, mensch) doet afstammen.

5) Dr. Th. Waitz „Anthropologie der Naturvölker", deel V.

6) Vergelijk: „An account of the wild tribes inhabiting the Malayan Peninsula, Sumatra and a few neighbouring islands" bij the Revd. Favre.

naam *Padda*, welke waarschijnlijk vroeger verkeerd was overgenomen, of wel later in Batah is veranderd, de eenige grond is waarop de meening van het bestaan van het Batahvolk in den tijd van Herodotus kan steunen. Want wat hij daarbij voegt, dat bij die bevolking de gewoonte bestaat om bejaarde familieleden te dooden en op te eten, zou van zoovele volken der oudheid kunnen gelden, van welke hetzelfde beweerd wordt, dat dit niet voldoende is om de Batahs bepaald te karakteriseeren. Zelfs het bericht van Sir S. Raffles in zijne Memoirs, dat de Batahs, naar men zegt, hunne ouders, wanneer zij te oud zijn om te werken, opeten, versterkt de meening van Herodotus nog niet, dat deze gewoonte meer bijzonder bij de Batahs zou hebben geheerscht. Ook is het nog de vraag, of de zegsman van Raffles wel de waarheid heeft gezegd, want de hedendaagsche Batahs, onder welke zich nog enkelen uit Raffles tijd bevinden, weten niet dat het vroeger ooit anders gebruikelijk geweest is om menschen te eten, dan bij wijze van gerechtelijke executie, in den strijd of uit wraakzucht. Burton en Ward, die in 1824 eene reis in de Batahlanden hebben gedaan, maken er ook geen gewag van, ofschoon die gewoonte, zoo zij bestaan had, toch te opmerkelijk zou geweest zijn om haar geheel te verzwijgen. Ook William Marsden maakt daarvan in zijn History of Sumatra, waar hij het menscheneten bij de Batahs behandelt, geen melding, ofschoon daar verschillende voorbeelden en getuigenissen betreffende deze gewoonte worden aangehaald en gegeven.

Trouwens het zou wel opmerkelijk zijn, ook indien Herodotus' bericht werkelijk op de Batahs terugsloeg, dat bij dit volk nog na meer dan 2000 jaar dezelfde afschuwelijke gewoonte in stand was gebleven. Doch even goed als het menscheneten zelf — zeker wel door het uitsluitingsysteem bij de Batahs gehandhaafd — in zwang is gebleven, had ook het gebruik om de ouden en gebrekkigen op te eten, zoo dit werkelijk in vroegeren tijd gewoonte is geweest, *kunnen* blijven bestaan.

Maar van den anderen kant doen de eerbied, door den tegenwoordigen Batah zijnen ouders toegedragen, en de zorg, die hij voor ouden en gebrekkigen heeft, terwijl hij toch, zooals uit de instellingen kan blijken, op lager trap van ontwikkeling staat dan zijne voorouders, aan het vroeger bestaan dier afschuwelijke gewoonte twijfelen.

Overigens kan de mededeeling van Herodotus nogtans op de Batahs gedoeld hebben, en daaruit zoude dan op te maken zijn, dat de Batahs reeds vóór onze jaartelling dezen archipel bewoond hebben.

Duidelijker dan deze schrijver der oudheid spreekt Nicolo de Conti (1449) van een volkstam op het eiland Sumatra, die menschenvleesch eet

en wiens land Batech wordt genoemd 1). Batech moet ongetwijfeld Batah voorstellen, daar die naam nergens op Sumatra wordt teruggevonden.

Ook Odoardus Barbosa (1516) wijst op een land op Sumatra (grenzende aan het Batahland), dat Aaru wordt geheeten, waar de bevolking heidensch is en menschenvleesch eet, hoofdzakelijk van hen die in den krijg verslagen zijn 2).

De naam Batta wordt in de vroegste tijden het eerst uitdrukkelijk vermeld gevonden in het reeds meermalen aangehaalde werk van William Marsden, waar vermeld staat dat Ala eddin Shah, die in 1529 den Atjehschen troon besteeg en om zijne groote veroveringen *kahar* of de machtige genoemd werd, zich, volgens de Portugeezen, radja van Atjeh, Baros, Pedir, Pasei, Dajaen Batta noemde; en verder dat vele verdragen, door dezen vorst, voornamelijk met de naburige staten Batta en Aaru (omstreeks 1539 en 1541) gesloten, vermeld worden door Ferdinand Mendez Pinto 3).

De Barros (1563) noemt de bevolking van het land tegenover Malaka Bátas. Zij eten menschenvleesch en zijn de meest woeste en oorlogzuchtige van het geheele land. En om nog eene aanhaling uit Marsden's werk te doen, er wordt ook medegedeeld dat Beaulieu (1622), over Sumatra handelende, daarvan schrijft, dat het volk in het binnenland onafhankelijk is en een taal spreekt, verschillende van het Maleisch; dat zij afgodendienaars zijn en menschenvleesch eten; dat zij hunne gevangenen nooit vrijlaten maar hen opeten met peper en zout. Zij hebben geen godsdienst, maar bezitten een soort van staatsregeling.

Deze mededeelingen geven het recht om met zekerheid aan te nemen dat het noordelijk binnenland in het begin der 16e eeuw door Batahs werd ingenomen.

Gewichtiger dan deze kennis — want een bestaan van vier eeuwen bij een volk, dat zich evenzeer in levenswijze en gewoonten als in taal van de naburige stammen onderscheidt, kan ook zonder bovenstaande getuigenissen worden aangenomen — gewichtiger dan die kennis is het feit, dat het hierbedoelde volk reeds in 1529, en zeker reeds vroeger, onder den naam *Batah* bekend was.

Intusschen noemt het volk zich zelf zoo niet, en het beschouwt het bezigen van dien naam als schelden. Er is ook geen streek, Batah geheeten, die als hoofdnederzetting van het volk kan beschouwd worden.

1) Aangehaald in William Marsden's „History of Sumatra" 3e ed., pag. 390.

2) ibid.

3) History of Sumatra, 3e ed., pag. 428.

Vanwaar dan die naam? Zelfs het woord *batah-mamatah* — iets berijden als een paard 1) — is bij een groot deel van het volk onbekend.

Een schrijver in de Sumatra Courant van 1883, n° 64, beweert dat het volk, 't welk nog niet onder Maleischen invloed geraakt is, dus in het ware Batahland, zich zelf *Batah* noemt, wat zooveel beteekent als *lopok*, een plantensoort.

Ik zal dien schrijver niet op dezen grond tegenspreken, dat ik nimmer streken heb aangetroffen, zelfs niet die, tot welke nooit Maleiers doordrongen, waar men zich dien naam gaf. Daarentegen weegt mijne ondervinding wel op tegen die van den schrijver, welke nooit verder in de Batahlanden is gekomen dan tot Si Lindoeng en Si Pirok. Met zekerheid kan ik zeggen dat de Batahs, die in de bovenstreken van Deli, Serdang, Batoe Bara, Asahan, Kowalo en in Oeloe Bila wonen, het woord Batah gebruiken, wanneer zij ironisch trachten te zijn. Zoo maakte een hoofd in Oeloe Bila mij zijne verontschuldigingen dat hij mij niets kon aanbieden, omdat hij maar een arme Batah was! De man had een paar maanden geleden een Mohamedaan, die hem de korân wilde laten zien en daaruit wilde voorlezen, weggejaagd en gedreigd hem te znllen opeten 2).

Ik geloof dan ook dat het woord Batah zijn ontstaan te danken heeft aan een misverstand.

Men weet dat de geleiders van Columbus, het eiland Margarita voorbijvarende, eenige inboorlingen ontmoetten, die bezig waren visschen te harpoeneeren. Zij vroegen dezen in de Haïtische taal, hoe de naam was van hun stam. De visschers echter dachten dat men den naam van den harpoen verlangde te weten en antwoordden dus: *Guaike guaike*, wat „spitse stok” beteekent. Sedert worden de Guaraunos Guayqueries geheeten 3).

Waarom zouden de Batahs ook niet aan een dergelijk misverstand hun naam te danken kunnen hebben? Men kon bijv. een islamiet naar hun naam gevraagd en ten antwoord gekregen hebben „*orang debata*”,

---

1) Zie Batahsch woordenboek van van der Tuuk. Deze voegt er nog bij — misschien „heiden”, ook op Kristenen en Chineezen toegepast, wijl zij varkensvleesch eten; dan is het ook klaarblijkelijk een naam, door een *niet* heidensch volk gegeven en dus aan het Batahvolk geheel vreemd. Dan is het ook onwaarschijnlijk dat de naam *Padda* van Herodotus op *Batah* heeft gedoeld.

2) Deze man is Soetan Sinomba, hoofd van het onafhankelijke landschap Garoga, dien ik in November 1883 ontmoette.

3) A. von Humboldt: „Reise in die Aequinoctial Gcgenden des neuen Continents.”

of menschen die Debata aanbidden, evenals de Maleiers, Javanen en andere volkstammen, die den islam belijden „*orang islam*" worden genoemd. De verkorting van *debata* en *bata* is evenzeer mogelijk als die van *islam* en '*slam*. Voorts is het mogelijk dat in plaats van *debata* gezegd werd *dibata*, zoodat *di* als praepositie werd beschouwd en men tot de conclusie kwam dat *bata* de naam van een land moest zijn. En daar de meeste Indische talen tot de consonantische behooren en niet zelden de overgenomene op een vocaal eindigende woorden met een min of meer uitgestooten onvolkomen uitgesproken *k* sluiten, behoeft deze verklaring niet geheel onjuist te zijn. Te meer grond erlangt zij uit het feit, dat ook andere heidenen op Borneo en op Malaka Batahs genoemd worden, ofschoon het niet blijkt, dat zij tot het ras van Sumatra behooren 1).

Batah zou dus oorspronkelijk evenmin een scheldnaam zijn als *mof* voor Duitscher, afgeleid van mowen of maaien. Maar zooals deze naam werd toegepast op de grasmaaiers van Westphalenland, die niet door bijzondere snuggerheid uitmuntten, en daarom een scheldnaam geworden is, gaat ook *Batah* thans voor een scheldnaam door, dewijl het woord niet gebezigd werd voor alle stamgenooten, maar slechts voor dat deel, 'twelk bij hunne vereering van Debata nog varkens- en hondenvleesch nuttigde.

Hoe de nationale naam der Batahs was, zal even moeilijk op te sporen zijn als de oorspronkelijke nationale naam der Maleiers. Deze noemen zich toch alleen *orang Malajoe*, in tegenoverstelling van Christenen, Batahs en andere niet-Mohamedanen. Overigens onderscheiden zij zich naar hunnen landaard.

William Marsden zeide derhalve ten onrechte, dat het wel de „most obvious division" was, waaraan de reisbeschrijvers zich gewoonlijk schuldig maakten om de bevolking in te deelen in twee categoriën, n.l. Mohamedanen aan de zeekust en Heidenen in het binnenland, dewijl in zijn tijd het Mohamedanisme nog weinig tot in het binnenland van Sumatra was doorgedrongen.

Juister is zijne opmerking, wanneer hij de dwaling aantoont, waarin vele personen verkeeren, die nimmer op Sumatra zijn geweest, als zij op de bevolking van de eilanden den naam van Maleiers toepassen 2).

---

1) Zie woordenboek van v. d. Tuuk onder het woord *batah* en O. van Kessel in zijn statistische aanteekeningen omtrent het stroomgebied der rivier Kapoeas, opgenomen in het Indisch Archief, jaarg. I, deel II.

2) History of Sumatra, 3e ed., pag. 40.

Even als nu de Maleiers onder verschillende namen bekend staan, worden ook de Batahs onderscheiden naar de streken, waar zij zich ophouden, en ook wel naar de marga's, die tevens aan het land hunner nederzetting den naam hebben gegeven. Zoo worden zij geheeten *halak Toba*, — *Daïri*, — *Karo Karo*, — *Si Lindoeng*, — *Dolok*, — *Kambe*, — *Padang Bolak*, — *Baroemoen*, — *Mandailing*, — *Angkola*, enz. Slechts het besef van een nationalen band onder een en hetzelfde opperbestuur kon tot het aannemen van een nationalen naam aanleiding geven.

Stellen wij ons voor dat de Batahs vroeger een aaneengesloten geheel gevormd hebben, dan kunnen zij ook zeer goed een nationalen naam gedragen hebben, die echter door de splitsing in vele deelen, welke blijkens de taal reeds voor lang moet plaats gehad hebben, verloren is gegaan. Men vergelijke dezen toestand met dien in de oude tijden in Europa, en men zal moeten toestemmen dat hierin niets vreemds is gelegen. Van der Tuuk acht het waarschijnlijk dat *Toba* de nationale naam is geweest, wijl men in de oudste werken dezen naam vermeld vindt in tegenoverstelling van *Djaoe*. De Maleiers toch worden door de Batahs *Djaoe* geheeten, terwijl door de Niassers daarvoor het woord *Dawa* wordt gebezigd, waaruit blijken kan dat de Maleiers zieh vroeger *Djawa* hebben genoemd en daarom ook heden nog bij de Arabieren *Djawi* heeten, terwijl Ibn Bathuta aan Sumatra den naam geeft van *Djawa* 1).

Keeren wij thans tot de eigenlijke geschiedenis terug.

Vroegere schrijvers hebben dus weinig licht verspreid over een volkstam, die, zoo hij in vroegere tijden niet *de* voornaamste is geweest, dan toch zeker tot de voornaamste volkstammen van Sumatra heeft behoord.

De erkenning van het land der Batahs als eene onderhoorigheid van Atjeh in het begin der 16e eeuw doet veronderstellen dat deze volkstam toen nog niet zulk een verbrokkeld geheel vormde als thans.

Laat ons thans trachten nog meerdere geschiedkundige feiten te verzamelen, namelijk de zoodanige, welke spreken van aanrakingen met andere volken, waardoor dan enkele tijdperken uit de Batahsche geschiedenis met eenige juistheid kunnen worden bepaald.

Franz Junghuhn zegt, dat eenige Angkolasche hoofden beweren uit *Roem* (d. i. *Arabië*) afkomstig te zijn 2). Met recht acht hij dit verdacht. Opmerkelijk is het echter, dat volgens hem de meeningen van alle Batahsche hoofden hierin overeenstemmen, dat het plateau van Toba het eerst be-

---

1) Zie woordenboek onder Toba.

2) „Die Battaländer auf Sumatra", Deel II, pag. 19.

volkt is geworden en dat de Batahs zich vandaar uit verspreid hebben hetgeen volgens zijne berekening omstreeks het jaar 1140 zou hebben plaats gehad. Hij vindt dat dit feit op bevredigende wijze overeenstemt met zijne beschouwingen omtrent eene emigratie naar het oosten, omstreeks 1160, van Menangkarbouwers, die toen reeds op eene bevolking van Batahs in Angkola en Mandheling stieten, daar zij zich anders wel in deze streken zouden gevestigd hebben, die toch meer overeenkomst bezaten met hun geboortegrond, zoowel wat het klimaat als wat de grondgesteldheid aangaat 1).

Junghuhn is, om tot die overeenstemming te geraken, van eene verkeerde veronderstelling uitgegaan. Hij heeft verkeerd gelezen, want bij Marsden, de bron waaruit hij geput heeft, komt niet voor dat overbevolking van Menangkarbouw emigratie naar het oosten noodzakelijk maakte, waardoor in 1160 onder aanvoering van Sari Tări Boewana „Singha pura" gesticht werd. Daarin wordt toch duidelijk gemeld dat die emigratie uitging van Palembang.

In het Maleische werk „Soelalatoe'l Salatina", eene der beste bronnen voor de Maleische geschiedenis, lezen wij het volgende:

„Alquizah maka terseboetlah perkataän Sări Tări Boewana karadjaan „di Palembang itoe ada pada soewatoe hari baginda berpikir hendak „mentjari tampat negări karana Palembang baginda tiada berkenan lagi „poela baginda hendak melihat laoet . . . enz.," zoodat er zelfs geen sprake is geweest van gronden aan overbevolking ontleend, en de emigratie eenvoudig is geweest een gril van Sări Tări Boewana, wien het verblijf in Palembang verveelde en die de zee wenschte te zien.

Wel veronderstelt Marsden, waarop door Junghuhn echter niet is gewezen, dat onder Mahameroe, den berg, waar Sări Tări Boewana zijn zetel had, wordt verstaan de berg Soengei Pagoe in Menangkarbouw, in welks nabijheid vier groote stammen woonden, van welke één, genaamd Malayo, de stad Singapoer heeft gesticht. Vreemd komt het hem voor, dat de inscheping van Palembang en niet van Indragiri of Siak uit heeft plaats gehad, welke rivieren veel dichter bij gelegen waren 2).

Er bestaat niet de minste grond om hierin met Marsden mede te gaan. De berg Mahameroe van de Maleische legenden, ook wel Si Goentang genaamd, is de berg Saboetang, eigenlijk Seboentang, een lage heuvel op drie palen afstands van de hoofdplaats Palembang, waarop zich het graf zou bevin-

---

1 „Die Battaländer auf Sumatra", pp. 21 en 22.

2) „History of Sumatra", 3e ed., p. 330.

den van Alexander den Groote, die in Palembang als heilig wordt beschouwd 1).

Verder neemt Junghuhn aan dat Mandheling het zuidelijkste Batahland was. Zoowel de overleveringen van de Batahs als die van de Maleiers spreken van veel zuidelijker gelegene streken, die door Batahs bevolkt zouden zijn geweest. Op die bronnen zal ik later terugkomen.

Willen wij nu de redeneering van Junghuhn bij het aannemen eener overbevolking van Menangkarbouw volgen, dan komen wij tot de slotsom dat voor de Maleiers geen andere uitweg om te emigreeren bestond dan juist de rivier van Siak en de meer zuidelijk daarvan gelegen rivieren, daar het noordwaarts daarvan gelegen land reeds door Batahs was ingenomen, hetgeen meerdere waarschijnlijkheid zou verleenen aan de overleveringen der Batahs, die den Dolok Pasoman of Ophir in Taloe de zuidelijkste grens van het Batahland en tevens het einde van de wereld noemen 2).

Willen wij dit echter als geschiedkundig waar beschouwen, dan dienen wij eenig bewijs te ontvangen, dat in zeker bekend tijdvak de Menangkarbouwers werkelijk hun hoogland hebben verlaten voor streken, die te weinig overeenkomst hadden met hun land, en waar de ontwikkeling dus te zeer van die te hunnent afweek, dan dat niet veilig mag worden aangenomen dat slechts nood hen gedwongen heeft derwaarts te trekken, of dat zij in de steeds voortgaande beweging om zich uit te breiden op een volkstam zijn gestooten, die elk verder voortdringen belet heeft.

De bewoners van Soengei Oedjoeng, Roembou, Johor en Soimenanti op het schiereiland Malaka houden zich voor afstammelingen van Maleiers, afkomstig van Menangkarbouw, die ongeveer in de 13e eeuw hun land hebben verlaten. In hunne taal, in hunne zeden en in den regeeringsvorm zoude hunne afstamming duidelijk te bespeuren zijn 3).

Onder de traditiën van het schiereiland Malaka vindt men vermeld dat zeker Menangkarbouwsch hoofd, genaamd Tu Puttair, met een talrijk gevolg na de vlucht van Sări Iskandar Sjah van Singapore naar Malaka, aldaar aankwam en zich te Tabo in het gebied der Jakoens (schiereiland Malaka) vestigde 4).

---

1) Tijdschrift van Ind. T. L. en V., Dl. IV; Nieuwe Serie Dl. I, pag. 188.

2) Batahsch woordenboek van v. d. Tuuk. Zie onder het woord Pasoman.

3) Zie Waitz' Anthropologie, deel V, 1e ged., pag. 15.

4) Rd. Favre: „An account of the wild tribes inhabiting the Malayan Peninsula, Sumatra and a few neighbouring islands."

Sări Iskandar Sjah nu regeerde van 1249—1274 1), zoodat wij besluiten mogen dat het Batahland zich in het midden der 13e eeuw uitgestrekt heeft tot weinig bewesten het bevaarbare gedeelte der Siak-rivier, en er dus veel reden bestaat om de overleveringen der Batahs, die van den Dolok Pasoman als de grens van hun gebied spreken, voor geloofwaardig te houden. Ook aan de hand der ethnologie vindt men ze gedeeltelijk bewaarheid.

Aan de Soengei Aoer benoorden Ajarbangis (gelegen bewesten Dolok Pasoman) wordt heden nog Batahsch en Maleisch gesproken, terwijl van de vier larassen met name Si Kilang, Sontang, Ajar Hadji en Soengei Aoer slechts de laatstgenoemde door Maleiers is bewoond.

In de laras Tjoebadak (benoorden den Dolok Pasoman) is een deel der bevolking van Batahsche afkomst. Het is daarom aan geen twijfel onderhevig dat de Batahsche overleveringen aangaande die grensbepaling vertrouwbaar zijn, daar toch niets het geloof rechtvaardigt dat die kolonisatiën eerst uit de laatste eeuw dateeren.

De onderafdeeling Rau is vroeger een Batahland geweest, zooals de daarvan bestaande Maleische overleveringen melden, welke verhalen dat die landstreek door eenige Menangkarbouwsche hoofden op de Batahs veroverd is. Ook de streken beoosten Rau hebben aan Batahs toebehoord.

Zoo vermeldt o. a. E. Th. van Delden in zijn dagverhaal van eene reis naar Galoegoer VI Kota 2): „Nadat Moeara Takoes door de uit Koeamang (Panti) komende Batahs verwoest was.... enz." Moeara Takoes heeft in het midden-Kampargebied gelegen en Koeamang ligt in het tegenwoordig Maleische Rau, zoodat ook de overleveringen van Rau aangaande de vroegere aanwezigheid van Batahs in die landstreek hierdoor bevestigd worden.

Verder zegt dezelfde schrijver nog: „Buiten het op den beschreven steen nabij Kota Gloegoer voorkomende Batakschrift en het daaraan geknoopt verhaal van de herkomst van de eerste stamhoofden in de Kampar Kanan-nederzetting, doen ook andere bijzonderheden eene bekendheid met Mandhelingsche gewoonten onderstellen en tot de afkomst der bewoners van daar besluiten."

In mijne nota betreffende de onafhankelijke landschappen Mapat Toenggoel en Moeara Soengei Lolo VI kota 3) gaf ik de reden op,

1) E. Netscher: „De Nederlanders in Djohor en Siak" (Verhandelingen van het Bat. Genootschap van Kunsten en wetenschappen, Dl. XXXV).

2) Tijdschrift van Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, Deel 27.

3) Ibid., Deel 29.

waarom geloofd mag worden, dat die landen in vroeger tijden door Batahs zijn bewoond geweest, wat door de overleveringen bevestigd wordt. En daar Djepang Kanan en Djepang Kiri aan de samenvloeiing der rivieren Loeboe en Soempoer dezelfde overlevering met Mapat Toenggoel bezitten, mag ook ten opzichte van die streken eene vroegere vestiging van de Batahs aangenomen worden.

Derhalve was in zeker tijdperk het land, gelegen om de noordelijke helft van den Dolok Pasoman, het brongebied der Rokan, dat der Siak en der Kamparrivier, in handen der Batahs, en, te rekenen naar de jaren, verloopen sedert die streken door de Batahs zijn verlaten, zou hunne vestiging juist hebben kunnen samenvallen met de emigratie van den hierboven genoemden Tu Puttair, nl. in het midden der 13e eeuw.

Sluiten wij ons nu aan bij Junghuhn, wanneer hij uit de emigratie der Menangkarbouwers naar het schiereiland van Malaka, en dus niet naar streken, die met hun geboortegrond overeenkwamen, de gevolgtrekking maakt, dat de Batahlanden ten tijde dier emigratie in het midden der 13e eeuw reeds op een hoogen trap van beschaving stonden en dat de zooeven genoemde landstreken toen reeds door emigranten van Toba bevolkt waren, dan hebben wij een lichtpunt meer verkregen in de overigens zoo groote duisternis der oude geschiedenis van Sumatra.

Overigens is het niet mogelijk, de vroegere geschiedenis der Batahs tot bepaalde tijdvakken terug te brengen, zoolang de gegevens daaromtrent zoo schaarsch zijn. Wij kunnen slechts onderstellen dat het Batahgebied vóór het midden der 13e eeuw zich ook tot Malaka heeft uitgestrekt.

Het blijkt uit de overlevering der Mantra's op het schiereiland Malaka dat Batahs van Sumatra hun land hadden veroverd, doch daarna alle op één na door den Batin Margalang zijn vernietigd. Lang na den dood van dit hoofd waren zij andermaal van Sumatra overgestoken en hadden de Mantra's naar het binnenland verdreven 1).

Dit moet geweest zijn vóór de stichting van Malaka in 1252. Schenkt men die overlevering geloof, wat geschieden mag, daar toch van dezen volkstam geen gewag zou gemaakt zijn, wanneer er geene aanraking tusschen hen had plaats gehad, dan moet dit feit bij het gemis van bronnen, die meer licht zouden kunnen verspreiden, als het vroegst bekende geschiedkundige feit in de geschiedenis der Batahs beschouwd worden. Deze overlevering wordt wel is waar door Waitz in zijn Anthropologie betwijfeld, doch op geen enkelen grond.

1) Notices sur les Mantras par Borie, opgenomen in het Tijdschrift van Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, Deel X, Serie IV, Deel 1.

Eene andere gewichtige gevolgtrekking zou uit dit historisch feit getrokken kunnen worden, namelijk deze, dat de overlevering der Mantra's niet juist is geweest, wanneer zij de Batahs van Sumatra doen komen. Eene dergelijke onware voorstelling is niet onverklaarbaar, daar de overlevering mondeling werd voortgeplant en men thans de Batahs voornamelijk — en bij de Mantras wellicht uitsluitend — op Sumatra kent.

Zijn de Batahs op het Maleische schiereiland geweest, dan is het ook zeer wel mogelijk, dat hunne vestiging aldaar dagteekent uit den tijd, vóórdat zij naar Sumatra zijn overgestoken en zich aan den oostelijken oever van het Toba-meer hebben nedergezet, zooals de overlevering luidt, die ons door Burton en Ward wordt medegedeeld 1).

Geheel ongelooflijk is dit niet, wanneer wij ook op eene overlevering, bij de Atjehers bestaande, letten, dat nl. de bevolking der 22 moekims afstamt van de Batahs, die de oorspronkelijke bevolking onder den naam van Mantirs naar het binnenland gedrongen hebben 2). Waren de Batahs reeds in het binnenland gevestigd geweest, dan zouden de Mantirs daar niet heengetrokken zijn en daar geen toevlucht hebben gezocht.

Wij zouden dus tot de conclusie moeten komen dat de Batahs geïmmigreerd zijn en zich ten onrechte beschouwen als het oorspronkelijke volk van het eiland Sumatra.

Dit onderzoek heeft nog een ander nut opgeleverd. Het leidt wellicht tot de kennis van den oorsprong van de Loeboes en de Talangers, van welke de eerstgenoemden in Groot-Mandheling en Padang Lawas wonen, de Talangers in het brongebied van de Tapoeng en aan de Rokan. Van dezen laatsten volkstam is, naar mij bekend is, nimmer iets geschreven 3). Omtrent de Loeboes daarentegen zijn enkele brokstukken gegeven, die echter weinig licht in de geschiedenis doen ontstaan.

---

1) Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië door het Koninklijk Instituut. Nieuwe volgreeks, Ie deel, pag. 283.

2) Atjeehsche Taalstudiën door K. F. H. van Langen, opgenomen in het Tijdschrift voor Ind. T. L. en V, Deel 28.

3) Nadat ik dit geschreven had, ontving ik het 2e nummer van het 1e deel, 2e serie, van het Tijdschrift van het Ned. Aardrijkskundig genootschap, afdeeling: Meer uitgebreide artikelen. Daarin komt een artikel over Sumatra's Oostkust voor van de hand van den controleur H. A. Hymans van Anrooy. Daarin vind ik voor het eerst iets over deze menschen geschreven, doch ook weinig meer dan dat zij dikwijls de oude bewoners van het land zijn, die te eeniger tijd door vroegere invasies naar het binnenland werden gedrongen of derwaarts zijn uitgeweken. En verder dat zij, om zich aan eventueele vexaties van Siak en Pelalawan te onttrekken, in hunne onmetelijke bosschen heen en weer trekken.

Willer meent dat de Loeboes tot de oorspronkelijke bevolking van Sumatra hebben behoord, en wel op grond van hunne overleveringen, dat zij met Maleiers der Padangsche Bovenlanden één volk hebben uitgemaakt, doch later door burgeroorlogen zijn verdreven. Hij veronderstelt voorts dat hun taal dezelfde is als die, welke men vóór eeuwen te Pagarroejoeng sprak en stelt voorop dat hunne maatschappelijke ontwikkeling, die sedert de afscheiding dezelfde zou zijn gebleven, de mogelijkheid buitensluit dat zij de zee waren overgestoken. Zij kunnen dus niet van elders gekomen zijn 1).

Ik kan die overtuiging niet deelen. Volgens eene overlevering der Loeboes, mij medegedeeld, zouden zij oorspronkelijk op het Maleische schiereiland hebben gewoond en zich op Sumatra het eerst aan de Rokanrivier hebben gevestigd. Ook eene overlevering der Talangers, een nog wilder volk dan de Loeboes, luidt, dat zij over zee zijn gekomen en daarna steeds aan den voet der bergen in het Rokangebied hebben gewoond. C. A. van Ophuysen zegt in zijne aanteekeningen over de Loeboes 2) dat hunne oudste woonplaats gelegen was in de Padang Lawas nabij de nog bestaande kampong Rambah.

Rambah (niet in Padang Lawas, maar daaraan grenzende en ressorteerende onder het bestuur van de Oostkust van Sumatra) ligt nu aan de Loeboe-rivier, eene der bronnen van de Rokan. Daar de Loeboes slechts in Mandheling en Oeloe Baroemoen (Padang Lawas) voorkomen en het niet bekend is, dat zij ooit elders hunne woonplaatsen hadden buiten de Batahsche streken, mag men vragen: is het, bij de overeenkomst, die zij in uiterlijk en gewoonten met de wilden op het schiereiland hebben, niet mogelijk dat zij de Batahs bij het verlaten van dat eiland hebben gevolgd, hetzij dan in dienstbaarheid of slavernij, hetzij door familiebanden verbonden, daar de Batahs zich toch wel met de daar wonende bevolking zullen hebben vermengd? De omstandigheid dat zij bij de komst van het gouvernement in deze streken nog in een soort van dienstbaarheid verkeerden, de Loeboes bij de hoofden van Mandheling en Djandji Lobi (Oeloe Baroemoen) en de Talangers bij de hoofden van Siak, pleit eenigszins daarvoor. Volgens anderen moeten zij reeds in Mandheling hebben gewoond vóór de komst van den daar heerschenden

1) Iets over de Loeboes en Oeloes in de binnenlanden van Sumatra, naar mededeelingen van T. J. Willer, door E. Netscher (Tijdschrift van Indische T. L. en V. Deel IV, nieuwe serie Deel I.)

2) Tijdschrift van Ind. T. L. en V., Deel 29.

marga Nasoetion in die streken, of wel deze marga is uit de Loeboes ontsproten 1).

De legende aangaande hun bestaan in Mandheling, zooals deze door C. A. van Ophuysen wordt medegedeeld, kan daarom toch wel waarheid bevatten. Daarentegen zouden de verhalen aangaande hunne Menangkarbouwsche afkomst sprookjes blijken te zijn door Mandhelingsche hoofden uit ijdelheid verzonnen, of wel door Europeanen, die eene oorspronkelijke bevolking willen vinden zonder eenig onderzoek en die zeker zijn geen tegenspraak te ontmoeten bij het noemen van een volkstam, van welken weinig of niets bekend is. Misschien dat ook aan die zucht is toegegeven in het verhaal, ons aangaande de Loeboes ten beste gegeven in het Nieuw Padangsch Handelsblad van 23 en 30 Juni 1883, nos. 77 en 78. Zoolang een taalonderzoeker als H. N. van der Tuuk nog maar besluiten kan tot de meening, dat de Loeboes „wel de oorspronkelijke bewoners, althans van het zuidelijk gedeelte der Batahlanden geweest zullen zijn" 2), acht ik het stellen mijner vraag niet geheel van grond ontbloot, en dat in weerwil van den stelligen toon, waarop de schrijver van „Het een en ander over Toba" (Nieuw Padangsch Handelsblad van 10 Februari 1885, no. 17) de tamme Loeboes doet afstammen van volgelingen van Radja Tandan, een vorst uit het huis van Pagarroejoeng.

Ik geef echter niet meer dan eene aanwijzing. Om aan mijne meening eenige zekerheid te verschaffen, zoude in de eerste plaats een onderzoek noodig zijn, niet alleen van de taal der Loeboes, maar ook van die der verschillende nog wilde stammen op het schiereiland Malaka, onder welke vele de Maleische taal spreken, die bij sommige stammen veel overeenkomst heeft met het Menangkarbouwsch 3), zooals men beweert, dat de Loeboesche taal ook zou bezitten 4).

Ik ben afgedwaald naar een terrein, dat slechts indirect tot de Batahsche geschiedenis behoort. Bij de oplossing dezer vraagstukken zoude men wellicht een stap nader kunnen komen tot de kennis van den oorsprong der bevolking van Sumatra.

Boven meen ik te hebben aangetoond, dat het Batahland zich tegen de dertiende eeuw van onze jaartelling zuidwaarts heeft uitgestrekt tot

---

1) Résumé van het onderzoek naar de rechten, op Sumatra op de onbebouwde gronden uitgeoefend.

2) Voorrede op het 1e stuk van de Tobasche spraakkunst.

3) Zie o. a. Dr. Th. Waitz: „Anthropologie der Naturvölker", dl. V.

4) Zoo o. a. Willer door E. Netscher en Henny over de Loeboesche taal, opgenomen in het Tijdschrift voor Ind. T. L. en V.

den Dolok Pasoman en tot aan het brongebied van de Kampar-rivier. Ik zal trachten ook de noordelijke grenzen in dien tijd bij benadering op te geven.

Marco Polo, die ongeveer in 1290 op zijne terugreis van China Atjeh bezocht, verhaalt van een rijk Ferlech (waarschijnlijk *Perlak*), welks bergbevolking gelijk beesten leefde en menschenvleesch at 1).

In de Hikajat radja radja Pasei 2) wordt o. a. gezegd: „ada soewatoe kaoem „orang dalam negari itoe tijada ija maoe masok agama islam maka ija „lari kahoeloe Soengei Pasangan maka karana itoelah di namaï orang „dalam negari itoe Gajo hingga datang sekarang ini." Dit wordt gezegd in verband met de bekeering tot den Islam van Sultan Malek el Saleh, radja van Samoedara en zijne onderhoorigen. Zoowel in Malaka als in het noordoostelijke gedeelte van Atjeh is de Islam in de 13e eeuw ingevoerd, wat o. a af te leiden is uit het feit, dat Marco Polo op diezelfde reis de bevolking van Atjeh voor afgodendienaars uitmaakt, terwijl de bevolking der steden gezegd wordt door Saraceensche kooplieden te zijn bekeerd 3).

De Gajo's erkennen hunne afkomst van de Batahs. Zij waren dus in dien tijd, voordat zij Perlak verlaten hadden, Batahs, wien de naam Gajo gegeven was. Het Batahrijk heeft zich dus ook in de 13e eeuw tot aan de hooglanden van Atjeh uitgestrekt.

De westkust van Sumatra van Singkil af tot Ajarbangis zal in dat tijdperk wel mede daartoe behoord hebben. De zich daar bevindende staten zijn voor het meerendeel nog zuiver Batahsch en zullen wel steeds, althans in de laatste eeuwen, Batahsch zijn geweest. De geschiedenis toch kan uitwijzen, dat het Batahgebied gedurende de laatste eeuwen wel verbrokkeld en verkleind werd, maar zich niet heeft uitgebreid.

En wat de oostkust van Sumatra betreft, elke staat kan nog op zijn Batahschen oorsprong wijzen. Zelfs in Tamiang, waar het Atjehsche bestanddeel zoo sterk vertegenwoordigd is, worden nog Batahsche instellingen aangetroffen. Ook bestaat er eene legende van Ampoen Toewan, die de Batahs uit Tamiang verdreef, maar herhaaldelijk door hen bestookt werd.

De Alassers, die de boven-Langkat bewonen, erkennen van Batahschen oorsprong te zijn. Batoe Bara, Asahan, Kowalo zijn Batahsche staten en zijn het ook altijd geweest, in weerwil der invallen van Atjeh en Siak. Slechts aan de kusten wonen Maleiers. En zoo is het ook met het gebied

---

1) Aangehaald door W. Marsden in zijn: „History of Sumatra."

2) Uitgave van M. Dulawier, 1849, pag. 24.

3) Zie noot 1.

van Deli en Serdang, hoewel daar de sporen er van meer en meer door de immigratie van duizenden Chineezen verloren gaan.

De overleveringen in het Pane- en Bila-gebied (de afdeeling Laboean Batoe) spreken ook van Batahs, welke die streken bewoonden en van wie de voorouders der thans besturende hoofden het land hebben gekregen 1).

Andere feiten uit de vroegere Batahsche geschiedenis, behalve uit het tijdperk, toen wij of de Engelschen in aanraking met de Batahs zijn gekomen, heb ik niet kunnen nasporen.

Groote deelen van het Batahland zijn daarna onder Maleische suprematie geraakt; sommige deelen zelfs zijn Maleische landen geworden en langzamerhand zal de Batahsche natie van het tooneel der geschiedenis verdwijnen, niets nalatende dan een naam, waaraan slechts het menscheneten zal verbonden blijven.

Thans strekken de Batahlanden zich uit tot nabij Ajarbangis, Tjoebadak, Klein-Mandheling, het noordelijk gedeelte van de laras Kota Radja (onderafdeeling Rau) en tot Sosa ten zuiden; de straat van Malaka van de monding der Pane af tot aan de monding van de Bedagei-rivier op de zuidoostelijke grenzen van Deli, ten oosten; het boven-stroomgebied van de Deli- en Langkat-rivieren en ook dat van de Singkil ten noorden; en ten westen de zeekust tot Natal en Ajarbangis.

Vroegste geschiedenis van het stroomgebied.

Wij lezen bij T. J. Willer in zijn meer aangehaald werk over Mandheling en Pertibie 2), dat, behoudens uitzonderingen, al de toen in Padang Lawas heerschende stammen of geslachten uit Tobah zijn gekomen, de oudsten sedert 12 en de jongsten sedert 8 generatiën; dat het land geene andere bevolking had dan eenige weinige wilden van een Maleisch ras, die zij dadelijk hebben verdreven.

Geloof slaande aan de genealogiën zouden wij moeten aannemen, dat de meeste alhier aanwezige stammen niet langer dan een vijftiental geslachten in deze streken gevestigd zijn. Doch nergens heb ik vermeld gevonden, dat bij de bezetting dezer streken door Batahs een Maleisch ras gevonden was. Integendeel de overleveringen luiden bijkans zonder uitzondering, dat het land geheel woest lag en dat slechts enkele van met-

1) Zie mijne „Schets der afdeeling Laboen Batoe".

2) Tijdschrift van Ned. Indië, jaargang VIII.

selsteen opgerichte gebouwen op de vlakten van Padang Bolak en Oeloe Baroemoen op het vroeger bestaan van een volk wezen.

Noch het een noch het ander kan worden aangenomen. Want gaan wij de aan de genealogiën verbonden verhalen na, dan blijken daaruit groote tegenstrijdigheden, zoowel ten opzichte van den duur der vestigingen als betreffende de verlatenheid dezer streken bij de komst der eerste immigranten. Wij komen tot de conclusie, dat de stamboomen der verschillende hoofden weinig vertrouwbaar zijn, zoo wij ze onderling vergelijken en ze in overeenstemming willen brengen met de feiten der geschiedenis. Het geval doet zich bij oplettend onderzoek herhaaldelijk voor, dat dezelfde personen niet altijd dezelfde stamboomen opgeven, zoodat ik, toen ik mij in het bizonder daarmede bezighield, daar dit noodig was voor de vele kwestiën van voorrang, van aanspraken op het hoofdschap en dergelijke, — ook om een beter inzicht in de geschiedenis van het land te kunnen verkrijgen — niet zelden ontmoedigd alle genealogiën heb ter zijde gelegd.

En wat het feit betreft, dat de Batahs bij hunne komst alhier een Maleischen volkstam zouden hebben verdreven, — ik meen in het vorige hoofdstuk op voldoende gronden te hebben aangetoond, dat daaraan alle geloofwaardigheid moet ontzegd worden. Doch zooals boven reeds gezegd is, ik heb daarvan nooit iets vernomen 1).

Nogtans mogen die stamboomen niet geheel en al worden verwaarloosd. Evenals uit de overleveringen nog wel eens iets geschiedkundigs is te putten, zoo kunnen die genealogiën ook dienen om een tip van den sluier op te lichten, waarin de geschiedenis is gehuld. Niet eer echter dan na onafgebroken onderzoek, herhaalde toetsing van de verschillende opgaven en de daaraan verbonden verhalen, voortdurende zifting en zuivering van wat verdichtsel kan heeten, kunnen zij tot dat doel worden gebezigd.

Uit hedendaagsche toestanden is het op te merken, dat *marga* reeds sedert eeuwen niet uitsluitend *familie*, maar ook en veeleer *stam* heeft beteekend. Ware slechts het eerste waar, dan zou het verwondering

1) Als Willer dit mededeelt, wil ik het niet aan zuivere fantasie toeschrijven. In het geheele werk van Willer vindt men de onmiskenbaarste sporen, dat hij de antwoorden heeft uitgelokt, zooals hij ze wenschte. Onder den invloed van zijn denkbeeld dat de Loeboes de oorspronkelijke bevolking van Sumatra wel konden zijn, richtte hij zijne vragen zeker steeds zoo in, dat hij eene bevestiging van zijne meening erlangde. De inlander begrijpt na eenigen omgang zeer vlug, waar de vrager heen wil en praat dezen dan naar den mond.

moeten baren, dat uitgebreide landstreken als Angkola, Si Pirok, Groot Mandheling, Klein Mandheling, eigenlijk Padang Bolak, Oeloe Baroemoen, Baroemoen Tonga en Sosa en zoovele andere, respectievelijk slechts door ééne familie zouden zijn bezet geworden, zooals Willer het in zijn boven aangehaald werk bij de behandeling van den adel heeft willen doen voorkomen. Daarin toch laat hij Si Langkitang en Bahitang, zoons van Namora Pande Bosi, van Oeloe Baroemoen komen om aan het onbewoonde Klein Mandheling eene bevolking te geven. Met welk doel nu zouden die twee personen — laten zij ook van volgelingen vergezeld zijn geweest — woeste gronden in bezit hebben genomen, die eene bevolking van duizende en tienduizende zielen kunnen dragen? Trouwens had werkelijk eene gansche familie zich op zulke woeste gronden gevestigd, dan nog zou het weinig aannemelijk wezen, dat alle leden en met hen hun nageslacht zóó eensgezind zouden geweest zijn, dat zij zich steeds omtrent vestigingen in nog woeste streken verstonden, of wel dat eene aaneensluiting van grondgebied hun steeds gewenscht voorkwam. Dit toch zou het geval moeten zijn geweest, daar in vroegere tijden, althans in de Zuidoostelijke Batahlanden, buiten bepaalde grenzen geene opeenhooping van dezelfde margaleden, als zij welke binnen die grenzen leefden, werd gevonden. Dit kan alleen daarvan het gevolg geweest zijn, dat de stam zich op dergelijke gronden had gevestigd en gestaan had onder een eenhoofdig gezag, dat toenmaals krachtig genoeg moet geweest zijn om de leden van zijn stam bijeen te houden. Twee uitzonderingen hierop worden in de tegenwoordige zuidelijke Batahlanden gevonden, nl. de marga Nasoetion in de afdeeling Laboean Batoe en de marga Loebis in het landschap Si Pagaboe (Oeloe Baroemoen). Zij zijn beide van hunne stamgenooten door den marga Hasiboean gescheiden, Nasoetion van den heerschenden marga van denzelfden naam, in Groot Mandheling, Loebis van dien in Klein Mandheling. Hoe dit plaats gegrepen heeft leert ons de overlevering wel ten opzichte van den marga Nasoetion, maar daar deze spreekt van eene uitwijking uit Menangkarbouw 1), terwijl de hoofden mede erkennen van dezelfde afkomst te zijn als die van Groot Mandheling, die hunne Batahsche afkomst niet verloochenen 2), is zij niet geloofbaar.

De marga Loebis in Padang Lawas verklaart van Klein Mandheling

1) Zie mijne „Schets der afdeeling Laboean Batoe.''

2) Zij trachten zulks wel te doen door het te doen voorkomen dat zij afstammen van Alexander den Groote. (Zie Willers werk over Mandheling en Pertibie).

afkomstig te zijn. En ondanks de in Klein Mandheling bestaande, hierboven reeds aangehaalde overlevering betreffende het eerste bezetten van dat land, die juist het tegenovergestelde zegt: nl. dat die van Padang Lawas uit heeft plaats gehad, acht ik het waarschijnlijker dat Loebis den marga Nasoetion bij zijne uitwijking naar de oostelijke landen heeft gevolgd. Deze waarschijnlijkheid berust daarop, dat Loebis *bajo bajo* is van Nasoetion en geen hoofd of stam eene vestiging zoekt zonder zich te doen vergezellen van zijn bajo bajo. Zoo werden in het midden van deze eeuw Angkola, Batang Toroe en Si Pirok bevolkt door uitgewekenen van Padang Lawas, doch was ieder uitgeweken hoofd ook gevolgd van een bajo bajo 1). Wat bajo bajo beteekent, zal ik later verklaren. Hier zij de mededeeling voldoende dat het bajo bajoschap kracht geeft aan het gezag van een hoofd, omdat als de bajo bajo van een anderen stam (*marga*) is, huwelijken kunnen worden gesloten, zonder dat scheiding er het gevolg van is. Huwelijken in denzelfden marga zijn ongeoorloofd, zelfs tot in de onderdeelen van een marga.

Het blijkt nergens uit dat de marga Nasoetion zich als stam in het benedenstroomgebied gevestigd heeft. De overleveringen spreken slechts van één lid uit dien stam, die voor een viertal eeuwen door huwelijk een stuk grond heeft gekregen, dat later meer en meer werd uitgebreid 2). Men mag in dezen aan de overlevering geloof slaan, want schaars is de marga Nasoetion in het benedenland vertegenwoordigd en slechts de hoofden en hunne rechtstreeksche familieleden zijn van dien marga. Te meer bewijs voor mijn gevoelen. Terwijl in die streken, welke door ligging en natuurlijken rijkdom tot den grootsten bloei konden geraken, de marga Nasoetion zich niet zoodanig heeft kunnen ontwikkelen, dat daaruit eene bevolking is voortgesproten, mogen wij er met reden aan twijfelen, of dit in streken, welke in minder gunstige conditie verkeeren, wel zou hebben plaats gevonden.

En hetzelfde kan gezegd worden ten opzichte van Loebis, welke marga nog slechts door weinigen in Si Pagaboe wordt vertegenwoordigd.

Nemen wij marga aan in de beteekenis van *stam*, dan is het duidelijk hoe een heerschende marga een aaneengesloten gebied bezet, zooals dit in het zuidelijk Batahgebied in werkelijkheid heeft plaats gehad, en zooals dit nog bestaat, zij het ook niet meer met eenhoofdig gezag.

---

1) Zie ook „Het inlandsch bestuur ter Sumatra's Westkust" door Th. A. L. Kroesen (Tijdschrift van Nederlansch-Indië. Nieuwe Serie, 2e jaargang).

2) Zie mijne: „Schets der afdeeling Laboean Batoe."

Vergelijken wij dan dezen toestand met dien in Palembang, waar het land verdeeld is in marga's of districten, dus eene staatkundige indeeling, dan geraken wij tot de overtuiging dat ook de Batahsche marga niet anders beteekend heeft dan de Palembangsche en beide overeenkomen met het bijna gelijkluidende Sanskrietsche woord *warga*, wat *afdeeling* beduidt 1).

Het verwerpen van het woord familie als uitsluitende beteekenis van het woord marga, waarvoor wij den stam in de plaats stellen, brengt ons een weinig nader tot de mogelijkheid om ons een denkbeeld te vormen omtrent de geschiedenis van dit stroomgebied. We kunnen ons dan voorstellen, hoe verschillende stammen het geheele Batahland bevolkten, deels ruwe bergstammen, die zich minder gemakkelijk verplaatsten, deels nomadenhorden, die geene vaste woonplaatsen hadden, maar na zich jaren hier of daar te hebben opgehouden weder verhuisden. Wij worden hierin bevestigd door de bestaande overleveringen. Zij, die steeds valleien of vlakten bewoond hadden, hebben zich herhaaldelijk naar soortgelijke streken verplaatst; de bergstammen hebben niet getracht hunne ontoegankelijke bergen te verlaten, of waar zulks nog heeft plaats gevonden, bracht die verplaatsing hen ook weder naar de bergen. Terwijl in de bergstreken verplaatsingen gewoonlijk gevolgen waren van oorlogen, geven de overleveringen voor de verhuizingen op de vlakte meest vredelievende bedoelingen op. Men mag aannemen, dat dit alleen mogelijk was bij nomadenvolken, die, wijl hunne vestigingen tengevolge hunner levenswijze van tijdelijken aard dus zeer primitief waren, er niet tegen opzagen om een streek te verlaten, waaruit zij anders door sterkeren zouden verdreven zijn. Doch ondanks die herhaalde verhuizingen bleef elke marga een aaneengesloten geheel.

Als nu de hoofden beweren dat deze landen slechts voor 12 à 15 geslachten zouden bevolkt geworden zijn, dan kan het niet anders of hiermede worden hunne laatste verplaatsingen bedoeld. Zij verbinden deze wel is waar met eene komst rechtstreeks van Toba, maar, daar zij van de vroegere geschiedenis niets af weten dan alleen dit, dat Toba de bakermat moet zijn geweest van de geheele Batahsche bevolking, is het niet onwaarschijnlijk dat dit beweren slechts uit de lucht is gegrepen om aan hunne geschiedenis een begin te geven. Wij zullen maar één voorbeeld aanhalen, dat te meer tot die onderstelling geleid heeft. De marga Harahap in Padang Bolak zou voor ± 13 geslachten van Angkola zijn gekomen. Maar er bestaat een legende van een lid van dien stam met name

1) Zie Batasch woordenboek van Dr. H. N. v. d. Tuuk onder het woord *marga*.

Ompoe mandjolak mariboe, die reeds lang vóór dien tijd in Padang Bolak was geweest, zich te Loboe Tobat, een thans nog bekende plaats nabij Goenoeng Toewa, had gevestigd, aldaar strijd had gevoerd en gevlucht was naar den Dolok Batoe Toewa, een der noordelijke grensbergen van de vlakte insgelijks nabij Goenoeng Toewa en daarna plotseling verdwenen was 1).

Laten wij de legende voor wat zij is 2); daaruit blijkt evenwel dat ook

---

1) De legende verhaalt dat de strijd te Loboe Tobat tusschen Ompoe mandjolak mariboe en zijn tegenstander Namora Soelagan zóó bloedig gevoerd werd, dat het bloed bij stroomen op de aarde vloeide (*marbaoer*) en een rivier vormde, die thans nog den naam van Aek Habaoeran of Haboran draagt.

2) De legende luidt als volgt. Ompoe mandjolak mariboe was een jongeling wonende te Loboe Tamijang in het landschap Angkola. Hij werd verliefd op de schoone dochter van Namora Soelagan, een radja in Mandheling en wonende te Padang Garoegoer. Eens dat hij zich naar hare kampong begaf, ontmoette hij de moeder van Djariboe tala (zoo heette de schoone). Lang onderhield hij zich met haar en zij vond behagen in den jongeling. Doch als zij zich met hem bezighield, ontviel haar het kluwen van het weefgetouw, dat zij voor zich had. Zij verzocht Ompoe het kluwen op te rapen. Hij voldeed aan haar verzoek en verkreeg daarop de belofte, dat zij hem Djariboe tala zou geven, zoodra zij huwbaar was. Tot drie malen toe viel het kluwen en drie malen werd hem de belofte door de moeder gegeven. Ompoe was daarover zeer verheugd en keerde naar zijn land terug.

Geduldig wachtte hij den tijd af, dat Djariboe tala volwassen zoude zijn en hij haar zou kunnen huwen. Daar vernam hij op eens dat het hem toegezegde meisje verloofd was geworden aan een Mandhelingschen radja, waarom hij besloot haar te schaken. Het gelukte hem haar weg te voeren, maar Namora Soelagan, de vader van het meisje, had reeds een groot gedeelte van den bruidsprijs in ontvangst genomen en kon dat niet meer terugbetalen. Om dus niet in ongelegenheid te geraken zette hij de vluchtelingen achterna en haalde ze in nabij de Si Itang (Angkola). Na een korten strijd moest Ompoe vluchten; hij begaf zich naar Saba bangoenan in Padang Bolak. Hij versterkte zich te Goboe Tabat en riep de hulp in van zijne broeders. Niet lang daarna was Namora Soelagan hem tot daar gevolgd en het bloedige gevecht, waarvan in de vorige noot sprake was, werd gevoerd. Lang duurde de strijd. Een der broeders van Ompoe mandjolak mariboe, met name Datoe Pangoeboeng, wist de aan hunne zijde gevallenen weder in het leven terug te roepen, zoodat Ompoe, schoon in de minderheid, den strijd wist vol te houden. Maar toen Datoe Pangoeboeng zelf viel, moest hij spoedig het onderspit delven. Al zijn volgelingen sneuvelden — slechts Ompoe en zijne vrouw bleven in het leven en ontkwamen aan de handen van hun vervolger door eene overhaaste vlucht naar Soenge Doerijan, aan den voet van den Dolok Batoe Toewa. Djariboe Tala was onderwijl zwanger geworden en toen zij den Dolok Batoe Toewa besteeg, voelde zij het uur harer bevalling naderen. Aan hevigen dorst lijdende, vroeg zij Ompoe om water voor haar te halen. Doch vóór dat Ompoe aan haar verzoek had voldaan, had zij een jongen ter wereld gebracht en zichzelf van het leven

vóór de thans genoemde geslachten deze streken reeds door den marga Harahap zijn bezet geweest, wat zooals later aangetoond zal worden, blijken zal zeer waarschijnlijk te zijn.

Volgens anderen zoude Ompoe mandjolak mariboe van den stam Dadi Moente zijn geweest en zijn tegenstander Namora Soelagan van den stam Harahap, wat voor ons doel hetzelfde is. Noch Ompoe mandjolak mariboe noch Namora Soelagan worden in de bovenbedoelde geslachtslijsten genoemd. Men zegt dan ook dat zij geleefd hebben lang vóórdat Padang Lawas door de voorouders van de tegenwoordige bevolking was bezet. En dat aan werkelijke verplaatsingen moet worden gedacht, blijkt ook uit een verhaal van den stam Si Regar, die zegt een anderen volkstam te hebben ontmoet op den Dolok Oenteroedang nabij de tegenwoordige kampong Hadjoran, welke stam werd verdreven. Zoowel de hoofden van Hadjoran als van Si Pirok, alle van de marga Si Regar, beweren toch hun land woest aangetroffen te hebben, zonder eenige bevolking. En dat wel niettegenstaande er ook een verhaal loopt betreffende de voorvaders van de hoofden van Si Pirok, waardoor het duidelijk wordt dat er wel degelijk een andere stam heeft gewoond, die door Si Regar is bestreden en verdreven. De naam van dien stam was Si Moesir en zijne vestiging was te Praoe Soerat in Si Pirok, insgelijks in dit stroomgebied. Het is dus niet aan te nemen dat de hoofden het aan het rechte eind hebben, wanneer zij dit beweren en hunne overleveringen hiermede aanvangen, dat zoowel Si Pirok als Hadjoran door drie gebroeders, hunne voorvaders, die van Si Batang Kajoe (Toba) kwamen, was bezet geworden, omdat er niemand woonde.

Zoo beginnen de overleveringen van den stam Hasiboean ook bij het opgeven der beweegredenen om Oeloe Baroemoen tot plaats van vestiging te kiezen, met deze, dat dit land geen bevolking droeg. Maar toch erken-

---

beroofd, ten einde een einde te maken aan den strijd tusschen haren geliefde en haren vader. Verschrikt zag Ompoe op het lijk van Djariboe tala en op het pas geboren wicht. Dit niet kunnende opvoeden, liet hij het kind liggen en verliet de plaats. Echter niet vóórdat hij een tak van den tamosoeboom in den grond gestoken had en dezen had bevolen op te groeien tot een boom, die zijn loofkroon zou buigen naar den kant werwaarts Ompoe zou gaan, opdat zijn zoon hem later zoude kunnen weervinden. Sedert welven de tamosoeboomen hun loof naar het oosten. (Vergelijk de noot bij den tamosoeboom in de beschrijving van het plantenrijk in dit werk).

Voor de broeders van Ompoe Datoe Pangoeboeng, Taktahon oma, Kobal Baloetan, Lapoeng namondol ondol en Djamban di Pening, werden later graven opgericht (door wie weet men niet), van welke dat van laatstgenoemde te Goenoeng Toewa zou zijn. (Het mij aangewezen graf is echter blijkbaar van Hindoeschen oorsprong).

nen zij, dat de stamvader van het tegenwoordige geslacht der hoofden, die het eerst in die streken was gekomen, op het grensgebergte van Oeloe Baroemoen Namora boroe Poelongan 1) had aangetroffen, met wien hij een verbond had gesloten. Nu is het niet aan te nemen, dat Namora boroe Poelongan liever in het onvruchtbare en ontoegankelijke grensgebergte woonde dan op de vruchtbare vlakte, die toch maar voor het nemen lag, zoo zij werkelijk onbewoond was geweest. En ware het ook dat het volk van Namora boroe Poelongan een wezenlijk bergvolk was, dat zich niet op de vlakte kon te huis gevoelen, dan nog zou hij dat land als het zijne hebben erkend, ware het ook alleen om den stam Hasiboean van zich afhankelijk te maken. Doch hiervan melden de overleveringen niets. Wel bevatten zij op zichzelven eene tegenstrijdigheid en daardoor ook ligt het bewijs voor de hand, dat de geheele afdeeling Padang Lawas reeds bewoond was, toen de voorvaders van de tegenwoordige stamhoofden zich daar kwamen nederzetten. De marga Hasiboean erkent reeds in het tweede geslacht na zijne vestiging in Oeloe Baroemoen den stam Tambak uit Baroemoen Tonga te hebben verdreven. Als men de geschiedenis van dezen stam volgt, zooals ik later doen zal, dan moet deze stam reeds ettelijke jaren het bovenstroomgebied bewoond hebben vóórdat Hasiboean daar kwam.

Op grond van een en ander is de veronderstelling gerechtvaardigd, dat dit land niet onbewoond was, toen de voorvaders der thans levende hoofden zich daar kwamen vestigen, maar dat van de toen daar levende stammen geene sporen meer zijn overgebleven, waaruit eene geschiedenis zoude kunnen worden opgemaakt, die meer omvat dan hetgeen de genoemde overleveringen geven.

Zoover wij kunnen nasporen, moeten twee stammen Tambak en Dadi of Naï moente als de oudste van de nog in dit stroomgebied bestaande heerschende marga's beschouwd worden. Van laatstgenoemden stam is slechts weinig bekend geworden. Zooveel is echter zeker dat hij tegen het einde der 16e eeuw in het Rokangebied heerschende moet geweest zijn, en wel meer bepaald in de landschappen Marataïs en Loeboek Godang. Ik zeide o. a. in eene nota, over die streken handelende 2), dat na langdurige oorlogen de Batahs onder Pak Marata naar Angkola waren verdreven, alwaar thans nog een Soetan Marataïs moet bestaan.

1) Poelongan is ook de naam van een marga, die bijna in de zuidelijke Batahlanden is uitgestorven. In Mandheling worden nog hoofden van die marga gevonden.

2) „Nota over de onafhankelijke landschappen Mapat Toenggoel en Moeara Soengei Lolo VI Kota", opgenomen in het 29e deel van het Tijdschrift voor Ind. T. L. en V

Het tegenwoordige koerija hoofd van Marataïs (Angkola), een afstammeling van denzelfde, is van den marga Dadi moente. Dat Pak Marata zich zoover heeft teruggetrokken en zich niet op de schoone vlakte van Oeloe Baroemoen of in de vruchtbare vallei van Batang Onang (langs beide streken gaat de natuurlijke weg van Marataïs naar Angkola) en ook niet in de valleien van de Batang Gadis in Mandheling (een anderen weg) had nedergezet, doet vermoeden dat die gronden reeds bezet waren en dat hij de macht niet heeft gehad de daarop wonende bevolking te verdrijven — of wel dat die streken toen reeds zoo bevolkt waren, dat eene vestiging aldaar hem geen voordeel kon opleveren.

Zien wij uit de stamlijsten dat de radja's van Baroemoen sedert hunne komst in deze landen 12 tot 20 geslachten tellen en rekenen wij voor ieder regeerend geslacht gemiddeld 40 jaar, dan komen wij tot een cijfer van 640 jaar, dus tot het midden van de 13e eeuw, als tijd waarin de marga Hasiboean zich naar Oeloe Baroemoen heeft verplaatst.

De radja's van de vallei van Batang Onang zijn nu in het 10e en 12e geslacht sedert de vestiging aldaar van Mandjoengkit Tano, een lid van den marga Harahap, van wien de voornaamste hoofden aldaar afstammen. Als wij dezelfde berekening volgen als hierboven, wordt het cijfer 440 verkregen, zoodat de vestiging van den marga Harahap in Batang Onang moet gerekend worden te dateeren van het midden der 15e eeuw. Beide stammen waren derhalve op die gronden gevestigd ten tijde dat Pak Marata uit Marataïs werd verdreven, wat, zooals gezegd is, eerst in de 16e eeuw kan hebben plaats gehad.

Dezelfde redenen, die Pak Marata geleid moeten hebben om na zijne verdrijving die vruchtbare streken voorbij te gaan, zullen ook een telg van het vorstenhuis van Mandheling (marga Nasoetion) bewogen hebben om bij zijne uitwijking uit Mandheling zijne dynastie in het benedenstroomgebied der Pane- en Bila-rivieren voort te planten. In mijne „schets van Laboean Batoe" heb ik de overlevering, zooals zij luidt, teruggegeven. Wij kunnen thans de afstamming van het vorstenhuis van Pane, Bila en Kota Pinang van het Menangkarbouwsche vorstenhuis als verdichtsel beschouwen, alleen verzonnen om de ijdelheid te streelen of om de bestaande legende zijner afstamming van een voedsterling van een hond in vergetelheid te doen geraken 1).

1) Zie omtrent de afkomst van de hoofden van Groot-Mandheling (marga Nasoetion) het werk van T. J. Willer in het Tijdschrift van N. I. jaargang VIII. De benedenlandsche radja's noemen hun marga Dasoetian, wat hetzelfde moet voorstellen als Nasoetion. Vergelijk ook Dadi moenti en Naï moente.

In mijne „schets der afdeeling Laboean Batoe" berekende ik de regeeringstijdperken van de radja's der drie staten en van Kampong Radja en gaf het jaar 1630 als het waarschijnlijke jaar der stichting. Trekken wij ruim 70 jaar af voor de regeering der twee radja's van Pinangawan (Kota Pinang), de voorvaders der radja's van het benedenstroomgebied, zooals de overlevering dien duur vermeldt, dan moet het uitwijken van Batara Goeroe Pinajoengan of Batara Si Nomba uit Mandheling in het midden der 16e eeuw hebben plaats gehad.

Maar om te kunnen constateeren dat de marga's Hasiboean en Harahap in het zuid-westelijk en westelijk deel van het stroomgebied woonden, respectievelijk reeds in de 13e en in de 15e eeuw, moet ik het bewijs nog leveren, dat reeds vóór de komst van Hasiboean die gronden of een deel daarvan den stam Dadi moente hebben toebehoord. Volgens de overleveringen van dezen stam zoude hij in vroegere tijden langs de zeekust van de Aek Koewalo af tot aan de Aek Baroemoen hebben gewoond. Is het waar dat alle Batahs van de Toba hoogvlakte uit zich onder anderen ook naar het zuiden hebben uitgebreid, dan bestaan er voldoende gronden om aan te nemen dat die uitbreiding niet direct is geschied, maar slechts door langzame opschuiving. Voor de Padang Lawas valt het te bewijzen dat Tambak naar het zuiden werd opgedrongen door Dongoran en Rambe, deze stammen weder door den marga Ritonga, deze eindelijk door Parsariboe, enz.

De voormalige aanwezigheid van Dadi moente in het zuidelijkst deel van de Batahlanden, voor zoover men die heeft kunnen nasporen, geeft grond aan de onderstelling, dat ook deze stam in nog veel vroeger tijden door andere stammen is opgedrongen geworden. En om Maratals van de Aek Baroemoen te bereiken kan de weg niet anders hebben geloopen dan over Oeloe Baroemoen en Sosa, beide streken, thans door Hasiboean ingenomen. Ofschoon de overleveringen daarvan niet uitdrukkelijk spreken, is het niet twijfelachtig, dat slechts Hasiboean en Tambak, de stammen, die in de 16e eeuw aan Dadi moente grensden, de opdringers zijn geweest.

Gaan wij nu den loop der verhuizingen na dan zien wij Tambak, die uit het noorden kwam, uit Baroemoen Tonga verdreven, door Hasiboean die van het westen kwam. Tambak ging verder noordwaarts en sloot met Hasiboean den stam Dadi moente tusschen zich en de zeekust in. Tambak, verder door Hasiboean verdrongen, nestelde zich nabij Kota Penang en maakte daardoor een scheiding tusschen een noordelijk en een zuidelijk deel van het gebied van Dadi moente.

Wij gingen hierbij steeds van de onderstelling uit, dat het kustgebied in dien tijd meer landwaarts in gelegen, en dat het moerassige kustland onbewoonbaar was.

Het kleinste zuidelijke deel van den stam Dadi moenté zal aan den stroom, door Hasiboean teweeggebracht, geen weerstand hebben kunnen bieden en zich verder zuidwaarts begeven hebben. Het noordelijk deel trok zich om de Bila-rivier samen en is later door den marga Nasoetion verder opgedrongen tusschen de Aek Bila en de Aek Asahan, waar het gebied van den marga Dadi moenté thans nog is. In dit stroomgebied worden Laboean djoeroeng, Si Ringoe-ringoe, en Si Roendi, onderhoorigheden van Bila 1), benevens de onafhankelijke streken Na Pompar en Sijala of Pasang Lela nog door dien stam ingenomen.

Hierboven teekende ik aan dat Tambak met Hasiboean in botsing was gekomen. Volgens de overleveringen van laatstgenoemden stam moet dit plaats gehad hebben in het derde geslacht na de vestiging van dien marga in Oeloe Baroemoen. Er wordt toch gezegd dat Mangaradja Oedjoeng Batoe, de zoon van Soetan Tjimindak, de zoon van Soetan Siboean, den gemeenschappelijken voorvader van de hoofden van dezen stam en den stichter van de dynastie in dit stroomgebied, Pasir limo stichtte, en dat wel na verdrijving van Tambak uit die streek.

Tambak erkent dit, maar had vóór zijne verdrijving van Pasir limo (aan de samenvloeiing van Baroemoen en Pane) reeds vestigingen gehad aan het boven-stroomgebied van de Bila tot aan de Baroemoen-rivier. Behalve door de namen dier vestigingen, welke in de overlevering bewaard zijn gebleven en als bewijzen voor de geloofwaardigheid zouden kunnen worden bijgebracht, wordt dit feit mede erkend door de stammen, welke later die plaatsen hebben ingenomen. Daar geene bewijzen voorhanden zijn, dat vóór Tambak andere stammen aldaar vestigingen zouden gehad hebben en daaromtrent nooit iets in de overleveringen wordt gevonden, moeten wij, voor den Dolok althans aannemen, dat Tambak onder de oudste stammen, die thans nog in het stroomgebied bestaan, behoort 2).

---

1) Op weinig met de adat overeenkomende gronden zijn deze streken aan Bila onderhoorig gemaakt. Te laat is die fout opgemerkt geworden.

2) In het hoofdstuk „Rivieren, enz." van het 1e gedeelte van dit werk zeide ik dat het zonderling is dat de Baroemoen-rivier op het punt, waar de invloed der zee, door den vloed uitgeoefend, ophoudt, den naam Pane weder heeft aangenomen en de geheele rivier onder dezen naam buitenaf bekend staat. Ik veronderstelde daarbij dat dit niet onbelangrijke feit wellicht uit de geschiedenis zou kunnen verklaard worden.

Het is niet gemakkelijk hieraan beschouwingen vast te knoopen, wanneer zelfs een

Daar Harahap echter een legende bezit, waaruit blijken kan, dat vóór de vestiging van dien marga, uit welken de tegenwoordige hoofden van Padang Bolak zijn voortgekomen, Harahap daar reeds gevestigd was, kunnen wij dit alleen verklaren, (er bestaan daarvoor geene andere gegevens, uit het feit) dat Tambak den stam Harahap naar Angkola heeft teruggedreven.

Nemen wij daarentegen aan dat Ompoe mandjolak mariboe van den stam Dadi moenté was, zooals ook beweerd wordt, dan vinden wij eene bevestiging voor de meening, dat die stam vóór Tambak daar gevestigd was, en wellicht eerst door Harahap en daarna door Tambak naar de zeekust, dus naar het oosten werd verjaagd, aan welke omstandigheid het verhaal van den tamosoe-boom zijn oorsprong heeft ontleend.

De geschiedenis op te voeren tot een vroeger tijdperk is niet mogelijk. Wel bestaan er tempels aan de Pane en aan de Baroemoen, die, van metselsteen opgetrokken, zeer waarschijnlijk van Hindoes afkomstig zijn, maar de overleveringen spreken hiervan niet 1). Zij maken het echter tot een zekerheid dat deze streken ook vóór de 12e eeuw bevolkt zijn geweest door volkstammen, die òf in de Hindoes zijn opgelost en met hen vertrokken zijn, òf wel zijn ondergegaan.

---

punt van uitgang gemist wordt. Maar de omstandigheid, dat in het gebied van Soengei Kanan (Kota Penang) de marga Pane slechts door een paar familiën wordt vertegenwoordigd, terwijl overigens in het geheele gebied die marga niet weder wordt aangetroffen; dat die marga van zijn afkomst verder niets weet te berichten dan dat Toba de plaats van herkomst is geweest; dat hij later als het ware in Tambak is opgelost en nu zelfs als bajo bajo van dezen optreedt, wat eigenlijk verboden is, en dat hij vroeger meer benedenstrooms kampongs heeft bezeten — dit alles doet mij de onderstelling uiten dat de marga Pane in de vroegste tijden wellicht aan het brongebied der Pane-rivier gewoond heeft, waaraan de rivier dan ook haar naam ontleend heeft. Voorts vermoed ik dat deze later door den stroom der volksverhuizing hoe langer hoe meer naar den benedenloop der rivier werd opgedrongen en dat in den tijd toen Hasiboean en Tambak het gedeelte der rivier, gelegen tusschen de samenvloeiing van Pane en Baroemoen en den staat Kampong Radja, bezette (waarom ook dat gedeelte van de rivier en van het land Baroemoen is blijven heeten) de marga Pane de zeekust bewoonde, waardoor de rivier in de benedenlanden weder onder den oorspronkelijken naam bekend is geworden. Doch dit blijft eene bloote veronderstelling, welke de naam der rivier in het leven riep.

1) In het geheele gebied worden zeven van die tempels aangetroffen, verder nog eenige brokstukken. Als men onderzoek doet naar hun oorsprong, zal men soms vernemen dat zij door Engelschen zijn opgericht. Deze gedachte heeft Radja Boerhan 'oedin geuit, toen hij namens het N. I. Gouvernement Padang Bolak in 1863 bezocht.

Verhuizingen der verschillende stammen.

Tot verduidelijking van de bezetting der streken en hare grenslanden door de verschillende stammen, wordt hierbij eene gekleurde kaart gevoegd. De hoofdstammen zijn met een roode lijn omgeven 1). Men zou de door deze lijnen ingesloten streken stamgebieden kunnen noemen, in den geest, zooals zij vroeger moeten hebben bestaan, zóó nl., dat elke stam (*marga*) een aaneengesloten geheel, ook wat het gebied betreft vormde, en dat dus in zulk een gebied slechts stamgenooten heerschers konden zijn. Hoewel dit laatste nu niet meer het geval is en het politieke karakter geheel verloren ging, bestaat die aaneensluiting van margaleden — wij zouden bijna kunnen zeggen van margagrond — nog voldoende om er de conclusie uit te trekken, dat het gebied der Batahs vroeger heeft bestaan uit verschillende welgeconstitueerde afdeelingen, die ieder door bepaalde stammen waren ingenomen. Op de kaart zijn kleinere indeelingen met blauwe kleuren en binnen in de groote afdeelingen aangewezen. Zij stellen de gronden der *bajo bajo* of *hoela hoela* voor. Reeds met een enkel woord werd in het vorige hoofdstuk een verklaring gegeven van het bajo bajoschap, elders hoela hoela geheeten. Elke marga — ja zelfs elk aanzienlijk margalid — werd gevolgd door een anderen marga, ten einde huwelijken mogelijk te maken. Het huwelijk in den marga is ongeoorloofd en wordt zelfs als bloedschande beschouwd; voorts is ook dat in de onderdeelen van een marga onderling en van een ondermarga met den hoofdmarga verboden. Dat verbod strekte zich onder anderen uit over de marga's Dongoran, Babijat, Ritonga, Si Regar, als behoorende tot denzelfden hoofdstam; insgelijks over Parsariboe, Si Pahoetar, Harahap, Tambak en Rambe; en zoo ook over Hasiboean en Dasopang; Pohan en Tompoel, enz. Om nu alle onzekerheid te ontgaan, bleef dezelfde marga, in welken eenmaal een huwelijk was gesloten, als bajo bajo fungeeren. Eerst in den laatsten tijd begon men zich daaraan minder te storen. Dit kwam zoowel door Maleischen invloed, die het begrip bloedschande aanmerkelijk beperkte, als ten gevolge van het meerdere verkeer, dat onder de Batahs naar aanleiding der meerdere veiligheid plaats had.

Het bajo bajoschap, dat oorspronkelijk niets anders beteekend heeft dan verwantschapsverhouding, is later ontaard in een soort van leenmanschap; of liever sommige bajo bajo wisten van den stam, waartoe

1) De roode lijnen omsluiten alle marga's, die tot een hoofdmarga behooren. Tot afsluiting der verschillende onderdeelen zijn gestippelde lijnen aangebracht.

zij behoorden, gronden te verkrijgen, die zij met heerlijke rechten bezaten. Zoo schoven zich langzamerhand andere stammen in het oorspronkelijk stamgebied, welke inschuivingen vermeerderd zijn geworden, al naarmate de hoofden van den stam de hulp van anderen tot bevestiging van hun gezag noodig hadden; deze hulp erlangden zij door uithuwelijking hunner dochters en de vergunning tot vestiging in het stamgebied.

Op de kaart zijn deze vasalstaten niet alle aangewezen, want zij zijn door de verbrokkeling van het stamgebied in verschillende van elkaar onafhankelijke deelen ten gevolge van krijg zoo veelvuldig geworden, dat het karakter van de primitieve vestigingen daardoor niet zoo licht in het oog zal vallen. Alleen die marga's, welke reeds van oudsher bajo bajo waren, vinden op de kaart eene plaats.

Na deze toelichting kunnen wij overgaan tot de vermelding der overleveringen omtrent de vestigingen der verschillende stammen in dit gebied.

Het moet al zeer lang geleden zijn dat Tambak zich het eerst in het bovenstroomgebied van de Bila heeft gevestigd. Zoovele andere stammen hebben zich later in dat gebied neergezet, dat van het verblijf van Tambak in die streken weinig meer bekend bleef. Slechts één plek, Loboe Tambak 1) aan den linkeroever van de Bila, waarop thans de kampong van dienzelfden naam gebouwd is, zou getuigenis van dat verblijf kunnen geven. Hoever het gebied van Tambak zich toenmaals uitstrekte, is evenmin bekend. Tambak schijnt later verdrongen te zijn geworden door den marga Rambe. Deze stam althans vermeldt dat zekere Goeroe Baginda Sodjoewangon, de gemeenschappelijke stamvader van de hoofden van Rambe in dit gebied, voorvechter was in dienst van den radja van Daïri (?), een oorlog voerde en zich daarna te Oeta imbaroe aan den rechteroever van de Bila in het bovenstroomgebied vestigde, wat alleen mogelijk zou zijn geweest, indien Tambak verdreven was geworden, waarop het verhaal van dien oorlog misschien ook doelt. Van Goeroe Baginda Sodjoewangon wordt nog vermeld, dat hij getrouwd was met eene vrouw van den marga Pane, maar dat hij na den hierboven bedoelden, door hem gelukkig gevoerden oorlog door den radja van Daïri was beloond geworden met een uitermate schoone krijgsgevangene, die zijn bijzit werd. Haar naam was Boroe Hoetoer Namora Koemala. Zij had een voorhoofd, dat schitterde als de zon, en was omgeven door een aureool van schitterend licht. Zoo-

1 Loboe beteekent „verlaten plaats", dus is Loboe Tambak: verlaten vestiging van Tambak.

wel bij deze bijzit als bij zijne wettige vrouw kreeg Goeroe Baginda Sodjoewangon een zoon. De naam van den zoon van Boroe Hoetoer Namora Koemala is alleen bewaard gebleven. Hij heette Namora batoe na bolon. Was de andere zoon uit een wettig huwelijk ontsproten, deze meende den voorrang te moeten verkrijgen, naar zijne moeder tot de hoogere wezens had behoord. Tusschen de halfbroeders ontstond daarover een strijd, die aanleiding gaf tot de verspreiding van den stam. Namora batoe na bolon trok naar het zuiden en vestigde zich aan den voet van den Dolok Kela (scheidingsgebergte tusschen de Bila en de Pane). Goeroe Baginda Sodjoewangon wist zijne zonen tot eene verzoening over te halen en gaf hun beiden het recht om het bestuur in het gebied te voeren. Doch de nakomelingen van den wettigen zoon zouden nimmer hoogeren titel mogen voeren dan dien van *goeroe*, terwijl die van Namora batoe na bolon, ten einde hun afkomst niet te kunnen verloochenen, bij oorlog en bij feestelijke gelegenheden, wat de mannen betreft, een touw om het hoofd zouden binden, terwijl de vrouwen dat in het haar moesten verbergen. De vrouwen mochten bovendien niet zonder touw in het haar worden uitgehuwelijkt, opdat niemand omtrent hare afkomst zoude misleid worden. Het touw toch duidde het bewijs van slavernij aan. Ook was het hun niet geoorloofd om bij wijze van grootheidsvertoon een karbouw te slachten. Hun ter eere mocht evenmin een karbouw worden geslacht, en zij mochten hunne onderhoorigen nooit de boete van *sada horbo* (een karbouw) of veelvouden daarvan opleggen 1). Deze bepalingen veroorzaakten naijver tusschen de broeders en het gevolg was scheiding van den geheelen stam. Namora batoe na bolon ging met zijne aanhangers naar het oosten, waar hij in botsing kwam met Tambak, die zich op den Dolok Toeraké 2) gevestigd had. Tambak schijnt toen weder het onderspit gedolven te hebben en naar de Goelangan-rivier getrokken te

1) Dit verbod wordt hier en daar tot heden nog gehandhaafd. Geen radja, die van den wettigen zoon afkomstig is, draagt tot nu toe een hoogeren titel dan *goeroe*. De meesten voeren den titel van *Dja* of *Radja*. De afstammelingen van den anderen zoon houden zich niet in alle opzichten aan het verbod. Het touw wordt wel gedragen, maar zoodanig, dat het weinig zichtbaar is. Met den overgang tot den islam zal die adat wel niet heilig blijven. Het touw is nu reeds verwisseld met garen, dat men bij het huwelijk in een zakje medebrengt. Onder de radja's, van den wettigen zoon afstammende, zijn er reeds met den titel van *malim*.

2) Dolok Toeraké is een berg, gelegen nabij Si Pijongot in het hart van Dolok. De plaats van vestiging is nog bekend onder den naam van Loboe Toeraké boven op een hooge bijna ontoegankelijke rots.

zijn; Si Baja, nabij die rivier gelegen, wordt althans als een latere vestiging genoemd.

Het land om de Goelangan-rivier is thans bezet door den marga Dongoran en volgens dezen, wat door Tambak wordt bevestigd, was de grond vrijwillig door laatstgenoemden stam afgestaan 1). Aannemelijker is het evenwel dat Tambak door de vele verhuizingen, als gevolg der gevoerde oorlogen en door die oorlogen zelve, niet meer in staat was om aan de macht van Dongoran 2), die toen reeds een gebied had van de Batang Toroe 3) ten westen tot de Batang Pane ten oosten, weerstand te bieden, toen dit zich meer en meer naar het oosten uitbreidde en zich daarom vrijwillig verplaatst had naar het ruwe bergland van den Tabola 4).

Er wordt niet gesproken van eene verdrijving uit dit bergland, evenmin als van aldaar gevoerde oorlogen, en de aanwezigheid tot in de laatste tijden van den marga Dasopang als heerschenden stam, doet met grond veronderstellen dat de stam Tambak er ongestoord is blijven wonen, totdat wellicht redenen van overbevolking hem geleid hebben tot verhuizing naar de vlakte van Padang Bolak. Dasopang toch was van ouds bajo bajo van Tambak en heeft dezelfde geschiedenis gehad als deze 5). Waarom Dasopang zich toen heeft afgescheiden, is niet bekend.

---

1) Tambak verhaalt dat die gronden door een huwelijk aan Dongoran waren afgestaan. Dongoran daarentegen zegt die gronden bedongen te hebben voor het verleenen van hulp in oorlog.

2) Hieronder zijn ook begrepen de marga's Si Regar en Babijat.

3) Misschien Batak toroe, volgens v. d. Tuuk in zijn Batahsch woordenboek, de onderwereld: waar Naga Padoha zich ophoudt. Batang toch is een Maleisch woord met de beteekenis van rivier of stroom. De Batahs van deze streken noemen die rivier ook meer Batak toroe dan Batang toroe, waarvoor echter ook een andere reden kan aangewezen worden, nl. dat in het Batahsch een neusklank als sluiter voor een scherpen medeklinker als de scherpe vaste van zijn geslacht wordt uitgesproken. (Zie Tobasche spraakkunst van H. N. van der Tuuk, 1e stuk).

4) Tambak heeft zich eerst benoorden de Tabola nabij de kampong Aek Horsik gevestigd en is daarna meer oostwaarts getrokken, zooals de loboe's aanduiden.

5) Dit nl. volgens Tambak. Dasopang ontkent met Tambak van Toba te zijn gekomen als bajo bajo. Voor de bewering van Tambak valt veel te zeggen. Vooreerst toch was hij in Soengei Kanan door Dasopang vergezeld; ten tweede worden Tambak en Dasopang dikwerf samen genoemd, wanneer slechts van den eersten stam gesproken wordt. In mijne schets van Laboean Batoe schreef ik o. a.: „Batara Si Nomba „en zijne zuster kwamen na eene langdurige reis in het landschap Pinangawan aan. „Daar leefden de stammen Tombaq (Tambak) en Dasopang, enz." In de derde plaats

Het is niet onmogelijk, dat hij zich daar veilig waande, zoowel door de ligging van de streek, hare ontoegankelijkheid en ruwheid, als omdat het land ook voor den landbouw weinig aanlokkelijks opleverde. Bleef de stam ook in Sandean gevestigd, een bajo bajo uit dien stam volgde Tambak evenwel naar de vlakte.

Volgen wij thans de geschiedenis van Dasopang, zooals mij die door een lid van dien stam is medegedeeld.

Bitara Hala di langit hajangan, een goddelijk wezen, had een zoon, die zich met alle geweld naar de aarde wenschte te begeven. De vader ontraadde hem dit, omdat het in den hemel oneindig beter was dan op aarde. De zoon verzocht nogtans zijn vader, naar de aarde te mogen gaan. Bitara Hala, ziende dat niets hem van zijn besluit zou afbrengen, veranderde hem in suikerriet en liet hem uit den hemel vallen. Zoo kwam hij terecht nabij de badplaats van Toewan Hoedjora, die 2 vrouwen had, met name Si Topi Sorima dingin en Si Dajang goema loegoet, welke laatste een dochter uit het geestenrijk was. De eerstgenoemde vrouw had vijf zoons, Toewan Haro djoeloe, Toewan Haro djaï, Datoe Sijang, Datoe Sïjar ni Adji en Datoe Maradjar geheeten. De andere vrouw bleef kinderloos. En zij smeekte de godheid om vruchtbaarheid. Doch al hare smeekgebeden bleven onverhoord, totdat zij eens naar de badplaats ging, ten einde daar te visschen. Zij wierp het net uit, maar in plaats dat het met visschen gevuld werd, was het vol suikerriet.

Nadat zij van het riet gegeten had, voelde zij zich zwanger. Zij beviel van tweelingen, die de namen droegen van Si Moget ni Hoeboean en Si Moget ni Soboean. Na den dood van Toewan Hoedjora werden deze zoons door hunne broeders verjaagd, waarom zij zich elders vestigden. Hunne vestiging noemden zij Loemban 1) Masopang. Doch niet lang hadden zij er gewoond, of zij werden door Toewan Haro djoeloe bestookt, waarom zij besloten Toba te verlaten voor Mandaïling. Aan de Batang Toroe gekomen, bleef Si Moget ni Soboean achter, doch daar hij steeds achtervolgd werd door Toewan Haro djoeloe, verhuisde hij naar Loboe Tambak, aan den linkeroever van de Bila dicht bij hare bron. Daar huwde hij met eene vrouw van de Boenijans of onzichtbare wezens en kreeg bij deze vijf kinderen: Sosot Oeloebalang, Datoe Sangijang Sori, Dari so ambaton, Goeroe Bintang Toedjoean en Datoe Lobi. De laatst-

---

zijn de verplaatsingen van den stam Dasopang, zooals zij door dezen worden medegedeeld, dezelfde als die van Tambak, tot aan diens vestiging in Sandean. Ten laatste: Dasopang zocht in tijd van nood steeds de hulp van Tambak.

1) Loemban is in het algemeen „bewoonde plaats."

genoemde verzoende zich met de familie van Toewan Haro djoeloe en ging met een van diens zonen Datoe Tambak een kampong stichten te Gonting Tolang, beoosten Loboe Tambak, insgelijks aan de Bila-rivier gelegen. Van daar verhuisden zij naar Banoewa Lahi, nabij de Aek Goelangan, alwaar zij van elkander scheidden. Datoe Lobi (marga Dasopang) bleef te Banoewa Lahi en Datoe Tambak vestigde zich op den berg Toerakee, benoorden Banoewa Lahi. Gedurende verscheidene geslachten bleven zij in het ongestoorde bezit van dat land, totdat zekere Parmata Sapijak of de eenoogige de opvolgers van Datoe Tambak (marga Tambak) te Toerakee kwam bestoken. Deze riepen de hulp in van Banoewa Lahi, en toen ook deze hulp niet voldoende was, werd de marga Dongoran aangezocht om hen tegen den afstand van een stuk grond te helpen. Dongoran, wiens gebied zich reeds uitstrekte tot aan de Batang Pane, voldeed aan dit verzoek en verjoeg met Tambak en Dasopang den vijand. Dongoran bezit thans nog het land, dat toen werd afgestaan, en thans bekend staat als het landschap Goelangan. Langen tijd bleef de vrede ongestoord en het gezamenlijke gebied van Tambak en Dasopang verkreeg meer en meer uitbreiding, zoodat leden van de beide stammen zich tot aan de Baroemoen-rivier gevestigd hadden. Banoewa Lahi werd door Dasopang verlaten voor eene nieuwe stichting in Sandean, waar deze stam tot heden nog de heerschende stam gebleven is.

Wij zien hieruit dat Dasopang zijne geschiedenis van de vroegste tijden af met Tambak gemeen heeft, en dit heeft niet anders kunnen zijn dan doordat de eene stam bajo bajo was van den anderen. Wel strijdt hiertegen dat beide stammen uit denzelfden boom zijn gesproten, doch tevens blijkt uit het vorige verhaal duidelijk dat Toewan di Hoedjora als de oorsprong van de marga's werd beschouwd: anders zouden ook geene verschillende marga's vermeld zijn geworden.

In het vorige hoofdstuk is het vermoeden geuit dat Harahap reeds in Padang Bolak was gevestigd, vóór dat Tambak zich naar de vlakte had begeven, en dat het zeer waarschijnlijk door dezen naar Angkola werd teruggedrongen. De overlevering spreekt hierover niet: wel zegt zij dat Tambak meester was van de vlakte en eene hoofdstichting had te Pasir Limo nabij de samenvloeiing van de Pane en Baroemoen-rivieren. Maar Tambak bezit wel overleveringen die spreken van een strijd met Harahap. Doch zij staan in geen verband met de verhuizingen van dien stam, zoodat het tijdperk, waarin dit voorviel, zelfs niet gegist kan worden.

De marga Hasiboean was ten tijde dat Tambak zich te Pasir Limo

bevond, reeds twee geslachten in Oeloe Baroemoen op Laboe Botoeng gevestigd, en had zich van daar over de vlakte uitgebreid.

Deze stam is de eenige, die zijne geschiedenis, voor zoover zij dien naam kan dragen, heeft opgeschreven 1). In het kort neem ik het volgende daaruit over.

Sultan Iskandar Dzoelkarnaïni had 3 zoons. Zij heetten Mangaradja Alip, die vorst werd van Roem; Mangaradja Depang, die zich in China vestigde en Mangaradja di radja, die zijn vader verzocht hem een nieuw land te geven. Deze gaf hem toen 3 hoopen aarde, waarmede hij naar eene plaats in zee moest gaan, waar een paal boven water uitstak en waarop een reiger gewoon was te zitten. Daar moest hij de aarde in zee werpen en dan zou er land ontstaan. Mangaradja di radja, vergezeld door zekeren rijksgroote, Mombang Oeloebalang, kwam op de aangewezen plaats aan. Hij wierp toen een deel van de door hem medegebrachte aarde in het water en toen dreef er land op het water. Doch even spoedig als het ontstaan was, verdween het weder, opgeslokt door de slang Sakatimona. Dit geschiedde herhaaldelijk, totdat de hoeveelheid aarde merkelijk was verminderd en Mangaradja di radja begon te vreezen dat zijn tocht te vergeefs zou zijn. Hij beloofde hem, die de slang zou dooden, den titel van Mangaradja Lela. 2) Mombang Oeloebalang bood zich daartoe aan en doodde de slang. Door uitwerping van de overgebleven aarde ontstond andermaal land. dat niet meer verdween. Mangaradja di radja werd koning van het nieuwe land, dat den naam kreeg van Poeloe Pertja. Zijn zetel hield hij in de stad Parijangan Padang Pandjang in de baai van Tandjong Boenga parit Kota dalam en het omliggende land noemde hij Pagarroejoeng.

Na eenigen tijd gelastte hij Mombang Oeloebalang, die met den titel Mangaradja Lela was begiftigd, om zich een land te zoeken, alwaar hij heerschen kon. Deze begaf zich naar het noorden en vestigde zich te

---

1) Ik heb twee verschillende geschriften in handen gehad, waarvan het eene blijken draagt eerst in den laatsten tijd te zijn opgesteld. Reeds het opschrift geeft hiervan het bewijs. Aan het hoofd toch staat de Arabische tekst: „Aoedzoe billahi min assaïta nil radjim", terwijl de geschiedenis aanvangt met het gebruikelijke: „Bismi „'lahi alrahman alrahim alhamdoel', ilah rabi 'l alamin". Ik heb dit, als het minst oorsponkelijke, ter zijde gelegd.

Ook in het andere geschrift laat zich de Maleische invloed aanwijzen, zooals blijken zal uit den tekst van dit hoofdstuk.

2) In vroegeren tijd moet deze titel steeds de hoogste macht hebben aangewezen.

Si Pagaboe aan het groote meer nabij Atjeh. Hij vond er den stam Harahap, die hem tot radja verkoos 1).

Na zijn dood volgde zijn zoon Mangaradja Lela toeha hem op. Deze had zeven zoons, gezamenlijk Si Borsoek na pitoe geheeten. Buitendien had hij bij Si Basapaï 2), zuster van den god Batara Goeroe Doli, een zoon, genaamd Soetan Moget Saboengan, en een anderen, Soetan Moget Sasaboean geheeten 3). De eerste werd de stamvader van den marga Dasopang, de laatstgenoemde die van den marga Hasiboean.

Na den dood van Mangaradja Lela toeha wilden de 7 zoons uit het eerste huwelijk hunne halfbroeders dooden, maar door de hulp van hunnen goddelijken oom werden Si Borsoek na pitoe bezocht door mieren, slangen, duizendpooten, tijgers en olifanten. Toch gaven zij hun plan niet op om de beide halfbroeders in het ongeluk te storten. Zij richtten tot dat einde een pasar op, waar dagelijks hanengevechten gehouden werden. Soetan Moget Sasaboean werd, toen hij naar de pasar ging, in een kuil geworpen en levend begraven. Maar hij werd andermaal gered door zijn oom, die Si Borsok na pitoe verbande. Sedert heeft men nooit meer iets van hen vernomen. Soetan Moget Sasaboean huwde en kreeg een zoon, Soetan na Paras, en drie dochters, Si Tadjo Ambor na boroe, Tadjo Amboroe gèndé en Radja ni boedjing geheeten. De radja der Boenijans of onzichtbare wezens, vernemende dat laatstgenoemde buitengewoon schoon was, vroeg en verkreeg haar ten huwelijk. Zij schonk hem een zoon, Isang isang Sjahor bangoen, die de vader werd van Parmata Sapijak of de cycloop.

Soetan na Paras had drie zoons: Soetan Namora Poedjion, Soetan Namora Tapoton en Soetan Namora Pinoenkon. Zij breidden hun gebied uit en veroverden Si Marija, Andjoer Namoela, Namoela Andjoer en later ook Si Lindoeng. Zelfs breidden zij zich nog meer naar het zuiden uit. Aan de Batang Toroe gekomen miste men de scheede van een poe-

1) Van waar deze stam kwam, wordt niet gemeld.

2) In het reisverslag naar Si Gompoelon en Si Lindoeng door Mr. W. A. Henny, opgenomen in het Tijdschrift van I. T. L. en V. Deel XVII of 5e Serie Deel III, vinden wij dezen naam opgegeven als toebehoorende aan een hemelsche prinses, die met Toewan Sorba di Banoewa, zoon van Si Deak Paroedjar gehuwd was, de bovenwereld verlaten en zich aan het meer van Toba gevestigd had en wier zoons de stamvaders zijn geworden der 4 hoofdmarga's. Si Deak Paroedjar was de dochter van de godheid Batara Goeroe, die den hemel schiep.

Het is duidelijk dat de persoon, hierboven bedoeld, dezelfde is of moet voorstellen.

3) Vroeger hebben wij gezien dat Dasopang die stamvaders Si Moget ni Hoeboean en Si Moget ni Soboean noemt.

sakakris Si Porgoembangan, die in Si Lindoeng was achtergelaten. Soetan Namora Pinoenkon ging daarom terug, maar toen hij met de scheede weder aan de Batang Toroe was gekomen, vond hij zijne broeders en zijne vrouw reeds vertrokken en de brug, over welke zij gegaan waren, afgebroken. Hij bleef daarom in Si Lindoeng en werd de stamvader van den marga Hasiboean in Toba. 1)

De anderen kwamen in Si Gompoelon, alwaar zij den stam Harahap aantroffen en verdreven. Daar bleven zij tot aan hun dood.

Soetan Namora Poedjion had 3 zoons: Soetan Tjangang, Soetan Sodogoron en Soetan Soloŏn. Soetan Namora Tapoton had er vier met name Soetan Tjimindak, Soetan Tjahata, Soetan Dorondon en Soetan Ite Oerat. Deze gingen met Parmata Sapijak naar Pangkal Dolok (Padang Lawas) en verhuisden daarop naar Botoeng, alwaar zij Namora Boroe Poelongan aantroffen, met wien zij zich vereenigden. Van daar verspreidden zich het zevental en hunne zoons over Oeloe Baroemoen, Sosa, Mondang, Pinarik en Batang Samo (Rau) en later ook over Baroemoen Tonga, alwaar Tambak toen ter tijd een vestiging had te Pasir Limo, zooals wij hierboven reeds gezien hebben. Mangaradja Oedjoeng Batoe, een der radja's van Hasiboean, huwde met eene dochter van Tambak. — Tot zoover het geschrift.

Later kregen de stammen twist met elkander en er ontbrandde een krijg. Tambak werd verdreven. Na verschillende gevechten aan de Aek Hela, Loboe Hote (Aek Bongbongan), Si Otang (Si Mangambat) en Pasir matinggi (Oedjoeng Batoe), in welke Tambak steeds het onderspit had moeten delven, stichtte Tambak een nieuwen staat aan de monding van de Soengei Kanan in de Baroemoen.

In het noorden was ook de stam Rambe niet in het rustig bezit gebleven van zijne gronden. De stam Ritonga was in het bovenstroomgebied van Bila gevallen en had die landen bezet. Zijne eerste vestiging aldaar was Parsosoran aan den linkeroever van de Bila ten noorden van Loboe

---

1) Volgens het andere geschrift was de bedrogene woedend, daar de poesakakris hem ontnomen was. Deze kris toch was het bewijs van zijne vorstelijke afkomst. En toen hij klaagde over het onrecht, hem aangedaan, en de vraag stelde, wie nu radja in Toba zou worden, vernam hij een stem, die hem toeriep, dat wie van hen in Toba de meeste buitengewone hoedanigheden bezat (*martoewa*), radja zou zijn. Hij verstond echter in plaats van *martoewa martoera* (een gat in de ooren maken), waarom de Tobasche afstammelingen van den marga Hasiboean gaten in de ooren dragen.

De Tobasche Batahs dragen alle oorringen.

Tambak. Daarna drong hij verder voort tot Oeloe Mamis in het Hoeroenggebied en eindelijk stichtte hij te Tolang eene hoofdvestiging.

Er wordt gezegd dat Rambe Ritonga twee dochters heeft ten huwelijk gegeven en tegelijk met deze, als bruidsgift, ook grondgebied, wat later de landschappen Tapoes en Goenoeng Tinggi uitmaakte. Zeker was dit om den stam Ritonga aan zich te verplichten, of ook wel om dezen stam tot bondgenoot te krijgen. Door deze gift vormde het gebied van Si Regar, waartoe Ritonga, Babijat en Dongoran behooren, weder een aaneengesloten geheel, hetwelk zich dus uitstrekte van de vlakte van Padang Bolak en Si Pirok tot de Bila. Die stammen toch moeten blijkens de verschillende stamlijsten reeds in het thans door hen bezette gebied gewoond hebben, toen Ritonga de bovenbeschreven beweging teweeg bracht.

Geheel afgescheiden van de andere stammen verklaart Harahap van Angkola uit naar de vlakte van Padang Bolak te zijn verhuisd. Waarom die verhuizing heeft plaatst gehad, weet men niet. Wellicht was overbevolking daarvan de reden. 1)

---

1) Een verhaal, mij aangaande den marga Harahap gegeven, is het volgende.

Er leefde eens te Loboe Si Koja (waarschijnlijk Si Kajoe in Toba) een radja met name Ompoe Sodogoron, die zijn dochter uithuwelijkte aan den zoon van Parmata Sapijak of den éénoogige. Hij liet aan dezen schoonzoon het bestuur over Loboe Si Koja over en verwijderde zich naar Loboe Si Roendi. Zijn zoon, Patoewan Naga Sodogoron, verhuisde daarop naar Pagaran Dolok in Si Pirok. De zoon van dezen Ompoe Tandang na bolon verhuisde naar Paoengasan aan de Batang Pane in de nabijheid der tegenwoordige kampong Napa Gadoeng Laoet. Hij had 6 zoons: 1: Mangaradja Nalam, 2. Si Misang andor, 3. Toewan di Halanja, 4. Toewan di Banoewa, 5. Namora Si Padam, 6. Namora Toewan Sinda. Langen tijd bleven zij eensgezind, totdat de 2e zoon, Si Misang andor, de opperheerschappij trachtte te verkrijgen. Hij beoorloogde zijne broeders en verjoeg hen van Paoengasan. Hij was de stamvader van de hoofden van Napa Gadoeng Laoet. Zijne broeders hadden zich na hunne verdrijving te Pargaroetan in Angkola gevestigd. Van hier uit werden verschillende vestigingen gesticht. Mangaradja Nalam werd de stichter van Portibi in Angkola. Toewan di Halanja stichtte Mompang en Pidjorkoling. Zijne kinderen en kindskinderen verspreidden zich in Padang Bolak. Toewan di Banoewa had tot zoon Soetan Masinanar, die als stamvader van de Angkolasche hoofden van de koeria's Oeta imbaroe, Losoeng Batoe en Saboengan wordt genoemd. Namora Si Padam en Nomora toewan Sindja zijn de stamvaders van de radja's van Si Hopoek (Padang Lawas).

Op deze wijze wordt het gebied van den marga Harahap gezegd bevolkt te zijn geworden. Hieruit zou duidelijk volgen, dat Harahap reeds in dit stroomgebied gevestigd was geweest, vóórdat de verhuizing van Angkola had plaats gehad. Dat dit waarschijnlijk is, heb ik in het vorige hoofdstuk trachten te betoogen. Dit verhaal

Nemen wij den stamboom van Oedjoeng Padang ter hand, dan zien wij dat sedert de vestiging aldaar dertien geslachten hebben geheerscht, zoodat die vestiging wellicht een gevolg is geweest van de verdrijving van Tambak door Hasiboean, daar die tijdstippen bijzonder wel met elkander overeenkomen. Aangenomen dat dit ongeveer in het midden van de 14e eeuw heeft plaats gehad, dan bestaat er eene tusschenruimte van twee eeuwen, die door niets kan worden aangevuld.

Eerst in het midden van de 16e eeuw komt een lid van den stam Nasoetion van Mandheling en vestigt zich in het land van Tambak nabij de uitwatering van de Soengei Kanan. Er wordt gezegd dat hij met eene dochter van Tambak huwde. In de overleveringen van Nasoetion vindt men vermeld, dat hem door Tambak het hoofdschap was aangeboden, omdat hij van Menangkarbouwsche afkomst was 1). We weten nu wat van die doorluchtige afkomst aan te nemen is. Tambak weêrspreekt dit ook ten stelligste. Aannemelijker is het dan ook, dat, evenals Rambe Ritonga een stuk grond als bruidsgift (*abit ni boroe*) heeft medegegeven, Tambak dit ook tegenover Nasoetion heeft gedaan, ten einde dezen stam, die in Mandheling zeer machtig was, aan zich te verbinden. Het afgestane stuk grond heette Pinangawan.

Naarmate Nasoetion zich meer en meer wist te doen gelden, verminderde de macht van Tambak. De goede verstandhouding was dan ook zeer spoedig verbroken, zoodat Nasoetion een eigen staat, van Tambak onafhankelijk, vormde. Die macht was in het begin der 17e eeuw evenwel niet groot genoeg om Tambak tegen Hasiboean bij te staan, of zelf de uitbreidingsbeweging van laatstgenoemden stam tegen te gaan. Want Tambak heeft de hulp van Harahap moeten inroepen om zich in zijn gebied, dat door Hasiboean was bedreigd, te handhaven. Ompoe ni Mangalo, een radja uit den marga Harahap, versloeg Hasiboean en stichtte daarna, tusschen de beide krijgvoerende stammen in, het neutrale gebied 2) van Razo, ten einde hunne voortdurende veeten te doen ophouden 1).

---

heb ik echter niet gevolgd, daar het slechts aan enkelen bekend was, zoodat ik de juistheid ten zeerste betwijfel. Het is echter opmerkelijk dat, zoo het fantasie is, er mede sprake is van eene vestiging in dit stroomgebied, vroeger dan de meest bekende overleveringen die aanwijzen. Waarschijnlijker is het dat de marga Harahap uit Paoengasan werd verdreven door Tambak of Si Regar, die respectievelijk van het noorden en van het westen zijn gekomen.

1) Zie mijne „Schets der afdeeling Laboean Batoe."

2) *Tano bebèsan* of *Tano pandjang*.

Van Nasoetion wordt in dezen krijg niet gerept, waaruit mag worden opgemaakt, dat de marga zich toen nog niet voldoende had kunnen doen gelden.

Omstreeks dien tijd schijnt Tambak ook niet meer bij machte geweest te zijn om den vooruitgang van Nasoetion tegen te gaan. In mijne „Schets der afdeeling Laboean Batoe" heb ik de gissing uitgesproken dat tegen het jaar 1630 Marhoem Mangkat di Tasik het rijk Tasik heeft gesticht, terwijl vóór dien tijd slechts Pinangawan zijn gebied was, zoodat Tambak toen reeds genoodzaakt werd hooger dan de Soengei Kanan te gaan wonen.

In ditzelfde tijdperk moet zich ook een broeder van Marhoem Mangkat di Tasik een gebied aan de Bila-rivier verworven hebben. Daar woonde de stam Dadi Moenté, wiens gebied zich tot dat van Tambak uitstrekte.

Aan Marhoem Mangkat di Hoemboel gaf Dadi Moenté eene dochter ten huwelijk en schonk haar een bruidsgift, bestaande uit een stuk grond, dat den Goenoeng Soewaso inhield en zich zoover uitstrekte als het geluid van den ogoeng 1), op den top van dien heuvel geslagen, zoude reiken. Ook hier weder geschiedde dit om Nasoetion aan zich te verbinden. De door Tambak en Dadi Moenté afgestane streken legden den grond voor de rijken Bila, Pane en Kota Pinang.

Ook uit omstreeks het midden der 16e eeuw dagteekent de stichting van Si Pagaboe door den stam Loebis. Zooals ook Willer zegt 2), was Loebis de erkende bajo bajo van Nasoetion, en het is niet onmogelijk — het zou zelfs zeer natuurlijk zijn — dat Loebis Nasoetion bij diens uitwijken uit Mandheling is gevolgd, maar niet in het benedenstroomgebied gebleven is, omdat Batara Si Nomba door Tambak als bajo bajo was genomen, waardoor Loebis op den achtergrond geraken moest. Ook is het mogelijk dat Loebis aan Hasiboean een dochter heeft gegeven en daarom in het gebied van dezen is gebleven, wat ook dikwijls voorkomt.

Dat er nog een heerschende stam Dasopang in Si Langge, afgescheiden van dien van Sandean, bestaat, moet zeer waarschijnlijk daaraan geweten worden, dat bij het verlaten van Sandean een deel van den stam Dasopang, Tambak als bajo bajo heeft gevolgd. Hierboven werd dit reeds vermeld. Later kwam iemand uit de familie der hoofden van Sandean om als 1e hoofd van Si Langge op te treden. Dit dateert echter eerst uit de laatste helft der eeuw en behoort derhalve tot de nieuwste geschiedenis, die ik later zal behandelen.

1) Metalen bekken als muziekinstrument gebruikt.

2) Tijdschrift van N. I. VIII jaargang.

Evenzoo de nederzetting van den marga Parsariboe of Passariboe in het bovenstroomgebied van de Bila, welke tot de geschiedenis van den lateren tijd behoort.

Heb ik door de verschillende heerschende marga's getracht het natuurlijke verband tusschen de bevolking dezer streken aan te wijzen, van de stammen die haar als bajo bajo vergezeld hebben is alleen bekend, dat Hasiboean bij zijne komst in deze streken vergezeld was door Daoelai, Tambak door Dasopang, Harahap door Si Regar, Si Regar door Harahap; dat Rambe een bajo bajo erlangde door afstand van grondgebied aan Ritonga, evenzoo Tambak en Dadi moenté aan Nasoetion, maar dat deze beide laatste bajo bajo Ritonga en Nasoetion zich van die ondergeschikte verhouding hebben weten los te maken om zelve als heerschende stammen op te treden.

Het vorige samenvattende, komen wij tot het resultaat dat de geschiedenis der bevolking van het stroomgebied door de thans heerschende marga's als volgt geweest is:

Reeds vóór de 13e eeuw moeten deze landen bevolkt zijn geweest door Batahsche stammen, die òf zijn uitgestorven, of verdreven werden en van het tooneel verdwenen zijn. Hunne plaatsen werden het eerst ingenomen door den stam Dadi moente, wiens gebied later door Tambak en Hasiboean werd ingekrompen tot een kustgebied. Deze twee stammen, van Toba afkomstig, behooren tot de oudste stammen, thans nog in het stroomgebied aanwezig. Terwijl de eerste zijn weg koos over het zware bergland van het Bila- en Pane-gebied om zich ten laatste in de Soengei Kanan te vestigen, zocht Hasiboean de valleien van Si Lindoeng, Angkola en Batang Onang op om ten slotte de schoone vlakten van de Baroemoen en de Sosa te bezetten, waarna hij zijn gebied door voortdurenden strijd met Tambak heeft uitgebreid tot de grenzen van het tegenwoordige rijk van Kota Pinang.

Dasopang, die Tambak waarschijnlijk als bajo bajo gevolgd is, heeft zich als heerschende stam in Sandean genesteld. Rambe schijnt steeds de door Tambak verlaten plaatsen bezet te hebben, totdat de marga Dongoran zich tusschen beiden ingewerkt heeft door het bezetten van het gebied van de Goelangan-rivier. Om zich van een bondgenoot te verzekeren schonk Rambe Ritonga een deel van zijn gebied, wat de landschappen Tapoes en Goenoeng Tinggi werd, terwijl het voornaamste deel van den stam Ritonga tot aan het begin van deze eeuw in Opper-Bila en Tano Hoeroeng gebleven is.

Aangaande Si Regar bestaan te weinig gegevens om eenig tijdstip voor

zijne komst te kunnen bepalen. Het is echter niet twijfelachtig of ook deze stam moet gerekend worden, onder de oudste in dit gebied te behooren.

Met meer zekerheid kan worden gezegd dat de stam Harahap in de 14e of 15e eeuw de thans door hem bewoonde streken heeft ingenomen en Nasoetion zich eerst in de 16e eeuw eene vestiging koos in het benedenstroomgebied.

Verder ligt de geschiedenis dezer stammen tot aan het begin van deze eeuw geheel in het duister, en slechts enkele op zich zelf staande feiten zijn daarvan bekend gebleven. Zij kunnen echter niet in een geschiedkundig verband gebracht worden.

Alleen de marga Nasoetion bezit eene geschiedenis, zooals die in mijne „Schets der afdeeling Laboean Batoe" vermeld werd. Daarin wordt weinig gewag gemaakt van het bovenstroomgebied.

Mogen wij het beweren der bevolking voor waar houden, dan zouden de stammen eendrachtig naast elkander hebben geleefd: twisten zouden zijn uitgemaakt geworden door scheidsrechters en anders door de adatoorlogen. Veroveringen of verdrijvingen zouden nooit meer hebben plaats gehad; deze landen zouden door dien voortdurenden toestand van vrede dicht bevolkt zijn geworden en de bevolking tevens rijkdommen hebben bezeten. Aan dezen toestand van vrede was een einde gemaakt door de invallen der Padris onder Toewankoe Rau en Toewankoe 1) Tamboese.

Padrische overheersching.

In het begin dezer eeuw was bijna geheel Sumatra in rep en roer. Mohamedaansche pelgrims waren van Mekka teruggekeerd en hadden de strenge leer der Wahabieten verkondigd. Stelde deze sekte zich ten taak in Arabië den godsdienst van Mohamed te zuiveren van de vele gebreken, die er langzamerhand waren ingeslopen, ook van Sumatra meenden de pelgrims geroepen te zijn, de zuivering van die leer tot stand te brengen.

Dit kostte veel strijd en bloed.

Vervuld van hunne goddelijke roeping, meenden zij de hervorming met kracht en geweld te moeten invoeren. Groot was de aanhang, dien zij dadelijk verkregen, terwijl dagelijks nieuwe aanhangers zich bij hen

---

1) Deze titel is onjuist. Even onjuist worden de larashoofden in Sumatra aldus betiteld. Hadji Mohamad Saleh kon hoogstens *Tongkoe* Tamboese genoemd worden, zooals in het vervolg ook in dit opstel zal geschieden.

aansloten. Grooter was echter de partij van hen, die, wars van alle nieuwigheden zich aan de oude adat hielden en voor de instandhouding daarvan goed en bloed over hadden. De wrijving van twee zoo geheel tegengestelde machten deed den fakkel van den oorlog ontbranden, en bijna geheel het schoone eiland werd hier meer, daar minder, een prooi der woeste hartstochten, waaraan de bevolking zich overgaf.

Nabij de samenvloeiing van de Sosarivier en van de Batang Loeboe bestond in het begin dezer eeuw eene groote kampong met name Tamboese of Dalo-dalo, de hoofdplaats van het rijk van Rantou Binoewang, grenzende aan Sosa. Zij was de voornaamste plaats in die streken en hare hoofden achtten zich afkomstig van Soelthan Iskandar Dzoel'karnaïni of den tweehoornige, den Indischen naam van den grooten Griekschen koning Alexander den Groote.

Rantou Binoewang genoot groote welvaart door den uitgebreiden handel in boschproducten, die door Chineezen en Boegineezen werden opgekocht en vervoerd naar de groote handelplaatsen als Malaka, Djohor en Riouw. Zoowel door dezen handel als door den transitohandel van de bovenlanden was Dalo-dalo de levendigste plaats van dat deel van Midden-Sumatra geworden. Het meerdere verkeer met andere volken had ook ten gevolge, dat velen den pelgrimstocht naar Mekka hadden aanvaard. Rantou Binoewang toch was reeds sedert het begin van de 17e eeuw een islamitisch land.

Onder de pelgrims behoorden ook Imam Maulana Kadli en zijn zoon Hadji Mohamad Saleh, de later beruchte Tongkoe Tamboese, ook wel *Balejo* 1) genoemd. Het moet tusschen 1820 en 1825 geweest zijn, dat zij van Mekka waren teruggekeerd en zich te Dalo-dalo gevestigd hadden. Ook zij hadden den strijd der Wahabieten voor de zuivering van Mohameds leer bijgewoond. Geheel onder den invloed van die hervorming opende Imam Maulana Kadli eene school. Zoowel de roep van godsvrucht, die van hem uitging, als zijn groote ijver voor het Mohamedaansche geloof, deden hem spoedig een groot aantal leerlingen verwerven. Het bekeeringswerk werd kalm uitgevoerd. Maar Imam Maulana stierf en zijn zoon, die hem als voorganger in het gebed en in de nieuwe leer opvolgde, bezat het geduld van den vader niet.

---

1) In Padang Lawas wordt hem die naam gegeven even als de padritijd de tijd van *balejo* wordt geheeten. De oorsprong van dezen naam is niet bekend. Hij doet echter denken aan het Arabische *Balijah*, wat „ramp" „ongeluk" beteekent (zie Mal. Wdbk. van Dr. J. Pijnappel).

Hij drong er bij den Jang di partoewan van Rantoe Binoewang op aan dat deze de door hem verkondigde levensregelen in zake den godsdienst zou nakomen en zijnen ondergeschikten en al zijnen onderdanen de verplichting zou opleggen, de nieuwe leer aan te nemen. Hiertoe was deze niet over te halen. Doch Hadji Mohamad Saleh kreeg intusschen grooten aanhang en de Jang di partoewan, vreezende dat zijn gezag daardoor ondermijnd zoude worden, verjoeg Hadji Mohamad Saleh uit Tamboese. Toen nog de zwakkere, reisde deze rond om satellieten te winnen. Eerst toen hij verzekerd was, dat zijne nieuwe leer bij de voornaamste lieden ingang vond, waagde hij zich weder in Tamboese. De Jang di partoewan durfde geen geweld tegen hem te gebruiken, maar toen men tot balddadigheden overging en het blijkbaar was, dat de geestdrijvers zijn persoon niet zouden ontzien, verliet Jang di partoewan zijne hoofdplaats en ging zich in Tanah Poetih vestigen 1).

Deze uitwijking gaf den ijveraars in Tamboese vrij spel. Van een loffelijk doel werd het een strijd voor het geloof, en toen ook de mare doordrong van de vele gruwelen, welke dergelijke ijveraars in de Padangsche bovenlanden bedreven hadden en nog bedreven, ontbrandde een burgeroorlog tusschen de volgers van de zuiveringsleer en de andersgezinden, welke eerst na de bekeering van dezen of na hunne uitwijking naar Tanah Poetih eindigde. Zij waren daar veilig voor verdere vervolgingen. Het eenige communicatiemiddel toch was de rivier en het was niet waarschijnlijk dat men daar den strijd zou voortzetten bij zoo weinig kans tot ontvluchting, indien de uitslag eens ongunstig was.

Het was dan ook niet derwaarts dat de padris of *orang poetih*, zooals zij zich noemden naar hunne kleeding, bestaande uit een wit hemd en een witten tulband, — het was niet derwaarts dat zij hunne blikken richtten om nieuw voedsel voor hun ijveren te vinden. Want trotsch op de op hunne tegenstanders behaalde overwinning, waren zij nog meer belust geworden om het bekeeringswerk ook elders te vervolgen. Het gold nu niet alleen de andersdenkende Mohamedanen, maar ook de heidenen. Men stelde zich een veel uitgebreider taak, namelijk de verbreiding van den Islam. Allen, die niet overgingen tot dit geloof, waren ongeloovigen

---

1) Door deze vestiging is later een grondkwestie ontstaan tusschen Siak en Rantou Binoewang, daar eerstgenoemde beweerde dat Tanah Poetih onder Siak ressorteert. Door het Bestuur ter Oostkust van-Sumatra is die zaak onderzocht geworden. Welke beslissing genomen is, bleef mij onbekend. Volgens mijne meening maakt Siak ononrechtmatig aanspraak op dat gebied.

— kafir — van welke de groote profeet gezegd heeft, dat het goed is tegen hen te strijden 1), welke hij heeft bevolen te dooden, waar zij zich ook bevinden, tenzij zij berouw toonen 1), en welke hij gelast heeft uit te roeien of te binden, opdat God degenen zal beloonen, die voor den waren godsdienst strijden 3). Dus begrepen Hadji Mohamad Saleh en zijne aanhangers hunne taak.

Scharen van bloeddorstigen trokken rond in Kapoenoean en Ramba, landschappen aan de Batang Loeboe gelegen. Zij noodzaakten de bevolking hunne leer aan te nemen, indien zij den dood niet verkozen. Vandaar ging het naar het gebied van de Si Oetam en Sosa. Hier waren het heidenen, die te verdelgen waren, en de Batahs, ongewoon een hardnekkigen strijd te voeren, dolven al zeer spoedig het onderspit. Zij boden hunne onderwerping aan. Maar toen aan die onderwerping de voorwaarde werd verbonden, den islam aan te nemen en zij, die weigerden, wijl zij niets daarvan begrepen, meêdoogenloos werden vermoord, vluchtten de Batahs in de bosschen en naar streken, ver van hun land verwijderd. De hoofden van Sosa bekeerden zich en werden daarom in hunne waardigheid gehandhaafd. Deze bekeering was slechts schijn, want nauwelijks waren de woeste benden het land uit, of de nog kortelings tot den Islam overgegane Sosasche hoofden zwoeren het nieuwe geloof af, verzamelden hunne onderhoorigen, sloten een verbond met de naburige hoofden van Oeloe Baroemoen en vermoordden de achtergebleven padris.

Tongkoe Tamboese was in dien tijd naar het Soempoer-gebied getrokken en zoo was het mogelijk dat die moord niet dadelijk gewroken werd. In het Rausche had Tongkoe Tamboese zich aangesloten aan den geestdrijver, algemeen bekend onder den titel van Toewankoe Rau, iemand van Padangmatinggih, die zich den titel van Jang di partoewan aanmatigde. Door hen gezamenlijk werd Mandheling veroverd. Daar kwam het bericht van den moord in Sosa. Dwars over het gebergte tusschen Klein-Mandheling en Oeloe Baroemoen trok Tongkoe Tamboese naar Sosa om daarover wraak te nemen. Op deze komst niet voorbereid, was de bevolking van Oeloe Baroemoen verschrikt weggevlucht, zoodat alleen Sosa weêrstand kon bieden. Na een kort gevecht moest ook hier de bevolking vluchten. Alleen Mananti en Oeta Radja, toenmaals sterk bevolkte

1) Korân. Hoofdst. VIII, vers 40.
2) ibid. Hoofdst. IX, vers 5.
3) ibid. Hoofdst. XLI, vers 4 en 5.

kampongs, boden hevigen weêrstand. Eerst toen zij in brand gestoken werden, moesten de verdedigers zich overgeven. Er moet toen een vreeselijk bloedblad aangericht zijn, zoodat de hoofden van Sosa in het vervolg nimmer weer den moed hebben gehad zich van de padris los te scheuren. Integendeel zij werden later zelfs hunne trouwste bondgenooten.

Langen tijd bleef Tongkoe Tamboese in Oeloe Baroemoen, alwaar het hem gelukt was de gevluchte hoofden en de bevolking voor zich te winnen, zoodat zij weder naar hunne woonplaatsen waren teruggekeerd. De Islam werd aangenomen en alle onderworpen hoofden van bondgenootschappen kregen den titel van *Kadli.* Terwijl Toewankoe Rau zijne veroveringen tot aan de Tobalanden uitstrekte en overal de geweldigste gruwelen bedreef, vielen de meeste streken van Padang Bolak en Baroemoen Tonga zonder strijd in handen van Tongkoe Tamboese. Bijkans overal beijverden de hoofden zich om den titel van *Kadli* te verwerven. Zij die niet tot de padris wilden overgaan, zochten eene schuilplaats in den Dolok.

Te Si Oenggam, aan de Siroemambe-rivier gelegen, verzette Radja Padang zich tegen eenige rondtrekkende padris, die hem eene schatting wilden opleggen. Dit had ten gevolge dat zijn kampong, die zeer versterkt was, belegerd werd. Het gelukte hem twee oogstjaren (ruim een jaar) de sterkte te verdedigen. Gebrek aan levensmiddelen en kruit noodzaakten hem te vluchten. Later echter bood hij Tongkoe Tamboese zijne onderwerping aan, die hem gevangen nam en naar Dalo-dalo liet vervoeren 1).

Waren de hoofden van de vlakte al bereid zich onder de vanen van de padris te scharen en gemeene zaak met hen te maken, niet alzoo die van de bergstreken. Herhaaldelijk deden zij strooptochten op de vlakte en roofden menschen, die zij in hunne bergen opaten of tot slaaf maakten. Tongkoe Tamboese besloot een eind daaraan te maken en trok met zijne fanatieke benden tegen Si Minaboen op. Dato Bange, radja van Si Minaboen, had uit vrees voor een overval van de padris, zijne kampong Parsagoan verlaten en zich eene sterkte gebouwd op den Dolok Si Minaboen, een steile rots aan den rechteroever van de Batang Pane en als het ware de sleutel van den Dolok aan die zijde. De rots was zoo ongenaakbaar, dat hij zich daar een jaar lang kon staande houden, terwijl de padris,

1) Radja Padang bleef tot na den val van Dalo-dalo in 1838 gevangen. Hij onderwierp zich later aan het N. I. Gouvernement, maar het is hem niet meer gelukt een zelfstandig hoofd te worden.

allen er omheen gelegerd waren. Het gelukte hem ook dezen uit zijne zoo gunstige stelling groote verliezen te berokkenen. Kadli Soleiman, hoofd van Portibi, die onder de hoofdaanvoerders der padris behoorde, verloor hier het leven. Wellicht hadden de padris de sterkte nimmer in hun bezit kunnen krijgen, ware het niet dat verraad hun die in handen had gespeeld. Dja Sobab, broeder van Dato Bange, wees den padris het middel aan om de rots te bestijgen. Toen Dato Bange het verraad ontdekte, gaf hij zich over op voorwaarde van levensbehoud voor zich en zijn volk. Maar nauwelijks waren de padris op de rots, of er werd een verschrikkelijk bloedblad aangericht. Grijsaards en kinderen werden meedoogenloos verminkt en vermoord. Onder het oog hunner vrouwen en moeders werden de mannen tot stervens toe gemarteld en daarna in den afgrond geworpen; echter niet, vóór dat zij getuigen hadden kunnen zijn, hoe hunne vrouwen en dochters werden verkracht. Deze werden daarna gebonden, als slavinnen medegevoerd en onder de hoofden verdeeld. De maagden vielen Tongkoe Tamboese ten deel, die ze tot bijzitten nam om ze daarna tegen wapens, kruit en lood te verkoopen. Elke jonge maagd bezorgde hem een vat kruit 1).

Dato Bange, zijne vrouw Maralap, zijn broeder Radja Horlang en slechts weinige volgelingen wisten het bloedbad door de vlucht te ontkomen. Over de onbegaanbaarste bergen zochten zij eene schuilplaats in

---

1) Volgens Willer zouden er toen 150 vermoord zijn en in den afgrond geworpen. Junghuhn stelt de zaak onjuist voor, wanneer hij op bl. 164 van het 1e deel van zijn Battaländer auf Sumatra zegt:

„An vielen Stellen nur auf Leitern ersteigbar, bildet es (Si Minaboen) eine natürliche „Festung und ist einer von den wenigen Orten in den Battalanden, welche die Trup„pen des Tuanku's von Rau und Tambosi vergebens zu überwältigen suchten. (Daher „der Trotz des Radja Horlang von Si Manabon!)."

Niet alleen uit de aanteekeningen van Willer, in het archief te Goenoeng Toewa bewaard, maar ook uit berichten, die ik zelf inwon, kan ik Junghuhns beweren tegenspreken. Hij zal wellicht bedoeld hebben een later beleg van Si Minaboen door Hadjoran tegen den opvolger van Dato Bange, den hierboven genoemden Radja Horlang, ingesteld, welk beleg moest worden opgeheven. De radja's van Hadjoran en Si Minaboen waren gedurende onze eerste vestiging nog heftige vijanden, zóó, dat Radja Horlang den civielen gezaghebber Willer voorstelde, hem toe te staan een tweegevecht te houden met Soetan di Bata, radja van Hadjoran, en verder den overwinnaar te vergunnen den overwonnene het hart uit te snijden en dat op te eten. De civiele gezaghebber trad echter niet in het voorstel (Aanteekeningen van T. Willer in het archief te Goenoeng Toewa). Later hebben zij zich verzoend en zijn bondgenooten geworden.

de zware bosschen van het Barisan-gebergte en sloten zij zich, met uitzondering van Dato Bange, die naar Riboroe (Toba) ging, aan bij de bevolking van Si Pirok en van de Harangan (het brongebied van de Siroemambe en de Aek Hiloeng), die zich op den bijna ongenaakbaren top van den Dolok Sordang had begeven. Doch ook tot hier werden zij door de padris vervolgd, die echter vruchteloos den top trachtten te bereiken.

Si Pirok, Si Lantom en Zuid-Toba waren reeds door Toewankoe Rau verwoest. Die streken waren verlaten en vertoonden een woestenij.

Na het bloedbad van Si Minaboen trok Tangkoe Tamboese tegen Hoeraba op, eene sterkte nabij den Tabola. Daar hadden verschillende kampongs zich versterkt, als Manjabar, Pangarongan, Parbaningan, die zich onder de bevelen van Toelan di Gadja gesteld hadden. Deze verdedigde de sterkte zoolang hij zulks vermocht. Hij kon het echter tegen de vereenigde macht van padris en Padang Lawassers niet volhouden en vluchtte met zijne onderhoorigen naar den top van den Batoe Gondit, een steile zandsteenrots, slechts aan eene zijde langs een smallen bergdam bereikbaar en overigens door diepe ravijnen omgeven. Daar werden zij door de padris met rust gelaten. Deze trokken verder naar Oeloe Batang Pane, Tapoes, Tano Rambe tot aan de kampong Bandar, aan den rechteroever van de Bila. Deze tocht was zeer voorspoedig geweest, want de bevolking, die bevreesd was een dergelijk lot als die van Si Minaboen te ondervinden, was in de bosschen en naar de toppen der bergen gevlucht; slechts enkele kampongs bleven in den Dolok bestaan. Deze werden spoedig genoeg onderworpen.

Verder dan tot Bandar, welke plaats zich overgegeven had, durfde Tongkoe Tamboese zich niet te begeven. Zijne strijdmacht was merkelijk gedund. Het groote verlies voor Si Minaboen; de vermoeiende tochten door het zware bergland van Dolok, waarbij velen het leven moesten laten of wel moesten achterblijven; de geringe aanvulling door nieuw bekeerde heidenen; de geringe buit, zoowel aan krijgsgevangenen als aan goederen en levenmiddelen, maakten dat de ijver van de padris zeer verflauwd was. Velen scheidden zich van Tongkoe Tamboese af, zoodat hij te Bandar nauwelijks over 100 strijdbare mannen kon beschikken. Nogtans waagde hij een strijd tegen de bevolking van eenige kampongs van den marga Dadi Moenté in het stroomgebied van de Aek Katejak en Aek Balamingke, die zich in tegenstelling van de padris (*orang poetih*) *orang lomlom* of zwarte menschen had genoemd. Hij werd zoo niet verslagen, dan toch genoodzaakt van eene onderwerping van dit volk af te zien. Over Si Langge en Kota Pinang, welks hoofd (Marhoem mangkat

di Poeloe Biramata) tot zijne bondgenooten behoorde, trok hij naar Oeloe Baroemoen terug. Niet lang bleef hij daar. Toewankoe Rau riep hem naar Rau en Mandheling, alwaar de bevolking het juk der padris had afgeschud en hare onderwerping aan het Nederlandsch-Indische Gouvernement had aangeboden. Het was voor Tongkoe Tamboese van het grootste belang, de Nederlanders niet zoo ver te doen voortrukken en met een talrijke schare vertrok hij over Mapat Toenggoel naar Rau. Hij kwam echter alleen om dit landschap in handen der Nederlanders te zien, die het fort *Amerongen* nabij Padang matinggih hadden gebouwd en zich daarin versterkt hadden. Dit geschiedde in October 1832 1).

Bekend met de rol, welke Tongkoe Tamboese in den padrioorlog gespeeld had, trachtten wij hem voor ons te winnen, doch hij stelde zijne eischen zoo hoog, dat men er niet in kon treden 2). Hij verliet Rau niet, hield zich in de kampong Padang matinggih op, en nam van daar uit een werkzaam deel aan de aanvallen op het fort Amerongen. Bij een dier aanvallen, in Januari 1833, werd hij gewond.

Hoe getrouw de Padang Lawassers hem gebleven waren, toen hij zich nog onder hen bevond, zijn langdurige afwezigheid deed hun ijver zeer verflauwen. Daarbij kwam dat zekere Dja Boewaton, een Mandhelinger van geboorte, te Aek Hajoeara was gekomen en hoofden en bevolking had weten over te halen om de padris uit de vlakte van Oeloe Baroemoen te verdrijven. Hij was een ware *si baso* en vertolkte den toorn der geesten aan diegenen, die afvallig waren geworden van den ouden godsdienst en zich hadden afgewend van de goden en geesten hunner voorouders, maar hij beloofde uit naam van dezen algemeene vergiffenis, zoo zij de padris uit hun land (waartoe ook Oeloe Baroemoen behoorde) verdreven. Zoo zij dit niet deden, zouden de geesten hen straffen. De geesten wezen verder Dja Boewaton als hun aanvoerder aan, die hen ter overwinning zou voeren 3). De bevolking sloeg hieraan geloof, ook omdat

1) Zie hierover het werk van H. M. Lange: „Het Ned. Oost-Indische leger ter „Westkust van Sumatra (1819—1845)" 1e deel.

2) Ibid.

3) In eene nota van T. J. Willer als gecommitteerde voor de Batahsche zaken in Padang Lawas gedurende onze vestiging aldaar van 1838 tot 1843 komt het volgende verhaal voor:

„Toen de mare van Toeankoe Tamboesei's wreedheden en verwoestingen in deze „streken opging en tot Mandheling doordrong, toen droomde een vreedzaam jongeling „in Mandheling, dat hij 's hemels uitverkorene was om de half uitgemoorde kampong „Kajoeara tegen de witte vaan te beschermen. Deze jongeling was Dja Boewaton. Hij „beschouwde het nachtvisioen als eene heilige roeping, verliet Mandheling en kwam

zij wist dat de Mandhelingers het juk van de padris reeds hadden afgeschud en blindelings gaf zij zich aan Dja Boewatons leiding over. Ook de bevolking van Batang Moewara of Martona en van Sosopan, kampongs om den Dolok Balanga gelegen, sloot zich bij Kajoeara aan en een schare van een paar honderd strijders daalde de bergen van Aek Hajoeara af en viel in Hasahatan. Spoedig was Oeloe Baroemoen van de padris gezuiverd en geheel Padang Bolak kwam in opstand tegen de door Tongkoe Tamboese aangestelde hoofden, die gedeeltelijk den Islam weder afzwoeren en hunne heidensche gewoonten weder aannamen 1).

Hoezeer ook nog lijdende aan de te Rau bekomen wonden, trok Tongkoe Tamboese naar Padang Lawas. Het kostte hem weinig moeite om

---

„alleen en onbekend in Baroemoen. Daar openbaarde hij aan de overblijfselen der „bevolking van Kajoeara en Batang Moar zijnen droom en werd met vertrouwen tot „voorganger in den strijd aangenomen. De jongeling wist zich dit vertrouwen zoo zeer „waardig te maken, deed den vijand zoo dikwerf met bebloede koppen afdeinzen en „voorzag zoo doelmatig in de verdediging van Kajoeara, dat de beide stammen en „zelfs de gezamenlijke hoofden hem huldigden als eenen van god gezalfden en hem „tot Soetan Kajoeara uitriepen."

Het door mij in den tekst medegedeelde verdient eerder geloof, daar men in dien tijd aan *si baso's* of media tusschen menschen en geesten groot vertrouwen schonk, waarom de hoofden toen steeds trachtten tevens *si baso* te zijn.

Al hetgeen ik omtrent deze periode in de geschiedenis heb opgeteekend, en ook wat nog zal volgen, heb ik uit den mond van lieden, die zelf een werkend aandeel in de padrioorlogen gehad hebben, vernomen. Ik liet mij de feiten herhaaldelijk vertellen om de verdichtselen van wat geschied was te kunnen onderscheiden.

1) Hierop doelt wellicht wat wij bij H. M. Lange in zijn: „Het Ned. Oost-Indisch leger ter Westkust van Sumatra" op pag. 366 van het 1e deel vinden, nl. dat de Luitenant Poland in Mei 1833 den regent van Mandheling, met name Radja Gadombang, met 1000 Batahs onder aanvoering van twee Madureesche soldaten, bij welke Soetan Malajoe van Pakantan zich met 300 Batahs had aangesloten, naar Padang Lawas zond. Radja Gadombang was zeer waarschijnlijk door Dja Boewaton aangezocht om de padris te helpen verdrijven. Doch toen hij in Oeloe Baroemoen aankwam, had Tongkoe Tamboese zijn gezag weder doen gelden en vond hij slechts de troepen van Dja Boewaton, die zijne zijde kozen. Gezamenlijk gelukte het hun den padris verliezen toe te brengen, maar zij werden kort daarop zoo geheel verslagen, dat Radja Gadombang terug moest keeren en ook Dja Boewaton naar Aek Hajoe ara terugtrok.

Hieruit volgt dus ook dat Lange een onjuistheid beging, toen hij vermeldde, dat de geheele landstreek (Padang Lawas — waarschijnlijk werden daarmede Oeloe Baroemoen en Sosa bedoeld) zich aan Radja Gadombang onderwierp en dat hij daarna verraderlijk werd overvallen en tot een haastigen terugtocht werd genooodzaakt. Ik heb dit althans nimmer bevestigd gevonden.

de geheele vlakte weder aan zich te onderwerpen. Men koesterde zooveel vrees voor hem, dat zijne verschijning reeds voldoende was om zijne heerschappij te herstellen. Velen der weder afgevallen hoofden, zooals die van Si Mangambat, Oente roedang en Binanga, weken echter uit vrees voor wraak naar het benedenstroomgebied uit.

Aek Hajoeara alleen onderwierp zich niet. Tongkoe Tamboese begaf zich toen met de weder onderworpen hoofden van Oeloe Baroemoen derwaarts, maar zij werden zoo duchtig ontvangen, dat slechts eene overhaaste vlucht hen redde. Deze aftocht zette de kroon op het werk van Dja Boewaton, die daarop tot eerste hoofd verkozen werd.

Tongkoe Tamboese trachtte nog eens Aek Hajoeara tot onderwerping te brengen, maar toen hem dit weder niet gelukte, trok hij naar Sosopan en Batang Onang, waar de hoofden en bevolking weder heidenen waren geworden. Op het bericht van zijne komst waren zij echter in de bosschen en naar Angkola gevlucht. Alleen de kampong Tabat bleef bewoond en bood geruimen tijd hevigen tegenstand. Maar de kampong werd verbrand en slechts den radja, Dja Tahoetan, en weinigen volgelingen gelukte het te vluchten. Zij, die in handen der padris vielen, werden wreedaardig vermoord; de vrouwen werden medegevoerd en als slavinnen verkocht.

Dus was andermaal de geheele vlakte en de vallei van Batang Onang in het bezit van Tongkoe Tamboese. Aan de hoofden van Padang Bolak gaf hij de opdracht, nogmaals te trachten de bergbewoners te beoorlogen. Hij zelf ging naar Angkola en Mandheling.

Maar de hoofden, die de opdracht ontvangen hadden, wachtten zich er wel voor de bergbewoners in hun land zelf te bestoken. De meest fanatieke hoofden, zooals die van Portibi en Tandjong Baringin (Hoeristak), zagen er tegen op, een strijd op leven en dood aan te gaan, iets wat zoo zeer streed tegen hunne oude gewoonten. En dat de bergbewoners zich niet zonder heftigen wederstand zouden onderwerpen, daarvan waren zij verzekerd. De verdediging van Si Minaboen lag hun nog versch in het geheugen en had hen genoegzaam doen ondervinden, dat zij niet machtig genoeg waren om sterkten, zoo hecht door de natuur zelve opgebouwd, te vermeesteren. Dato Bange had zich nl. andermaal op Si Minaboen gevestigd en zeker niet het minst in de overtuiging, dat de rots onneembaar was. Toch moest hij er nog een beleg verduren.

Na zijn vertrek naar Toba had het hoofd van Hadjoran, Soetan Dibata, zijn land als verlaten beschouwd en van Tongkoe Tamboese in bezit gekregen. Toen Dato Bange zich weder daarop ging vestigen, wilde Soetan Dibata dat Dato Bange zich als aan hem ondergeschikt zou beschou-

wen. Deze wilde daarin niet treden, waarop Hadjoran het beleg voor Si Minaboen sloeg. Dato Bange verliet toen zijn kampong, stond zijn waardigheid als hoofd aan zijn jongeren broeder Radja Horlang af en vertrok naar Tapanoeli om zich aan het Ned. Ind. Gouvernement te onderwerpen en hulp tegen de padris te vragen. Onder weg echter stierf hij. Radja Horlang wist alle pogingen tot bemeestering van de rots te verijdelen, zoodat Soetan Dibata genoodzaakt was het beleg op te breken 1).

Doch de afwezigheid van Tongkoe Tamboese schonk deze streken den vrede niet weder. Behalve het hierboven vermelde feit gaf de onderlinge strijd der hoofden in de vlakte onderling daartoe aanleiding. Van toen af werd de rij der vele oorlogen, die tot op den tijd onzer vestiging, in 1879, in dit stroomgebied onderling gevoerd zijn, geopend. Men had de waarde van het geld leeren kennen. Door geld was macht te verkrijgen. Menschen werden tot geld gemaakt en het geld strekte hoofdzakelijk om meer menschen tot slaven te maken en het aanzien te vergrooten. De hoofden van Kota Pinang, Bila en Pane waren de opkoopers der in de vele oorlogen buitgemaakte menschen, die zonder onderscheid tot den slavenstand werden gedoemd, terwijl de hoofden van het benedenstroomgebied zich weder met groote winsten aan handelaren van Poeloe Penang en van Malaka van die slaven ontdeden. En toen Tongkoe Tamboese na een afwezigheid van drie jaren, welken tijd hij in Mandheling, Angkola, Rau, Mapat Toenggoel, Tapoeng en Rokan had doorgebracht, in deze landen terugkwam, vond hij enkele zeer machtige hoofden terug, maar groote gedeelten van het land waren geheel zonder bevolking. De machtigste hoofden waren toen die van Sosa, Portibi, Hadjoran, Kota Pinang en Bila.

De macht dezer hoofden was slechts op enkele plaatsen geconcentreerd. Zoo waren in Batang Pane slechts twee kampongs Portibi en Tambak Rantjang overgebleven, terwijl het landschap kort te voren nog 40 welbevolkte kampongs telde. In het noordelijke deel van de vlakte waren nog slechts de kampongs Oedjoeng Padang en Si Paho overgebleven. In Hadjoran bestonden alleen nog de kampongs Hadjoran en Si Mandiangin. In geheel Padang Bolak djoeloe, eene oppervlakte van minstens 40 vierkante palen, vond men toen nog slechts eene kampong, namelijk Opolan, later Si Hoda-hoda geheeten.

Tongkoe Tamboese's komst schijnt het land weder eenige rust gegeven

1) Het is zeer waarschijnlijk dit feit, waarop door Junghuhn in zijne Battaländer wordt gedoeld, 1e deel, bl. 164.

te hebben, zoodat de bevolking weder in de kampongs terugkwam. Men vond althans bij de komst onzer troepen, in 1838, verscheidene kampongs pas weder bevolkt, waaronder Batang Onang, Goenoeng Toewa (a/d Si Apas), Si Oenggam, en andere.

Het scheen wel of Tongkoe Tamboese er een voorgevoel van heeft gehad, dat het einde van de door hem gespeelde rol nabij was en dat hij door een rustig leven dit einde minder noodlottig heeft trachten te maken, of wel gemeend heeft zijn noodlot geheel te kunnen afwenden. Meer en meer trok hij zich terug, gaf zijne macht als het ware over aan de Padang Lawassche hoofden en leidde een priesterleven. Hij had er echter niet op gerekend dat het door hem gestrooide zaad zoo rijkelijk was ontkiemd; dat, al stond hij ook niet meer aan het hoofd der bloeddorstige dweepers, alle wreedheden toch in zijnen naam geschiedden.

De Nederlandsche troepen, die hem genoodzaakt hadden Rau in 1835 voor goed te verlaten, die door het gevangennemen van den zoon van Soetan Goeroe van Tamijang (Klein-Mandheling), zijn bondgenoot, in April 1836, ook daar eene omverwerping der zaken hadden verijdeld en het hem onmogelijk hadden gemaakt op het nieuwjaarsfeest van dat jaar de redoute te Kota Nopan (Klein-Mandheling) te overrompelen, dwongen hem insgelijks in het laatst van 1836 zijn zetel te Ampang Gadang in Mapat Toenggoel te verlaten, daar die streken uit vrees hunne onderwerping aan het Gouvernement hadden aangeboden. Zijn invloed in die streken, vroeger zoo groot, was geheel gebroken. Toch had hij nog getracht zich door een verbond met Toewankoe Imam van Bondjol te Poengijan, een bergpas tusschen Mapat Toenggoel en de Kamparlanden, staande te houden. Lauwheid van de bevolking, onmacht van Toewankoe Imam, die in zijne vesting Bondjol was ingesloten, gebrek aan levensmiddelen dwongen hem die plaats te verlaten en in Augustus 1836 naar Tamboese terug te keeren.

Was hij door de Nederlandsche troepen als een wild dier opgejaagd, ook de bevolking der streken, waar hij kort te voren nog met onbeperkte macht heerschte, verjoeg hem uit hune landen, en zoo werd hij in Rokan op zijne retraite beschoten. Met slechts een handvol aanhangers kwam hij in Tamboese aan 1).

Hij had stellig het vermoeden, dat de Nederlandsche troepen hem niet met rust zouden laten, want dadelijk na zijne terugkomst liet hij Dalo-

1) De hier van Tongkoe Tamboese vermelde feiten zijn ontleend aan de aanteekeningen, berustende in het Archief te Rau.

dalo nog meer versterken en verscheidene kleine *koeboe's* (versterkte kampementen) daaromheen bouwen. Zelf bemoeide hij zich daarmede niet, maar hij vertrok naar Padang Lawas, de eenige streek, die hem trouw gebleven was.

Onze eerste vestiging.

Reeds lang hadden Mandheling en Angkola de bescherming van het N. I. Gouvernement ingeroepen. In 1837 herhaalden zij andermaal dat verzoek.

Toen Bondjol den 16den Augustus van dat jaar gevallen was en onze handen niet meer zoo gebonden waren, meende de Kolonel, Civiel- en Militair-Gouverneur van Sumatra's Westkust, Michiels, aan het bovenstaand verzoek te moeten gehoor geven en de padris verder te moeten vervolgen. Hij droeg den Majoor J. L. Van Beethoven, Militair-Kommandant van de Noorder-afdeeling op, Tongkoe Tamboese binnen de grenzen van zijn gebied terug te drijven.

In November 1837 rukte deze hoofdofficier via Soeroematinggi, Si Galangan en Pidjorkoling (Angkola) naar Batang Onang, alwaar de bevolking zich bij zijne troepen aansloot. Hier werd eene kleine bezetting achtergelaten. De tocht ging verder via Si Oenggam naar Portibi, alwaar Tongkoe Tamboese zich destijds ophield. Onze troepen legerden zich op den rand van een plateau, van waar de vallei, waarin Portibi lag, kon worden overzien. Hoewel onderling in twist levende, sloten Hadjoran en Si Minaboen zich bij ons aan.

De kampong 1) was zeer versterkt en werd met hardnekkigheid verdedigd, onder aanvoering van Kadli Alam, een der zonen van het voor Si Minaboen gesneuvelde hoofd van Portibi, Kadli Soleiman. Toen onze troepen echter aan den overkant van de Batang Pane, juist tegenover het opene gedeelte van de kampong, stelling hadden genomen, was weerstand niet langer mogelijk. De bevolking vluchtte en liet de sterkte in onze handen. Zonder slag of stoot onderwierpen zich verder vele andere kampongs. Eene verkenning onder den Kapitein Westenberg werd naar Hoeristak gezonden, hetwelk de onderwerping van deze kampong ten gevolge had. Spoedig volgden ook de kampongs van Si Mangambat,

1) Later is deze kampong Portibi djoeloe genoemd. Onze troepen waren eerst gekampeerd op het plateau beoosten die plaats nabij de plek, waar thans nog de restes van onze redoute van 1839—1843 te zien zijn.

Oedjoeng Batoe en Kota Pinang en binnen korten tijd was de vlakte van Padang Bolak aan ons onderworpen en Tongkoe Tamboese van daar verdreven. Deze ging toen naar Dalo-dalo en versterkte die kampong meer en meer.

Daar door onze troepen mede voorbereidende maatregelen voor eene onderneming tegen Dalo-dalo moesten worden getroffen, vertrokken zoowel van Rau als van Portibi, waar zich de hoofdmacht van Majoor Van Beethoven bevond, detachementen naar Mondang, een dag reizens van Dalo-dalo gelegen. De Rausche compagnie onder bevel van Kapitein J. J. Schoch, ondervond op haren tocht vele moeielijkheden. De vijand vertoonde zich herhaaldelijk en trachtte haar op allerlei wijzen afbreuk te doen. Majoor Van Beethoven vertrok op dit bericht zelf naar het zuiden.

Nabij Mondang kwam het met den vijand tot een treffen. Na eene korte schermutseling nam deze ijlings de vlucht, waarop de vereeniging der troepen te Mondang plaats had. Deze kampong werd versterkt. De vijand maakte het ons echter moeielijk en onmogelijk om eene defensieve houding aan te nemen en te bewaren. Herhaaldelijk deed hij strooptochten en het gelukte hem zelfs een voorpost te overrompelen, waaruit hij spoedig weder verdreven werd.

Van het begin van 1838 tot in de maand December van dat jaar moesten onze troepen zich bezighouden met het nemen der vele verschansingen, die om Dalo-dalo waren opgesteld. Elk verder voortrukken werd ons door den vijand betwist en dientengevolge hadden verscheidene schermutselingen plaats, die met vele verliezen gepaard gingen.

Eindelijk was tot de tuchtiging van Dalo-dalo besloten. Onder leiding van den Kolonel Michiels, die met versche troepen en hulptroepen was aangekomen, werd de aanval op die plaats gewaagd, de vesting bestormd en op den 28sten December 1838 stormenderhand ingenomen 1).

Te vergeefs werd naar Tongkoe Tamboese gezocht. Men wil dat hij bij de laatste bestorming in een prauw is gevlucht. Nimmer heeft men weder iets van hem vernomen, zoodat men veronderstelt dat hij bij de ontvluchting is omgekomen. Anderen hebben beweerd, dat hij de vlucht naar Malaka had genomen en daar gestorven is. Er bestaat geen grond om dit voor waar aan te nemen.

Algemeen wordt Tongkoe Tamboese voorgesteld als een woesteling en

---

1) De geschiedkundige feiten, waarin onze troepen een aandeel hebben gehad, zijn ontleend aan het werk van H. M. Lange: „Het Ned. Oost-Indisch leger ter Westkust van Sumatra (1819—1845)."

wreedaard, die zich niet ontzag alle middelen te bezigen om tot zijn doel te geraken en bevrediging te geven aan zijn alles overtreffende eer- en hebzucht; die, niet tevreden met een geusurpeerde macht, ook nog veroveraar wilde zijn; die vermaak vond in de martelingen, zijn medemensch aangedaan, en uit blind fanatisme zich aan de afschuwelijkste wreedheden schuldig maakte.

Er bestaan geen voldoende gegevens om dit geheel tegen te spreken. Mag men echter diegenen gelooven, welke hem gekend hebben en zelfs zijne getrouwe metgezellen zijn geweest 1), dan moet zijn karakter niet aan deze beschrijving beantwoorden. Moeten de daden, in zijnen naam bedreven en onder zijne oogen geschied, hem ook al brandmerken — wij moeten niet vergeten, dat overal waar het Mohamedanisme is opgetreden, het zich gekenmerkt heeft door onverdraagzaamheid, die gepaard gaat met verschrikkelijke wreedheden; dat het steeds een tijd van bloedvergieten in het leven heeft geroepen.

Tongkoe Tamboese moet een zacht karakter hebben gehad, eerder toegevend dan streng. Het moet ook niet in zijne bedoeling gelegen hebben om een algemeenen strijd voor het geloof van Mohamed te aanvaarden. Oorspronkelijk was het alleen zijn voornemen om in zijn eigen land datgene te verbeteren, wat naar zijn inzien slechts leidde tot ondermijning van het ware geloof. In Mekka had hij verbeteringen leeren kennen, en zoowel ijdelheid als instemming met de leer der Wahabieten deden hem wenschen dat die leer ook in zijn land beleden mocht worden. Dat hij niet den waren weg koos om tot dit doel te geraken, namelijk door kalm, evenals zijn vader, die leer te prediken en door goeden levenswandel het aantal volgelingen te zien vermeerderen — hoe was dat anders te verwachten bij iemand van omstreeks 30 jaren met een tropisch temperament?

En toch, al had hij dus willen handelen, de tijd, waarin hij leefde, zou het waarschijnlijk onmogelijk gemaakt hebben. Herhaaldelijk kwamen berichten van de Padangsche bovenlanden. Men hoorde, hoe de padrisecte zich aldaar uitbreidde; hoe de middelen, daar aangewend, steeds met succes werden bekroond. Had Tongkoe Tamboese den stroom willen stuiten, dien hij gedeeltelijk zelf had opgewekt, het zoude hem niet ge-

1) Tot deze metgezellen behoorde o. a. ook Soetan Mahmoed, thans radja in Oeloe Baroemoen, die steeds in de omgeving van Tongkoe Tamboese heeft geleefd, doch wegens eene onbillijkheid, jegens een zijner bloedverwanten begaan, zich van hem heeft afgescheiden.

lukt zijn. Ware zijn invloed ook nog zoo groot geweest, hij zou daardoor zijn eigen doodvonnis hebben geveld. Men zou hem van lauwheid hebben beschuldigd, en spoedig zoude de een of andere geestdrijver hem vermoord hebben.

Zoo werd hij tot eigen behoud medegesleept in dien woedenden krijg tegen wet en recht, die in het westen reeds sedert eenige jaren was aangevangen. Aan hem moet het nogtans worden geweten dat de padris van het noorden, althans in het begin van den oorlog geen zoodanige wreedheden begingen als die in het zuiden. Eerst toen Tongkoe Tamboese zich met Toewankoe Rau had verbonden, werden gruwelen gepleegd, welke slechts geëvenaard worden door die van den Britsch-Indischen opstand in het midden onzer eeuw. Grijsaards werden meedoogenloos vermoord; kinderen werden voor het oog hunner ouders geslacht; oude vrouwen werden de borsten afgesneden en daarna werden zij gedood; jonge vrouwen vielen den aanvoerders ten deel, die nadat zij hunne wellust voldaan hadden, ze als slavinnen verkochten; maagden werden verkracht, tot bijzitten genomen of aan de meestbiedenden verkocht; weerbare mannen moesten zich bij die bloeddorstige horden aansluiten, nadat zij zich hadden bekeerd. Als zij zich tegen het eene of het andere verzetten, werden zij gemarteld en tot slaaf gemaakt, of wel gedood.

Streng moesten de ritueele gebeden worden nagekomen. Die het naliet, werd als *kafir* beschouwd en slechts door betaling van eene hooge boete kon hij zich van den dood vrijkoopen. Geen *sirih* mocht meer gegeten en de tanden moesten op behoorlijke wijze gevijld worden. Het hanenkloppen was verboden. Al wie zich daaraan vergreep, moest eene hooge boete betalen of werd slaaf.

Zelf moet Tongkoe Tamboese zich nimmer aan die gruwelen hebben schuldig gemaakt. Wel trok hij er de voordeelen van in den vorm van boeten en slaven, maar deze dienden tevens om de groote kosten van den krijg te kunnen bestrijden.

Had hij zich tijdig uit dien onzaligen strijd teruggetrokken of geen verbond met den beruchten Toewankoe Rau aangegaan, wellicht zouden de padris nimmer zoo ver naar het noorden zijn getrokken, want het ontbrak hun aan ondernemende hoofden. Tongkoe Tamboese moet geen veldheer geweest zijn. Hij moet nimmer de operatiën van eene belegering of van een veldtocht geleid hebben. Alles werd overgelaten aan den toestand van het oogenblik. Maar hij bezat veel personeelen moed. Daarbij was hij welgemaakt van gestalte, die in zijn kort wambuis met koperen tressen te meer uitkwam. Een tulband van kettingdraad

diende hem tot hoofddeksel. De inlanders, die in het algemeen aan uiterlijk vertoon veel hechten, zagen in hem een hooger wezen.

Had hij zich tijdig teruggetrokken, wat na zijne mislukte expeditie in den Dolok mogelijk ware geweest, wellicht leefde hij heden nog als een heilig man in de herinnering voort en offerde men op zijn graf. Maar verleid en misleid door de groote macht, die hij verkregen had; beneveld door den eerbied, dien men hem toedroeg; verheerlijkt door de hulde, die hem werd aangeboden en niet het minst in zijn ijdelheid gestreeld door de vrees, die men voor hem koesterde — schiep hij ten slotte behagen in de rol, die hij vervulde.

Maar daarom ook is hij een vloek geweest voor het land, dat hij betreden heeft en voor het volk, waarmede hij in aanraking is gekomen. Aan zijn naam is de herinnering aan een bloedtijdperk verbonden en zijn naam wordt genoemd onder die van de bloeddorstige hyena's van Sumatra in het begin dezer eeuw. Geen graf wijst de plek aan, waar een heilig man had kunnen rusten. Na een kwart eeuw van twijfelachtigen roem bleef niets meer van hem over dan de naam *balejo*.

Na den val van Dalo-dalo werden terstond maatregelen genomen tot het onder een geregeld bestuur brengen der onderworpen landstreken. Zoo kwamen Padang Bolak, Oeloe Baroemoen en Sosa, en later ook het benedenstroomgebied, onder het bestuur van een gecommitteerde voor de Batahsche aangelegenheden, die zijn standplaats te Portibi had, alwaar ook eene militaire bezetting werd gelegd.

Hoewel met den val van de sterkte van Tongkoe Tamboese en met zijn verdwijnen elke tegenstand van de zijde der padris overwonnen was, meende de Civiele en Militaire Gouverneur van Sumatra's Westkust toch dat het noodig was ons gezag tot het benedenstroomgebied uit te breiden. Toch moet het zijne bedoeling geweest zijn, niet verder dan tot Kota Pinang voort te rukken. De daartoe strekkende bevelen schijnen echter verkeerd begrijpen te zijn, want in het begin van 1839 trok Kapitein *Linkhand* met een compagnie door tot aan de samenvloeiing van de Pane en de Bila en bouwde een versterkte post te Tandjong Kopiah, den hoek tusschen beide rivieren in gelegen 1). Hem volgde daarheen de Jang di partoewan van Si Mangambat, die de kampong Singga Tolang in de nabijheid der sterkte stichtte, opdat onze versterking niet geheel geïsoleerd zoude liggen. Dit moet voor onze troepen van veel belang geweest zijn, vooral omdat dit hoofd aan de hoofden van Pane verwant

1) Zie het meermalen aangehaalde werk van H. M. Lange.

was. Het eerste hoofd van Pane met name Soetan Mangedar Alam had het land verlaten. Hij was namelijk bevreesd dat de Nederlandsche troepen zoover waren voortgerukt om hem te straffen voor den op zijn aansporing gepleegden moord op den radja van Kota Pinang, Marhoem Mangkat di Poeloe Biramata 1).

Doch noch van Pane noch van Bila, hetwelk te veel met zijn eigen zaken te doen had, zouden wij iets te vreezen gehad hebben. De streek was daarentegen berucht van wege de zeerooverijen, gepleegd door de bewoners der kusten en door Boegineezen. Spoedig maakte men ook kennis met die zeeschuimers. In Mei 1839 verscheen een vloot van 50 prauwen in de monding van de rivier, die onze bezetting zeer in het nauw bracht. Het gelukte haar evenwel den vijand af te slaan 1).

Dit voorval deed inzien hoe onverstandig het geweest was de postenlinie zoover uit te breiden, zonder de middelen om bij zoo geringe communicatie tusschenposten op te richten. Bij minder voldoende waakzaamheid zoude de post uitgemoord zijn zonder dat men hulp had kunnen verleenen — ja, men had wellicht eerst na een maand tijding van den afloop kunnen krijgen. Toch werd de post uit vrees voor reactie niet ingetrokken 2).

Was het eene onvoorzichtige daad ons zoover uit te breiden, hetgeen trouwens ook niet in de bedoeling had gelegen, onvoorzichtiger nog was het ons daar te willen handhaven. En dat wel in weerwil dat het bekend was, hoe ongelukkig de plaats voor de nederzetting gekozen was. Met hoog getij toch werd die landhoek geregeld overstroomd. Was de streek reeds ongezond, deze omstandigheid vermeerderde nog alleszins die ongezondheid. De sterkte was bovendien omgeven door een moeras, zoodat de bezetting zich niet anders dan per prauw bewegen kon.

Voorts blijft het een raadsel hoe men heeft kunnen vreezen voor reactie in eene streek, waar nooit actie geweest was, die eene vestiging door de onzen zoude gemotiveerd hebben. Menschenlevens en geld zijn toen verspild voor een hersenschim. Want welk doel men zich daarmede ook heeft voorgesteld, bij de geringe middelen, waarover men beschikken kon, zou dat toch nimmer bereikt zijn.

Voor de rust in die landen was ageeren niet mogelijk. De bezetting was te klein en daar alles te water zoude hebben moeten geschieden, zoude slechts een klein deel kunnen aangewezen zijn om de versterking

1) Zie mijne: „Schets der afdeeling Laboean Batoe."

2) Zie het meermalen anngehaalde werk van H. M. Lange.

te bewaken. Voor de veiligheid van handelaren konden wij niet zorgen, want deze woonden aan de tegenovergestelde oevers van de rivieren en er was een uur roeiens noodig om die te bereiken. Tot het tegengaan van den zeeroof kon eene bezetting op dat punt zonder oorlogschip aan de monding niet dienen. Tandjong Kopiah ligt 7 mijlen van de zee verwijderd. Van het trekken van inkomsten kon natuurlijk ook geen sprake zijn. Met het oog op de vermeerdering van den handel tusschen Oost- en Westkust van Sumatra was onze bezetting eene ongerijmdheid, want de streek van Angkola tot aan de kust telde langs de Baroemoen bijna geene bevolking, en men had er zich geen rekenschap van gegeven dat het weder toenemen der bevo.king op groote schaal in de eerste tijden ook niet te verwachten was.

Uit welk oogpunt ook bezien, onze vestiging aldaar moet als eene dwaling worden beschouwd. De tijd was nog lang niet daar om met zoo geringe middelen ons gezag zoover uit te breiden.

Onze vestiging in Padang Lawas scheen gunstig op land en volk te werken. Langzamerhand keerde een groot deel der uitgeweken bevolking naar de oude woonplaatsen terug. De handel in boschproducten en in cassia werd weder levendig; ook de landbouw werd weder uitgeoefend. De rust werd er niet verstoord. Wel poogde Partoewan Bosar, 1e hoofd van Kota Pinang, een Javaanschen luitenant van de bezetting te Portibi met vrouwen en schoone beloften tot verraad om te koopen, en hem over te halen, indien de gelegenheid hem gunstig zoude zijn, de Nederlanders te verjagen, doch na de ontdekking van dit complot wachtte hij zich wel om aan zijne plannen uitvoering te geven.

Op geleidelijke wijze zonder eenige krachtsinspanning werd ons gezag uitgebreid. Zoo had o. a. iemand van Si Minaboen een geweer van een fuselier gestolen. Het onderzoek der zaak leidde tot ontdekking, waarop de radja van Si Minaboen zich aan het Gouvernement onderwierp.

Zijn voorbeeld werd in hetzelfde jaar (1840) gevolgd door de hoofden van Si Masi en Tambiski, waardoor het gebied langs de geheele lengte der Pane-rivier in onze handen viel. Hun werd de eed van getrouwheid afgenomen en zij beloofden in het vervolg geen menschenvleesch meer te eten 1).

Radja Horlang van Si Minaboen verzoende zich met Soetan Dibata

1) Hoe weinig zij zulk een belofte begrepen blijkt uit het vroeger reeds verhaalde omtrent Radja Horlang, die met Soetan Dibata van Hadjoran wilde duelleeren met het recht van den overwinnaar om het hart van den overwonnene op te eten.

van Hadjoran om evenwel na eenigen tijd weder van hem af te vallen. Zoo ging het ook met de hoofden van Pongki en Si Idjoek, die door tusschenkomst van Soetan Dibata hunne onderwerping aan het Gouvernement hadden aangeboden. Ook zij vielen later Soetan Dibata af. Zij konden zich niet onder het krachtige bestuur van dezen stellen.

Minder voorspoedig waren wij ten opzichte van Aek Hajoeara en Sosopan. De hoofden van het eerstgenoemde gebied wilden wel ter vergadering verschijnen, maar geene diensten verrichten. Die van Sosopan weigerden Gouvernementsgezag te erkennen, en toen in 1840 eene militaire colonne derwaarts trok, verspreidde de bevolking zich in de bosschen, zoodat geen resultaat verkregen werd.

Overigens leverden de jaren onzer eerste vestiging, van 1839—1843, weinig bijzonders op.

Engeland had met leede oogen den voorspoed onzer wapenen gezien en wierp op grond van artikel 6 van het Londonsche tractaat van 17 Maart 1824 bezwaren tegen onze vestigingen in Padang Lawas en langs de noordoostkust van Sumatra op. Ten gevolge van in het moederland aangeknoopte onderhandelingen werd de ontruiming onzer posten in die streken gelast. Aan dien last werd in 1843 voldaan en al die streken werden weder aan zich zelve overgelaten.

Wij zullen in het volgende hoofdstuk zien, welke de gevolgen dier ontruiming waren.

1843—1879 1).

Het goede zaad, door onze vestiging gestrooid en dat reeds begon te ontkiemen, scheen zonder een zorgvolle en krachtige hand niet te kunnen gedijen.

---

1) De gegevens voor de geschiedenis van dit tijdperk heb ik voor een deel geput uit een résumé van den controleur M. A. F. Goossens, door hem opgesteld naar stukken in het archief te Siboga aanwezig. Dit résumé berust thans in het archief van Padang Lawas. Nog heb ik mij vele stukken ten nutte gemaakt betreffende Padang Lawas in het archief te Padang Sidempoean aanwezig. Daaronder waren zeer merkwaardige rapporten, o. a. van wijlen den Heer Th. A. H. Kroesen omstreeks 1868 controleur in Angkola. De inlandsche geschiedenis zelve, nl. die feiten, waarin wij geen rechtstreeksch aandeel hebben gehad, heb ik opgesteld naar verhalen, door het volk verstrekt. Ik heb deze met de geschiedenis in samenhang gebracht, wat mij nu en dan gemakkelijk gemaakt werd, daar van vele dier feiten ook in de archieven ter loops melding wordt gemaakt. Ook het archief te Laboean Batoe heeft mij enkele gegevens voor dit hoofstuk verstrekt.

Nauwelijks waren de Nederlandsche troepen opgerukt, of het was gedaan met den vrede, die voor het reeds zoo ontvolkte land zoozeer noodig was. Het land verviel andermaal tot volkomen regeeringloosheid. Iedereen hield zich ongestraft met roof en plundering bezig. Oorlog op oorlog werd gevoerd en spoedig was slechts het recht van den sterkste de alleen geldende wet in Padang Lawas. Toch was onze invloed in het begin van dit tijdperk nog niet geheel verdwenen. Herhaaldelijk werden tot het Gouvernement verzoeken om tusschenkomst en hulp gericht, en het gelukte ons werkelijk vele kleine oorlogen te voorkomen. Onze onmacht evenwel om ook waar het noodig was handelend op te treden, maakte de hoofden overmoedig. Zoodra zij begrepen, dat zij van onze wapenen niets te vreezen hadden, deden de machtigste hoofden, daar waar zij meenden zich te kunnen bevoordeelen, de fakkel van den krijg ontbranden.

Het land, dat door de genoten rust nauwelijks tot adem was gekomen, werd weder door den geesel van den oorlog bezocht en geraakte hoe langer hoe meer ontvolkt. Verhuizingen op groote schaal hadden plaats, zoodat de Resident van Tapanoeli in 1851 rapporteerde, dat pl. m. 2500 zielen van Padang Lawas in Angkola eene schuilplaats hadden gezocht.

De hoofden van Kota Pinang en Portibi, in Tamboese's tijd door hunne oorlogen rijk geworden, hadden gedurende 's Gouvernements vestiging in deze streken al hunne rijkdommen zien verloren gaan. Slaven werden toen niet langer door krijg en roof verkregen en de groote voet, waarop zij leefden, had hen genoodzaakt de vroeger gemaakte slaven te gelde te maken. Zij waren betrekkelijk arm. Het hoofd van Kota Pinang stak zelfs in schulden. Toch had deze zijne praalzucht niet kunnen afleggen. Om daaraan te kunnen voldoen moest hij zijn toevlucht nemen tot afpersingen van zijne onderhoorigen. Maar ten gevolge daarvan liepen deze weg en hij moest derhalve op andere wijze trachten de middelen te verkrijgen ten einde zijn stand te kunnen ophouden 1). Niets was hem dus gewenschter dan het vertrek onzer troepen.

Een paar jaren daarna had hij met Portibi een verbond gesloten om naar Dolok op menschenroof te gaan. Het hoofd van Pasorminan, eene kampong nabij de uitwateringen der Aek Asaän, Aek Hiloeng, Aek Goelangan en Aek Parmeraän, als 't ware de sleutel van Dolok van Kota Pinangsche zijde, sloot zich bij hen aan en gezamenlijk vielen zij in Tano Rambe. In Dolok voegden zich bij hen: Soetan Laoet Api, later

1) Volgens T. J. Willer in eene nota over Padang Lawas.

Baroenggam geheeten, die hoofd was van Pongki, eene kampong ten westen van den Dolok Tabola; Soetan Soemodoeng, radja van Pagar Napa, een kampong aan de monding van de Aek Lihem in de Batang Pane en Partoewan 1) na tigor, radja van Si Idjoek aan den bovenloop van de Batang Pane. Ieder, die niet gevlucht was of zich versterkt had, werd geroofd en als slaaf meêgevoerd. Zoo strekten zij hunnen tocht uit tot Tapoes, welke plaats overrompeld werd. Dja Somarsik, hoofd van Tapoes, bood slechts geringen tegenstand en vluchtte, een deel van zijne bevolking in de macht der roovers achterlatende. Hij versterkte zich toen op den top van den Dolok Mardalihen, nabij Tapoes, en riep de hulp in van zijne bloedverwanten in Tano Hoeroeng. Men legde hem evenwel eene boete op en de radja's van Hoeroeng werden voor de betaling aansprakelijk gesteld. Zich hieraan niet willende onderwerpen, en ook niet bij machte om die vereenigde machten te wederstaan, verlieten de radja's van Hoeroeng en Tapoes met hunne onderhoorigen het land en vestigden zich op Gouvernements grondgebied 2). Toen de verbonden roovers in Tano Hoeroeng kwamen, vonden zij wel de kampongs Tolang djoeloe, Tolang djai, Tolak Tonga, Bargot, Toen Galing, Oeta imbaroe, Nadjoekang, Tor na gindjang, Mananti, Si Sakolang, Lijang Boerou en Hoeroeng, maar geene bevolking meer.

Met rijken buit beladen keerden zij naar hunne kampongs terug. De slaven werden verkocht, de slavinnen tot vermeerdering van het geslacht aangehouden.

Intusschen was Soetan Mangedar Alam, hoofd van Pane, weder naar zijn land teruggekeerd en had Sontang tot woonplaats gekozen. Partoewan Bosar, hoofd van Kota Pinang, had echter niet vergeten, dat op diens aansporing zijn vader Soetan Bongsoe Marhoem mangkat di Poeloe Biramata vermoord was 3). Wel had hij zich indertijd bij het Europeesch bestuur te Portibi daarover beklaagd, maar de zaak kon, ook wegens de afwezigheid van het hoofd van Pane, niet worden afgedaan. Men had den vermoedelijken moordenaar, een Rauenaar, met name Si Djohan, te Tandjong Kopiah gevat, die ontkend had dat de daad door hem gepleegd

---

1) Of Patoewan. Partoewan na tigor is dezelfde, die thans koerijahoofd is te Si Anggoenan (Batang Taro-districten).

2) Kampongs door Hoerongers gesticht en thans nog voor een gedeelte bewoond, zijn nog in Siboga, Batang Toroe en Si Pirok. Si Mangambat, Si Manosor en Si Pirok zijn kampongs door lieden van Hoeroeng gesticht.

3) Zie mijne schets van Laboean Batoe.

was en hem om zijn alibi te kunnen bewijzen naar Rau opgezonden 1).

Daarmede was het hoofd van Kota Pinang niet tevreden, en toen ook het hoofd van Pane was teruggekeerd en hij zijne handen vrij had, besloot hij den dood zijns vaders te wreken. Ondersteund door Portibi en Hadjoran, elk met 30 oeloebalangs, trok hij in 1848 tegen Sontang op en noodzaakte Soetan Mangedar Alam na een bloedig gevecht andermaal naar Asahan te vluchten. 2)

Door deze voordeelen overmoedig geworden, wilde hij thans zijne wapenen tegen Si Langge richten.

In dat landschap, destijds Maranti geheeten en behoorende tot den marga Dasopang, hadden de kampongs zich vereenigd en de opperste leiding opgedragen aan Soetan Garang, een lid van het geslacht der hoofden van Sandean, die toenmaals te Timboelon, een kampong in Soengei Kanan, woonde. Zij hadden namelijk een krachtig, bemiddeld en invloedrijk hoofd noodig, om hen tegen de Padang Lawassche hoofden en het hoofd van Kota Pinang te beschermen. Deze hoofden bedreigden hen telkens door hun roofzucht. Soetan Garang liet zich die opdracht welgevallen en stichtte een eigen kampong, die hij Si Langge noemde, waarnaar het geheele landschap aldus genoemd werd. Dit streed echter geheel tegen de inzichten van Partoewan Bosar van Kota Pinang, die in Soetan Garang een gevaarlijken buurman zag. Hij was begeerig om de suprematie over die streek uit te oefenen, evenals over den stam Tambak aan de Soengei Kanan. Het liet zich evenwel aanzien, dat ook deze stam, die steeds met Dasopang vereenigd was geweest, zijne zijde zou verlaten en zich met Si Langge verbinden. Hij trok daarom in 1848 of 1849 tegen Si Langge op, maar juist door deze daad bevestigde hij Soetan Garang in zijn pas verkregen stelling.

De kampongs van Maranti toch sloten zich te nauwer aan bij Soetan Garang, wien het gelukte den vijand af te slaan. Miste Partoewan Bosar zijn doel, toen hij Soetan Garang wilde verdrijven, hij geraakte door zijne onderneming bovendien in vijandschap met het hoofd van Portibi, dat aan Soetan Garang verwant was. In dezen nood wendde hij zich tot het bestuur te Panjaboengan (Mandheling), dat de hoofden van Padang Lawas opriep en in 1849 eene vergadering belegde.

Door onbekendheid met de toestanden werd toen eene regeling getroffen, die later tot vele verwikkelingen aanleiding heeft gegeven. Valsche

1) Uit stukken in het archief te Rau opgeteekend. Wat echter met Si Djohan is gebeurd, heb ik niet te weten kunnen komen.

2) Uitvoering beschreven in mijne schets van Laboean Batoe.

toestanden waren in het leven geroepen, waarvan het hoofd van Kota Pinang behendig partij heeft getrokken. Zoo werd ook door die vergadering Soetan Garang als 1e hoofd van Si Langge erkend. 't Is niet noodig die regeling, welke thans nog slechts gedeeltelijk bekend is — de authentieke stukken zijn met het archief van Panjaboengan in 1858 verbrand — hier weer te geven. Partijen hebben er zich nimmer aan gestoord, en, zoo hierboven gezegd is, dat het hoofd van Kota Pinang partij daarvan getrokken heeft, dan was dit, dewijl hij eene grensregeling had uitgelokt, die den stam Tambak onder zijne suprematie stelde, waardoor zijn gebied aanmerkelijk werd vergroot. Hoewel de stam Tambak zich altijd tegen deze regeling heeft verzet — met reden — werd zij toch ook later erkend door het bestuur ter Oostkust van Sumatra, dat zelfs nog verder ging door nl. de Soengei Kanan te beschouwen als eene onderhoorigheid van Kota Pinang. Die grensregelingen ontnamen ook aan werkelijk rechthebbenden een gedeelte van hun grond ten behoeve van Kota Pinang 1).

Terwijl Kota Pinang zich met Si Langge bemoeide, had Partoewan Djoemadoel alam, hoofd van Portibi, een tocht naar het noorden van Dolok ondernomen. Het was hem ter oore gekomen dat de radja van Si Moendol eene beeldschoone dochter had, genaamd Radja ni boedjing of de vorstin der maagden. Hij had geen rust vóórdat hij in het bezit van die vrouw was. Zijn tocht derwaarts leverde echter niet de verwachte uitkomst op. De bevolking van Si Moendol, welk landschap slechts 3 kampongs: Si Moendol, Aek Rambe of Si Mangambat, en Poeloe Liman telde, was op het vernemen van zijne komst gevlucht. Er viel niet aan te denken haar te vervolgen en zoo moest hij teleurgesteld terugkeeren!

Ook in Bila was het verre van rustig. Daar had de radja Soetan Bidar Alam I veel te stellen met de hoofden van Balimbing en Laboean Djoeroeng, zoodat hij zich niet met de zaken in Padang Lawas inliet.

Hadjoran had zich nog het rustigste gedragen. Zooals wij gezien hebben, hadden Si Minaboen, Pongki en Si Idjoek zich van Hadjoran afgescheiden, nadat zij zich eerst vrijwillig hadden aangesloten. De verhuizing van Hadjorans onderdanen naar Si Minaboen en de niet-uitlevering gaf

---

1) Door de in de laatste jaren aangestelde commissiën tot onderzoek en vaststelling der grenzen tusschen Laboean Batoe en Padang Lawas, of voor dat gedeelte tusschen Sumatra's Oost- en Westkust werden zooveel mogelijk de in 1849 gemaakte fouten hersteld.

aan Soetan Dibata, hoofd van Hadjoran, aanleiding om deze kampong den oorlog te verklaren. Maar wetende, hoe sterk Si Minaboen was, verbond hij zich met alle daaraangrenzende kampongs als Arse, Dolok Goti, Sirpang na maropat, Napa Gadoeng Laoet en ook met Portibi. De radja van Si Minaboen, Radja Horlang, met zijn gering aantal onderdanen niet tegen deze vereende machten opgewassen, vluchtte naar den daarbij gelegen berg Hoeraba Imbo. Hij werd ook daarheen vervolgd, waarom hij met eenige weinige volgelingen deze streken voor goed verliet en zich in Angkola vestigde 1).

Daar deze strijd zoo gunstig afgeloopen was, wilde Soetan Dibata ook Si Idjoek en Pongki weder onder zijn gezag brengen, vooral ook omdat de radja van Si Idjoek zich door menscheneten berucht maakte 2). Maar deze wachtte hem in het geheel niet af. Hij vluchtte naar Batang Toroe. Pongki verbond zich met Soetan Dibata.

Had deze onder ons bestuur en ook lang daarna zich nog rustig gehouden, daar hij de voordeelen van een rustig bestuur had ingezien — zijn land was o. a. meer en meer bevolkt geworden — toen hij eenmaal weder in het vuur was geweest, kwam de oude aard weder boven en sedert onderscheidde hij zich niet meer van de andere hoofden door vredelievendheid. Hij is later een der grootste slavenhouders geworden. Die slaven waren meest in den krijg buitgemaakt.

Eene goede gelegenheid werd hem geschonken om zich weder in een voordeeligen krijg te wikkelen.

In Tambiski was Soetan Mandjoengkar hoofd. Deze had met zijne schoondochter in te nauwe betrekking gestaan en toen de zoon dit ontdekte en haar verstooten had, had de vader haar tot vrouw genomen. Dit streed geheel tegen de adat en daar de zoon, Baginda Maga, Tambiski had verlaten en zich te Dolok Goti versterkte, beschouwde Soetan Dibata deze daad als een aanklacht. Hij riep de hoofden van Portibi, Tabola, Botoeng en Sirpang na maropat samen en droeg hun de zaak voor, tevens latende uitkomen, dat de daad van Soetan Mandjoengkar (marga Dongoran = Si Regar) een smet was, welke op den geheelen stam Si Regar rustte. Er werd dan ook besloten Soetan Mandjoengkar voor zijn euveldaad te straffen. Gezamenlijk trokken zij naar Tambiski. De radja had zich echter wijselijk uit de voeten gemaakt, en te Tapoes een schuilplaats gezocht. De bevolking van Tambiski werd naar Padang

1) Zijn zoon woont nog in de koerija Losoeng Batoe (Angkola).

2) Het tegenwoordige koerija-hoofd van Si Anggoenan (Batang Tarodistricten).

Bolak meêgevoerd en tot slaven gemaakt. Soetan Mandjoengkar hielp daarna Tapoes in den krijg tegen Roema Pane (Baringin), welke kampong verwoest werd. Hij verzoende zich later met zijn zoon en bleef met hem te Dolok Goti wonen.

Tapoes had zich onderwijl hersteld van de geleden verliezen. De kampong was herbouwd geworden en eenige gelukkig gevoerde oorlogen tegen Si Gala-Gala, Gonting Babijat en andere kleine plaatsen hadden aan het hoofd weder eenig overwicht gegeven. Omstreeks 1852 waagde hij daarom een tocht tegen Pasorminan, die hem eenige jaren geleden een onrechtvaardigen oorlog had aangedaan. In verbond met Si Gala-Gala, Sirpang na maropat en Sampejan werd de plaats belegerd en verwoest.

Omstreeks dien tijd kreeg de kampong Pangirkiran twist met Dja Lobi, radja van Batoe Gondit over den grond van dezen. Deze liep zoo hoog, dat Pangirkiran, om Dja Lobi den krijg aan te doen, de hulp inriep van den radja van Pongki, den later zoo geducht geworden Baroenggam. Deze verleende de gevraagde hulp, maar kon de sterkte niet innemen. Bij het beleg verloor hij zijn jongeren broeder. Hierover wraak willende nemen, verbond hij zich met Hadjoran, Portibi en Kota Pinang, waardoor het hem gelukte Batoe Gondit te nemen. Dja Lobi vluchtte naar Oedjoeng Batoe (Baroemoen Tonga), alwaar hij tot 1877 gevestigd bleef, waarop hij met een gedeelte van zijne onderdanen te Soengei Seragi (gouvernementsgrondgebied Laboean Batoe) een kampong stichtte 1).

Baroenggam overtuigd van den tegenstand, dien men op den Batoe Gondit kon bieden, vestigde zich aldaar en werd hierdoor een der meest gevreesde hoofden van deze streken.

De verbondenen ondernamen daarna rooftochten tot in Toba en Oeloe Hoewalo. Bij terugkomst was elks aandeel in den roof ongeveer 30 slaven, zoodat er — daar de verdeeling onder 12 hoofden geschied was — 360 menschen werden buitgemaakt. Men kan hieruit opmaken, welke winsten dergelijke rooftochten opleverden.

Portibi was langzamerhand een machtige staat geworden. Door al de hoofden op de vlakte werd de suprematie van Portibi erkend. Inwendig was het echter verdeeld. Kadli Alam, alias Soetan Batara Goeroe, alias Partoewan Djoemadoel alam werd algemeen als 1e hoofd erkend. Volgens de adat kon hij op dien rang geen aanspraak maken, maar door zijne verdiensten in den krijg — toen was meer dan ooit een krijgsman als opperhoofd noodig — was hij zijnen halfbroeder Soetan

1) In 1884 stierf Dja Lobi te Kota Pinang.

Mangamar, alias Partoewan Koemala di atas voorbijgegaan. Was eerstgenoemde het meest gevreesd, deze was bij de bevolking en de hoofden het meest geliefd, zoowel om zijn stillen kalmen aard als om zijn wijs en billijk oordeel. Was de eerste in oorlogstijden de eerste persoon, in de inwendige aangelegenheden van den staat oefende Partoewan Koemala di atas den grootsten invloed uit, en in de raadsvergaderingen werd zijn raad bijna altijd opgevolgd.

Zoo waren in 1854 slaven van Kota Pinang naar Ramba (Baroemoen Tonga) gevlucht. De uitlevering daarvan werd aan Portibi verzocht. Partoewan Djoemadoel, wiens eigen zuster met het hoofd van Kota Pinang was gehuwd, wilde zijn zwager helpen en het hoofd van Ramba de uitlevering gelasten. Partoewan Koemala di atas daarentegen wilde er niets van weten. Hij wees er op dat slaven van Hadjoran nog kort geleden naar Angkola waren gevlucht en dat het Gouvernement ze ook niet had uitgeleverd en dat, toen Soetan Dibata ze met geweld had willen wegvoeren, zij door het Gouvernement zelfs beschermd waren geworden. Er was namelijk een militair detachement naar de grensplaats Pargaroetan gezonden. Hij wees er op dat men in het Gouvernement zijn voorbeeld had te zien. De andere was echter niet te overreden en de twist tusschen de beide broeders liep zoo hoog, dat Partoewan Koemala di atas Portibi verliet en in het benedenstroomgebied op een halve paal afstands van de kampong eene andere kampong stichtte, die Portibi djaï werd genoemd. Dit was het sein tot een oorlog. Hij brak echter nog niet dadelijk uit. Ieder zocht verbintenissen aan te knoopen.

Partoewan Djoemadoel alam was ook met Soetan Dibata in onmin geraakt. Hij was nl. bij dezen gekomen om voor zijn zwager Partoewan Bosar van Kota Pinang een huwelijk te sluiten met de dochter van Soetan Dibata. Deze was van eene verbinding met Kota Pinang niet afkeerig, maar eischte dat òf de aanzoeker zelf zou komen om zijn bruid te halen, òf wel dat de adat ten volle werd nageleefd. Hoe er ook door het hoofd van Portibi op werd aangedrongen om toch zonder de vele formaliteiten, welke de adat eischt, de dochter af te geven, Soetan Dibata bleef op zijn stuk staan, waardoor het huwelijk niet tot stand kwam. Het schijnt dat Partoewan Djoemadoel alam, rekenende op de vriendschap met Hadjoran en op de familieverhouding tot Soetan Dibata (hunne kinderen waren met elkaar gehuwd), het hoofd van Kota Pinang reeds de belofte had gegeven hem het meisje te doen toekomen — althans hij gevoelde zich zeer beschaamd over die weigering en brak alle vriendschapsbanden met Soetan Dibata af. Dit moet hem later ongetwijfeld

berouwd hebben, want toen hij met zijn halfbroeder ook hevige geschillen kreeg, miste hij den steun van Hadjoran. Dit landschap sloot zich bij de partij van Partoewan Koemala di atas aan. Soetan Dibata was voor Partoewan Djoemadoel alam een hevige tegenstander. Beiden hadden in Padang Lawas even grooten invloed, maar Soetan Dibata kon over meer strijdkrachten beschikken.

In den twist van Portibi koos bijna het geheele stroomgebied partij.

Voor Partoewan Djoemadoel alam verklaarden zich Kota Pinang, voor welks hoofd hij een dubbelen smaad geleden had, voorts Poerba Si Nomba, Si Mangambat, Oeloe Baroemoen, de kampongs Padang Boedjoer en Pamoentaran in Padang Bolak djoeloe, de kampong Siroematinggi in de vallei van Batang Onang en in Dolok nog Napa Gadoeng Laoet en Sirpang na maropat. Voor Partoewan Koemala di atas kozen partij Hadjoran, Sosa, Goenoeng Toewa en Padang Garoegoer in de vallei van Batang Onang, Halonggonan, Hoeristak, Binanga en Oenteroedang, Aek Nabara, Aek Hajoe ara en in Dolok nog Si Langge, Si Moendol, Si Pijongot en Oeloe Batang Pane, terwijl Bila voor den aanvoer van kruit en den afvoer van slaven voor deze partij zou zorgen en Pane hetzelfde voor gene partij zou verrichten. Daardoor werd de strijd ook geheel in het bovenstroomgebied gevoerd.

Overal werden versterkingen opgericht. De kampongs werden van dubbele omheiningen of borstweringen voorzien. Zoowel in het noorden als in het zuiden, in de bergen en op de vlakte werd de strijd gevoerd, welke des te heviger was, naarmate meer troepen tegenover elkander stonden.

Het sein tot den oorlog werd gegeven door Partoewan Djoemadoel alam, die Oenteroedang had aangevallen. Sosa, bijgestaan door Aek Hajoe Ara, trok daarop Oeloe Baroemoen binnen en belegerde Oeta Nopan. Na een tweedaagsch gevecht werd de kampong ingenomen en 1500 harer bewoners werden gevangen gemaakt, en naar Sosa vervoerd. De kampong werd geplunderd en verwoest. Soetan Goeroe, radja van Oeta Nopan, vluchtte met de overige hoofden van Oeloe Baroemoen naar Groot Mandheling, verzocht den Assistent-Resident te Panjaboengan om hulp, en beloofde, zoo hij zijn volk terugkreeg, zich in Mandheling te zullen vestigen. De Assistent-Resident zond daarop een bode naar Sosa om de invrijheidstelling der gevangenen te bewerken. Partoewan Bangoen, hoofd van Sosa, wilde niet alleen de gevangenen niet in vrijheid stellen, maar gaf tevens aan den bode te kennen, dat hij met het bestuur in Mandheling niets te maken had en den oorlog zou voortzetten, zoolang het hem beliefde.

Partoewan Djoemadoel alam had intusschen Hoeristak verwoest. Binanga, door dit succes zekerlijk bevreesd geworden, had de terugkeerende oeloebalangs van Partoewan Djoemadoel alam, ofschoon tot de vijandelijke partij behoorende, goed ontvangen en nachtverblijf verleend. Dit had de verwoesting van Binanga door oeloebalangs van Sosa ten gevolge. Dertig menschen sneuvelden en een even groot aantal werden gevankelijk naar Sosa vervoerd. Aek Hajoe ara bestookte telkens de kampong Portibi djoeloe en deed haar groote verliezen ondergaan.

Het hoofd van Kota Pinang had ook niet stil gezeten. Hij was met zijne oeloebalangs in de vlakte gevallen en had zich bij Langkimat verschanst. Tegen hem trokken Hoeristak, Si Langge en Halonggonan op en na een ernstig gevecht werd hij genoodzaakt naar zijn land terug te keeren.

De bondgenoot van Portibi djoeloe in Dolok, de radja van Sirpang na maropat, was eveneens niet gelukkig. Door oeloebalangs van Si Moendol, Si Pijongot en Oeloe Batang Pane werd hij genoodzaakt zijn land te verlaten. Partoewan Djoemadoel alam had met Baroenggam van Batoe Gondit, Partowan Bangoen van Poerba Si Nomba met de oeloebalangs van Padang Bolak djoeloe en van Siroematinggi een koeboe opgericht aan den voet van den Batoe Toewa, iets benoorden de kampong Poerba Si Nomba. Zij werden daar belegerd door Portibi djai, Hadjoran, Goenoeng Toewa en Padang Garoegoer. Lang duurde de belegering. Zoowel aan de eene als aan de andere zijde vielen vele dooden. Eindelijk konden de belegerden den strijd niet meer volhouden. Partoewan Djoemadoel alam had zich tot zijn bloedverwant den Jang di pertoewan van Kota Sijantar (Groot-Mandheling) om hulp gewend. Deze had er bij den Assistent-Resident te Panjaboengan op aangedrongen aan dien oorlog een einde te maken, daar Padang Lawas anders geheel verwoest zoude worden. De Assistent-Resident had daartoe een voorstel ingediend. Dit gevoegd bij het vroeger gedaan verzoek van Soetan Goeroe, en de smadelijke behandeling, ons door Sosa aangedaan, deden den Gouverneur van Sumatra's Westkust besluiten eene expeditie naar Padang Lawas te zenden. Eene colonne van 59 soldaten en 1250 man Mandhelingsche hulptroepen, van welke 350 met geweren waren gewapend, en waarbij de Assistent-Resident *Godon* zich gevoegd had, vertrok den 8n Februari 1855 van Si Aboe en ging via Moewara Sada, Sopo Damang, Sopo Borangan en Pagaran Bira naar Oeta Nopan. Daar zij de plaats verwoest vonden, werd de tocht naar Sosa voortgezet, alwaar men den 12n Februari van dat jaar aankwam. Van de hoofden werd toen andermaal de uitlevering der wegge-

voerde bevolking van Oeta Nopan gevorderd, nadat zij zonder eenigen tegenstand in onderwerping waren gekomen. Den volgenden dag konden slechts 700 menschen worden uitgeleverd; de overigen waren òf dood òf weggeloopen.

Zoodra het bericht van de komst onzer troepen te Padang Lawas was aangekomen, had men de vijandelijkheden gestaakt. Het was den Assistent-Resident *Godon* dan ook mogelijk om reeds den 28n Februari eene groote vergadering van Padang Lawassche hoofden te Oeta Nopan te beleggen, naar welke plaats hij zich, toen hij van Sosa teruggekeerd was, begeven had. De zaak van Partoewan Bangoen van Sosa werd toen behandeld en hij werd wegens de tegen Oeta Nopan gepleegde gewelddadigheden veroordeeld tot het vragen om vergiffenis en tot de betaling eener boete van 100 reaal 1). Aan de vergaderde hoofden werd de eed van trouw en gehoorzaamheid aan het Nederlandsche Gouvernement afgenomen, terwijl zij voorts nog beloofden om zonder toestemming van het Gouvernement geen oorlog meer te voeren, en zooveel mogelijk alles in het werk te stellen om de rust te handhaven. Op deze vergadering waren de hoofden van Aek Hajoe ara niet verschenen. Er werd daarom besloten tegen hen op te trekken, maar toen de troepen in het land waren gekomen, was de bevolking reeds verspreid, zoodat zij onverrichterzake weder moesten terugkeeren. Langs minnelijken weg werd daarop getracht de hoofden van Aek Hajoe ara tot onderwerping te brengen. Aan Soetan Dibata van Hadjoran, die met hen verwant was, gelukte het hen voor den Assistent-Resident te brengen, die hen deed beloven verder geene vijandelijkheden te plegen.

Den 1n Maart 1855 werd de tocht naar Portibi voortgezet en den 4n van die maand werd aldaar weder een vergadering belegd. Behalve andere zaken werd er ook een zaak van Partoewan Djoemadoel alam behandeld, wiens lieden een goederen- en geldtransport van Padang Sidempoean

---

1) Dus *f* 60. Hoe men tot dit vonnis is gekomen, is een mysterie. De feiten noch de tijdsomstandigheden rechtvaardigen zulk een zacht oordeel. Was het om de Sosasche hoofden door deze zwakheid gunstig voor ons te stemmen, dan heeft men deze zaak verkeerd ingezien. Zij hebben integendeel in hun vuistje gelachen en met ons den spot gedreven; aan die zwakheid is het voorzeker ook te wijten, dat Partoewan Bangoen tot 1879 nimmer iets met ons te maken heeft willen bebben. Slechts door de omstandigheden, en toen nog noode, is hij gedwongen om zich onder ons bestuur te stellen. Hij heeft ons nimmer uit eigen beweging om inlijving bij de residentie Tapanoeli verzocht.

hadden aangevallen en geroofd. Hij werd deswege veroordeeld tot eene boete van *f* 1000.— 1).

Het goede succes van deze expeditie, waarbij ons overwicht ten sterkste was gebleken, deed ons besluiten eene regeling voor Padang Lawas en Sosa voor te stellen, waardoor de rust in deze landen beter zoude worden gewaarborgd. Er werd dientengevolge bepaald dat Padang Lawas (Dolok daaronder begrepen) en Sosa zouden worden verdeeld in drie districten, respectievelijk onder het gezag van Soetan Dibata van Hadjoran, wiens district zoude zijn Hadjorau en Dolok, van Partoewan Djoemadoel alam van Portibi met het district Padang Lawas 2) of Portibi en van Partoewan Bangoen met het district Sosa en Oeloe Baroemoen. Deze drie hoofden waren destijds de machtigste in die streken. Zij zouden bij het beslissen van belangrijke geschillen zich voortaan tot een rapat te Oeloe Gadjah vereenigen. Op hem rustte de verplichting zorg te dragen dat de rust in hunne ressorten gehandhaafd bleef. Voorts werd nog herhaald wat reeds in de rapat te Oeta Nopan was overeengekomen, dat het verhuizen van onderhoorigen zooveel mogelijk moest worden tegengegaan: alleen verhuizingen naar het Gouvernementsgebied mochten niet verboden en de menschen daarin niet verhinderd worden. Daarentegen zouden verhuizingen van gouvernements onderdanen naar de Padang Lawas niet mogen plaats hebben, zoodat zij moesten uitgeleverd worden.

Toen het doel van den tocht bereikt was, keerde de expeditionnaire colonne terug. De vrede was gesloten.

Nadat 's Gouvernements goedkeuring gevraagd en verkregen was, werden de boven genoemde drie hoofden in Augustus 1856 ter bevestiging in hunne waardigheid naar Panjaboengan opgeroepen. Partoewan Bangoen van Sosa gaf voor wegens familieaangelegenheden niet te kunnen komen. Hij werd echter nogmaals opgeroepen. De beide andere hoofden waren intusschen opgekomen. Zij werden van ambtstokken met zilveren knop en acten van aanstelling voorzien, nadat zij onder eede eene verklaring hadden gegeven en onderteekend, waarbij zij zich verbonden, het

1) Een gedemitteerd Javaansch soldaat, Pa Gandok, die nu eens in Kota Pinang dan weder in Portibi huisde, zou door Partoewan Djoemadoel alam aangespoord zijn om met andere lieden den roof te plegen. Genoemde Partoewan zou daarvan zijn aandeel gehad hebben. Dit is niet geheel en al juist. Partoewan Djoemadoel alam heeft het plan niet geopperd. Lieden van Portibi, Sosopan en Aek Hajoe ara hebben den roof gepleegd. De menschen van Portibi hebben hun hoofd toen een aandeel afgestaan.

2) Hieruit blijkt dat men toen reeds begreep dat Padang Lawas slechts een naam was, alleen betrekking hebbende op de kale vlakte.

Nederlandsch Gouvernement te erkennen als opperheer, rust en vrede in hun rijk te handhaven, den handel en landbouw te bevorderen, den handel in slaven tegen te gaan, aan onderdanen van het Gouvernement, die zich aan misdrijf hadden schuldig gemaakt, geen schuilplaats te verleenen, van vreemde mogendheden geene brieven of geschenken aan te nemen of zendelingen van hunnentwege te ontvangen en niet toe te staan dat Europeanen zich binnen hun gebied zouden vestigen.

Ook aan de tweede oproeping werd door Partoewan Bangoen geen gevolg gegeven. Machtiging werd toen gevraagd en verkregen om in plaats van hem, zekeren Mahodoem, radja van Pasir (Sosa djoeloe) te beëedigen en aan dezen de acte van aanstelling en den ambtstok met zilveren knop uit te reiken. De Gouverneur van Sumatra's Westkust bepaalde voorts dat aan de hoofden van Padang Lawas moest worden kennis gegeven dat het Gouvernement ter zake van het onbetamelijke gedrag van Partoewan Bangoen zich het landschap Sosa niet langer wilde aantrekken. (Alsof Sosa met 's Gouvernements gewapende tusschenkomst gediend was geweest!).

Wederom waren wij door onbekendheid met de toestanden in grove fouten vervallen. Vooreerst toch was het een dwaasheid om zulk een uitgestrekt gebied, dat nooit het aristocratische bestuur gekend had, — waar juist zoovele oorlogen waren gevoerd, omdat enkele hoofden uit heerschzucht het democratische regeeringstelsel hadden willen omverwerpen — onder de leiding te stellen van drie hoofden, die er op uit waren geweest om de autocratie te doen huldigen. Daarenboven — wat beteekende de aanstelling, terwijl aan de aangestelde hoofden het eenige middel, waardoor zij werkelijk zouden hebben kunnen heerschen, nl. de vrijheid om, zoo noodig, met kracht op te treden, ontnomen werd! Het Gouvernement toch zou niet gereed zijn om hen in hunne rechtmatige vorderingen met de wapens bij te staan. Wij hebben gezien hoe weinig naar de stem van het Gouvernement werd geluisterd, wanneer die niet vergezeld ging van den klank der bajonnetten. Wij hadden bovendien niet het recht ons te mengen in de binnenlandsche zaken van Padang Lawas; ook hadden de andere hoofden zich niet verplicht overeenkomstig die regeling te zullen handelen. De aanstelling dezer hoofden moge voor de leiders van die zaak eene politieke overwinning geweest zijn — voor de aangestelden was zij slechts een stuk papier en een stok, wat spoedig genoeg zou blijken.

Men had de grootste onruststokers (althans twee er van) tot opperhoofden aangesteld op grond, dat zij de machtigsten waren. Er was echter niet naar gevraagd, van waar zij die macht hadden gekregen. Anders

zoude men begrepen hebben, dat die macht, ontsproten uit krijgsgeluk en personeelen moed, spoedig zou moeten tanen, wanneer noch van het een noch van het ander iets meer zou kunnen blijken. Hoe kon hun dus de handhaving der rust worden opgedragen! Door de aanstelling van de radja van Pasir hebben wij ons in de oogen van de Padang Lawassers bespottelijk gemaakt. Dat hoofd had noch macht noch invloed, en was door Partoewan Bangoen op den voorgrond geschoven, omdat niemand anders met het bestuur in Mandheling iets te doen wilde hebben 1). Pasir heeft in de geschiedenis nooit eenige andere rol gespeeld dan een zeer passieve, onder het gezag van Partoewan Bangoen.

Deze hoofden moesten rust en vrede in hun gebied handhaven. Maar die rust en vrede waren door hen juist uit winstbejag verstoord geworden. Welke voordeelen waren er voor hen in stille rust gelegen? Men kon toch niet veronderstellen, dat zij zonder eenige leiding in den zeer twijfelachtigen bloei van een land, dat uit zoovele heterogene bestanddeelen bestond, hun grootste voordeel zouden zien!

Zeker het minst begrijpelijke in de hier gevoerde politiek was de hun verleende opdracht om verhuizingen naar hun gebied tegen te gaan, maar niet die naar 's Gouvernements gebied, en daarenboven Gouvernements onderdanen uit te leveren. Alle nadeelen waren derhalve aan de zijde van die hoofden, zonder dat daar eenig voordeel tegenover stond, dan alleen dit, dat zij in het bezit kwamen van eene acte van aanstelling en een stok met zilveren knop. Het bestuur van Angkola en Mandheling toch kon weten, dat geen Batahsch hoofd het lijdelijk zou aanzien, dat zijne onderdanen verhuisden. Soetan di Bata zelf had in 1854 het Gouvernement gedreigd met een inval op zijn gebied, zoo het zijn weggeloopen onderdanen niet uitleverde. En de regeling betreffende de verhuizingen van Padang Lawas zelve, zoo die regeling ook al gehandhaafd kon worden, moest leiden tot verhuizingen naar Gouvernements-gebied, zooals dit maar al te zeer gebleken is. Want ten gevolge dier expeditie en de aanstelling der Padang Lawassche hoofden zijn 2923 personen uit Padang Lawas naar de Gouvernementslanden verhuisd 2). Was dit het doel — een hooger doel werd op den voorgrond gesteld, nl. het land de zoo noodige rust te hergeven en op den duur te verzekeren. En dat doel is door die regeling niet bereikt.

Door de regeering werd de militaire demonstratie tegen Sosa ten zeerste

---

1) Mij later medegedeeld door de hoofden van Sosa.

2) Dit blijkt uit een opgave van 1856, in het archief van Padang Siedempoean aanwezig.

afgekeurd, als in strijd met art. 54 van het Regeeringsreglement en art. 6 van het Londensche tractaat van 1824. En toch werd in de daarna genomen maatregelen berust, ja zij werden zelfs erkend blijkens de aanstelling der hoofden, waarvoor autorisatie was gevraagd.

Ondanks dezen halfslachtigen toestand bleef de rust in den eersten tijd ongestoord. De Padang Lawassers voldeden zelfs aan de voor hen voorzeker zeer harde bepaling betreffende het verhuizen naar ons grondgebied, wat niet belet mocht worden, terwijl daarentegen lieden, van ons gebied naar Padang Lawas verhuizende, moesten worden uitgeleverd. Zoo leverde het hoofd van Sosa op eerste aanvrage een dertigtal huisgezinnen uit, die van Oeloe en Tamijang (Klein-Mandheling) naar Padang Lawas waren gevlucht.

Vele hoofden, die met de ingestelde orde van zaken weinig ingenomen waren, verlieten met hunne bevolking deze streken en vestigden zich in Mandheling, Angkola en in de lagere gedeelten van het stroomgebied. Zoo was Oeloe Baroemoen o. a. geheel ontvolkt geworden. De bevolking had zich in Groot-Mandheling gevestigd. De bevolking van Padang Bolak djoeloe ging voor een deel naar Angkola; die van Baroemoen Tonga verhuisde naar Pane en naar den overkant.

Zoolang het recht niet sprak — de aangestelde hoofden van Hadjoran en Portibi toch beschouwden de bevolking van de hier genoemde streken niet als hunne wettige onderdanen — zoolang het recht niet sprak, berustten zij in dit feit, maar toen wettige onderdanen het gegeven voorbeeld wilden volgen, verzetten zij zich tegen de regeling, hun door de bajonetten afgedwongen.

Zoò had Dja Dinggol broeder van Soetan Dibata en hoofd van de kampong Si Ompoe-ompoe, op aansporing van Kota Pinang aan Hadjoran de gehoorzaamheid opgezegd en het voornemen te kennen gegeven, om naar Angkola te verhuizen. Toen Soetan Dibata dit met geweld wilde verhinderen, wendde Dja Dinggol zich tot het bestuur in Angkola, dat aan Soetan Dibata een schrijven richtte, waarin hem het nakomen zijner beloften werd voorgehouden. Daar Dja Dinggol aan zijn voornemen tot verhuizen geen gevolg gaf, werd de rust nog niet verstoord. Maar spoedig daarop verhuisden werkelijk eenige lieden uit Hadjoran naar Angkola. Soetan Dibata zond toen zijn zoon Partoewan na Sati naar Panjaboengan om de uitlevering te eischen van lieden, welke hij beweerde dat zijne slaven waren. Aan die vordering werd daarom geen gevolg gegeven, dewijl het de rapat te Panjaboengan niet gebleken was, dat de verhuizers wettige slaven waren.

Terwijl Partoewan na Sati nog in Mandheling was, verhuisden andere lieden van Hadjoran naar Batoe Gondi: en bereidde Soetan Dibata zich voor tot een oorlog, toen zij op zijne aanvrage niet waren uitgeleverd.

Voordat hij zich geheel tot den krijg had toegerust, kwam zijn zoon van Mandheling terug met het bericht, dat het bestuur te Panjaboengan niet aan zijn verlangen had voldaan. Hierover vertoornd en niet twijfelende of het bestuur zou hem evenmin in zijne rechtmatige eischen tegen Baroenggam, het hoofd van Batoe Gondit ondersteunen, zond hij in het begin van Maart 1858 zijne acte van aanstelling en zijn zilveren rotanknop aan den Assistent-Resident van Mandheling terug onder mededeeling dat hij zich van den in 1857 afgelegden eed ontslagen rekende.

Het bestuur van Mandheling gaf hem evenwel een termijn om zich te bedenken, daar hij anders van zijne waardigheid vervallen verklaard zou worden en zijne onderhoorigen van hunne verplichting tot gehoorzaamheid zouden ontslagen zijn, onder toezegging van vrije opname op Gouvernementsgebied. In zijne plaats zou dan een ander hoofd worden gekozen. Alles phrasen, die weinig te beteekenen hadden en meer het bewijs leverden van naïeveteit dan van kloek beleid. Soetan Dibata stoorde er zich dan ook weinig aan. Zij, die zijne bevelen niet wilden opvolgen, konden zich er immers aan onttrekken door verhuizing naar Angkola (N. B. Het was juist om deze kwestie dat Soetan Dibata zijne oproerige daad had verricht). Zij die in Hadjoran gebleven waren, hadden geene redenen om zich van hun adatshoofd af te scheiden. Zijn opvolger — ware die ook te vinden geweest, wat nog zeer de vraag was — zoude er zich niet hebben kunnen staande houden, en, zoo het Gouvernement hem krachtdadig had gesteund, dan zoude hij hoofd zijn geweest van een ontvolkt gebied. Want wat buiten Hadjoran was gelegen, zou hij niet tot zijn gebied hebben kunnen rekenen. Erkenden de hoofden van Dolok het oppergezag van Soetan Dibata niet, nog minder zouden zij dat doen van een ander, voor wien men wellicht nimmer vrees gekoesterd had en voor wiens dapperheid men geen eerbied had leeren koesteren, wat met Soetan Dibata wel het geval was geweest.

Op de aanmaningen van het bestuur gaf het hoofd van Hadjoran eenvoudig geen antwoord. De rapat te Panjaboengan, wie de zaak den 8 Mei 1858 ter beoordeeling werd gegeven, scheen in te zien, dat zij tot het vellen van een vonnis in den geest van het bestuur, volgens de algemeen heerschende adat, niet bevoegd was. Vooreerst had Soetan Dibata zich niet onder hare rechtsmacht gesteld; 2e was beklaagde niet voor de rapat verschenen; 3e was geene andere macht dan die der bevolking

van het land zelve bevoegd om het wettige hoofd van zijn rang en waardigheid te ontslaan en van zijn eigendom te berooven; 4e was het ontslaan van de onderhoorigen van hunne verplichtingen jegens hun hoofd onbestaanbaar met de adat; en ten 5e streed het tegen de adat een ander hoofd aan te stellen zonder erkenning van of instemming met de keuze van de zijde der bevolking.

De rapat verklaarde Soetan Dibata evenwel schuldig aan oneerbiedigheid jegens het Gouvernement, onder bijvoeging dat in dergelijke gevallen de schuldige vergiffenis moest afsmeeken en eene boete van ± *f* 370 betalen. Zij verklaarde zich echter niet genegen om in dien geest een vonnis te vellen, waaraan de veroordeelde zich waarschijnlijk niet zoude onderwerpen, wat dan aan haren invloed en aan den eerbied, aan hare rechtsmacht verschuldigd, afbreuk zou doen.

Het bestuur zelf scheen angstvallig geworden te zijn om aan zijne bedreiging gevolg te geven. Het trachtte de zaak op minnelijke wijze tot een einde te brengen. Soetan Dibata werd bericht gezonden, dat hij zijne acte van aanstelling en zijn zilveren rottingknop kon terugkrijgen, als hij naar Panjaboengan opkwam, vergiffenis voor zijne oneerbiedigheid vroeg en de genoemde boete voldeed. Men gaf hem drie maanden tijd om zich te bedenken, maar toen die termijn voorbij was, Soetan Dibata niet verscheen en alleen het bericht had gezonden, dat hij zwaar ziek lag, gaf men hem nogmaals een maand bedenktijd en zeide hem tevens aan dat hij zich, ziek zijnde, maar naar Panjaboengan moest laten dragen. Nog zoude het de vraag geweest zijn of Soetan Dibata aan deze oproeping gehoor zou hebben gegeven, indien hij zijn stervensuur niet had voelen naderen, en men hem niet gezegd had dat eene militaire expeditie naar Hadjoran zoude worden gezonden om hem te tuchtigen. Eerst in September 1858 kwam hij in beklagenswaardigen toestand te Panjaboengan aan. Hij vroeg vergiffenis, waarop de boete werd verminderd tot *f* 135. Zijne acte van aanstelling en de rottingknop werden hem weder uitgereikt. Hij keerde daarna naar zijn land terug om er te sterven. In November 1858 was Soetan Dibata een lijk. Bij de begrafenisplechtigheden werd zijn zoon Partoewan na Sati als radja van Hadjoran erkend 1).

Ware het land onder Gouvernementsbestuur gebleven, dan zou het een der beste hoofden verloren hebben. Gedurende onze vestiging van 1839—1843 was hij het ijverigste, gehoorzaamste, machtigste en het jegens

---

1) Niet door het Gouvernement, maar door de bevolking en de bij die gelegenheid opgekomen hoofden van Padang Lawas.

het Nederlandache gezag meest welgezinde hoofd. Zoo luidt het oordeel van Willer, die er nog op laat volgen: „Hij gehoorzaamt zoo bereid- „willig, waardig en nauwkeurig als de ongelukkige geaardheid van dit „volk maar eenigszins toelaat. Hij is ondernemend en voortvarend van „geest en bezit zoowel persoonlijken als zedelijken moed." Verder vindt men ook door Willer van hem opgeteekend: „Van de hoofden zijner twintig „ondergeschikte kampongs vordert hij dezelfde gehoorzaamheid, die hij „zijnen meerderen bewijst. Geweldige maatregelen en afpersingen behooren „tot zijne wijze van regeeren, alhoewel hij van aard noch wreed noch „inhalig kan worden geacht." Ten slotte teekent Willer nog aan: „Want zoowel voor het transportwezen als voor alle werkzaamheden, die „in dit gedeelte der afdeeling moeten worden verricht is Kali Radja „(Soetan Dibata) het eenige hoofd, die gewillig te hulp komt, op wien „men staat mag maken en op wien bijgevolg ook immer is gebouwd."

Een man, die door een goed en nauwkeurig beoordeelaar, zooals Willer was, aldus werd gekenschetst, had zich in zijne laatste jaren niet op eens kunnen vergeten, indien hij niet zoo gekrenkt ware geworden. Voor al zijne trouw, zijne toewijding, zijne welgezindheid jegens het Nederlandsche Gouvernement, waardoor hij zoo gunstig bij de andere hoofden in Padang Lawas afstak, maar waarvoor hij nooit eenige belooning had erlangd, werden hem zijne volgens zijne eigene begrippen en volgens de wetten van zijn land rechtmatige en billijke vorderingen afgewezen. Zonder aan het beginsel van de billijkheid te kort te doen had de rapat te Panjaboengan de menschen van Hadjoran kunnen uitleveren. Het was haar bekend, op welke wijze in dien tijd slaven werden gemaakt en het stond niet aan haar te beoordeelen, of dit streed tegen alle rechtvaardigheidsbegrippen, zoolang zij geen directen invloed op den gang van zaken in Padang Lawas uitoefende. De weigering moet Soetan Dibata zoodanig hebben geschokt, dat hij ziek werd en zoowel hierdoor als ten gevolge van zijne reis naar Panjaboengan, die hem moreel en physiek knakte, eenige maanden later overleed.

Het hoofd van Portibi djoela Partoewan Djoemadoel alam was hem voorgegaan. Deze stierf in December 1857. Het nageslacht gaf hem wegens zijne dapperheid den titel van Marhoem Kahar. Hij had zich sedert zijne bevestiging rustig gehouden. Maar die rust deed hem in apathie vervallen. De bedrijvigheid, waardoor hij zich vroeger gekenmerkt had en een eerste plaats in Padang Lawas had verworven, had plaats gemaakt voor lusteloosheid, die hem slechts verliet, wanneer hij op de jacht was. Werd hij vroeger algemeen in de meeste geschillen als scheids-

rechter erkend en werd zijn wil in vele gevallen wet voor de mindere hoofden, in de laatste jaren van zijn leven onttrok hij zich aan alle zaken, zoodat de invloed van Portibi meer en meer verminderde. Vroeger een ijverig voorstander van den Islam en een der trouwste bondgenooten van Tongkoe Tamboese, was hij later weder heiden geworden. Met zijn halfbroeder Partoewan Koemala di atas had hij zich weder verzoend en het geheele bestuur over Portibi rustte op dezen. Partoewan Djoemadoel alam bemoeide zich met niets meer.

Na zijn dood hernam Partoewan Koemala di atas de rechten, die hij op het eerste hoofdschap in Portibi bezat, vóórdat zijn halfbroeder zich als geducht krijgsman had doen kennen. Zijn eerste werk was de naburige hoofden op te roepen om een zoenfeest te geven. Hij gaf daarbij zijn regeeringsprogramma, in hoofdzaak daarop neêrkomende dat hij met een ieder in vrede wenschte te leven, dat hij trots de bestuursregeling in 1856 zich niet zoude mengen in de inwendige aangelegenheden van de andere staten, tenzij men hem als scheidsrechter inriep, en dat hij de vroegere adat weder wenschte te huldigen. En om het laatste met de daad te toonen, stelde hij de oude grenzen voor Batang Pane (Portibi) vast, buiten welke het gezag van Portibi zich niet zou uitstrekken.

Dit was de eenige weg om weder volk in het land te brengen, want de werkelijke, voorheen uitgeweken eigenaren van den grond, wetende dat zij in het onverdeeld bezit van hun eigendom zouden geraken, waarover zij alleen gezag zouden uitoefenen, keerden langzamerhand naar Padang Lawas terug.

Doch niet aldus begreep het bestuur in Groot-Mandheling de belangen van het ontvolkte land te moeten behartigen. Op onjuiste voorlichting van den Jang di pertoewan van Kota Sijantar, den schoonvader van Si Laga galar Soetan Koemala, zoon van wijlen Partoewan Djoemadoel alam, werd deze door het Gouvernement van Sumatra's Westkust in de waardigheid van zijn vader als 1e hoofd van Portibi na beëediging bevestigd. Dit geschiedde in 1858. Gelukkig dat Soetan Koemala zich daarop niet beriep. De meerderheid van zijnen oom, de eerbied, dien hij voor hem koesterde 1), maakten dat hij het bestuur in handen van dezen overliet. Het vertrouwen dat Partoewan Koemala di atas algemeen genoot, deed een ieder vertrouwen stellen in de door hem in 1857 gegeven verklaring, dat hij zijn gezag niet verder zou uitstrekken dan met de adat bestaanbaar was. Dientengevolge keerde de bevolking van Goenoeng Toewa,

1 En thans nog koestert. (1884).

die zich in Tambak Rantjang (Batang Pane) met verscheidene kampongs vereenigd had, ten einde desnoods het hoofd te kunnen bieden aan de vele eischen der Padang Lawassche hoofden, naar hare oude woonplaats, even buiten de grenzen van Batang Pane, terug. De bevolking van Baroemoen Tonga, die zich in het benedenstroomgebied ophield, vestigde zich weder in haar eigen land. De verschillende hoofden in Padang Bolak djoeloe bezetten andermaal hunne verlaten kampongs.

In Hadjoran was op Soetan Dibata zijn zoon Partoewan na Sati gevolgd. Schoon nog jong (nog geen 25 jaar), toonde hij hetzelfde onverzettelijke karakter van zijn vader te bezitten. Door het bestuur van Mandheling was hij opgeroepen om als hoofd te worden beëedigd en geïnstalleerd. Partoewan na Sati voldeed aan die oproeping niet 1).

Baroenggam van Napa Gadoeng Laoet had zich op de onneembare rots Batoe Gondit versterkt en deed van daar uit, als een ware roofridder, rooftochten in de bergstreken en op de vlakte. Zoo waren ook menschen van Hadjoran in zijne handen gevallen. Dit was voor Partoewan na Sati voldoende reden om tegen Baroenggam op te trekken, maar tegen dezen niet opgewassen, besloot hij gemeene zaak met hem te maken.

In November 1860 trokken zij dan ook, verbonden met Soetan Koemala van Portibi, op tegen Si Mandiangin, een kampong gelegen in Hadjoran aan den voet van den Si Lajang-lajang. De hoofden van deze kampong hadden een vijftigtal slaven van Hadjoran aangehouden. Vóórdat tot den aanval was besloten, had de zwager van Partoewan na Sati, Soetan Moelija van Si Alang, getracht de uitlevering te verkrijgen, doch te vergeefs. Si Mandiangin werd daarop verwoest en toen een deel der bevolking naar de nabijgelegene kampong Padang Garoegoer was gevlucht, onderging ook deze kampong hetzelfde lot. De bevolking werd gevangen gemaakt en als slaaf verkocht. Een huisgezin (man, vrouw en drie kinderen) was het gelukt te vluchten. Partoewan na Sati en Soetan Moelija vervolgden deze menschen en achterhaalden hen bij Si Haborgoan, waar de man en de vrouw op een plaats, Lijang 2) genaamd, vermoord werden. De drie kinderen werden als slaven medegevoerd. Deze daad had ten gevolge dat het bestuur van Mandheling en Angkola zich met de zaak bemoeide, daar toch de meening bestond dat Lijang tot het Gouverne-

1) Hij verklaarde mij, niet opgekomen te zijn, omdat hij in die aanstelling volstrekt geen heil zag.

2) Niet de kampong van dien naam in Harangan (Si Pirok), maar een grot aan de Batang Oman.

ments grondgebied behoorde. Een onderzoek werd deswege ingesteld, maar het leidde tot geen resultaat. Partoewan na Sati beweerde dat Lijang tot zijn gebied behoorde. Een op den 9en Februari te Haborgoan en den 21en Februari 1862 te Portibi belegde rapat door commissieleden, van wege het Gouvernement aangesteld, en waarin o. a. zaten de koerijahoofden van Batoe na doewa en Si Pirok, stelde Partoewan na Sati in het ongelijk en maakte uit dat Lijang behoorde tot de koerija Baringin (Si Pirok). Partoewan na Sati en Soetan Moelija namen met die beslissing geen genoegen en gaven te kennen, dat zij zich daaraan niet zouden houden.

Onderwijl was het in Dolok lang niet rustig. Soetan Kabijaran van Tapoes had Roema Pane (Baringin) verwoest. De bevolking van deze plaats was naar Dolok Goti gevlucht en had zich aldaar onder de hoede gesteld van Baginda Maga, die met den radja van Tapoes in goede verstandhouding leefde. Daarom werden de vluchtelingen niet verder vervolgd en bleef de kampong van een aanval bevrijd. Van eene andere zijde zoude Dolok Goti echter bemoeilijkt worden. Twee lieden van Tapoes Dja Sonar en Dja Maringan hadden Kali Boekit, broeder van den radja van Aek Korsik, vermoord en hadden een schuilplaats in Dolok Goti gevonden. Aek Korsik viel daarom deze kampong aan. Deze riep de hulp in van Tapoes, Goenoeng Tinggi, Si Moendol en Kota Pinang, waardoor zij gered werd van eene verwoesting. Daarentegen werd Aek Korsik door de verbondenen verwoest. De radja van Aek Korsik vluchtte naar Pasorminan, doch werd ook daar aangevallen door Goenoeng Tinggi, Sirpang na maropat, Si Gala-gala en Mataniari. De tusschenkomst van het koerijahoofd van Saboengan (Angkola) door het bestuur gezonden, deed de verbondenen tijdelijk hun aanval staken. Maar een weinig later werd Pasorminan door hen ingenomen en geheel uitgeplunderd. De radja van Aek Korsik wist toen Baroenggam over te halen hem hulp te verleenen, wat den ondergang van Dolok Goti ten gevolge had.

Een van de hoofdpersonen in Dolok was Soetan Mandjomak, hoofd van Si Gala-gala. Evenals Baroenggam had hij zich op den top van een berg (Dolok Gonting Hasini) versterkt en ondernam van daar uit rooftochten in de omliggende streken. Door den radja van Si Pijongot werd hij eindelijk genoodzaakt zijne sterke stelling te verlaten, doch alleen om eene bijna onneembare in te nemen op den Dolok Loempatan, een kegelvormigen berg met cilindervormigen top. Hij was hier zóó sterk, dat hij er zich met slechts 30 man tien maanden wist staande te hou-

den tegen de vereenigde strijdkrachten van Kota Pinang, Tano Rambe, Si Moendol en Goenoeng Tinggi ten getale van meer dan 1000 oeloebalangs, die, zijne rooverijen moede, hem voorbeeldig wilden tuchtigen. Gebrek aan kruit en levensmiddelen noodzaakten hem deze sterke plaats te verlaten. Over de meest ontoegankelijke bergen vluchtte hij naar Oeloe Bila om niet in handen zijner vijanden te vallen.

Op den Dolok Botoeng bestond de kampong van dien naam. Hare geïsoleerde ligging en hare sterke stelling hadden de Padang Lawassche hoofden weerhouden hunne blikken derwaarts te richten. De kampong was zeer bevolkt. Onder anderen had zekere Dja Manompoe van Pagaran Padang zich met zijne onderhoorigen bij de Botoengers aangesloten. Daardoor eenigszins overmoedig geworden, had de radja van die kampong een schuilplaats verleend aan vluchtelingen van Si Mandiangin en Padang Garoegoer, welke plaatsen zich tegen Hadjoran hadden verzet. Dit deed Partoewan na Sati besluiten Botoeng te vernietigen. Hij sloot daartoe een verbond met Batoe Gondit, Portibi, Tapoes, Si Pijongot, Si Gala-gala en Sirpang na maropat. Botoeng werd aangevallen en ingenomen. Een deel der bevolking viel in handen der overwinnaars, een ander deel nam de vlucht naar Angkola.

Halonggonan was met Kota Pinang in oorlog geraakt. Het schijnt dat deze het toen te kwaad gekregen heeft, want kort daarop bood de radja van Kota Pinang het Gouvernement zijne onderwerping aan.

Reeds vroeger had het bestuur van Mandheling en Angkola pogingen in het werk gesteld om aan die woelingen een einde te maken. Na de rapat te Portibi (den 21n Februari 1862) waren de hoofden van Padang Lawas naar Panjaboengan opgeroepen, maar hoewel zij allen plechtig beloofd hadden te zullen komen, was geen hunner de belofte nagekomen, onder voorwendsel dat zij hun land niet konden verlaten. Na herhaalde aansporingen van zijn schoonvader, den Jang di pertoewan van Kota Sijantor, voldeed Soetan Koemala van Portibi eindelijk aan de oproeping, nadat de hoofden van Angkola hem verzekerd hadden, dat hij van het bestuur niets te duchten zou hebben, mits hij vergiffenis vroeg voor zijne deelname aan de oorlogen tegen Si Mandiangin, Padang Garoegoer en Botoeng. Hij vroeg vergiffenis voor het schenden van zijn eed en werd daarop op nieuw beëedigd en bevestigd.

Reeds was hij op zijne terugreis, toen hem gelast werd naar Panjaboengan terug te keeren om een maand arrest te ondergaan. Welke motieven tot die handeling geleid hebben, is niet met zekerheid bekend. Men vermoedt dat er bericht was ontvangen, dat Soetan Koemala's broeder eenige

Mandhelingsche slaven had aangehouden. Soetan Koemala werd dus als gijzelaar aangehouden, opdat de richtige uitlevering der slaven geschieden zoude. Is dit vermoeden juist, dan heeft het Mandhelingsche bestuur getoond weinig vertrouwen te stellen in eene formaliteit, die het zelf gecreëerd had. Hoofden waren aangesteld en beëedigd en aan hen was o. a. de verplichting opgelegd om Gouvernements onderdanen, naar hunne landen verhuizende, uit te leveren, en thans werd een van hen als gijzelaar aangehouden, zoodat hij feitelijk belet werd zijne verplichting na te komen! Soetan Koemala had ontkend iets van de zaak te weten, maar had op zich genomen om, ingeval werkelijk Mandhelingsche slaven te Portibi waren, ze naar Panjaboengan op te zenden. En toch bleef hij eene maand gevangen! Dat deze handeling weinig vertrouwen van de zijde der Padang Lawassche hoofden uitlokte, behoeft niet gezegd te worden.

Er zouden zich spoedig feiten voordoen, waaruit bleek, hoe weinig men zich om het Gouvernement bekommerde.

De bevolking van Si Mangambat (Si Pirok) had de vluchtelingen van Aek Korsik opgenomen. Daaronder bevond zich ook een gewezen bijzit van den radja van Goenoeng Tinggi. Zij werd mede verdacht iemand van Goenoeng Tinggi op zijne terugreis van Angkola van zijn geld te hebben beroofd en vermoord. Toen wederkeerig plotseling twee personen van die plaats, Dja Soelidi en zijne vrouw, door een gewapende bende geroofd werden, vermoedde men terstond de medeplichtigheid van het hoofd van Goenoeng Tinggi. Dja Soelidi ontsnapte en verklaarde dat de roof was geschied op last van het hoofd van Goenoeng Tinggi, Soetan Koemala Pandjang, en wel uit wraak voor het opnemen van de vluchtelingen van Aek Korsik door de kampong Si Mangambat. Het bestuur van Angkola, dat betreffende deze zaak werd ingelicht, zond een politie-oppasser met een brief aan Soetan Koemala Pandjang om hem ter verantwoording te roepen. Deze ontkende, iets van roof, in het Si Mangambatsche gepleegd, af te weten. De politie-oppasser, overbrenger van den brief, werd smadelijk behandeld en moest onverrichter zake terugkeeren. Hij had zijn leven slechts te danken gehad aan een list, hem door den radja van Tapoes aan de hand gedaan, nl. door zich voor een Mandhelinger en niet voor een Angkolenaar uit te geven. Soetan Koemala Pandjang haatte de Angkolenaars, omdat zij steeds met geringschatting op de bewoners van Dolok neêrzagen.

De naar Angkola gevluchte bevolking van Botoeng vormde eene bende, die zich met rooftochten op de grenzen van Padang Lawas ophield. Op een dier tochten hadden zij den broeder van Soetan Moelija van Si

Alang en diens vrouw, en later ook de zuster van Partoewan na Sati en hare drie kinderen, in handen gekregen. De radja van Siroematinggi verried Partoewan na Sati de schuilplaats der bende, wat de bevrijding der gevangenen ten gevolge had. De aanvoerders der bende, twee in getal, werden gevangen genomen en levend opgegeten.

De Botoengers waren echter niet uitgeroeid. Zij verzamelden zich weder en bedreigden in September 1862 de kampong Siroematinggi. Het hoofd van deze kampong wendde zich in dezen nood tot den controleur van Angkola, waardoor eene minnelijke schikking tot stand werd gebracht.

In 1864 deden de Botoengers een aanval op Pintoe Bosi, eene grenskampong van Padang Lawas, welke aanval evenwel werd afgeslagen. Zij werden gevangen genomen en aan het bestuur in Angkola overgeleverd, dat hen voor de rapat te Panjaboengan liet brengen. De gevangenen, onder welke zich Dja Manompoe en Dja Mansioe, radja's van Pagaran Padang, bevonden, werden tot dwangarbeid veroordeeld.

Het was het bestuur van Angkola eindelijk gelukt, verscheidene Padang Lawassche hoofden naar Angkola te doen komen. Den 27n Januari 1863 werd te Padang Sidempoean een rapat belegd. De hoofden van Portibi en Hadjoran waren niet opgekomen en hadden slechts gemachtigden gezonden; het hoofd van Pasir was stil weggebleven, terwijl ook niemand van Sosa was opgekomen. De kwestie van den moord, te Lijang gepleegd, werd in behandeling genomen, de vroegere uitspraken te Si Haborgoan en Portibi werden bekrachtigd en Partoewan na Sati en Soetan Moelija tot het slachten van een karbouw veroordeeld. Bij deze gelegenheid werd ook aan den gemachtigde van Partoewan na Sati de zilveren rottingknop afgenomen, die hij bij wijze van geloofsbrief had medegebracht. Het was het bestuur nl. ter oore gekomen, dat de bezitters misbruik daarvan maakten, daar zij er hunne oorlogen mede rechtvaardigden. De beide andere rottingknoppen konden niet worden afgenomen, daar zij te Padang Lawas waren achtergebleven 1).

Ondanks onze inmenging bleven de hoofden van Padang Lawas zich verre van rustig gedragen. Soetan Kabijaran onder anderen vorderde in Juli 1864 van het koerijahoofd van Si Pirok een som gelds, onder bedreiging dat hij, zoo zij niet voldaan werd, met het hoofd van Goenoeng Tinggi een inval in Si Pirok zou doen. Op dit bericht werd door den controleur van Angkola terstond een aantal gewapende oeloebalangs naar de grenskampongs gezonden. Tot een inval kwam het echter niet.

---

1) Zij zijn thans nog in het bezit van de radja's van Portibi djoeloe en Pasir.

Si Moendol en Batoe Gondit hadden Soetan Mandjomak van Si Galagala aangevallen, daarbij 2 menschen gedood en 54 buit gemaakt.

Om aan die woelingen paal en perk te stellen werd door het bestuur van Tapanoeli besloten eene algemeene vergadering van Padang Lawassche, Mandhelingsche en Angkolasche hoofden te houden, waarin, zoo mogelijk, alle twisten zouden worden bijgelegd en alle grieven uit den weg geruimd. De Padang Lawassche hoofden waren met de onderdanigste gevoelens bezield en in grooten getale opgekomen. Doch nog waren de hoofden niet vergaderd, toen het bericht naar Angkola kwam, dat Baroenggam, die niet opgekomen was, van de afwezigheid der hoofden gebruik maakte om eens anders onderdanen weg te rooven. Reeds had hij de bevolking van Balaka (Hadjoran) overgehaald om tot hem over te loopen en zich te Batoe Gondit te vestigen, en toen Soetan Paroehoem, radja van Oeta Imbaroe, en oom van Partoewan na Sati, naar Portibi was gegaan om de hoofden aan te sporen om met hem Baroenggam aan te vallen, deed deze met zijn broeder Dja Doenia, radja van Si Alang boedjing, een inval in Oeta Imbaroe en maakte er twee menschen gevangen.

Baroenggam werd door de vergaderde hoofden opgeroepen en gelast de bevolking van Hadjoran terug te doen keeren.

Van 7 tot 13 December 1864 werd te Padang Sidempoean rapat gehouden onder voorzitterschap van den controleur van Angkola.

Naar aanleiding van deze vergadering beloofden de Padang Lawassche hoofden voortaan geene oorlogen meer te voeren en eventueele geschillen op vergaderingen af te doen. Die vergaderingen zouden maandelijks door de voornaamste hoofden te Aek Korsik worden gehouden. Baroenggam beloofde als bewijs van zijne goede gezindheid zijne sterke stelling te verlaten en zich op een toegankelijker plaats te vestigen.

Om de Padang Lawassche hoofden eenigszins in hunne bezwaren te gemoet te komen, werd in die rapat tevens de verhuizingskwestie besproken, welke steeds eene voorname aanleiding tot oorlogen en een grief tegen ons bestuur geweest was. Hieromtrent werd bepaald dat het heen en weer trekken zonder geldige redenen zooveel mogelijk zoude worden belet en dat ook het bestuur in Angkola alles zou aanwenden om het verhuizen naar ons grondgebied te keer te gaan, door o. a. de verhuizing van geheele kampongs niet toe te laten en bij aankomst van enkele personen naar omstandigheden te handelen.

Voorts zou Padang Lawas in de navolgende districten verdeeld worden:

1. Hadjoran met Hadjoran, Soenge Doerijan, Oedjoeng Bosi, Oeta

imbaroe, Sosopan, Si Ampoeran, Batoe Boedjoer, Padang Garoegoer, Mandiangin, Botoeng, Si Alang Mombang, Panobasan, Pantjoer Pangko, Balaka, Losoeng batoe en Aek Korsik.

2. Si Alang met Si Alang en Tampak.
3. Batoe Gondit met Batoe Gondit, Si Penggeng, Si Alang boedjing, Pangirkiran, Si Tabola djaï, — djoeloe, — tonga, en Aek Korsik.
4. Oedjoeng Padang met Oedjoeng Padang, Pagar-Goenoeng, Napa Lantjat, Borgot Topong, Aek Korsik, Si Paho, Toembaga, Balatan, Rondaman, en Oeta Harambir.
5. Si Gala-gala met Si Gala-gala.
6. Pasorminan met Pasorminan en Aek Gambir.
7. Si Langge met Si Langge, Naïl, Païndoean en Parene.
8. Si Moendol met Si Moendol en Tirka.
9. Sirpang na maropat met Sirpang na maropat en Rokaré.
10. Tapoes met Tapoes Dolok, — lombang, Si Marsajang, Toeroenan en Mataniari.
11. Goenoeng Tinggi met Goenoeng Tinggi, Loboe Tajas, Si Ampir, Boroeloean en Pinarik.
12. Poerba Si Nomba met Poerba Si Nomba.
13. Portibi met Portibi djoeloe, — djaï, Mangaledang, Saba, Tambak Rantjang, Lantosan, Goemaroepoe, Balimbing, Djandji Angkola en Si Opolan.
14. Siroematinggi met Siroematinggi en Morang.
15. Goenoeng Toewa met Goenoeng Toewa, Padang Garoegoer, Batoe Mamak, Bandjar bolak, Poeli, Batoe Toenggal, Patoenggoe, Balanga en Tanggoroe.
16. Batang Onang met Batang Onang, Pangkal Dolok, Orosan, Banoewa tonga, Toepe, Aek Boestak, Batoe Djabak, Oedjoeng Gading, Martona en Aek Nadon.

Hoewel deze indeeling reeds meer met de ware toestanden overeenkwam, miste zij de waarde van grondig onderzoek. Daarbij waren verscheidene hoofden, wie de indeeling mede betrof, niet ter vergadering aanwezig, noch waren zij door andere hoofden vertegenwoordigd. Voor Sosa, Oeloe Baroemoen en Baroemoen Tonga was geene regeling getroffen, wijl niemand uit die streken aan de oproeping om in Angkola te komen had gehoor gegeven.

Men was alzoo tot decentralisatie overgegaan. In plaats van drie machtige hoofden erkende men er nu minstens zestien. Zeker geraakte men daardoor op weg om meer regelmaat in het bestuur van Padang Lawas

te verkrijgen. Doch al waren de zestien opperhoofden ook ter vergadering aanwezig geweest, men had vergeten, insgelijks de zoogenaamde onderhoofden te hooren. Ook had men zich den tijd niet gegund om de aanspraken op het grondgebied der verschillende districten aan het recht te toetsen. Het was derhalve te voorzien dat ook deze indeeling niet blijvend zoude zijn. De regeling bleek dan ook spoedig genoeg een politieke hersenschim geweest te zijn. Niemand, die er zich aan stoorde, wanneer zijne belangen dit niet medebrachten. De toestand bleef even ongeregeld als hij geweest was. De verkeerde invloed hiervan zou zich eerst later doen gevoelen, toen wij ons met eene definitieve regeling van het staatsbestuur in Padang Lawas sedert onze tweede vestiging hadden bezig te houden. Want toen beriepen sommigen zich op de indeeling van 1864, en bleek het dikwijls duidelijk dat de aanspraken niet alleen zeer dubieus waren, maar ook dat eene bestendiging dier regeling tot de schromelijkste wanorde aanleiding gegeven zou hebben.

De Padang Lawassche hoofden hadden daarin echter toegestemd, wel overtuigd dat de zaken toch zouden blijven, zooals zij waren.

Deze vergadering was echter niet geheel zonder gunstigen invloed gebleven. Zij scheen in den eersten tijd voor de rust in Padang Lawas ten goede gewerkt te hebben. Men legde zich meer op den landbouw toe en ook in den handel kwam er meer leven.

Dit duurde evenwel niet lang. Baroenggam had zijne sterkte niet verlaten en moest door het bestuur van Angkola aan zijne belofte herinnerd worden. Hij voldeed er eindelijk aan en vestigde zich te Napa Gadoeng Laoet. Sedert heeft hij zijne rol aan zijn zoon Dja Lela overgedaan, die weder met succes rooverijen in den Zuid Dolok pleegde. Si Langge deed hetzelfde in Tano Rambe.

De hoofden van Tapoes en Goenoeng Tinggi hadden aan de vergadering te Padang Sidempoean geen deel genomen. Zij hadden niets beloofd en achtten zich ook niet aan het Europeesch bestuur verbonden. Nog geen jaar na de vergadering volvoerde Soetan Kabijaran van Tapoes in gemeenschap met Soetan Koemala Pandjang van Goenoeng Tinggi in Augustus 1865 zijne aan Si Pirok gedane bedreiging. Zij vielen den 11n Augustus de kampong Si Manosor, nabij Si Mangambat aan en roofden er vijf vrouwen en een kind benevens de goederen, die de op een aanval niet bedachte bevolking bij hare overhaaste vlucht had moeten achterlaten. Voor en aleer het bestuur van Angkola nog tot iets besloten had, kwam een der radja's van Oeloe Bila met name Mangaradja Bendel (waarschijnlijk van Si Oelamboe) den 17n November van dat jaar twee

der geroofde vrouwen terugbrengen. Hij verklaarde gedwongen deel te hebben genomen aan den strooptocht, die hem de vrouwen als aandeel in den buit had opgeleverd. Hij vroeg daarvoor vergiffenis en beloofde zich met 290 zijner onderdanen aan het Gouvernement te zullen onderwerpen en zich op Gouvernementsgebied te zullen vestigen. Hem werd gelast, tot nadere beslissing te Si Pirok te blijven. Welke beslissing er viel, is onbekend. Het schijnt echter dat hij vergiffenis heeft gekregen, want niet lang daarna heeft hij nabij Si Pirok twee kampongs Si Giring-giring dolok en — lombang gesticht 1).

Ook Partoewan na Sati van Hadjoran kon zich niet rustig houden. In het laatst van 1868 trok hij tegen Si Alang op met een troep van 150 man, die de kampong verwoestte. Soetan Moelija van Si Alang had namelijk 100 lieden van Hadjoran overgehaald zich onder zijne bevelen te stellen en ook eenige slaven van Partoewan na Sati aangehouden. Na de verwoesting van zijn kampong nam hij de wijk naar ons grondgebied en sloeg zich op tusschen de kampong Goenoeng Manoengkap en Siroemambe (Angkola), terwijl hij onze hulp inriep. Hij werd er achtervolgd door het volk van Hadjoran onder leiding van Soetan Paroehoem, oom van Partoewan na Sati. Op aanmaning van het bestuur van Angkola trokken zij evenwel naar Hadjoran terug. Deze zaak is nimmer afgedaan, terwijl Soetan Moelija naar Si Alang terug keerde en op den top van een berg een nieuwe kampong bouwde, welke hij tot onze vestiging in 1879 bleef bewonen, toen hij zich weder op de oude plaats vestigde.

Opper-Bila was sedert den padritijd door den stam Ritonga verlaten. Slechts eene kampong Si Gala-gala, bestaande uit slechts weinig huisgezinnen, was er weder ontstaan. Zich in de woelige tijden, die dit stroomgebied beleefde, niet alleen vertrouwende, riep de radja van die kampong den marga Parsariboe in het land. Soetan Si Nomba, hoofd van Aek Hoetjim, een landschap gelegen tusschen den oorsprong van de Aek Hoewalo en de Aek Hoetjim, vestigde zich op het hoogland van de Bila en stichtte de kampong Parsosoran en later ook Garoga. Van Aek Hoetjim kwam later een ander lid van den marga Parsariboe in Tano Hoeroeng en bezette de verlaten kampong Tolang. Niet lang was hij daar of van Batang Toroe kwam een zoon van een der uitgeweken hoofden van Hoeroeng en vorderde de kampong zijner vaderen terug. Volgens de adat kon de nieuwe bezitter geene rechten op de kampong en het land

1) In 1870 werd hij door het bestuur als hoofd der beide kampongs erkend.

doen gelden en bleef met den rechtmatigen eigenaar in Tolang wonen. Eenige jaren later kreeg hij echter vergunning om een afzonderlijke kampong te stichten, waardoor Si Golang is ontstaan. Zoo was het brongebied van de Bila weder bevolkt geworden. Later kwamen nog andere hoofden van Oeloe Hoewalo en Pangariboean zich daar vestigen, zoodat ook dit gedeelte van het stroomgebied zich kon doen gelden.

In 1869 schijnen zich dan ook Garoga en Tolang met Tapoes verbonden te hebben om een inval op Gouvernementsgebied te wagen. Er werd althans in October van dat jaar bericht ontvangen dat de kampong Pagaran Padang Mandheling door hen was afgeloopen en 12 menschen benevens eene menigte goederen waren geroofd. Maatregelen werden genomen om eene herhaling hiervan te voorkomen en vertrouwde personen naar die streken gezonden om nadere inlichtingen in te winnen. De aanleiding tot dien inval scheen te zijn het nemen van wraak over de aanhouding van een viertal slaven van Soetan Kabijaran van Tapoes door het hoofd van Arsé (Si Pirok). De radja van Tapoes eischte daarom ook van het Gouvernement de teruggave zijner naar Si Pirok gevluchte slaven benevens *f* 800.— en 2 karbouwen, de bedreiging daarbij voegende, dat, zoo aan zijn eisch binnen *tien* dagen niet was voldaan, hij tot een inval in Si Pirok zou overgaan. Werd daaraan voldaan, dan zou wederkeerig het geroofde te Pagaran Padang Mandheling worden uitgeleverd.

Het bleef echter bij die bedreiging. In het begin van Februari 1870 zond hij zendelingen naar Si Pirok om over de teruggave van slaven te onderhandelen. Natuurlijk dat hiervan geen sprake meer kon wezen. Integendeel werd hem het ultimatum gesteld, de 12 geroofde menschen uit te leveren of wel eene tuchtiging af te wachten. Hiervoor scheen hij bevreesd te zijn, want spoedig werden de geroofde menschen teruggezonden. Maar nu vroeg hij ook zijne slaven terug, onder bedreiging dat hij ze zelf zou komen halen, indien aan zijn eisch geen gevolg werd gegeven. In antwoord hierop werd hij voor de rapat te Padang Sidempoean gedaagd. Uit vrees dat hij anders getuchtigd zou worden kwam hij daar. Den 25n April 1870 veroordeelde de rapat hem tot het slachten van een karbouw als bewijs van hulde aan het Gouvernement en van nog een karbouw ter verzoening van het gepleegde geweld, benevens tot eene boete van *f* 275.—

Was deze zaak op minnelijke wijze afgedaan, spoedig zou het Gouvernement ondervinden dat het noodzakelijk was om krachtig op te treden.

De lust tot oorlogvoeren, een tijdlang in bedwang gehouden, ontwaakte

opnieuw. Verschillende rooftochten werden door verschillende hoofden van Padang Lawas, als van Portibi, Oedjoeng Padang, Pasorminan, enz. ondernomen. Zij hadden ze zelfs tot in Opper-Bila en Oeloe Hoewalo uitgestrekt. Ook Goenoeng Tinggi had daaraan deelgenomen en was een der machtigste staten in het noorden geworden. Onder anderen moest de kampong Soeroehan in het landschap Goelangan het ontgelden dat zij eene groote bevolking had. Aan den radja van die kampong werd eene zware boete opgelegd en de plaats werd verwoest.

Verscheidene kampongs van Soenge Kanan (Kota Pinang) waren hierin betrokken geweest, zoodat het te voorzien was dat het Gouvernement er direct in gemoeid zoude zijn geworden.

Sedert 1864 toch waren de benedenlandschappen Bila, Pane en Kota Pinang reeds onder 's Gouvernements opperheerschappij gekomen. De rust was er nog niet verstoord geweest. Ook het bovenstaande feit had slechts geleid tot een locaal onderzoek, ingesteld door een besturend ambtenaar van Laboean Batoe, die de versterkingen in Kota Pinang deed slechten, opdat het middel tot oorlogvoeren zou weggenomen zijn. Men had er echter weer smaak in gekregen en het geringste feit zou voldoende zijn om den fakkel van den krijg weder te doen ontbranden.

In 1871 kregen twee kampongs in Soengei Kanan twist over een afgevallen doerian-vrucht, welke zoo hoog liep, dat hij met het zwaard moest worden beslecht. Van beide zijden werden bondgenooten gezocht. Dja Mambale, radja van Hadoengdoeng, door den radja van Kota Pinang uit zijne kampong verbannen, Soetan Toewa, radja van Sampejan en nog andere hoofden van Soengei Kanan verbonden zich met Goenoeng Tinggi. Aan den anderen kant stonden Kampong Bahroe, en andere kampongs van Soengei Kanan, Pasorminan of Oeta Radja en Kota Pinang. De eerstgenoemde partij begon den strijd door Oeta Radja aan te vallen en te verbranden. Soetan Malajoe, radja te Oeta Radja werd daarbij gewond, een zijner volgelingen sneuvelde, een paar werden gevangen genomen, goederen en wapens werden geplunderd. Daarna viel Dja Mambale op Kampong Bahroe aan, die hetzelfde lot onderging. Er werden twee en twintig gevangenen gemaakt. Soetan Malajoe was intusschen naar Kota Pinang gevlucht. Partoewan Bosar, sedert 1864 Jang di pertoewan besar genoemd, riep daarop de hulp in van het bestuur te Laboean Batoe en ingevolge het in 1864 aangegaan contract ook de hulp van Bila en Pane 1). Zijn hodfdplaats Kala Pane versterkte hij met drie dubbelen pagger. Zoo

1) Zie mijne: „Schets der afdeeling Laboean Batoe."

ook versterkten zich de kampongs Razo, Mataniari en Si Mongi, uit vrees voor eventueele aanvallen van Oedjoeng Padang en Hoeristak, die door familiebanden met Goenoeng Tinggi verbonden waren.

De radja van Goenoeng Tinggi had nog eene oude vete tegen den radja van Kota Pinang en zag thans de gelegenheid schoon om zich te wreken. Partoewan na Lobi, zoon van Soetan Koemala Pandjang en zijn broeder Baginda na Lobi vielen Kala Pane aan, namen de sterkte in en plunderden haar uit. De Jang di pertoewan sneuvelde en eenigen zijner onderdanen geraakten in gevangenschap. Daarna trok men terug, voornamelijk ook op het bericht dat de controleur van Laboean Batoe in aantocht was.

Toen besloot de regeering ter oostkust van Sumatra eene expeditie naar Goenoeng Tinggi te zenden en die kampong te tuchtigen.

In 1872 werd die expeditie ondernomen, maar voor de kampong gekomen, vond men haar verlaten, waarop zij door onze troepen werd verbrand.

Ook het bestuur ter westkust van Sumatra had daarbij niet stilgezeten. Detachementen waren op de grensplaatsen gecommandeerd en onderwijl werden pogingen aangewend om Partoewan na Lobi langs vreedzamen weg in handen te krijgen. Dit gelukte. Partoewan na Lobi en Baginda na Lobi kwamen naar Padang Sidempoean om hunne onderwerping aan te bieden. Zij werden naar Padang gezonden en van daar naar Laboean Batoe, ten einde voor de rapat te Kota Pinang terecht te staan. Deze rapat veroordeelde hen ter dood bij vonnis van den 5n Februari 1873. Bij Gouvernementsbesluit dd. 28 Juli 1873 n°. 36 is deze straf veranderd in ballingschap voor den tijd van 20 jaar, Partoewan na Lobi met Ternate en Baginda na Lobi met Batavia tot ballingsoord. Laatstgenoemde stierf bij aankomst te Batavia.

Deze expeditie bracht schrik in de gemoederen der hoofden van Padang Lawas. Zij begonnen zich rustig te gedragen en de rust zou volkomen geweest zijn, indien er hoofden waren geweest, die invloed genoeg hadden bezeten om de gerezen geschillen te vereffenen. Maar Baroenggam was omstreeks 1868 gestorven; Partoewan Koemala di atas had zich meer en meer teruggetrokken en hield zich bij voorkeur met den godsdienst bezig; Partoewan na Sati hield zich na het geval met Si Alang zooveel mogelijk buiten alle geschillen.

Die rust werkte echter weldadig op het land. Nieuwe kampongs werden gebouwd en levendige handel in boschproducten werd met de Chineezen van Laboean Batoe gedreven.

In Oeloe Baroemoen waar de na den krijg tegen Oeta Nopan naar Mandheling uitgeweken bevolking sedert 1865 was teruggekeerd, heerschte ook vrede. Slechts een enkelen keer bestond er reden tot oorlog, nl. toen de radja's van Paringgonan geweigerd hadden deel te nemen aan den bouw van een huis voor het hoofd van Oeta Nopan, waartoe zij volgens de adat verplicht waren. Maar door een rapat van Oeloe Baroemoensche hoofden werd de zaak in der minne geschikt.

In Padang Bolak djoeloe hadden herhaaldelijk ongeregeldheden plaats gehad. Zoo waren in 1871 Djandji Angkola en Balimbing door de overige kampongs in Padang Bolak djoetoe beoorloogd ; evenzoo Hararongga en Balimbing door Si Oenggam, Padang Boedjoer, Aek Bajoer en Pamoentaran. Doordat men de hoofden van Partibi en Hadjoran als scheidsrechters erkende, liepen deze oorlogen nog al gemakkelijk af.

In 1871 had ook Soetan Oeloe balang, radja van Mangaledang, zich tegen zijn wettigen radja (Portibi) verzet. Hij had bij die gelegenheid Partoewan Koemala di atas voor een geit uitgescholden wegens het dragen van een sik. Toen de oeloebalangs van Portibi voor zijn kampong kwamen, nam hij aan de hem gestelde boete van 1555 reaal (ruim *f* 900) te betalen.

Na de expeditie van Goenoeng Tinggi hadden de rooverijen op groote schaal opgehouden. En toen o. a. Bargot Topong tegen Oedjoeng Padang optrok wegens grieven tegen den radja van deze plaats, wendde men zich tot het Gouvernement om de zaak te beslechten.

De behoefte aan leiding begon men meer en meer te gevoelen. Men zag de aangrenzende streken bloeien en zag ook dat men, aan zijn eigen lot overgelaten, nimmer dien toestand van vrede zoude kunnen behouden, waaraan het land zoo dringend behoefte had. Verscheidene hoofden wendden zich daarom zoowel tot het bestuur ter Westkust als tot dat ter Oostkust van Sumatra en verzochten om inlijving bij het Gouvernementsgebied.

Naar aanleiding daarvan werden ambtenaren van beide gewesten daarheen gezonden om te onderzoeken, in hoeverre die wensch door de bevolking werd gedeeld en tevens onderzoek te doen naar den toestand van land en volk.

Naar aanleiding van dit onderzoek, dat grootendeels of bijna geheel van den kant der Westkust uit geschiedde en waardoor de controleur van Laboean Batoe, die insgelijks was aangewezen om dat onderzoek in te stellen, werd teruggeroepen, besloot de regeering Padang Lawas bij de residentie Tapanoeli in te lijven.

Vóórdat het werkelijk daartoe kwam bleef de rust niet altijd onge-

stoord. Zoo voerde Oedjoeng Batoe djaï een oorlog tegen Oedjoeng Batoe djoeloe over karbouwen, die den dood van het hoofd van laatstgenoemde kampong in 1877 ten gevolge had.

Voorts deden eenige hoofden van Halonggonan een aanval op Hamboeloe, plunderden daar de kampong en roofden het vee.

Eindelijk nog werd Padang Boedjoer door Siroematinggi aangevallen en werden de karbouwen uit eerstgenoemde kampong geroofd.

En zoo werden nog andere kleine oorlogen tusschen 1874 en 1879 gevoerd, die echter weinig te beteeken hadden, daar gezanten, door het bestuur van Mandheling en Angkola daartoe uitgezonden, de partijen spoedig wisten te bevredigen.

Van meer beteekenis waren de verwikkelingen tusschen Morang en Siroematinggi. De eerstgenoemde kampong had zich namelijk aan de suprematie van de andere willen onttrekken en was daarvoor met een som van *f* 500 beboet. Die boete wilden de Morangers niet betalen. Bijgestaan door Hadjoran, namen de lieden van Siroematinggi het vee van Morang als betaling aan. Het bestuur te Padang Sidempoean trachtte hierin wel tusschenbeiden te komen en de zaak in der minne af te doen, doch zonder succes. Integendeel — de Morangers vielen op hunne beurt Siroematinggi aan, waarbij het hoofd van die plaats Dja Hantjang het leven verloor. Vóórdat zij echter tot plundering van de kampong konden overgaan, overvielen hen de oeloebalangs van Hadjoran door Siroematinggi bij tijds nog te hulp geroepen. De Morangers kozen het hazenpad met achterlating van twee dooden, onder welke het hoofd van Morang.

Ook de hoofden van Portibi hadden hun ouden aard niet vergeten. Gewapend waren zij in het begin van 1879 in Halonggonan gevallen, onder voorwendsel van door te trekken naar Si Langge. Toen men deze handelwijze vreemd vond, vielen zij Oedjoeng Padang aan en beboetten het hoofd van die plaats.

Eindelijk zou aan al die onrust een einde komen. Bij Gouvernementsbesluit dd°. 14 Januari 1879 n°. 12 werd de inlijving van Padang Lawas gedecreteerd en werd het land onder het bestuur gesteld van een controleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

In Juli van dat jaar werden de hoofden beëedigd en in Augustus daaraanvolgende aanvaardde de controleur het bestuur.

Reis van Siak naar Poelau Lawan

DOOR

J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE.

Met eene Inleiding en eenige aanteekeningen door Prof. P. J. Veth.

INLEIDING.

Wanneer men in een opschrift of titel den naam van een landschap noodig heeft, verkeert men in een groote verlegenheid wanneer men eigenlijk niet weet hoe die naam moet luiden. *Poelau Lawan* schijnt oppervlakkig in het Maleisch een zeer aannemelijke naam, want hij is samengesteld uit twee bekende Maleische woorden : *Poelau*, d. i. *eiland*, en *Lawan*, d. i. *tegenpartij*, en al weet men den oorsprong van dien naam niet historisch te verklaren, men kan zich gemakkelijk omstandigheden denken waaronder eene plaats zulk een naam kreeg. Die naam wordt nog aannemelijker wanneer men opmerkt, dat de namen van vele plaatsen die even als de hier bedoelde aan de Kampar-rivier gelegen zijn, met Poelau zijn samengesteld, zooals Poelau Pandan, Poelau Lajang, Poelau Sembilan, Poelau Siakoeng, Poelau Serap, Poelau Pangpoesoeng, Poelau Teroesan koelim. Toch is in sommige dier namen eenig bezwaar gelegen. Als een plaats in haren naam als een eiland wordt aangeduid, dient ze toch wel een werkelijk eiland of althans schiereiland te zijn, of zij moet het ten minste geweest zijn, toen zij den naam ontving. Hoe het te dien opzichte met de andere hier genoemde plaatsen gesteld is, blijkt niet van allen; sommige echter zijn werkelijke rivier-eilanden. Maar van de insularische natuur van Poelau Lawan kan ik geen spoor ontdekken.

Men zal misschien met sommige schrijvers beweren, dat, volgens de

uitspraak der inlanders, de plaats in quaestie eigenlijk Pelalawan genoemd wordt; maar daarop kan men weder antwoorden, dat dit weinig ter zake doet, omdat in een onbetoonde lettergreep de vokalen *a* of *oe* zeer dikwijls tot ĕ verzacht worden. Evenwel heeft men getracht op die uitspraak Pelalawan eene andere verklaring van den naam te bouwen. De heer J. Faes zegt in een opstel over „het Rijk Pelalawan", opgenomen in Deel XXVII van het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, dat de vorm Poeloe [bij de Enropeanen gewone, maar minder juiste uitspraak van *Poelau*] Lawan geheel verkeerd is. De schrijfwijze in het Maleisch is, zegt hij, Pelaláwan, afgeleid van *lalaw*, *melalaw*, dat verhinderen, belemmeren, beteekent. *Pelalawan* zou dus *dwarsbooming*, *verhindering*, beteekenen, en dus ook een plaats waar de schepen die koopwaren aanbrengen, worden opgehouden of verhinderd verder te gaan, een *stapelplaats* dus.

Maar nu heeft de Resident van Sumatra's Oostkust zich ook met de zaak bemoeid, en in een missive aan het Bataviaasch Genootschap 1) te kennen gegeven, dat hij naar dezen naam een opzettelijk onderzoek heeft ingesteld, en bevonden dat de inlanders nooit Pelaláwan, maar steeds duidelijk Poelau Lawan spreken en schrijven. Hij verklaart den naam door de opmerking, dat vóór den ingang der Kampar-rivier eilandjes liggen van welke de buitenlandsche aanvallen op het rijk werden afgeslagen, en zulks te eerder, omdat het inkomen der rivier door den grooten vloedgolf zeer gevaarlijk wordt gemaakt, zoodat vreemde belagers hier gemakkelijk konden worden tegengehouden. Er is tegen deze verklaring slechts één bezwaar, namelijk, dat zij voortreffelijke rekenschap zou geven van den naam Poelau Lawan, indien die gegeven werd aan de eilanden vóór den riviermond, maar ons niets helpt nu Poelau Lawan de naam is van eene plaats die veel hooger aan de rivier, op ongeveer 50 kilometers afstands van haren mond, gelegen is. De heer Gerth van Wijk, die dit al dadelijk in de vergadering des Genootschaps opmerkte, meent aan den vorm Pelaláwan en de verklaring van den heer Faes te moeten vasthouden. De Regeering is door die verschillende gevoelens in de war geraakt, en in de officieele stukken wordt nu eens Poeloe (of Poelau) Lawan, dan weder Pelaláwan of soms beide nevens elkander geschreven. De heer Van Rijn van Alkemade blijft Poelau (eigenlijk Poeloe, wat ik, als slecht Maleisch, in het vervolg stilzwijgend verbeter) Lawan schrijven, en ofschoon ik persoonlijk tot de andere schrijf-

1) Notulen van het Bat. Gen. XX (1882), bl. 175.

wijze zou overhellen, voel ik geen recht om in deze onzekere zaak van zijne schrijfwijze af te wijken.

Ik heb hier tot dusverre, met alle andere beschrijvingen en kaarten van Sumatra, Poelau Lawan opgevat als den naam eener negeri, gelegen aan de Kampar-rivier, en vroeger steeds beschouwd als de hoofdplaats van een rijk Kampar, dat, schoon met Siak verbonden, toch niet als eigenlijke onderhoorigheid van Siak werd aangemerkt. Dit rijk Kampar was reeds bekend ten tijde van d'Alboquerque 1) en wordt door Valentijn vermeld onder den naam Kampara. Te oordeelen naar de analogie van tallooze gevallen ontleende de Kampar-rivier haren naam aan het gewest dat zij doorstroomde. Het rijk Kampar reikte stellig tot aan de Oostkust, maar hoever het zich binnenslands uitstrekte, is moeielijk te bepalen. Een Maleische staat strekt zich zoo ver uit als zich, van de eerste vestiging uitgaande, de bevolking langs eene rivier en hare zijtakken verbreid heeft, en verliest zich in de wildernis. Zoolang men nog ruimte vindt voor nieuwe afzetsels en op geen andere bevolkingen stuit, bekommert men zich niet om vaststelling der grenzen. Wordt de bevolking die men in het binnenland vindt, aan het gezag van den Maleischen vorst onderworpen, ook dan nog geldt die onderwerping niet een stuk land van behoorlijk begrensden omvang, maar een stam met zijne afzetsels. Van hier de moeielijkheden die het Europeesch gezag steeds ondervindt, wanneer het bij de onderwerping van inlandsche vorsten aan zijne suzereiniteit of jurisdictie, met juistheid bepalen wil, hoever zijne machtsoefening reiken kan. Een Maleische staat heeft iets van een aal; hij is glibberig en kronkelt zich in allerlei bochten, zoodat men niet weet hoe hem aan te vatten.

Het bezwaar der grensbepaling wordt nog grooter door het in de Maleische staten heerschende leenstelsel. Wanneer een vorst zijn gebied vergroot door kolonisatie, stelt hij over het nieuw verkregen gebied een der leden van zijn geslacht als leenvorst; groeit het aan door verovering, dan vergenoegt hij zich meestal met de erkenning zijner suzereiniteit door den vorst van het onderworpen landschap. Maar de vazallen streven doorgaans naar onafhankelijkheid van den leenheer, en het vermogen van dezen om hun gehoorzaamheid af te dwingen, reikt niet verder dan de kracht zijner wapenen.

Zoo heeft zich wellicht ook het Kamparsche rijk ten deele ontbonden. Tusschen Siak en de Riouwsche onderhoorigheden strekt zich nu, langs de beide oevers der Kampar-rivier, een inlandsch staatje uit, met Poelau

---

1) Zie Marsden, History of Snmatra, bl. 409.

Lawan tot hoofdplaats, en thans naar die hoofdplaats gemeenlijk *het rijk Poelau Lawan* genaamd. Het gedeelte der Kampar-rivier waarvan hier sprake is, wordt Kampar-besar, d. i. de groote Kampar, genoemd, omdat het ontstaat uit de samenvloeiing bij Tandjong Moersaka van twee kleinere rivieren, die de Kampar kanan en Kampar kiri (d. i., naar de letterlijke beteekenis, de rechter- en linker-, maar naar ons spraakgebruik de linker- en rechter-Kampar) genoemd worden. Het lagere deel dezer boventakken behoort nog aan Poelau Lawan; maar hooger op ligt aan de Kampar kiri een staatje van denzelfden naam, ook wel de VIII Kota's genoemd, en waarvan het hoofd zijn zetel heeft te Seilan, en aan de Kampar kanan eerst Teratak Boeloeh, dat als onderhoorigheid van Siak beschouwd wordt; dan een staatje dat nog heden Kampar heet en eene negeri Kampar tot hoofdplaats heeft, die misschien wel de eigenlijke stamzetel is der oude Kamparsche vorsten, en waar nog gezag wordt geoefend door een hoofd, dat, even als de te Seilan gezetelde vorst, den weidschen naam van Jang-di-pertoewan draagt 1). Nog hooger, bij de grens der Padangsche Bovenlanden liggen de V Kota's, eene soort van foederatie, op de leest van vele dergelijke Kota-vereenigingen in de Menangkabausche landen geschoeid. Men noemt ze ook Kampar di Ilir (beneden-Kampar), in tegenstelling met Kampar di Tengah (midden-Kampar) of de XII Kota's, thans gewoonlijk XII Kota Kampar geheeten, en Kampar di Oeloe (boven-Kampar) of de VI Kota's. Deze beide laatste landschappen, reeds lang tot de Padangsche Bovenlanden gerekend, ofschoon eerst voor weinige jaren onder geregeld bestuur gebracht, worden ook reeds door de Kampar kanan besproeid. Kampar di Oeloe, di Tengah en di Ilir en het aan de Mahi, een zijtak der Kampar kanan, gelegene Pangkalan Kota Baroe, worden gezamenlijk de westelijke Kampar-landen genoemd. Daar wij van hunne geschiedenis niets weten, laten zij een ruim veld voor gissingen open. Dat zij ook eenmaal tot het Kamparsche rijk behoord hebben, is misschien al te gewaagd aan te nemen; maar dat Kampar di Ilir, Kampar di Tengah en Kampar di Oeloe, alle drie tevens uit verbonden Kota's bestaande landschappen, deel hebben uitgemaakt van het Menangkabausche rijk, durf ik zeer waarschijnlijk achten. De namen boven-, midden- en beneden-Kampar zijn

1) Everwijn in Jaarboek van het Mijnwezen 1874, I, bl. 147. Hij spreekt zoo bepaald over dit Kampar, dat ik het bestaan daarvan niet kan in twijfel trekken, ofschoon de heer van Rijn, zooals beneden blijken zal, de V Kota's onmiddelijk aan Teratak Boeloeh laat grenzen. Vgl. voor dit Kampar vooral ook de kaart van Sumatra in den Atlas van Stemfoort en ten Siethoff.

ongerijmd als men ze op het geheele riviergebied toepast, maar niet als men ze geeft aan een deel van dat gebied, dat tot een bijzonder rijk behoorde. Men kan het Menangkabausche Kamparland even goed in boven-, midden- en beneden-Kampar onderscheiden, als de Franschen den Elzas, die noch aan den boven-, noch aan den beneden-Rijn ligt, in de departementen Haut-Rhin en Bas-Rhin plachten te verdeelen.

Poelau Lawan is dus in de eerste plaats de naam eener belangrijke negeri, in de tweede plaats de naam van een deel van het oude Kamparsche rijk, dat, met genoemde negeri als vorstenzetel, het oostelijke aan de zee grenzende en verreweg uitgebreidste deel van het stroomgebied der Kampar-rivier inneemt. Vorstenzetels deelen in de Maleische landen doorgaans hun naam mede aan het geheele door den vorst beheerschte gebied. Natuurlijk is Poelau Lawan, als rijk, nog de vertegenwoordiger van het oude Kampar, maar het heeft allengs den laatsten naam met den eersten verwisseld, en is thans, nu de vorst de suzereiniteit van Nederland heeft erkend, onder den naam van Poelau Lawan, als nieuwe, en wel de zuidelijkste, afdeeling aan de Nederlandsche residentie Sumatra's Oostkust toegevoegd.

Omtrent de aanleiding tot deze inlijving en de wijze waarop zij tot stand kwam, geven de koloniale verslagen over 1882 en 1883 uitvoerige berichten, waaruit ik slechts enkele hoofdpunten hier wil mededeelen. Het inlandsch bestuur verkeerde hier in den laatsten tijd in schromelijke wanorde. Twee partijen betwistten den Tongkoe Besar, Tongkoe Sjarîf Aboe Bakar geheeten, het gezag, stoorden zich niet aan zijne bevelen, en hadden hunne eigene rechtspraak. De Tongkoe Besar zocht in 1878 bescherming bij het Nederlandsche Gouvernement en kwam in persoon naar Bengkalis om te verzoeken, dat zijn rijk onder het Nederlandsch gezag zou gebracht worden. De Regeering belastte daarop den Resident van Sumatra's Oostkust met een plaatselijk onderzoek, zich vooral ook uitstrekkende tot de mogelijkheid om, in het belang van den handel, de heffing van in- en uitgaande rechten onder het beheer van het Gouvernement te brengen. De reis van den Resident had ten gevolge, dat in het begin van 1879 de Tongkoe Besar andermaal te Bengkalis kwam, nu van drie zijner rijksgrooten vergezeld, en dat na herhaalde besprekingen eene akte gepasseerd werd, waarbij de Resident, namens de Indische Regeering en onder hare nadere goedkeuring, de aangeboden souvereiniteit over Poelau Lawan aanvaardde, en de Tongkoe Besar en zijne rijksgrooten zich bereid verklaarden, tegen behoorlijke schadeloosstelling, de heffing van rechten en pachten in hun gebied aan

het Gouvernement over te laten. De bekrachtiging der overeenkomst werd vertraagd, omdat de Resident ze niet van de Regeering meende te mogen vragen, voordat de schadeloosstelling geregeld was, welker vaststelling door de te hooge eischen van den Tongkoe Besar werd belemmerd. Maar in verband met zijne aftreding is toch de Resident ten slotte tot de aanvraag overgegaan, zonder dat nog eene overeenkomst omtrent de rechten en pachten was getroffen, en daarop heeft de Gouverneur-Generaal den 18den October 1881 de acte van 1879 bekrachtigd. Moeielijkheden met eenige Chineezen, die kort daarna de Tongkoe Besar ondervond ter zake der opiumpacht op de tot zijn gebied behoorende eilanden, maakten hem weldra ook rekkelijker met betrekking tot de rechten en pachten, zoodat hij 29 December 1881 eene schriftelijke verklaring zond, dat hij van de in- en uitvoerrechten tegen eene vergoeding van 10,000, en van de pacht van opium en eenige kleine middelen tegen 5000 gulden in het jaar aan het Gouvernement wilde afstand doen. De Resident meende nu tot beediging van den Tongkoe Besar als leenman van het Gouvernement te kunnen overgaan. Deze plechtigheid had plaats den 1sten Januari 1882, daags voor het vertrek van den Tongkoe Besar van Bengkalis, in tegenwoordigheid van zijn geheele gevolg en van den Sultan en het Rijksbestuur van Siak. Onmiddellijk daarop werd de controleur van Siak naar het eiland Serapong gezonden, waar zijne verschijning genoegzaam was om alle verzet der Chineezen te breken. De bekrachtiging der overeenkomst omtrent de schadeloosstelling voor de heffing van pachten en rechten volgde 23 October 1882, en tevens werd besloten in Poelau Lawan tijdelijk een ambtenaar van het binnenlandsch bestuur te plaatsen, wien tevens het beheer van het aan het benedendeel der Kampar-rivier te vestigen tolkantoor werd opgedragen. De ondervinding zou moeten leeren of zoodanig ambtenaar (er werd een controleur tweede klasse daarvoor aangewezen) op den duur zou noodig zijn, dan wel of later, bij verbetering van de gemeenschap met Siak, de op die hoofdplaats gevestigde controleur ook met de zaken van Poelau Lawan zou kunnen belast worden. In het koloniaal verslag van 1884 is over Poelau Lawan alleen aangeteekend, dat aan hoofden en bevolking de nieuwe orde van zaken niet ongevallig bleek, dat de handel vooruitging, dat eene concessie was gevraagd voor het graven van tin aan de Batang Nila, ofschoon het eerste oppervlakkige onderzoek geene bemoedigende uitkomsten had gehad, en dat de hier bescheiden controleur reeds eenige reizen had gedaan, om beter met land en volk bekend te worden.

Hoe onbeduidend Poelau Lawan wegens de geringheid zijner bevol-

king en hulpmiddelen ook zijn moge, is zijn bezit toch voor onze Regeering niet geheel zonder politieke waarde. Poelau Lawan was het laatste kustland van Sumatra dat zijne onafhankelijkheid bewaard had en ons daarom altijd met het gevaar van eene vreemde nederzetting dreigde. Konden wij slechts nu nog, gelijk ten tijde toen het burgerlijk bestuur er werd ingevoerd, van Atjeh getuigen, dat het onderworpen en bevredigd was, dan zouden wij ook zonder overdrijving kunnen beweren, dat wij geheel Sumatra in onze macht hadden; want de enkele binnenlandsche staatjes, die nog als onafhankelijk kunnen beschouwd worden, zouden spoedig en met geringe moeite tot erkenning onzer suzereiniteit gebracht worden, indien niet de eindelooze duur van den Atjehschen krijg hier en daar bij eerzuchtige hoofden aan den geest van verzet nieuw voedsel gaf.

Het spreekt wel van zelf, dat met Poelau Lawan geene overeenkomst omtrent de erkenning onzer souvereiniteit kon gesloten worden, zonder dat eene poging werd aangewend om de grenzen van het Rijk zoo nauwkeurig mogelijk te bepalen. Dit is dan ook geschied; maar men had geene andere hulpmiddelen om die grenzen te omschrijven, dan de eigen opgaven van den Tongkoe Besar en zijne Rijksgrooten, en het staaltje dat die van hunne kennis op dit gebied gegeven hebben, is wel eene bevestiging van hetgeen ik boven over de onzekerheid van alle grensafbakening in de Maleische Staten gezegd heb. Niemand wist met juistheid, waar de aanspraken van Poelau Lawan begonnen en eindigden, en men heeft er dus maar wat van gemaakt. Doch al waren die opgaven veel beter en minder met elkander in strijd geweest, toch zouden zij nooit tot voldoende zekerheid hebben geleid zonder kaarten, waaraan men de gegevens toetsen kon.

Er bestaat wel is waar eene aan het topographisch bureau te Batavia vervaardigde kaart van de geheele Residentie Sumatra's Oostkust, die wel, zoo ik geloof, niet in den handel is, maar toch bij verschillende openbare instellingen, b. v. op de bibliotheek van het Aardrijkskundig Genootschap, kan geraadpleegd worden. Haar titel is: „Kaart van de Residentie Oostkust van Sumatra, schaal 1 : 200,000, saamgesteld naar gegevens eener vluchtige opname, verricht in de jaren 1877—1882, bestaande uit één titelblad, één overzichtskaart en bladwijzer, één legenda en 37 bladen." Maar ofschoon de bladen niet grooter zijn dan 32 centimeter in het vierkant, heeft toch de kaart, tot een geheel vereenigd, vooral wanneer men ze door bijvoeging van wit papier tot een regelmatig vierkant herleid heeft, een kolossalen en bijna geheel onhandelbaren omvang, terwijl de poging om ze te gebruiken in het groot aantal stuk-

ken waarin ze verscheen, het taaiste geduld uitput. Erger is, dat de opneming terecht op den titel eene *vluchtige* genoemd wordt, nog zeer veel onzekers en onnauwkeurigs bevat, en voor sommige gedeelten zelfs niet aan matige eischen voldoet. Dit neemt echter niet weg, dat deze opneming een hoogst verdienstelijk werk is, dat vooral den kapitein Voorsluys van Elk, eersten chef der opnemingsbrigade, die het werk heeft voorbereid en ingeleid, aanspraak geeft op de erkentelijkheid van allen, die in de kennis van ons Indië belang stellen. De heer Hijmans van Anrooy heeft in een opstel over de grenzen van de residentie Sumatra's Oostkust en hare deelen, in den jaargang 1884 van dit tijdschrift, niets te veel tot lof van dit grootsche en weluitgevoerde werk gezegd, en ook het Gouvernement heeft aanspraak op onze dankbaarheid, omdat het, nu vooralsnog het betere niet te krijgen was, ons het betrekkelijk goede niet heeft onthouden, dat voor de samenstelling der fraaie kaart van Sumatra in den Atlas der stafkapiteins Stemfoort en ten Siethoff van het uitgebreidste nut is geweest.

Ongelukkigerwijze is het stroomgebied der Kampar-rivier met de daaraan gelegen Staten een der zwakste deelen van de kaart, hetgeen gemakkelijk te verklaren is, wanneer wij bedenken hoe gering en kort van duur nog de gelegenheid was om van dit gewest nadere kennis te verkrijgen. Ook de vergelijkiug van het eerste blad der zeekaart van het zuidelijk gedeelte der Chineesche zee, in 1881 op het hydrographisch bureau te Batavia gecompileerd, kon slechts weinig tot opheldering of aanvulling bijdragen. De kaart van de rivieren Siak en Kampar, gevoegd bij het „Verslag van eene onderzoekingsreis in het rijk van Siak" door den mijn-ingenieur Everwijn 1), kan, bij de nauwkeuriger gegevens die de laatste jaren ons gebracht hebben, thans alleen nog eenigen dienst bewijzen in die gedeelten, die de vervaardiger in persoon niet slechts bereisd, maar ook onderzocht heeft; want veel is van andere kaarten ter goeder trouw overgenomen 2). Niet geheel zonder waarde voor de grensbepaling van Poelau Lawan is een kaartje van het stroomgebied der Kateman-rivier, door den heer J. G. Schot gevoegd bij zijne beschrijving van dat

1) Natuurkundig Tijdschrift voor Ned.-Indië, D. XXIX, overgenomen in Jaarboek voor het Mijnwezen van N. I., 1874, Dl. I.

2) De Heer G. Seelhorst, die aan zijn werk „Australiën in seinen Weltausstellungsjahren 1879-1881," ook een aanhangsel over een reis in de binnenlanden van Sumatra, met name langs de Siak-rivier, toevoegde, schreef mij, dat hij met de kaart van Everwijn volstrekt geen vrede kon hebben. Jammer dat hij zelf (althans voor zoover mij bekend is) geene betere heeft geleverd!

gebied in Deel XXIX van het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap.

De omschrijving der grenzen, zooals zij door de Poelau-Lawansche hoofden is opgegeven, is opgenomen in art. 2 van het contract, onder het noodzakelijk voorbehoud, dat, indien te eeniger tijd over de uitgestrektheid en grenzen van het rijk verschillen met de vorsten der naburige landschappen mochten ontstaan, de vorst en rijksgrooten van Poelau Lawan zich te dien aanzien onvoorwaardelijk zullen onderwerpen aan de beslissing van het Gouvernement. Voor het overige behelst genoemd artikel, dat het rijk Poelau Lawan bestaat uit:

a. Het eigenlijk Poelau Lawan, bepaald ten westen door Ranau-ranau Berkoeah, nabij goenoeng Sailan; ten noordoosten door Si-Baras-Baras nabij Teratak Boeloeh (aan de Kampar-rivier); ten noorden door de Soengei Dajoen (Siak); ten westen door de Soengei Balat (Siak); ten zuidoosten door de Soengei Danai (Riouw) en ten zuiden door Si-Bakal Berkoeah (Indragiri).

b. De eilanden Serapong, Topang, Laboe, Penjaliean, Poelau Pandjang, Poelau Si-Kaloeang, Poelau Si-Kaladi en Poelau Tiga.

Ik heb hier de namen en hemelstreken opgegeven volgens eene schriftelijke opgave van den heer van Rijn. In de opgave van den heer Hijmans van Anrooy in het eerste deel der nieuwe serie van dit Tijdschrift komen enkele varianten voor. In plaats van „ten zuidoosten door Soengei Danai", leest men er „ten *oosten* door Soengei Danai", en voorts worden in de namen der eilanden de afwijkende vormen Tepang, Labo, Penjalei en Toggo opgegeven. Deze laatste schijnen echter niets dan schrijf- of drukfouten te zijn, daar de kaart de juistheid der namen van den heer van Rijn waarborgt, met uitzondering van Penjaliean echter, omdat dit eiland geheel op de kaart wordt gemist. Het eiland hier bedoeld, is hetzelfde dat op de oudere kaarten van Sumatra voorkomt onder den naam van Mendol. Op de bovenaangehaalde zeekaart heet het Mendol of Penjaleh, op de kaart in den Atlas van den heer Havenga, die, voor zoover de kleine schaal gedoogt, al de nieuwste verbeteringen heeft opgenomen, Mendol of Penjaleian, op die van Stemfoort en ten Siethoff Mandol of Penjaleian. Den vorm Penjaleian beschouw ik als den waren. Ook ten opzichte der rivier Danai of, zooals de heer Schot schrijft, Danei, houd ik de lezing van van Rijn voor de ware. Die rivier kan niet de oostgrens van Poelau Lawan genoemd worden, want deze is in hoofdzaak de zee zelve; maar er bestaat geen bezwaar om haar als de zuidoostgrens tegen het aan Riouw behoorende Kateman-gebied te beschouwen.

Deze poging om de juiste lezing van art. 2 van het contract vast te

stellen, zou wellicht overbodig geweest zijn, indien ik een authentiek afschrift van dit stuk had kunnen inzien; maar daartoe was ik niet in de gelegenheid. Ik moet echter in mijne kritiek van den boven gegeven tekst nog verder gaan. Zonder te beslissen hoe de fouten er in gekomen zijn, kan geen verstandig mensch zich laten tevreden stellen met eene grensbepaling, die eerst de westelijke grens opgeeft, dan de noordoostelijke, dan de noordelijke, dan nog eens de westelijke, maar zoo dat nu voor de Ranau-ranau Berkoeah, eene Siaksche rivier, de Soengei Balat, in de plaats treedt. Het komt mij voor, dat de Poelau Lawansche hoofden bedoeld hebben: in het westen Ranau-ranau Berkoeah, in het noordwesten Si-Baras-baras bij Teratak Boeloeh, in het noorden de Soengei Dajoen, in het noordwesten de Soengei Balat.

Van de hier genoemde namen is mij alleen de Soengei Dajoen bekend, ten minste als zij dezelfde is als de Soengei Lelan Dajoen, meermalen als linker-zijrivier van de Soengei Poelau Lawan in het reisverhaal van den heer van Rijn vermeld. Dat deze voor een deel de noordelijke grensrivier van Poelau Lawan zou kunnen zijn, is niet ondenkbaar. Vooralsnog moeten wij het echter in het midden laten, in hoeverre de bepalingen der Poelau-Lawansche hoofden een verstaanbaren zin kunnen opleveren; ik herhaal dat het mij waarschijnlijk voorkomt, dat eenige plaatsen en rivieren op goed geluk af zijn genoemd, maar dat die zich toch altijd hier of daar in de aangeduide richting zullen moeten bevinden.

De gewichtigste grenspunten voor het Gouvernement zijn intusschen ongetwijfeld die, welke aanwijzen welk gedeelte der *kust* tot het rijk van Poelau Lawan behoort. Het noordwestelijke grenspunt is, volgens de opgave der hoofden van Siak, de monding der Soengei Lakar, die, volgens de groote kaart der residentie Sumatra's Oostkust, tegenover het eiland Rantau of Tebing Tinggi, en niet ver van zijn zuidelijken uithoek in de Selat Pandjang of Brouwerstraat valt. Deze rivier is op vele kaarten als de noordelijke uitwatering der Kampar-rivier voorgesteld, die zich slechts een weinig beneden Poelau Lawan, dat dan veel te ver oostwaarts wordt gebracht, van haar afzondert. Volgens dezelfde opgave volgt de grenslijn van Siak met Poelau Lawan eerst de Soengei Lakar opwaarts in haren noordwestelijken loop tot bij haren oorsprong en zet zich dan zuidwestwaarts voort tot nabij Teratak Boeloeh, boven reeds vermeld als aan de Kampar kanan, aanmerkelijk hooger dan hare vereeniging met de Kampar kiri, gelegen. Nu moet, volgens verschillende opgaven, Teratak Boeloeh onder de suzereiniteit van Siak staan. De bepaling dat (volgens de door mij gewaagde verbetering altijd) een plaats of water Si-

baras-baras bij Teratak Boeloeh de noordwestgrens van Poelau Lawan tegen Siak zou uitmaken, krijgt hierdoor wel eenig gewicht.

Het zuidoostelijke grenspunt van Poelau Lawan schijnt daarentegen, zooals boven reeds is opgemerkt, de monding van de Soengei Danai te zijn. Wel neemt de heer Schot aan, dat de Riouwsche bezittingen op Sumatra reeds bij Tandjong Ongka, den hoek aan den zuidwestelijken ingang van de golf voor den Kampar-mond, beginnen, en teekenen ook de kolonel Havenga en de kapiteins Stemfoort en ten Siethoff op hunne kaarten van Sumatra, tusschen Tandjong Ongka en het Kateman-gebied een landschap Danei (zeker naar de rivier dus genoemd), dat zij geheel buiten de grenzen van Poelau Lawan sluiten, maar het schijnt mij dat er, behalve de opgave der hoofden van dat Rijk, nog andere gronden bestaan, om de Soengei Danai als werkelijk tot Poelau Lawan, of althans tot het oude rijk Kampar, in betrekking staande te beschouwen. Zij komt op sommige oudere kaarten voor, niet alleen onder den naam van Dener (klaarblijkelijk een verbastering van Denei, Danei of Danai), maar ook onder dien van Soengei Kampar ketjil, de kleine Kampar-rivier. Misschien heeft de geheele rivier vroeger tot het rijk Kampar behoord en is zij later als grensrivier aangenomen. Overigens schijnt de heer Schot de eerste te zijn, die ons deze rivier wat nader heeft leeren kennen. Hij vond haar aan de monding bij laag water onbevaarbaar door een modderbank, maar toen hij deze over was, kon hij haar met een sampan bevaren, totdat hij de aanplantingen (doesoens) van sagoboomen en daarbij gelegen woningen voorbij was, die aan beide oevers gevonden worden. De rivier was daar smal en sterk kronkelend, maar vrij diep, en hare algemeene strekking was zuid, zuidoost en zuidwest. Toen hij de laatste woning voorbij was, zag hij zijne vaart versperd door de menigte in den bovenloop omgestorte boomstammen.

Over de oostelijke en zuidelijke grenzen van Poelau Lawan hebben de zorgvuldigste nasporingen mij hoegenaamd geen licht gegeven en ik wil er geen woord meer over verliezen.

Thans volge nog een woord over de tot Poelau Lawan behoorende eilanden. Wanneer men van den mond der Siak-rivier de Selat Pandjang zuidwaarts afvaart, ontmoet men tegenover de zuidpunt van Rantau drie kleine eilanden, naar hun aantal Poelau tiga (de drie eilanden) genoemd. Dit zijn de eerste der Poelau-Lawansche eilanden. Het veel grootere Topang ligt aan de andere zijde van Rantau en is door een smalle straat gescheiden van het meer noordelijke Menggoeng, dat aan Siak behoort. Dit laatste eiland wordt niet altijd van Topang on-

derscheiden, en daardoor schijnt een soort van strijd tusschen Siak en Poelau Lawan over het bezit van Topang ontstaan te zijn. Bij onderzoek is gebleken dat Menggoeng ook Topang dalem (binnen-Topang) en het andere Topang, in tegenstelling, Topang loewar (buiten-Topang) genoemd wordt. De strijd schijnt nu zoo beslecht dat Topang dalem of Menggoeng aan Siak, Topang loewar, meest eenvoudig Topang genoemd, aan Poelau Lawan is toegekend. Op de boven vermelde zeekaart heet wel het noordelijke eiland Menggoeng, maar heeft het zuidelijke geen naam.

Ten zuiden van Rantau en Topang, dichter naar de golf vóór den mond der Kampar-rivier, liggen drie eilanden naast elkander. Serapoeng, het belangrijkste en meest bevolkte van allen, is het naast aan de kust; dan volgt het veel kleinere Laboe, en eindelijk, het verst oostwaarts, Penjaleian, op oudere kaarten steeds Mendol geheeten. Dit eiland is het grootste der Poelau-Lawansche eilanden, maar schijnt in gewicht voor Serapoeng onder te doen. Het ondiepe en met riffen bezette vaarwater tusschen Penjaleian en Tandjong Ongka, den hoek aan den zuidelijken ingang der golf vóór de Kampar-rivier, wordt straat Mendol geheeten. Waarom Penjaleian op de groote kaart van Sumatra's Oostkust niet voorkomt, ofschoon het binnen haar kader ligt, kan ik niet nagaan. Tusschen de zuidpunt van Serapoeng en den wal van Sumatra, maar dichter bij den laatsten, ligt nog een klein langwerpig eiland, Kaloeang of Si-Kaloeang geheeten. De twee andere die nog in het contract genoemd worden, Poelau Pandjang 1) en Poelau Si-Kaladi, zijn vermoedelijk zeer klein en onbeduidend, daar ze op geene onzer kaarten te vinden zijn.

Voor de kennis van Sumatra's Oostkust is in de laatste jaren veel gedaan, zooals, behalve de vaak vermelde kaart, de verschillende Indische Tijdschriften en het Tijdschrift van ons Genootschap kunnen getuigen. Boven de meeste echter heeft zich in het leveren van belangrijke bijdragen de heer van Rijn van Alkemade onderscheiden. Aan het Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap schonk hij reeds een belangrijke beschrijving van de hoofdstad Palembang, opgenomen in Deel VII der eerste serie (1883). Daarop bood hij aan de Redactie de hieronder volgende „Beschrijving eener reis van Siak naar Poelau Lawan" aan, die eerst ter beoordeeling in mijne handen werd gesteld. Ofschoon zeer met het stuk ingenomen, achttte ik eene

1) Er ligt wei een Poelau Pandjang in de Selat pandjang, maar dit kan wegens zijne te noordelijke ligging bezwaarlijk rot Poelau Lawan behooren; de naam Poelau Pandjang, d. i. *Lang-eiland*, is aan een groot aantal eilanden gemeen.

inleiding, die den lezer een weinig op de hoogte der Poelau-Lawansche aangelegenheden bracht, eene kleine wijziging in den vorm en een toelichtend kaartje, zoo al niet volstrekt noodig, toch in hooge mate gewenscht. De Redactie meende nu ook die toevoegselen en verbeteringen van mij te mogen vragen en stelde tot dat einde het stuk weder in mijne handen, met volkomen toestemming van den schrijver, die mij zelfs voor de ontworpen inleiding eenige bijdragen zond. Ieder die met mijne omstandigheden in de drie laatste jaren bekend is, zal het begrijpen en mij vergeven, dat ik eerst nu, en ook nu nog nauwelijks, in staat ben aan de vereerende opdracht te voldoen. Intusschen is de heer van Rijn voortgegaan met ons nieuwe bijdragen te schenken: t. w. het Verslag eener reis van Siak naar Paja Kombo, en eene Verhandeling over het oude rijk van Gassip in Siak, beide opgenomen onder de meer uitgebreide artikelen van het Tweede Deel der Tweede Serie van dit Tijdschrift. Inmiddels heeft de heer van Rijn ook nog een ander stuk van verwanten inhoud geschreven, namelijk de „Beschrijving eener reis van Bengkalis langs de Rokan-rivier naar Rantau Binoeang," die eene plaats heeft gevonden in het VIIIe deel der Vierde Volgreeks van de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. Het ware zeker voor de belangstellenden in de kennis van Sumatra verkieselijk geweest alle stukken van dezelfde hand over hetzelfde land in hetzelfde tijdschrift bijeen te vinden; maar wij mogen er den heer van Rijn geen verwijt van maken dat hij ook een ander tijdschrift in zijne gaven deed deelen. Spoedige publicatie van dergelijke stukken is voor elken schrijver gewenscht, die met zijne mededeelingen niet achter het net wil visschen; en de lange vertraging der uitgave van het thans aangeboden stuk, waaraan zich het Aardrijkskundig Genootschap, zij het dan ook zijns ondanks, heeft schuldig gemaakt, was waarlijk voor een jong en voortvarend schrijver verre van aanmoedigend!

---

a. Van Siak naar Bengkalis.

Den 3den Maart verliet ik Siak met een der stoomscheepjes, die onophoudelijk tusschen Singapore en Pakan Baroe 1), via Malakka, Bengkalis en Siak, heen en weder varen. Het begin dezer vaart dagteekent van 1876, toen het stoomscheepje Moear, in eigendom behoorende aan den heer Burlingham, het eerst eene geregelde vaart tusschen Siak, Pakan Baroe en Singapore onderhield, die den eigenaar goede winsten opleverde. Thans varen een drietal stoomschepen op deze lijn; doch waarschijnlijk zullen twee daarvan der concurrentie het hoofd niet kunnen bieden en genoodzaakt zijn de vaart te staken. In vroeger jaren, onder het meest willekeurige Sultansbestuur, was het aantal emigranten aanzienlijk; sommige berichten gewagen van duizenden, die destijds naar Malakka zijn uitgeweken om de kwellingen van het inlandsch bestuur te ontgaan. Thans nog brengen de stoomgelegenheden gemiddeld 150 à 200 personen per maand naar Malakka en Singapore over, om op verschillende ondernemingen in de Straits werk te gaan zoeken. Het zijn veelal lieden uit de V Kota aan de Boven-Kampar en uit Koeantan aan de rivier van Indragiri, en het getal der uitwijkenden overtreft steeds verre het aantal der lieden die herwaarts reizen. Ook van de Westkust gaan vele lieden werk zoeken aan den overwal, dien zij langs dezen weg over Taratak Boeloeh en Pakan Baroe gemakkelijk bereiken. Tabak, gambier, was, koffie, rotan — vooral de soort bekend onder den naam van semamboe 2), — pinang, getah pertja, kokosnoten en karbau-huiden, alles voortbrengselen uit de Tapong- en Kampar-landen, worden naar Singapore uitgevoerd, terwijl zout, rijst, petroleum, kleederen en allerlei snuisterijen vandaar worden ingevoerd. Maar het belangrijkste artikel, dat voor verbruik in de bovenlanden wordt aangevoerd, is de gedroogde kuit van de troeboek-visch 3), ook deze visch zelve in gedroogden staat. Het bedrag aan rechten, door het tolkantoor te Siak geheven, bedroeg in 1881 *f* 20,471.14, in 1882 *f* 15,623.74.

---

1) Zie over deze belangrijke plaats aan de Siak-rivier Tijdschrift v. h. Aardrijksk. Gen. Eerste serie, D. VI, bl. 106. P. J. V.

2) Waarschijnlijk *Daemonorops grandis* Griff. Zij is donkerbruin van kleur en is de meest gezochte soort voor handrotting. P. J. V.

3) *Alausa macrurus*, eene soort van elft. P. J. V.

Na zeven uren stoomens bereikte ik Bengkalis, des namiddags te vijf uren. Veel belangrijks levert dit trajekt niet op; de oevers der Siak-rivier zijn eentonig en het dicht geboomte wordt slechts hier en daar afgebroken door een open vlakte, waar eenige inlanders zich hebben nedergezet om er hun ladang (droog rijstveld) aan te leggen, zooals dikwijls in Siak door de ondergeschikten op last der hoofden geschiedt. Men bouwt dan in het bosch een hutje, kapt en verbrandt alle boomen in den omtrek en zaait dan zonder meer de padi uit. Van eenige cultuur op groote schaal is in de lage streken, waar toch suikerriet (teboe) met vrucht zou kunnen worden aangeplant, geen sprake. Alleen heeft men te Telok-Batil eene vestiging van een twintigtal Chineezen, die zich bezig houden met het verzamelen van boschproducten en het kappen van hout, dat door de voorbijvarende stoomscheepjes voor brandhout wordt aangekocht.

Aan de monding der Siak-rivier is een zandbank, die bij laag water droog loopt, zoodat men dan slechts door een geul de rivier kan uitkomen. Voor kleine vaartuigen maakt een sterke strooming het binnenkomen der rivier eenigszins gevaarlijk. Van de monding der Siak-rivier stoomt men door de Brouwerstraat tot dicht langs Tandjong Balei, waarna men spoedig Bengkalis in 't gezicht krijgt.

Wanneer men de overdreven voorstellingen leest, die vroegere bestuurders dezer gewesten zich van de toekomst van Bengkalis vormden, en ziet hoe zij zich deze plaats als 't ware als de toekomende mededingster van Singapore voorstelden, dan voorzeker vindt men zich bij nadere kennismaking teleurgesteld. Welke middelen ook van Gouvernementswege in 't werk werden gesteld, zooals de afkoop van het eiland van den Sultan van Siak in 1872 voor eene som van *f* 8000 en zijne latere verklaring tot vrijhaven, zij hebben niets mogen baten, en tot den huidigen dag voldoet Bengkalis niet aan de verwachting die men er van koesterde. En toch is Bengkalis in de laatste jaren ontegenzeggelijk vooruitgegaan; vergelijkt men het Bengkalis van vroeger, zooals dit o. a. beschreven is door den heer Netscher 1), met dat van tegenwoordig, dan is die „in het bosch opengekapte en van struikgewas gezuiverde plek," sedert zeer in welvaart toegenomen.

Het eiland Bengkalis, vroeger ook wel Mangkalis genoemd, heeft een oppervlakte van ± 84 □ geografische mijlen, met een Maleische bevolking van ongeveer 3000 zielen, welke zich voornamelijk ophoudt in eenige

1) Tijdschrift v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, D. XII, Aflev. 4.

kampongs, waarvan Kampong Baroe of Bengkalis, Klappa Patti, Pangkalan Batang, Sebauk, Sendrak, Maskoom, Blakang Bantan, Kebon dalem, Tandjong Penebal, Penampi, Sekoedi, Soengei Alam en Singoro de voornaamste zijn. Aan het hoofd van elke kampong staat een Panghoeloe, door een Imam of geestelijke bijgestaan. Een kleiner gedeelte der bevolking, bekend onder den naam van Orang Oetan, houdt zich in de bosschen op, waar het door rijstbouw en het inzamelen van boschproducten in zijn behoeften voorziet. Overigens houdt het meerendeel der Maleische bevolking zich bezig met de vischvangst, voornamelijk van de reeds gemelde ikan troeboek, waarvan de gezouten kuit een belangrijk artikel van uitvoer is, terwijl de visch zelve gedroogd in den handel wordt gebracht. De troeboek wordt gevangen bij lichte maan; het wemelt alsdan in de Brouwerstraat van sampan poekat (visschersbootjes), die, ieder van een licht voorzien, aan de straat een levendig aanzien geven. De stoomvaart schijnt echter de visschen naar den zeekant van het eiland Bengkalis te verjagen, zoodat thans daar de grootste vangst plaats heeft. Somtijds is de vangst zoo overvloedig, dat men de visch eenvoudig weggooit na haar de kuit te hebben uitgesneden 1).

De bosschen leveren, behalve de gewone produkten, als getah, was, rotan enz., verscheidene goede houtsoorten op. Een poging van Gouvernementswege aangewend om, door het opmeten van een paar perceelen, waarvan de uitgifte gemakkelijk werd gemaakt, landbouw-industriëelen te lokken, leed schipbreuk; zoodat een kwijnende tapioca-onderneming, nabij de Soengei-Alam gelegen, het eenige is wat men van dien aard op het eiland aantreft.

Een 5 meter breede weg loopt van de kampong Soengei-Alam langs Bengkalis naar Maskoom, en verder is er nog een voetpad, dat van Bengkalis dwars over het eiland naar Blakang Bantan voert. Voor het overige maakt de bevolking voor onderlinge gemeenschap gebruik van de talrijke, doch weinig beduidende soengei's, welke slechts voor kleine sampans bevaarbaar zijn.

De hoofdplaats Bengkalis, waar de zetel van het bestuur der residentie Sumatra's Oostkust is gevestigd, is grootendeels bevolkt door Chineezen, wier aantal ± 2500 bedraagt en aan wier hoofd een kapitein-Chinees staat, die van Gouvernementswege bezoldigd wordt. Deze Chineezen zijn ook de groote opkoopers van de troeboek-visch. De plaats heeft geen onaardig aanzien; een stevig havenhoofd leidt van de Brouwerstraat naar den wal,

1) Eene uitvoerige beschrijving van de troeboekvisscherij gaf de heer Gramberg in „de Indische Gids," 1880, II, bl. 331. P. J. V.

vanwaar een weg langs het postkantoor en het societeitsgebouw naar het residentiehuis voert. Hier verdeelt zich de weg in tweeën, links naar de Chineesche kamp, waar een breede rij van woningen op welvaart wijst, rechts naar het nieuwgebouwde kampement, waartegenover de inlandsche school en 's lands gevangenis gelegen zijn. Een aantal goede paden leiden langs de woonhuizen der ingezetenen en doorkruisen de plaats, zoodat men aan rij- en wandelwegen geen gebrek heeft. Het residentiehuis, zooeven vermeld, is echter, toen het nog geen drie jaar bestaan had, afgekeurd, waarom de resident tijdelijk het vroegere residentiekantoor heeft betrokken.

b. Van Bengkalis naar Poelau Lawan.

Het was mijn oorspronkelijk plan de reis naar Poelau Lawan met een sampan te doen; ik liet echter dit plan varen, toen op den morgen van den 5[den] Maart, den dag van mijn vertrek, de stoombarkas „Moear" te Bengkalis aankwam. Ik bepaalde met den djoeragan of inlandschen gezagvoerder, dat hij mij naar Poelau Lawan zou brengen, mits hij over de bank vóór de Kampar-rivier kon komen, en verblijdde mij over deze gelegenheid om het binnenkomen der Kampar-rivier met een stoomscheepje te beproeven. In 1879 toch was de toenmalige resident Faes de Kampar-rivier met een stoombarkas binnengevaren.

Om 3 uren des namiddags verlieten wij Bengkalis. Hoewel wij den stroom meêhadden, gingen wij, doordien de Moear slechts 6 mijl liep, weinig vooruit, en kwamen dus eerst tegen het vallen van den avond in de Brouwerstraat, die ook de eilanden Padang en Rantau van den vasten wal van Sumatra scheidt. De vaste wal, die hier tot aan de Soengei Lakar, welke de grens vormt tusschen Siak en Poelau Lawan, het gebied van de Batins van Pingoeling en Rawa omvat, doet zich hier voor als laag terrein, waarop de rhizophoren (*bakau*) welig tieren, en de eilanden leveren voor het oog niets dan een dicht eeuwig groen woud op, dat weinig afwisseling aanbiedt. De eilanden Padang, Rantau en Marbau behooren tot Siak en zijn slechts schraal bevolkt door lieden die zich voornamelijk met ladangbouw en vischvangst bezighouden. In den laatsten tijd hebben zich op verschillende plaatsen dier eilanden Chineezen gevestigd, die van de vele goede houtsoorten planken zagen, welke onder den naam van Singapore-planken in den handel worden gebracht. Deze nederzettingen heeten *panglongs* en staan onder contrôle van het Gouvernement. Op die panglongs, welke, ofschoon aan den zeeoever gelegen, toch van buiten af bijna

niet zijn te herkennen, houden zich van twintig tot dertig Chineezen op, onder een hoofd, *Kapala panglong* geheeten, die bij het bestuur moet bekend zijn. Voor het aanleggen van panglongs wordt aan den Sultan belasting betaald, maar de vorst heeft de belasting verpacht aan een particulier, die een halven dollar per maand van ieder hoofd mag vorderen.

Behalve met den landbouw houden zich nog eenige inlanders op de eilanden bezig met de teelt van roembia of sagopalmen, in tuinen van verschillende grootte. Bijzonder groot zijn de winsten die deze cultuur afwerpt; want hoewel de roembia eerst na acht à tien jaren haren vollen wasdom bereikt, behoeft zij gedurende dien tijd slechts weinig onderhoud en brengt daarna jaarlijks voor den inlander, met zijn gebrekkige middelen tot bewerking, per boom ongeveer *f* 2.50 aan sago op. Om dit wel te verstaan moet men in het oog houden, dat, wel is waar, de sago slechts kan verkregen worden door den volwassen boom om te kappen, maar dat naast den boom zich ieder jaar nieuwe spruiten ontwikkelen, waarvan doorgaans één ver genoeg gekomen is om in de plaats van den ouden boom te treden.

Ik ben niet bekend met de behoefte aan sago voor de Europeesche markt; maar indien deze voor aanzienlijke uitzetting vatbaar is, zou de aanplant van roembia eene belangrijke winst aan den ondernemer kunnen opleveren. Bij een grooteren aanplant zou eene machinale bewerking van de sago plaats moeten hebben, waardoor het product een hoogeren graad van zuiverheid en meer waarde zou erlangen. In aanmerking genomen, dat de inlander met zijne slordige en gebrekkige wijze van bewerking uit één boom voor *f* 2.50 aan sago verkrijgt, is het wel niet te gewaagd te stellen, dat bij machinale bewerking één boom voor *f* 4 sago zou kunnen opleveren. Na tien jaren zou dus een tuin van 10,000 boomen voor *f* 40,000 sago opbrengen. Is éénmaal de sago geplant, dan behoeft daarnaar bijna niet meer te worden omgezien, en daar zoo weinig werkkrachten vereischt worden om de kosten van aanplant gedurende de eerste tien jaren te vergoeden, zijn natuurlijk de productiekosten op den duur uiterst gering. Men moet echter niet vergeten, dat voor de bereiding van sago overvloed van water gevorderd wordt, zoodat de aanleg van een sagotuin steeds behoort vergezeld te worden door een plaatselijk onderzoek of genoegzame watervoorraad voorhanden is.

Den volgenden morgen, tegen tien uren, kwamen wij voor Serapong, een der vele voor de monding der Kampar-rivier gelegen en tot Poelau Lawan behoorende eilandjes, waar zich een aantal Chineezen met der

woon hebben gevestigd. Ik wilde hier een sampan inhuren, om, in geval de Moear de bank vóór de Kampar-rivier niet kon passeeren, de reis naar Poelan Lawan daarmede voort te zetten, doch er waren hier geen sampans te krijgen.

Om half elf van Serapong vertrokken, stoomden wij, den koers houdende dicht langs het eiland Penjaleian, de Telok Oekir binnen, na even den grond te hebben geraakt op de bank, die tusschen den vasten wal en het eiland Penjaleian gelegen is. In de Telok Oekir was het aanmerkelijk dieper, doch de stroom was hier zoo sterk — hij heeft hier, bij een diepte van vier vadem, ± 6 mijl vaart — dat wij bijna niet vorderden en zelfs den geheelen dag tot 's avonds zes uur, Tandjong Datoe in 't gezicht hielden. Wij zetten dan ook onze reis niet voort en hielden een oogenblik stil bij een panglong, nabij de Tandjong Segami gelegen, in afwachting van den vloed, die weldra zou doorkomen, waarna wij te half zeven vertrokken om tegen acht uur het anker te laten vallen in een rantau (bocht) van straat Poelau Moeda 1).

In onze nabijheid waren twee Maleische prauwen geankerd, waarvan

1) Deze beschrijving der invaart van de Kampar-rivier is op onze kaarten, die hier bijna geen namen hebben, niet met zekerheid te volgen. Ik zal echter beproeven aan te wijzen, hoe ik mij de zaak voorstel, in de overtuiging dat, als ik dwaal, ik tegenspraak zal ondervinden en daardoor tot een juistere kennis van dat vaarwater zal leiden, dan kan verkregen worden door enkele namen die niet zijn te huis te brengen. Ik stel mij voor dat de Moear langs de oost- of buitenzijde van Serapong varende, de daar liggende kampong van dien naam heeft aangedaan, vervolgens is overgestoken naar de westzijde van Mendol of Penjaleian en daarna eene geul gezocht heeft die vandaar, dicht langs de bank in straat Mendol, die zelfs even geraakt werd, voert in den wijden boezem vóór den eigenlijken mond der Kampar-rivier gevormd, en zoo het schijnt Telok Oekir geheeten. In dien boezem valt op de groote kaart van Sumatra's Oostkust een riviertje, dat daar S.-Oekis wordt genoemd, maar ik vermoed dat dit een schrijffout is voor S. Oekir. De punt of hoek dien men steeds in 't gezicht houdt als men in die baai van Oekir niet vooruit kan komen, kan nauwelijks een andere zijn dan de scherpe hoek, die aan de noordzijde van den ingang der Telok Oekir wordt gevonden. Deze zal dus den naam van Tandjong Datoe dragen. Tandjong Segami schijnt de daar tegenover liggende hoek aan de zuidzijde van den ingang der baai te zijn. De eigenlijke mond van de Kampar-rivier wordt van de Telok Oekir gescheiden door het eiland Poelau Moeda en de daarmede samenhangende zandbank. Zoo zegt Faes, bl. 492: „vóór de monding der Kampar bevindt zich eene groote baai, waarin zich een eilandje „Poelau Moeda" geheeten gevormd heeft. Selat Poelau Moeda moet de smalle straat zijn tusschen de zuidzijde van dat eilandje en den vasten wal. Bij het binnenkomen der rivier gaan, volgens Faes, de handelsprauwen (even als in den tekst de Moear) bij laag water achter Poelau Moeda ten anker, en lichten dat

de eene nog dienzelfden avond koers zette naar Singapore en de andere den volgenden morgen afwachtte, om met hoog water de Kampar-rivier binnen te gaan. Wij vernamen dat die prauw een loods (singgah bena) aan boord had, dien ik bij mij liet komen, ten einde hem omtrent den stand van het water en de mogelijkheid om met de stoombarkas binnen te stoomen, te kunnen raadplegen. Groot was mijn teleurstelling, toen ik, hem mededeelende, dat wij zes voet water moesten hebben, ten antwoord kreeg: „ini kapal api boekan màin-main ini, saja tida brani bawa masoq", (zoo'n stoomschip is hier geen kleinigheid, ik durf het niet binnen te brengen). Indien wij slechts 3 armlengten (hasta) diepgang hadden, was hij bereid ons binnen te loodsen, doch thans ried hij ons af het te beproeven. Ik wilde dan ook niet doorzetten, te minder, daar ik mij nog al te goed een voorval herinnerde, dat mij geleerd had hoe voorzichtig men moet zijn en hoe licht een ongeluk gebeuren kan.

In October te voren had ik met drie andere heeren het ongeluk gehad om bij het uitvaren der Kampar-rivier op de bank even voorbij Tandjong Merawang 1) met mijn sampan vast te raken. De sterke stroom deed onmiddellijk het vaartuig over een kant liggen, zoodat het water bijna in het bootje kwam. Er was geen denken aan om oploopend water af te wachten, daar er alle kans was, dat de sampan door de *bena* (den vloedgolf) 2) zou worden weggeslagen. Wij konden dus niet anders doen dan eene veilige wijkplaats aan den wal zoeken. Terwijl wij over de bank liepen, waar nog één voet water stond, dreef het zand onder onze voeten weg en zou men, stilstaande, naar beneden zijn gezogen, gelijk dat kort te voren met twee prauwen in de Rokan-rivier gebeurd was. Na veel moeite, waarvan de modderige oever wel de voornaamste oorzaak was, bereikten wij den vasten wal, en moesten daar tot des avonds elf uren wachten, eer wij werden afgehaald door onze grootere prauwen, die bij Tandjong Merawang de bena hadden afgewacht en die van onze roeiers bericht van ons ongeluk hadden gekregen. Aangezien het vrij duister was,

---

zoodra zij den golfvloed hooren aankomen. Door de ligging achter het eiland loopen zij geen gevaar door den vloed overstelpt te worden, en is eenmaal het water ook achter het eiland gerezen, dan worden zij zonder gevaar medegevoerd. P. J. V.

1) Een weinig boven Poelau Moeda ziet men op de kaart een vrij onbeduidende rivier of kreek Soengei Merawang geheeten, aan den rechter-oever in de Kampar vallen. Tandjong Merawang zal wel de hoek zijn door dit riviertje bij zijne monding met de Kampar gevormd. P. J. V.

2) Zie daarover J. Faes, het rijk Pelalawan, in Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenk. D. XXVII, bl. 491 v.

bemerkten wij van de bena weinig meer dan het geraas, door ondiepe plaatsen veroorzaakt. Vreemd genoeg ging, terwijl de vloed een sterken stroom naar boven dreef, aan den kant de stroom benedenwaarts, terwijl wij een eind verder weder oploopend water ontmoetten. Een onderzoek door deskundigen ingesteld naar de verschillende stroomingen die de vloedgolf in de monding der rivier veroorzaakt, zou zeer wenschelijk zijn en zou wellicht de oorzaak van de verplaatsing der geul bij iederen hoogen waterstand aan het licht brengen.

Doch, om van deze uitweiding terug te keeren, terwijl wij bij Poelau Moeda lagen was de bena wel is waar nog niet sterk, maar wij konden verzekerd zijn, dat zij als de dag aanbrak heviger zou worden, en raakten wij aan den grond vast, dan was het de groote quaestie, hoe weer los te komen. Ook de djoeragan gevoelde thans weinig lust om zijne stoombarkas te wagen, zoodat ik verplicht was, òf naar Serapong terug te gaan, om daar een prauw af te wachten, òf, indien er genoegzame ruimte was, met de Maleische prauw, die naast ons lag en die slechts 3 voet diepgang had, mede te gaan. De nakoda (schipper), Pakir genaamd, een Maleier uit de Lima Kota, zou mij gaarne meênemen, doch verzocht mij eerst den volgenden morgen eens te komen kijken naar de nog in zijn prauw beschikbare plaatsruimte. Ik deed dit en moest zeggen, dat er weinig plaats over was; de prauw was reeds goed volgeladen met zout, lijnwaden en allerhande snuisterijen, en daarenboven met negen koppen bemand, zoodat, werden mijn eigen goederen hierbij gevoegd, er nagenoeg geen plaats voor mij zou overschieten om eenigszins op mijn gemak te zijn. Goede raad was nu duur; maar niet wetende hoe lang ik wel te Serapong zou moeten wachten, besloot ik toch met de voorhanden gelegenheid verder te gaan en liet ik met spoed mijn goed overladen.

Prauwen, die de Kampar-rivier op willen varen, ankeren eerst in straat Poelau Moeda, waar zij tegen den golfvloed beschut zijn. Begint het water dan op te loopen en kan men nagaan, dat de golfvloed de bank in de monding der Kampar-rivier is gepasseerd, dan licht men het anker en gaat met den vloed over de bank, welke dan voldoende water heeft.

Te 9³/₄ uur was het water voldoende gestegen; de nakoda riep met zijn opvarenden eenige malen Allah en zijn profeet aan, waarna het anker werd gelicht en de reis aanvaard. De singgah bena zou met zijn djaloer (zeer klein platboômd vaartuig) achter ons aanvaren, om den weg te wijzen. Een uur later waren wij voor de bank (beting), en voortgestuwd door een hevigen stroom passeerden wij die zonder eenig gevaar. Niet gering was mijn verbazing, toen wij op de bank overal zeven en buiten

meer dan tien voet water peilden; de stoombarkas had dus zonder letsel over de bank kunnen gaan, en alleen door de overdreven vrees van den singgah bena was ik misleid geworden. Het water was nog niet volwassen, zoodat men gerust kan aannemen, dat er bij hoog water acht voet water staat. Er viel echter niets aan te veranderen! Toch was ik dankbaar de bank gepasseerd te zijn en zag ik niet zonder aandoening de plek, waar ik mij zes maanden vroeger met mijne medereizigers in den gevaarlijken toestand had bevonden, dien ik hierboven beschreef.

Zoo gingen wij eerst Tandjong Merawang, waar een nagenoeg veilige ligplaats is voor vaartuigen die de bena af willen wachten om met vallend water de Kampar-rivier uit te varen, daarna de padi-padian, dus geheeten naar de hooge alang-alang, die aan padi doet denken, waarmede zij begroeid is, en eindelijk ook nog een tweede bank voorbij, en kwamen te 1³/₄ ure aan de woning van Tongkoe Hamid, waar wij ankerden. Hoewel 't mij nu duidelijk was, dat wij de bank ook met de stoombarkas hadden kunnen passeeren, zoo neemt dit niet weg, dat toch altijd de overtocht met een diepgaand vaartuig met veel zorg dient te geschieden. Men moet een goeden loods bebben, die de ondiepe plaatsen en de geul (aloer) kent, en daar die geul zich wel eens verplaatst, zou iemand zich voortdurend op de hoogte moeten houden van het vaarwater. Ik zou dan ook niet gaarne onvoorwaardelijk verklaren, dat vaartuigen van zes of zeven voet te allen tijde bij hoog water over de bank kunnen gaan (bena heeft men alleen tegen en na nieuwe en volle maan, op andere tijden is het oploopend water veel kalmer); doch ik meen dat vaartuigen met een diepgang van vier voet bij vloed, 't zij er bena is of niet, den overtocht veilig kunnen wagen. Een niet onbelangrijke scheepvaart heeft langs de Kampar-rivier plaats; boschproducten worden naar Singapore uitgevoerd; zout en andere artikelen worden voornamelijk door lieden uit de Lima Kota ingevoerd, en 't verwondert mij, dat geen der vele stoomscheepjes, die van Singapore naar de omliggende rijkjes varen, hierheen hun weg hebben gevonden. Zoolang er nog geen karrenweg bestaat tusschen Taratak Boeloeh en Pakan Baroe, over welke beide handelsplaatsen, de voornaamste van Siak, thans alle producten van Sumatra's Westkust naar Singapore en omgekeerd hun weg nemen, zou een stoomscheepje zeker goede zaken kunnen maken, daar het den handelaar toch niet onverschillig kan wezen, of zijn goederen in twee dan wel in acht of veertien dagen naar Singapore worden overgebracht. Daarbij kan een klein stoomvaartuig de Batang Nila, waarover straks nader, een goed eind en de Kampar-rivier tot Taratak Boeloe opvaren, zoodat de

produkten overal van de stapelplaatsen kunnen worden afgehaald. Ook is het niet onwaarschijnlijk, dat lieden van de Westkust, die thans allen hun weg nemen over Pakan Baroe om naar Malakka en Singapore te reizen, van bovenbedoelde route zouden gebruik maken 1).

Wat de zoo even vermelde Lima Kota (V Kota) betreft, wil ik hier nog in het voorbijgaan aanteekenen, dat zij grenzen aan Taratak Boeloeh 2). De nakoda van het vaartuig, waarmede ik de reis deed, was uit die streek afkomstig, en antwoordde mij op mijn zeggen dat ik met hem meê wilde gaan, dat men *mij* daar zeker geen kwaad zou doen, maar wel *hem*, omdat hij een vreemdeling binnenbracht. De bevolking in de V Kota schijnt zeer gesteld op het behoud harer onafhankelijkheid en bevreesd te wezen voor het Gouvernement. Uit hetgeen mij werd medegedeeld, meen ik te mogen opmaken, dat de V Kota eene kleine republiek vormen, waar ieder evenveel te zeggen heeft, tenzij, wat nu en dan gebeurt, de een of ander zich tijdelijk eenigen invloed weet te verschaffen en eenig gezag tot zijn eigen voordeel te oefenen. Het is licht te begrijpen, dat een vrijheidlievend volk liever dezen toestand handhaaft, dan zich gesteld te zien onder een macht, die zeer zeker zijne willekeurige denkbeelden niet zal eerbiedigen, en waarvan het niets dan een belemmerend toezicht op zijne handelingen kan verwachten.

Wij bleven bij Tongkoe Hamids woning liggen, daar de stroom in de Kampar-rivier te snel is dan dat men met eenig voordeel daar tegen op zou roeien. Tegen den avond kregen wij een weinig wind, zoodat wij konden zeilen, hetgeen echter niet lang duurde; de wind ging liggen en een donkere lucht voorspelde, dat het spoedig zou gaan regenen. Dit geschiedde dan ook, zoodat ik naar binnen moest gaan om in een zeer enge ruimte, met een gekromd lichaam en in den rook van een dapoer (kookplaats), waar onophoudelijk werd gekookt, den nacht door te brengen.

Om 3 uren des nachts werd het mij daar binnen te benauwd en zocht ik een plaatsje onder de slapende bemanning van het vaartuig, om in de koele nachtlucht weder tot mij zelven te komen. Inmiddels begon het water te stijgen; toch was er bijna geen stroom waar te nemen, wat trouwens altijd het geval is, wanneer het water wel oploopt, maar de bena nog niet hevig is. Evenwel maakten wij hiervan gebruik om een tan-

---

1) Zie boven, bl. 113.

2) Van het in de Inleiding vermelde staatje Kampar, tusschen Teratak Boeloeh en de V Kota's gelegen, schijnt de heer Van Rijn geen kennis te dragen. P. J. V.

djong 1) verder te roeien, waardoor wij achter een zandbank in de rivier geen letsel van de bena van den volgenden dag zouden hebben. Wij bleven daar ankeren, in afwachting van den vloed, die eerst den volgenden middag zou doorkomen en ons helpen om verder te gaan. Ondragelijk was de hitte, die reeds vroeg in den morgen ons kwelde, zoodat wij zeer verheugd waren, toen wij omstreeks twaalf uren in de verte de bena schuimend en bruisend ons meer en meer zagen naderen. 't Was een indrukwekkend gezicht den golfvloed zich telkens tegen den rivier-oever of langs een ondiepte of bank te zien afteekenen in een witte streep, die nu eens als een slang vooruitschoot, dan weder als een zuil van water de rivier in een oogwenk deed stijgen. Op vaartuigen die van den golfvloed gebruik maken om naar boven te gaan, moet men groote voorzichtigheid in acht nemen. Het water blijft steeds snel afloopen en het vaartuig zou dus door den stroom, die in een oogwenk van af- oploopend wordt, om zijn ankerketting zwaaien en dat met zulk een vaart, dat meestal de ketting breken en het vaartuig tegen den kant geslingerd worden zou. Op het juiste oogenblik dat de vloed het vaartuig bereikt, of even te voren, moet dus het anker worden gelicht en dadelijk worden voortgeroeid. Ook wij deden dit. Nadat het anker was gelicht, schoten wij, geholpen door een sterken stroom, goed vooruit.

Weinig belangrijks leveren de met nipah begroeide oevers van de Kampar-rivier op. Hier ontwaart men, zoo ver het oog reiken kan, uitgestrekte wouden, welker stilte slechts wordt afgebroken door het stootend gefluit van vogels, of door het droevig geschreeuw van siamangs 2), terwijl nu en dan een meer of minder uitgestrekte ladang (droog rijstveld) met een vervallen woning, aan den rivierkant gebouwd, de eenige afwisseling voor het oog biedt. Tegen 4 uren in den namiddag kwamen wij bij de woning van Tongkoe Sentoel, den oudsten zoon van den Tongkoe Besar, die hier een ladang heeft. Van het plan om met een kleinere prauw vanhier naar Poelau Lawan te gaan, moest ik afzien, daar er slechts een sampan pandjang (een langwerpig, van voren spits toeloopend vaartuig) aanwezig was, dat bij de beproeving zoo rank bleek te zijn en bij regen en wind zoo weinig waarborg tegen omslaan zou opleveren, dat ik verkoos met de grootere prauw door te reizen. Tegen den avond begon het te

---

1) *Tandjong* beteekent *kaap* of *buitenwaartsche rivierbocht*, in tegenoverstelling van *Rantau*, waarmede de *binnenwaartsche bocht* eener rivier wordt bedoeld.

2) *Hylobates syndactylus*, een zwarte, langharige aap, bekend door zijn sombere, wanluidende kreten. P. J. V.

regenen, doch een weinig wind stelde ons in de gelegenheid door te zeilen tot de kampong Siakong, tegenover het rivier-eiland van dien naam gelegen, waar wij ankerden en tot den volgenden morgen den vloed afwachtten. Ik ondervond steeds meer, hoe weinig aangenaam het is met een inlandsche prauw als passagier te reizen (menoempang). Ieder oogenblik houdt men op met roeien, nu eens om te koken, dan weder omdat men vermoeid is. Men vordert dan ook uiterst langzaam.

Eerst laat kwam den volgenden dag de vloed door: het was reeds twee uren in den namiddag vóór wij verder konden gaan. De bena hoorden wij reeds op verren afstand aankomen, doch de kracht was minder hevig dan den vorigen dag. Wij passeerden een viertal eilandjes, allen onbewoond en waarvan Poelau Sarap het grootste en het laatste is, en gingen des avonds, toen het water begon te vallen, bij de Soengei Boenot ten anker. De nakoda en zijne mede-opvarenden maakten van deze gelegenheid gebruik om hun gebeden tot Allah op te zenden en vereenigden zich tot een „sembahtjang" (gebed), waarna wij den verderen avond onder gezelligen kout en het genot der koelte doorbrachten. De Soengei Boenot is voor kleine sampans (djaloer) tot aan de talangs (binnenland, waar de bevolking zich bezig houdt met het aanplanten van rijst) bevaarbaar. Er staan hier eenige huizen, waaronder dat van Tongkoe Erang, een zuster van Tongkoe Besar, aan wie de inkomsten der Talang Boenot zijn afgestaan. De bewoners dier huizen houden zich bezig met de inzameling van boschproducten, en de uitvoer van getah en rotan moet hier niet onbelangrijk zijn.

Van de kampong Siakong vertrekkende, had ik iemand met een sampan afgezonden naar den Tongkoe Besar, om dezen van mijn komst kennis te geven en tevens te verzoeken om een geschikt vaartuig te zenden, dat mij spoediger te Poelau Lawan kon brengen. Dienzelfden nacht nog kwam een groote sampan van Tongkoe Besar mij afhalen, en ik maakte van die gelegenheid gebruik om spoedig door te reizen, zoodat ik den 9den Maart tegen den namiddag te Poelau Lawan aankwam.

c. Te Poelau Lawan.

Ik nam te Poelau Lawan mijn intrek bij den inlandschen opziener der in- en uitvoerrechten. Zijn bouwvallig verblijf, vroeger bewoond door den gemachtigde van den pachter der in- en uitvoerrechten, en waarin thans de inlandsche opziener met al het personeel, bestaande uit een mandoor, twee oppassers en drie matrozen, benevens de noodige

vrouwen en kinderen, zijn gehuisvest, maakt het Gouvernements-etablissement uit. Bij hevigen wind dreigde het gebouwtje ineen te storten, waarom ik het minder raadzaam vond ook nog van de kleine ruimte gebruik te maken. De Tongkoe Besar was dan ook zoo vriendelijk mij een rakit (vlothuis) ter bewoning af te staan, welk vlot ik van de kampong Poelau Lawan liet brengen tot voor de opzienerswoning, om ongestoord en niet altijd door inlanders omringd mijn ambtsbezigheden te kunnen verrichten. Het tegenwoordige Gouvernements-établissement is gelegen op de laatste tandjong, vóórdat men de kampong Poelau Lawan bereikt. Deze tandjong heette vroeger Pemboenoehan, omdat daar het galgeveld was; later werd zij, naar den gemachtigde van den pachter, die daar woonde, Tandjong Paulus geheeten. Thans is een controleurswoning in aanbouw, want sedert 1 Februari werd hier een controleur met het bestuur belast. De controleur zal dan tevens de functiën van ontvanger der in- en uitvoerrechten waarnemen en het oog houden op de stipte naleving van het contract, dat in 1879 met den Tongkoe Besar gesloten is en hem in 1882 werd uitgereikt. De in- en uitvoerrechten benevens het recht tot verpachting van opium, dobbelspelen en sterke dranken werden in het eind van 1882 tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van vijftien duizend gulden door het Gouvernement overgenomen. In die som zijn *f* 5000 begrepen voor de overneming der rechten op het eiland Serapong.

Onmiddellijk na mijn aankomst kwam Tongkoe Sentoel, de oudste zoon van Tongkoe Besar, zijn opwachting bij mij maken. Bij zijn vertrek gaf ik hem mijn voornemen te kennen om den Tongkoe Besar in den vooravond een bezoek te brengen, van welke gelegenheid ik dan tevens gebruik wenschte te maken om het pracht-exemplaar van de in het vorige jaar gesloten overeenkomst betreffende overneming van rechten in Poelau Lawan plechtig uit te reiken. Tegen vijf uren vertrok ik naar de woning van den Tongkoe Besar. Deze woning was nieuw, maar nog niet geheel afgewerkt; armoedig zag zij er van binnen uit; niets trof men hier aan dat eenigszins aan Oostersche weelde deed denken; een tafel met drie versleten stoelen vormden het geheele ameublement. De Tongkoe Besar, een man van meer dan zeventig jaren, is een flinke verschijning, en ofschoon zijn gestel en de wilskracht, welke hij vroeger meermalen, vooral in den strijd met zijne broeders, getoond heeft te bezitten, door het gebruik van opium zijn ondermijnd, toch herkent men in hem den afstammeling van een krachtig geslacht.

In tegenwoordigheid van verschillende vorstentelgen en van de rijksgrooten Datoe Laksamana en Datoe Bandar, (Maharadja Lela Poetra

was als gewoonlijk op zijn ladang te Mamahan gebleven en de Datoe Kampar, reeds voor een paar jaren overleden, was nog niet vervangen), had de uitreiking van het contract plaats, waarna ik naar mijn verblijf terugkeerde. Den volgenden morgen bracht de Tongkoe Besar mij een tegenbezoek, waarbij hem tevens eenige geschenken van wege het Gouvernement werden aangeboden.

Ik zal hier niet treden in een uitvoerige beschrijving van het rijk Poelau Lawan, vroeger Kampar geheeten; hun die meer hieromtrent wenschen te weten, biedt het artikel van den heer J. Faes in het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde (deel XXVII, afl. 6) voldoende bijzonderheden. Het zij genoeg hier het volgende te herinneren.

Het rijk Poelau Lawan wordt bestuurd door een Tongkoe Besar (de tegenwoordige heet Said Sjarief Aboebakr), die van Siakschen oorsprong is 1), en die thans in het bestuur wordt bijgestaan door drie rijksgrooten, namelijk Datoe Maharadja Lela Poetra, een afstammeling uit het vroeger regeerend vorstengeslacht, Datoe Laksamana en Datoe Bandar. De betrekkingen van het gouvernement met Poelau Lawan zijn reeds van ouden datum, doch eerst bij akte van 4 Febr. 1879 erkende het rijk de souvereiniteit van Nederland, een feit, daarom zoo belangrijk, omdat het Gouvernement door dit tractaat zijn invloed langs de geheele kust van Sumatra heeft gevestigd. De kampong Poelau Lawan, met Langgam 2) de eenige kampong van het geheele rijk, is de zetel van het inlandsch bestuur; de plaats, bestaande uit vlothuizen (rakit), die aan weerszijden van de in de Kampar-rivier uitmondende Soengei Poelau Lawan 3) zijn gelegen,

1) Zie hierover Netscher in Deel XXXV der werken van het Bat. Gen., bl. 129.

2) Langgam ligt ter plaatse waar zich, een weinig beneden de vereeniging der Kampar kanon en Kampar kri, de Soengei Langgam in de Kampar-rivier aan haren rechteroever uitstort. P. J. V.

3) Tot mijne verwondering vind ik op de kaart van Stemfoort en ten Siethoff deze rivier „Nilo of Poeloe Lawan" genoemd. 't Is waar dat op de kaart van Everwijn de rivier van Poelau Lawan den naam van Soengei Nila draagt, maar dat is stellig een verwarring. Ziehier wat de heer Faes van deze rivier zegt: „Op ongeveer 20 palen van Pelalawan stort de Batang-Nila zich in de Kampar op den *rechteroever* daarvan uit. Het is een vrij groote stroom, die diep landwaarts in zijn oorsprong neemt. De diepte is vijf vadem en meer, zoodat zij voor groote prauwen bevaarbaar is. Het water is zwart van kleur doch zeer helder. De inlanders beweren, dat die kleur veroorzaakt wordt door een afzetting van tin, aan welk metaal het terrein waardoor de rivier loopt, zeer rijk moet zijn." Vgl. hierbij de Inleiding op dit stuk bl. 105. Op de groote kaart van Sumatra's Oostkust is de monding der Batang Nila ongeveer halverwegen tusschen Poelau Lawan en Langgam op de juiste plaats aangeduid.

heeft een vervallen aanzien; niet ééne behoorlijke woning treft men daar aan en de algemeene indruk dien men er krijgt, is die van groote armoede. De bevolking, grootendeels hier bestaande uit anak radja-radja (vorstentelgen) en pandelingen (orang beroetang), leeft in een voortdurend nietsdoen voort, en bedraagt ± duizend zielen; zij heeft, vooral wat de minderen betreft, geen gunstig voorkomen; huidziekten zijn onder haar zeer algemeen en het dikwerf heerschen van pokken is oorzaak dat men weinig inlanders ontmoet, die niet de sporen, door die ziekte nagelaten, op hun gezicht vertoonen.

Handel wordt niet gedreven dan een weinig door den radja en zijn aanhang; trouwens bij de weinige veiligheid van persoon en goed onder dit slecht en gedemoraliseerd inlandsch bestuur is dit niet te verwonderen. Een geregelde rechtspraak zoekt men hier te vergeefs, ofschoon het aantal misdrijven, vooral diefstallen, niet gering is. De kleine man, die voornamelijk zijn verblijf op de talangs houdt, is dan ook nooit gevrijwaard tegen de willekeurige handelingen der anak radja-radja, die een heir vormen van parasieten, levende van diefstal en knevelarij. In één woord er heerscht te Poelau Lawan een zoodanig wanbestuur, dat het waarlijk geen wonder is, dat het land kwijnt 1).

Nilo is Menangkabansche uitspraak voor *Nila*, dat donker *indigoblauw* en ook wel *zwart* beteekent. *Batang* is van gelijke beteekenis als *Soengei*, maar wordt vooral voor grootere rivieren gebezigd.

P. J. V.

1) Ik veroorloof mij hier nog eenige aanteekeningen op het bovenvermeld opstel van den heer Faes, waarmede ik mij niet op alle punten kan vereenigen.

Op bl. 494 zegt de heer Faes, dat het te Poelau Lawan zeer gezond schijnt te zijn en dat epidemische ziekten er zelden voorkomen. Ik geloof niet dat deze streek zoo gezond is; koortsen komen o. a. menigvuldig voor, evenals opzetting van de beenen. Wat epidemische ziekten betreft, is het feit dat bijna alle inlanders van de pokken geschonden zijn, het beste bewijs dat die ziekte, in het Maleisch *penjakit katoemboehan* geheeten, er dikwerf heerscht.

Bij bl. 495, waar de heer Faes zegt dat het pluimgedierte overvloedig is, en men voor één dollar vijf volwassen kippen koopt, merk ik op dat volgens mijne ervaring men voor een dollar slechts drie of vier halfvolwassen kippen krijgen kan. Bij hetgeen op dezelfde blz. over den overvloed van visch in de Kampar-rivier en het vangen der visch met netten en hengels gezegd wordt, behoort te worden opgemerkt, dat men zich te Poelau Lawan weinig met vischvangst bezig houdt, dat er nooit groote hoeveelheden worden gevangen, dat hier evenmin visch wordt gedroogd, en dat men hoogstens zooveel vangt als noodig is om geroosterd bij de rijst te nuttigen.

Wat op bl. 496 over het gunstig voorkomen der bevolking gezegd wordt, schijnt mij ook te sterk gekleurd. Ik zou zeggen dat de bevolking er eer verloopen uitziet.

Tot den 16den Maart bleef ik te Poelau Lawan wegens dienstaangelegenheden en vertrok toen door de talang Dayoen, waardoor in 1865 ook de controleur Bloem naar Poelau Lawan was gereisd, naar Siak terug. Ik had den Tongkoe Besar verzocht mij met een paar kleine sampans (djaloer) behulpzaam te zijn, aangezien de Soengei Poelau Lawan hoogerop voor grootere vaartuigen niet bevaarbaar is. Mijn plan was des morgens bij het aanbreken van den dag te vertrekken, doch ook hier viel weinig op gemaakte afspraak te rekenen; eerst om zeven uur verschenen twee oude djaloers, die bovendien zeer lek waren. De Datoe Laksamana zou mij tot Soengei Lelan Dayoen uitgeleide doen, zoodat ik gebruik kon maken van zijn vaartuig, dat ten minste iets beter was dan de beide andere. Nog had de regen, die 's nachts begonnen was te vallen, niet opgehouden, toen ik om 7 uren de reis aanvaardde; mijn goed was spoedig over de drie prauwen verdeeld en wij voeren de Soengei Poelau Lawan binnen, waar ik nog eens in de gelegenheid was het vervallen aantal vlothuizen in oogenschouw te nemen. Treurig is de indruk, dien dit alles maakt; gelijk ik boven reeds mededeelde, men treft hier nergens

---

Een aantal lieden is behept met een huiduitslag (koerap), die aan sommigen het aanzien geeft alsof zij met schubben bedekt waren.

Op dezelfde blz. lezen wij nog, dat in de vorstenfamilie het Maleische ras, zonder eenige inmenging van vreemde elementen, zuiver is voortgeplant. Het feit is waar maar diep te betreuren. Al die huwelijken tusschen oom en nicht, vollen neef en nicht enz. hebben de gewone nadeelige gevolgen; het voorkomen van zoovele gevallen van krankzinnigheid onder de vorstenfamilie is er zeker wel niet vreemd aan. De Datoe Maharadja Lela Poetra huwde zelfs met zijn kleindochter, waarvoor hij echter met 100 rijksdaalders werd beboet.

Op bl. 497 wordt gesproken over de luiheid en vadsigheid van den inlander. Mijns inziens zijn die ondeugden voornamelijk te wijten aan het totaal gemis van eerlijke rechtspraak en bescherming van persoon en goed. De vorstentelgen eigenen zich toe wat zij willen, zonder dat tegen hen eenig recht te verkrijgen is. Daarbij is de bevolking verslaafd aan dobbelen, waartoe haar dagelijks ten huize van den Tongkoe Besar gelegenheid wordt gegeven.

Op bl. 498 wordt gezegd dat de wanden der huizen van den bast van den merantiboom worden vervaardigd. Men vindt er echter ook met houten omwanding. Bij hetgeen vervolgens over de kleeding gezegd wordt, had wel mogen zijn opgemerkt, dat de vrouwen hoofddoeken en sarongs stempelen (*tjap*) met stofgoud dat aan de stof blijft kleven. Allerlei figuren worden op die wijze gestempeld. De stof is donkerblauw; voor baadjes wordt ook witte stof gestempeld.

Op bl. 502 zegt de heer Faes, dat het verhuren van groote prauwen, om de handelsgoederen naar Singapore te brengen, een monopolie is van Datoe Kampar. Ik vermeldde reeds dat dit hoofd overleden en niet vervangen is. De prauwen voor Singapore bestemd behooren thans veelal aan den vorst of de vorstentelgen.

een behoorlijke woning aan. De missigit, sedert kort van een nieuwe omwanding voorzien, draagt weder alle kenmerken van bonwvalligheid. Iets verder op vindt men, eveneens aan de rechterzijde, de vorstelijke graven, die, wat schoonheid betreft, niet veel bijzonders bieden: ik zag daar ook het graf van den nog geen veertien dagen geleden gestorven Tongkoe Kelana, zoon van den vorigen Tongkoe Besar Djafar, dat nog versierd was met die kleinigheden, welke in het oog van den inlander een of ander symbolisch karakter dragen.

d. Van Poelau Lawan naar Siak.

De Soengei Poelau Lawan is bij hare monding in de Kampar-rivier, ± 12 vadem breed en 7 vadem diep, met aan weerskanten laag terrein met dicht geboomte begroeid. Verscheiden boomen hellen naar de soengei over en dagelijks vallen er boomen om en in de soengei, waardoor het vaarwater niet weinig belemmerd wordt. De boomstammen, waar wij telkens onder door moesten varen, verhinderden ons ook de vaartuigen tot bescherming tegen den regen te dekken met de bekende kadjang-matten, vervaardigd uit de bladeren van de bengkoewang 1), zoodat wij, daar het aanhoudend regende, spoedig nat waren. Hoe verder men de soengei opvaart, hoe eentoniger zij wordt; hier en daar ontwaart men vischfuiken (belat), die echter weinig voordeel opleveren; langzamerhand wordt zij nauwer en door meer boomstammen versperd; nu eens raakt men verward in het hooge riet (rasau), dat aan den oever bijzonder weelderig groeit, dan weder stoot men op een boomstronk en moet men uitstappen en op den boom gezeten de djaloer er over heen halen.

Zoo bereikten wij na menigerlei hindernissen om drie uren de Soengei Lelan Kaboeng, een ± 1 1/2 vadem breed riviertje, dat aan den rechter-oever der Soengei Poelau Lawan gelegen, voor kleine prauwen tot de ladangs bevaarbaar is.

Nog altijd regende het, waarom eenige voorbijgaande inlanders ons aanrieden hier een pondok (tijdelijke loods van hout, gedekt met boom-bladeren) op te slaan en te overnachten; niemand, ook de Datoe Laksamana niet, kon mij zeggen, hoe lang wij nog moesten doorvaren tot onze bestemming, waarom ik besloot verder te gaan tot het donker werd. Men kan zich moeilijk een denkbeeld vormen van de hindernissen, die dit gedeelte van de Soengei Poelau Lawan oplevert; niet alleen stuit men

1) *Pachyrrhizus angulatus* Rich.

herhaaldelijk op boomstammen, die 'tzij door afspoeling van den oever, 'tzij door den wind zijn omgeslagen, maar op zeven verschillende plaatsen is hier, op vrij korte afstanden, de rivier door de lieden van de talang Dayoen versperd, zoodat men dikwerf denkt te varen door een overstroomd landschap. Die versperringen (rebat) zijn met opzet aangelegd, wanneer te Poelau Lawan de pokziekte heerschte, of ook om de afpersingen en menschenrooverijen tegen te gaan, waardoor zich vooral de anak-radja Tongkoe Said Mohammed een treurige vermaardheid heeft verworven. Werkelijk zijn zij niet zonder gevaar te passeeren. Ik teeken hierbij nog aan, dat, even voordat men aan de eerste versperring komt, de Soengei Delé zich rechts in de rivier uitstort; zij is niet breed, en alleen lieden, die hierboven hun ladangs aanleggen, maken van haar gebruik.

Tot onze groote verwondering kwamen wij reeds te vijf uren aan de Koeala Soengei Lelan Dayoen, welke Soengei een linkerzijtak van de Soengei Poelau Lawan is; de Datoe Bintara kanan, die reeds den vorigen dag hier was aangekomen, wachtte mij met een tiental kleine prauwtjes door talanglieden van de schors van de bintangoer 1) vervaardigd. Met deze vaartuigjes voeren wij deze één vadem breede en ± 7 voet diepe soengei op, welker bedding loopt door een laaggelegen terrein; hoewel een weinig schoongemaakt, leverde ook dit vaarwater allerlei bezwaren op.

Zeer vermoeid en doornat kwamen wij des avonds tegen half zeven aan de Pangkalan 2) Soengei Lelan Dayoen, waar een groote pondok voor mij en een kleinere voor het verdere personeel waren opgericht. Ik vond hier een veertigtal talangbewoners onder hunne hoofden bijeenverzameld; zij beijverden zich allen om hunne diensten te verleenen, boden mij de gebruikelijke geschenken, namelijk kippen en rijst, aan, en zouden mij den volgenden morgen verder vergezellen. Spoedig was mijn verblijf in orde gemaakt en legde men overal vuurtjes aan om daarop de rijst te koken. Het geheel maakte een aangenamen indruk; de lieden waren zeer opgeruimd en er heerschte een toon van vroolijkheid en opgewektheid en een bewegelijkheid, zooals maar zelden onder inlanders worden aangetroffen. Ik had weinig lust mij nog met de hoofden te onderhouden en begaf mij na dien vermoeienden dag vroeg ter ruste, hopende den volgenden morgen eens wat meer met de lieden te kunnen praten.

---

1) Generieke naam, overeenkomende met *Calophyllum*. Maleische soortnamen zijn: *Bintangoer batoe*, *-boenga*, *-laboe*, *-laoet*, *-oetan*, *-priet*, *-tantoet* enz. P. J. V.

2) *Pangkalan* noemt men eene aanlegplaats in de rivier, waarbij de landweg ophoudt, en waar dus de over land aangevoerde handelswaren worden afgehaald.

Het was des morgens nog donker, toen alles reeds in rep en roer was: een ieder ging zich in de soengei baden en daarna werd de rijst gekookt; de brandende damartoortsen (harstoortsen) verspreidden hun roodachtig licht in deze eenzame, dichte boschplaats en gaven aan het geheel een fantastisch aanzien. Mijn goed werd overgepakt in eenige galas (een toestel, die op den rug wordt vastgebonden en waarin goederen worden gedragen) en gelijkelijk onder de aanwezigen verdeeld, waarna wij tegen zeven uren den tocht voortzetten.

Alvorens verder te gaan, teeken ik hier aan, dat van de Pangkalan Soengei Lelan Dayoen verschillende wegen naar de Siakrivier leiden. Zoo gaat er een naar de Soengei Mempoera, die dicht bij Siak in de Siakrivier mondt. Deze weg, hoewel de kortste (± 7 uur gaans) kan alleen gebruikt worden wanneer de Soengei Mempoera door overvloed van regen sterk gezwollen is, daar men dan met een prauw van de Pangkalan Soengei Mempoera, waar de rivier bij weinig regen droogloopt, naar beneden moet varen. Een andere weg loopt tot de Soengei Boewatan, die te allen tijde van de Pangkalan af tot haar uitmonding in de Siakrivier voor middelmatige prauwen bevaarbaar is. Andere wegen, alleen voor de aan moeilijk terrein gewone talangbewoners begaanbaar, loopen naar de Soengei Gassip en verschillende soengei's en kreken, die in de Siakrivier hun uitwatering vinden, maar zijn geheel ontoegankelijk. De weg naar Soengei Boewatan was in dezen tijd van het jaar 't meest aan te bevelen, waarom ik dan ook besloot dezen te volgen.

Het terrein, dat wij doorliepen, bestaat uit een aaneenschakeling van hooge en lage gronden, hier en daar afgewisseld door moerassen (*rawang* of *bantja*), die dikwerf een kwartieruur gaans lang zijn. De hooger gelegen grond (pematang) 1), die nu eens een dicht, ondoordringbaar woud, dan weder onafzienbare alang-alangvelden, overblijfsels van vroegere ladangs, te aanschouwen geeft, is licht heuvelachtig en wel geschikt voor de teelt van tabak, gambir, tapioca, peper en suikerriet, welke gewassen, zooals wij later zullen zien, door de talanglieden voor eigen consumptie worden aangeplant. De bosschen leveren in geringe hoeveelheid rotan en getah op, benevens vele deugdzame houtsoorten, waarvan ik in bijlage A een opgave doe.

De moerassen bevatten dikwijls gevaarlijke passages; de weg gaat hier over boomstammen, die vaak 2 à 3 meter boven het moeras verheven zijn, zoodat ik wel niet behoef te zeggen, dat het loopen daarover voor hen die daaraan niet gewoon zijn, een gevaarlijke exercitie is.

1) *Pematang* noemt men den hoogen grond, tusschen twee lagere gedeelten gelegen

Veel bijzonders leverde onze wandeling niet op; hier en daar zag men een enkele woning in het midden eener ladang, doch overigens was het terrein met ondoordringbaar bosch, laag kreupelhout, alang-alang of varensoorten (rasam) begroeid; nu eens liepen wij een tijd lang tot de knieën in de modder, dan weder tot den buik toe in het water, en dacht men dan op den hooger gelegen grond eens te kunnen uitrusten, dan werd men door de hitte van den dag getroffen en gedwongen verder te gaan.

De pematangs en bantja's dragen allen verschillende namen, meestal naar de personen, die in de nabijheid hun ladang en woning hebben (bijv. pematang Sigondot van Gondot). In bijlage B vermeld ik de namen der verschillende moerassen en hoogere gronden, die ik op mijn tocht tot Soengei Boewatan passeerde, in behoorlijke volgorde, onder verdere mededeeling, dat wij een vijftal kleine soengei's, welker namen ook in die bijlage voorkomen, overstaken.

Te 12¹/₄ uur kwamen wij op de pematang Balam, even voordat het begon te regenen; wij installeerden ons in de ruime woning van Pa Isei, die gastvrij ook de overige talanglieden herbergde.

Te vermoeid om nog dienzelfden dag verder te gaan, besloot ik hier te overnachten, en na behoorlijke middagrust zaten wij rondom een damarlicht tot laat in den avond gezellig bijeen.

Omtrent de Talang Dayoen en haar bewoners vernam ik vele bijzonderheden, die ik in een slothoofdstuk tot dit reisverhaal zal samenvatten, na eerst in weinige woorden de terugreis tot Siak te hebben afgehandeld.

Na op de pematang Balam overnacht te hebben, vertrokken wij des morgens te zes uren vandaar. Wij hadden dien dag met dezelfde terreinmoeilijkheden als den vorigen te kampen, en gingen door verscheidene ladangs, waar de nog niet lang geleden omgekapte boomstammen onzen tocht vertraagden, en de aanhoudende regen maakte de minder hoog gelegen terreinen drassig, wat voor den reiziger uiterst afmattend is.

Om elf uren bereikten wij de Soengei Boewatan, een zeer snelvlietend water, dat wij tot de Pangkalan met een kleine prauw afzakten. Hier gingen wij over in een grooter vaartuig en kwamen te 12¹/₄ uur in de Siak-rivier, na met de meeste omzichtigheid de moeilijke passages, die de soengei door hare bochten en sterken stroom oplevert, te boven te zijn gekomen.

In de Siakrivier kregen wij weldra den stroom tegen, zoodat wij eerst te half zes na den middag te Siak aankwamen.

e. Beschrijving der Talang Dayoen.

Aan deze zijde van de Siakrivier gelegen, strekt zich de Talang Dayoen uit tusschen het gebied van den Panghoeloe van Betoeng, dat van de batins van Pengoeling en Rawa, Poelau Lawan en de Talang Gassip, met welke laatste talang, die zich uitstrekt tot de Tiga Loewak en Taratak Boeloeh, zij een landstreek vormt, bekend onder den naam van Petalangan. Dit Petalangan komt van *talang*, d. i. bosch, en *Orang Talang* (waarbij men orang ook wel weglaat) beteekent dus boschbewoners.

Eer wij over Talang Dayoen in bijzonderheden treden, willen wij een woord in het algemeen zeggen over dat deel der bevolking van Siak, dat door den naam van Talang of Orang Talang aangeduid en in drie hoofddeelen: de Talang Gassip, de Talang Dayoen en de Talang Mandau, onderscheiden wordt.

De Talang Gassip grenst aan de Talang Dayoen; want de kleinere talangs Pandan, Krintji, Koetip, Tenassin, Pengambang en Tebing tinggi, zijn allen in de Talang Gassip begrepen. De zeden en gewoonten der bewoners van Talang Gassip komen in alle hoofdzaken met die der bewoners van Talang Dayoen overeen. En geen wonder; want zoowel de Orang Talang aan deze zijde der Siak-rivier, als de Orang Talang Mandau aan den anderen rivier-oever, zijn allen van het rijk van Gassip afkomstig.

De hoofden der talangs dragen in het algemeen den titel van *Batin;* doch het hoofd der talang Pengambang voert dien van *Pembilang*, en het hoofd van de soekoe Pandan der talang Mandau soms dien van *Djokerah*. De bewoners van talang Pengambang behooren oorspronkelijk te huis op het grondgebied tegenover Pakan Baroe gelegen, en ofschoon die lieden van daar naar dezen kant verhuisd zijn, vernam men in den laatsten tijd, dat eenigen naar hunne vroegere woonplaats zijn teruggekeerd.

De Batin van Gassip is, zooals ons reeds bleek, de meerdere van al de talanghoofden aan dezen rivieroever gelegen, met uitzondering echter van het hoofd der talang Dayoen, die den titel van *Patih* voert en wien de Batin van Gassip weder eenigszins ondergeschikt is. Een tweede hoofd der Talang Dayoen, waarover straks nader, heet *Anten-anten*.

De Talang Mandau wordt verdeeld in drie soekoe's, als soekoe Gronggang, soekoe Pandan en soekoe Mandau. Wij zeiden reeds dat ook deze talang is voortgesproten uit het Gassipsche rijk; de Orang Gronggang zouden naar Mandau verhuisd zijn, omdat zij bij de verovering van Gassip door Atjeh aan de Atjehers den weg zouden gewezen hebben door

de Soengei Boewatan. De Orang Pandan behooren tot de talang Pandan aan den overkant. Zij stammen af, zegt men, van de lieden, die voor den vorst van Gassip manden vlochten van pandan-bladeren. Is het hoofd van de talang Pandan een *Batin*, dan heet het hoofd van de soekoe Pandan in Mandau *Djokerah*, doch ook het omgekeerde kan plaats hebben.

De verschillende genoemde hoofden worden aangesteld door den Sultan van Siak.

De bevolking der in Gassip begrepen talangs bedraagt ± 450, die der talang Mandau ± 800 huisgezinnen. Over het bevolkingscijfer der talang Dayoen spreken wij straks nader.

Met vrij groote zekerheid kunnen wij aannemen, dat de bewoners van de verschillende talangs van Menangkabauschen oorsprong zijn en van de Westkust hierheen zijn getrokken, waar zij zich aanvankelijk zeker langs de rivieren hebben nedergezet. Vreemde overheersching (Atjeh en Djohor) deed hen een toevluchtsoord zoeken in de ongenaakbare bosschen, welke nu nog, hier en daar echter opengekapt tot het aanleggen van ladangs, tot hun verblijf dienen. Bij nadere kennismaking verkrijgt men dan ook volstrekt den indruk niet alsof men te doen heeft met een oorspronkelijk volk (zooals bijv. de Orang Koeboe in Palembang); zelfs is in hun zeden en gewoonten, al zijn die dan ook in den loop der tijden veranderd, toch nog een en ander waar te nemen, dat ons aan de Maleiers van de Westkust herinnert.

Een algemeen hoofd, door den Sultan aangesteld over alle talangs aan deze zijde van de Siak-rivier, is de Bintara kanan, die de bevelen van den vorst aan de hoofden der orang talang overbrengt, waarna zij door de soekoehoofden aan hun anak boewah (letterlijk kinderen der vrucht) worden medegedeeld. Het gebeurt echter ook wel, dat de vorst een afgezant zendt, die dan tot teeken zijner waardigheid een pijl met steel, waaraan een stuk gele zijde met een loopenden knoop (*Ikat sempoel sentah*) gebonden is, met zich draagt. In groote zaken is de zijde met een vasten knoop (*Ikat sempoel mati*) gebonden, in welk geval de bevolking zoozeer door vrees wordt bevangen, dat zij reeds vooruit op de vlucht gaat en zich in de bosschen terugtrekt.

Er is ook een Bintara kiri, die door den Sultan is aangesteld over de Talang Mandau om daar de inkomsten van te vorderen. In de talangs buiten de talang Dayoen worden de mindere hoofden *Panghoeloe* of *toewa-toewa* genoemd; alleen heeft in de Mandausche soekoe Gronggang een der ondergeschikte hoofden weder den titel van Anten-anten.

Het zijn altijd de orang talang geweest, die het meest bloot stonden aan knevelarijen en geldafpersingen van den vorst en de talrijke anak radja-radja (vorstentelgen), die een kanker zijn in elken inlandschen staat en die zich steeds ten koste van de bevolking verrijken. Nu eens was het de Sultan, die, om aan zijn steeds nijpend geldgebrek tegemoet te komen, onwettige belastingen vorderde; dan weder waren het anak radja-radja, die, zonder dat er eenige reden toe bestond, hun schattingen oplegden of eenigen hunner tot pandelingen maakten, omdat zij een hun onrechtvaardig opgelegde schuld niet konden betalen. Het baart ons dus geen verwondering, dat de vreedzame talangbewoner een groote vrees heeft voor alles wat van vorstelijke afkomst is, en zelden zijn verblijfplaats verlaat om niet onder hun bereik te komen.

De verplichtingen (volgens de adat) van de orang talang tegenover den Sultan bestaan in: ten eerste het verplicht werken, indien hun dit wordt gelast, aan versterkingen (zooals vroeger bijv. aan de benting Kota Tinggi), aan wegen,. rijksgebouwen, enz.; ten tweede het kosteloos vervoeren en onderhouden van den vorst en diens gevolg, indien deze door de talang reist; ten derde het leveren van materialen uit de bosschen, wanneer die noodig zijn voor den aanbouw van een Sultanswoning; ten vierde het aan den vorst ten geschenke geven (persembahan), na iederen oogst, van één soempit bras (een van pandanbladeren gevlochten zakje gevuld met rijst) en één soempit amping (idem met fijngestampte rijst); ten vijfde de zoogenaamde serahan-handel of het gedwongen koopen van den vorst van zout en ijzerwaren tegen vastgestelden prijs. Het zout wordt geruild tegen rijst en wel in dier voege, dat een tjoepa of halve klapperdop met zout gevuld wordt geruild voor twee tjoepa's rijst. Voor dezen handel zijn bepaalde plaatsen aangewezen, t. w. voor de talang Dayoen de Pangkalans Soengei Mempoera en Soengei Boewatan, voor de talang Gassip de Pangkalan Soengei Gassip en voor de talang Mandau de Pangkalan Soengei Oelak. Door den overleden Sultan Ismaël werd nog bepaald dat de orang talang, onder den naam van *tapak lawang*, het tiende van hun padioogst zouden opbrengen, welke belasting door de betrokken Bintara's ten behoeve van den Sultan wordt ingevorderd. In Gassip zijn echter deze inkomsten door den Sultan aan den Mangkoeboemi afgestaan.

Voorts mogen de talanglieden niet binnenkomen in de balei (gehoorzaal) van den vorst, maar moeten zij buiten blijven zitten. Nog zij hier vermeld, dat de talangbewoners nooit door den vorst kunnen worden gelast om hulp te verleenen, wanneer een buitenlandsche oorlog wordt gevoerd; zij zijn de binnenlandsche rustbewaarders.

De bovengenoemde verplichtingen zijn niet van al te bezwarenden aard; het zijn slechts de vexatiën der anak radja-radja, die den talangbewoner zoo zeer van allen waarborg voor de veiligheid van zijn persoon en goed verstoken laten.

Als bezitters van den grond hebben de hoofden recht op *pantjong alas* of het één tiende van de opbrengst der verzamelde boschprodukten; in de talang Dayoen wordt die belasting niet opgebracht, daar men er zich weinig met de inzameling van boschprodukten bezig houdt. De Patih en Anten-anten in de talang Dayoen en de Batins der andere talangs kunnen bovendien van ieder onderhoorige vier dagen in het jaar werk vorderen, en wel één dag om bosch te kappen, één om bosch te branden, één om rijst uit te planten en één om aan het herstel hunner woning te werken. Het spreekt echter van zelf dat er nog wel eens wat meer door de hoofden van hun onderhoorigen wordt getrokken, meer dan hun rechtmatig toekomt.

Ieder kan ladangs aanleggen, waar hij verkiest, doch komt b. v. een bewoner van de nabij gelegen talang Gassip ladangs aanleggen in de talang Dayoen, dan moet er grondrente (*hassil tanah*) worden betaald aan de hoofden.

De rechtspraak der hoofden bepaalt zich tot het bijleggen van kleine geschillen en het opleggen van straffen in geringe geldboeten bestaande. Zaken, die tusschen anak boewah van verschillende soekoe's voorvallen, worden door de betrokken hoofden vereenigd uitgemaakt; hooger beroep is dan in de talang Dayoen bij den Patih of Anten-anten, of wel bij hen beiden als de zaak tusschen wederzijdsche onderhoorigen is voorgevallen. Kunnen ook zij een geschil niet uitmaken, of geldt het groote zaken, als moord, diefstal enz. dan spreekt de Karapatan, het opperste rechtscollege in Siak, recht.

De Karapatan te Siak is samengesteld uit den rijksbestierder als voorzitter en de soekoehoofden als leden. De talangs nabij Pakan Baroe gelegen moeten hun zaken voorbrengen bij den Karapatan aldaar.

Thans meer bepaald tot de Orang Talang Dayoen overgaande, moet ik beginnen met te herinneren, dat hun somtijds een Javaansche herkomst wordt toegeschreven.

In het bezit van den vorigen Patih was een teroemba (geschreven overlevering), waarin het geheele verhaal van de afkomst der Orang Talang Dayoen was bevat, doch vijf jaar geleden werd hem die te Siak ontstolen. Naar alle waarschijnlijkheid zou echter die teroemba weinig belangrijks voor ons hebben opgeleverd; want de verhalen, daarin opge-

nomen, zullen deels wel met de van elders bekende overeenstemmen, en deels zoodanig verdicht zijn geweest, dat zij voor de kennis der herkomst van de Orang Talang toch weinig waarde zouden blijken te bezitten.

Een legendarisch verhaal, waarmede men de Javaansche afkomst der Orang Talang Dayoen tracht te bewijzen, komt hierop neder. In vroeger tijd zou een Javaansche Patih, vergezeld van twee Batins, Moersaka en Pamoentjak Rantau genaamd, naar den vorst van Menangkabau zijn vertrokken. Bij een gevecht tusschen twee olifanten, dat ter eere der gasten aan het hof plaats had, onderscheidde zich de Patih zoodanig door zijn heldhaftig gedrag, dat hij den gelar (eerenaam) van Doebalang Besar (voorvechter) ontving, terwijl ook de beide Batins met de namen van Doebalang Boengsoe en Doebalang Itam werden vereerd. De radja van Menangkabau gaf hun daarop vergunning zich in deze streken te vestigen, waarna de Patih bezit nam van de Talang Dayoen, Doebalang Boengsoe van Batang Nila en Doebalang Itam van Langgam, welke beide plaatsen in Poelau Lawan zijn gelegen.

Op deze legende steunt de bewering van de Orang Talang Dayoen, dat zij van Javaanschen oorsprong zijn. Zij behoort tot de groep van overleveringen, die zich aan oude vestigingen van Javanen in verschillende deelen van Sumatra knoopen; maar sluit in geen geval eene Menangkabausche afkomst buiten, waarvoor wij zulke krachtige bewijzen hebben in de overeenkomst dezer bevolking in zeden en gewoonten met de Maleiers van de Westkust, terwijl daarentegen noch in hare adats, noch in haar taal eenig spoor van Javaansche afkomst is te ontdekken, en men in lichaamsbouw en uiterlijk voorkomen te vergeefs naar eenig Javaansch type onder hen zoekt.

De titel van Patih, welke het eerste hoofd in de Talang Dayoen draagt, en die door sommigen als bewijs voor de Javaansche afkomst wordt aangemerkt, is, dunkt mij, gemakkelijk te verklaren, wanneer men weet, dat volgens de overlevering de Anten-anten, het tweede hoofd in de Talang Dayoen, zou afstammen van den bekenden held der Menangkabausche overlevering Datoe Katoemanggoengan, die, ook weder volgens dezelfde overlevering, een broeder was van Parpatih Si-Batang, met wien hij de stichter is geweest van twee Laras (hoofdafdeelingen) onder de Maleiers van Mewangkabau. In de Talang Dayoen nu vindt men, hoewel onder een anderen naam, die verdeeling in twee Laras terug. Het hoofd van de ééne heet Patih, welke naam ons aan dien van Parpatih herinnert en daarmede zeer zeker in verband staat. Het hoofd van de andere heet Anten-anten en oefent zijn gezag uit over de Soekoe

Dayoen darat (landinwaarts gevestigd) in tegenstelling van de Soekoe Dayoen laoet (naar den rivierkant gelegen), waarover de Patih is gesteld. Deze beide hoofdsoekoes, welke, zooals wij later zullen zien, weder hun eigen soekoes hebben, herinneren ons aan de verdeeling in twee Laras, die oorspronkelijk bij de Maleiers van de Westkust bestond, waaromtrent echter valt op te merken dat de Patih, wiens gezag zich vroeger uitstrekte over de naburige talangs, zoowel in Siak als in Poelau Lawan, een hooger rang heeft dan de Anten-anten, ofschoon ook de bevoegdheid van dezen laatste met betrekking tot zijn eigen soekoes dezelfde is. Men zou hun verhouding kunnen gelijkstellen met die van een jang dipertoean besar of oppervorst tot een jang dipertoewan moeda of onderkoning.

Het bevolkingscijfer der Orang Talang Dayoen is niet nauwkeurig op te geven. De bevolking woont te zeer verspreid en verplaatst zich te dikwijls, dan dat men een telling zou kunnen houden, weshalve wij in dezen moeten afgaan op de inlichtingen ons door de inlandsche hoofden verstrekt. Naar die gegevens zouden zich in de Talang Dayoen ± 800 huisgezinnen (klamin) ophouden of ± 4000 individuen. Deze bevolking behoort tot de rayat radja 1); dat zijn rechtstreeksche onderdanen van den Sultan. Hare eigen hoofden, de Patih en Anten-anten, worden dan ook door den Sultan benoemd. De soekoe Dayoen laoet, waarvan de Patih het hoofd is, zijn vier in getal, als: soekoe Bangka, soekoe Sialang, soekoe Salak en soekoe Palas; de soekoe Dayoen darat, met den Anten-anten aan het hoofd, zijn ten getale van drie. Aan het hoofd van elk dier soekoes staat een panghoeloe of toewa-toewa, die door den Sultan op voordracht van den Patih of den Anten-anten worden aangewezen.

Volgens de overlevering stelde de Patih reeds dadelijk bij zijne komst in de Talang Dayoen deze soekoe's in. Een troepje lieden dat hij boeah Bangka zag eten, maakte hij tot de soekoe Bangka; andere lieden die hij aantrof bij de Pangkalan Sialang, vereenigde hij tot de soekoe Sialang; weer anderen die bij de Pangkalan Salak beschutting voor den regen

---

1) Het zal niet te onpas zijn hier te herinneren, dat de bevolking van Siak verdeeld is in:

De *anak radja* en *anak radja-radja,* waarvan de Tongkoe Mangkoeboemi het hoofd is.

De *orang jong kaämpat soekoe,* aan wier hoofd de vier soekoehoofden staan.

De *hamba radja* waarover de Datoe Maharadja Dewa is gesteld.

De *rayat radja* of rechtstreeksche onderdanen van den Sultan, onder verschillende door hem benoemde hoofden.

zochten, vormde hij tot de soekoe Salak; den naam van soekoe Palas gaf hij aan eenige lieden die hij onder Palas-bladeren aantrof. De lieden der soekoe Dayoen darat zouden over land, die der soekoe Dayoen laoet overzee (langs de rivier) zijn gekomen.

De orang talang Dayoen, — en het meeste wat hier volgt zal men ook wel van de overige talangbewoners kunnen zeggen, die ik echter niet in de gelegenheid was persoonlijk te leeren kennen, — ofschoon geheel verschillend in zeden en gewoonten van de verdere bewoners van Siak, en toch geen oorspronkelijke volksstam, vormen een op zichzelf staand geheel. Hun uiterlijk onderscheidt zich alleen door een wilderen oogopslag, dan bij de eigenlijke inlanders wordt aangetroffen; over het algemeen zijn zij welgevormd en flink gebouwd, daarbij zeer onderdanig en behulpzaam, hetgeen men vooral ontwaart, wanneer men in die streken reist en men ieder zich ziet beijveren om van dienst te zijn. Hun kleeding is zeer schraal; zij bestaat dikwerf alleen uit een sarong en hoofddoek; steeds zijn zij voorzien van een wapen, dat hun dan ook bij hun zwervend leven wel te pas komt. Een vaste woonplaats hebben de meesten niet, maar het ééne jaar leggen zij hier, het andere daar hun rijstvelden aan. Hun woningen zijn niet slecht, en men treft daarin zelfs zeker comfort aan; op palen gebouwd, van ruw hout opgetrokken, met een omwanding van boomschors voorzien, bevatten zij één groot vertrek, waarin de kookplaats (dapoer) en verder eenige slaapplaatsen zijn afgeschoten. Als dakbedekking bezigt men de duurzame bladeren van de sikei, een soort van nipah, die in overvloed in de moerassen groeit. In hun levensonderhoud voorzien de talangbewoners door het planten van padi op droge velden (ladangs); met andere cultures houden zij zich niet bezig, behalve dat zij tapioca (oebi kajoe), Spaansche peper (tjili), suikerriet en tabak voor eigen gebruik planten. Hun behoeften zijn uiterst gering. Hun rijst genieten zij met wat zout, waarbij dan soms een paar fijngestampte lomboks en wat sayor (groente) van de jonge bladeren der oebi kajoe, als versnapering worden gevoegd. Bij sommige woonhuizen vindt men een inrichting om suikerriet uit te persen, welke bestaat uit twee uitgesneden cylinders, die tegen elkaar rondgedraaid worden en waartusschen het riet wordt gestoken.

Onmisbaar is voor den talangbewoner de sirihpruim, waarom hij steeds een klein van pandanbladeren gevlochten zakje bij zich draagt, waarin alle ingrediënten voor het toebereiden van een pruim worden aangetroffen.

Met andere bedrijven dan de rijstteelt houden zij zich niet bezig, en zamelen zij al boschprodukten in, die trouwens zeer weinig in de talang

Dayoen worden aangetroffen, dan geschiedt dit meestal op hooger bevel.

Over het algemeen maken de orang talang, indien men eenige toenadering tot hen toont, een aangenamen indruk; zij zijn liefhebbers van een praatje, en eenmaal te zamen blijven zij tot laat in den nacht bij het schijnsel van de damar (hars), die in een daarvoor bestemd van rotan vervaardigd toestel wordt gebrand, vroolijk bijeen. Men ziet dan de angstvalligheid om vrijuit te spreken overgaan in een gepaste uiting van gevoelens.

Aan een zwervend leven gewoon, dragen velen hun geheele bezitting bij zich in een galas, d. i. een van rotan vervaardigde soort van mand, die op den rug wordt vastgebonden.

Huwelijken worden steeds gesloten met goedvinden van beide partijen (*soeka dengan soeka*) en voltrokken door den toewan Imam. Deze toewan Imam wordt door den Sultan aangesteld en treedt ook, als de vrouw geen wali (vertegenwoordiger, voogd) heeft, als wali op en is als zoodanig dan gemachtigde (wakil) van den Sultan. Voor zijn bemoeienis ontvangt hij een kleinigheid; bij wie er van gediend is, treedt hij ook nog op in zijn geestelijke waardigheid bij overlijden en andere gelegenheden, waarbij godsdienstige plechtigheden te leiden zijn. Aan de ouders der bruid wordt een bruidschat van ± *f* 25 betaald, terwijl het betrokken hoofd twee en een halven reaal of *f* 1.50 ontvangt. De vrouw blijft tot haar eigen soekoe behooren, en zoo ook de kinderen uit het huwelijk geboren; de man gaat dan ook inwonen bij zijn schoonouders, in wier woning een afzonderlijk vertrek (klamboe) voor de jonggehuwden wordt afgeschoten. Bij overlijden van den vader of de moeder blijven de kinderen aan den kant van de moeder; de vader heeft op zijn kinderen geenerlei recht. De talanger geeft dan ook door zijn gezegde: „ajam djanten tida bertelor" (een haan legt geen eieren) te kennen, dat stamverwantschap uitsluitend in de gemeenschap van *stammoeder* is gegrond.

Echtscheiding komt nooit voor.

Het erfrecht hangt ten nauwste samen met hetgeen boven over het huwelijk is gezegd. Bij overlijden van den man komen de harta poesaka (familiegoederen) aan de bloedverwanten van den man en krijgen derhalve zijn vrouw en kinderen daar niets van; evenzoo erven de bloedverwanten van de vrouw hare harta poesaka en heeft de man daarop geen recht.

De harta pentjarian of de goederen door man en vrouw in den huwelijkstaat door arbeid verkregen, worden bij overlijden der vrouw gelijkelijk verdeeld tusschen den man en de kinderen; bij overlijden

van den man komt de eene helft aan zijn bloedverwanten en de andere helft aan de vrouw en de kinderen. Laat de man bij zijn overlijden schuld na, dan moet die betaald worden door zijn bloedverwanten en kunnen zijn eigen kinderen nooit ter voldoening ervan tot pandeling worden gemaakt. Anders evenwel bij overlijden van de vrouw; om haar schuld te voldoen kunnen de kinderen pandeling (orang beroetang) worden.

Het behoeft nauwelijks gezegd, dat de hoofden niet in hun waardigheid worden opgevolgd door eigen kinderen, maar door zusterskinderen 1).

In naam belijden de talangbewoners den Mohammedaanschen godsdienst, doch in de daad laten zij zich weinig daaraan gelegen zijn. Slechts weinigen zijn er, die, ten gevolge van meerdere aanraking met de buitenwereld, 's morgens en 's avonds bidden, doch dit is dan ook het eenige, wat zij van dien godsdienst hebben overgenomen; ook in den vastentijd houden zij zich niet aan de Mohammedaansche voorschriften.

En hiermede hebben wij het voornaamste over de orang talang gezegd; het ware te wenschen, dat het inlandsch bestuur zich meer de zaken van die gedweeë en voor ontwikkeling wel vatbare inlanders aantrok, en vooral werk maakte van hun vereeniging in kampongs, om zoodoende een eind te maken aan hun nomadenleven. De welvaart van Siak hangt ten nauwste samen met hun vooruitgang; naast de talrijke vorstentelgen met hun menigte volgelingen en pandelingen heeft men de leden der IV soekoes, die echter weinig in getal zijn en eenigszins tot de vlottende bevolking kunnen worden gerekend; de talanglieden vormen het meerendeel der Siaksche bevolking en zoo de welvaart, welke zich onder het inlandsch bestuur zoo weinig ontwikkelen kan, zich ooit zal herstellen, zal dit wel alleen van hunne opheffing uit den tegenwoordigen staat van verdrukking en ellende te wachten zijn.

1) In de talang Mandau betaalt een vreemdeling 10 realen huwelijksgift, onverschillig of hij met de dochter van een hoofd of van een kleinen man trouwt. De kleine man betaalt 3 realen huwelijksgift en geeft een geschenk, bestaande uit een stuk goed en een zilveren ring, als hij met zijns gelijke trouwt, doch trouwt hij de dochter van een hoofd, dan moet hij een rijksdaalder huwelijksgift, benevens een gouden ring, een stuk goed en een slendang ten geschenke geven. Overspel wordt gestraft met 20 of 10 realen boete, al naarmate het feit gepleegd wordt door den minderen man of door het kind van een hoofd, terwijl de schuldige verplicht is met de overspelige vrouw in het huwelijk te treden. De kinderen volgen de soekoe van de moeder, aan wier aanverwanten zij komen bij haar overlijden, terwijl ook eene waardigheid in de soekoe blijft en dus niet op eigen kinderen overgaat, tenzij men in zijne soekoe huwt, hetgeen ook geoorloofd is.

BIJLAGE A.

Namen der verschillende houtsoorten in de Talang Dayoen.

1. *Goede houtsoorten op de Pematangs.*

NAAM.	KLEUR.	HARD OF ZACHT.
Joelim	licht rood.	hard.
Tembesoe	geel.	zacht.
Penaga	rood.	hard.
Sebangkoh	geel.	„
Madang Katanaän	grijs.	zacht.
Kerandji	rood	hard.
Petaling	zwart.	„
Seminei	rood.	„
Tamoen	wit.	zacht.
Kajoe Kelat	licht geel.	hard.
Madang Kepinding	geel.	„
Saga	rood.	„
Tampienis	rood.	„
Sitoempoel	rood.	„

2. *Goede houtsoorten in de Bantja's.*

Kampas	rood.	hard.
Dardaroe	geel.	„
Kerapat	wit.	zacht.
Poenak	rood.	hard.
Marbau	zwart.	„
Tjengal	geel.	„
Kajoe arang	zwart.	„
Pelawan	rood.	„
Temasam	licht rood.	„
Malas	rood.	„
Kemoedan	rood.	„
Pasak	rood.	„

3. *Minder goede houtsoorten op de Pematangs.*

NAAM.	KLEUR	HARD OF ZACHT.
Samak	rood.	
Selaga	wit.	
Bintango	„	
Leban	zwart.	
Poenggai	rood.	
Betandang	geel.	
Siesék	geel.	
Djiak	rood.	
Mampajan	geel.	
Miboengan	wit.	
Kadondong,	wit,	
Laka	rood.	
Rédan	wit.	
Tampoy	geel.	
Tjampedak	„	
Mampiening	„	
Kenaris	wit.	
Poedoe	„	
Terab	„	
Bedara	„	
Petala	geel.	

4. *Houtsoorten en boomen, wier vruchten oliën leveren.*

Balam	wit.	
Soewakat	„	
Bengkoe	„	
Keties	„	
Soentei	„	
Semaram	rood.	
Soendei	donkerrood.	

5. *Minder deugdzame houtsoorten in de Bantja's.*

NAAM.	KLEUR.	HARD OF ZACHT.
Meranti	rood.	
Garonggang	wit.	
Iloema	rood.	
Djangkang Pama	wit.	
Poelai	"	
Mentianak	"	
Ssngkérang	"	
Kelampai	"	
Sibikoe	"	
Balam iedjok	"	
Si basa	"	

BIJLAGE **B**.

Namen der verschillende bantja's, soengei's en pematangs tusschen Pangkalan Soengei Lelan Dayoen en Pangkalan Soengei Boewatan.

BANTJA.	SOENGEI.	PEMATANG.
Balei.		Toenggoel boeta.
Sioemboet.		Perhantian djering.
Pa Bidjak.		Pambilang Tengka.
Soeboe batang seminei.		Pa Daga.
Pa Oelak.		Pa Getang.
Pa Kapi.		Tanah segoempal.
Bangkoewang.	Bangkoewang,	Pa Léka.
Intjik Akom.		Si Kato.
To-iengoes.	To-iengoes.	Pa Matin.
Sibana.		Sibana.
Pa Taham.		Pa Taham.
Pa Laham.		Pa Laham.
Chatib.		Chatib.
Si Gondot.		Si Gondot.
Dano.		Si Danting.
Pa Tiok.	Oeloe Boewatan.	Pa Iessay, Poeloe.
		Bolam.
		Kentjong.
Rimba Kerandij goegoer		
Idem Sialang Selat.		
Idem Klakap terbakar.		Klakap terbakar.
Klakap terbakar.	Klakap terbakar.	Toekang.
Rawang Rempang pandan.	Rempang pandan.	Si Soedjob.
Bloemoet.		Bloemoet.
Si Bedei.		Bela Toenggoel.
		Koeboer tjina.
		Intjik Hoessein.
Pandau Intjik Hoessein.	Boeatan.	
		Pangkalan tanah Segoempal.
		Idem Intjik Adji.

De Topografische kaarten van Nederland.

Bij den grooten vooruitgang die in de cartografische werken van den laatsten tijd is aan te wijzen, is het topografische gedeelte, vooral door het militaire element der verschillende rijken, met zekere voorliefde behandeld.

Talrijke nieuwe vindingen en toepassingen hebben er toe geleid, dat men zich meer en meer heeft toegelegd op de reproductie van uiterst fraaie en duidelijke kaartwerken, waarop alle détails van het terrein zoo sprekend mogelijk zijn aangegeven.

Bij die pogingen is *Nederland* niet achterlijk gebleven. Onze topografische kaarten behooren in het algemeen tot de beste werken in hunne soort, al zijn er vaak meer of minder gegronde grieven tegen aangevoerd.

De *Topografische Inrichting* te *'s Gravenhage*, onder de leiding van den Directeur *C. A. Eckstein*, gaat steeds voort met de vervaardiging van kaarten, die reeds op meerdere tentoonstellingen eene welverdiende bekroning of eervolle vermelding verwierven.

De wijze waarop de topografische kaarten ontstaan, hoe zij worden opgenomen, bijgehouden en gereproduceerd is niet zoo algemeen bekend als zij verdiende; wellicht is het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap de meest geschikte plaats om dit belangrijke werk in zijn geheel te bespreken.

Om hierbij zoo logisch mogelijk te werk te gaan schijnt het wenschelijk de stof in onderdeelen te splitsen en wel:

I. *De grondslag der Nederlandsche Topografie.*
II. *De opname der Chromo-topografische kaart.*
III. *De reproductie aan de Topografische Inrichting.*

I. *De grondslag der Nederlandsche topografie.*

Door den eigenaardigen regeeringsvorm gedurende de republiek was het daarstellen eener vertrouwbare kaart van *Nederland* nooit onder handen genomen. Wel had elke provincie hare kaarten naar gelang harer behoeften, maar de aansluiting was van twijfelachtige juistheid. 1)

Toen in 1796 de eerste nationale vergadering der *Bataafsche Republiek* bijeenkwam, moest *Nederland*, naar het voorbeeld der *Fransche Republiek* verdeeld worden in departementen en arrondissementen; het gemis eener juiste kaart deed zich toen gevoelen.

Er werd eene commissie benoemd om voorstellen te doen tot voorziening in die leemte, van welke commissie een der hoofdpersonen was de toenmalige medic. doctor *Kraijenhoff* te *Amsterdam*, die zich steeds met bijzondere voorliefde op de studie van wiskundige, geografische en cartografische onderwerpen had toegelegd.

Aanvankelijk hoopte men gebruik te kunnen maken van het aanwezige kaarten-materiaal, om door doelmatige samenpassing en herleiding tot eene zelfde schaal, de noodige juiste gegevens te verkrijgen, en daaruit eene kaart van *Nederland* op de schaal van 1 : 115200 te kunnen samenstellen.

Het bleek echter al spoedig dat het gezamenlijk kaartenwerk niet juist genoeg was om er op te kunnen bouwen, en dat een andere weg moest worden ingeslagen.

Als voorbereiding daartoe voerde *Kraijenhoff* in Februari 1800 eene basis-meting uit tusschen *Monnikendam* en *Marken*, waarbij het bevrozen oppervlak der *Zuiderzee* het voordeel van een zuiver waterpasvlak met standvastige temperatuur aanbood. Met deze basis, ter lengte van 5600 M. berekende *Kraijenhoff*, na de noodige hoeken te hebben opgemeten, den afstand tusschen den *Westertoren* te *Amsterdam* en de *Groote Kerk* te *Haarlem*, op 16794 M.; latere metingen bewezen dat die afstand slechts 1.2 Meter van den juisten verschilde.

Besprekingen tusschen den Heer *Kraijenhoff* en den Hoogleeraar

---

1) Onder de bijzondere kaarten van ons land uit het tijdperk der republiek zijn o. a. te noemen.

Guichardin,	uitgegeven in	1625	bij *Jansson*	te Amsterdam.
Verbiest,	„ „	1636		
Jean Blaeu,	„ „	1666	?	Amsterdam.
Sanson,	„ „	1696	bij *Mortier*	te Amsterdam.

van Swinden, lid van het Uitvoerend Bewind, leidden al spoedig tot de overtuiging dat men voor deugdelijk werk de methode moest volgen, waarnaar bij de jongste Fransche graadmeting door *Méchain* en *Delambre* was gearbeid. Men behoorde, met aansluiting aan de reeds door deze geleerden vastgelegde punten, een net van driehoeken over ons grondgebied uit te breiden, en de juiste ligging der hoekpunten met inachtneming van de bolvormigheid der aarde, volkomen nauwkeurig vast te stellen.

Met ingenomenheid sloot *Kraijenhoff* zich bij deze meening aan, daar hem bij nadere kennisneming der methode van *Méchain* en *Delambre* duidelijk in het oog viel, dat de tot nog toe in *Holland* gevolgde wijze van werken hoogst gebrekkig was. Ook hoopte hij in verband met de nog onderhanden zijnde metingen in *Spanje*, *Piemont*, *Frankrijk*, *Hanover* en *Denemarken* een volkomen aaneensluitend net van driehoeken te verkrijgen langs de geheele westkust van *Europa*.

Het kostte vrij wat moeite de andere leden der bovenvermelde commissie deze opvatting te doen deelen; men zag tegen den omvang van het werk op en bejammerde de reeds aan het gebrekkige werk besteedde kosten. Toen eindelijk ook dit bezwaar overwonnen was, gaf het Bestuur der *Bataafsche Republiek* den last, dat de Nederlandsche triangulatie in alle vormen aan de Fransche graadmeting zou worden aangesloten, terwijl een repetitie-cirkel van *Lenoir* ter beschikking van den Heer *Kraijenhoff* werd gesteld.

Intusschen had *Kraijenhoff* kennis genomen van de geodétische werkzaamheden van den franschen sterrekundige *Perny*, die reeds in 1795 het driehoekennet van *Méchain* en *Délambre* over *België* tot in *Nederland* had uitgebreid, zoodat de noordelijkste driehoek van *Perny* de punten *Zierikzee* en *Bergen op Zoom* bevatte.

Hij meende van dit werk te kunnen gebruik maken, besteedde het jaar 1801 grootendeels om, bij vele andere werkzaamheden, het driehoekennet van *Perny* met 20 driehoeken op Hollandsch gebied te verlengen, en berekende op nieuw de door *Perny* verschafte gegevens. Daarbij bleek echter dat *Kraijenhoff* zich met vele dier gegevens niet kon vereenigen en dat reeds in de berekening van een der eerste afstanden (*Zierikzee—Bergen op Zoom*) een verschil van 7 meters te constateeren was.

Kraijenhoff meende alzoo met het geheele werk van *Perny* geen verdere rekening te moeten houden en besloot nu rechtstreeks eenige gegevens van de Fransche graadmeting over te nemen.

Hiertoe werden gekozen:

De Geografische Breedte van den grooten seinmast te DUINKERKEN (51° 2' 8",73).

Het azimuth der lijn Duinkerken—Watten (205° 12' 29",65).

De afstand tusschen den seinmast te DUINKERKEN *en de Lieve Vrouwe Kerk te* MONT-CASSEL.

Van 1802 tot 1811 hield *Kraijenhoff* zich nu met de triangulatie bezig. Dikwijls werd het werk afgebroken of uitgesteld, daar hij voortdurend met vele andere werkzaamheden, betreffende waterstaat enz. belast werd, in 1806 adjudant van koning *Lodewijk Napoleon* was en van 1809—1810 als Minister van Oorlog optrad.

Omtrent het driehoekennet van *Kraijenhoff* en de door hem uitgevoerde berekeningen, meenen wij ons tot algemeene opgaven te moeten bepalen; voor eene meer gedetailleerde studie van het onderwerp verwijzen wij naar de onderstaande werken 1).

Over het geheele rijk (*Limburg* uitgezonderd) trok K. een net van 163 driehoeken van den eersten rang, welker zijden van 10.000 tot 40.000 M. lang waren.

In het Noorden des rijks (bij *Jever*) sloot dit net aan bij eene soortgelijke meting, die terzelfder tijd door *Gauss* in *Hannover* verricht werd.

Het ontbrekende net in *Limburg* is later door de kapiteins der Genie *Erzey* en *Maschek* aangevuld door 54 driehoeken van den eersten rang.

De 163 driehoeken zijn zoo gekozen, dat men den afstand van *elk paar* punten steeds op twee manieren vinden kan door gebruik te maken van *twee* reeksen geheel van elkander onafhankelijke driehoeken. Is de rekening en waarneming volkomen juist dan moeten de beide resultaten volkomen overeenstemmen; de grootste afwijking (3 M.) is gevonden in den afstand *Leeuwarden—Ballum* zijnde eene zijde van 27370 M.

Bij voorkeur werden goed zichtbare kerktorens, waarop men zich met het instrument plaatsen kon, als hoekpunten gebezigd; waar daartoe geen gelegenheid bestond moesten signalen of baken worden opgericht.

Dergelijke signalen zijn o. a. gebezigd te *Kijkduin*, op den *Imbosch*,

---

[1]) Précis historique des opérations géodésiques et astronomiques, faites en *Hollande* pour servir de base à la topographie de cet état. 1827. 2e Edition.

(De 1e Editie 1815 bevat vele drukfouten).

Meetkunstige beschrijving van het Koningrijk der Nederlanden, uitgegeven door het topografisch bureau te *'s Gravenhage* 1861.

op *den Hettenheuvel*, op *den Lemelerberg;* de signalen waren houten getimmerten, die na gebruik werden afgebroken en vervangen door een in den grond gegraven steenen paal, om later zoo noodig de juiste plaats te kunnen weervinden.

Een der signalen is opgericht op het *Robbezand* te midden der wateren van de *Zuiderzee;* dit signaal werd echter tijdens de waarneming door wind en golven zoo hevig bewogen dat Kr. meerdere dagen moest besteden om er het juiste gebruik van te maken.

Na de vaststelling van het primaire driehoekennet werden in aansluiting daarmede 252 secondaire punten door meting bepaald en de daardoor ontstane hoeken benevens de afstanden tot andere punten door berekening gecontrôleerd. Het bleek echter later dat van deze secondaire punten de aanduiding in de registers niet bepaald genoeg was, zoodat men niet altijd de juiste punten heeft kunnen terugvinden. Vele secondaire metingen zijn in de jaren 1832 tot 1856 herhaald moeten worden.

Men heeft in later tijd meenen op te merken dat de metingen van *Kraijenhoff*, vooral in het Noorden en Oosten van ons land, minder naauwkeurig waren dan voor den wiskundigen grondslag der kaart moet worden gevorderd.

De volgende opgaven mogen eenig denkbeeld geven van de grootte der afwijkingen die voorkwamen.

1°. Van de 163 driehoeken zijn steeds de hoeken afzonderlijk gemeten, bij optelling moest voor elken driehoek 180° gevonden worden. Volgens de registers waarin de gemeten waarde van elken hoek voorkomt vindt men:

88	driehoeken waarin de afwijking van 180°, minder is dan	. 1″
29	„ „ „ „ „ „ „ „ „	1½″
41	„ „ „ „ „ „ „ „ „	. . 3″
3	„ „ „ „ „ „ ligt tusschen	3″ en 4″
1	driehoek „ „ „ „ „ grooter is dan	5″
1	„ „ „ „ „ „ bedraagt	. . . . 7″

De hier vermelde grootste fout ontstond door het omwaaien van het signaal te *Kijkduin*, dat niet meer volkomen op dezelfde plaats is opgericht.

2°. Na vaststelling van het geheele net, werd de breedte van den Westertoren te *Amsterdam* uit dit net berekend op 52° 22′ 30″,187, terwijl als gemiddelde uit eene reeks van waarnemingen op de doorgangen der poolster door den meridiaan gevonden werd 52° 22′ 30″,129. Soortgelijke contrôle-rekening te *Jever* leverde eveneens zeer kleine verschillen op.

3°. De som der hoeken in hetzelfde punt opgemeten moest (voor zooverre zij in hetzelfde vlak liggen) bedragen 360°.

De grootste fout bedraagt 3",5

De gemiddelde fout over 73 tours d'horizon is 0",553.

Uit deze opgaven blijkt dat de fouten gering zijn en dat de géodesische grondslag der kaart alleszins voldoende juist mag worden genoemd.

Na de meting der hoeken op het terrein moesten met de verzamelde gegevens de volgende bewerkingen worden verricht alvorens zij tot de daarstelling der kaart op het platte vlak konden worden gebezigd [1]).

I. Herleiding der hoeken tot de as (het midden) van het signaal, berekening van het sphérisch exces en herleiding tot den horizon.

II. Kiezen en meten van een of meer basissen met de daarbij behoorende correctiën voor temperatuursverschillen en niet horizontalen stand der meetstaven.

III. Berekening der zijden van de driehoeken uit de gecorrigeerde hoeken.

IV. Herleiding der bolvormige driehoeken tot rechtlijnige driehoeken wier zijden even groot zijn als die der bolvormige driehoeken, maar wier hoeken in grootte verschillen, een en ander volgens de methode van *Delambre* voor de primaire, volgens de methode van *Legendre* voor de secundaire driehoeken.

V. Berekening van de azimuths voor alle zijden der driehoeken.

VI. Berekening der geografische lengten en breedten der punten van het driehoekennet.

De uitkomsten dezer berekeningen zijn door *Kraijenhoff* in tabellen verzameld en opgenomen in het vroeger aangehaalde *précis historique*.

Verschillende omstandigheden vertraagden de uitvoering van het plan waartoe de waarnemingen van *Kraijenhoff* aanvankelijk hadden moeten dienen.

Eerst in 1820 werd door Z. M. *Willem I* eene commissie benoemd om op grond der voorhanden bouwstoffen het plan op te maken eener algemeene en officieele kaart van het vereenigd koningrijk.

In 1822 werd onder leiding van den kolonel *de Man* en onder mede-

---

[1]) De geheele uiteenzetting dezer berekeningen en de ontwikkeling der daarbij gebezigde formules vindt men o. a. in de vroeger aangehaalde *Meetkunstige Beschrijving. van Kerkwijk.* Géodesie. *Breda* 1865, 5e druk, pag. 288.

Puissant. Traité de topographie enz.

werking der verschillende departementen van algemeen bestuur de hand geslagen aan de daarstelling der kaart; een aantal officieren van den Generalen staf begonnen, uitgaande van de reeds vastgelegde punten, een groot getal andere door tertiaire meting te bepalen (waarbij de bolvormigheid buiten rekening blijft) en het terrein tusschen die punten op te nemen.

Dit werk begon in het zuidelijk deel van het vereenigd koningrijk en was in 1830 in vollen gang, toen de omwenteling in *België* daaraan plotseling een einde maakte. Eenige officieren met de terreinopname bezig, o. a. de kapitein der genie *Erzey*, haastten zich met hetgeen zij konden medenemen terug over de *Noord-Brabantsche* grenzen.

Na den tiendaagschen veldtocht was het Nederlandsche leger in *Noord-Brabant* gecantonneerd en men gevoelde levendig het gemis aan eene kaart van die streek, duidelijk en uitvoerig genoeg om te dienen bij het regelen van troepenbewegingen en het nemen van militaire maatregelen. *Koning Willem II*, destijds als *Prins van Oranje* opperbevelhebber van het Leger te velde, liet door officieren van den Generalen staf de terreinen opnemen, die men waarschijnlijk het meest zou behoeven en zoo ontstond eene kaart van de omstreken van *Tilburg*, die de goedkeuring des Prinsen verwierf. Hoofdzakelijk onder de leiding van den Kolonel *Roloff* werd het verkenningswerk in *Noord-Brabant* voortgezet, met het gevolg dat in 1839 de geheele provincie *N.-Brabant* in kaart was gebracht, op de schaal van 1: 25000.

Koning Willem I beval dat de opnemingen zouden worden voortgezet over het geheele rijk en zijn opvolger bepaalde dat de geheele kaart zou worden gedrukt en uitgegeven. De minuten zouden aan de Topografische Inrichting te *'s-Gravenhage* op steen worden gegraveerd op de schaal van 1 : 50000. De kaart verkreeg den titel: *Topografische en Militaire kaart van het Koningrijk der Nederlanden.*

Het getal geodesisch vastgelegde punten (primair, secondair en tertiair) was onder deze werkzaamheden gaandeweg uitgebreid tot 1016, volgenderwijze over de provinciën verdeeld:

Noord-Brabant	170.	Utrecht	35.
Gelderland	153.	Friesland	91.
Z.-Holland	122.	Overijssel	62.
Nd -Holland	120.	Groningen	59.
Zeeland	67.	Drenthe	38.
Limburg	99.		

Het eerste proefblad werd gegraveerd in 1840, de verkenningen duurden tot 1856 en in 1862 was voor het eerst de geheele kaart voltooid en in druk verschenen.

Sedert wordt door voortgezette opname en andere middelen, waarover later, zooveel doenlijk gezorgd dat de kaart op de hoogte blijft van den actueelen toestand.

Omtrent de inrichting der kaart is het volgende te vermelden:

Als projectie methode is gevolgd de gewijzigde methode van *Flamsteed* of *Fransche projectie*, waarover voor de lezers van dit tijdschrift wel geene verdere mededeelingen zullen noodig zijn.

Als *hoofdmeridiaan* is gebezigd de rechte lijn, voorstellende den meridiaan over den *Westertoren* var *Amsterdam*. Als *hoofdparallel* is genomen die van 51° 30'; men merkt op dat deze niet, zooals gewoonlijk, over het midden der kaart gaat. De grond daarvoor was dat men reeds vóór de afscheiding van *België* een groot aantal berekeningen had uitgevoerd, waarbij deze parallel, toen over het midden van het vereenigd koningrijk gaande, als grondslag had gediend. Om tijd en arbeid te sparen heeft men later dien grondslag behouden.

Berekent men den straal des cirkels waarmede op de kaart de parallel van 52° N.B. zou moeten beschreven worden, dan bekomt men eene lengte van 4687740 M., of volgens de schaal van 1: 50000 eene lengte van 94 Meters. Daar dit onuitvoerbaar is, wordt daarin op analytische wijze voorzien, de punten uitgezet en aldus het daadwerkelijk beschrijven der cirkelbogen vermeden. 1)

---

1) Zij AM de hoofdmeridiaan, AC de raaklijn aan de hoofdparallel. De vraag is dan om van den cirkelboog AB een aantal punten vast te stellen zonder dien werkelijk te moeten beschrijven, daar dit door de groote lengte van AM onuitvoerbaar wordt.

Stel van een willekeurig punt B des cirkelboogs BD $= x$, BC $= y$, de straal AM $=$ R.
Nu is y = DA = AM—MD = R—MD.

Maar in den rechth. drieh. MDB is MD $= \sqrt{MB^2 - BD^2}$

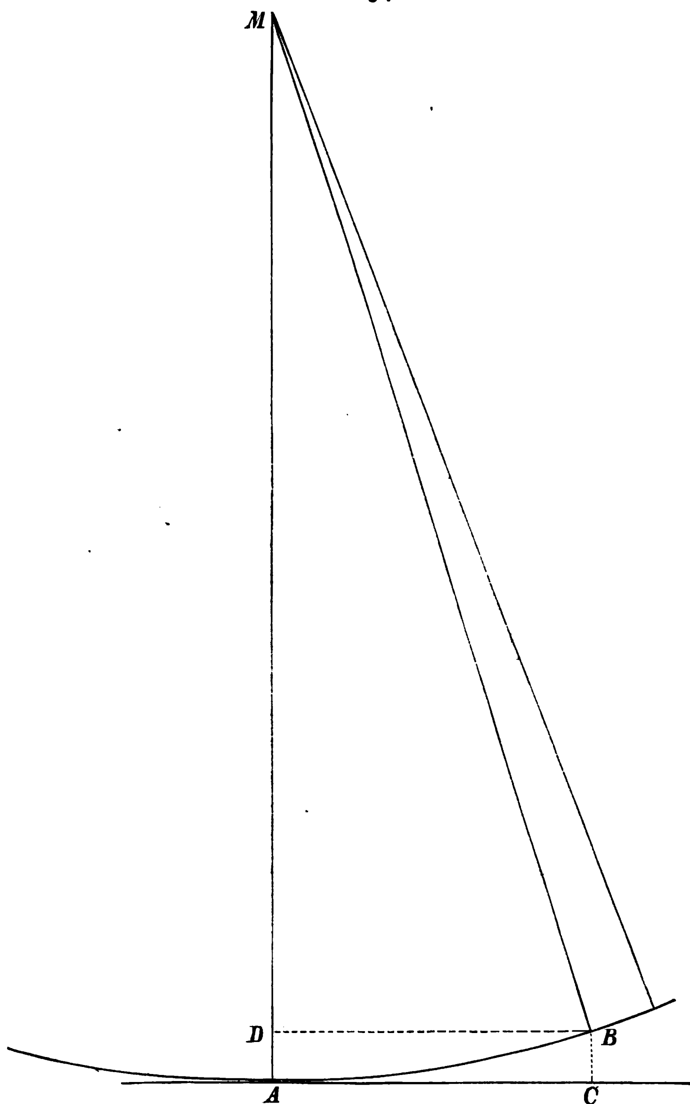
alzoo wordt:

$$y = R - \sqrt{MB^2 - BD^2}$$

of

$$y = R - \sqrt{R^2 - x^2}$$

Door nu voor y achtereenvolgens *verschillende* waarden te nemen, terwijl R standvastig blijft, erlangt men een aantal daarbij behoorende waarden voor x. De waarden van x en y, twee aan twee bij elkaâr gebruikt, doen zooveel punten van den cirkelboog kennen als men verlangt, die men nu, van AC en AM uitgaande, op het papier kan bepalen.

De meridianen en parallellen zijn op de kaart van 5′ tot 5′ aangebracht. De eerste vertoonen de transcendente lijnen behoorende bij de projectie van *Flamsteed*, de laatste zijn cirkelbogen.

De verdeeling der kaart in Bladen heeft plaats gehad uitgaande van het centraal punt of de snijding van den hoofdmeridiaan met de hoofdparallel.

Van hier uit heeft men naar het Noorden een afstand van 10000, naar het Zuiden een afstand van 15000 M. uitgezet, naar het Oosten en Westen elk 20000 M. en den aldus bepaalden rechthoek getrokken. Volgens de schaal wordt dus die rechthoek 50 cM. hoog en 80 cM. lang; *deze grootte is voor alle bladen der kaart aangenomen.* Men had dus voor elk nieuw blad in de richting O.-W. telkens 40000, in de richting N.-Z. telkens 25000 M. volgens de schaal der kaart uit te zetten. Uit die verdeeling volgt dat geen der coördinaten-assen als grens van een blad voorkomt.

De geheele kaart bevat 66 bladen, waarvan één voor den titel, één voor de verklaring der teekens, één voor den bladwijzer en één voor het driehoekennet, zoodat 62 bladen de eigenlijke terreinen des lands bevatten. Van deze bladen zijn er 8 die de volle hoogte maar slechts de halve breedte hebben, nl. die aan de Noordoostelijke en Zuidwestelijke grenzen des rijks.

De nummering der bladen had plaats te beginnen met den linker bovenhoek in horizontale rijen, zoodat de bovenste rij bevat de No. 1, 2, 3, de 2e rij de Nos. 4—8 enz.

De voornaamste plaats op elk blad is als opschrift boven de kaart gesteld, zoodat men naar verkiezing elk blad met een naam of met een nummer kan aanduiden.

De bladen der kaart (ook stafkaart genaamd) zijn in den handel, en uitgegeven bij de firma Smulders te 's-Hage voor den prijs van *f* 2.80 per blad.

Het volgende moge een denkbeeld geven van de wijze waarop men de terreinen, tusschen de geodésisch vastgelegde punten heeft in kaart gebracht.

Uit de registers werden genomen de afstanden der getrianguleerde punten tot de meridianen en parallellen en deze punten met de uiterste zorg op volkomen rechthoekig afgesneden papier op hunne plaats gebracht, volgens de schaal van 1 : 25000.

Vervolgens werden de kadastrale plannen der gemeenten geraadpleegd en deze verkleind tot dezelfde schaal, daarbij uitgaande van de punten, die op de kadastrale plannen met de reeds op het net vastgestelde punten overeenkwamen.

Men zorgde daarbij zooveel doenlijk dat de gemeenten zuiver aan elkaâr sloten, wat echter om straks te vermelden redenen, niet altijd gelukte.

De aldus vervaardigde minuutbladen werden geplakt op cartons, die afgesneden werden in rechthoeken van 40 cm. lang en 25 cm. hoog, stellende alzoo in de breedte voor 10000, in de hoogte 6250 Meter.

Met deze cartons begaven zich de verkenners op het terrein, waar zij de noodige gegevens verzamelden, om nauwkeurig de verschillende terreinen en terreinafscheidingen, volgens conventionneele teekens en kleuren op de kaart aan te brengen.

De conventionneele teekens zijn in hoofdzaken afgeleid uit de horizontale projectiën der terreinvoorwerpen zelf; ook bij de kleuren heeft men eenigszins dit beginsel trachten te volgen.

De aldus verkende minuutbladen werden vervolgens gereduceerd op 1 : 50000 door de officieren-verkenners zelve, en de verkleinde minuutbladen aan de Topografische Inrichting te 's Hage overgegeven om daar op steen te worden gegraveerd.

Bij deze gravure verviel de kleur en werd alles aangegeven met zwarte teekens.

De basis van het *topografisch* werk berust alzoo grootendeels op kadastrale gegevens, en deze wijze van werken heeft niet steeds de algemeene sympathie van deskundigen kunnen wegdragen, zelfs tot harde oordeelvellingen over de waarde der topografische kaart aanleiding gegeven 1).

Om eenigszins over de waarde der kadastrale gegevens te kunnen oordeelen, veroorloven wij ons enkele woorden over den aard en het ontstaan dier plannen, die door hun verband met de stafkaart — hier niet geheel met stilzwijgen kunnen voorbijgegaan worden.

De kadastrale plannen hadden ten doel nauwkeurig het grondbezit van elk ingezetene te kennen tot het regelen der belastingen. In 1811 werd met deze opmetingen aangevangen naar de regelen, wetten en besluiten geldig voor het Fransche kadaster.

Het was dus voor het *doel* volkomen voldoende zoo men *gemeentelijk* de indeeling der perceelen kende; op wiskunstig juiste aansluiting der gemeenten kwam het niet aan, daar toch de grenzen der gemeenten voldoende op het terrein waren aangegeven.

Men ging daarom ook gemeentelijk te werk. De landmeter bepaalde den meridiaan en de parallel gaande over den hoofdtoren der gemeente, waarbij men zich dikwijls van de allereenvoudigste instrumenten, b. v.

---

1) Zie b. v. Matthijssen. Opmerkingen over de vervaardiging der Topogr. en Mil. kaart. Amsterdam, de Bussy, 1883.

de boussole bediende. Het was dan ook niet te verwonderen dat de richtingen van de meridianen der verschillende gemeenten niet overeenstemden.

De meting der perceelen moest plaats hebben gebaseerd op een over de gemeenten getrokken driehoekennet, waarvan de zijden 2000 M. lang waren, en waarvan de hoekpunten soms door uiterst primitieve signalen (palen met stroowisch) werden aangeduid, die weêr verdwenen waren wanneer men later contrôleeren wilde.

Met de driehoeken van naastliggende gemeenten moest worden aangesloten, wat echter dikwijls niet of gebrekkig plaats had. Het gevolg was dat gapingen of overschotten plaats hadden, wanneer men naast elkander liggende gemeenten op een zelfde carton had gereduceerd; zelfs is door officieren, die langen tijd met dergelijk werk belast waren, beweerd, dat de bladen eener zelfde gemeente niet altijd goed aansloten.

Men moest nu bij de reductie „schipperen", geven en nemen om tot een resultaat te komen, waaronder de volstrekte juistheid soms heeft geleden.

De eerste kadastrale opname was in 1833 voltooid. Bij latere herzieningen en hermetingen heeft men het werk belangrijk verbeterd, vooreerst door het gebruik van nauwkeuriger instrumenten, ten tweede door het te werk stellen van speciaal hiertoe opgeleide en geschikte personen [1]).

Dit kon echter de topografische opname der *stafkaart* — waarvan hier nog altijd sprake is — niet meer ten goede komen.

Hoewel de hier aangevoerde grieven tegen de topografische juistheid der kadasterplannen niet van grond zijn ontbloot en natuurlijk belangrijke fouten hun invloed op de juistheid der stafkaart hebben uitgeoefend, blijft echter deze kaart in haar geheel een hoogstbelangrijk werk van grooten omvang; de kaart voldoet uitstekend aan hare *hoofdbestemming*, n.l. te zijn eene militaire kaart.

Zoo men in het bezit is van een bijgehouden, d. i. kortelings herzien, blad kan men met volkomen juistheid alle kleine détails van het terrein daarop volgen en zich ieder oogenblik volkomen oriënteeren.

Als bewijs daarvan moge het volgende dienen. Steller dezes heeft uren en dagen lang met een soldaat van het ordonnansen-escadron over allerlei terreinen, over hoofd- en binnenwegen, over heiden en heuvelland moeten

---

1) In vele streken van ons land, vooral in het goed bebouwde deel, *Holland*, *Utrecht* en *Gelderland* is het kadaster tegenwoordig *zeer goed*. Fouten vindt men hoofdzakelijk in de heide- en veenstreken, waar zij uit den aard der zaak minder schade aanbrachten.

rondrijden. Zeer dikwijls gaf ik daarbij den soldaat de kaart in handen met de opdracht dat hij zich voortdurend op de hoogte moest houden van het juiste punt waar wij ons bevonden. Veelmaals overtuigde ik mij of die last werd opgevolgd, en *geene enkele* maal is het voorgekomen dat de man niet met volkomene juistheid het gevraagde wist aan te wijzen. Dit pleit zeker voor het plichtbesef en de geschiktheid van dien soldaat, maar niet minder voor de bruikbaarheid der kaart.

Alvorens van den grondslag onzer topografie, de besproken stafkaart, afscheid te nemen, vermelden wij nog welke middelen dienen om haar zooveel mogelijk in overeenstemming te houden met den actueelen toestand.

Natuurlijk zijn in ons land, waar men nog steeds voortgaat met den aanleg van spoorwegen, het ontginnen van heidevelden, het aanplanten van hout, voortdurende veranderingen te constateeren.

Vooral zijn die veranderingen veelvuldig in den omtrek van nieuwe spoorwegen, daar deze aanleg meestal met de omlegging van bestaande beken en wegen, met eene verplaatsing van bruggen, sluizen enz. gepaard gaat.

Deze veranderingen worden door de betrokken autoriteiten en lichamen ter kennis gebracht van de topografische inrichting, die *voor zooverre de andere werkzaamheden daartoe tijd laten*, zich steeds bezig houdt met de herziening en bijwerking der reeds gegraveerde steenen.

De voornaamste bronnen waaruit deze inrichting de aan te brengen veranderingen putten kan, zijn:

1° de leggers der districts-ingenieurs;
2° de herziening der later te behandelen chromo-topografische kaart op 1 : 25000;
3° waterstaatkundige opgaven;
4° herziening der rivierkaarten;
5° bestekken der rijksaanbestedingen;
6° opgaven der directie van den aanleg der staatsspoorwegen;
7° opgaven van provinciale ingenieurs;
8° militaire instructieverkenningen;

Hoe van deze opgaven gebruik wordt gemaakt om correctiën op den reeds gegraveerden steen aan te brengen, zullen wij bij de techniek der reproductie bespreken.

II. *De opname der chromo-topografische kaart.*

Zooals wij reeds opmerkten worden de topografische en militaire kaar-

ten, waarvan tot hiertoe sprake was, in het zwart gedrukt. Wateren van eenige beteekenis komen daarop met stroomlijnen, smalle wateren als zwarte lijnen voor.

De schaal van 1 : 50000, hoewel grooter dan de schaal voor dergelijke kaarten in naburige rijken gebezigd, was nog te klein om sommige details volkomen juist en duidelijk te kunnen weêrgeven.

Zoo komt het b. v. vaak voor dat wegen met eene kleine bocht op een anderen weg uitloopen en ter plaatse van het hoekpunt een scherpen hoek maken, terwijl de hoofdrichtingen der wegen ongeveer een rechten hoek vormen; ook wegenknoopen van vier en meer wegen op hetzelfde punt geven soms aanleiding tot vergissingen, wanneer men, zooals bij de schaal van 1 : 50000 vereischt wordt, 25 M. op het terrein door 0.5 mM. op de kaart moet voorstellen.

Dit gaf aanleiding tot den wensch, om vooral met het oog op de verdediging des lands eene nog meer volmaakte kaart in kleuren te bezitten van de terreinen, die vermoedelijk bij die verdediging eene rol zullen spelen.

In 1864 begon men eene dergelijke kaart te ontwerpen langs de oevers van den *IJssel*, en daar men aanvankelijk slechts plan had haar te vervaardigen van *strooken* langs onze verdedigingsliniën, noemde men de kaart in de wandeling de *strookkaart*.

De officieele naam is: *chromo-topografische kaart van het Koningrijk der Nederlanden op* 1 : 25000.

Zij is tot nog toe niet in den handel en wordt van wege het Departement van Oorlog uitgereikt aan de autoriteiten, die tot het bezit dier kaart gerechtigd zijn 1).

Al spoedig na de vervaardiging der eerste strooken werd besloten deze opname gaandeweg over het grootste gedeelte van ons land uit te strekken, aan welke werkzaamheden sedert 1864 voortdurend is gewerkt door

---

[1]) Men hoort soms beweren dat de vrees een eventueelen vijand te goed op de hoogte te brengen van onzen bodem, de oorzaak is dat de kaart niet in den handel wordt gebracht.

Wij gelooven niet dat dit de reden is. De kaart bevat niets geheims en de terreinen (behalve binnen de fortificatiewerken) liggen open en bloot voor elk die er belang bij heeft ze te kennen. Van vele zijden werd reeds aangedrongen op het publiek maken der kaart; wij houden het er voor dat vooral redenen van financieelen aard dit vooralsnog tegen hebben gehouden.

De *waterstaatskaart*, die wel in den handel is, bevat honderde gegevens, die voor een eventueelen vijand, vooral met het oog op de inondatien, van meer waarde zijn dan die der *strookkaart*.

eene verkenningsbrigade van 6 officieren, onder leiding van een hoofdofficier en een kapitein van den Generalen Staf.

In het laatste jaar (1885) heeft men geene nieuwe bladen onderhanden genomen, maar zich bepaald tot eene herziening van reeds bestaande gedeelten in de provinciën *Utrecht* en *Gelderland.*

De wijze waarop men bij de opname der chromo-topografische kaart te werk gaat is in hoofdtrekken de volgende.

Op stevig carton wordt dubbel teekenpapier van uitmuntende qualiteit geplakt en deze cartons met de uiterste zorg afgesneden in rechthoeken van 40 cm. lang en 25 cm. hoog. Daar het carton aan rekken en krimpen onderhevig is, worden bijzondere maatregelen in acht genomen om te zorgen dat zij hunne juiste afmetingen behouden.

De hoofdcoördinaten (de meridiaan van *Amsterdam* en de raaklijn aan den parallel van 51° 30′, zie pag. 31) maken hier de scheidingen van bladen uit 1), zoodat de snijding dier beide hoofdlijnen (de *oorsprong*) aan den hoek van 4 bladen valt, terwijl zij bij de stafkaart in het midden der lengte en op ⅜ der hoogte van een der bladen valt.

Op deze cartons worden de getrianguleerde punten uitgezet, daarbij uitgaande van den oorsprong en met gebruikmaking der gegevens, zooals die voorkomen in de registers der meer aangehaalde Meetkunstige Beschrijving van het Koningrijk der Nederlanden. (Zie pag. 27).

Daar de breedte van een carton $40 \times 250 = 10000$, de hoogte 25×250 M. $= 6250$ M. voorstelt, verkrijgt men dit uitzetten het eenvoudigst door van de opgegevene abscissen en ordinaten ten opzichte des oorsprongs, af te trekken de grootste veelvouden van 10000 en van 6250 M. en de rest van het overeenkomstige hoekpunt van het betreffende carton uit te zetten naar de schaal van 1 : 25000.

Zoo vindt men b.v. in bedoelde registers voor de afstanden van het getrianguleerde punt *Groenlo* tot de coördinaten-assen:

tot den hoofdmeridiaan: 118975 M.

tot de hoofdparallel: 61803 M. 2);

men ziet nu dat 11×10000 M tusschen den hoofdmerediaan en den westelijken rand van het blad *Groenlo* liggen, terwijl het *punt Groenlo* op 8975 M. van den westelijken rand van het 12e blad is gelegen; ten opzichte van de hoofdparallel blijkt op dezelfde wijze dat 9 bladen

1) Waaruit volgt dat de grenzen der *strookkaart*-bladen niet overeenstemmen met de scheiding der *stafkaartbladen.*

2) Wij houden ons hier aan de *Meetkunstige Beschrijving.* Het register in *Précis historique* geeft op 62803 M.

tusschen die parallel en den onderkant van het blad *Groenlo* liggen, terwijl het *punt Groenlo* op het 10e blad 5553 M. benoorden dien onderrand ligt.

Van den linkerbenedenhoek van het blad *Groenlo* uitgaande heeft men dus 35.9 cm. in horizontale, 22.21 cm. in verticale richting af te meten om de juiste plaats van het *punt Groenlo* te vinden. Men tracht bij dit werk nauwkeurig te zijn tot tienden van millimeters.

Zijn alzoo op eenige aaneensluitende bladen een aantal getrianguleerde punten uitgezet, dan worden de zijden der daardoor ontstane driehoeken gemeten en met de registers uit de Meetk. Beschrijving vergeleken, en de c. q. bestaande verschillen uit den weg geruimd voor men verder werkt.

Vervolgens neemt men, als bij de vroeger besproken minuten der stafkaart, de kadastrale plannen te hulp. Op deze plannen zijn lijnen getrokken in de richting N.—Z., en in de richting O.—W. op 1 dM. afstand van elkander. Dit ruitennet wordt op de cartons, in overeenstemming met de schaal, overgenomen om te dienen bij de reductie. De kadastrale plannen komen voor op drie verschillende schalen en wel:

gewone, meest voorkomende terreinen	1 : 2500
bebouwde oorden (steden en vlekken)	1 : 1250
markgronden	1 : 5000

zoodat voor reductie op de schaal van 1 : 25000 respectievelijk op $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{20}$, of $\frac{1}{5}$ moet verkleind worden.

Het overnemen van het ruitennet is een lastig en tijdroovend werk en vereischt voortdurend de grootste zorg. Was men zeker dat de meridianen en parallellen op de kadasterkaarten volkomen juist waren aangebracht, dan was hier natuurlijk niet de geringste moeielijkheid te verwachten, daar die lijnen dan evenwijdig liepen met de zijden der cartons, en de hierop aan te brengen lijnen van het verkleinde ruitennet, eenvoudig evenwijdig aan die zijden te trekken waren. Reeds werd opgemerkt dat men niet altijd op de juiste ligging der hoofdlijnen rekenen mag; hield men met eventueele onjuistheden geen rekening, dan zou men, twee gemeenten op hetzelfde carton naast elkander reduceerende, vaak belangrijke gapingen of overschotten verkrijgen, die soms tot eenige millimeters kunnen beloopen.

De directie der Militaire Verkenningen streeft er naar dergelijke verschillen — die nu eenmaal niet weggenomen *kunnen* worden tenzij men het kadaster geheel wilde hervormen — zoo min mogelijk voelbaar te maken, d. i. de hoofd- en getrianguleerde punten onwrikbaar vast op hunne plaats te houden, maar de fout over een zoo groot mogelijk opper-

vlak te verdeelen om in elk geval te voorkomen dat wegen en kenbare terreinafscheidingen op merkbaar verkeerde punten zouden aanloopen. Voor eene militaire kaart toch is eene geringe afwijking in de breedte van een paar perceelen weiland minder bezwaarlijk, dan het uitloopen van een weg op eenig punt waar men dien in de werkelijkheid te vergeefs zoeken zou.

De methoden die men volgt om door het toestaan van eenige kleine onjuistheden, zoo juist mogelijk te zijn in de hoofdzaak, zijn van verschillenden aard en bij elk nieuw geval dat zich voordoet, moet eigenlijk worden nagegaan hoe men het vraagstuk op de meest geschikte wijze oplost.

Meestal verkrijgt men het door geringe en doelmatig aangebrachte wijzigingen in het ruitennet der cartons, zoodat de daarop voorkomende lijnen onmerkbaar weinig van de evenwijdigheid afwijken.

Een enkel voorbeeld wordt hier aangevoerd om een denkbeeld te geven van de veelal gevolgde methode. Men raadplege daarbij Fig. 1 en 2; Fig. 1 stelt voor twee bladen van een kadastraal plan; Fig. 2 een paar aaneensluitende cartons. De punten op het kadastrale blad met *kapitale letters* aangegeven vindt men in *kleine letters* op het carton terug 1).

Stel dat men den westelijken rand van het voltooid oostelijk blad (carton) volkomen aangesloten heeft met den oostelijken rand van het te voltooien westelijk blad, dat de lijn (CD, cd) de grens eener gemeente *A* voorstelt en dat dus op het nog onbewerkt gedeelte van het westelijk carton eene andere gemeente *B* moet worden geteekend. Denken wij ons dat in het reeds op het westelijk carton overgebracht gedeelte twee goed kenbare punten voorkomen, *p* een grenspaal en *q* eene brug, van wier juiste ligging op het carton men *zeker* is.

Nemen wij verder aan dat op het oostelijk carton twee getrianguleerde punten *n* en *o* voorkomen, op het westelijk één (*m*) dat van het kadasterblad (M) werd overgebracht. Na vergelijking der zijden van de driehoeken *MNO* en *mno* met de gegevens der Meetkunstige Beschrijving heeft men de zekerheid dat de getrianguleerde punten goed liggen, maar is tevens gebleken, dat de meridianen en parallellen van het kadasterblad onjuist zijn aangebracht.

Gevraagd het ruitennet op het westelijk blad daar te stellen, zoodat men na die daarstelling slechts ruitsgewijze heeft over te brengen.

---

1 Om geen al te groote teekening te verkrijgen liggen de ruitenlijnen van Fig. 1 op 1 cM. van elkâar, terwijl zij in den regel een afstand hebben van 10 cM. De ruitenlijnen der cartons liggen, even als hier geteekend is, op 1 cM. van elkaâr.

Men trekt nu op het carton den meridiaan en de parallel van *m* en gaat de ligging na der punten P en Q op het kadasterblad ten opzichte van den dáárop voorkomenden meridiaan en parallel.

Zij dit voor P: 1235 M. ten N. 1790 M. ten O.
voor Q: 1480 M. ten Z. 1710 M. ten O.

P ligt derhalve in het 5e vak ten N. van de parallel 15 M. van de noordelijke grenslijn van dit vak, en in het 8e vak ten O. van den meridiaan op 40 M. ten O. van de westelijke grenslijn van dit vak.

Q ligt in het 6e vak ten Z. van de parallel en in dat vak op 20 M. van de zuidelijke grenslijn, in het 9e vak ten O. van den meridiaan en daarin 40 M. van de oostelijke grenslijn van dit vak.

Men beschrijft nu de volgende cirkelbogen op het carton.

Uit *m* met 1000 M. (4 cM.) naar Noord.

Uit *p* met 235 M. (0.94 cM.) naar Zuid.

Trek aan deze cirkelbogen de gemeenschappelijke raaklijn *xij*.

Uit *p* met 40 M. (0.16 cM.) naar West.

Uit *q* met 40 M. (0.16 cM.) naar Oost.

Uit *m* met 1750 M. (7 cM.) naar Oost.

Trek aan de beide eerstgenoemden de gemeenschappelijke raaklijn *vz*, zij zal als er zuiver gewerkt is van zelve den laatsten boog raken.

Uit *m* met 1250 M. (5 cM.) naar Zuid.

Uit *q* met 230 M. (0.92 cM.) naar Noord.

Trek aan beide cirkelbogen de gemeenschappelijke raaklijn *wr*. De lijnen *xy*, *vz* en *wr* zijn nu de grondslagen voor het ruitennet op het westelijk carton; door op den meridiaan en de parallel van *m*, centimeters uit te zetten en de afstanden van deze lijnen tot *xy*, *vz* en *wr* in zooveel deelen te verdeelen als er centimeters boven en beneden de parallel, en (in *dit* geval) rechts van den meridiaan voorkomen, verkrijgt men het te bezigen ruitennet op het westelijk carton, tot aan den meridiaan. De vraag hoe men de lijnen over de geheele breedte van het blad kan doortrekken, kan eerst beantwoord worden als men weet of op dit blad nog meer getrianguleerde punten voorkomen. Zoo niet dan zou men den westelijken rand van dit carton zoodanig moeten verdeelen, dat de horizontale ruitenlijnen, van den meridiaan naar den rand, evenwijdig loopen aan den onderkant van het blad.

Zoo ja, dan zal men op soortgelijke wijze als hier vermeld is van die vaste punten gebruik maken. Hieruit volgt dat de lijnen van het net op het carton soms gebrokene lijnen zullen zijn.

Het hier behandelde geval is natuurlijk niet het eenige wat zich kan

voordoen. Somtijds beschikt men over *twee* aangesloten randen (d. i. twee strooken als er hier één voorkwam tusschen de grens der gemeenten en de grens der cartons) met één getrianguleerd punt op het nieuwe minuutblad; somtijds mist men de aangesloten randen maar heeft slechts eenige vaste punten, kortom hier zijn zeer vele gevallen denkbaar. Het komt ons echter niet wenschelijk voor omtrent al die gevallen in uitvoerige beschouwingen te treden, daar de praktijk den verkenner in den regel beter den weg wijst dan vooraf opgestelde regels.

In het algemeen geldt het beginsel: uitgaan van hetgeen men *zeker* weet goed te zijn, verdeelen van eventueele fouten over een *groot* oppervlak en in verband daarmede het maken van zulke wijzigingen in het ruitennet, dat men geheel van het net van 't kadasterblad op het net van 't carton kan overteekenen.

Trots alle zorg aan de behandeling van het ruitennet besteed, komt het toch dikwijls voor dat men er niet in slaagt de grenzen van twee gemeenten goed te doen sluiten. Men verdeelt dan de gaping of het overschot, naar verhouding der afstanden van de grens tot een vast punt in elk der gemeenten, en verlengt de grenzen to' zij sluiten.

Ter verdere aanvulling der cartons wordt o. a. nog gebruik gemaakt van de rivierkaart (1 : 10000) om daaruit goed herkenbare punten op dijken, uiterwaarden, rivierbochten enz. op de cartons te bepalen; ook bewijzen goede diensten de grondplans en lengteprofielen, behoorende bij de bestekken voor den aanleg van spoorwegen, daar op die teekeningen een groot aantal goed herkenbare punten duidelijk zijn aangeduid, en daaruit het juiste beloop van den weg met alle bochten, de grootte der stralen, de lengte der ontwikkelde bogen, en de lengten der rechte einden, blijken.

De verkennings-brigade waarvan op pag. 37 sprake was, besteedt den winter aan het aldus gereed maken van een aantal cartons van de streek waarheen zij zich des zomers ter verkenning zal begeven. De ruitennetten blijven in potlood, de verdere van het kadaster overgenomen lijnen worden in lichten O.-I. inkt aangebracht.

Van Mei tot October heeft de verificatie op het terrein plaats. Den aard der gronden, de soort van wegen, bruggen, sluizen, duikers, bosschen, kreupelhout en heggen worden voorloopig met een licht potloodteeken aangeduid, om te huis gekomen, een en ander met de gebruikelijke teekens en kleuren in te teekenen.

De O. I. inktlijnen die vervallen moeten, worden met een scherp radeermes voorzichtig van de cartons weggenomen. Het papier van prima

qualiteit lijdt daaronder niet en blijft geschikt voor de teekening in kleur.

In den regel wordt op den dag zelf waarop verkend is, ook nog in het net geteekend, daar hierbij veel op het geheugen aankomt.

Een hoofdfactor is eene juiste voorstelling van het wegennet, zoodat wegenknoopen en de richting van wegen op elk punt zeer scherp op de kaart uitkomen. Hierbij valt op te merken dat wegen in den regel te breed geteekend worden, hetgeen met het oog op de schaal onvermijdelijk is; wegen van 12 M. zijn reeds vrij breed en zouden op de kaart slechts 0.5 mM. breedte mogen erlangen. Men teekent de hoofdwegen gewoonlijk ter breedte van 1 mM., de naastliggende perceelen worden dan eenigszins smaller.

Onder de verder op de kaart aan te geven voorwerpen noemen wij molens, fabrieken, handwijzers, schutten, kaden, dijken enz. benevens de provinciale en gemeentegrenzen.

De inteekening heeft met bijzondere zorg plaats, daar de minuten, *zooals zij van het terrein worden medegebracht*, rechtstreeks gebezigd worden om er bij de Topografische inrichting een photografischen afdruk van te nemen.

Die minuten worden daarom niet alleen zeer zindelijk gehouden, maar ook op het behoud der juiste afmetingen van de cartons, voornamelijk de scherpte der hoeken en randen, wordt bijzonder acht gegeven.

Met het oog op de reproductie door photografie worden strenge eischen gesteld aan de te bezigen kleuren. De chemische zamenstelling der kleurstof, de kracht en tint der kleur enz. oefenen invloed uit op het photografisch negatief dat men verkrijgt en dat, zooals wij verder zullen zien, als gids dient bij de verdere bewerking.

De bijzondere eischen en bepalingen omtrent de te bezigen kleurstof enz. zijn voor den verkenner van groot belang; wij meenen echter wel te doen de bijzonderheden daaromtrent achterwege te laten, daar zij o. i. voor het publiek dat aan de kaarten-opname geen deel neemt, weinig waarde hebben.

De letters en cijfers op de kaart worden met inachtneming der duidelijkheid geplaatst langs of, in den regel, *rechts bovenwaarts* van de voorwerpen waarbij zij behooren; men heeft echter dikwijls van dien regel moeten afwijken om andere terreinvoorwerpen niet door de letters te bedekken. Als algemeene regel is aangenomen dat alle voorwerpen door kunst op het terrein aangebracht als: huizen, wegen enz. door *staande*, alle uit de natuur zelf gewordene als: waterloopen, moerassen, heuvels enz. door *schuine* letters worden aangeduid.

Omtrent den tijd dien het verkenningswerk vordert geeft het volgende eenig denkbeeld. Bij de oorspronkelijke verkenning der stafkaart (die zooals reeds pag. 34 vermeld werd, ook op 1 : 25000 plaats had) werden door één officier gemiddeld in vlak terrein 3 cartonbladen of 37500 HA., in golvend terrein 2 cartonbladen = 25000 HA. per jaar verkend en in het net geteekend 1) Tegenwoordig brengt de geoefende officier verkenner in den loop van den zomer in den regel 3 cartonbladen (*elk* 10000 × 6250 M^2 of 6250 HA.) mede van het terrein te huis; somtijds kan dit tot $3^1/_2$ klimmen of tot 2 dalen naar den aard der terreinen en naar de meerdere of mindere juistheid van het kadaster in de te verkennen streek; deze cartons behoeven nu echter niet te worden overgeteekend, zoodat in den daaraanvolgenden winter met de voorbereiding van nieuwe cartons kan begonnen worden.

1) Meetkunstige Beschrijving pag. 52.

(Slot volgt.)

DE TRIANGULATIE VAN SUMATRA

en de opnemingen in Nederlandsch-Indië gedurende de jaren 1883 en 1884.

DOOR

F. DE BAS.

Majoor van den Generalen Staf.

De hoogst belangrijke geodetische verrichtingen in Nederlandsch-Indië, waarvoor met de triangulatie van het eiland Sumatra een nieuw tijdvak is geopend, geven een gewenschte aanleiding om, in afwachting dat deze taak worde overgenomen door bevoegde, bij voorkeur uit Indië zelf herkomstige en bij de triangulatie werkzame deskundigen, onze vroegere opstellen dienaangaande in dit tijdschrift 1) te vervolgen, en wel door vermelding van hetgeen van jaar tot jaar bij de geographische, topographische en hydrographische opnemingen wordt tot stand gebracht.

De koloniale verslagen en de stukken der jaarlijksche begrooting vormden daarbij de voornaamste bron. Hetgeen wij aanvulden, is van volkomen betrouwbare zijde herkomstig.

Reeds vermeldden wij in 1882, dat de toenmalige gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië bij besluit van 2 Juni N°. 10 van dat jaar vermeende in afwachting van gunstiger financieele omstandigheden en onder nadere goedkeuring van het opperbestuur, de uitvoering te moeten verdagen van het in beginsel aangenomen plan eener triangulatie en

---

1) De Residentie-kaarten van Java en Madoera. Tijdschrift van het Aardr. Genootschap in 1876.

De Triangulatie van Sumatra, Bijbladen N°. 10.

militaire opneming van Sumatra, waartoe in den laatsten tijd bereids belangrijke maatregelen van voorbereiding waren getroffen, o. a. tot vorming van militair personeel ten dienste der voor het groote werk allereerst te ondernemen driehoeksmeting.

Nadat de Regeering hier te lande, naar aanleiding van het dienaangaande verhandelde op 14 October 1882 te Amsterdam in de acht-endertigste Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, van verschillende adressen aan den Minister van Koloniën en de beide Kamers der Staten-Generaal, door medewerking van meerdere geleerde vereenigingen, was overtuigd betreffende de wenschelijkheid om aan den voorgenomen arbeid uitvoering te geven, wanneer dit kon geschieden zonder verhooging van de tot dusver voor den topographi schen dienst toegestane uitgaven — is bij Indisch besluit van 9 Maart 1883 op de verdaging teruggekomen.

Zonder aanstonds eene formatie voor den triangulatie-dienst op Sumatra vast te stellen, werd voorloopig, namelijk voor de eerste twee jaren, ten behoeve van dit werk een personeel toegestaan van vier officieren en negen minderen met gelijktijdige ontbinding van de twee opnemings-brigaden op Java en Madoera, die hunnen arbeid aldaar voltooid hadden.

Intusschen had het gouvernements-besluit van 2 Juni 1882 N°. 10 groot oponthoud veroorzaakt.

De voor de werkzaamheden der triangulatie reeds opgeleide kapitein — thans majoor — van den generalen staf, de heer Helb, was sinds eenigen tijd bij het departement van marine gedetacheerd, laatstelijk te Banjoewangi, tot het verrichten van sterrekundige waarnemingen. Hij was bestemd om aanvankelijk als afdeelings-, tevens sectie-chef op te treden, in afwachting van de nader te regelen plaatsing van twee Indische officieren, den kapitein der infanterie Bosboom en den luitenant — thans kapitein — ingenieur Muller, die sedert medio 1882 in het moederland opleiding ontvingen voor den triangulatie-dienst. Volgens een bericht van den leger-commandant dd. 5 April 1882 waren de overige aangewezen officieren en minderen bijéén en zou hun vertrek naar Sumatra plaats vinden, zoodra de te bezigen, kort te voren uit Nederland aangebrachte meetveeren te *Batavia* waren geverifieerd. Het vertrek naar Sumatra was vastgesteld op Mei d. v.; weinige dagen vóór de inscheping bleek het echter, dat er voor de triangulatie te Sumatra geene gelden op de begrooting waren uitgetrokken! Om hierin te gemoet te komen, trachtte men deze gelden bijeen te krijgen door bezuinigingen

bij den Topographischen dienst, hetgeen begrijpelijkerwijs zeer moeilijk ging. Toen nu in Juni d. a. v. het bewuste gouvernements-besluit volgde, waarbij de triangulatie van Sumatra verdaagd werd, kon er van vertrek daarheen in 't geheel geen sprake meer zijn.

De drie officieren, die het voor de triangulatie vereischte examen met gunstigen uitslag hadden afgelegd, werden, in afwachting der beslissing van Zijne Majesteit den Koning in zake de triangulatie van Sumatra, ingedeeld bij de Topographische brigaden in de residentiën Bantam en de Preanger-regentschappen. Een dier officieren, afkomstig van den Topographischen dienst, kon al dadelijk zijne werkzaamheden daarbij hervatten. De twee overigen werden bij de tweede brigade-Tjiandjoer geoefend in het practisch opnemen, ten einde meerdere terreinkennis op te doen, hetgeen hun natuurlijk bij den triangulatie-arbeid zeer te stade zoude komen. Indien de triangulatie van Sumatra door het opperbestuur n Nederland bleef uitgesteld, zouden zij definitief bij den Topographischen dienst werkzaam worden gesteld.

In het begin van 1883, nadat op nieuw tot de uitvoering der triangulatie van Sumatra was besloten, werden deze officieren naar Batavia opgeroepen, om de gestaakte voorbereidende werkzaamheden te hervatten. O. m. werden de meetveeren dagelijks op het Koningsplein te Batavia beproefd, bij verschillende temperatuur en weersgesteldheid waargenomen langs een zeer nauwkeurig gemeten afstand van 200 meter met duurzame eindpunten.

Medio Mei of Juni 1883 kwam het personeel voor de triangulatie van Sumatra aan te Padang, en begon met het doen van verkenningen tot opsporing van een geschikt terrein voor het meten van eene basis.

Deze lijn, ruim 4857 meter lang, met eene gemiddelde helling van 0° 32′ 30″, werd gevonden in de onmiddellijke nabijheid van genoemde hoofdplaats, waar tevens gelegenheid bestond haar te verbinden aan eene lijn van ± 35000 meter, als zijde van eenen primairen driehoek. Het bepalen van de lengte dezer basis was tegen het einde van het derde kwartaal 1883 afgeloopen. Ze werd, met behulp van de te Batavia gecontroleerde stalen veeren, driemaal gemeten en gewaterpast; men verzekerde de uiteinden door gemetselde standpunten, samengesteld uit een mengsel van portland-cement, zand en kiezelsteen (beton). Dadelijk na afloop dezer basismeting werden de gebruikte meetveeren door den chef en een zijner ondergeschikte officieren op nieuw op het Koningsplein te Batavia geverifieerd. Het grootste verschil bij deze metingen bedroeg niet meer dan 0,007365 meter, d. i. 1/700000 van de geheele basis, welke uitkomsten alleszins bevredigend mochten heeten.

De verkenningen ten behoeve van de te kiezen driehoekspunten werden met kracht voortgezet. Bij het einde van het jaar 1883 waren reeds gekozen, schoongekapt en van pilaren voorzien de hoekpunten van tien primaire driehoeken, benevens een aantal secundaire en tertiaire driehoekspunten. De sterrekundige bepalingen op de eindpunten der basis werden door de weersgesteldheid belemmerd; ook was het zwaar begroeide, van weinig gemeenschapsmiddelen voorziene, hooge gebergte minder gunstig voor de verkenningen ten behoeve van den triangulatie-arbeid. Daarbij kwam dat het vervoer van instrumenten, gereedschappen en materialen bij de schaarschheid en het eigenaardige karakter der inlandsche bevolking veel moeilijkheden opleverde.

De heeren Bosboom en Muller, die zich intusschen voor de hun bij de triangulatie op Sumatra wachtende taak bekwaamd en te *Delft* en te *Utrecht* onder de leiding van de hoogleeraren *Ch. M. Schols* en *J. A. C. Oudemans* gesteld hadden, werden eerlang teruggewacht. Zij waren daarbij in de gelegenheid gesteld om de uitvoering bij te wonen van de werkzaamheden ter bepaling van het lengteverschil tusschen de sterrewachten te *Parijs* en te *Leiden* door middel van den telegraaf.

Het personeel voor de triangulatie van *Sumatra* kwam in de eerste maanden van 1884 gereed met de sterrekundige bepalingen op het westelijk basis-uiteinde, welks middagcirkel voorloopig ten behoeve van de te verrichten lengte-berekeningen, als eerste meridiaan werd aangenomen. Na eene met voldoenden uitslag hernieuwde vergelijking van de bij de basismeting gediend hebbende stalen meetveeren maakte men een aanvang met de hoekmetingen voor de verbinding van de basis aan een primaire zijde. Deze arbeid zou binnen weinige maanden zijn afgeloopen. Tevens ging men over tot de hoekmetingen voor het primaire net, doch kon daarbij niet naar wensch vorderen, uithoofde van het ongunstig weer gedurende de laatste maanden van het jaar. Aan dezen arbeid namen de twee voormelde tegen het einde van October in Indië teruggekeerde officieren deel. De verkenningen tot het opsporen van geschikte hoekpunten voor het driehoeksnet, zoomede het bouwen van „pilaren" op de gekozen punten, werden onverpoosd en met kracht voortgezet. Bij het einde van 1884 bestond het driehoeksnet uit 31 primaire, 29 secundaire en 132 tertiaire punten.

Als gevolg der ontbinding in Maart 1883 van twee der zes voor *Java* en *Madoera* bestemde opnemingsbrigaden en het niet op volledige sterkte houden van de vier overgeblevenen — 1 in *Bantam*, 2 in de

Preanger-regentschappen en 1 in *Bezoeki* — werd in 1883 in elk dier gewesten slechts eene oppervlakte terrein opgenomen en in kaart gebracht van respectievelijk 465, 731 en 412, tezamen 1608 vierkante Java-palen — 3652 vierkante K.M. De vorderingen hadden grooter kunnen zijn, indien de weersgesteldheid den terreinarbeid minder had belemmerd en in de beide eerstgenoemde gewesten het personeel niet zoo sterk met ziekten te kampen had gehad.

Uitsluitend voor militaire doeleinden werd in de Preanger-regentschappen — nabij Gegbron, Radjamendala en de Poentjak, in de afdeeling Soemadang eerst in het begin van 1885 — nog opgemeten en ingeschetst, op de schaal van 1 : 5000, in plaats van de normale schaal op 1 : 20000, eene oppervlakte van 87 vierkante Javapalen. In het midden van 1884 kon de opmeting van het hoofdwegennet in de Preanger-regentschappen als geëindigd worden beschouwd, zoodat thans met kracht kon worden gewerkt aan de samenstelling van een afstandwijzer voor de Preanger-regentschappen, ter vervanging van den nu nog bestaanden afstandwijzer van 1861.

De opnemingsbrigade van *Bezoeki*, die in 't laatst van 1883 de werkzaamheden aldaar voltooide, begon een nieuwe inschetsing, zoo noodig na heropneming, van de regentschaps- en districts-grenzen, welke op de bestaande kaarten niet meer overeenkomstig den feitelijken toestand zijn aangeduid overeenkomstig de in de laatste jaren in verschillende gewesten van Java tot stand gekomen wijzigingen in de administratieve indeeling.

In 1884 bleven drie opnemingsbrigaden op *Java* belast met de voortzetting van de topographische opneming der residentiën *Bantam* en *Preanger-regentschappen*. De vierde brigade werd op gelijke wijze gebezigd als het vorige jaar. Ook in *Bantam* en de *Preanger-regentschappen* waren in mindere of meerdere mate herzieningen en hermetingen noodig. In het zuidwesten van eerstgemeld gewest moesten namelijk, zooals reeds in 1883 was aangetoond, tusschen *St. Nicolaaspunt* tot *Tjiringin* een aantal indertijd bepaalde driehoekspunten, die bij de vloedgolf van 27 Augustus 1883 waren verloren gegaan, opgericht en op nieuw worden bepaald; ook ten opzichte van vroeger gemeten en in kaart gebrachte wegen waren wijzigingen noodig. De hermetingen in de *Preanger-regentschappen* waren het gevolg deels van veranderingen in den toestand van het terrein sedert den aanvang der opneming door den spoorweg-aanleg, deels van minder nauwkeurigen arbeid in vroegere jaren. Ondanks bijkomende werkzaamheden vorderde het geregelde opnemings-

werk in *Bantam* met 469 en in de *Preanger-regentschappen* met 868 vierkante Java-palen, respectievelijk 1065 en 1972 vierkante kilometer. Na voltooiing in December 1884 van bedoelde werkzaamheden op Java werd de brigade *Bezoeki* bestemd om in het reeds getrianguleerde gedeelte van Sumatra den topographischen arbeid ter hand te nemen. De brigade werd alvorens nog naar *Atjeh* gedirigeerd, ten einde het terrein binnen de nieuwe linie van versterkingen te hermeten, voor zoover dit niet meer overeenkomt met den topographischen toestand, zooals de bestaande kaarten dien aangeven. Van deze brigade maken nu deel uit de twee opnemers, die reeds twee jaar te *Kotta Radja* gedetacheerd waren voor werkzaamheden van minderen omvang.

De ter *Sumatra's Westkust* laatstelijk nog aan twee opnemers toevertrouwde terreinverkenningen en opnemingen in het belang der defensie liepen in Juli en Augustus 1884 ten einde.

Onder de nieuwe in 1884 te *Batavia* van wege het departement van oorlog uitgegeven topographische kaarten, behoorde een kaart van de *Preanger-regentschappen.* Deze kaart, bestaande uit twee bladen op de schaal van 1 : 300000 was, nadat het hoofdwegennet geheel was opgemeten - medio 1884 — in afwachting van de voltooiing der opneming, reeds in bewerking genomen wegens de groote behoefte aan vertrouwbare cartographische gegevens van die residentie, sedert de opening van den spoorweg haar voor het algemeen verkeer toegankelijk heeft gemaakt. Ze werd samengesteld door de chefs van de 2e en de 3e opnemingsbrigade en op het topographisch bureau te Batavia in kleurendruk gereproduceerd. Ook verschenen enkele detail-bladen op de schaal 1 : 20000 en 1 : 50000 der reeds opgenomen gedeelten van dat gewest — waaronder ook die betreffende het in 1884 bij de residentie *Krawang* gevoegde district *Gandasoli* —, zoomede de overzichtskaart op de schaal van 1 : 100000 en de detail-bladen op 1 : 40000 betreffende de afdeeling *Banjoewangi* der residentie *Bezoeki.* Voorts zag het licht een verbeterde druk van de detail-bladen — schaal 1 : 20000 — betreffende het tegenwoordige met een gedeelte van *Madioen* aangevuld gebied der residentie *Kediri.* Van de hoofdplaatsen *Soekaboemi*, *Bezoeki* en *Banjoewangi* met hare omstreken werden mede kaarten — schaal 1 : 10000 en 1 : 20000 — verkrijgbaar gesteld. Onder de in 1884 door het topographisch bureau te *Batavia* in 't licht gegeven kaarten dient reeds vermeld te worden eene naar de nieuwste gegevens bewerkte kaart in zeven bladen op de schaal van 1 : 100000 der afdeeling *Deli*, residentie *Sumatra's Oostkust.*

Alle hierboven bedoelde kaartwerken zijn gereproduceerd door middel van photo-autographie, sommige in kleuren.

Ten behoeve van de reproductie der residentie-kaarten van *Java* en *Madura* door de Topographische inrichting te *'s Gravenhage* werden uit Indië ontvangen de gearceerde uit vier bladen bestaande overzichtskaart van de residentie *Pasoeroean* op de schaal van 1 : 100000, zoomede verbeterde, met de tegenwoordige administratieve verdeeling dier gewesten verband houdende gegevens omtrent de residentie-kaarten van *Probolingo* en *Madoera*, waarvan de reproductie nog onderhanden is, en omtrent de reeds vroeger gereproduceerde residentie-kaarten van *Krawang*, *Pekalongan*, *Samarang*, *Japara*, *Soerabaija*, *Kadoe* en *Madioen*. Voor deze laatste kaarten zullen de nieuwe gegevens dus eerst bij eene eventueele nieuwe oplage worden gebruikt.

Te *Batavia* is de bewerking ter hand genomen op de schaal van 1:75000 van eene hier te lande te reproduceeren kaart van het geheele gewest *Atjeh* en onderhoorigheden.

De „Nieuwe Atlas der Nederlandsche Bezittingen in Oost-Indië" door de kapiteins van den generalen staf Stemfoort en Ten Siethoff kwam gereed. De uitgave volgde in het najaar van 1885 1).

Een tot November 1884 bijgewerkte lijst der tot dusver in Indië verkrijgbaar gestelde kaarten, met vermelding van de prijzen per stuk, vindt men in den Regeerings-Almanak van Nederlandsch-Indië voor 1885, Deel I, Bijlage WW.

Bij het lithographisch etablissement werd op den in 1883 door de Indische Regeering vastgestelden nieuwen afstandswijzer der residentie *Bezoeki* het daarbij behoorende schetskaartje aangegeven. (Zie „Indisch Staatsblad" 1884, No. 223).

Ten behoeve van den *Hydrographischen dienst* bracht de opnemingsschoener *Blommendal* gedurende den west-moesson de in de straat *Soenda* gelegen *Zutphen*-eilanden in kaart en vervolgde daarna de opneming der kust van *Java* om de Oost. Ook de westelijke vaarwaters naar de reede van *Batavia* tusschen de *Struisvogelklippen* en den meridiaan van het eiland *Amsterdam* werden op 1/40.000 opgenomen, sluitende aan de nieuwe kaart der reede van *Batavia*.

De andere opnemingsschoener *Melvill van Carnbée* voltooide de opne-

---

1) Zie dienaangaande de aankondiging in verschillende dagbladen en tijdschriften o. a. in de „Revue Coloniale Internationale" van 1886, p. 320.

ming tusschen den hoek van *Krawang* en den hoek *Tanah* beoosten *Indramaijoe*. Daarbij werd het vaartuig voor de loodingen in diep water bijgestaan door het opnemingsstoomschip *Hydrograaf*, nadat dit laatste de opneming van straat *Karimata* had voltooid en te *Soerabaija* eenige herstellingen ondergaan. Door de *Hydrograaf* werd vervolgens de opneming begonnen van de *Duizend-eilanden* (ten noordwesten van de baai van *Batavia*).

De geographische plaatsbepalingen werden met het stoomschip *Padang* ter Oostkust van *Borneo* voortgezet en voltooid, waarna de becijfering plaats had; deze kwam geheel gereed. De speciaal voor deze werkzaamheden aangewezen zeeofficier is in den aanvang van 1885 naar Nederland teruggekeerd. Aangezien in de eerste jaren, met betrekking tot de vaarwaters, waarvoor men zich aanvankelijk nog wel met compilatiekaarten zal moeten tevreden stellen, vermeerdering van het getal astronomisch bepaalde punten zeer gewenscht blijft, bestaat het plan de hier bedoelde taak weder te doen opvatten, zoodra een thans in *West-Indië* vertoevend zeeofficier beschikbaar komt, die voor werkzaamheden op astronomisch gebied reeds eene gedeeltelijke opleiding heeft ontvangen in verband met zijne deelneming in 1883 aan de wetenschappelijke expeditie naar de *Noordpool-gewesten*.

Bij het hydrographisch bureau te *Batavia* werden in 1884 uitgegeven de volgende kaarten en gidsen: ankerplaatsen in de *Molukken* (boek II); — ingang van de *Barito-rivier*; — oostkust van *Celebes* (blad II); — kleine *Soenda-eilanden* en aangrenzende vaarwaters (blad IV); — de *Karimata-eilanden*; — *reede Nieuw Anjer*; — *mond der Padang-Tika rivier*; — noordoostkust van *Sumatra*, van de *Boenjabanken* tot de *Karimon-eilanden*; — *Sermata-* en *Tenimber*, of *Timorlaut*-eilanden; — en de gids door straat *Karimata*. Behalve met de gewone werkzaamheden hield men zich in 1884 op het bureel onledig met het gereed maken van de volgende kaarten: noordkust van *Nieuw-Guinea*; — *Javazee*, westblad; — ankerplaatsen in de *Molukken* (blad III); — ankerplaatsen westkust *Sumatra* (blad I); — straat *Soenda*; — oostkust *Biliton*; — westkust *Borneo* (blad II); — bijblad *Borneo* (blad II); — en westervaarwaters naar de reede van *Batavia*.

Eene tot het laatst van 1884 bijgewerkte lijst der in *Indië* verkrijgbaar gestelde zeekaarten en gidsen betreffende den *Nederlandsch Indischen Archipel* is te vinden in Deel I van den Regeerings-Almanak van *Nederlandsch-Indië* voor 1885 blz. 394.

's Gravenhage,
23 October 1885.

Das Erdbeben vom 26. März 1812 an der Nordküste Südamerikas.

Unter dieser Ueberschrift hat Herr Dr. W. Sievers in den „Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft zu Hamburg" (1884, Seite 265—271) einen Artikel publicirt, über welchen ich mir einige Bemerkungen gestatten will, da die in demselben gemachten Angaben durchaus nicht alle stichhaltig sind und nur zu sehr die ungenügende Bekanntschaft mit den Localverhältnissen verrathen, wie sie der Verfasser bei seinem damaligen kurzen Aufenthalte in Caracas nicht anders haben konnte.

Zunächst muss ich zugeben, dass authentische Berichte aus der Zeit des grossen Erdbebens von 1812 fehlen, und zwar aus den von Sievers angegebenen Gründen. Es ist sonderbar genug, dass fast alles was wir von dieser furchtbaren Katastrophe wissen, auf dem Berichte beruht, welchen ein damals in Caracas lebender Franzose, namens Delpèche, an Humboldt geschickt hatte. Ich habe vergeblich in den hiesigen Archiven nach weiteren Documenten gesucht und nur in dem des erzbischöflichen Palastes einige spärliche Angaben gefunden, die von den Pfarrern der verschiedenen Ortschaften an die vorgesetzte, kirchliche Behörde eingesandt worden waren; doch sind dieselben für die geologische Geschichte des Erdbebens vollständig werthlos.

Der Bericht von Delpèche scheint mir stark übertrieben gewesen zu sein, und ich kann nicht umhin zu vermuthen, dass selbst Humboldt, einem rein menschlichen Gefühle nachgebend, in gleichem Sinne die Farben allzu düster aufgetragen habe. Ich stütze mich hierbei zunächst auf die mir wiederholentlich gemachten, mündlichen Mittheilungen eines Augenzeugen, des erst vor drei Jahren in hohem Alter hieselbst verstorbenen Franciscaners Fray Carlos Arambide, der 1812 bereits die niederen Weihen erhalten hatte und bis auf den letzten Tag seines Lebens sich ungestörter geistiger Kraft erfreute. Er hat mir stets die Versicherung gegeben, dass der Verlust an Menschen durch das Erdbeben bei weitem nicht so gross

war, als gewöhnlich angegeben wird, und er nahm an, dass wahrscheinlich in ganz Venezuela kaum 10,000 Personen ihr Leben verloren, eine Zahl, die mit den vorher erwähnten Berichten der Ortspfarrer viel besser harmonirt als die 20,000, von denen Humboldt redet. Die gleichfalls bei Humboldt vorkommende Angabe, dass ein Regiment Linientruppen im *Cuartel de San Carlos* bis auf wenige Ausnahmen unter den Trümmern des grossen Gebäudes begraben worden sei, stellte Fray Carlos auf das allerbestimmteste in Abrede. Ich weiss übrigens aus eigener Erfahrung, dass im ersten Augenblick nach einer derartigen Katastrophe eine Ueberschätzung der Verluste durchaus unvermeidbar ist. So hiess es in den ersten Tagen nach dem Erdbeben von Cúa (April 12, 1878), es seien etwa 1000 Menschen umgekommen; während später die genaue Nachforschung ergab, dass nicht einmal 150 Personen ihr Leben verloren hatten, so dass selbst die von mir angegebene Zahl von 300 (Nature, XVIII, 130) noch zu gross war. Ich führe dies nur an, um meine sehr starken Zweifel an den landläufigen Angaben über die Folgen des Erdbebens von 1812 noch mehr zu rechtfertigen und bin übrigens mit Dr. Sievers vollständig der Ansicht, dass es heute nicht mehr möglich ist, genaueres Material über jene Katastrophe zu sammeln.

Wenn nun aber Dr. Sievers von „den noch immer zahlreichen Ruinen" spricht, die das Erdbeben in Caracas gelassen, so wäre es mir sehr interessant zu wissen, wo er dieselben gesehen hat; denn am Ende des Jahres 1884, als Dr. Sievers in Caracas war, gab es *absolut keine* Ruine mehr, sei es in der Stadt oder deren nächster Umgebung, die auf das Erdbeben von 1812 zurückzuführen wäre, mit alleiniger Ausnahme der *Spuren* an dem südlichen Thurme der Kirche von Alta Gracia, die auch Sievers erwähnt. In diesem Punkte ist Sievers augenscheinlich falsch berichtet worden, und da er nun sichtlich mit grossem Interesse noch nach anderweitigen Spuren des Erdbebens sich umsah, nimmt er an, dass die im Norden der Stadt vorkommenden Schluchten von demselben herstammen müssten, und sagt sogar, dass „deren Entstehung zur Zeit des Erdbebens kaum angefochten wird"; obgleich es richtiger gewesen wäre zu schreiben, dass dergleichen bis jezt Niemand behauptet hat, der das Thal von Caracas genauer kennt.

Die allgemeine Beschreibung des Thales von Caracas, die Dr. Sievers auf Seite 266 giebt, ist zutreffend, und kann es mich nur freuen, dass er stillschweigend meiner Ansicht beipflichtet, das Thal von Caracas könne niemals ein See gewesen sein, was bekanntlich Humboldt vermuthete. Ich habe den Nachweis 1871 im *Globus* (Band XX, 45) geliefert, und Herrn

Dr. Sievers den betreffenden Artikel bei seinem Hiersein 1884 mitgetheilt.

Dr. Sievers erwähnt allerdings „die grossartigsten Erosionserscheinungen", welche sich an vielen Stellen des Thales dem Beschauer darbieten; glaubt aber dennoch, dass die Schluchtenbildung „nicht dem Wasser allein zugeschrieben werden kann, sondern dass die Erdbeben oder, besser gesagt, das Erdbeben (von 1812) wesentlichen Einfluss auf sie gehabt haben muss" (sic!). Ich will durchaus nicht in Abrede stellen, dass während jener Katastrophe an einigen Stellen Einstürze in den Schluchten stattgefunden haben; aber das ganze System der Schluchten existirte schon längst vor dem Erdbeben und verdankt seine Entstehung ganz wesentlich der Gewalt des Wassers.

Für die erstere der beiden eben ausgesprochenen Behauptungen genügt die Erbringung eines geschichtlichen Beweises; die zweite werde ich durch Anführung geologischer Thatsachen stützen.

Die Schluchten im Norden des Thales von Caracas waren Humboldt wohl bekannt und erwähnt er dieselben (Rel. historique, IV, 179) in nachstehender Stelle: „Trois petites rivières, qui descendent des montagnes, l'Anauco, le Catuche et le Caraguata, traversent la ville en se dirigeant du N. au S.; elles sont très encaissées et rappellent en petit, *avec les ravines desséchées qui s'y réunissent en entrecoupant le terrain*, les fameux *guaicos* 1) de Quito." Ich habe ferner die alten Besitztitel mehrerer Grundstücke, die noch heute an die Schluchten grenzen, einsehen können, und darin stets unter den Grenzlinien die „quebradas" und „barrancos" erwähnt gefunden, und zwar in Documenten aus dem Anfange des XVIII. Jahrhunderts. Es ist also geschichtlich nachweisbar, dass die Schluchten lange vor dem Erdbeben von 1812 existirten, also nichts mit letzterem zu thun haben. Die ganze Idee ist theilweise Ausfluss einer nur halb richtigen Bemerkung Humboldts, der irgendwo (ich kann jetzt die Stelle leider nicht genau citiren) sagt, das Thal von Caracas sei *vor* dem Erdbeben im Norden, nach den Bergen zu, mehr bewohnt gewesen, als nach Süden zu. Das ist richtig nur in dem Sinne, dass früher überhaupt nach Süden hin die Stadt sich weit weniger ausdehnte; doch ist es unrichtig, daraus zu schliessen, dass sie sich nach Norden hin weiter ausgedehnt habe als z. B. vor 12 Jahren. Im Gegentheil, erst im letzten

1) The deep ravines, which furrow the flanks of the mountain (i. e. Pichincha), called by the Indians *Guaicus*, extend into the town; and several edifices.... are built on arches thrown over them (*Excursions in the neighbourhood of Quito, by Colonel Hall*, in *Hooker, Journal of Botany*, 1834, Seite 333).

Decennium hat man angefangen, auf den Savannen nach den Bergen hin Häuser zu bauen, und zwar in so beträchtlicher Anzahl, dass dadurch die Fundorte mancher interessanter Gewächse total verschwunden sind was beispielsweise von den zwei früher daselbst nicht seltenen Arten von *Marsilia* gesagt werden muss. Am Schlusse des vorigen Jahrhunderts waren jene Savannen ganz unbewohnt; die Stadt hörte mit dem *Cuartel de San Carlos* auf, und das nördlichste Kirchspiel (Alta Gracia) hatte nur 361 Häuser in 27 *Cuadras*, während es jetzt über 1500 zählt 1).

Wenn nun geschichtlich fest steht, dass die Schluchten nicht von dem Erdbeben von 1812 datiren, so bleibt zu erörtern, wie sie entstanden sind, und das ist durchaus nicht schwer.

Es ist zu diesem Zwecke nöthig, an den geologischen Bau des Thales von Caracas zu erinnern. „Die Stadt Caracas liegt am südlichen Fusse der nördlichen, ausschliesslich aus Gneiss mit Einlagerungen von Granit, Glimmerschiefer, reinen eklogitartigen und endlich serpentinartigen, augenscheinlich metamorphischen Gesteinen bestehenden Kette der Küsten-Cordillere" (Dr. Sievers, in der hier besprochenen Abhandlung, Seite 265). Die ganze Umgegend gehört also einer uralten Formation an und war jedenfalls schon längst vor der Tertiärepoche gehoben, während welcher sie eine Insel bildete. Durch Zeiträume, für welche uns alles Maass fehlt, arbeitete an diesen Bergmassen der zerstörende Einfluss der Atmosphärilien, und brachte jene grossartigen Denudationserscheinungen zu Wege, denen das heutige Thal von Caracas seine Existenz verdankt, indem gewaltige Massen von Detritus nach der tieferen Thalsohle fortgeführt wurden und deren Niveau nach und nach erhöhten. Das Relief der Bergkette wurde dadurch in der scharf contourirten Weise modellirt, wie es heute sich darstellt: ein lang gezogener Kamm von wechselnder Höhe, von welchem aus fast rechtwinklig eine Reihe kurzer Vorberge mit steilen Halden dem Thale zustürzt, eine fast schematische Regelmässigkeit orographischer Verhältnisse. Ein jegliches Intervall zwischen zwei aufeinander folgenden Vorbergen bildete demnach ein mehr oder minder ausgedehntes Sammelbassin des Regen-und Rieselwassers, welches nach heftigen Regengüssen mit ganz erstaunlicher Gewalt thalwärts brauste und in der lockeren Detritusschicht stets tiefer sinkende Furchen schnitt, die schliesslich entweder in das Bett des Flusses mündeten, der von W. nach O.

---

1) Mein Freund, Dr. Aristides des Rojas, wird mit mir zusammen binnen kurzer Zeit eine umfassendere Arbeit über „Caracas vor 100 Jahren herausgeben, in welcher ich auf diesen Punkt zurückkommen werde.

das Thal durchfliesst (der Guaire) oder schon vorher mit anderen Schluchten sich vereinigten. Das sind die Schluchten, die heute noch exsistiren; sie folgen, jetzt unverändert, *stets den Linien des tiefsten Gefälls*, allerdings beeinflusst durch die wechselnde Richtung des geringsten Widerstandes; keine einzige durchbricht dagegen auch die niedrigsten Vorberge, was für Erdbebenspalten doch durchaus nicht ungewöhnlich ist. Es ist wohl richtig, dass *einige* von ihnen (nicht *alle*, wie Sievers anzunehmen scheint) von „einem Punkte, etwa am Beginne des alten Weges nach La Guaira, nach Südwesten, Süden, Südosten auszustrahlen scheinen" (Seite 269); doch durchaus nicht so wie es Erdbebenspalten thun, sondern lediglich, wie es die vortrefflich beschriebenen Terrainverhältnisse jenes Vorberges bedingen, denn in der That ist kein anderer „so zerschnitten, zerrissen und ausgefurcht."

Diese Zerrissenheit ist indessen grössten Theiles eine Folge des vor ungefähr hundert Jahren angelegten Reitweges nach La Guaira. Da derselbe an den meisten Stellen ziemlich tief in die Berglehne einschneidet und zugleich des steilen Abfalls wegen vielfache Windungen macht, so ist damit einmal ein Bett für die thalwärts strömenden Regenwasser gegeben und ausserdem finden sich viele Punkte, an den Wendungen des Weges, wo ein beträchtlicher Theil dieser Wassermengen durch künstlich angebrachte oder auch von selbst entstandene Breschen in den Seitenwänden abfliessen kann, wodurch natürlich im Laufe der Jahre zahlreiche Schluchten entstanden sind, die nach rechts und links vom Wege die Tiefe suchen. Sievers erwähnt selbst eines solchen Durchbruchs im obern Theile der Quebrada de la Pólvora, der ihn auf die richtige Erklärung der grossen Zerklüftung des in Rede stehenden Terrains hätte bringen können.

Weiter westlich werden die Schluchten kleiner, weil das Thal sich sehr verschmälert; nach Osten hin folgt dagegen Eine der Anderen, und so weit sie im Norden der Stadt beginnen, setzen sie sich auch durch dieselbe fort, allerdings überbaut und dem Ortsunkundigen nicht sichtbar, ein System abscheulicher Kloaken bildend, dem Caracas ganz unzweifelhalft seine ungemein hohe Sterblichkeits-ziffer verdankt (Januar bis Juni 1885 *über* 52 per Tausend!)

Diese Schluchten beginnen dicht am Fusse der Berge, oft sofort mit beträchtlicher Tiefe; denn die Schlucht wächst rückwärts nach und nach durch das einschneidende Erosionswasser und die unterhalb eintretenden Einstürze. Es ist auch gar nicht schwer sich die Fälle zu erklären, wo eine Schlucht „auf einem kleinen wasserscheidenden Terrainrücken" beginnt und nach wenigen Schritten bereits mehrere Meter tief ist. Ich

kenne verschiedene Beispiele der Art, und habe selbst die Bildung von zwei Schluchten dieser Kategorie beobachtet. Diese geht rückwärts vor sich. Nahe dem Boden der grösseren Hauptschlucht findet aus irgend einem Grunde eine abwärts rutschende Bewegung einer Erdmasse statt; ist nun der Neigungswinkel der Berglehne steil genug und die innere Festigkeit der oberhalb des Einsturzes liegenden Detritusschicht nicht genügend, um dem Schube nach unten zu widerstehen, so folgt Ein Nachsturz dem andern, bis endlich auf der Höhe des Rückens die Sache ganz plötzlich aufhört. Eine Auswaschung durch Wasser ist hier also *direct* ausgeschlossen; aber die ganze Erscheinung ist doch nur eine secundäre Folge der Erosion.

Dr. Sievers giebt richtig an, dass im Süden von Caracas keine Spalten vorkommen. Doch wie sollten die Riesel- und Regenwasser der kaum 200 Meter hohen Berge des *Rincon del Valle* im Stande sein, tiefe Schluchten zu bilden? Wenn er aber einmal wieder nach Caracas kommen sollte, so mag er südlich von *El Valle* die Berge besuchen, welche nach *Baruta* hin liegen, dort wird er Schluchten zur Genüge finden.

Es giebt mehrere Punkte, wo sich noch heute der ganze Process der Spaltenbildung genau verfolgen lässt. So namentlich in einer tiefen, mit prachtvollen Erdpyramiden ausgeschmückten Schlucht, welche hinter der Seifenfabrik des Señor P. A. Diaz nach dem Flussbette des Anaúco führt. Diese Spalte ist in den 24 Jahren, seitdem ich sie kenne, mehr als 20 Meter rückwärts länger geworden, so dass ein Fussweg in jener Gegend sich fortwährend ändert. Und dennoch empfängt sie gar keine bedeutenden Wassermengen, da sie mitten in einer leicht wellenförmigen Savanne beginnt, in welcher sie von einer wenig merklichen Depressionslinie abhängt, die von dem auch von Sievers erwähnten Kirchhofe „de los hijos de Dios" ausgeht. Jene Linie ist aber stets mehr oder weniger von Wasser durchtränkt, so dass sie sich schon durch üppigeren Graswuchs auszeichnet; die Cohäsion des Bodens ist demnach eine geringere, als auf beiden Seiten und erreicht am Anfangspunkte der Spalte ein jeweiliges Minimum, dem dann immer ein mehr oder minder bedeutendes Hinabfallen des Bodens folgt. 1)

Wenn seit langer Zeit die Spaltenbildung ein im Ganzen abgeschlossenes Phänomen ist, so beruht dies wohl grösstentheils auf der dichten Grasdecke, welche heute die Hänge bedeckt. Wann dieselbe zuerst die bis

---

1) Die beigefügte Abbildung der Erdpyramiden verdanke ich Herrn Prof. Martin in Leiden, welcher sie im Beginne dieses Jahres nach der Natur zeichnete und mir zur Publication überliess. Sie stammen aus einer Schlucht hinter dem alten Kirchhofe, im Norden von Caracas.

dahin nackten Halden mit ihrem freundlichen Grün belebte, ist eine schwer zu beantwortende Frage. Die höheren Theile des Gebirges erhielten ihre Vegetation entschieden am Ende der Tertiärzeit von der westlichen Cordillere, wie dies die auf ihnen vorkommenden Arten der vorwiegend andinen Gattungen *Espeletia*, *Gaylussacia*, *Befaria*, *Gardoquia*, *Accena*, *Osteomeles*, *Berberis*, *Vaccinium*, *Cinchona*, *Podocarpus* etc. beweisen.

Caracas, October 1885. A. ERNST.

BERNHARD VARENIUS,

DE

Grondlegger der Wetenschappelijke Geographie,

DOOR

H. BLINK.

I.

De gouden eeuw voor kunsten en wetenschappen der Nederlandsche republiek, deed ook op geographisch gebied ons land een tijd lang eene hoogste eereplaats in Europa innemen. Was de beoefening van kunsten en letteren over 't geheel een gevolg van den energieken geest der Nederlandsche natie, die door de schitterende zegepralen, zoowel in den strijd om het bestaan als tegenover een machtig vijand ook den hoogeren aanleg van den geest den vrijen teugel kon doen vieren, de geographische kennis in Nederland was het consequente gevolg van het geheele leven van het Nederlandsche volk in de 16e en 17e eeuw.

Door den uitgebreiden handel en de scheepvaart, door de ontdekkingstochten in het Noorden en Zuiden, door het groote gebied, waar in Azië, Afrika en Amerika de Nederlandsche vlag geheschen werd, en door de betrekkingen, die daardoor met alle landen ontstonden, moest de belangstelling in de geographie wel wakker worden. De geographie werd in Nederland uit praktisch belang geboren en verkreeg in vele opzichten ook eene praktische beteekenis.

In de geschiedenis der geographische ontwikkeling nam de Hollandsche school eene eerste plaats in; mannen als Mercator, Ortelius, Jodocus Hondicus, Plancius, Lucas Jansz. Waghenaer, Jansonius en Blauw namen, die in 't binnen- en buitenland met roem bekend zijn, behoorden daartoe. Uit die school is ook voortgekomen de man, die aan het hoofd van dit opstel genoemd wordt, en die aan de geographie niet minder diensten bewezen heeft dan een zijner voorgangers. Toch is zijn

naam in het land, waar hij gewoond en zijne geographische studiën gemaakt heeft, bijna in 't geheel niet bekend, terwijl het buitenland met hoogen roem over hem spreekt. Van der Aa, Biographisch Woordenboek, noemt Varenius in het geheel niet, en vruchteloos hebben wij er eveneens in het Vaderlandsche Woordenboek van Kok en in de Nederlandsche Encyclopedieën van Nieuwenhuis en Winkler Prins 1) naar gezocht. Ook v. Kampen schijnt bij het schrijven van zijne „Beknopte Geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden" den naam van Varenius niet gekend te hebben. Busken Huet, die aan menig onbeteekenend persoon in „Het land van Rembrandt" een plaatsje gunt, noemt den naam niet van den man, die Neêrlands roem op het gebied der geographische wetenschap tot op dit oogenblik in het buitenland staande hield. Collot d'Escury „Hollands roem in kunsten en wetenschappen" erkent deze algemeene nalatigheid en doet aan Varenius recht wedervaren. Sprekende over de geographie zegt hij, „dat Varenius de aardrijkskunde onder de wetenschap eene aanzienlijke plaats deed innemen." Echter was vóór dien tijd door Humboldt in zijn Kosmos 2) reeds de aandacht op den bijna vergeten geograaf gevestigd. Toch bleef hij tot hiertoe in Nederland nog zoo goed als onbekend, en zelfs de levensbeschrijving, die Dr. A. Breusing 3) voor eenige jaren van Varenius gaf, heeft weinig de aandacht bij ons getrokken. Het is daarom, dat wij in dit opstel willen trachten de aandacht op den grooten, vergeten landgenoot te vestigen, door eene korte levensschets en eene beschouwing van zijn geographisch standaardwerk. De levensbijzonderheden zijn hoofdzakelijk ontleend aan genoemde biographie van Dr. A. Breusing; verder aan Guhrauer: Joachim Jungius und sein Zeitalter, Stutgart und Tübingen 1850 (waaraan ook Breusing veel ontleend heeft). De beschouwing over zijn geographisch werk is geschreven naar aanleiding van het werk zelf.

Bernhard Varenius is in 1622 te Hitzacker aan de Elbe in het Lunenburgsch gebied geboren 4) en bracht zijne eerste levensjaren te Ulzen door, waarheen zijn vader, die hofprediker bij Hertog August von

---

1) In de tweede druk der Encyclopedie van Winkler Prins zal ook Varenius een plaatsje bekomen.

2) Kosmos, deel I, bladz. 60.

3) Petermans Mittheilungen 1880, bladz. 136 enz.

4) In de Biographie Universelle, tome 47, pag. 495, wordt ten onrechte Amsterdam als zijn geboortestad gegeven. Chalmers, The General Biographical Dictionary, Londen 1812—1817, zegt dat hij in Engeland geboren is. Breusing's biographie is echter beter ingelicht.

Wolfenbuttel was, zich in 1627 begeven had. In 1635 verloor hij zijn vader reeds. Hoewel niet ruim met aardsche goederen gezegend, was hij toch in staat eene wetenschappelijke opleiding te ontvangen. Zoo werd hij in 1640 door Dr. Jungius op het gymnasium te Hamburg geïmmatriculeerd met den bijnaam Ulzensis Lüneburgicus, naar zijne woonplaats. Onder Jungius disputeerde hij den 16 Nov. 1642 over „De definitione motus Aristotelica" 1). Van hier vertrok Varenius naar de Universiteit te Koningsbergen, doch bleef met zijn vroegeren leermeester Jungius voortdurend in briefwisseling. De eerste brief dateert van 5 Nov. 1643 2) en vangt aan met eene warme dankzegging aan zijn vroegeren leermeester. Doch den 1sten April 1644 schrijft hij reeds, dat de voorlezingen hem niet meer bevielen, en dat hij daarom „proprio marte Mathematik, Dialektik und Medicin" wilde studeeren. Daar het leven te Koningsbergen, waar hij jaarlijks voor alles 100 thaler betalen moest, nog al duur was, besloot hij te vertrekken.

De eerstvolgende brief in 1645 was geschreven te Leiden, doch is verloren gegaan, zooals uit een brief van 20 Maart 1646 blijkt. Hij zegt hierin, zich met de studie der medicijnen te hebben beziggehouden en dat hij voornemens is met Paschen naar Parijs te gaan. Aan dit voornemen werd echter geene uitvoering gegeven. Ook vermeldt hij met ingenomenheid zijn omgang met den wiskundige Pell uit Amsterdam en den orientalist-wiskundige Golius uit Leiden. Pell spreekt eveneens in een brief aan Tassius van 31 Maart 1645 met hoogen lof over den jongen geleerde, Varenius.

Na een kort verblijf te Leiden begaf Varenius zich naar Amsterdam. In een brief aan Jungius van 17 Mei 1647 3) vermeldt hij, door de ongelukken in zijn vaderland, waar zijne laatste bezittingen geheel verloren gegaan waren, genoodzaakt geweest te zijn eene betrekking als huisonderwijzer aan te nemen. Doch tevens beklaagt hij zich, dat hierdoor zijn tijd geheel aan de studie ontroofd werd. Jungius biedt hem hierop eene tijdelijke betrekking aan te Hamburg, waarvoor Varenius echter bedanken moet, daar zijn patroon, die reeds het volle jaargeld be-

---

1) Guhrauer, Joachim Jungius und sein Zeitalter, waarin een kort levensbericht over zijne voornaamste leerlingen voorkomt, bladz. 323.

2) Vele van deze brieven komen als bijlage voor in Guhrauer's aangehaald werk. Door Aré Lallemant zijn deze brieven in het Duitsch vertaald; echter staat mij deze uitgave niet ten dienste.

3) Bijlage bij Guhrauer, pag. 375—376.

taald had, hem geen verlof wilde geven. Ook had deze zelfs nog de goedhartigheid zijn jaargeld te verhoogen met 40—60 thaler, trots dat Varenius hem zijne ongeschiktheid als huisonderwijzer trachtte aan te toonen.

Zoo bleef dan Varenius te Amsterdam, misschien tot nadeel voor hem zelven, doch ten voordeele van de geographische wetenschap. Dat hij hier reeds met geographen in aanraking kwam, bewijst de brief van 16 Juni 1647 aan Jungius, waarin hij den bekenden Blauw zijn vriend noemt 1). Ook hield hij zich in dien tijd bezig met een werk over de kegelsneden.

Varenius' vriend Pell was inmiddels als professor naar Breda vertrokken en zoo kwam diens plaats aan het gymnasium te Amsterdam open. Nu waagde Varenius eene poging om de betrekking van docent in de wiskunde te verkrijgen. Zelfs bedankte Varenius als huisonderwijzer en huurde een eigen kamer, om zich voor die moeielijke betrekking te kunnen voorbereiden. Doch in Amsterdam beheerschte de koopmansgeest voor een oogenblik de bestuurderen der stad. Wegens het geringe aantal studenten was men namelijk van plan geen opvolger voor Pell te benoemen. Dit was eene groote teleurstelling voor den werkzamen jongen man.

Echter zegevierde de zin voor wetenschap op den handelsgeest. Er zou een wiskundige benoemd worden, en Varenius dong hiernaar mede. Gerard Vossius, de beroemde vriend van Hugo de Groot, ried Varenius aan een flink werk te schrijven tot eigen aanbeveling 2). Varenius, die gehoord had, dat zijn leermeester Jungius de quadratuur der hyperbool gevonden had, verzocht dezen om die in zijn werk te mogen opnemen, en het onder den naam van zijn grooten leermeester te kunnen uitgeven. Deze en eenige volgende brieven werden echter niet beantwoord.

De hoop op de betrekking van het gymnasium werd niet verwezenlijkt. Den 12 April 1648 schrijft hij 3) dat zijn beschermer (Maecenas) onder de Amsterdamsche burgemeesteren overleden is, en dat men hem, als van Luthersche religie, hier niet wenschte.

In 1649 gaf Varenius zijn eerste werk uit over Japan; (Descriptio regni Japaniae). Hoewel er ons door de brieven weinig van bekend is, blijkt hieruit toch, dat hij zich reeds vroeger met geographie moet hebben beziggehouden. Natuurlijk was Holland daarvoor op dit oogenblik juist

1) Bijlage bij Guhrauer, pag. 378.

2) Brief van 24 Dec. 1647 op pag. 379 bij Guhrauer.

3) Bijlagen bij Guhrauer pag. 381—382.

de plaats; Holland is het vaderland van de geographische kennis van Varenius.

In de voorrede van zijn werk over Japan zegt Varenius niet zonder bitterheid, dat hij voor de verhandeling over de kegelsneden geen uitgever heeft kunnen vinden, omdat dergelijke werken hier weinig gezocht worden. Het handschrift er van is verloren geraakt. Met de geographie was Varenius echter op een praktischer gebied getreden in het handeldrijvende Holland!

Doch de mensch kan bij wetenschap alleen niet leven in de praktische wereld. Nu hem eene betrekking ontzegd was, wist Varenius niet, wat te doen. Hij schreef nog eenmaal aan zijn ouden leermeester en verzocht zijn raad. Moest hij de mathematica of de medicijnen bestudeeren om voor zijn stoffelijk leven zich een waarborg te verschaffen? Bitter klaagt hij over het kommerlijk bestaan, dat de privaatlessen hem opleveren 1). Of zou het beter wezen Amsterdam voor altijd te verlaten?

Jungius geeft geen antwoord. Misschien is het daaraan te danken, dat te Amsterdam de eerste volledige algemeene geographie geschreven werd. Varenius bleef dus te Amsterdam. Hij besloot arts te worden en studeerde ijverig. Binnen een jaar promoveerde hij tot medisch doctor.

De acta senatus te Leiden houden in: „22 Juni 1649. Visus est dignus Bernhardus Varenius cui post publicam disputationem summus in medicina conferatur gradus, quem illi contulit. D. Heurnius."

Kort hierop verscheen bovengenoemd werk over Japan, dat hij aan Hamburgs Burgemeesteren en Raad opdroeg, uit vereering voor de stad, waar hij zijne eerste studiën voltooid had. Hij zegt hierin, reeds lang excerpten uit Nederlandsche schrijvers gemaakt te hebben, welke hij op aandrang van zijn vrienden uitgaf. Ook moest het honorarium mede tot zijn levensonderhoud dienen.

Varenius was nu arts. Doch voor den jongen, onbekenden man was Amsterdam daardoor nog geen Eldorado geworden. Hoe het met zijne praktijk gesteld was, daarover weten wij niets. In de lijst der Amsterdamsche geneeskundigen, welke op het stedelijk archief alhier bewaard wordt, hebben wij zijn naam zelfs niet gevonden. Wel weten wij, dat hij in den vrijen tijd nog een werk schreef over de religie in Japan, terwijl hij ook Tafels der Algemeene geschiedenis vervaardigde 2). Dit laatste werk vond geen uitgever; het eerste droeg hij den 1 Aug. 1649 op aan

---

1) Bijlagen bij Guhrauer, pag. 382—383.

2) Zie Breusing Peterm. Mittheil. 1880.

konigin Christina van Zweden. Misschien had Varenius wel het oog gevestigd op deze koningin, die zeer vele geleerden aan haar hof verzamelde, om ondersteuning voor zijn wetenschappelijken arbeid te erlangen.

Den 1 Aug. 1650 verscheen bij de bekende uitgever Elzevier te Amsterdam de **Geographia Generalis** van Bernh. Varenius. Onbegrijpelijk moet de werkkracht van den jongen man geweest zijn. In zijn voorrede van het werk over den godsdienst van Japan spreekt hij nog niet over de nieuwe plannen, en een jaar later ziet eene geographie het licht, zooals tot hiertoe de wereld nog niet kende. Daarbij kwam de voortdurende strijd om het bestaan, die elken dag zijns levens met zorgen vervulde.

Aan Burgemeesteren van Amsterdam, Curatoren en Thesauriers van het gymnasium, droeg hij zijn werk op. Als zoodanig worden genoemd Cornelis Bicker, Nicolaas Korver, Antonius Oetgens en Fred. Benningius Kock; Gerhardus Schaep en Willem Backer; Petrus Hasselaar en Cornelis Graef. 't Schijnt wel eene ironie, een werk op te dragen aan een regeeringscollegie, dat hem eens dwarsboomde om zijn Luthersche geloof. Doch de burgemeesteren in Amsterdam wisselden dikwijls af, en daardoor waren het andere magistraatspersonen dan vroeger.

Met het verschijnen der Geographia Generalis was de kracht van Varenius uitgeput. Door zorgen en ontberingen bij een overspannen arbeid had zijne gezondheid veel geleden. Reeds toen hij de laatste hand aan zijn arbeid legde, waren hiervan sporen te ontdekken. Terecht merkt Breusing dan ook op, dat de laatste stukken meer oppervlakkig geschreven zijn dan de vroegere. Toen hij de opdracht van zijn werk aan Burgemeesteren enz. van Amsterdam onderteekend had, werd hij op het ziekbed geworpen. Waar dat ziekbed in Neerlands hoofdstad gestaan heeft, wie zijn zwakke hoofd ondersteunden en hem in de laatste oogenblikken bijstand boden, daarvan is niets bekend. Een groot man stierf, vergeten en onbekend, in den ouderdom van 28 jaren. De groote voornemens, die hij bij het schrijven van de opdracht zijner Geographia Generalis nog had, om namelijk werken te schrijven, waarin de physische toestanden van enkele landen, waarin de levenswijzen en gewoonten der bewoners enz. zouden beschreven worden, werden met hem begraven. Waar het graf van den grondlegger der wetenschappelijke geographie gevonden wordt, konden wij niet ontdekken. Op de lijsten der begravenen in kerken en kerkhoven van Amsterdam, berustende op het archief alhier, was zijn naam niet te vinden.

Het wetenschappelijk geboorteland van een der beroemdste geographen, van den Humboldt der 17e eeuw, kent tot op dit oogenblik bijna zijn naam niet. Het buitenland bewaarde Nederlands roem echter beter dan de land-

genoot. In Engeland trok het werk van Varenius zelfs de aandacht van niemand minder dan Newton, die het van platen voorzag en op nieuw uitgaf. Zelfs werd het bij de akademische lessen te Cambridge in 1672 gevolgd. Ook in het Engelsch werd zijn werk in 1736 vertaald door Dugdale, en in het Fransch door Puisieux 1755. Eerst in 1750 werd er eene Hollandsche vertaling van geleverd naar den in Engeland uitgegeven Latijnschen tekst 1). In de vorige eeuw werd zelfs de zakelijke inhoud van het physische deel nog vertaald voor de groote Fransche encyclopedie 2) door Desmarets.

Aan Alexander van Humboldt, den grooten Duitschen geograaf, komt de eer toe, Varenius' naam in Duitschland bekend gemaakt te hebben 3). Hij vergelijkt Varenius met den beroemden natuurbeschrijver der Nieuwe wereld, Joseph d'Acosta. Hoewel deze geleerde Jezuït 4) rijker was aan eigen waarnemingen, was de gedachtenkring van Varenius grooter. Humboldt erkent den invloed van Holland op de geographische ontwikkeling van Varenius en hij noemt hem verder den s c h e p p e r d e r v e r g e l i j k e n d e g e o g r a p h i e.

In de Biographie Universelle ancienne et moderne, Paris 1827 Tome 47 pag. 495 wordt zijn leven uitvoerig behandeld. Hoewel de levensgeschiedenis niet zeer juist is, wat bij de onbekendheid met den persoon van Varenius niet te verwonderen valt, wordt hij naar zijn werk toch genoemd als „het hoofd der moderne geographen die der wetenschap de meeste diensten bewezen heeft." Deze uitspraak was overgenomen van d'Anville, den beroemden Franschen geograaf geb. 1697. Verder zegt de biographie, dat Varenius wel geene enkele ontdekking op wetenschappelijk gebied deed, doch een geheel nieuw gezichtsveld voor de wetenschap opende. Il devint le créateur de la Géographie sientifique (pag. 446). Verder leest men: „Malgré ces imperfections, il est juste de dire que le travail de Varenius est le plus beau, le plus savant traité de Géographie qu'ón ait fait paraître. Il opéra une révolution complète et donna une nouvelle face à la science" 5).

Juister is de levensbeschrijving van Varenius in de Cyclopaedia of Biography, conducted bij Charles Knight Londen 1858. (Vol. V and. VI, pag. 286.) Hierin is reeds Ulzen als de geboorteplaats van Varenius ge-

1) Te Haarlem bij J. Bosch 1750.

2) Encyclopedie Méthodique afd. Geographie physique, deel I, pag. 615.

3) Zie Kosmos, deel I, pag. 60 en 74.

4) De schrijver van Historia natural de los Indias 1590.

5) Biographie Universelle ancienne et moderne, Paris 1827.

noemd, terwijl er op gewezen wordt, dat van zijne jongensjaren niets bekend is. Over zijn standaardwerk „Geographia Generalis" spreekt de schrijver op de volgende wijze: „The work is the first attempt at a system of physical geography; it is characterised by precision, good arrangement and lucid expression. The author has evidently had extensive acquirements in mathematics and wider and more scientific views in natural history than prevailed for well nigh a century after his book was published. The publication of Varenius's Geographia Generalis marks an epoch in the history of geography."

Deze enkele citaten toonen voldoende aan, welke beteekenis Varenius voor de geographie heeft gehad. Dat een Nederlandsch werk over de geographie in alle talen der naburen werd vertolkt, is een feit, dat alleen voor vroegere eeuwen was weggelegd. Wij mogen dit feit niet vergeten, maar moeten onzen roem op wetenschappelijk gebied, zoowel in 't verleden als in den tegenwoordigen tijd trachten te handhaven, en de mannen, die daartoe bijdragen, eeren.

Waardoor werd Varenius in Nederland vergeten? — Was hier de beoefening der physische geograpie met Varenius geboren en gestorven? Dit is niet het geval, daar in 1740 Nicolaas Struyck en in 1750 de hoogleeraar Lulofs nog werken over physische geographie uitgaven. Ook het werk van den laatste werd in het Duitsch vertaald en wordt daar nog hoog geroemd.

't Is daarom een raadsel, hoe die onbekendheid met Varenius in Nederland te verklaren valt. Dat in later tijd, toen onze vaderen op vroegere lauweren rustten, en zich koesterden aan de genoegens, welke de gewonnen schatten hun opleverden, in Nederland de belangstelling voor zuivere wetenschap verloren ging, zal hiertoe misschien hebben bijgedragen. „De zoogenoemde eeuw van Jan Salie moge rijk wezen aan brommende verzen en staatkundige pamfletten, zij vertoont aan den beschouwer van de geschiedenis der aardrijkskunde in ons vaderland niet vele lichtende punten" 1).

De vergetelheid, waarin Varenius geraakte, is verder zeker ten deele een gevolg van de omstandigheid, dat hij geen openbare betrekking bekleed heeft. Hierdoor kwam zijn naam niet voor op de lijsten dergenen, die in de betrekking, welke zij bekleedden, op welke wijze dan ook verworven, het ijk der wetenschappelijkheid bezaten. Zoo werd een werkelijk wetenschappelijk man in Nederland geheel vergeten.

---

1) A. Winkler Prins, De Gids 1856 II, pag. 707.

Doch toen zijne asch reeds lang vergaan was, waarde in verre landen zijn geest nog rond, om de leerlingen van Newton en Humboldt in de geographische wetenschap den weg te wijzen. Zijn roem blonk na den dood en werd door den vreemdeling gevestigd. 't Is de oude historie van het vaderland en den profeet!

II.

Van Varenius' „Geographia Generalis" verscheen de eerste druk in 1650 te Amsterdam bij Elzevier, terwijl er in 1664 en in 1671 bijna onveranderde herdrukken van werden gegeven. Deze eerste druk hebben wij het genoegen gehad met den heer Dr. H. C. Rogge voor de bibliotheek te Amsterdam te verkrijgen. Op de Koninklijke Bibliotheek in den Haag berusten de drie uitgaven, welke wij aldaar met elkander vergeleken hebben. Ook berust hier de Engelsche uitgave van Newton, welke wij door de welwillendheid van den heer Dr. T. C. L. Wijnmalen tijdens de studie gebruiken konden. Deze is door Newton voorzien van vele figuren, welke in den eersten druk ontbreken. Ook enkele andere wijzigingen komen hierin voor.

Op de Universiteitsbibliotheek te Göttingen komen verder verschillende uitgaven van Varenius' werk voor; de Hollandsche vertaling, die naar de Engelsche uitgave van Dr. Shaw bewerkt is, ontvingen wij van hier. Ook de genoemde uitgave van Guhrauer's werk over Jungius konden wij door de welwillendheid van den Bibliothecaris der Göttinger bibliotheek raadplegen. Eene volledige opgave van de uitgaven van Varenius' werken vindt men verder in het genoemde artikel van Dr. Breusing in Petermann's Mittheilungen 1880, pag. 140.

Na kennismaking met het leven van Varenius, zullen wij trachten uit zijn werk „Geographia generalis" hem als geograaf te leeren kennen.

De titel van zijn werk is tot op onzen tijd in Duitschland, waar Varenius voortdurend hoog vereerd wordt, overgebleven in hunne benaming voor hetzelfde begrip „Allgemeine Erdkunde." 1) In Nederland heeft deze benaming voor de bedoelde wijze van behandeling der geographie geen ingang gevonden. Wij hebben daarvoor „Natuurkundige aardrijkskunde" genomen,

---

1) Von Richthofen: Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie, pag. 43, zegt: In einsamer Grösse steht Varenius da, welcher im Jahre 1650 mit dem Namen zugleich den heutigen Begriff der „geographia generalis" einführte.

eene uitdrukking, die eigenlijk niet volkomen weergeeft, wat men er onder te verstaan heeft. Doch, daar de zaak niet van den naam afhangt, en de strijd over namen onvruchtbaar blijft, wanneer hij de zaak niet aanroert, zullen wij geen voorstel doen hierin verandering te brengen. Op eene bepaling, over hetgeen men eigenlijk onder de natuurkundige aardrijkskunde te verstaan heeft, hopen wij in een ander opstel terug te komen 1).

Varenius begint met het geven van eene definitie der aardrijkskunde, om naar het vastgestelde plan later zijn onderwerp te behandelen. Door deze methodische opvatting van de zaak, die vóór Varenius nog niet in hare consequentie was doorgevoerd, kan men met recht zeggen, dat Varenius de grondlegger der wetenschappelijke geographie was. Wel waren enkele zaken uit de algemeene aardrijkskunde reeds vóór Varenius bekend en behandeld, doch meest waren het afzonderlijke opmerkin gen gebleven, die niet uit een algemeen oogpunt voor de geheele aarde beschouwd waren.

Deze toestand moest er ook wel bestaan. Het geographisch gezichtsveld had zich tot den aanvang der 16e eeuw slechts tot de oude wereld beperkt. Wel was reeds langen tijd geleeraard, dat de aarde een bol is, iets dat door Strabo o. a. reeds als eene uitgemaakte zaak beschouwd werd, 2), maar men kende de aarde door eigen aanschouwing nog slechts voor een te klein gedeelte, om eene „Algemeene aardrijkskunde” te schrijven.

Doch de ontdekkingen van Columbus en Vasco de Gama brachten hierin verandering. Binnen korten tijd oogstten de Hollanders de rijke vruchten van deze ontdekkingen. Op alle zeeën wapperde de Hollandsche vlag, van de verst verwijderde oorden der aarde brachten de Hollandsche zeevaarders hunne berichten over landen en volken mede. Aan de monden van Rijn, Maas en Schelde concentreerde zich het wereldverkeer, en hiermede de kennis van de aarde.

De Nederlandsche handel gaf den stoot aan de beweging, en de wetenschap volgde den praktischen geest van den handel.

Zoo had zich in Nederland op het oogenblik, dat het de kroon spande op het gebied van kunsten en wetenschappen in Europa, ook eene school van geographen gevormd, die deze wetenschap in dien tijd geheel beheerschte. 't Was de Hollandsche school, zooals Peschel ze noemt 3).

1) Zie Vragen des Tijds, Juni 1886. Geographie als Wetenschap.

2) Zie Strabo, 2e boek, hoofdstuk 5. Voor mij ligt de Duitsche vertaling van Dr. A. Forbiger.

3) Peschel, Geschichte der Erdkunde, bladz. 420 enz.

Niet alleen de schrijvers, ook de graveurs der kaarten en de uitgevers hebben zich in dien tijd een onsterfelijken naam verworven. De Blauw's zijn bijna even bekend als Mercator; de werken van Elzevier waren en zijn hoofdzakelijk onder den naam van den uitgever bekend in geheel Europa. Mercator, Ortelius, Plancius, Reinier Gemma, Cluverius, Paulus Merula vormden onder meer het wetenschappelijk element van die Nederlandsche Geographenschool in het bloeitijdperk der Republiek. Cluverius had zich zelfs op landskosten tot geograaf gevormd en werd in 1616 tot Geographicus Academicus aan de Leidsche Hoogeschool benoemd 1).

Zoo was door ontdekkingen en wetenschappelijke onderzoekingen de kennis der aarde reeds veel uitgebreid en daardoor kon Varenius, die in de Hollandsche school zijne opvoeding genoten had, eene Algemeene Aardrijkskunde samenstellen. Hoewel men nog niet alles van de aarde wist, was toch de kennis voldoende, om haar uit een algemeen oogpunt te beschouwen. De takt, waarmede hij de bestaande kennis der aarde bijeenbracht tot een volledig systeem, de helderheid van voorstelling en de consequent logische ontwikkeling van dat systeem, hebben het werk van Varenius onsterfelijk gemaakt. Juist daardoor genoot het de eer van door niemand anders dan Newton in Engeland herhaalde malen te worden uitgegeven, en door deze bij zijne collegies te Cambridge gevolgd te worden.

De definitie, welke Varenius van de Geographie geeft is verkort de volgende 2). „De aardrijkskunde is dat deel van de toegepaste wiskunde (mathematica mixta), dat ons de gesteldheid der aarde in betrekking tot gedaante, plaats, grootte en beweging, alsmede van de hemelverschijnselen voor de aarde doet kennen."

Verder waarschuwt hij er voor, dat enkelen ze slechts in den beperkten zin opvatten als eene bloote beschrijving van landschappen, terwijl andere weer te ver gaan, door er de bijzondere staatkunde (politicam singularam regionum) der enkele deelen aan toe te voegen. Doch hij verontschuldigt die schrijvers, „omdat ze het doen tot vermaak van den lezer, en om hierdoor de leeslust op te wekken."

De geographie nu verdeelt Varenius 3) in *algemeene* en *bijzondere geographie* (generalem et specialem; sive Universalem et Particularem). Onder *algemeene geographie* verstaat hij die, welke de geheele aarde

1) Siegenbeek, Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool, Deel I, bladz. 103.

2) Zie Geographia Generalis, pag. 1 Definitio. Uitgave 1650 Amsterdam. (In 't vervolg zal ik met de aanwijzing der pag. steeds deze editie gebruiken.)

3) Geographia Generalis pag. 2. Divisio.

beschouwt uit een algemeen oogpunt, en hare eigenschappen en verschijnselen verklaart, zonder daarbij op de bijzondere landschappen te letten. Doch de *bijzondere geographie* behandelt elk. land der aarde afzonderlijk en is dus eene land- en plaatsbeschrijving. Tot de algemeene geographie behoort dus zijne Geographia Generalis.

Deze algemeene geographie wordt nu weder verdeeld in een *Absoluut deel* (Pars Absoluta), een *Betrekkelijk deel* (Pars Respectiva) en een *Vergelijkend deel* (Pars Comparativa) 1).

In het *Volstrekte of Absolute deel* wordt de aarde met hare eigenschappen en verschijnselen op zich zelf beschouwd. Hiertoe behooren bijv. de gedaante en grootte der aarde, landen, zeeën, rivieren, enz. 2).

Tot het *Betrekkelijk deel* brengt Varenius de verschijnselen, die alleen kunnen verklaard worden uit de betrekking der aarde tot de andere hemellichamen, en die dus ontstaan door den invloed dier hemellichamen op de aarde.

Onder het *Vergelijkend deel* verstaat hij verder die eigenschappen, welke zich uitdrukken bij de vergelijking van de eene plaats met andere plaatsen. Een overzicht, waarbij de onderwerpen, welke Varenius behandelt, naar deze drie beginselen worden ingedeeld, gaat verder de eigenlijke behandeling der stof vooraf. Daar dit tegelijk een inzicht geeft van den omvang van de stof, die hij behandelt, zullen wij dit in zijn geheel mededeelen 3).

A. Het *Volstrekte deel*, dat weer in 6 afdeelingen ingedeeld wordt.

Eerste Afdeeling. In twee hoofdstukken worden hierin voorbereidende wetenschappen besproken.

I Hoofdst.	Inleiding.
II „	Eenige meetkunstige bepalingen en vraagstukken tot oefening.

Tweede Afdeeling. In 5 hoofdstukken worden hierin de toestanden der aarde verklaard.

III Hoofdst.	De vorm der aarde.
IV „	De grootte der aarde.
V „	De beweging der aarde.

1) Geographia Generalis. pag. 2. Divisio.

2) Deze indeeling benevens de volgorde in de behandeling der onderwerpen wordt in de Inleiding tot eene Natuur- en Wiskundige Beschouwing des Aardkloots door Joh. Lulofs, 1750 bijna geheel gevolgd.

3) Dit overzicht is ontleend aan de door Newton bewerkte Latijnsche uitgave, Cantabrigiae 1681, die hier vollediger is, zie pag. 6 enz. Naar deze uitgave zijn de meeste vertalingen bewerkt.

XXXIII Hoofdst. De afstand der plaatsen van elkander.
XXXIV „ De zichtbare horizon.
XXXV „ De scheepvaart in 't algemeen en de scheepsbouw.
XXXVI „ Het laden van ballast in de schepen.
XXXVII „ Onderwijs in de stuurmanskunst.
XXXVIII „ De streken van het kompas.
XXXIX „ De zeilkunde.
XL „ De plaats van een schip op de reis 1).

Zooals uit dit overzicht blijkt, omvat het Volstrekte deel alles, wat wij gewoon zijn onder Natuurkundige Aardrijkskunde te verstaan 2). Het Betrekkelijk deel der Algemeene Geographie omvat hetzelfde als onze afdeeling Wiskundige Aardrijkskunde, terwijl het Vergelijkende deel eene onderafdeeling van deze Wiskundige Aardrijkskunde vormt.

Wat de verdeeling der algemeene geographie in een Vergelijkend en een Betrekkelijk deel aangaat, wij moeten bekennen, den grondslag dier verdeeling niet volkomen te begrijpen, nl. van een geographisch standpunt. Naar het ons voorkomt, draagt het werk in deze vergelijkende afdeeling, wat betreft de behandelde stof, het meest een kenmerk van den tijd, waarin het geschreven werd. Uit het overzicht (XXXI tot XL) blijkt toch, dat die Vergelijkende Geographie zich hoofdzakelijk bezighoudt met de plaatsbepaling op aarde en met de scheepvaart.

Hoewel dus de term vergelijkende aardrijkskunde al zeer oud is, verstond men er oorspronkelijk niet dat onder, wat wij gewoon zijn, op het voetspoor van Ritter of Peschel, hiermede aan te duiden. Wij zouden er toe komen om de Vergelijkende afdeeling bij de Betrekkelijke in te lijven. Wel moet men, om tot de resultaten derBetrekkelijke afdeeling te komen, een anderen weg inslaan dan bij de Vergelijkende afdeeling, doch dit verschil is niet kenmerkend genoeg, om hiervoor eene nieuwe onderscheiding in te voeren. Had Varenius zich nu streng gehouden aan de bepaling, dat de Betrekkelijke Geographie alleen de aarde beschouwt in betrekking tot de hemellichamen, dan had hij bij deze afdeeling hoofdstuk XXII en XXIII, over de cirkels op aarde, en over de lengte van eene plaats, benevens hoofdstuk XXVIII, over tegenvoeters enz., moeten doen vervallen of naar het Vergelijkend deel verplaatsen. Doch daar hij deze zaken nu eenmaal bij het Betrekkelijk deel bespreekt, had hij ook de hoofdstukken XXXI tot XXXIV

1) De titels dezer hoofdstukken zijn niet altijd letterlijk weergegeven. Dikwijls hebben wij, naar den inhoud dier hoofdstukken, den titel gewijzigd, om ze meer sprekend te maken.

2) Humboldt is ook van dit gevoelen. Zie Kosmos, pag, 74.

bij het Betrekkelijk deel kunnen inlijven. En dan.... maar daar wringt hem juist de schoen. Zou in Nederland in 1650 eene geographie het licht zien, zonder behandeling van zaken, voor de scheepvaart van belang? Zou eene Geographia Generalis aan Burgemeesteren van Amsterdam in de 17e eeuw opgedragen niet zeer veel in beteekenis winnen, door ook aan de scheepvaart daarin eene afdeeling te wijden?

Varenius had lang genoeg in Holland verkeerd, om den aard van het Hollandsche karakter te leeren kennen. En dat hij dit ook werkelijk kende, blijkt uit een zijner brieven aan Jungius. Toen deze hem namelijk iets mededeelde over eene veranderlijke ster, die hij in het beeld van den Walvisch ontdekt had, en waarvan hij verzocht het een en ander uit Holland te vernemen, antwoordt Varenius, dat deze ster hier geheel onbekend is. „De ster Mercurius", (koophandel) — schrijft hij, „heeft in deze stad vele vereerders; de overige sterren geen enkele" 1).

Toch kon de scheepvaart niet onder de Betrekkelijke afdeeling vallen, en zeer waarschijnlijk was dit mede de oorzaak, dat er eene Vergelijkende afdeeling bij geschapen werd.

Wij willen hiermede volstrekt niet aanduiden, dat Varenius zou gezocht hebben naar een term, om daaronder geographie te behandelen, welke aan Burgemeesteren van Amsterdam welgevallig zou zijn. Doch Varenius was opgegroeid in eene school en in een land waar geographie aan praktisch nut ten nauwste verbonden, ja zelfs uit de praktijk des levens geboren was. Moest dit kind niet natuurlijker wijze enkele eigenschappen der ouders en grootouders door herediteit in zich omdragen. De geographie in den bloeitijd der Nederlandsche Republiek was geboren uit de omstandigheden, was een vrucht van handel en scheepvaart en noodwendig moest zij de sporen daarvan vertoonen. Doch alle eer aan Varenius, die haar zooveel mogelijk bevrijdde van de wanstaltige vormen, die deze geboorte uit onnatuurlijke ouders noodwendig medebracht. Hierdoor werd dan ook wel de scheepvaartkunde in zijne geographie behouden, maar vormde zij slechts eene toevoeging aan het Vergelijkend deel. In den loop der tijden is het Vergelijkend deel als zoodanig spoedig verloren gegaan 2), doch de naam is blijven bestaan en de juiste uitdrukking geworden van een geheel nieuw begrip.

1) Zie de bijlage bij Guhrauer, pag 378: Est ea res hic omnino incognita. Quibus rumoribus id ad vos allatum sit miror. Mercurii multos haec civitas habet cultores et contemplatores et caeterum stellarum ne unum quidem.

2) In genoemde geographie van Lulofs komt het vergelijkend deel nog voor in den zin van Varenius

Echter schijnt het, dat Varenius oorspronkelijk ook reeds het latere begrip van Vergelijkende Aardrijkskunde in zich omdroeg. Hij zegt o.a. 1) in het Vergelijkend deel „die opmerkingen te zullen geven, die uit eene vergelijking van de verschijnselen der eene plaats met die van eene andere plaats voortvloeien." Was dit in werkelijkheid doorgevoerd, dan zou reeds Varenius de methode der Vergelijkende Aardrijkskunde, welke Peschel in zijn hoofdstuk over Fjordvorming 2) zoo uitstekend naar het voorbeeld van Dana heeft uitgewerkt, gevonden hebben. Zooals wij reeds zagen, voldoet de bewerking der Vergelijkende afdeeling niet aan de bepaling die er van gegeven is. Evenwel is de geheele Geographia Generalis van de methode van vergelijkend onderzoek doordrongen, zoodat Varenius, zonder het te noemen, toch de grondlegger den Vergelijkende Geographie genoemd kan worden.

In de algemeene inleiding tot zijne Geographia Generalis geeft Varenius eene omschrijving, van hetgeen hij tot de onderwerpen der bijzondere geographie rekent (Zie bladz. 3).

Bij eene beschrijving van eenig deel der aarde moeten de verschijnselen van hemel en aarde, evenals van de menschenwereld behandeld worden. Onder die hemelverschijnselen rekent hij: 1. De verheffing der pool, of de afstand van den evenaar (de breedte); 2. De schuinheid, waarmede de dagbogen der hemellichamen op den horizon staan; 3. De lengte van den langsten en den kortsten dag; 4. De luchtstreek en de uurgordel; 5. Hitte en koude der jaargetijden; regen, sneeuw, wind (hoewel deze verschijnselen tot de aarde behooren worden zij toch door de hemellichamen veroorzaakt); 6. De sterren boven den horizon; 7. De sterren, die door het zenith gaan; 8. De snelheid van de beweging, waarmede volgens Copernicus die plaats wentelt.

Verder merkt Varenius op, dat naar de bewering der Astrologen elke plaats der aarde aan een der twaalf teekenen van den dierenriem gewijd is, en dat de planeet, welke op een bepaalden tijd in dit hemelteeken staat, dat gedeelte der aarde geheel beheerscht. Dit nu zoude nog aan de geographie van eene bijzondere plaats toegevoegd kunnen worden, doch Varenius acht die voorstelling bijgeloovig.

Tot de aardsche verschijnselen en toestanden, die de bijzondere geographie behoort te behandelen, rekent Varenius: 1. De grenzen (van een

1) Geographia Generalis, pag. 5.
2) Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde.
3) Geographia Generalis, pag. 3 Affectiones.

land); 2. De vorm; 3. De grootte; 4. De bergen; 5. De wateren (fonteinen, rivieren, baaien enz.); 6. Bosschen en woestijnen; 7. De plantengroei; 8. De delfstoffen; 9. De dieren; 10. De lengte der plaats.

Bij de menschenwereld behoort de bijzondere geographie het oog te vestigen op: 1. De gestalte, lichaamsvorm en kleur der bewoners, op den levensduur, afkomst en hun voedsel; 2. Op hun kunsten en industrie en de voordeelen daaruit voortvloeiend, op den handel, de in- en uitvoer; 3. Op het karakter der bewoners, hunne wetenschappelijke ontwikkeling scholen enz.; 4. Op hunne zeden en gebruiken bij geboorte, bruiloft en begrafenis; 5. Op hunne taal; 6. Op de staatkunde; 7. Op godsdienst en kerkinrichting; 8. Steden en beroemde plaatsen; 9. Belangrijke geschiedenissen; 10. Beroemde mannen, kunstenaars en uitvindingen van de in boorlingen.

Uit dit alles zien wij, hoe heldere begrippen reeds Varenius had van den omvang en het gebied der wetenschappelijke land- en volkenkunde. Wel droegen zijne inzichten nog het karakter van zijn tijd, doordien hij ook de merkwaardige geschiedenissen, benevens uitvindingen er in wenscht opgenomen te zien, doch deze kleine bijvoegsels doen niets te kort aan de waarde van zijn duidelijk gestelde eischen voor de wetenschappelijke beoefening der bijzondere geographie. Jammer is het, dat hij nog niet bij de tweede afdeeling de vergelijking der ligging van een land met andere tot voorwaarde heeft genoemd, dan ware reeds de methodische wetenschappelijke behandeling door Varenius voor goed vastgesteld geworden.

In de *Algemeene aardrijkskunde* worden eerst de volstrekte eigenschappen der aarde en daarna de invloeden der hemellichamen en hunne verschijnselen behandeld, die in de Bijzondere aardrijkskunde bij ieder landschap moeten toegepast worden. Hoewel eenigszins onduidelijk gezegd, heeft Varenius hierin toch tot eene schoone gedachte aanleiding gegeven, die in onzen tijd ook op de zoogenaamde Natuurkundige Aardrijkskunde nog van toepassing is. Binnen korten tijd hopen wij gelegenheid te vinden over de opvatting der geographie van onzen tijd iets in het midden te brengen, waarbij wij hierop denken terug te komen. 1)

De vraag blijft nu nog over, welke wetenschappelijke methode Varenius gevolgd heeft? Deze vraag heeft hij niet over 't hoofd gezien, maar vooraf overwogen, en zij het dan al kort, ook gedeeltelijk besproken. Zooals

---

1) Reeds is hiervan een gedeelte verschenen in de „Vragen des Tijds". Afl. Mei, '86.

Aristoteles in zijn werk over de dieren overweegt, of men eerst hunne eigenschappen moet behandelen, en daarna de dieren er aan toetsen of wel het omgekeerde, vraagt ook Varenius, of hij de algemeene eigenschappen van de aarde vooraf moet verklaren, om ze daarna op bijzondere deelen toe te passen, of dat hij de verschillende deelen der aarde afzonderlijk zal bespreken, om hierbij die algemeene verschijnselen te behandelen 1)? Varenius regelt zich ten slotte naar de verschijnselen en verklaart deze vooraf, om ze daarna op de bijzondere landschappen toe te passen.

Voor een leerboek der Algemeene geographie is deze methode van Varenius uitstekend. Ware het Varenius te doen geweest eene methode voor physisch-geographisch onderzoek vast te stellen, hij zou een anderen weg gevolgd hebben. In de natuurwetenschappen was sedert Bacon de inductieve methode met de gunstigste resultaten aangewend. Ook voor het algemeen geographisch onderzoek, dat hoofdzakelijk de natuurkundige toestand der aarde omvat, is de inductieve methode de eenige juiste. Om tot de algemeene natuurwetten, die de verschijnselen op aarde beheerschen, te komen, wijst alleen inductie den waren weg aan. Doch, zooals wij zeiden, Varenius schreef geen werk, waarin hij het wetenschappelijk onderzoek uiteenzette; hetgeen hij leverde was een leerboek voor studeerenden. Binnen de wanden van zijn studeervertrek moet hij de moeielijke taak der inductie volbracht hebben, om alleen de vrucht van dien ingewikkelden arbeid der wereld te leveren. Wij leven met den denker mede, die ons in het beloofde land voert, zonder de moeiten, die aan den tocht verbonden zijn. Uit scheepsjournalen, mededeelingen van zeevaarders, reisbeschrijvingen enz. enz. verzamelde hij de elementen, die hij, na in den smeltkroes zijns oordeels gezuiverd, en vereenigd en gerangsschikt te zijn, in zijn Geographia Generalis als een prachtig gekristalliseerd edelgesteente der wereld vertoonde. Hoewel zijn werk door de vergelijkende methode den weg wijst van het onderzoek, heeft men toch over 't geheel het *resultaat* zijner onderzoekingen voor zich.

Gaan wij tot de eigenlijke geographie van Varenius over. Na eenige bepalingen uit de meetkunde over cirkels, driehoeken, lengtematen enz., voor zoover de kennis hiervan noodzakelijk is voor de aardrijkskunde, behandelt Varenius de gedaante der aarde. Reeds lang vóór Varenius was er geleerd, dat de aarde eene bolvormige gedaante heeft, en in zijn

1) Geographia Generalis, pag. 6.

tijd was daaraan geen twijfel meer. Verschillende bewijzen der ouden brengt hij hiervoor bij, en de meeningen van Archimedes, Aristoteles onderwerpt hij aan zijne critiek. De schaduw op de maan bij maansverduisteringen, de kimduiking en de omzeiling der aarde geeft hij o. a. tot bewijzen. Over het meten der aarde gaat hij ook weder de oude schrijvers als Anaximander, Aristoteles, Eratosthenes, Hipparchus, Ptolomeus e. a. na. Doch 1615—1617 had Snellius, Hoogleeraar te Leiden, door triangulatie de lengte van een graad bepaald en hiervan kon Varenius reeds gebruik maken. Deze graadmeting wordt er vrij uitvoerig uiteengezet 1).

Zoo leverde ons land op dat oogenblik twee groote mannen op, die beide in de geographie hun naam vereeuwigd hebben. Snellius was de wetenschappelijke onderzoeker, die het stelsel der graadmeting aan het nageslacht leerde, Varenius, hoewel zelf geen wetenschappelijk onderzoeker in denzelfden zin, de heldere denker, die uit de resultaten der verschillende onderzoekingen, de feiten der algemeene geographie tot eene perspektievische eenheid deed samenloopen.

De beweging der aarde behandelt Varenius in het Volstrekte deel. Waren de onderzoekingen van Newton over de zwaartekracht reeds algemeen bekend geweest, zeker zou Varenius de beweging der aarde tot het betrekkelijke deel gerekend hebben, daar zij toch in verband staat met de andere hemellichamen. Echter blijft zelfs ook Newton in zijne uitgave het stelsel van Varenius volgehouden.

Varenius is aanhanger der school van Copernicus, zooals reeds blijkt uit het aannemen van de beweging der aarde. Al zijn de slingerproeven van Foucault en de proeven van Benzenberg nog niet bekend, toch geeft ook Varenius bewijzen voor de wenteling der aarde. Zijne bewijzen zijn echter waarschijnlijkheidsbewijzen, die nog betrekkelijk weinig waarde hebben. Zij zijn o. a.: Dat de zon als bron van licht en warmte wel het middelpunt van de bewegende planeten moet zijn; dat het waarschijnlijker is aan te nemen, dat de planeten alle om de zon en om hunne assen dan dat de zon om al de planeten zou wentelen. Zelfs maakt hij de opmerking van Galileï, dat uit de zonnevlekken de aswenteling der zon blijkt, tot een bewijs, waaruit analogisch tot de aswenteling der aarde besloten wordt. Ja, het schijnt alsof Varenius een voorgevoel heeft gehad van de latere theorie van Kant en la Place, wanneer hij zegt, dat de wenteling der zon om hare as en die der planeten om hunne assen waarschijnlijk aan denzelfden oorsprong moet worden toegeschreven.

1) De Hollandsche uitgave van 1750 is echter veel uitvoeriger op dit punt.

De jaarlijksche beweging der planeten om de zon wordt door de schijnbare beweging dier planeten waarschijnlijk gemaakt. Bradley, die de beweging der aarde uit de aberratie van het sterrenlicht verklaarde, was op dat oogenblik nog niet geboren.

Bij de behandeling van de stoffen, waaruit de aarde samengesteld is, gaat Varenius eerst weder de philosophenscholen der ouden na. De schrijver zet gewoonlijk het verschijnsel of eene hoofdzaak als stelling voorop en geeft daarna de verklaring. Als hoofdelementen rekent hij: „water, olie, zwavel, zout, aarde en een vaste geest (spiritus quidam), hetzelfde als de Mercurius der scheikundigen" 1).

Wij zullen verder niet in alle onderdeelen de Geographia Generalis van Varenius nagaan. Alleen willen wij ons tot de hoofddeelen bepalen. De aardkorst zelf beschouwt hij als met vele holen, spleten en ruimten voorzien. Varenius vindt hiervoor bewijzen in de aanwezigheid van bronnen, in de diepte der zee op vele plaatsen, in de werkelijke holen (in een berg in Spanje), in draaikolken of maalstroomen, aardbevingen, onderaardsche rivieren, zoute bronnen (die hij veronderstelt, dat uit zeewater bestaan èn dus uit de zee ontspringen) en in den hollen klank, dien de aarde op enkele plaatsen vertoont.

Ten opzichte van de zee was het in Varenius tijd nog noodig, er op te wijzen, dat de aarde zich ook onder het water voortzet. Over de kern der aarde deelt hij wel mede, dat enkelen die uit steen anderen uit aarde willen doen bestaan, doch zelf velt hij geene beslissing hierover. De vastheid der lichamen is een gevolg van het zout, dat als bindmiddel dient; wordt het zout aan een lichaam ontnomen, dan valt het in puin 2).

Dat de verticale vorm der aardoppervlakte niet altijd dezelfde blijft, maar met de tijden afwisselt, spreekt de schrijver uit in eene stelling op bladz. 69. — Daarna worden de vaste landen, eilanden en schiereilanden opgenoemd. Het aantal vastelanden bedraagt vier in getal: de Oude Wereld, de Nieuwe Wereld, het vasteland aan de Noordpool en het vasteland aan de Zuidpool. Ook de eilanden worden verder opgesomd, en daarna zelfs de landengten. De gedachte aan een groot, onbekend Zuidpoolland is bij onze schrijver nog levendig; Varenius mocht het niet beleven, dat dit hersenschimmige land uit de geographie verdween.

De eilanden worden verdeeld naar hunne grootte. Vooreerst onderscheidt hij tien groote (Brittanje....Nova-Zembla), daarna elf middelsoort

1) Geographia Generalis pag. 63.

2) „ „ pag. 68.

(Java....Friesland; niet ver van IJsland, op Zeno's kaarten bekend) tien kleine eilanden (Gilolo....Cyprus) en zeer kleine eilanden, die weder als alleen liggende en als archipels verdeeld worden.

„Onder een berg verstaat men een hoog deel der aarde, dat ver boven het aangrenzend landschap uitsteekt." Een heuvel is een kleine berg, een voorgebergte een berg die in zee uitsteekt en rotsen zijn steenen, die in den vorm van bergen boven de zee en het land uitsteken" met deze definities begint het hoofdstuk over gebergten 1). Over het meten van de hoogte der bergen volgen verder eenige opgaven. Ook maakt Varenius reeds de opmerking, dat de bergen geen inbreuk maken op de rondheid der aarde.

In den tijd van Varenius bestond er reeds verschil van gevoelen over het ontstaan van de gebergten. Dat velen in zijn tijd nog vasthielden aan de Goddelijke scheppingsmythe der gebergten, is zeer wel begrijpelijk, doch Varenius voert tegen hen aan, dat er bergen bestaan hebben, die door onderaardsche holen weggezonken en geslecht zijn, en dat de door bovennatuurlijke kracht gevormde werken niet door de natuurkrachten kunnen verwoest worden. Uit de groote menigte schelpen, die in Gelderland in de heuvels gevonden worden, besluit hij, dat de bergen langzaam aangroeien. Hij meent, dat deze Geldersche heuvels door den wind gevormd zijn, die het zand medevoerde, hetwelk later door den regen beklonken is. (Zandverstuivingen.) Doch de groote bergen zijn even oud als de aarde zelve, meent Varenius 2).

Jammer is het voorzeker, dat Varenius niet bekend was met de werken van den grooten Italiaan Leonardi da Vinci, die reeds leerde, dat de planten- en dierenfossiliën op de bergen een bewijs zijn, dat deze eens door water bedekt werden 3). Misschien zouden deze feiten Varenius tot eene goede theorie der bergvorming geleid hebben.

De invloed der bergen op de vorming der hydrometeoren was ook reeds aan Varenius bekend. Uit de verhalen van reizigers wist hij, dat in Azië en Peru op de bergen dikwijls regen heerschte, terwijl in de valleien de zon scheen 4). De verklaring van dit verschijnsel, die tijdens Varenius in zwang was, als zouden de bergen door geheime kracht de

1) Geogr. Generalis, pag. 84.

2) Geogr. Generalis, pag 94.

3) Venturi. Essai sur les ouvrages physico mathematiques de Leonardo da Vinci § 5 pag 12 enz. Parijs 1797.

4) Geogr. Generalis, pag 95.

wolken aantrekken, komt hem onjuist voor. Hij zegt hiervan het volgende: „De waterdruppels in den dampkring, die de bergen het eerst bereiken en dus ook daar eerst voor goed aan de lucht onttrokken worden, laten in de lucht, als zij gevallen zijn, eene ledige plaats achter. Deze ruimte wordt weder aangevuld door de daarnaast liggende droppels en zoo ontstaat er een aandrang van de lucht en waterdroppels naar den top des bergs toe." — Voorzeker, hoewel wij met deze verklaring geen vrede hebben, heeft toch Varenius iets aangevoerd, dat niet vegeten mag worden bij de regenverschijnselen.

Op 't gebied van 't vulkanisme hebben wij aan Varenius de eerste „vulkanische Ortskunde" te danken 1). Van den Etna, de Helca, de Vesuvius, een vulkaan op Java, de berg Ginnapi op een der Banda eilanden, de berg Balaluanum op Sumatra, de vulkanen op de Molukken, op de Japansche eilanden, op de Philippijnsche eilanden, in Nicaragua en Peru geeft hij beschrijvingen. Ook vermeldt hij nog van een vulkaan ten oosten der Jenissei, welke er volgens 't verhaal der Russen moest bestaan. Dit laatste is zeker uit verkeerde bron geput, iets wat wij Varenius niet euvel mogen duiden. Verder maakt hij ook reeds de onderscheiding in uitgebluschte en werkzame vulkanen. Als uitgebluschte vulkanen kent hij er in Brazilië. Angola, St. Helena en Ascencion, waar men aarde vindt, die uit gesmolten mijnstoffen bestaat, rekent hij eveneens daartoe 2).

De oorzaak der vulkanische werkzaamheid ligt, volgens Varenius, in het in brand geraken van de zwavelachtige en pekachtige stoffen in de aarde. De theorie van het centraalvuur in onze planeet, waarover Philo Judaeus, een Alexandrijn tijdens Caligula Claudius reeds iets geleerd had en die in zijn geschrift Quod mundus sit incorruptibilis, reeds zegt: quoties ei (namelijk igni in terra incluso) datur spirare, secum rapit etc. 3), bijna de uitdrukking van Humboldt over de veiligheidskleppen der aarde, schijnt Varenius niet gekend te hebben. Ook van de meeningen der Pythagoreërs en van Empedocles over de gloeiend vloeibare aardkern zegt hij niets.

Verder volgt de beschrijving van holen, waarvan hij eenige, minder beteekenende kent en van mijnen en bosschen.

De woestijnen onderscheidt Varenius in vier soorten: als zandige, moerassige en steenachtige woestijnen, benevens heiden. Dat Afrika de meeste

1) O. Peschel, Geschichte der Erdkunde, pag 428.

2) Geogr. Generalis, pag. 110

3) Citaat bij Peschel. Gesch. der Erdkunde, pag. 65.

woestijnen heeft, is Varenius bekend. De woestijnen in Duitschland noemt hij heiden.

Hierop volgt de hydrographie. De wateren zijn door Varenius onderscheiden in vier soorten: 1. Oceanen en Zeeën, 2. Rivieren en versch water, 3. Meren, moerassen en poelen, 4. Minerale wateren.

De Oceaan wordt verdeeld in 4 groote, afzonderlijke deelen 1), 1. de Atlantische Oceaan, 2. de (Pacific) Oceaan of Groote Zuidzee, 3. de Groote Noordzee (Oceaan Hyperboreus) bij het vasteland der noordpool, 4. de Zuider Oceaan bij het vasteland der zuidpool. Daarop wordt elk der Oceanen en zijne onderdeelen beschreven.

Uitvoerig wordt er vervolgens stilgestaan bij den bolvorm, dien de oppervlakte des Oceaans noodwendig moet aannemen. Eveneens vestigt hij de aandacht op het gezichtsbedrog, dat de oppervlakte der zee op grooten afstand hooger schijnt te liggen dan in de onmiddellijke nabijheid, waarvan de verklaring in de Engelsche uitgave met platen wordt opgehelderd. Ook de vraag, of het niveau der zeeën een zuiveren bol zou vormen, en of enkele wateren ook hooger staan dan andere, wordt uitvoerig besproken. Hij vermeldt, dat de doorgraving der landengte van Suez daarom tegengegaan werd, omdat de algemeene meening was, dat het water in de Indische en Roode zee veel hooger staat dan in de Middellandsche zee, en dat daardoor Noord-Egypte overstroomen zou. Varenius deelt dit bezwaar echter niet, maar gelooft, dat, zoo dit binnenloopen van water uit de Roode zee plaats had, de Atl. Oceaan niet zooveel water in de Middell. zee zou doen stroomen. Hier heeft dus Varenius blijkbaar het oog op de zeestrooming door de straat van Gibraltar in de Middell. zee 2). De kosten en omvang van het werk en het gebrek aan goede waterbouwkundigen in Egypte acht Varenius een grooter bezwaar.

Doch om op de zaak terug te kunnen, gelooft hij, dat alle zeeën wel even hoog zullen staan, maar tevens dringt hij op het doen van waarnemingen hierover aan.

De diepte der zee vermindert door de bezinksels van klei en zand 3). Het water der zee, bewijst Varenius, wordt niet aangevoerd door bronnen zooals de ouden meenden, maar door rivieren; de zeeën vormen als het ware groote bekkens, die het overtollige water der aarde bevatten en bewaren.

Over den oorsprong van het zout der zee sprekend, geeft Varenius

1) Geogr. Generalis, pag 121.

2) Geogr. Generalis, pag. 143 enz.

3) Geogr. Generalis, pag. 152.

eerst eene critiek op de meeningen van Aristoteles en Scaliger en spreekt als het waarschijnlijkste gevoelen uit, dat het uit de vaste aarde (waarvan hij vroeger het zout eene der elementen noemde) werd aangevoerd en opgelost in het water 1).

De tiende stelling op bladz 163 luidt: „Hoe meer men de polen nadert, des te minder zoutdeelen bevat het zeewater, doch hoe dichter men bij den evenaar komt, des te meer zout bevat het." Deze stelling, welke na de nieuwste onderzoekingen wel niet volkomen meer wordt toegegeven, heeft toch langen tijd als eene onomstootelijke waarheid gegolden.

De verklaringen van Varenius zijn dan ook ten deele zeer goed. Als eerste oorzaak hiervan geeft hij op de grootere verdamping aan den evenaar, waardoor de zoutdeelen achterblijven. Deze verklaring is volkomen juist. Verder meent hij, dat door de warmte van het water het zout meer prikkelt, zoodat het daardoor in de warme gewesten schijnbaar zouter wordt. Ook zegt hij, dat het verschil in zoutgehalte een gevolg is van de hoeveelheden zouten, welke de bodem der wateren bevat. Dat in de noordelijke gewesten meer regen en sneeuw gedurende alle jaargetijden valt en dat in de tropen het slechts in een jaargetijde regent, in welken tijd ook hier het water betrekkelijk minder zout bevat; dat het warmere water der heete gewesten meer zout oplost en dat de uitmondingen van rivieren het zoutgehalte van het water verminderen, noemt hij als verdere oorzaken van het verschillend zoutgehalte in onderscheidene deelen der zeeën.

Dat het soortelijk gewicht van het zeewater grooter is en het vriespunt lager ligt, dan bij zoet water, wordt propositio XII en XIII 2) vermeld. Hoewel niet volkomen in dezelfde beteekenis als tegenwoordig, geeft hij het zoutgehalte toch als oorzaak daarvan op.

Met het water, dat de rivieren naar zee voeren, weet Varenius niet volkomen raad. Gedeeltelijk laat hij het o. a. door onderaardsche kanalen weer naar de bronnen der rivieren terugkeeren, gedeeltelijk wordt het als waterdamp aan de zee ontvoerd en naar het vasteland gebracht.

De naam der Roode zee, meent Varenius, dat afkomstig is van het roode zand op de oevers, hoewel vele schrijvers hierover anders denken.

Onder de bijzonderheden van verschillende zeeën wordt ook de Sargasso-zee behandeld 3). Varenius zegt, dat de zee er bedekt is met een

---

1) Geogr. Generalis, pag. 162.

2) Zie Geogr. Gen. 168—169.

3) „ „ „ 171.

kruid, hetwelk de Hollanders Kleine Peterselie, de Portugeezen Sargasso noemen. „De bladen van dit kruid liggen zoo dicht op het water verspreid, dat men er het water nauwelijks door kan zien. Bij stil weder kunnen de zeelieden er slechts moeilijk doorzeilen. Men weet niet waar dit kruid van daan komt, daar die zee te ver van het land is, om het daarvan te verkrijgen en van den bodem der zee komt het ook niet, daar de zee hier zeer diep is."

Ook van de aanwezigheid van roode en witte koralen enz., wordt in dit hoofdstuk mededeeling gedaan. Verder behandelt Varenius het lichten der zee, dat hij echter niet verklaren kan. Newton geeft in de Engelsche uitgave van 1681 ook geene oplossing van deze vraag, hoewel hij in zijne natuurkundige werken het reeds verklaarde uit de trilling van de deelen der lichamen bij verhitting, rotting, wrijving enz. Zoo zegt hij daarin o. a., dat het zeewater na storm steeds licht geeft 1). De bijgeloovige dwaling over het wezen van de zee, die door Keppler zelfs nog werd gehuldigd, namelijk dat zij een levend wezen zou zijn, dat ademt enz. moest zelfs Varenius in 1651 nog bestrijden.

Propositio II 2) zegt over de beweging der zee: „Als een deel des Oceaans bewogen wordt, komen al hare deelen in beweging en wel te sterker, naarmate zij dichter bij de oorzaak van beweging zijn." Deze stelling, welke Varenius nader verklaart, is zeer belangrijk. De physische wet over de voortplanting der beweging in vloeistoffen, welke de helaas te vroeg ontslapen Zöppritz in den laatsten tijd eerst nader onderzocht en op de zeestroomen heeft toegepast 3) was dus Varenius niet slechts in beginsel bekend, maar werd door hem zelfs op de beweging van het zeewater toegepast.

Ook de merkwaardige beweging der zee in de tropen van het oosten naar het westen, de Equaturaalstroom, is in de Geogr. Gen. 4) beschreven. Van het ontstaan dezer strooming had Descartes reeds eene verklaring gegeven. Varenius critiseert deze verklaring. Hoewel hij zelf geene voldoende oorzaak er voor vinden kan, twijfelt hij er toch aan, of de passaten wel in staat zullen zijn deze beweging dee waters voort te brengen. Er bestaat dus bij Varenius een heilige twijfel, die hem

---

1) Newton, Optics or a treatise of the reflexions, inflexions and colours of light 1704, bladz. 314.

2) Geogr. Gen. 175.

3) Wiedemans Annalen 1878.

4) Pag. 179.

behoedt voor een overijlden stap. Hadden de levensomstandigheden hem tijd geschonken over alles nog verder na te denken, had hij, strijdende met broodzorg, niet snel moeten arbeiden om door het honorarium van zijn werk in zijn bestaan te voorzien 1), waarschijnlijk zou hij de theorie der zeestroomen reeds voor onze tijden hebben uitgewerkt. Elders 2) spreekt toch Varenius reeds van den invloed der winden op de stroomen der zee. Er was dus maar eene schrede noodig, om tot de theorie der 19e eeuw te komen. Doch geen der herdrukken kon door den genialen ontwerper worden nagezien; aan zijn arbeid had hij zijne gezondheid ten offer gebracht. Zijn twijfel bleef dus ook in de herdrukken bestaan.

Zelfs de Equatoriale tegenstroom in den Atlantischen Oceaan, de Guineastroom, dien Varenius kent en nauwkeurig beschrijft 3), verklaart hij gedeeltelijk uit den Equaroriaalstroom, die door de Amerikaansche kust teruggedreven wordt (Oceanum ab Americae littore repulsum remare aliquantum versus Orientum). Zoo stond Varenius reeds bijna op het standpunt van Zöppritz in onze eeuw.

In de verklaring van ebbe en vloed volgt Varenius gedeeltelijk de werveltheorie van Descartes, die hij toelicht en aanvult. Deze verklaring was echter geheel onjuist, en zelfs Newton, de ontdekker van de zwaartekracht, deelt zijne verbeterde verklaring uit de aantrekkingskracht der hemellichamen niet mede. Uitvoerig wordt verder het verschijnsel behandeld, de tijd van hoogwater nagegaan, enz.

Als oorzaak, waardoor de groote Zuidzee stiller en kalmer is (een verschijnsel dat wij een oogenblik met Varenius aannemen) dan de Atlantische Oceaan, wordt opgegeven 4), dat de beweging van het water in het westen niet gestuit wordt door de kusten, zooals in den Atlantischen Oceaan het geval is. Dit enkele voorbeeld zij reeds een bewijs, hoe Varenius in de geographie door vergelijking tot de oorzaken zocht door te dringen. Geheel het absolute deel is van dien geest doordrongen, zoodat Humboldt dan ook met recht zegt 5) dat „die Allgemeine Erdbeschreibung des Varenius in ihrem ganzen Umfange eine vergleichende ist, wengleich der Verfasser das Wort Geographia comparativa in einer viel

1) Dr. A. Breusing, Peterm. Mitth. 1880, pag. 140.

2) Propositio VIII, pag. 179.

3) In mijne uitgave, Amsterdam 1651, ontbreken eenige bladz.; ik gebruik hier de Eng. uitgave 1681, pag. 138—139.

4) Pag. 143, Eng. uitgave.

5) Humboldt. Kosmos Deel 1 pag. 74.

eingeschränkteren Bedeutung gebraucht." In alles vergelijkt Varenius zooveel mogelijk de verschijnselen met elkander, voegt de soortgelijke bijeen en komt daardoor tot onderscheiding. Na die onderscheiding en indeeling klimt hij tot de oorzaken van de verschijnselen op, die door de vergelijking meestal gevonden worden. Wel was het materiaal nog gering, doch de methode is door den aanleg van Varenius zooveel gevolgd, als het beschikbare materiaal hem daartoe in staat stelde. Bij de behandeling der meren komt deze methode ook weder duidelijk aan het licht 1). Eerst worden de meren opgenoemd, daarna vergeleken en ingedeeld en zoo geraakt Varenius tot de verklarig van hun oorsprong.

Bij de rivieren 2) is de opsomming wel niet zoo volledig, maar worden toch de merkwaardigste rivieren naar hunne eigenschappen vergeleken. Zoo o. a. de overstroomingen van den Nijl, den Ganges en de Indus. Zeer belangrijk uit een oogpunt van methode is de behandeling der bronnen en van den oorsprong van het bronwater. De slot-conclusie is, dat het bronwater gedeeltelijk uit de zee afkomstig moet zijn, dat niet door onderaardsche kanalen, maar door de poriën in gesteenten en aarde naar de bronnen doordringt. In die poriën wordt meteen het water gezuiverd en blijft het zout in de aarde achter. Verder worden de bronnen ook met regenwater gevoed, dat in de aarde doorzijpelt.

Over bijzonderheden van vele rivieren, waarbij er o. a. zijn, die een gedeelte van hun loop onder de aarde hebben, en over andere zaken, wordt afzonderlijk gehandeld.

Belangrijk is de beschrijving van de voornaamste rivieren. De Nijl neemt hierbij de eerste plaats in 3). Over de bronnen van den Nijl meent Varenius te weten, dat ze op ± 10° Z. B. in het Zaire-meer gelegen zijn, en dat dit meer door het Maangebergte omringd wordt. In den regentijd, die in de tropische gewesten den winter verbeeldt, wordt het Nijlmeer door overvloedig regenwater zoo gevuld, dat dit aanleiding geeft tot de periodieke overstrooming dezer rivier. De bergen om dit meer bevorderen dien regenovervloed zeer. Het grondbeginsel van Varenius was dus zeer juist. Bij Indus en Ganges worden uit dergelijke oorzaken de overstroomingen verklaard.

Over de minerale wateren sprekend, komt Varenius door vergelijking eerst weder tot de indeeling, en daarna tot de verklaring, terwijl

1) Geogr. Generalis, pag. 217 enz.
2) „ „ „ 231 „
3) „ „ „ 261 „

hij tevens over den invloed van het klimaat op de bronnen spreekt. Zoo worden ook de heete bronnen behandeld, hoewel hij in de verklaring van het ontstaan der warmte nog ver van het tegenwoordige standpunt der wetenschap verwijderd staat.

Hoewel de petroleum als belangrijk handelsartikel eerst in deze eeuw algemeen bekend werd, geeft toch Varenius reeds eene opsomming van de bronnen, die aardolie geven. Zelfs zegt hij, dat op de meeste warme bronnen een weinig aardolie drijft, zooals bijv. in Napels bij de Petroleaansche baden. (In regni Neapolitani thermis quae dicunter balneum Petrolei) 1).

De verhouding van land en water op de aarde bekent Varenius nog niet zeker te weten; doch hij meent, dat beide wel nagenoeg gelijke oppervlakte zullen beslaan. Echter is die verhouding niet altijd dezelfde geweest en zal ze niet altijd dezelfde blijven. Het water kan door verschillende oorzaken het strand verlaten of verder naar het land doordringen. Ook de meren blijven niet altijd bestaan, zooals Holland door voorbeelden aantoont. Zelfs voorspelt hij, dat de Zuiderzee met der tijd zooveel zal aanslibben, dat Tessel met het vaste land verbonden wordt 2).

De aanslibbing der wateren wordt uitvoerig behandeld in Propositio IX 3). Hierin wijst Varenius er op, hoe de zee door golfslag zandbanken kan samenbrengen, en tot droog land vormen. Dit zijn dus de vormingen, welke Kirchhoff de „opgeworpen eilanden" noemt 4). Duidelijk worden deze aangewezen op bladz. 325. De oorzaken van het bezinken der stoffen aan den mond der rivieren, door het breeder worden van den stroom en door het zeewater, worden reeds juist verklaard. De invloed van winden en getijden op de aanslibbing zijn verder nauwkeurig nagegaan.

Als voorbeeld van uitgebreide alluviale vorming geeft Varenius Egypte op. Nieuw was dit idee wel niet, daar reeds Herodotus de uitdrukking, „dat Egypte een geschenk van den Nijl is" van den Milesiër Hecataeus had overgenomen. De vorming van het Chineesche laagland acht Varenius ook op deze wijze te moeten verklaren. Holland, Zeeland en Geldertland moeten door de zee aangeslibt zijn, hoewel ook de rivieren er hunne toe bijbrachten.

Vele eilanden zijn volgens Varenius door doorbraken der zee ontstaan; Sumatra is hierdoor van Malakka gescheiden, Ceylon van Indië.

1) Geogr. Generalis, pag. 302 enz.
2) „ „ „ 318 „
3) „ „ „ 318 „
4) Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie 1882, pag. 169.

Zelfs deelt hij mede, dat de Indianen op de kust van Malabar verhalen, dat de Maladiven eenmaal aan het vaste land van Voor-Indië verbonden waren 1), terwijl hij meent, dat eens de zee de nauwe straten tusschen vele dier eilanden weer zal aanvullen met haar slib. Nog gaat Varenius verder. Hij spreekt zelfs het vermoeden uit, dat alle eilanden tusschen 't vaste land van Azië en Amerika door de zee ontstaan zijn, die tusschen de deelen van 't land is doorgedrongen en 't eene deel lands van 't andere heeft afgesneden.

Er is niets nieuws onder de zon. De theorie van het zinkingsgebied van Wallace, hoewel niet geheel op dezelfde wijze, was reeds in 1651 uitgesproken. Lemuria, hoewel niet bij den naam van Sclater genoemd, speelde reeds door het brein van Varenius. Dit theoretische landschap moest in onze eeuw opnieuw in het systeem der wetenschap eene plaats innemen; het verhuisde voor korten tijd naar het land der fabelen, totdat in den laatsten tijd het weder tot het rijk der werkelijkheid teruggebracht wordt in de studiën van den scherpzinnigen Oostenrijkschen geoloog Suez 2). Ook de hypotetische wetenschap heeft haar cirkelgang!

De invloed van het water op het relief des aardbodems wordt nauwkeurig nagegaan en duidelijk met al zijne bijzonderheden in 't licht gesteld Merkwaardig is ook de XIX propositie 3) die zegt, dat er in het midden. van den Oceaan slechts enkele eilanden en geene „eilandengroepen bestaan, uitgezonderd bij groote eilanden of nabij het vaste land." Is het niet, of Peschel's opstel over de eilanden 4) voor ons ligt? Ook in de verklaring gaf de groote meester reeds het voorbeeld aan, dat door den scherpzinnigen Duitschen geograaf in zijn veelgelezen werken bijna werd gevolgd 5). Deze eilandengroepen zijn ontstaan door afscheuring van het vaste land, waarbij zij zich bevinden, zegt Varenius 6). De eilanden in de Golf van Mexico worden ook hiertoe gebracht.

De atmospheer is het laatste deel van de Absolute Algemeene Geographie. „De dampkring is de gansche ruimte om de aarde, waarin de dampen hangen, en het is onzeker of er iets anders dan dampen in zijn", zegt Propositio II 7). Boven den dampkring volgt de ether.

---

1) Zie Geogr. Generalis, pag. 326 enz. hierover.
2) Suez, Das Antlitz der Erde. Deel I, pag. 537.
3) Geogr. Generalis, pag. 337.
4) Peschel, Neue Probleme.
5) Peschel, Neue Probleme.
6) Geogr. Generalis, pag. 337.
7) „ „ „ 339.

Het beginsel van de stelling op pag. 343, 1) dat „de dampen niet uit zichzelve *opstijgen*, maar naar boven *gedreven* worden, en dat de lucht altijd zwaarte bezit," is in de physische geographie van den lateren tijd dikwijls geheel uit het oog verloren. Wie herinnert zich niet de foutieve voorstelling uit vele vroegere leerboeken, volgens welke door de verwarmde en opgestegen lucht aan den evenaar er bij de aarde een luchtledig gevormd werd, dat aangevuld moest worden, en waardoor dus de passaatstroomen ontstonden?

Op de uitzetting der lucht door de warmte wordt ook gewezen en de juiste conclusie hieruit getrokken, 2) dat de hoogte van den dampkring afwisselt en overdag grooter moet zijn dan bij nacht.

Onder de lichtverschijnselen in den dampkring wordt over de straalbreking en de schijnbare plaats der hemellichamen uitvoerig gehandeld en door berekening de grootte der straalbreking aangetoond. Zoo wordt ook het schemerlicht volkomen juist verklaard, als ontstaan uit de terugkaatsing der lichtstralen door de bestanddeelen van den dampkring 3). Als grenspunt voor de schemering wordt de diepte der zon van 18° onder den horizon opgegeven.

Bij den aanvang van zijn hoofdstuk over de winden komt er eenigen twijfel op in den schrijver over den omvang van het eigenlijk gebied der geographie. Deze twijfel kan niemand bevreemden en is zelfs in onzen tijd nog niet tot zekerheid gekomen. Telkens wordt ook thans nog de vraag te berde gebracht, of de geographie tot de natuurwetenschappen of tot de historische faculteit behoort 4). Door de aanraking met zoo menigen tak van wetenschap wordt dikwijls het hulpmiddel der geographie voor de geographie zelf aangezien. Doch aangezien de toepassing van verschillende wetenschappen op de geographie eene bijzondere richting in de kennis dier wetenschappen vereischt, behoeven ze dikwijls voor den toekomstigen geograaf eene speciale behandeling. Nu wachtte men zich wel, die hulpwetenschap voor de geographie zelf aan te zien; alleen heeft de geograaf heeft ze noodig voor zijne studie.

Varenius nu zegt, dat de verklaring van het ontstaan van den wind wel meest behoort tot de natuurkunde, doch, wijl ze eveneens aan de geographie verwant is, wil hij er kortelijk over spreken 5). Daar ook in de vroegere

1) Geogr. Generalis, pag. 343.
2) „ „ „ 345.
3) „ „ „ 378.
4) Zie Bos. De plaats der aardrijkskunde en Dozy: Vragen des Tijds 1881, pag. 213.
5) Geogr. Generalis, pag. 387.

hoofdstukken dikwijls zaken behandeld zijn, die een zuiver physisch karakter dragen, verwondert het ons, deze opmerking eerst hier te hooren. Doch om 't even wáár, de bedenking wordt gemaakt en getuigt vóór den schrijver, die zijn onderwerp steeds overweegt, en onder het samenstellen het plan nam en meer vaststelt, dat hij in zijn geheel onmogelijk vooraf kon omvatten.

De winden ontstaan uit verschillende oorzaken. Daar de wind niets anders dan eene bestendige toestrooming en voortstuwing van lucht is, zijn alle oorzaken, die het eene tot stand brengen ook oorzaken van het andere. De hoofdoorzaak van den wind is de zon. Door de warmte wordt de lucht uitgezet en deze uitzettende lucht stuwt de omringende luchtdeeltjes voor zich uit 1). Doordien nu de zon zich dagelijks van 't O. naar 't W. beweegt, wordt die uitzettende lucht bestendig naar 't W. verplaatst, en dit is de oorzaak, dat in de tropen bestendige oostenwinden waaien 2), (passaten).

Niemand kan ontkennen, dat de verklaring goed gevonden is. Toch is het bijna te verwonderen, dat Varenius niet tot de rechte verklaring gekomen is, daar hij reeds op bladz. 351 opmerkt, „dat het eigenlijk niet de warme lucht is, die beweegt, maar wel de lucht van naburige plaatsen, welke door voortdurende persing gedrongen, naar de warme lucht stroomt. In de uitzetting der wolken door de zon, de smelting van sneeuw en ijs, den verschillenden stand der maan en de sterren, de verdichting en verdunning der lucht door warmte en koude, en in de daling der wolken, die daardoor de benedenlucht voortpersen, ziet Varenius verdere oorzaken van den wind.

Varenius deelt verder de opmerking mede 3), dat de noorden- en oosten-winden krachtiger zijn dan de zuiden- en westen-winden. De verklaring hiervan vindt hij in de meerdere dichtheid der lucht, die uit het Noorden en Oosten komt. Deze opmerking en verklaring getuigen zeer voor den opmerkzamen blik, waarmede Varenius moet hebben waargenomen.

Bij de beschrijving der passaten wordt ook opgemerkt, dat door het land de regelmaat der passaten verbroken wordt en dat ze met de jaar-

1) Geogr. Generalis, pag. 393.

2) Anaximenes en Anaxagoras moeten ook reeds geleerd hebben, dat door de zon, als zij de dichtere dampen door de warmte uitzet, luchtstroomen te voorschijn geroepen worden. O. Peschel, Geschichte der Erdkunde, pag. 7).

3) Geogr. Generalis, pag. 398.

getijden verschuiven. Al heeft dus Varenius ons hun ontstaan niet volkomen juist verklaard, toch heeft hij de groote verdienste, hetgeen daarover bekend was, tot een systeem samen te vatten. Eerst Halley 1) mocht het gelukken eene juiste verklaring der passaten te geven. In de latere Engelsche uitgaven wordt deze er dan ook bij vermeld en zelfs op eene windkaart het passaat systeem voorgesteld.

De moessons, die veel vroeger bekend waren dan de passaten, worden uitvoerig beschreven, met bijvoeging van den tijd, waarin zij voor verschillende plaatsen waaien.

Ook de bij de ouden bekende Etesiae, de koude noordenwinden in Griekenland, worden besproken en hun oorsprong tot het smelten van de sneeuw op het Maangebergte teruggebracht 2). In de verklaring van de land- en zeewinden volgt Varenius hetzelfde stelsel van uitzetting als bij de passaten.

Stormen ontstaan 3) door het vallen van wolken, die gedurende dien val de lucht voor zich uitdrijven. Doch verder meent hij ook, dat ze kunnen ontstaan door zwavelachtige geest (spiritus sulphureum), die in de wolken aanwezig is, en uitbarst, evenals de lucht in gebotteld bier na verhitting. Echter voegt hij er bij, dat de eerste oorzaak meer waarschijnlijk is dan de laatste.

De windstilten bij den Evenaar kan Varenius nog niet verklaren. Omtrent de stormen in den Indischen Oceaan weet hij, dat deze met de kentering der moessons veel plaats hebben.

Hiermede zijn wij genaderd tot het einde van het absolute deel der Geographia Generalis. De overige afdeelingen, het betrekkelijke-, en het vergelijkende deel, die hoofdzakelijk wiskundige aardrijkskunde omvatten, zullen wij hier niet nagaan. Uit hetgeen wij reeds uit de Geographia Generalis leerden kennen, blijkt voldoende, hoe helder de inzichten van Varenius waren in het wezen der Algemeene geographie. Dat hij dikwijls mistastte, mag men, bij de uitgebreidheid van het veld en de geringe hoeveelheid bouwstoffen, in dien tijd voorhanden, hem niet euvel duiden. Doch door zijne methode, door zijne helderheid van verklaring en het bijeenbrengen van zooveel, wat voor dien tijd in alle hoeken verspreid lag, heeft hij eene verdienste voor de geographie, die nooit mag vergeten worden.

---

1) Halley, Phylosophical Transactions of the Roy. Soc. of London. Vol. 16 (1686)

2) Geogr. Generalis, pag. 418 enz.

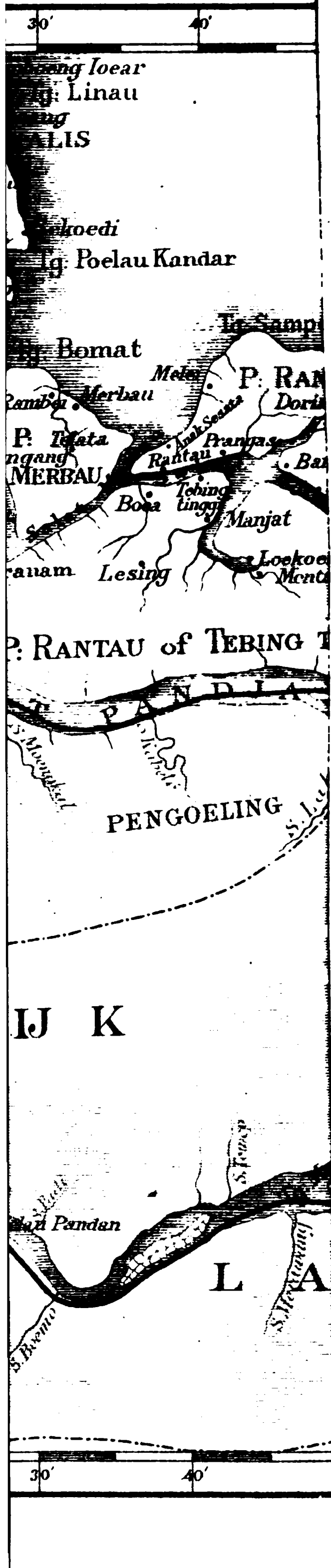
3) „ „ pag. 431 enz.

Moge deze bijdrage er toe medewerken, om een der meest verdienstelijke mannen van ons Vaderland voor de geographische wetenschap de hem toekomende plaats te doen innemen in de historie van Neerlands roem op het gebied der wetenschap, waar tot hiertoe die naam helaas! vergeefs gezocht werd.

Amsterdam, 20 October 1885.

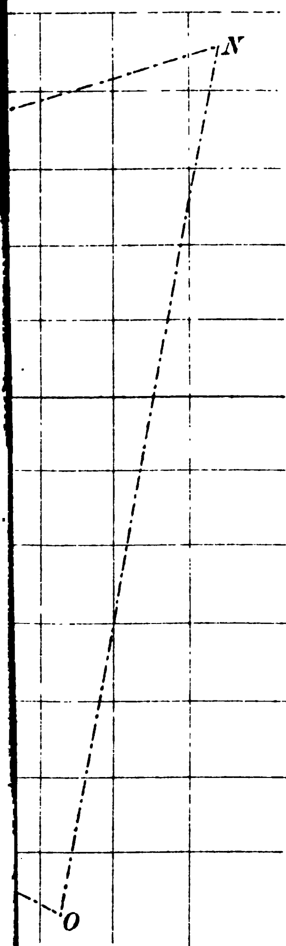
BILA

Marbo

30′
40′
Tg: Linau
ALIS
Tg: Poelau Kandar
Tg: Bomat
Merbau
P: Tefata
MERBAU
Rantau
Tebing
tinggi
Boea
Manjat
Lesing
P: RANTAU of TEBING
PENGOELING
IJ K
Pandan
L A
30′
40′

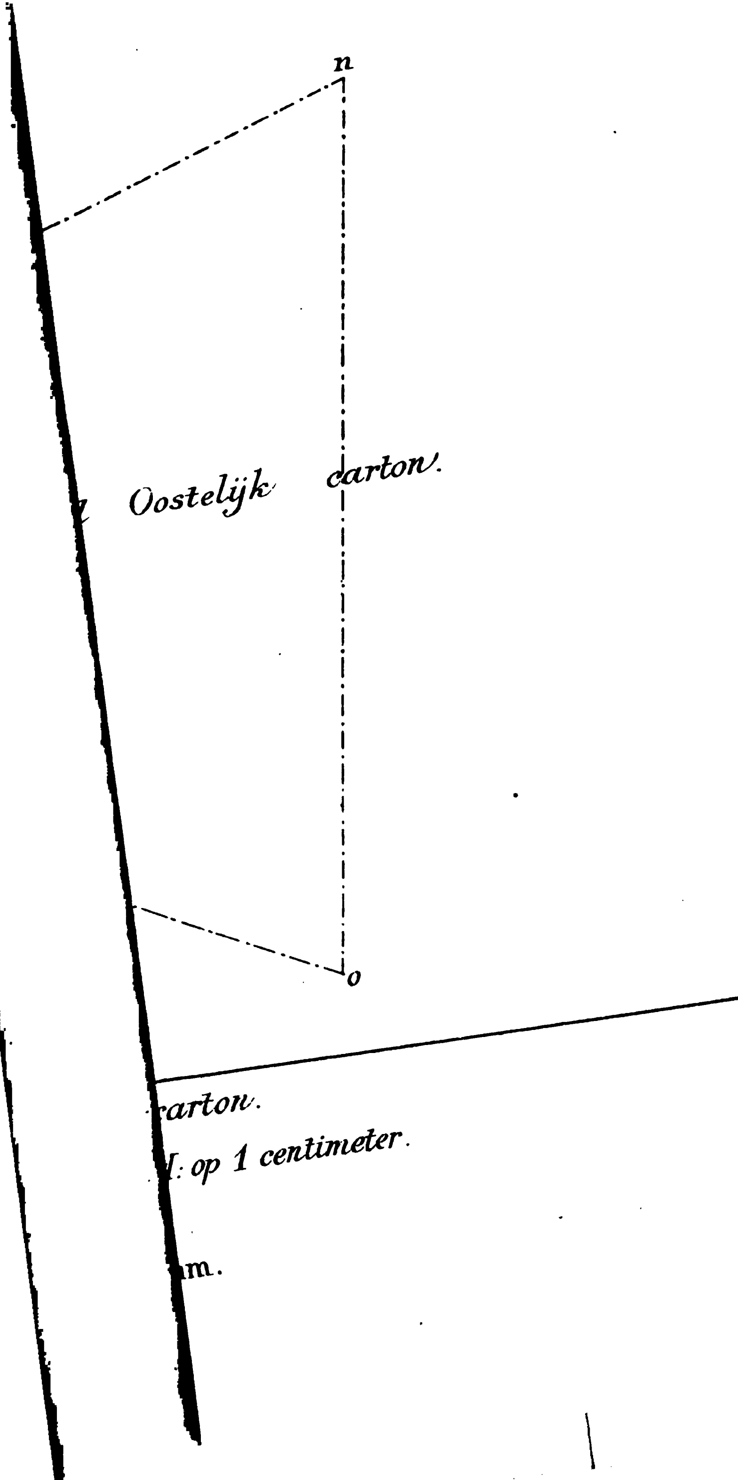
5000 of 250 M:op 1 centim:

timeters.

n.

№ 4.

K. Martin, ad nat. del.

P. W. M. Trap, impr.

HET

PANE- EN BILA-STROOMGEBIED

OP HET EILAND

SUMATRA

(Studiën over Bataks en Bataksche landen)

DOOR

J. B. NEUMANN
Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

DERDE AFDEELING.

ETHNOLOGIE.

EERSTE BOEK.

Bevolking.

De bevolking van het stroomgebied, met uitzondering van die aan den benedenloop van Bila en Pane, voornamelijk nabij de zeekust, behoort tot nog toe tot het Batah-ras. Tot nog toe — want niet alleen dat de Batahs zich te gaarne als Maleiers willen voordoen en als eene der eerste voorwaarden om daartoe gerekend te worden, zich verplicht achten het oude geloof af te zweren en den islam aan te nemen, maar langzamerhand komen ook verbindingen van Maleiers met Batahsche vrouwen tot stand, wat vroeger nooit geschiedde of tot de zeldzaamheden behoorde. Het stelsel van uitsluiting, het weren van vreemdelingen maakte dit vooreerst onmogelijk; daarenboven verschilde de adat betreffende het huwelijk bij de Batahs te zeer met die van de naastbijwonende Maleiers, dan dat deze zich ter wille van Batahsche schoonen zulke groote opofferingen zouden hebben willen getroosten, als het huwelijk naar Batahsche instellingen vorderde.

Nu betere communicatie, meerdere veiligheid, bescherming van het N. I. Gouvernement als van zelve de vermenging van verschillende natiën medebrengen, zal ook het Batahsche type in deze landen wel spoedig verdwijnen — te eer, daar de adat van het huwelijk reeds gewijzigd is en in het Batahsche leven het huwelijk bij *semondo* 1) meer en meer algemeen wordt.

---

1) Het huwelijk bij *semondo* is eene Maleische instelling, die de vrouw tot hoofd van het huisgezin maakt, waarbij zij het recht heeft te eischen dat de man bij haar en hare familie inwoont. Zij kan echter van hare familie de toestemming erlangen haren man te volgen.

Meen ik bijna de geheele bevolking tot het Batahsche ras 1) te moeten brengen, het is er verre vandaan dat zij overal hetzelfde type te aanschouwen zou geven. Het kan den opmerkzamen beschouwer niet ontgaan, dat de bevolking van het benedenstroomgebied dikwijls eene geheel andere physiognomie bezit dan die van het bovenstroomgebied en dat ook in dit gedeelte de verschillende physiognomiën onderling aanmerkelijk verschillen. Het is daarom moeilijk en zelfs gevaarlijk het eene of andere type als het werkelijk Batahsche voor te stellen. Nemen wij echter aan, dat meestal invloeden van buiten de grootste wijzigingen doen ontstaan bij een volk, dat op den eersten trap van ontwikkeling staat, dan is het ongetwijfeld dat de bergbewoners daarvan het minst geweten hebben, zoodat zij het meest oorspronkelijk zijn gebleven. Ik wil hen derhalve ook beschouwen als het zuiverst het oorspronkelijke type bewaard te hebben. Ik aarzel niet hen bij mijne beschrijving van het uiterlijk en het voorkomen der Batahs tot model te nemen, en hen als het werkelijk Batahsche type voor te stellen.

Dit type verschilt in menig opzicht van het Maleische, wat niet tot nadeel der Batahs strekt.

De Batahs zijn meest van eene middelmatige gestalte. Hunne gemiddelde grootte is te schatten op 1,64 meter of nog geen 4 voet 11 duim. Dit cijfer is verkregen door meting van de lengte van 40 mannen, van welke de kleinste 1,57 en de grootste 1,69 meter was. 2)

De vrouwen zijn belangrijk kleiner. De grootste vrouw, die ik in Padang Lawas heb ontmoet, was 1,66 meter. Deze lengte moet onder de zeldzaamheden gerekend worden. Ik schat de gemiddelde lengte der vrouwen op niet meer dan 1,45 meter of 4 voet 8 duim. Om geen aanstoot te geven werden metingen bij vrouwen nagelaten.

Het lichaam is eenigszins ineengedrongen. De schouders zijn zeer breed, de borst is weinig gewelfd, de ledematen zijn over het algemeen rond en tamelijk vleezig. De huidkleur is van donkerbruin tot geel. De donkere kleur is noch afhankelijk van klimaat noch van afstamming, want zoowel in de hoogste koude bergstreken als op de lage warme

---

1) Ik beschouw de Batahs als een afzonderlijk ras in navolging van Junghuhn. Of hij hierin gelijk had, betwijfel ik. Dr. Schreiber in „Die Batta's in ihrem Verhältniss zu den Malaien von Sumatra" heeft getracht dien twijfel op te lossen. Er valt echter ook veel af te dingen op de bewijsgronden van dien schrijver.

2) Junghuhn geeft de lengte der Batahs op als 4 voet 11 duim („Die Battaländer auf Sumatra" 2e deel, bl. 7). Doch Junghuhn voegt er bij dat hij in Toba niemand kon overhalen om zich te laten meten.

vlakte worden zeer donkere en zeer lichtgekleurde menschen aangetroffen; zoowel onder de slaven als onder den adel, onder hen die van donkere als onder hen, die van minder donkere ouders afstammen, vindt men van beiderlei nuancen.

Men kan ook niet zeggen dat de vrouwen zich door lichtere huidkleur van de mannen onderscheiden. Integendeel: er worden onder de mannen meer lichtgekleurden aangetroffen dan onder de vrouwen, wat wellicht aan den arbeid, door de vrouwen verricht, moet toegeschreven worden. Zij verrichten dien arbeid bijna altijd buitenshuis, dus blootgesteld aan de heete zonnestralen. Bij vele jonge meisjes, wier huid nog niet verbrand is, vindt men dikwijls donkerroode koontjes, een coloriet dat haar volstrekt niet misstaat.

De schedel is meer ovaal dan rond. Het voorhoofd is middelmatig en weinig gewelfd. Bizonder hooge en gewelfde voorhoofden worden nogtans veelvuldig aangetroffen. Scherp onderscheiden van de Maleiers zijn de Batahs door hunne oogen, die groot, zwart en sterk in de lengte getrokken zijn, met een geringen ooghoek naar de slapen. Deze hoek is echter zoo gering, dat daarin geene overeenkomst met het Mongoolsche ras kan worden gevonden. De oogen worden overschaduwd door zwarte of donkerbruine, zware en scherp geteekende wenkbrauwen. Daarentegen zijn de oogleden minder met haar begroeid. Dat haar wordt echter zeer lang en daar zij de gewoonte hebben ze slaperig neer te slaan, wordt vooral aan den blik der vrouwen iets zachts medegedeeld, wat ook de aldus gesluierde oogen kleiner doet schijnen dan zij werkelijk zijn.

In het algemeen is de uitdrukking van het gelaat niet streng, noch wild. Veeleer heeft zij iets ernstigs.

De jukbeenderen zijn een weinig vooruitspringend, op verre na echter niet zoo sterk als bij de Maleiers. Het haar is stijf en glad (*pitar*) en wordt thans door de mannen kort gedragen. Velen scheren zelfs de hoofden. Lang haar wordt alleen nog in de noordwestelijke landen aangetroffen. Het wordt dan in een wrong (*djamboelan*) boven de kruin gedragen. Deze dracht was tijdens de padri-oorlogen verboden en van daar wellicht het dragen van kort haar. 1) Haar ontbreekt in den regel op de wangen. Toch dragen verscheidene Batahs baarden. Zij zijn echter

1) In eene legende van den marga Hasiboean wordt evenwel vermeld, dat men het hoofdhaar bij de komst in Oeloe Baroemoen had geschoren, waarom de plaats, alwaar dit geschied zou zijn, thans nog den naam voert van *Djambak Toba*, nabij de kampong Pangkal Dolok in de Balanga vorming. Djambak beteekent scheren.

zelden zwaar behaard en bijna even zelden worden menschen met haar aan de kin aangetroffen. De bovenlip daarentegen is dikwijls met een knevel versierd. Deze is zelden vol en wordt voor een gedeelte — meestal in het midden — weggenomen, zoodat slechts de punten van den knevel effect moeten maken. Zij worden alsdan met een of ander kleverig vocht bestreken en horizontaal gefatsoeneerd. Volgens de meening der Batahs geeft deze wijze van knevels dragen iets flinks aan het gelaat. Elk strijder of voorvechter (*oeloebalang*) is daarom zeer trotsch op het bezit van zulk een knevel. Men zou bijna meenen, dat de Batahsche radjas even als zekere Pruisische koning, die groote mannen tot keursoldaten nam en ze zelfs stal, slechts menschen van knevels voorzien, tot voorvechters aannemen.

Het haar is dik; de kleur er van is koolzwart. Door verwaarloozing neemt het echter eene bruine rosachtige kleur aan. Bij oude menschen ziet men zeer dikwijls het haar niet alleen grijs, maar zelfs wit worden. Een enkel kind heb ik ontmoet met zeer licht blond haar, dat bijna wit genoemd kon worden. Toen ik het voor het eerst zag, was het ongeveer 3 jaar oud. Na twee jaren was het donkerblond geworden en na verloop van tijd zal het wel de algemeene kleur aangenomen hebben. De huidkleur was daarbij tamelijk licht.

Krulkoppen (*djagoeron*) worden weinig aangetroffen. Het is zeker daarom, dat het bezit van golvend en krullend haar den bezitter tot een Batahsche schoonheid verheft.

Kroeskoppen (*djengdjeng*, *boehit*) daarentegen vindt de Batah leelijk. Zij komen zelden voor en de personen, die een kroeskop hebben, houden het haar kort uit vrees van uitgelachen te worden.

De neus is recht en weinig stomp; de neusvleugels staan wijd uit. De mond is groot met breede maar niet dikke lippen en verleent soms eene goedaardige, meestal echter eene wilde uitdrukking aan het gelaat. De kin is kort en rond, de kinnebakken zijn sterk en breed ontwikkeld.

De tanden zijn schoon en wit als bij alle menschen van eenvoudige levenswijze. Zij worden ontsierd door de zwarte kleur, die daaraan gegeven wordt. Vooral wordt dit gebruik toegepast door de vrouwen, die daardoor hunne schoonheid meenen te verhoogen.

De palm der hand is zeer breed, de vingers zijn kort en dik, zoodat de handen van kracht zouden kunnen getuigen. De voeten zijn groot en plomp gebouwd met wijd uit elkaar staande teenen. Deze zijn sterk ontwikkeld en de groote teen munt — vooral bij bergbewoners — door grootte en kracht uit. Dat hij bij bergbewoners meer ontwikkeld is dan

bij de bewoners der vlakte, is natuurlijk. Voor den bergbewoner is dat deel van den voet reeds bijna onmisbaar bij het klimmen en dalen op zeer geaccidenteerde terreinen, doch zeker geheel onmisbaar, wanneer de paden glad zijn. De groote teen wordt dan diep in den grond gedrukt, terwijl de andere teenen die beweging volgen. Ongetwijfeld oefent deze werking ook haar invloed uit op den geheelen vorm van den voet. De ballen der voeten zijn sterk in de breedte ontwikkeld, zoodat zoogenaamde platvoeten bij de Batahs veel voorkomen.

De vrouwen zijn volgens onze schoonheidsbegrippen niet schoon 1). Intusschen hebben de meisjes iets zachts en weemoedigs in haren blik, dat bij de een weinig harde en wilde uitdrukking van den mond aangenaam afsteekt. Het open oog vordert vertrouwen, want slechts eenvoud straalt daaruit; het neergeslagen oog met lange wimpers trekt aan door de schuchtere uitdrukking, welke het aan het gelaat verleent.

Eene schoonheid bij den Batah is eene vrouw met mollige ledematen, van middelmatige grootte, met een middelmatig groot voorhoofd, lang en dik haar, rechten, maar niet grooten neus, ronde oogen en kin, met het sap van het badjahout of met walnoten zwart gemaakte tanden en met roode lippen.

De vrouwen zien graag flink gebouwde mannen (echter niet groot), met lichte huidkleur en golvend haar, en bewonderen in den man het redenaarstalent.

Jammer dat de anders gunstige physiognomie van den Batah, voornamelijk in de bergstreken, ontsierd wordt door kropgezwellen. Wat de oorzaak dezer ziekte is, laat zich slechts gissen. Ik geloof niet dat er eene afdoende verklaring voor bestaat. Sommigen wijten die ziekte aan de lasten, welke de Batahs van kindsbeen af gewoon zijn op het hoofd te dragen; anderen willen dat het water der bergstroomen deze ziekte veroorzaakt en wel voornamelijk het kalkhoudende water; weer anderen wijten ze aan de berglucht, terwijl ook nog beweerd wordt dat het drinken van water, dat in beroering is geweest met de *taboe loemboeng*, een wilde meloensoort, die zoogenaamde kroppen doet ontstaan. Hoe het ook zijn moge — zeker is het, dat kropgezwellen het meest in de bergstreken voorkomen, en wel voornamelijk daar, waar vele kalkbergen zijn, die den

1) Ik uit deze meening in tegenstelling met hetgeen Junghuhn op bl. 7 van het 2 deel van zijn Battaländer zegt: „Die Frauen sind ......, aber doch, nach unserm „europäischen Geschmack, der in der That wirklich mit dem der Battaer überein- „stimmt, schön zu nennen”.

oorsprong verleenen aan de vele beken, waaruit het drinkwater geput wordt. Die streken zijn o. a. Aek Soehat, Parmeraän, Si Pijongot en bijna geheel Tano Rambe djoeloe, voorts Goenoeng Tinggi, Napa Gadoeng Laoet, enz. Die gezwellen (*baroet*) zijn van verschillenden vorm en dikwijls onoogelijk groot. Zoo leeft er eene vrouw te Si Boerboer nabij Si Pijongot, die bij het loopen het gezwel steeds met hare handen moet steunen. Een man, mede in die buurt levende, heeft een krop, die tot aan de tepels der borsten raakt. Men meent dat deze ziekte ook wel eens van ouders op kinderen overgaat. Zij worden daarmede echter niet geboren. Ik ontmoette niet zelden kinderen van 4 à 5 jaren met sterk gevulde halzen, het begin van zulke gezwellen.

Het stemgeluid van den Batah is van nature hard. Op lateren leeftijd wordt de stem heesch en in de hoogste mate onwelluidend. Menschen met kropgezwellen brengen het geluid gedeeltelijk door den neus voort. Nog onaangenamer zijn de geluiden, welke deze menschen slapende maken. Hunne ademhaling is gewoonlijk zwaar, maar in den slaap gaat zij nog gepaard met een soort van blaffen en met andere onwelluidende klanken, die niet nader zijn aan te duiden. Deze menschen zijn zeer te beklagen, want vooral als de kroppen zwaar zijn, kunnen zij moeilijk zwaren arbeid verrichten en moeilijke of langdurige tochten maken. Zij geraken zeer spoedig buiten adem. In het stervensuur is hun deze drukking op de ademhalingswerktuigen zeer smartelijk.

Mannen en vrouwen zijn zeer gespierd, ofschoon de eersten weinig kracht kunnen ontwikkelen. Daarentegen dragen de vrouwen niet zelden zeer zware vrachten, wat de mannen niet vermogen. Het rijststampen en vooral het stampen van djagong kost aan de mannen zooveel inspanning, dat zij het tegen de vrouwen afleggen, die soms met korte tusschenpoozen een geheelen namiddag voor het blok den stamper hanteeren. Toch is het lichaam zeer vleezig met ronde vormen. Vetlijvigheid komt bij vrouwen dikwijls, bij mannen zelden voor.

De Batah is zeer taai, en daaraan is het wellicht te wijten, dat de huid weinig uitwasemt. Bij zwaren arbeid verspreidt die uitwaseming een sterk vunzigen stank, zeer waarschijnlijk een gevolg der geringe huidzuivering.

Misvormden treft men bijna niet onder hen aan. In Padang Lawas zijn mij slechts één bochel, één kippenborst en één zesvingerige bekend, behalve hen, die door verminking gebrekkig of misvormd zijn geworden. Daarentegen ziet men veel hazenlippen.

De mannen zijn over het algemeen zeer slank gebouwd, en slanker dan

de vrouwen. Nogtans onderscheiden de vrouwen zich, wanneer zij bij ons nog in de kinderjaren zijn, doch in de Batahsche samenleving reeds lang onder de huwbaren worden geteld, door schoonheid en bevalligheid van leest. De boezem is dan nog fraai gewelfd, wellicht ook ten gevolge van het waterdragen, waarbij de zware vracht op den rug hangt, zoodat het bovenlichaam van zelf naar achteren gebogen wordt. Dan heeft het lichaam ook nog niet door het rijststampen, wat wel de spieren ontwikkelt, maar daarom niet schooner maakt, eene vooroverbukkende houding gekregen. Het vel is dan nog zacht, de ledematen zijn fraai geëvenredigd, de trekken geregeld, de oogen donker en soms smachtend. Al deze schoonheden bezitten de vrouwen slechts als het ware in het tijdperk van jong meisje tot vrouw. Zoodra zijn zij niet getrouwd en hebben moederplichten te vervullen, of verdwenen zijn al die bekoorlijkheden. De huid wordt grof, de houding verliest den rechten stand, de gang wordt waggelend, in het gelaat komen scherpe trekken en het voorhoofd rimpelt zich spoedig. De schoongevormde kegelvormige borsten gaan zeer spoedig hangen, worden slap en sterk naar omlaag getrokken.

De Batahsche vrouw is op ongeveer elfjarigen leeftijd, en soms ook reeds vroeger, huwbaar. De geslachtsvreugde kent zij als het ware reeds van den aanvang der menstruatie af, want niet zoodra heeft zij de maandstonden gehad, of zij mag zich aan de vrije liefde overgeven. De jongeling kan reeds op 14- à 15jarigen leeftijd vader zijn. Het is een opmerkelijk verschijnsel in het algemeen, maar bij den Batah in het bizonder, dat het lichaam, zoowel bij de mannen als bij de vrouwen — en bij deze in nog hoogeren graad — sterk ontwikkeld wordt na kennismaking met de geslachtsvreugde. Het oog wordt opener, de gelaatstrekken worden levendiger, de boezem geraakt meer gevuld en de houding krijgt een aantrekkelijke losheid in de bewegingen.

De vroege manbaarheid schijnt een karaktertrek van het ras te zijn. Zij moet althans niet alleen als een gevolg van het tropische klimaat beschouwd worden.

De levenswijze is zeer gelijkmatig. Het leven vloeit kalm en zorgeloos heen. Het geboren worden, het huwen en het sterven kunnen bijna als de eenige merkwaardige gebeurtenissen in het Batahsche leven beschouwd worden. Is hij jong, dan is zijn eenig streven een vrouw van goede familie te verkrijgen 1). Is hij getrouwd, dan is zijn grootste trots veel kinderen te bezitten. Werken geschiedt alleen om te voorzien in de nood-

1) Dit namelijk onder de familiën van hoofden.

zakelijkste levensbehoeften, welke gering zijn. De eenige variatie in dit zorgelooze leven zijn de feesten. Regelmatig wederkeerende feesten kent hij niet. Geboorte, huwelijk en dood geven aanleiding tot feesten. Kleine feesten vinden ook plaats bij verschillende adatsverrichtingen, zooals na afloop van een goeden oogst, bij dankzegging of offerande aan de goden en geesten voor genoten geluk en winst.

De Batahs leggen zich vroeg te slapen en staan met zonsopgang op. Bij dit kalme leven slapen zij des middags nooit, doch zij liggen zooveel te meer. Zelden ziet men den Batah, wanneer hij alleen is, in een behoorlijke houding zitten of staan. Altijd moet hij leunen, hangen of lui liggen, tenzij hem eenig werk bezighoudt, wat zelden anders dan op het bouwveld het geval is. De vrouwen zijn minder hangerig. Van den morgen tot den avond zijn zij steeds in beweging.

Tegen hevige warmte zijn zij bestand, doch bij de minste koude hebben zij eene warme bedekking noodig. Bij 16 à 18° Reaumûr, op sommige tijden de gemiddelde temperatuur in het hooge gebergte, bibberen zij en hurken, in hun *abit* (lang kleed als een salendang) gewikkeld, zoo mogelijk in het zonnetje, voor en aleer zij zich gaan baden. Het baden geschiedt twee- en meermalen daags. Toch zijn de Batahs niet zindelijk op hun huid, waarom zij ook veelal geplaagd worden met huiduitslag. Ook zijn zij vuil op hunne woningen. Al het huisraad is met een laag stof of met roet overdekt. Smerig zijn ook de kleedingstukken, die zij dragen. Wit goed wordt, tot onoogelijkheid toe, ongewasschen gedragen. Men meent de kleedingstukken door ze te wasschen eerder te verslijten, en draagt ze dus vuil bij wijze van zuinigheidsmaatregel. In hun spijzen zijn zij mede weinig kieskeurig en het kost den Europeaan niet zelden eene overwinning om de door hen aangeboden spijzen, voor welke men om hun eergevoel niet te kwetsen, niet altijd bedanken kan, te verorberen. Schotels, borden, kommen, glazen, voor zoover deze in gebruik zijn, wekken door hun uiterlijk reeds walging op. Alles is met een dikke laag vuil overbedekt, die er bijna niet af te schrobben is, wel een bewijs dat zij nooit gereinigd worden. Doch afschuwelijk is het daarbij te zien, hoe de rijst met ongewasschen en soms zelfs met schurftige handen op die borden tot een halfronden hoop wordt gevleid, ten einde daarop zooveel mogelijk te kunnen laden. Maar genoeg over eene eigenschap, waardoor de Batah zelfs onder de inlandsche volken een bizondere beruchtheid heeft verkregen.

Hebben wij den Batah in zijn uiterlijk gunstig bij den Maleier zien afsteken, hij overtreft dezen ook verre in zijne goede eigenschappen. Evenals de meeste natuurvolken bezit hij vele deugden, zoo wij ze althans

niet gaan vergelijken met wat bij ons als zoodanig wordt aangemerkt. Onder deze staat bovenaan zijne groote gastvrijheid. Deze plicht geldt bij hem als de hoogste. Men vindt dezen karaktrek bij de meeste Indische, of liever bij de meeste Oostersche volken terug. Zelden zag ik dien echter zoo ver gedreven als bij de Batahs. Men zou denken dat zij dien aan de Hindoes hadden ontleend, welke de beoefening der gastvrijheid onder hunne voorschriften tellen. Ook bij den Batah is de plicht der gastvrijheid voorgeschreven. Zij behoort onder de eerste lessen door den legendarischen Namora Pande bosi aan zijn zoon Si Adji oerang wien later meer — nagelaten. De adat geeft aan elken vreemdeling het mandoepa — over recht op één nacht en één dag huisvesting en onderhoud in een kampong. Na dit tijdsverloop houdt de verplichting tot het verleenen van gastvrijheid op. Toch gebeurde het, vroeger althans, zelden dat men den vreemdeling alsdan aan zijn eigen lot overliet. Thans wijkt men meer en meer van die adat af, wat wel als een natuurlijk gevolg van onze vestiging aldaar moet beschouwd worden.

Er is meer beweging gekomen. De verplichting zou bezwarend zijn, indien zij streng werd nagekomen. Doch vroeger ruïneerden de Batahs zich om aan dien plicht te voldoen.

De Batah is ouderlievend. Vooral de gehechtheid van de kinderen aan de moeder is groot. Geen zoon zal zijne moeder onverzorgd laten, zoolang hem zelf de middelen niet ontbreken. Voor den vader bezit men den eerbied, waarop hij als hoofd van het gezin recht heeft. Deze aanhankelijkheid aan hunne ouders blijft den kinderen voortdurend bij.

Nog in hoogeren graad bestaat de liefde van betrekkingen voor de kinderen. Deze strekt zich niet alleen uit tot eigen kinderen, maar ook tot die van anderen. Kinderen van broers en zusters worden door deze onderling als eigen kinderen beschouwd. Vooral bestaat er groote gehechtheid voor broerskinderen. Aan kinderen wordt de meeste vrijheid gelaten. Men ontziet hen. Het is dan ook geene zeldzaamheid, dat kinderen een eervolle plaats in vergaderingen bekleeden. Niet dat zij er het woord voeren, ofschoon dit ook wel gebeurt, maar zij zitten nabij de gezaghebbenden. Men ziet ze bij alle gelegenheden, terwijl zij nergens geweerd worden.

De ouders zijn trotsch op hunne kinderen, vooral op den oudsten zoon, wanneer deze niet van het algemeene volkskarakter afwijkt. Het is niets buitengewoons, dat ouders aan dezen alles ten koste leggen, zelfs ten nadeele der overige kinderen. Het gebeurt dikwijls genoeg, dat zij zich in armoede dompelen of zich in schulden steken, om den oudsten zoon niets te onthouden. In het algemeen is de Batah trotsch op zijn kroost en

hij heeft daarvoor alles veil. Gemis van kinderen is niet alleen schande, maar wordt ook als armoede beschouwd. Bij een groot getal kinderen is het grootste aantal dochters gewenscht. Niet alleen dat daarmede bij uithuwelijking winsten te behalen zijn, namelijk door den bruidsprijs (*toehor*), maar men erlangt door vele dochters ook eene groote aanverwantschap (*kaoem*). Ook heeft de Batah familiezwak. Hij hangt trouw aan zijne familie en heeft alles daarvoor over. Twisten onder familieleden kunnen dus, door verstandige werking op het gemoed, spoedig worden bijgelegd. De pas nog verbitterdste vijanden steken elkander dan de hand tot verzoening toe 1). Met eenig beleid kunnen tal van zaken, die de Batahs gaarne op touw zetten, tot een veel geringer aantal worden teruggebracht. Meestal ziet men dat de Batah zich veel meer aansluit bij zijne aanverwanten (*kaoem*), dan bij zijne bloedverwanten (*kahanggi*). De vrouw, die huwt, rekent van dat tijdstip af hare bloedverwanten als hare aanverwanten en noemt hare ouders niet meer *kahanggi* maar *kaoem*, daar in de eerste hoedanigheid de bloedverwanten van haren man getreden zijn.

De Batah is in den hoogsten graad positivist en van nature weinig dweepziek. Is het niet dat hij in de strikken van de eene of andere schoone geraakt, dan zal hij niet licht zuiver uit liefde zonder bijoogmerken een huwelijk aangaan. Bij het huwelijk staan de zuiver practische belangen op den voorgrond. Zooals wij later zullen zien, gebeurt het vaak, dat zij die trouwen elkaar voor het eerst bij hun huwelijk ontmoeten. Hij is echter een trouw echtgenoot, wanneer zijn huwelijk met kinderen wordt gezegend, doch onbillijk jegens zijne vrouw, wanneer zij hem geene kinderen baart. Hij ontloopt de echtelijke woning, laat zijne vrouw voor haar eigen onderhoud zorgen en tracht zijn troost te zoeken bij andere vrouwen, totdat hij zich in de strikken van deze gevangen ziet en eene tweede en derde vrouw naar zijne woning voert. De man gevoelt zich beschaamd, wanneer hem geene kinderen geworden. Zijn eer is aangetast en bij kwetsing van zijn eergevoel, een gevoel van zoo geheel anderen aard dan dat wat wij daaronder verstaan, verloochent hij al zijne deugden.

De vrouw is dankbaar voor huwelijksgeluk en maakt zich niet aan echtbreuk schuldig. Eerst wanneer zij zich verlaten ziet of wanneer zij den man met andere vrouwen moet deelen, geeft zij zich aan overspel

1) Dit is niet allegorisch. Het gebruik om de hand toe te steken ten teeken van verzoening bestaat, evenals men elkaar bij het schermen vooraf de hand geeft, ten teeken dat men elkaar alles vergeeft wat er ook moge gebeuren.

over. Doch lang niet altijd, want gewoon aan de adat, die den man meerdere vrouwen toekent, blijft zij den man trouw, wanneer deze haar niet haar rechtmatig aandeel in het huwelijk onthoudt. Herhaaldelijk werden gedurende mijn bestuur in Padang Lawas door vrouwen klachten tegen hunne mannen bij mij ingebracht, alleen omdat zij niet voldoende den bijslaap genoten. Zij maakten er geen geheim van. En hoewel zij gekomen waren met het doel echtscheiding te verkrijgen, was het in de meeste gevallen mogelijk de respectievelijke echtgenooten weder met elkaar te verzoenen, nadat de belofte was afgelegd, dat de vrouwen niet van de lusten van het huwelijk zouden verstoken blijven.

De Batah is van nature openhartig. Hij bezit de gave niet om zijne gevoelens te onderdrukken of te verbergen. Wel zal hij trachten te liegen, wanneer hem dit in zaken kan bevoordeelen, maar als hij overtuigd wordt bekent hij al zeer spoedig het verminken der waarheid. Wanneer ook waar, zou van den Batah kunnen gezegd worden, dat bij liegen de leugen op zijn gezicht geschreven staat. Hij zou oprecht zijn zonder zijn wantrouwend karakter.

Dit wantrouwen is zoo groot, dat men groote moeite heeft zijn vertrouwen te winnen. Eerst als men dit bezit, is hij oprecht. Hij zal evenwel alleen tot het doen van mededeelingen overgaan, wanneer hij geïnterpelleerd wordt; overigens zwijgt hij liever, als hem de keuze wordt gelaten. Het weigeren van het opgeven van zijn naam moet ongetwijfeld zijn oorsprong hebben in dat wantrouwen. Later is het een verbod geworden, dat tot in de uiterste consequentiën wordt gehandhaafd. Dat wantrouwen moet dan niet gekoesterd zijn tegenover menschen maar tegenover geesten, opdat zij de kennis van dien naam niet zouden misbruiken. 1)

De groote waarde, die men, in de door Maleischen invloed nog onbedorven streken, aan den eed hecht, wordt bewezen door het feit dat meineed tot de zeldzaamheden behoort. Deze deugd is een natuurlijk gevolg van de bijgeloovige vrees, die men voor de geesten koestert. Deze maken er gretig gebruik van, wanneer, om zoo te zeggen, de mensch zich aan den duivel overgeeft. Deze vrees verklaart zoo geheel en al het wantrouwen, dat de Batah in zijne eigen woorden koestert. Hij vreest de geesten te beleedigen, hun voet te geven, hun geheimen toe te vertrouwen — hij wantrouwt ze en heeft daarom een wantrouwen in alles en tegenover allen.

---

1) Wel vreemd maar niettemin waar. En toch schrijft men aan de geesten alwetendheid toe. Zooals wij evenwel in het hoofdstuk over den godsdienst zullen zien, bezitten de Batahs dienaangaande zeer verwarde begrippen.

Hij bezit een onafhankelijk gemoed, doch drijft deze eigenschap dikwijls te ver, waardoor zoo dikwijls oorlogen zijn ontstaan. Eerzucht kunnen slechts lieden van rang bezitten, wijl de Batahsche maatschappij ieder de plaats aanwijst, die hem toekomt. Daarentegen is ieder Batah erg gevoelig, wanneer hij in zijne eer wordt aangetast. Overigens is dat gevoel van eer niet zeer bij hem ontwikkeld. Zoo is het geen schande, als een jong meisje ongeoorloofde 1) gemeenschap houdt. Het wordt zelfs oogluikend toegelaten en is ook in de adat erkend. Zij zorge er echter voor de gevolgen dier gemeenschap niet te dragen, daar dit schande is. Ook strekt het niet tot oneer, zoo de rijke op kosten van den arme leeft. Evenmin is het schande straf voor een begaan misdrijf te ondergaan, maar het strijdt tegen zijn gevoel van eer om terstond voor den machtigere te bukken, al is hij overtuigd van zijn ongelijk. Hij acht zijne eer niet bezoedeld door het plegen van onrecht, maar vindt het eene schande, indien hij wordt aangeklaagd en zijne zaak in het openbaar wordt behandeld. Liever ondergaat hij alsdan de meest onbillijke straf, mits de behandeling der zaak niet openbaar geschiedt.

Hij is oorlogzuchtig, maar niet ridderlijk, toont meer moed met den mond dan met de daad. De Batahsche oorlogen van vroegeren tijd toonden voldoende, dat daarvoor geen moed of dapperheid vereischt werden.

Hij heeft een goed verstand en is op zijn praatstoel een uitstekend redenaar. Hij is als het ware redenaar geboren. In redevoeringen van langen adem doch goed bewerkt worden de toehoorders overal op redenaarstalenten onthaald. De voordrachten zijn langdradig en bewijzen meer voor de vindingrijkheid dan voor het talent van betoogen bij den redenaar. De redeneerkunst wordt ook minder beoordeeld naar hare werkelijke waarde dan wel naar de lengte of den duur der toespraken. In kwestiën van belang tracht de eene partij de andere daarin te overtreffen en — gelukt dit niet — deze te overschreeuwen. Dit veroorzaakt, wanneer de meeningen te zeer uiteenloopen, dikwijls onderlingen strijd, en het kost den aanwezigen dan veel moeite om het handgemeen worden te voorkomen, en de partijen binnen de perken van de adat terug te brengen.

De Batah is verder vroolijk, moedwillig, oppervlakkig en veranderlijk. Hij sluit zich spoedig bij iemand aan, maar verlaat hem even spoedig weder voor een ander. Hij bemint het gezellige leven en is vooral verzot op feestvieren. Is hij in het gewone eten al niet matig — bij dergelijke gelegenheden meent men een hoop vraatzuchtigen te zien.

1) Ongeoorloofd volgens onze zedelijke begrippen.

Behalve de gestadige vrees voor de geesten bezit hij een zeker moreel instinct, dat hem weerhoudt het kwade te doen. Toch zal hij steeds met zijn geweten transigeeren en is dan sophist bij uitnemendheid. De eene of andere reden wordt er bij de haren bijgesleept, om zich wegens een booze daad te rechtvaardigen.

Heb ik getracht zijne deugden in het juiste daglicht te stellen, moeilijker is het om zijne ondeugden zoodanig te kwalificeeren, dat de werkelijke mate van slechtheid of verdorvenheid daarbij wordt aangetoond. Zooals we reeds hebben kunnen opmerken, beschouwt de Batah de moraliteit uit een geheel ander oogpunt dan wij. Er zijn bij ons deugden en ondeugden, die de hoogere trap van ontwikkeling, waarop wij staan, ons heeft leeren kennen. Wij kennen moraliteit. Dat begrip, voor zoover het slechts omvat het niet koesteren van gevoelens, die, alhoewel niet strafbaar, ons in eigen oog verlagen, ontbreekt bij den Batah ten eenenmale. Al wijzen enkele zijner wetten op zeker gevoel voor zedelijkheid, zij zijn toch zeker niet gemaakt als gevolg dier kennis. Als bijv. het schenden der openbare eerbaarheid gestraft wordt, dan is het niet omdat het feit tegen de zeden strijdt, maar omdat het den wellust opwekt van anderen, die daardoor strafbaar kunnen worden. De term om dit feit te omschrijven is daarom ook niet gelukkig gekozen. Evenmin als de Batah zijne ideeën tot onze zeden kan verheffen, zoo kunnen wij ook moeilijk termen vinden om dien staat van verlaging op andere wijze aan te duiden. Hoe de Batah daarover denkt, blijkt mede uit het verbod dat vrouwen en mannen samen baden. Ook in de woningen ziet men ze dikwijls in zulk eene losse kleeding zitten, dat het het zedelijk gevoel zou moeten kwetsen, indien dit bestond. Trouwens het samenwonen van verschillende familiën in één enkel vertrek levert voldoende bewijs op, dat dit gevoel ten eenenmale ontbreekt. Het punt moraliteit regelt zich geheel naar de gevolgen, die er uit kunnen voortspruiten, niet naar de oneerbaarheid der handeling zelve. Tal van voorbeelden zouden op ander gebied kunnen worden gegeven — de opmerkzame lezer zal ze in het vervolg zelf wel vinden.

Zeide ik hierboven dat het moeilijk is om aan de ondeugden eene juiste kwalificatie te geven, ik zal, om zoo rechtvaardig mogelijk te zijn, aan de woorden, die wij daarvoor bezitten, eene nadere omschrijving toevoegen, die de juiste grens van den karaktertrek zoo nauw mogelijk bepaalt 1).

1) En toch zal ik hierin niet volledig kunnen zijn. Zijne karaktertrekken zijn niet met enkele woorden te preciseeren. Men zal hem beter leeren kennen in zijne instellingen, zeden en gewoonten.

Beginnen wij met zijne in ons oog alles overtreffende lui- en vadsigheid. Die eigenschap verloochent zich geheel wanneer hij lange en afmattende tochten moet maken, wanneer hij op de jacht is en wanneer hij zijn bouwveld bewerkt. Doch ook dan alleen. Wanneer zijn eigenbelang niet spreekt, en dat geschiedt niet heel spoedig, dan is hij verschrikkelijk lui. Toch kan het geheele volk niet aldus worden gekarakteriseerd. Want de vrouwen zijn, in tegenstelling van de mannen, zeer ijverig. Vele mannen leven dan ook van den arbeid hunner vrouwen. De vrouwen ziet men altijd bezig, met werken op de velden of het drijven van eenige industrie, met koken, rijststampen, enz. Bijna altijd leggen zij zich des nachts vermoeid en afgetobt ter ruste, wat ze dan ook spoedig oud en versleten maakt.

Van de smerigheid der Batahs hebben wij reeds staaltjes gezien, genoeg om het daarbij te laten.

Wat men hun verder steeds verwijt, is hunne stijfhoofdigheid en daarmede gepaard gaande onbuigzaamheid. Hiervoor is geene nadere kwalificatie noodig. Deze eigenschappen komen te zeer overeen met wat wij daaronder verstaan.

De Batah is zeer nieuwsgierig. Deze nieuwsgierigheid is eene manie of ziekte. Door het toegeven aan die kwaal tracht hij niet wijzer te worden, of iets te weten te komen, wat hem van nut zou kunnen zijn, noch om iemand geheimen te ontlokken, om met de door hem opgedane kennis anderen te benadeelen — hij is nieuwsgierig zonder reden. Hij zal vragen wat dit of dat te beduiden heeft, maar naar het antwoord of de explicatie wordt dikwijls niet eens geluisterd. Deze wordt meestal ook niet begrepen. Hij is er echter mede tevreden gesteld. Komt een Europeaan in eene Batahsche kampong, dan wordt hij terstond omringd door de bevolking, die — zou men zeggen — hem bewondert. Maar terwijl zij hem omringt en van tijd tot tijd begluurt, houdt zij zich steeds met andere zaken bezig, en voert zij somtijds gesprekken, die in het geheel geen betrekking hebben op den vreemdeling. Maar toch zal niemand zich uit het gedrang begeven.

De Batah is verder wraakzuchtig en haatdragend. Na voldoening van zijne wraak gevoelt hij spoedig berouw. Zijn haat laat hij nimmer varen, hoewel hij die zelden door daden toont, tenzij door ontmoetingen te vermijden met den persoon, tegen wien hij haat koestert. Het grootste wantrouwen legt hij daarbij aan den dag.

Hij is verslaafd aan spel en drank. Deze verslaafdheid laat zich niet in het dagelijksche leven bespeuren, want hij weet zich dan van beide

te onthouden. Doch bij feesten en andere gelegenheden is hij een hartstochtelijk speler en drinker en hij bekommert zich dan om ziel noch zaligheid.

Hij is spoedig geneigd vriendschap te sluiten, maar zijn wantrouwig karakter doet hem die spoedig weder verbreken. Duurzame vriendschap wordt onder de Batahs niet gevonden. Onder vrouwen wordt zij nooit gesloten. Betoonen meisjes elkander nog vriendschap, niet zoodra zijn zij gehuwd of deze gaat verloren. Het is alsof de gehuwde vrouw zich geen tijd gunt om den vriendschapsband te onderhouden.

De Batah is driftig van aard en weet zijn drift niet in toom te houden. Blijven daden en woorden soms ook achterwege, toch toonen de gelaatstrekken geheel den toestand van zijn gemoed. De woede bedaart spoedig, en wordt hem voldoening geschonken, dan komt zijn goedaardig karakter weer boven. Zijne gulheid is dan somtijds zoo groot, dat in kwestiën, waarin hij de winnende partij is geweest, de verliezende feitelijk de materieel bevoordeelde wordt. Het is alsof hij de krenking door het geleden verlies of de verongelijking, in 't openbaar geleden, wil doen vergeten. Want de Batah is gevoelig voor verongelijking of om in het ongelijk te worden gesteld. Hij gevoelt zich daarover beschaamd. Liever lijdt hij verlies aan geld of goed, dan om als verliezer uit een geding te treden. Hij zal alles in het werk stellen om eene beslissing, zoo het vonnis in zijn nadeel is gewezen, illusoir te maken, of door complicatie van verschillende zaken, die het geding uiterst ingewikkeld maken, de berechting der zaak, zoo niet onmogelijk te maken, dan toch op de lange baan te doen schuiven. Eerst wanneer door kracht van geweld een vonnis ten uitvoer wordt gelegd, schikt hij er zich ten langen leste in, want „tout est perdu sauf l'honneur." Hij heeft zijne onafhankelijkheid volgens zijne begrippen (wij zouden het koppigheid noemen) getoond, maar bukt nu voor de kracht van het geweld. Dit is geen schande.

Hieruit blijkt ten volle dat de ideale begrippen van eer en menschenwaarde in zeker opzicht bij hem bestaan, schoon ook niet in de beste vormen. Hij zal onder anderen veel, wat aan zijne eer te kort wordt gedaan, verdragen kunnen, mits geene getuigen daarbij tegenwoordig zijn. Hij zal zich door zijn hoofd, als hij het verdiend heeft, laten slaan, er in berusten en geen wraak nemen, — het hoofd zorge er echter voor dat niemand hem in die onteerende positie hebbe gezien. Want dan heeft hij zijn volle wraak te duchten.

Toch bindt hij gaarne zaken aan en er is wellicht geen volk, dat zooveel advocaten telt om zaken te bepleiten. Ieder is pleiter in zijn eigen zaak en het is verwonderlijk hoeveel spitsvondigheid hij daarbij aan den

dag legt, terwijl hij in het gewone leven eerder voor dom moet worden gehouden. Hij heeft een bizonderen slag om een eenvoudige zaak zóó ingewikkeld te maken, dat de beoordeelaars zich laten verschalken en daarover vergaderingen worden belegd, terwijl de kwestie terstond tot oplossing had kunnen gebracht worden Dan vooral spreidt hij zijne redenaarstalenten ten toon, geraakt hij in vuur, gesticuleert, dreigt, smeekt en put zich niet zelden uit, alsof het de belangrijkste zaak geldt. Slim genoeg, tracht hij den indruk na te gaan, dien zijne woorden op de hoorders teweegbrengen, om tevens hen te vleien, die hij voor zijne zaak gewonnen acht. Het behoort tot zijne grootste genietingen in het raadsgebouw (*sopo*) te zitten en zich met de eene of de andere zaak bezig te houden. Ook onder de vrouwen vindt men goede praatsters. In hunne zaken weten zij even goed het woord te voeren en, zoo noodig, daaraan door tranen kracht bij te zetten, die het hart van de rechters moeten vermurwen.

Behalve het feestvieren in het algemeen zijn hanengevechten, dobbelspel en het drinken van geestrijk vocht genietingen voor den Batah. Hij gevoelt eene bizondere neiging voor hanengevechten en dobbelspel en heeft daarvoor niet alleen lijf en goed, maar ook vrouw en kinderen veil, die hij bij onvermogen om zijne verliezen te dekken, verpandt. Zijn speelzucht blijkt dus grooter dan zijne gehechtheid aan familie. Doch hierbij moet opgemerkt worden dat de duivel van het spel hem alle goede karaktertrekken doet verloochenen. Het is dan ook wel mogelijk hem van het spelen af te houden, maar niet mogelijk om, wanneer hij eenmaal aan het spelen is, hem daaraan te ontrukken.

Hij is gulzig en onmatig in het drinken van geestrijk vocht. Wanneer hij genoeg palmwijn kan krijgen, zal hij zoo lang drinken, totdat hij beneveld en dronken is. Eveneens is hij een groot liefhebber van wijn, bier, jenever, brandewijn en alles wat maar de zinnen kan benevelen. Een wonder is het dan ook dat de Batah van dit stroomgebied zich nog niet verslaafd heeft aan het schuiven van opium, wat misschien slechts enkelen doen. Bepaald (smoor) dronken ziet men hem alleen bij feestelijke gelegenheden, wanneer veel palmwijn (*niroe*) getapt wordt. Zijne dronkenschap is woest. Hij tracht dan twist te zoeken, doch wordt op zeker tijdstip dan weder zoo mak als een lam: het is alsof hij zich van zijnen toestand bewust is. Hij tracht den slechten indruk weg te nemen om, nadat hij deze rol een poos volgehouden heeft, in een soort van léthargie te vervallen. Hij is ook onmatig in het eten, echter in dien zin, dat hij zich in het leven houdt met dagelijks slechts één bord rijst te eten,

doch tien of twaalf maal die hoeveelheid nuttigt als de gelegenheid zich voordoet.

Hij is zeer bijgeloovig en schrijft alle slechte voorvallen toe aan de booze lusten der overal ronddwalende geesten. Hij gelooft sterk aan voorteekens, aan goede en slechte dagen en stelt groot vertrouwen in sterrenwichelarij, door *datoes* bedreven. Door de invoering van den islam geraken deze menschen op den achtergrond. Het geloof aan hunne wetenschap wordt niet openlijk beleden, maar bestaat nog even sterk als voorheen.

De Batah heeft een afkeer van alles wat geheimzinnig is en geeft zich met vertrouwen over aan degenen, die hem het geheim kunnen ontsluieren. Het geheimzinnige van het hiernamaals doet hem den dood vreezen. Alleen wanneer hij zijn wraakzucht kan voldoen, vreest hij den dood niet. Daarbij staat hij voor geen enkel middel: verraad en vergift worden gretig door hem te baat genomen. Hij is wreed en gruwzaam in zijn wraak. Nauwelijks 20 jaren geleden werden nog menschen verorberd, schoon ook alleen uit bloedwraak 1). Deze toestand wordt thans met afschuw herdacht.

Hij weet met gelatenheid elk ongeluk te dragen en zal nooit de hand aan zich zelven slaan, tenzij om wreedere mishandelingen in de slavernij te ontgaan. Bij mannen vindt dit nogtans zelden plaats. Dat vrouwen zelfmoord plegen gebeurt meer, en wat verwondering moet baren, ook wegens hopelooze liefde. In de laatste jaren hadden geene zelfmoorden meer plaats.

Dankbaarheid is bij den Batah een onbekend woord. En toch mag hij niet geheel als ondankbaar worden gekenschetst. Zijn onafhankelijkheidszin doet hem geene verplichtingen erkennen. Men zal er daarom ook nooit verwijten over hooren, als men iemand voor zijne bewezen weldaden slecht beloont. Een hoofd o. a. is verplicht zijne onderdanen te helpen zonder dat dit in het minst invloed uitoefent op de verhouding tusschen den geholpene en den helper. Dankbaarheid betoonen is bij hem meer offeren, dus een gevolg van vrees en niet van fijn gevoel. Hij zal b. v. dengene, die hem van eene ziekte geneest, met allerlei geschenken overladen, opdat de schutsgeesten van zijn geneesheer hem ook in het vervolg niet zullen verlaten — dus uit zuiver eigenbelang. Maar voor iemand, die hem bij toeval het leven redt, gevoelt hij niets. Zoo redde ik toevallig door mijn tegenwoordigheid iemand uit den muil van een krokodil. Zijn eenig woord van dank was, dat het gelukkig voor

1) In Garoga (Opper Bila) geschiedde het menscheneten nog in de laatste tien jaren.

hem was geweest, dat ik mij in zijne nabijheid had bevonden, want dat hij anders een prooi van dat monster zou zijn geworden. Ongeveer twee maanden na deze gebeurtenis kwam hij met een aap op de pasar. Ik trachtte dat dier van hem te koopen, doch hij vroeg mij daarvoor zulk een ongehoorden prijs, dat ik zelfs van het bieden afzag. Dienzelfden dag verkocht hij het dier voor *f* 2 aan een ander, terwijl hij mij *f* 10 had durven vragen.

Belangeloosheid kent de Batah evenmin, en misschien wel daarom is het gevoel van dank verschuldigd te zijn zoo weinig ontwikkeld. Zijne trouw is om dezelfde reden zeer twijfelachtig. Hij betoont die slechts dan, wanneer hij zijne eigen belangen daardoor meent te kunnen bevorderen. Hoe gul hij ook zij, eene even groote hebzucht staat daartegen over. Alles wat hij ziet, wenscht hij te bezitten, zij het ook dat het verlangde een hem geheel onbekend voorwerp is. Deze hebzucht is weder eene ziekte, want eenigen tijd later schenkt hij het kort te voren zoo begeerde even gaarne weder weg.

Wordt hij verzocht hulp te verleenen, dan is hij bereid die te verstrekken, zij het ook dat daarmede opofferingen gepaard gaan, maar hij ontziet ook nooit hulp te eischen, ook als die niet volstrekt noodig is. Gaarne draagt hij bij feesten het zijne bij om deze op te luisteren, doch hij vordert ook met veel schaamteloosheid al wat hem in den zin komten waaraan voldaan kan worden. Die schaamteloosheid komt echter weder op rekening van onze zedelijke begrippen, want de Batah vindt daarin niets wat tegen het zedelijkheidsgevoel indruischt. Zoo ook vindt hij er niets in om iemand kleine zaken afhandig te maken, doch hij zal zich zeer zelden tot werkelijken diefstal verlagen. Deze trek is zoo sterk, dat de instellingen dergelijke diefstallen zelfs toestaan, mits zij begaan worden om aan eene noodzakelijke behoefte te voldoen. Zoo zal een dorstige, wanneer hij den palmwijnkoker aan den boom ziet hangen en met palmwijn gevuld vindt, een bescheiden deel daarvan mogen nemen, mits hij den koker weder op zijne plaats hangt en daarnaast een siripruim of wel een weinig tabak legt, ten bewijze dat hij niets kwaads daarmede bedoeld heeft en slechts gedronken heeft, omdat hij dorstig was of zelfs alleen, omdat hij er lust in had. Evenzoo mag hij siri plukken uit een anders tuin, wanneer hij daaraan directe behoefte heeft en niemand aanwezig is, aan wien hij het vragen kan. Zoo zouden nog meer voorbeelden aan te halen zijn, waaruit blijken kan, dat de Batah in vele opzichten communistische begrippen heeft, welke ons wel eens tot verkeerde gevolgtrekkingen hebben geleid en waardoor hij den naam kreeg van tot

een diefachtig ras te behooren. 't Is zeker waar, dat zijne begrippen van het *mijn* en *dijn* schijnbaar aanmerkelijk van de onze verschillen. Schijnbaar, want vroeger moeten de hoofden en hunne onderdanen elkkander wederkeerig beschouwd hebben als van ééne familie, die in het bezit was van een gemeenschappelijken eigendom, waarover dus ieder van die familie vrijelijk naar goedvinden kon beschikken. Wel is waar is die toestand merkelijk veranderd, maar verscheidene feiten bewijzen voldoende, dat het bestaan van zulk een begrip nog niet geheel verdwenen is.

Zooals boven reeds gezegd is, is de Batah hebzuchtig van aard en dikwijls is het ook deze karaktertrek, die hem tot zulke kleine diefstallen leidt en ze op rekening van de adat doet stellen.

De Batah bezit een goed verstand, zooals voldoende uit zijne instellingen zal blijken, maar steeds tracht hij zich dom te houden, wanneer het gebruik van zijn verstand hem geen direct voordeel kan aanbrengen. Huichelen kan hij evenwel niet zonder dat het hem is aan te zien.

Hij heeft niet het minste begrip van getalverhoudingen, zoodat nieniemand weet hoe oud hij is. Het begrip van jong en oud bestaat alleen wat de uitersten betreft.

Eigenaardig is het, dat hij, om hierin eenigszins tegemoet te komen, vernuftig verschillende benamingen heeft uitgedacht, die de verschillende tijdperken van het kinderleven uitdrukken, terwijl het tijdperk van volwassen zijn en dat van hoogen ouderdom slechts door een drietal woorden worden uitgedrukt.

De volgende benamingen zijn gebruikelijk, als:

di api — pas geboren (het pas geboren kind wordt bij het vuur gebakerd),

giro giro aëk — ouderdom van het kind, wanneer het in de rivier gewasschen kan worden,

mangololoï — het tijdperk van klanken uitstamelen,

mangijas — ouderdom van ongeveer 3 maanden, wanneer de moeder weder den coïtus mag ondergaan,

toekap toekap — het tijdperk van rollen,

djoegoek djoegoek of *hoendoel hoendoel* — het begin van zitten,

martoegarang — het tijdperk van kruipen,

djongdjong djongdjong — het begin van staan,

indon indon — het begin van loopen, nl. wanneer het kind in den band (*di togoe togoe*) zich kan voortbewegen,

mardalan dalan — het tijdperk van loopen zonder hulp,

hipas di alaman — wanneer het kind niet meer voortdurend bewaakt behoeft te worden,

marsiadjar mangijas — de tijd, wanneer het kind onderscheid weet te maken tusschen mooi en leelijk,

hoendangan podang — het kind van ± $^3/_4$ meter lengte.

hoendangan bodil — idem van ± 1 meter lengte,

doli doli — tijdperk van jongelingschap,

boedjing — de maagd.

Blijft de jongeling lang na de jaren der manbaarheid ongetrouwd en wordt hij een oude vrijer, dan wordt hij *doli doli Angkola* 1) genoemd. Een oude maagd heet *boedjing boedjing*. Trouwt de jongeling, dan draagt hij den naam *amama* en de vrouw dien van *ina*, nl. zoo zij reeds een kind heeft gebaard. Aan de vrouw worden nog andere namen toegekend, die elders zullen voorkomen. Iemand van meer dan middelbaren leeftijd wordt *na tobang tobang* genoemd, de grijsaard heet *na tobang*.

De ouderdom der meisjes wordt in hun kinderleeftijd ook geschat naar hetgeen zij reeds kunnen verrichten, zooals: *maroban garigit doewa*, *toloe*, *opat*, enz., naardat zij twee, drie, vier enz. bamboezen kokers met water gevuld kunnen dragen; *sipat mandoeda*, wanneer zij beginnen rijst te stampen, of met andere woorden, wanneer zij in staat zijn den rijststamper te hanteeren; *morbadjoe*, wanneer zij de borsten moeten dekken.

Toch kent de taal woorden, die alle getallen en zelfs groote hoeveelheden uitdrukken. Niemand, die echter daarmede weet om te gaan. Iedereen kan tot *tien* tellen, ook zonder gebruik te maken van de vingers; door middel van stokjes of door breuken in stokjes en gras- of riethalmen worden tientallen tot groote hoeveelheden gebracht (*morpoedoen poedoen*, *maroedji*). Is men genoodzaakt zonder deze hulpmiddelen te werk te gaan, dan geschiedt de optelling meestal door toevoeging van de eenheid na het tiental, als tien een, tien vijf, tien acht voor 11, 15, 18; ook nog door aftrekking van het naaste tiental, zoodra de eenheid boven de zeven gaat, als tien min twee voor 8, veertig min een voor 39, enz. Eene andere wijze van tellen bezigt men voor eene halve en voor eene volle maand. Niet zelden hoort men in de plaats van ééne maand (*saboelan*) of dertig dagen (*toloe poeloe ari*) de uitdrukking bezigen *sapoeloe borngin doewa poeloe ari* of tien nachten en twintig dagen, en voor een halve maand (*satonga boelan*) of vijftien dagen (*lima bolas ari*) — *lima borngin sapoeloe ari* of vijf nachten en tien dagen.

---

1) Dit schijnt eene uitdrukking van minachting te zijn. In vroeger tijden moet de bevolking van Angkola arm geweest zijn in vergelijking met die van Padang Bolak. En voor een huwelijk is geld of zijn goederen noodig.

De Batahs zijn flinke loopers; toch zijn zij als zoodanig onbruikbaar, wanneer zij zware vrachten moeten dragen. Beter kunnen de vlaktebewoners zich in de bergen bewegen dan de bergbewoners op de vlakte. Zij beweren dat zij telkens meenen te zullen vallen. De vrouwen doen in loopen voor de mannen, niet onder, ook zelfs dan niet wanneer zij kleine vrachten bij zich dragen, of wel een kind op den rug hebben. Vrees om alleen in onbewoonde streken te reizen bestaat bij hen weinig, ofschoon in deze streken tijgers, wilde karbouwen en olifanten in overvloed aanwezig zijn. Deze dieren schrikken hen niet af om in de bosschen op den grond te slapen. Zij gelooven aan een noodlot. In het reizen betoonen zij zich volhardend, ook wanneer zij zich gedurende dien tijd niet kunnen voeden.

Toen ik eens in Oeloe Bila was, vervoegden zich een man en eene vrouw bij mij, die wegens vexatiën uit de onafhankelijke landen waren gevlucht en in Padang Lawas een schuilplaats zochten. Zij hadden zes dagen en zes nachten in de bergen rondgezworven, alle bewoonde plaatsen vermijdende, zonder eenig ander voedsel dan de bladeren, die zij in de bosschen vonden. Te Portibi werd eens een vrouw met een kind voor mij gebracht. Zij was haar man ontvlucht en had drie dagen lang zonder degelijk voedsel rondgezworven. Toch gaf zij het kind nog de borst.

De Batahs zijn slechte zwemmers. De bergbewoners schuwen als het ware het water. De vrees dezer menschen om groote rivieren te moeten overtrekken, doet hen wel eens van voorgenomen of zelfs van noodzakelijke tochten afzien. Ongelukken door zwemmen gebeuren dan ook bijna nooit, daar zij zich zelden aan gevaar blootstellen door in diep water te gaan. —

Heeft in een beschaafden staat eene volkstelling hare eigenaardige bezwaren, in een land waar de bevolking zoo verspreid is, waar eene opname van het zielental achterdocht wekt, daar zij in verband wordt gebracht met het verrichten van diensten, kan het bevolkingscijfer slechts bij benadering worden verkregen. Wendt men zich tot de hoofden om opgaven hunner onderhoorigen, dan wenden zij voor dit niet te weten, hoewel het aantal hunner onderdanen zeer gering is. Laat men hen de namen der vaders van huisgezinnen opnoemen, dan eerst kan men te weten komen, hoeveel dienstbare mannen (*ripe*) er zijn. Doch nimmer zullen zij willen weten, hoe groot het aantal vrouwen en kinderen in de kampong is. Zij zullen bij de vraag naar het zielental eene lage raming doen, wanneer zij bevreesd zijn dat te veel lasten op hunne schouders zullen geladen worden; zij zullen het cijfer groot voorstellen, wanneer zij meenen dat een groot aantal onderdanen hunne positie regelt.

De inlandsche bevolking van Laboean Batoe schatte ik in 1878 op ruim 10.000 zielen 1); die van het hoogplateau van Garoga bedroeg in 1883 naar schatting ± 3000 zielen; die van het brongebied van de Siroemambe en de Si Apas zal ongeveer 5000 zielen tellen; het gebied van de Marbo, Balamingke en Katejak-rivieren heeft een bevolking van ± 3000 zielen, terwijl Padang Lawas ongeveer 30.000 zielen bevat, zoodat het geheele stroomgebied (Sosa, Mondang en Pinarik daarbij gerekend), eene bevolking telt van ruim 50.000 Inlanders.

Het aantal bewoners van Padang Lawas is belangrijk, wanneer men nagaat, hoe daar in de laatste halve eeuw gemoord en geplunderd is en de slavernij er in hare volle kracht was; het is gering, wanneer men de bevolking verdeelt over de groote uitgestrektheid, die de afdeeling beslaat, eene oppervlakte, die door de vele bergen meer dan het drievoudige bedraagt van hetgeen op de kaarten te berekenen valt.

Het aantal vrouwen overtreft verreweg dat der mannen. Ik veronderstel dat er meer vrouwelijke individuen geboren worden, maar tast ik hierin mis, dan kan ook een afdoende reden zijn, dat vele mannen, vooral jonge mannen, op de Oostkust van Sumatra en op het schiereiland Malaka een nieuw vaderland hebben gezocht, terwijl vrouwen zelden het land verlaten. En toen de slavenhandel hier nog in wezen was, werden wel slaven maar zelden slavinnen aan buitenlanders verkocht. De slavinnen waren te rentegevend. Zij moesten dienen om slaven voort te brengen.

De Batahsche vrouw.

De reden dat ik aan de Batahsche vrouw nog een afzonderlijk hoofdstuk wijd, is daarin gelegen, dat haar beeld in eene algemeene beschrijving van de bevolking niet voldoende kon worden weergegeven om haar daaruit naar waarde te kunnen beoordeelen of voldoende te leeren kennen. De vrouw verschilt te veel in de onderscheiden tijdperken van haar leven, dan dat zij in algemeene trekken kan worden beschreven. Want niet alleen jeugd en ouderdom zijn voor haar te dien opzichte de meest karakteriseerende tijdperken, — ook de positie, waarin zij geraakt, regelt haar karakter. Tevens neemt zij in vele gevallen eene zoo bizondere plaats in de Batahsche maatschappij in, dat deze niet geheel zonder invloed op het zieleleven van de vrouw blijven kan.

De positie van de vrouw in de Batahsche samenleving is een zeer

1) Zie mijne schets der afdeeling Laboean Batoe.

zonderlinge. Nu eens de verguisde, dan weder de beschermde — nu eens gebogen onder het harde juk haar door de adat opgelegd, dan weder de heerscheres in den kring harer huisgenooten en naaste verwanten. Wordt zij aan den eenen kant als koopwaar behandeld, daartegenover staat dat niet zelden om hare genegenheid gebedeld en gesmeekt wordt.

Het harde lot, dat de Batahsche vrouw en in het algemeen de vrouwen, bij *djoedjoer* of *toehor* (koopsom) gehuwd, zouden te dragen hebben, wordt meermalen als reden aangevoerd om dit soort van huwelijk te doen afschaffen, behalve nog dat door de hooge koopprijzen minder en ook late huwelijken worden gesloten, waardoor de vermenigvuldiging van het menschdom wordt tegengegaan. In hoeverre dit laatste waarheid kan bevatten (het late huwelijk zal anders de vermenigvuldiging niet in den weg staan), zullen wij bij het huwelijk nagaan. Zeker is het eene onwaarheid, dat het lot der vrouwen door het huwelijk bij *toehor* wordt bepaald. Wel is waar doen de instellingen gelooven, dat een dergelijk huwelijk de vrouw tot een slavin van haren echtgenoot maakt en dit mag nog het geval wezen bij sommige rijke en groote mannen, doch sedert tientallen van jaren zijn de vrouwen niet meer zoo gebonden en begrijpen zij zeer goed hunne waarde.

De Batah is trotsch op een groot aantal kinderen, en hoezeer hij altijd gaarne ziet dat het eerste kind van het mannelijke geslacht is, bezit hij liever meer dochters dan zoons. Hij hecht zich nauwer aan zijne dochters, wanneer hij er slechts weinig heeft.

De meisjes zijn op tien- of elfjarigen leeftijd huwbaar. Zij worden alsdan *boedjing* genoemd, nadat zij vóór dien tijd *ampe boenga* zijn geweest. Zoodra voeren zij niet den naam *boedjing*, of zij gaan het vrije leven in. In sommige streken verlaten zij het ouderlijke huis en worden opgenomen in het huis van den radja (*bagas na godang*); in de zuidelijke streken bewonen zij eene afzonderlijke woning waar zij den nacht doorbrengen. Zij worden dan onder het opzicht van een eerbare weduwe gesteld. Zulk een huis wordt *bagas podoman* (slaaphuis) geheeten. In de benedenstreken blijven zij bij de ouders inwonen, wat elders ook meer en meer regel wordt. Dat de maagden bij den radja worden gedeponeerd, wijst nog op den vroegeren patriarchalen toestand, waarbij de patriarch borg is voor de daden zijner familieleden. De vergrijpen, tegen radja's gepleegd, worden daarbij veel zwaarder gestraft dan die jegens anderen, zoodat de beschermelingen daardoor veiliger zijn tegen aanranding, enz. Ook deponeerde men de meisjes bij den radja, omdat in vroeger tijd (en ook nu nog) diens woning beschouwd werd als een gemeentehuis,

dat oneindig meer ruimte bevatte dan de andere woningen, zoodat het voor kiescher gehouden werd om de maagden aldaar te doen wonen. De gewoonte in de zuidelijke streken om de maagden eene afzonderlijke woning aan te wijzen ten einde daar den nacht door te brengen, is ook wellicht ingevoerd, omdat de huizen aldaar dikwerf zeer klein zijn, zoodat de meisjes, daarin verblijvende, te veel ingewijd zouden worden in de geheimen van het huwelijksleven. Daarbij komt nog, dat het den ouders niet geoorloofd is, althans het behoort niet tot den goeden toon, de praatjes van hunne dochters aan te hooren, wanneer deze zich door jongelingen het hof laten maken. Zij blijven echter onder toezicht van een weduwe, die, hoewel niet borg staande voor het gedrag der aan haar toevertrouwde meisjes, nauwlettend toezicht over haar moet houden, opdat zij zich niet te veel te buiten gaan. Haar aanwezigheid dient ook om de jongelingen binnen de perken van de adat te houden, waarvan zij in dien beperkten kring de handhaafster is.

In den staat van maagdom zijn de meisjes geheel vrij in haar doen en laten. Zij moeten slechts kleine werkzaamheden verrichten, bijv. het huis bewaken, water halen, van tijd tot tijd rijst stampen, koken en vlechtwerk maken. Ook staat het haar vrij zich aan de vrije liefde over te geven, zelfs nadat zij verloofd zijn. Slechts zij, die als het ware als jonge kinderen reeds zijn uitgehuwelijkt, zijn daarvan uitgesloten. Dit vindt echter zelden plaats. Jongelingen mogen haar 's avonds bij damarlicht bezoeken, siri vragen en onder boert, scherts en spel (*martandang*) den avond bij haar doorbrengen. Zij vragen daartoe eerst vergunning aan hen, die met het opzicht over de meisjes belast zijn. Deze wordt bijna altijd geschonken. Bij dergelijke gelegenheden toont de vrouw zich in haar ware gedaante. Ongebonden spreidt zij haar geest ten toon, en men bewondert vaak hare spitsvondigheid, geestigheid, goeden aanleg, goed geheugen en gemakkelijkheid van opvatting. Soms uitgelaten als een kind, zonder nadenken zich overgevende aan den wellust van het gemeenschappelijk verkeer met jongelingen, weet zij deze toch zeer goed op een afstand te houden, wanneer zij de vrijheden te ver drijven. Zij versmaadt het coquetteeren niet en toont zich daarin even bedreven als hare westersche zusters. Zij geniet in dat tijdperk en het is alsof zij met volle teugen dat genot wil smaken, wetende hoe zij na het huwelijk gebonden is door de wetten der gehuwde vrouw. Zij zal ook zoolang mogelijk het trouwen uitstellen, en mits zij niet tot een huwelijk gedwongen wordt, trouwt het Batahsch meisje betrekkelijk zeer laat.

Jongelingen en meisjes verkeeren zonder dwang met elkaar, en het

wordt voor een meisje als weinig eervol beschouwd, wanneer slechts weinig jongelingen naar hare gunsten dingen. Kuischheid is bij meisjes geen deugd, liefde geen ondeugd. Het is dus natuurlijk, dat zij hun maagdom niet onbevlekt bewaren, en zelden brengt het meisje een onbevlekten maagdom mede ten huwelijk. Men weet dit te goed en noemt ook de meisjes, die zich lang aan de vrije liefde hebben overgegeven, niet meer *boedjing*, maar ironisch *boedjing boedjing*, wat wij zouden kunnen vertalen met „zoogenaamde maagden".

Mr. W. A. Henny 1) zegt hierover: „Geen jalousie wordt bij den man „opgewekt, indien hij aan het gedrag van zijne vrouw denkt vóór haar „huwelijk geleid. Streng maagdelijke kuischheid, werd zij al eens gevon„den, zou hier niet naar waarde geschat worden. „Het is geen lekkere „koek" zegt het Batahsche spreekwoord, „waarop zich nooit een vlieg „nederzet." Maar voor ontrouw is hij gevoeliger en boet de ontrouwe „het met haar leven."

Hoewel het spreekwoord mij niet bekend is, (ik heb er bizonder onderzoek naar gedaan) heeft die schrijver gelijk, dat de man zich niet bekommert om het leven, dat zijne vrouw als meisje geleid heeft; maar dat hij het liever zou hebben, dat zij vroeger een losbandig leven geleid heeft, is onwaar. Want ware dit het geval, dan zou men bij eene verloving er niet met de uiterste zorg voor waken, dat het meisje zich niet met andere jongelieden afgaf, wat niet tegen de adat zou strijden. Ook zou, indien de man er zoo geheel onverschillig voor was, het feit, dat een meisje in zwangeren toestand trouwt, niet zoo zwaar gestraft worden, wanneer het duidelijk blijkt, dat niet de pas gehuwde man de oorzaak daarvan is.

Wordt het spel der vrije liefde voor hare eer gevaarlijk, dan bezit zij volgens de adat het recht zich tot den man harer keuze te begeven, die, als hij haar niet terstond uit zijn huis verwijdert, verplicht is haar te trouwen. Zij heeft zich alsdan overgegeven (*mahijompo*, *manjompo*).

Heeft zij zich reeds vóór dien tijd aan hem overgegeven, dan zal zij zich ook meester gemaakt hebben van een of ander kleedingstuk van den vrijer, of dit heeft hij haar in zijn liefderoes als teeken van zijn trouw of gedane belofte gegeven. Bij vertoon daarvan kan zij hem dwingen haar te huwen (*marsitangkoepan*). Zij begeeft zich dan in zijn huis en weigert dat te verlaten, voordat zij door het huwelijk in hare eer is her-

1) Zie zijne „Reis naar Si Gompoelon en Si Lindoeng" (Tijdschrift van I. T. L. en V., vijfde serie, Deel III, bl. 40).

steld (*manaakit*). Onder hare eer wordt hier verstaan, dat zij vreest de gevolgen van het vrije verkeer te zullen dragen. Dergelijke huwelijken doen zich het meest voor en zijn steeds verplichtend, wanneer beide partijen van denzelfden stand en van verschillenden *marga* (stam) zijn. Het gebeurt zelden dat de vader, die de macht over zijne dochter behoudt, in dergelijke gevallen zijne toestemming weigert, ook al ziet hij daardoor zijne vooruitberaamde plannen te haren opzichte in duigen vallen.

Is het meisje verloofd (*patoenangkon*), dus wordt zij de bruid (*toenangan*), dan mag zij met haren vrijer (*bajo*, *toenangan*, *oroewon*) verkeeren, zooveel zij wil (*mormajam*). Kan zij het tijdstip van het huwelijk niet afwachten en heeft zij zich in een samenzijn met haren verloofde vergeten of wel geeft zij zich aan hem over, dan kan zij de voltrekking van het huwelijk verhaasten door zich in het huis van haren minnaar te begeven (*manaïk*).

Deze handelingen van de vrouw hebben ook wel eens andere beweegredenen ten grondslag, maar in al deze gevallen treedt toch als hoofdzaak de wil van het meisje op en is de *djoedjoeran* slechts bijzaak, want *het huwelijk wordt niet belet als de koopsom niet terstond wordt betaald*, noch *wanneer het vooruitzicht niet bestaat dat de koopsom binnen zekeren tijd kan worden voldaan;* dus is de *djoedjoer* of *toehor* geen beletsel tegen het sluiten van huwelijken. Het gezond verstand strijdt daartegen, want de vrouw, als koopwaar beschouwd, heeft door het gebruik, dat dan aan een ieder bekend is, een gedeelte van hare waarde verloren. Anders is het wanneer een meisje verboden omgang heeft gehad, welke alleen plaats kan hebben in denzelfden marga. Onder lieden van denzelfden marga wordt bloedschande (*soembang*) bedreven. Onder lieden van verschillenden marga, maar verschillenden stand, was het voorheen ook niet geoorloofd. Thans wordt er de hand mee gelicht, terwijl vroeger dit feit mede onder de strafwet viel. Had zulk een verboden omgang plaats gehad, dan mocht de vrouw, die anders alleen de gevolgen van haar vergrijp zou te dragen gehad hebben, den medeplichtige aanwijzen door zich in het huis van dezen te begeven, zij het slechts voor een oogenblik om hem als den bedrijver aan te wijzen (*mamandol*).

Toonen alzoo de instellingen, dat aan de jonge meisjes een wil is toegekend, de ouders schikken zich ook veelal naar den wil hunner dochters. Het gebeurt toch meermalen, dat men reeds bij de geboorte verloofd wordt, dat jongeling en jonkvrouw elkaar niet eens kennen, dat het meisje telkens het huwelijk uitstelt en dat de ouders hierin berusten, totdat de verloofde jongeling van het meisje afziet en zij vrij is om hare

eigen keuze te volgen. Toch is eene dergelijke verbreking van trouwbelofte van de zijde van het meisje strafbaar, maar de ouders getroosten zich de daarop gestelde straffen uit liefde tot hunne dochter. Alleen als zij *boroe ni datoelang* is, d. w. z. de dochter van den oom van moederszijde van den verloofde, dan geschiedt eene verbreking van trouwbelofte zelden. Het huwelijk met de dochter van een tante van vaders kant (*boroe ni ambô*) is niet geoorloofd. Het huwelijk van een *boroe ni datoelang* met haren neef (*ibébéré ni damang*) is zoodanig ingeweven in de Batahsche begrippen omtrent familiebanden, waarop het geheele samenleven is gebaseerd, dat zelfs het meisje zich hoogst zelden aan dat noodlot wil onttrekken. Het is zoo sterk, dat een meisje, dat verscheidene goede aanzoeken had afgeslagen, den zoon van hare tante van vaderszijde (*ibébéré ni damang*) aannam, ofschoon hij niets voor zich had, integendeel terwijl zij wist, dat hij verre in physiek en in rijkdom beneden verscheidene harer vroegere aanzoekers stond. Op de vraag, waarom zij hare keuze juist op hem gevestigd had, want dat zij toch een veel beter huwelijk kon doen, was het eenvoudige antwoord: „*songon ima adatta, beja binaën*" — aldus is onze adat; wat is daaraan te doen? Dit sluit daarom nog niet in, dat zij steeds zoolang mogelijk op zulk een neef wacht. Ook wordt het neefschap wel eens — ja, in den regel — uitgebreider getrokken dan wel de bedoeling in de adat is of kan geweest zijn. Die verwantschap wordt meermalen getrokken tot aan de vroegst bekende stamvaders der wederzijdsche familiën, en soms wordt wel eens de heele marga, in welken eenmaal een huwelijk gesloten is geworden, in het neefschap begrepen. Men kent het verhaal van Cats Baron de Raet in zijne Reis naar de Batahlanden, dat de Sultan van Deli eens vriendelijk door eene Batahsche vrouw bejegend was geworden, terwijl zij hem geheel vreemd was. Dit was, dewijl hij in haren marga een huwelijk kon sluiten.

Heeft de vrouw gedurende hare jonkvrouwelijkheid de meest mogelijke vrijheid, haar door de adat toegestaan, deze houdt op, zoodra zij in het huwelijk treedt.

In alle burgerrechterlijke zaken is de vrouw minderjarig of absoluut onbevoegd tot handelen. Daarom stelt de adat haar een *waris* — voogd, zaakgelastigde — ter zijde. Wanneer zij getrouwd is, is de man haar waris en anders zijn het hare naaste bloedverwanten in de mannelijke lijn. De waris heeft haar in alle opzichten te vervangen en in het bijzonder in geldelijke aangelegenheden. Hij is ook verantwoordelijk of aansprakelijk voor de publieke daden van de vrouw, zoodat hij ook aangesproken wordt

bij beboetingen, haar wegens kleine en groote adatsvergrijpen eventueel opgelegd. Er wordt dus vooropgesteld, dat zij niet zonder beschermer mag zijn; dat er altijd een man moet wezen, die solidair voor hare daden aansprakelijk is. Deze treedt geheel in de rechten van een vader — althans bij ontstentenis van dezen, daar, al is het warisschap overgegaan op den oudsten zoon of op een jongeren broeder, hij in verscheidene zaken moet gehoord worden; hij kan haar uithuwelijken en haar koopprijs invorderen. Volgens de adat geldt zij als niet meer dan eene zaak, van welke de waris het bezit heeft zonder de erkenning harer geschiktheid tot denken en slechts bestaande om de wenschen van haren gebieder te dienen, voor zijne behoeften te zorgen en niet het allerminst of het allerlaatst om voor de voortteling van het menschdom zorg te dragen, bijaldien zij getrouwd is.

Is zij gehuwd, dan is zij het bezit en de genoot van haren man. Hoe losbandig het meisje ook moge geweest zijn, als gehuwde vrouw is zij haren man in den regel trouw en beijvert zich eene goede huisvrouw te zijn. Zij tobt en zwoegt om voor het noodige in het huishouden zorg te dragen. Door haar huwelijk is zij in een zeer ondergeschikten staat geraakt en is zij niet zelden niets meer dan eene slavin van haar echtgenoot. Zij deelt echter zijne eer, zijn naam, zijn stand, zijn bed, zijn peluw. Zij deelt verder in de voordeelen en in de lasten van het samenzijn, maar nimmer erlangt zij eigendom, zoodat zij na ontbinding van den echt ook op geen bezit aanspraak kan maken. Na ontbinding van den echt blijft zij tot de familie van haren man behooren, in welke zij weder huwt, zooals gewoonlijk plaats heeft, en wat volgens de adat is. Door haar huwelijk is zij wel in de familie getreden, maar daarom nog niet in den marga. Ware dit het geval, dan zou zij, den marga van haren man aangenomen hebbende, niet weder daarin kunnen trouwen. Dit zou immers volgens Batahsche begrippen bloedschande zijn. Adat is, dat zij bij versterf van haren man, de vrouw wordt van een van diens broeders, die haar bij wijze van nalatenschap overneemt.

Zoo behoort alles volgens de adat te geschieden, die de vrouw ten allen tijde onmondig verklaart. Maar dikwijls wordt daar tegen gezondigd, en wel het meest doordat de vrouw meer tot de erkenning van hare waarde is gekomen en wijl de toestanden zoodanig gewijzigd zijn, dat de adat, die de positie van de vrouw regelt, niet meer te handhaven is.

Door het huwelijk geraakt de vrouw, wat hare persoonlijkheid betreft, in een nadeeliger positie. Ook materieel is haar toestand dikwijls minder gunstig geworden. Als meisje wordt zij — zoo de ouders welgesteld zijn — overladen met allerlei kleinigheden. Zoowel van deze als van de vele

vrijers, ontvangt zij geschenken: de een geeft haar een doek; de ander een kleed, kam, spiegeldoos, halsketens, ringen, enz. Al deze zaken zijn slechts tijdelijk in haar bezit. Dat bezit kan nooit blijvend wezen. Zoodra zij trouwt, worden al de haar toebehoorende zaken eigendom van haren man, die er naar goedvinden mede kan handelen. Wel deelt zij in de voordeelen van den man, maar deze zijn gewoonlijk gering. Alle lasten worden als het ware door haar alleen gedragen. Zij verricht het huiswerk, kookt, stampt de padi tot rijst, bebouwt haar rijst- en djagongveld, haar ladang, en alleen in dezen laatsten arbeid staat de man haar in het zwaarste gedeelte van het werk bij. Anders brengt hij den tijd door met jagen, visschen, rondzwerven, luieren in *sopo* of op *alaman* (het opene gedeelte in de kampong), het liefst met redevoeringen te houden of zorgeloos zijn siri te kauwen en zijn strootje in rook te doen vervliegen. Naar de namen, die de man, van zijne vrouw sprekende, gebruikt, kan men hare geheele positie beoordeelen. De man zegt niet alleen *parampoewan-*, *boerijang-*, *djolma-* en *dadaboroe-koe*, welke woorden met „mijne vrouw" kunnen worden vertaald, maar noemt haar ook *si masak indahan* (rijstkookster), *pangalompa* (kokkin), *dongan sabagas* (huisgenoot), *panjiarankoe* (mijn lust), *dongan sapodoman* (bedgenoot), *dongan sapanganon* (eetgenoot), *boli omas* (met goud gekochte), *parorot* (kindermeid), *parsoban* (brandhouthaalster), terwijl hij nederig van zijne bruid spreekt als *boroe ni radja nami* (mijn vorstendochter), *anggi* (jonger wezen), *pangidoan boerangir* (persoon aan wie men siri vraagt), *paniktik boerangir* (persoon die de siri gereed maakt). Nederiger noemt de vrouw den man, wanneer zij van hem spreekt, als: *halak lahi* of *laklahi* (man), wat de juiste uitdrukking is, *ihoetan* (die gevolgd wordt), *radja* en *poang* (vorst), *olowan* (die bediend wordt), een afgeleide vorm van *olo* (willen), waarvan ook *mangolowi* (iemand van iets bedienen), *angka* of *kahang* (oudère), wat zeer familiaar is en meestal alleen door het meisje tot haar minnaar gebezigd wordt.

Uit de namen, door den man aan zijne vrouw gegeven, blijkt voldoende, welke diensten haar worden opgedragen en hoe die diensten worden beloond met een soort van geringschatting van de persoon. Wordt het huwelijk met kinderen gezegend, dan komen ook geheel voor de vrouw de lasten dier vermeerdering van het gezin. Alleen wanneer de kinderen grooter zijn, de borsten en de nabijheid der moeder kunnen missen, blijven zij van tijd tot tijd onder de hoede van den vader. De pas voor een week gekraamd hebbende vrouw ziet men vaak met haren zuigeling weder aan haar ladangwerk of later, met dien zuigeling op den rug

vastgebonden, bezig met rijststampen, zoodat het wicht, dat nog zoo teer is, de dreuningen, door het hanteeren van den stamper teweeggebracht, moet voelen.

Is het te verwonderen, dat spoedig een waas van rijpheid komt over de nog jonge vrouw, die nauwelijks zooveel jaren telt als bij ons de meisjes, die voor het eerst de lange rokken dragen? Is het dus onbegrijpelijk, dat de Batahsche vrouw vroeg leelijk wordt; dat diepe rimpels het voorhoofd teekenen; dat het vroeger zachte en donzige vel verschrompeld is voor den tijd en verschroeid en gebarsten door de hitte van de buitenlucht, waar de meeste harer bezigheden worden verricht; dat de vroeger schoone ledematen met sierlijke zuiver ronde vormen ras hoekiger worden; dat de schoonste vrouw eenige jaren na het huwelijk, vooral wanneer zij dikwijls gebaard heeft, bijna onherkenbaar is; dat er geen mooie oude Batahsche vrouw bestaat, maar dat zij in hare grijsheid eer een geraamte gelijkt, waarvoor men onwillekeurig terugdeinst, waardoor men met een soort van rilling vreest aangeraakt te worden?

Zekerlijk er worden uitzonderingen gevonden — niet alle vrouwen hebben even zware lasten te torsen, noch zijn zij van gelijke krachten. Bij de eene komt die graad van rijpheid en verval iets vroeger dan bij de andere, maar eene vrouw, van wie men zeggen kan, dat zij zich voor hare jaren goed heeft geconserveerd, vindt men nergens. Want de toestand, waarin de vrouw door het huwelijk geraakt, is in den geringen stand bijna dezelfde als in den voornamen; slechts de vrouwen van den adel worden geholpen door hare slavinnen en slaven, wat bij de mindere vrouw natuurlijk niet het geval is.

Toch voldoet de vrouw zonder wrevel en zonder morren aan hare verplichtingen. Zij is vol liefde, vol trouw en vol aanhankelijkheid, wanneer ook zij hare menschelijke rechten kan doen gelden en wanneer hare persoonlijkheid recht wedervaart. Vertrouwelijk zet zij zich des avonds na volbrachten arbeid naast haren echtvriend neder en biedt hem den onontbeerlijken siripruim aan, met trots hare werkzaamheden van den dag verhalende. Zij ziet geen slavendienst in haren arbeid. 't Is nu eenmaal zoo, en aan den loop der wereldsche zaken, die in haar oog nooit anders geweest zijn, is het niet goed iets te veranderen. Of zij het anders wenschen zou? Misschien — maar in die streken, waar de Maleische invloed nog gering mag heeten, zouden de meeste vrouwen bij een ommekeer van zaken ongelukkig zijn. Het kind, dat men een vracht laat dragen, gevoelt zich mensch. Niet minder de vrouw, die nimmer een vast eigendom bezit — zij gevoelt zich rijk door haren arbeid. In haren

arbeid gevoelt zij hare mondigheid, welke de maatschappelijke instellingen haar onthouden. Zij weet daardoor onontbeerlijk te zijn voor den man, en haast durf ik zeggen, dat zij haren man daarom te liever heeft.

De Maleische vrouw bewerkt ook haar veld, maar zij weet, dat zij geheel tot eigen voordeel werkt. Prijzenswaardiger is derhalve de Batahsche vrouw, bij welke het eigenbelang slechts ten deele een prikkel vormt bij haren arbeid!

Men heeft wel eens beweerd, dat de Batahsche vrouw weinig ijverzuchtig is, en wel omdat bij de Batahs de polygamie zoo veelvuldig voorkomt. De gevolgtrekking is even onjuist als de opgegeven karaktertrek. Zij is als alle Indische vrouwen ijverzuchtig en als het bij haar niet zoo duidelijk uitkomt, wijte men het aan de gelatenheid, waarmede zij haar lot weet te dragen; aan de macht van de adat, die haar geen wil toekent; aan de bij haar bestaande meening, dat het bestaan der vrouw hoofdzakelijk dient tot voortplanting van het menschdom en om den man te dienen. Het komt haar weinig in de gedachte, dat zij ook om haar zelfs wille op de wereld een plaats vindt. Wel verdwijnt die gedweeheid langzamerhand, maar de echte Batahsche vrouw behoudt bij alle emancipatie nog steeds de sporen dier onderworpenheid.

Die lijdzaamheid van karakter is niet geheel zonder bekoring. Men prijst het kind, dat gehoorzaam de bevelen zijner ouders opvolgt. Wat is de Batahsche vrouw anders dan een kind? Door de wetten wordt zij als onmondig aangezien, en zij beschouwt die onmondigheid als een zaak, waaraan niet te tornen valt. Zij weet, dat zij de macht niet bezit en ook nooit bezitten zal om zich tegen de wetten in mondig te verklaren. Maar zij toont door hare daden een hooger begrip te hebben. Zij werkt niet om aan bevelen te gehoorzamen of alleen om voor het onderhoud van haar gezin te zorgen, maar zij draagt zonder twijfel het gevoel met zich om, dat „arbeid adelt". Zij weet of zij gevoelt, dat zij zich zelve verheft en al wordt haar arbeid ook niet erkend, voor haar gevoel van eigenwaarde — een zich nooit uitend gevoel, maar te fijner naarmate het steeds onderdrukt moet worden — is het voldoende, de resultaten van haar arbeid te zien en te genieten.

Het lot van de Batahsche vrouw wordt treurig, wanneer zij de vroeger gelukkige echtelijke woning met een tweede, derde en meerdere vrouwen moet deelen. Polygamie *(paralowan)* toch is geoorloofd en dat zij betrekkelijk zoo weinig voorkomt, kan ten gunste van het huwelijk bij *djoedjoer* pleiten, daar slechts weinigen vele vrouwen kunnen koopen.

Eene vrouw, die haar bedgenoot met eene andere moet deelen, is een geheel ander wezen. Een geheel andere geest vaart in haar, ofschoon zij haar lot zooveel mogelijk met gelatenheid tracht te dragen. Had zij vroeger voor haren man en hare kinderen te zorgen; was ze trotsch op haren arbeid, omdat die uitsluitend ten bate strekte van wat zij lief had — zij weet, dat niet meer *zij* de onontbeerlijke persoon is. Hare zorgen worden verdeeld en hoewel zij als de eerste vrouw de grootste portie erlangt in al de lasten en de voordeelen, gevoelt zij ook, dat een deel van haren arbeid zal strekken tot onderhoud van hare mededingster. Voortdurende twisten en krakeelen zijn daarvan het gevolg, en besluit de man niet aan ieder zijner vrouwen een afzonderlijke woning en een afzonderlijk veld te geven, dan is de vrede uit het huis en de hel er in gevaren. De toestand van de eerste vrouw is nog minder benijdenswaardig, wanneer eene latere vrouw van veel hoogeren rang is dan zij. Dan moet zij de eerste plaats inruimen en de eerbied, aan den rang verschuldigd, legt haar het zwijgen op. In alle zaken is zij aan deze ondergeschikt en haar lot is in den regel het draaglijkst, wanneer zij zich kalm daaraan onderwerpt. Maar welke natuur is tot zulk een zelfverloochening in staat? Ook al maakt de man geen gebruik of misbruik van al de rechten, die hij door het koopen van zijne vrouw heeft gekregen, nl. dat hij haar niet slaat, haar niet als slavin behandelt, zij ziet de gehate de liefkozingen ontvangen, die haar als de oudste toekomen; zij ziet hare legerstede bijna altijd alleen door haar bezet, omdat de man onderdaniger is aan de nieuwe vrouw, die hij om haren rang niet gaarne voor het hoofd stoot; zij ziet dikwijls de liefde, door haar vroeger uitsluitend bezeten, geheel overgedragen op de andere; het eten ontvangt hij alleen uit de hand der indringster in haar huiselijk geluk; hare kinderen ziet zij veronachtzaamd; aan gasten schenkt zij niet den welkomstgroet en reikt zij niet meer de spijze der gastvrijheid; — spijt en ijverzucht ontlokken haar oog heete tranen. Zij gevoelt zich diep ellendig en uit wanhoop eischt zij een afzonderlijk verblijf, zij het ook midden in het bosch, waar zij haar ladang bewerkt. Wordt haar dit toegestaan, dan treedt zij als het ware den weduwenstaat in, want zij weet zeker dat zij door haar man zelden zal worden bezocht. Al haar geluk is voorbij. In een andere liefde kan zij geen troost zoeken, want deze wordt haar als misdaad aangerekend; scheiding kan zij niet vorderen, wanneer haar volle koopprijs is voldaan. En al zou de heden gevolgde adat scheiding mogelijk maken, de terugbetaling van den reeds genoten koopprijs zou in de meeste gevallen een onoverkomelijk bezwaar zijn.

Woont zij aldus op zich zelve, dan wordt zij in de lasten van de negorij als een huisgezin *(ripé)* ingedeeld, namelijk wanneer zij ook een grooten zoon in huis heeft. Geen mannenhand staat haar bij in die lasten, die zij niet persoonlijk kan verrichten. Zij moet dan tegen hooge prijzen deze diensten afkoopen of zich met geld hulp verschaffen.

Erger wordt die toestand, wanneer zij wegens schulden van den man door dezen wordt verpand en veelal van hare kinderen wordt gescheiden. Aan dezen toestand heeft de aanwezigheid van ons bestuur een einde gemaakt.

Ook is het dan wel gebeurd, dat zulk een vrouw plotseling verdwenen was — niemand wist waarheen. De echtgenoot heeft zich dan spoedig getroost met de gedachte, dat zij wellicht bij het baden in de rivier was verdronken, door een krokodil weggevoerd of door een tijger verslonden. Gedurende mijn bestuur in Padang Lawas werden, waarschijnlijk ten gevolge van dergelijke ongevallen twee vrouwen vermist, nadat zij herhaaldelijk op echtscheiding hadden aangedrongen. Er bestonden toen geen voldoende redenen om de verlangde echtscheiding uit te spreken.

Alleen de vrouw, die kinderloos blijft, is gelaten onder de toestanden van een polygamisch huwelijk. Zij wijt het haar eigen noodlot, dat zij de eenige vrouw niet heeft kunnen blijven, daar zij hare bestemming als vrouw niet heeft kunnen bereiken.

Maar niet altijd zijn de vrouwen zoo genegen om den man te laten doen, wat hij verkiest, of om zijne grillen te volgen. Menige Batahsche weet de pantoffel even goed te hanteeren als de Europeesche, al is dat schoeisel dan ook niet bij haar in gebruik. Menige man ontziet zich een tweede vrouw in huis te nemen, en dan zwaait zij in het volle besef harer waarde den heerschersstaf.

Wij moeten het alweder aan de slaafsche onderworpenheid aan de adat wijten, dat de Batahsche vrouw geene bezwaren gevoelt of laat blijken bij den overgang na het overlijden van haren man aan den erfgenaam (*waris*) van dezen. Sedert haar huwelijk heeft zij dat steeds voor oogen gehad. De adat van overgang op den stiefzoon is in onbruik geraakt, anders zou dien wel tegenzin hebben gewekt, wanneer de vrouw een man moest volgen, dien zij wellicht reeds van zijne geboorte af heeft gehaat, omdat hij hare kinderen in den weg heeft gestaan, of wel wanneer zij den stiefzoon als het ware zelf had opgevoed. Toch bestaat er in Padang Lawas een levend voorbeeld, waarbij een kleinzoon de jongste vrouw van zijn grootvader heeft gehuwd, schoon die vrouw veel ouder was dan hij. Dit huwelijk werd, een 8tal jaren geleden, gesloten tusschen Mangaradja Satordogor

en de weduwe van Partoewan Limbang Alam, in leven hoofd van Oedjoeng-Padang (Halonggonan) 1).

Is de vrouw weduwe (*namabaloe*) geworden en verlangt de waris haar niet tot vrouw, dan mag zij een der naaste bloedverwanten van dezen kiezen, doch laat deze zich de keuze niet welgevallen, dan is zij vrij zich weder aan de vrije liefde over te geven en het *marsitangkoepan* of *mahijompo* in toepassing te brengen. Verlangt zij, bij de aanwezigheid van een groot aantal kinderen, ongetrouwd te blijven en is zij daarbij van gevorderden leeftijd, dan mag de *waris* (voogd) haar niet tot een huwelijk dwingen. De adat ziet in de kinderen, wanneer daaronder vele meisjes zijn, reeds een voldoende schadeloosstelling voor den betaalden koopprijs. De gevallen doen zich weinig voor, dat een vrouw met een groot aantal kinderen nog door haar *wàris* begeerd wordt. Hetzij zij trouwt of niet, de kinderen blijven toch onder zijn voogdij en ook hij trekt er de winsten van.

In het huwelijk is de vrouw van alle andere genietingen verstoken dan die, welke het huwelijk zelf medebrengt. Op feesten ziet men haar druk koken, rijst stampen, enz. om de gasten voldoende spijs te kunnen voorzetten. Den dans verricht zij niet meer om zich te vermaken, doch alleen om den een of anderen gast eerbied te bewijzen. De zang wordt haar vreemd. Het mooi gekleed gaan en het zich tooien met versierselen wordt uitzondering. Zij vindt er schijnbaar, zoodra zij kinderen heeft te verzorgen, ook geen genot meer in deel te nemen aan de uitspanningen, die het Batahsche leven schenkt. Werden vroeger de welgevormde borsten zorgvuldig bedekt, bij den eersten zuigeling schaamt zij zich niet meer en ontbloot zij haar geheele bovenlijf. Zij zorgt niet meer voor haar lichaam en dikwijls ziet zij er door hare achteloosheid erg afzichtelijk uit, met de haren in vreeselijke wanorde, het gelaat vol stof en roet en de vingers en handen besmeerd met allerlei kleuren bij het siri klaarmaken daarop geraakt, enz. Het is alsof bij haar door het moeder worden het geheele wezen is veranderd. Zeker is het, dat zij zich sterk aan hare kinderen hecht en de apin kan haar jong niet meer en langduriger dragen dan de Bathasche vrouw dit doet. Men ziet haar het kind òf op den rug in een doek gewikkeld, òf op de zijde overal mee heendragen, zij het dat zij met het ladangwerk bezig is, dan wel dat zij rijst stampt of welke bezigheid ook verricht. Al die zorgen worden haar later goed beloond,

---

1) Willer heeft een aandoenlijk tooneel geschetst van een vrouw, die haren stiefzoon had moeten huwen. (Tijdschrift van N. I. VIII jaargang).

want de kinderen hechten zich wederkeerig zeer aan hunne moeder. Dit blijkt voornamelijk, wanneer zij reeds oud is en niet meer in staat te werken. Het geval doet zich dan dikwijls voor dat de dochters noode trouwen willen, ten einde bij hare moeder te kunnen blijven en haar in de huiselijke bezigheden te helpen, zoo geen andere haar kan bijstaan. Ook de zoons trachten haar steeds het een of ander te verschaffen, wat haar welkom is. De dood van de moeder maakt ook op de kinderen meer indruk dan die van den vader.

Het lot van de Batahsche vrouw kan, zooals ik het boven heb trachten duidelijk te maken, wel eens niet benijdenswaardig zijn. Vreeselijk te beklagen is zij niet, wanneer we daarbij nagaan, onder welke begrippen zij is groot gebracht. In geen geval is haar lot slechter dan dat van de vrouw bij elk ander volk, waar de polygamie bestaat. Maar tevens is het duidelijk, dat haar lot niet in het minste verband staat met — of geregeld wordt door het huwelijk bij *djoedjoer*, tenzij de moeilijkheid van echtscheiding daarbij in rekening wordt gebracht.

De adat ziet ook niet altijd in de vrouw een zaak, die men naar welgevallen kan behandelen. Hoe strijdig het overigens met de burgerrechtelijke verhouding van de vrouw in het Batahsche samenleven zijn moge, het geheele volk is bescherming aan de vrouwen verschuldigd. Verwonding, schaamteloosheid, beleediging worden zwaar gestraft.

Zij genieten ten allen tijde vrede aan den lijve. Voor de minste aanranding kunnen zij voldoening eischen. Zelfs in het *martandang* (het vrije verkeer met jongelingen) moeten de adatsvormen worden gehandhaafd. Zij mogen nimmer in het bijzijn van anderen vergeten worden.

Ook de straffen jegens vrouwen zijn milder, tenzij zij zich schuldig maken aan verloochening in het openbaar van hare verplichtingen, bijv. als zij als meisje en weduwe in het openbaar de smet dragen van hunnen liefdehandel — zich dus vergrijpen tegenover de maatschappij — of als gehuwde vrouw tegenover hunnen echtgenoot. Is dit het geval dan kunnen haar alle uiterlijke kenteekenen van vrouwelijkheid worden ontnomen, zooals het hoofdhaar. Ook kunnen zij in een lageren stand worden overgebracht.

In tijden van oorlog, toen de adatoorlogen (*porang adat*) nog gevoerd werden, bleven de vrouwen steeds gespaard. De pijlen en kogels der vijanden mochten zelfs de badplaatsen der vrouwen niet kunnen bereiken.

En hoe vreemd ook, en geheel tegenstrijdig met hare positie in de adat, de vrouwen mogen trachten de rechters te vermurwen, wanneer deze iemand eene zware straf hebben opgelegd. Het is toch adat, dat

algeheele of gedeeltelijke kwijtschelding kan worden verleend, wanneer de vrouw en vrouwelijke kinderen van den veroordeelde, de siridoos bij de rechters laten passeeren en om gratie verzoeken. Den Batah is het gevoelen niet vreemd, dat aan de vrouw, waar zij in het openbare leven optreedt, niets mag geweigerd worden. Eene weigering wekt niet alleen teleurstelling, maar ook een soort van wrevel bij het volk op.

Is er iets tegenstrijdigs in het karakter van den Batah, dan is het voorzeker zijne verhoudingen tegenover de vrouw. Streng zijn de wetten, die de vrouw als het ware in onverbreekbare kluisters houden en toch wordt zij ontzien; in het huiselijke leven zonder wil, treedt zij in het openbare leven als invloedrijk persoon op; gedurende haar geheele leven als onmondig persoon beschouwd, en dikwijls slechts als een zaak behandeld, worden haar in een ander opzicht weer lasten opgelegd, waaraan slechts hoofden van huisgezinnen onderworpen zijn (gescheiden- en weduwenstaat).

Deze anomalie zal echter wel spoedig verdwijnen. Hoe meer wij ons in de Batahsche staten zullen gevestigd hebben, des te meer zal de vrouw zich hare waarde bewust worden, des te meer zal zij zich uit den toestand van vernedering opheffen om een meer eervolle positie in te nemen, maar ook des te meer zal zij zich uit het openbare leven terugtrekken om slechts vrouw te zijn.

Loeboe's.

Terloops maakte ik in de 2e afdeeling van dit werk melding van een anderen volksstam, die zich in dit stroomgebied bevindt. Ik bedoel de Loeboes, in welken volkstam men de oorspronkelijke bevolking van Sumatra wil zien. Ik trachtte toen deze verklaring te geven, dat de Loeboes en de Talangers zeer waarschijnlijk van het schiereiland Malaka afkomstig zijn, en van daar de Batahs naar Mandheling en Djandji Lobi gevolgd waren. Laten wij thans zien, wat de Loeboes zelve verhalen omtrent hunne komst in Oeloe Baroemoen.

In vroegeren tijd leefde aan de Rokanrivier een volkstam, die van Malaka was gekomen. Een gedeelte vestigde zich aan de Batang Loeboe en nog een ander gedeelte verhuisde naar de Aek Mata, waar zij door den radja van Kota Sijantar (Mandheling), met name Radja Goenoeng, werden ontdekt en onderworpen. Lang daarna kwamen 2 lieden van dien stam, die Loeboe werd genoemd, van Rokan in Oeloe Baroemoen. Zij werden aangetroffen door goudwasschers van den radja van Djandji Lobi, die ze voor dezen brachten. De radja van Djandji Lobi haalde ze over

om bij hem te blijven en gaf hun 2 slavinnen ten huwelijk. En sedert bleven zij in Djandji Lobi. Maar lang vóór dat Pidoli en Goenoeng Toewa in Mandheling waren gesticht, huwde een radja van Djandji Lobi met de dochter van een Mandhelingschen radja, die als bruidschat of huweiijksgift 4 Loeboes, 2 mannen en 2 vrouwen medebracht. Van deze 6 Loeboes stammen de thans in Djandji Lobi gevestigde Loeboes af. Want de radja van Djandji Lobi, die de voordeelen had opgemerkt, welke de Mandhelingsche radja's van hen trokken, volgde dezelfde praktijk, nl. de Loeboes afzonderlijk te laten wonen, hunne eigen akkers te laten bebouwen, alleen onder verplichting hunnen meester (radja) van boschproducten en vruchten te voorzien. Hij gaf hun zelfs nog andere slavinnen ten huwelijk, opdat zij zich spoedig zouden vermeerderen.

Waarom zij en hunne stamgenooten den naam *Loeboe* dragen, heb ik niet kunnen ontdekken. Zeker is het, dat die naam niet nieuw is. Het kan zijn dat zij dien ontleend hebben aan de rivier van dien naam, de Batang Loeboe, die in het Maleja-gebergte ontspringt en zich in de Rokanrivier ontlast; het omgekeerde is evenzeer mogelijk.

De Loeboes vermeerderden zich sterk in Djandji Lobi. De verschillende oorlogen, de daarop gevolgde uitwijkingen van de geheele bevolking van Oeloe Baroemoen naar Mandheling, maakten echter dat hun getal aanmerkelijk verminderde, zoodat dat aantal in 1881 bij nauwkeurige telling slechts 132 zielen bedroeg, waarvan 71 van het vrouwelijke geslacht. Er waren toen 86 kinderen.

De verplichtingen, die zij na te komen hebben, leiden er van zelf toe, dat zij hunne woonplaatsen bij voorkeur in het gebergte zoeken, daar de vlakte van Oeloe Baroemoen geene boschproducten oplevert. En vroeger woonden zij ook allen in het wandgebergte van den Maleja, geheel afgescheiden van de Batahsche bevolking. Men noemde hen daarom ook *halak dolok* of bergmenschen, een naam, dien zij boven dien van Loeboes verkozen. Door de vermeerdering van werkzaamheden sedert onze vestiging, zijn zij op de vlakte komen wonen en vormen er wijken in de kampongs Djandji Lobi, Tandjong Botoeng en Batang Boeloe. 1)

Eigenlijk zijn zij slaven, maar zij worden niet als zoodanig beschouwd. Men zou hen kunnen brengen onder de klasse der *hampong dalam* of voorwaardelijk vrijgegeven slaven, die in tijden van nood tot hunnen vroegeren stand kunnen terugkeeren. Zij mogen derhalve nimmer verhuizen en

1) In 1882 werd in eene vergadering van Padang Lawassche hoofden uitgemaakt, dat de Loeboes direct ondergeschikt waren aan den radja van Djandji Lobi. De radja's der andere genoemde kampongs maakten er mede aanspraak op.

zijn met hunne nazaten aan de radja's van Djandji Lobi verbonden.

Door hun langdurig verblijf in deze streken, waar zij door hun gering aantal geen eigen staat konden vormen, zoodat hunne nationaliteit bewaard kon blijven, zijn zij bijna samengesmolten met de hen omringende bevolking. Dit geschiedde te sneller, wijl de radja's van Djandji Lobi hen zooveel mogelijk ook met Batahsche slavinnen lieten huwen. Thans belijden zij reeds den Islam, wel is waar slechts in naam; zij spreken ook Batahsch (het Loeboesch kennen zij niet meer) en volgen ook geheel de Batahsche instellingen, zoo zelfs, dat zij, de verdeeling in familiën of marga's niet kennende, die mede hebben overgenomen. De vier oorspronkelijke families werden tot stamouders van 4 marga's aangenomen, welke zijn: *Parsege*, *Nasoetion*, *Daoelai* en *Poltahon*. Huwelijken in denzelfden marga worden ook door hen als bloedschande beschouwd. In kleeding verschillen zij niet meer van de Batahs. In hun physiognomie zijn ze een weinig van hen onderscheiden.

Zij zijn kleiner, hebben breede en minder welbesneden aangezichten, breede platte neuzen en groote monden. Hunne oogen zijn donkerzwart, groot en zien er woest uit. Het haar dragen de mannen lang.

De vrouwen zien er dikwijls beter uit dan de Batahsche schoonen van Oeloe Baroemoen. Zij zijn minder hartstochtelijk en zonder eenige coquetterie. Het haar is dik en grof en nooit lang; het reikt in den regel niet eens tot aan den middel.

Ik treed evenwel in geen andere punten van verschil, daar de Loeboes van Djandji Lobi niet als type van dat ras kunnen worden beschouwd. Door herhaalde vermenging is dat type reeds zoodanig gewijzigd, dat het gelijkenis heeft met dat, hetwelk de Loeboes in Groot-Mandheling kenmerkt. Het verschil, dat tusschen de Loeboes in Oeloe Baroemoen en de Batahs bestaat, vindt meer zijn grond in het boschleven, dat zij leiden, dan daarin, dat zij oorspronkelijk van een anderen stam of van een ander ras zijn.

Het weinige, wat mij van hen bekend is geworden, vóórdat zij zich zoozeer met de Batahs hadden vermengd en in hun tegenwoordigen toestand zijn geraakt, geef ik hier ten beste.

Nog zoo lang niet geleden leefden zij als wilden in de bosschen. Hun eenige kleeding bestond uit een lap geklopte boomschors (*tangki*), die zij bezigden om de schaamdeelen te bedekken. Deze lap van slechts een hand breedte werd als een gordel om de heupen gebonden, met de einden naar voren afhangende. Hun voedsel bestond uit djagong, bladeren en wild gedierte, waaronder ook slangen en kikvorschen. Zij voorzagen zich van

wild door middel van rieten blaaspijpen (*soempitan damak*) van 2 en 2 1/2 meter lengte bij een doorsnede van 3 à 4 centimeter. Daarmede bliezen zij kleine pijlen met scherpe punten, die besmeerd waren met het vergiftige sap van den *ipoe*-boom (Antiaris toxicaria). Deze punten waren zeer breekbaar, zoodat zij als de pijl trof, altijd braken en in het lichaam bleven zitten, waardoor de dood onvermijdelijk volgde.

Zij hadden geen dienst van goden, maar vereerden geesten (*tinagasan*). De voornaamsten waren *tinagasan Sangga Pati*, *tinagasan Sianta panaloean*, en *tinagasan dal dal*. Deze geesten waren tevens beschermgeesten van de drie familiën Parsege, Daoelai en Poltahon. Die van Nasoetion is niet meer bekend. De familie is thans ook uitgestorven. Bovendien waren er vele boschgeesten, aan welke men herhaaldelijk door een maal en een dans offerde. Er bestond groote vrees voor deze geesten.

Van al deze bijzonderheden der voormalige Loeboes is niets overgebleven. Langzamerhand verdwijnen deze rassen, nieuwe treden op en wij geraken steeds verder van den weg bij het onderzoek naar de oorspronkelijke bevolking van Sumatra. Lang meende men in de Loeboes de oer-bevolking van dit eiland te moeten zoeken, maar nimmer ging men er toe over, een ernstig en nauwgezet onderzoek naar hen in te stellen. Men vergenoegde zich slechts met valsche hypothesen, gegrond op enkele tientallen van woorden, waaruit men, in verband met legenden, de conclusie trok, dat de Loeboes en Menangkarbouwers wel één stam zullen zijn geweest. Thans zal het wellicht (ook in Mandheling) te laat zijn, om er eene ernstige studie van te maken. Spoedig zullen de Loeboes geheel in de Batahsche bevolking opgelost zijn, en ook hun naam zal weldra slechts in boeken voorkomen en niet meer gehoord worden.

Woningen.

Wanneer men deze streken, voornamelijk het bovenstroomgebied, bereist, dan vraagt men zich wel eens af: waar wonen toch de menschen? Bevindt men zich op de vlakte van Padang Bolak, dan aanschouwt men rondom zich geen enkele woning. Wel wuiven hier en daar palmkronen, maar zij kunnen afkomstig zijn van niboeng en rotanpalmen, die overal in de ravijnen groeien. Daar waar klapperkronen de aanwezigheid van kampongs doen vermoeden, is de grond zoo diep beneden de algemeene verheffing van het land, dat men de toppen der palmen nauw kan ontwaren. Op de vlakte bouwt men de kampongs liefst zoo dicht mogelijk

aan de rivier. Doolt men in de bergen rond, dan zal men te vergeefs naar eenig spoor van kampongs rondzien. En toch telt dit gebied er honderden. Zij zijn van zoo geringen omvang, meestal gebouwd op hooge berghellingen, zoo omschaduwd door woudboomen, dat zij ternauwernood op te merken zijn. Andere kampongs zijn gebouwd in diepe ravijnen, welker wanden bijna loodrecht omhoog stijgen, zoodat men ze slechts in de onmiddellijke nabijheid kan bespeuren.

Treedt men zulk een kampong binnen, dan valt de bouworde der woningen al dadelijk in het oog. In het benedenstroomgebied bestaat zij òf uit eene lange rij huizen, òf de huizen liggen er kris en kras door elkander; in het zuidelijke gedeelte van het stroomgebied vindt men ze in dubbele rijen huizen even als in Dolok, maar ook wel in een vierkant gebouwd, waarin de huizen bijna rechthoekig naast elkaar staan. In Dolok zijn de kampongs echter meer regelmatig gebouwd; daarbij zijn de woningen der aanzienlijken duidelijk van die der minderen te onderscheiden.

De huizen staan op palen van 4 tot 6 voet hoogte boven den grond, die in het noordwestelijk gedeelte nog een verbazende dikte bezitten. Thans neemt men palen van veel geringer afmeting. Werden ze vroeger nog wel eens fraai bekapt of net afgewerkt, thans brengt men ze meestal ruw in den grond. Deze palen beslaan een omtrek van ± 15 □ meter. Daarop is een vloer *(pantar)* aangebracht, meestal bestaande uit niboenglatten of uit dunne takken, waarover wel eens geplette bamboe wordt gelegd, om de ongelijkmatigheid, vooral bij de takken, weg te nemen. Voorts zijn de huizen hier met geplette bamboe *(topas)*, daar met gevlochten bamboe *(bajo)*, elders weer met boomschors *(lak-lak)* bemuurd. Zelden vindt men planken omwandingen. De wanden zijn aan de voorachterzijde nauwelijks 4 voet hoog; aan de beide flanken echter begrenzen zij ook het dak, dat steil in den vorm van eene wig is opgebouwd, zoodat, wijl daar geene zoldering wordt gebezigd, men veilig rechtop n de huizen staan kan. De daken zijn gedekt met alang alang, palmbladeren of idjoek. Zeer armoedige bedekkingen zijn die met de bladeren van den *tarop* boom. De vorm der daken is bijna overal dezelfde, nl. die van een wig en rechthoekig afgesneden. Zadelvormige daken zijn geen ongewoon verschijnsel, vooral niet in de noordwestelijke streken, zooals op de hoogvlakte van Garoga. Dubbele daken worden nergens aangetroffen.

In de omwanding is meestal in het midden, maar ook zeer dikwijls in een der hoeken, een deur aangebracht, die de hoogte heeft van den wand, dus ongeveer 4 voet bij eene breedte van 2½ à 3 voet. Aan de

voorzijde en soms nog op eene der zijden zijn vensters gemaakt, die meestal meer breed dan hoog zijn. Sommige kunnen door binnenluiken gesloten worden; andere staan steeds open. Bovendien vindt men overal kleine kijkgaten aan alle zijden van de omwanding. Voor de deur is een trap van zeer eenvoudige constructie en meestal slechts uit rondhouten samengesteld. Trappen van planken worden door kleine afdaken tegen regen beschut. In enkele woningen is een gedeelte van de binnenruimte van een zolder voorzien tot berging van djagong en huisraad. Zoo zijn de woningen van het grootste gedeelte der bevolking.

De hoofden bewonen betere huizen. Hier en daar vindt men ze reeds van Europeesch model. De oude woningen hebben eene oppervlakte van ± 15 à 18 meter lengte en 5 à 6 meter breedte. De toegang tot de woning is aan eene der smalle zijden in het midden aangebracht. Voor deze deur is eene kleine galerij, waar de vrouwen met hun weefstoel zitten. Deze galerij is overdekt en van boven versierd met priapen. De woningen hebben planken vloeren en planken omwandingen. Een gedeelte van den vloer, daar waar de keuken is, is van niboenglatten gelegd om doorgang te verleenen aan al het vuil in huis. Het dak is van idjoek, en indien men arm is aan dit materiaal, van ilalang. Achter in het huis zijn de slaapplaatsen ongeveer $^{3}/_{4}$ voet boven den vloer. Soms zijn zij van beschotten voorzien, zoodat zij verschillende kamers vormen; soms toonen slechts hangende gordijnen de slaapafdeelingen. Boven de deur is eene zoldering aangebracht van ± 3 meter breedte terwijl de lengte gelijk is aan de breedte van de woning. Deze zoldering is het vertrek van de meisjes *(songkor)*, waarin zij werken, slapen en de jongelingen ontvangen. Deze ruimte ontvangt licht van buiten door middel van een langwerpig vierkante opening. Overigens zijn er slechts kleine lucht- en kijkgaten in de omwandingen aangebracht. Aan de breede zijde, ook wel in een hoek, worden de kookplaatsen gevonden. Meestal ziet men in de groote woningen twee van dergelijke kookplaatsen, niet zelden ook meer. Voor de kookplaatsen *(tataring, dapoer)*, bestaande uit een houten plaat met vaste klei van ± 1 □ meter oppervlakte, is een rek om borden en kommen daarop te plaatsen, en boven de kookplaatsen een vierkant vak, waar het noodige brandhout wordt opgestapeld. Op de vuurplaat liggen steenen, die dienen om de potten en pannen te kook te zetten.

Rondom de omwandingen en onder den vloer vindt men de slaapstokken en ligplaatsen voor de kippen. Sommige zeer geliefde hennen en hanen krijgen een slaapplaats in het huis. De ruimte beneden het huis is dikwijls voor een gedeelte afgesloten tot opsluiting van geiten, en daar

waar nog varkens worden gehouden, ook een ander gedeelte voor deze dieren. Heel zelden trof ik karbouwen of koeien onder de huizen gekraald. Meermalen gebeurt dit in de ruimte onder de *sopo's*.

Sopo is een gebouw, dat dient om er de raadsvergadering te houden, de gasten te ontvangen, hen daarin te doen logeeren, om aan ongehuwde mannen, die geen eigen woning in de kampong hebben, tot verblijfplaats te doen strekken, en verder tot verzamelplaats van oud en jong. Het is een open gebouw van ± 8 à 10 meter lengte en 3 à 4 meter breedte, met een vloer van latten, die voor een gedeelte opgeheven is om tot slaapplaats te dienen. In enkele streken vindt men deze gebouwen voor een gedeelte ommuurd — in Sosa zijn zij geheel omwand. In volkomen afgewerkte sopo's worden zolderingen gevonden, waarin de rijst- of djagongvoorraad van het hoofd der plaats wordt geborgen. Aan deze gebouwen besteedt men dikwijls veel moeite. Bij het stichten van een kampong zorgt men in den regel het eerst voor een sopo. Is men in staat dit te doen, dan gebruikt men idjoek tot dakbedekking. De materialen zijn van het deugdzaamste hout. De stijlen zijn met karbouwenkoppen met verbazend lange hoorns en met hertengeweien versierd, de eerstgenoemde ter herinnering aan tentoon gespreiden rijkdom, de laatste bij wijze van tropeeën. Soms worden de punten van de daken ook nog met karbouwenkoppen versierd.

Tusschen de woningen worden hier en daar kleine rijstschuren (*rangkiang*) aangetroffen. Zij hebben eene oppervlakte van ongeveer 4 □ meter en een inhoud van ongeveer 5 à 6 kub. meter. Zij zijn op dezelfde wijze en op dezelfde hoogte als de huizen gebouwd. Andere rijstschuren zijn open; er bevindt zich onder het dak een cylindervormige bergplaats, van boomschors of van gevlochten bamboe gemaakt (*hopoek*).

Al deze gebouwen worden door de bevolking zelve opgericht. Ieder bouwt zijn eigen huis. In den regel doet hij dit met de hulp van zijne familie, waartoe hij volgens de adat het verzoek moet doen. Gedurende den arbeid is hij ook verplicht om de werklieden eten te geven. Aan diezelfde verplichting is ook de radja onderworpen, wanneer hij de bevolking en zijne familieleden oproept om hem een huis of voor de gemeente een sopo te bouwen. Het huis van den radja wordt *bagas na godang* of *bagas na bolon* — het groote huis —, de sopo van een geheel landschap *sopo na godang* geheeten. Oppervlakkig gezien is dit een goedkoope wijze van huizen bouwen. Wanneer men echter nagaat, hoeveel menschen aan het werk deel nemen, wien de kost moet worden gegeven, en in hoe langen tijd zonder eenige aansporing tot spoed het werk volvoerd wordt,

dan zal men begrijpen hoe duur ten slotte den radja een mooi huis komt. Dikwijls is hij niet in staat, zijne verplichtingen zoo lang na te komen en dan wordt de arbeid gestaakt. Met de voltooiing van een mooie *bagas na godang* verloopen er ook dikwijls jaren. Vele radja's zijn niet in staat zulk een werk te doen ondernemen. En toch zijn de woningen alhier zeer veel vereenvoudigd. Te Loboe Tajas (Oeloe Bila) vindt men nog een aantal huizen van den ouden stempel, die reeds minstens een halve eeuw staan. Zij zijn alle van flinke degelijke materialen gebouwd, met idjoek gedekt en volgens Tobasche gewoonte met den ingang onder de huizen. Hieruit kan men nagaan, dat er vroeger rijkdom moet hebben geheerscht, toen niet alleen de aanzienlijken, maar ook zelfs de geringeren zulke huizen konden laten bouwen.

Doch welke Batahsche kampong men ook ziet, zij wekt een gevoel van afschuw op. De woningen zijn alle even onrein. Roet aan de wanden, roet aan de daken, elke oppervlakte met een laag stof bedekt, de hoeken der vertrekken vol spinnewebben, de wanden met kalk besmeerd, de vloer vol sirispeeksel en kippendrek! De huizen gelijken holen, waarin de openingen aan de wanden slechts een halflicht doorlaten. En wanneer die huizen opgevuld worden met rook, die niet vlug genoeg door de reten der daken en de openingen der wanden kan verdwijnen, dan vraagt men zich af, hoe het mogelijk is, dat menschen daarin verblijf kunnen houden. Men kan ze door den rook te nauwernood onderscheiden — laat staan nog herkennen — en toch hoort men hen even druk discoureeren, alsof zij niets anders dan zuivere lucht inademden. Schrikt men er op zulk een gezicht van terug om het huis binnen te gaan, met zekere beklemdheid berust men er in zulk een huis tot nachtverblijf te moeten aannemen. Want verraderlijk sluipen duizendpooten en schorpioenen rond en trachten tusschen al dat vuil iets van hun gading te vinden; mieren bouwen er loopgraven en nemen hunne gangen over den mensch heen; kakkerlakken vliegen onbehouwen heen en weer; muizen drijven er ongestoord hun spel; en daarenboven nog luizen, die zich wellustig verbergen in alles wat schoon mag heeten.

Denkt men aan deze ongeriefelijkheden, dan is het niet mogelijk den slaap te vatten. Is men evenwel gelukkig genoeg om in Morpheus armen vergetelheid te vinden, dan wordt men na eenige uren van zoete rust plotseling gewekt door een beet van een schorpioen, van een duizendpoot of van een muis, die aan de teenen zit te knabbelen, of van een mier die men in zijn rusteloos heen en weder gaan gestoord heeft. Toch weten de Batahs daarvan niets. Zelden bespeuren zij deze ongeriefelijkheden; óf zij

zijn er ongevoelig voor, óf zij zijn er aan gewoon geraakt en nemen zulke zaken met de meeste kalmte op. Wanneer men na dagen reizens in de Batahstreken weder eens in een behoorlijke reine woning komt, dan voelt men een vroom gevoel van dankbaarheid in zich oprijzen, welk gevoel men wel zou willen doen deelen door hen, die hun geheele leven te midden van die onreinheid leven en zich daarvan in het minst niet bewust zijn.

Huisraad.

Het huisraad is van niet veel beteekenis en bij de armen volkomen in harmonie met de woningen. Hoewel men in de laatste jaren zich daarvan beter voorzien heeft, kan men op deze verbetering nog niet bijzonder roemen. Men oordeele zelf. In vroeger tijden, toen de Batah nog geen kennis gemaakt had met onze borden en kommen, bezigde men in de plaats daarvan bladeren en klappernootdoppen, die telkens werden verwisseld — thans zijn borden en kommen in gebruik, die, nimmer goed schoon gemaakt, slechts uitgespoeld, weldra een laag vuil opnemen en ten lange leste niet meer te reinigen zijn. Vroeger bekleedde men de omwandingen der huizen niet, wanneer er gasten verblijf hielden en was het vuil overal zichtbaar — thans kan men zich dat er bij denken, wanneer sedert jaren niet gereinigde doeken de kale wanden voor het oog bedekken. Voorheen kookte men de rijst in bamboezen kokers, die herhaaldelijk moesten worden verwisseld — thans bezigt men potten bij het koken, die nimmer goed geschrobt worden. Waar zoo groote onreinheid heerscht, zou het voorzeker wenschelijker zijn, dat het volk in den natuurstaat gebleven ware.

Het huisraad bestaat meestal uit de volgende zaken.

De geheele vloer is gewoonlijk met matten bedekt, met uitzondering van dat gedeelte, waar de kookplaats is. Deze matten (*bide*) zijn van rotan en boomschors vervaardigd en zijn zeer sterk. In de zuidelijke landen, waar men de kunst van ze te maken niet verstaat, bezigt men matten van pandanbladeren gemaakt (*lapik*). In woningen met planken vloeren gebruikt men die matten niet. Evenmin in de huizen van de geringe lieden, die over een vloer van dunne takken geplette bamboe (*topas*) spreiden.

In de hoeken of langs de wanden, somstijds ook op rekken, vindt men opgerolde matten van $1/2$ meter breedte en $\pm$ 2 meter lengte. Zij zijn gevlochten van pandan- of iboesbladeren en zijn enkel, wanneer zij *lapik* genoemd worden, of wel uit verschillende lagen bestaande en met laken of

katoen omboorde randen, wanneer zij *amak* heeten. Deze matten zijn somtijds zeer kunstig vervaardigd. Gewoonlijk vindt men in die matten kussens opgerold, zoodat zij duidelijk aanwijzen waartoe zij dienen, nl. tot slaapmatten.

Kleinere rollen bevatten kleinere matjes, die uit twee en drie lagen bestaan, zoodanig dat de bovenste lagen altijd iets kleiner zijn dan de onderste, zooals met de *amak* ook het geval is. Zij dienen tot zitplaatsen (*amak djoegoek*) en hebben een oppervlakte van een 1/2 meter in het vierkant.

Langs de wanden van de woningen worden vischtuig en jachtstrikken gevonden, verder nog speeltuig, wapens en verschillend huisraad.

Op de kookplaats bevinden zich aarden potten (*hoedon*), die door de bevolking zelve vervaardigd worden, voorts ijzeren kookpotten (*parijok*) en kookpannen (*balanga*), die op de pasars in Angkola verhandeld worden of wel van de Oostkust van Sumatra zijn ingevoerd. In het gebruik worden zij op drie in de kookplaats aangebrachte steenen geplaatst, waaronder men het vuur laat vlammen. Iets bezijden de vuurplaat (*tataring*) ziet men eenige lage rotanstellages, waarop de heete potten en pannen, na van het vuur te zijn genomen, worden geplaatst. In een hoek van de woning, ook wel aan den wand nabij de kookplaats staan groote en kleine bamboezen kokers. De groote (*djantar*) doen dienst als watervaten. Zij zijn in den regel niet langer dan 2 meter en hebben den omtrek van een dikke menschenkuit. De kleinere (*garigit*, *hijong-kijong*, *tagoek*) zijn meer waterkannen, die slechts een elleboogslengte hebbende, tevens gemakkelijk als drinkkannen kunnen dienen, waarvoor zij ook wel gebruikt worden. Meer algemeen gebruikt men daartoe de verharde schaal van een meloensoort — *laboe* — waarnaar ook de drinkkan genoemd wordt. De *laboe* laat men eerst langen tijd liggen en verwijdert dan het zachte gedeelte van de vrucht. De schil is inmiddels harder geworden en wordt daarna in den rook gehangen. Deze drinkkannen zijn licht en handig, zoodat zij zeer praktisch zijn. Daar de laboe een der voornaamste voedingsmiddelen is, worden zij ook overal aangetroffen. Op een rek nabij de keuken zijn de borden en kommen van aardewerk en porselein opgestapeld, en daarbij ook presenteerbladen van hout of koper. Deze hebben den vorm van een groot bord met een voetstuk in den geest van onze vruchtenschalen. Door sommigen worden zij *doelang*, door anderen *pahar* genoemd. Daarop worden de gerechten opgedragen en voor den gast geplaatst. Daar de gerechten gewoonlijk alleen bestaan in een bord rijst, een kom met vleesch of groentennat, een weinig zout en een kop koffie, zoo vinden zij dus alle daarop een plaats.

Lepels, vorken en messen zijn niet noodig. Men eet met de vingers en het vleesch wordt nooit in groote stukken opgebracht. Het is vóór het koken steeds in kleine stukjes (dobbelsteenen) gesneden. Kippen worden van de beenderen afgekloven, zoodat ook daarbij geen mes noodig is.

En hiermede is het werkelijke huisraad binnenshuis opgesomd. Zijn er gasten in huis, dan wordt de wand voor een gedeelte behangen met een veelkleurig laken (*tabir*), dat ook het gezicht op de vuile keuken moet maskeeren. Deze lakens zijn uit verschillende gekleurde stukken lijnwaad samengesteld, die alle in lange smalle repen zijn geknipt en daarna aaneengenaaid. Bij gemis hiervan neemt men ook wel wit katoen. Onder een hemel (*langit-langit*) wordt de slaapplaats van den gast bereid. Deze hemel is een gekleurd stuk doek van ± 4 meter oppervlakte en in den regel vierkant, voorts nog omzoomd met franjes van goudblad of koralen.

Daar waar het *toesam*hout niet tot verlichting van de woning gebruikt wordt, en ook onze soorten lampen nog niet algemeen zijn, verlicht men de huizen met damarhars. De damar wordt, nadat zij gekookt is, in bladeren gewikkeld in den vorm van een kaars. Daarna plaatst men deze in een gespleten hout of bamboe, die verder aan een houten standaard van ruim een voet hoogte is bevestigd. Bij ontvlamming smelt de damar en verkoolt daarna, zoodat men de kaars herhaaldelijk van de kool moet ontlasten, die neêrvalt op het voetstuk van den standaard, bestaande uit een breede dikke plank. Het *toesam*hout bezigt men alleen in Oeloe Bila, waar de damar schaarsch is. Dit hout bevat een harsachtig bestanddeel, dat ontvlambaar is en een zeer goed licht geeft. Het is te verkiezen boven damarlicht. In de benedenlanden, op de vlakte van Padang Bolak en Oeloe Baroemoen is petroleum meer en meer in gebruik gekomen. Ook in Dolok wordt hier en daar petroleum gevonden, doch men ziet het slechts bij bijzondere gelegenheden gebruiken. In het dagelijksch leven bedient men zich nog steeds van damar. Soms vergenoegt men zich alleen met het schijnsel van den haard.

Vergeefs ziet men in de huizen uit naar een bergplaats van kleeren en preciosa. Alleen bij zeer gegoeden en bij handelaren vindt men kisten (*poti*) of koffers (*kalandan*), waarin het goed wordt geborgen. Anders wikkelt men het maar in een mat, die met touwen wordt vastgebonden en ergens in een verborgen hoekje wordt geplaatst.

Buitenshuis ziet men het rijstblok (*losoeng*) staan. Het is van hout (gewoonlijk *aloban*) gemaakt, heeft den vorm van een bloemvaas

met groot voetstuk. Een groot gat is er kegelvormig in gebrand of uitgesneden ter diepte van een voet, terwijl het gat boven aan de oppervlakte een middellijn heeft van ongeveer 30 centimeter. Een lange stok van ± 2 meter lengte en 5 à 6 centimeter middellijn dient tot stamper (*indaloe*). Men vindt verscheidene stampers bij het rijstblok staan van verschillende lengte en van verschillende zwaarte. Een ander soort van rijstblok is de lange *losoeng*, een langwerpig blok hout, dat men op de wijze van een trog heeft uitgehold. Dergelijke voorwerpen worden in streken, waar nog varkens worden gehouden, ook voor troggen gebezigd. Zij zijn dan alleen iets kleiner en lager. In de rijstblokken wordt de padi tot rijst gestampt, en de djagong tot meel. Wanneer men djagong stampt, plaatst men er een grooten steen in, omdat de korrels anders niet fijn te stampen zijn. Het stampen van djagong blijft desniettemin een zware arbeid, die slechts door flink en krachtig gebouwde vrouwen kan worden volgehouden.

Voeding.

Omtrent de voeding der Batahs valt niet veel mede te deelen. Zij zijn groote eters, kunnen veel te gelijk en dikwijls eten.

Nog niet lang geleden was djagong (*djegang*, *djaoeng*) het hoofdvoedingsmiddel der bevolking van het bovenstroomgebied. De korrels worden tot meel gestampt en daarna, met water aangelengd, tot koeken bereid, welke zoo, of wel met arensuiker of honig worden genuttigd. Zonder toevoegsel van deze ingrediënten is het een smakelooze spijs en het is onbegrijpelijk, hoe de Batah zich daarmede kan tevreden stellen. Heeft hij voldoende rijst, dan zal hij daarvoor zijn djagong nog niet laten staan en laat hij die met rijst vermengd tot een pap bereiden, waarbij eenige korrels zout worden gevoegd, om er smaak aan te geven. Djagong stilt spoedig den honger en het is deels ook daarom, dat hij deze vrucht boven de rijst stelt. Doch voor het eten van djagong begint men zich te schamen. Het heet thans een bewijs van armoede, wanneer men zich met djagong voedt. In Oeloe Baroemoen, waar nimmer gebrek aan rijst is, wordt djagong slechts als lekkernij genuttigd. De vruchten worden òf geroosterd òf gebakken òf jong zijnde gekookt. Dit laatste, hoewel het smakelijkst, geschiedt zelden, daar de Batah het onvoordeelig vindt de jonge vruchten af te plukken. Meer en meer is rijst het hoofdvoedingsmiddel geworden en dagelijks worden een of twee warme malen en een koud maal rijst genoten. Dit maal, dat 's ochtends

wordt genuttigd, wordt alleen met koffie of met water doorgespoeld. De rijst (*dahanon*) wordt, evenals elders, gekookt en krijgt dan den naam *indahan*. Des avonds eet men warme rijst; er wordt daarbij een soort van groentensoep gevoegd. Eenige korrels zout dienen mede tot toespijs, daar in het eten zelden zout wordt gevoegd. In vele streken laat men het eten van zout wel eens na en in het westelijk berggedeelte, met name Oeloe Batang Pane, gebruikt men bijna nimmer zout. Van tijd tot tijd wordt een kip geslacht en daarvan een soep met kurkuma en bladeren gemengd bereid, en bij de rijst gegeten. Evenzoo doet men, wanneer men vleesch heeft. De algemeene naam voor dit gerecht is *gaelai*. Gezouten visch eet men zelden, daarentegen meer gedroogde riviervisch, gedroogd vleesch en voornamelijk dat van herten, die zeer veel gevangen worden, Het eten van vleesch is in deze streken geen uitzondering — althans niet in de bovenstreken. Eerder kan er gebrek aan rijst dan aan vleesch zijn. Van alle volken in den natuurstaat neemt de Batah van Padang Lawas in het eten van dierlijk voedsel wellicht de eerste plaats in. Herhaaldelijk worden karbouwen, koeien, geiten en kippen geslacht, en in de heidensche streken onthoudt men zich ook niet van het nuttigen van varkens- en hondenvleesch. Er kan geen feest zijn, waarop een van die dieren ontbreekt; geen belangrijke adatsvervulling kan, zonder dat er geslacht wordt, plaats hebben. Het vleesch wordt dan onder de bevolking verdeeld, zoodat zelfs arme lieden daarvan niet verstoken blijven, want betaling wordt alleen dan gevorderd, wanneer het slachten een zaak van de geheele gemeente geldt, waarbij ieder lid zijn aandeel moet storten. Bovendien is de Batah een goed jager en, behalve voor zijn genoegen, maakt hij de jacht mede dienstbaar ter voldoening van zijne behoefte aan voeding. Hij is ook niet kieskeurig en eet zelfs het vleesch, dat reeds in toestand van rotting verkeert en dus stinkt; ook eet hij het vleesch van vele wilde dieren, als hij dat machtig weet te worden. Zoo lust hij het vleesch van olifanten, beeren, tijgers, apen, slangen en ook van vleermuizen, kikvorschen, enz. Daar het nuttigen daarvan den Batah kenmerkt en men gaarne Maleier wil heeten, schaamt men zich er voor dit in het openbaar te doen. Toch was ik er in het onafhankelijke gebied Na Pompar getuige van, dat men tijgervleesch at. Men had tijdens mijn aanwezigheid een tijger gevangen. Nadat het dier gevild was, wierpen verschillende lieden zich op het cadaver en sneden er stukjes af, welke terstond boven het vuur werden gehangen, gerookt en gebakken. Met zeer veel smaak werd het dus toebereid vleesch verorberd. Ook Willer maakt melding er van dat men vroeger met smaak olifantenvleesch at. Den Mohamedaan-

schen Batahs is het verboden onrein vleesch te eten, maar ik twijfel niet of zij bezondigen zich herhaaldelijk er aan, wanneer zij meenen onopgemerkt te zijn. Zoo betrapte ik op mijne tochten wel eens menschen in het bosch of op het veld, die versch vleesch aten. Zoowel het uiterlijk als de omstandigheid, dat men nooit met versch vleesch op reis gaat, wanneer althans niet pas in de nabuurschap geslacht is, deed mij veronderstellen, dat het vleesch wel afkomstig kon zijn van wilde varkens. Het meest geliefkoosd vleesch is dat van karbouwen, terwijl het geitenvleesch boven dat van koeien wordt gesteld. Van het vleesch van vogels houdt men minder, en nimmer wordt er op vogels jacht gemaakt. Daarentegen is versche visch zeer gewild en in den tijd, waarin het meest en het gemakkelijkst visch te vangen is, ziet men de bevolking zich met vischvangst bezighouden. Duizenden visschen worden dan somtijds naar de kampongs medegevoerd. Wat niet terstond opgegeten kan worden, wordt gedroogd en boven het vuur gehangen. Men eet de versche visch òf gekookt òf geroosterd.

In den tijd waarin de schildpadden eieren leggen, voedt de bewoner van Baroemoen Tonga zich bijna uitsluitend daarmede, welke gerookt een smakelijk voedsel opleveren. Voor de Europeesche rijsttafel zijn gerookte schildpadeieren mede een zeer smakelijke toespijs.

De arme bevolking kan zich niet altijd met rijst, djagong of vleesch voeden. De geringere man moet zich dikwijls tevreden stellen met *gadoeng* en *oebi*. *Gadoeng* of cassave is evenwel een smakelijk voedsel en rijk aan meelstof. De *oebi* wordt niet gecultiveerd, maar in het bosch gevonden. De knollen van deze klimplant zijn eetbaar, maar werken bedwelmend. Zoo kan men ze niet anders dan gekookt eten, waardoor alle smaak verloren gaat. Een ander voedingsmiddel is ook de *soehat* en *bira* (Colocasia spec.). Maar in den tijd van groote schaarschheid aan voedingsmiddelen, zooals in 1882, hoorde ik meermalen, dat men het leven hield met slechts boombast, wortels en bladeren te eten. Deze werden fijngestampt en tot een pap bereid. Vooral werd de bast van den *si gala gala* genuttigd. Andere meer door het lot begunstigden mengden bij deze ingrediënten nog een weinig djagong. De bladeren van vele boomen en kruiden worden ook in goede tijden gegeten, zooals die van den papaja, van de varens, enz.

Bij het eten wordt zelden van klapper en klapperolie gebruik gemaakt. In Opper Bila heeft men geen enkelen vruchtdragenden klapperboom, zoodat de spijzen daar nimmer met klapperolie worden toebereid.

Versnaperingen kent men weinig. Het maken van gebak beperkt zich

tot *goelame* en *wadjid* en nog enkele andere koeken, die van rijst, rijstemeel of djagongmeel met arensuiker of honig worden toebereid. Onder de versnaperingen moet echter ook gerekend worden *tano bange*, die men op Java *tanah ampo* noemt. Deze roode kleiaarde wordt met wat zout gegeten.

Het eten van vruchten is niet zoo algemeen als in andere streken. In den doerijantijd verzadigt men zich echter uitsluitend met deze vruchten. Als werkelijk voedingsmiddel geldt nog de *pisang*. Deze vrucht wordt zoowel rijp als onrijp gegeten. Onrijp wordt zij in schijven gesneden en gekookt, ook dikwijls als toespijs bij de rijst gebruikt. Dit is ook het geval met den *papaja*, die rauw gekookt wordt en als een soep bij de rijst wordt voorgezet.

Honig (*tanggoeli*) behoort tot de lekkernijen en is voor gebak bijna onmisbaar.

Koffie drinkt men slechts daar waar koffie groeit. Dikwijls wordt er maar een aftreksel van de bladeren van den boom gedronken. Maar waar hij niet groeit, behelpt men zich met een aftreksel van gebakken djagong op water, soms ook wel van bladeren van andere boomen, zooals van den aloban. Deze kost is echter zeer flauw, en men zou, geloof ik, beter doen met slechts warm water te drinken.

Het *siri* eten is een algemeen gebruik en te zeer bekend om er hier lang bij te blijven stilstaan. Alleen zij nog vermeld, dat er wellicht geen land is, waar de siri zooveel genuttigd wordt, als in de Bathastreken en waar aan de siri zulk een groote waarde wordt toegekend als daar.

Kleeding.

De kleeding van den tegenwoordigen Batah dezer streken verschilt weinig met die van de naburige volksstammen. Alleen de Batahs in Garoga en Parsosoran dragen nog de oude kleederdracht. Zooals de mannen tegenwoordig gekleed gaan, bestaat de kleeding uit een broek, die meestal zeer nauwsluitend gemaakt is. Het gebruik van den Atjehschen broek (*siroewar*) met wijd en laag kruis, korte broekspijpen, die aan het ondereinde nauw om het onderdeel van den kuit sluiten, is mede veelvuldig. Evenzoo dat van den Chineeschen broek met wijd en laag kruis en lange wijde pijpen. Voorts worden buizen en baadjes gedragen, die van wit en van blauw katoen vervaardigd zijn. Zij maken ook plaats voor zwartlakensche buisjes en jassen, ook wel van bont katoen, gele en groene wol en van zijde in verschillende kleuren, onder welke nog een grof katoenen

baadje bij wijze van hemd wordt gedragen. Hoe nauwer alles sluit, hoe mooier in hun oog, en men ziet velen door dien dos in hunne bewegingen belemmerd.

De doek om de middel (*anak ni abit*, *saboek*), en de hoofddoek (*tangkoeloek*) volmaken de dagelijksche kleeding. In alles is op te merken, dat deze dracht niet oorspronkelijk is. Niet alleen weet de Batah zich in deze kleeding niet juist te kleeden, maar hij gevoelt er zich ook niet in thuis, want zoodra acht hij het gebruik daarvan onnoodig of hij ontdoet zich er van. Onder het jongere geslacht is de zucht tot navolging van onze kleederdracht groot. Men ziet ze met een pantalon collant van laken of wit katoen, met een zwarte of witte jas met schitterende fantasieknoopen van verguld zilver of goud, soms ook met Willemsknoopen, die door de besturende ambtenaren worden gedragen, met een vest, waaronder het baadje als hemd plaats vindt. Enkelen hebben zich ook reeds een overhemd aangeschaft. De *saboek* wordt dan zoo smal mogelijk gevouwen, zoodat het kleedingstuk slechts weinig onder de jas uitsteekt. Dat het wit, 't welk zij dragen, er alles behalve helder uitziet, maar steeds een vuile kleur heeft, behoeft nauwelijks gezegd te worden. In plaats van den hoofddoek wordt een mutsje of fez met gouden passement, ook wel een pet zonder klep gedragen, waaromheen een gouden of zilveren passement is aangebracht.

Ziet men hen te paard, dan zijn er zelfs, die slobkousen en handschoenen dragen. Dit echter is alleen nog maar het geval in Oeloe Baroemoen, waar de lieden het meest geavanceerd zijn en waar zij gelegenheid hebben gehad om die kunsten van de Mandhelingsche koerijahoofden af te zien. Sommigen loopen op sloffen, alsof die dracht een waas van meerdere beschaving verleent. Het gebruik van schoenen wordt meer en meer algemeen.

Eenvoudiger voorzeker is de kleeding van den Batah in Dolok. Zij bestaat uit een katoenen buis, pantalon, hoofddoek en een sarong om de heupen. Doch grootelijks verschilt deze kleeding toch met de kleederdracht van ongeveer eene halve eeuw geleden. Toen droegen mannen en vrouwen nog alleen een lap van boomschors, die slechts diende om het perineum te bedekken. De schors van een boom (doch niet van alle boomen) werd daartoe gekookt en geklopt, waarna een stuk van een vadem lang en een elleboogslengte breed tot kleedingstuk (*tangki*) diende. De stof is minder ruw dan men zou denken. Wanneer de boomschors goed toebereid is geworden, is zij veel buigzamer dan dik laken. Deze kleeding komt zelfs bij de onbeschaafdste Batahs van dit gebied niet meer voor.

Buiten dit zeer primitieve kleedingstuk, droeg men vroeger nog een bepaald nationaal kleedingstuk, door de bevolking zelve vervaardigd.

Men had den 4 à 5 elleboogslengten langen doek, door de bevolking geweven en waarvan de grondstof (katoen) door haar zelf werd verbouwd. Zulk een kleed noemde men *abit sadoen*; het is van de hierboven opgegeven lengte en ongeveer een meter breed, fantastisch gekleurd met roode, bruine, blauwe, zwarte en witte strepen, door welke een enkele maal een zilveren of gouden draad is geweven, soms ook wel met koralen gestikt. Aan de beide smalle kanten is het daarbij nog voorzien van een rij uitgerafelde draden van een handpalm breedte, die als franjes dienst doen. Verscheidene soorten van deze doeken zijn bekend, de eene nog schooner dan de andere, zooals *ragi roendjap*, *ragi djoegija soppa*, *ragi idoep*, *naïsamataän*, enz., die thans van $ 3 tot $ 12 het stuk worden verkocht. Dit weefsel is zeer dik, ruw en sterk. Zulk een kleed voldoet voor een halven menschenleeftijd, wanneer het met zorg wordt gedragen. Hier en daar worden die doeken nog vervaardigd en in Tano Hoeroeng en in Opper Bila veelvuldig gedragen. Om de heupen door een band vastgehouden, hangt er een slip van over, om daarmede het bovenlijf te bedekken door haar over den eenen schouder naar achteren te slaan.

In de koude streken dienen zij tevens tot dekens. 's Morgens, wanneer de temperatuur in de bergstreken zeer koud kan zijn, ziet men de Batahs in dergelijke kleeden gewikkeld zich op het plein in de zon blakeren.

Tot die kleeding behoorde verder nog de *tali tali*, twee lange stukken katoen, die ineengestrengeld om het hoofd werden gewonden, waardoor men het voorkomen kreeg alsof men een tulband droeg Die stukken katoen waren van verschillende kleuren, zooals rood en wit, rood en blauw, blauw en wit. De *tali tali* is nog in Garoga en Parsosoran in gebruik. Vroeger werd ook nog eene andere hoofdbedekking gebruikt, maar ook alleen door de hoofden en aanzienlijken. Deze bestond uit een vierkanten lap blauw katoen, omzoomd met gouden plaatjes. Twee tegenover gestelde slippen (diagonaalpunten) werden om het voorhoofd gebonden en de andere slippen plat op het hoofd naar voren gevouwen, zoodanig dat de gouden plaatjes ter grootte van Hollandsche stuivers, en ook kleiner, over het voorhoofd hingen. Deze dracht wordt nog door sommige radja's in Dolok bij enkele gelegenheden gedragen. Langzamerhand raakt zij echter uit de mode.

De vrouwen zijn in den regel zeer eenvoudig gekleed, ja soms nog haast even eenvoudig als toen zij nog boomschors droegen. Want een enkel kleed — soms maar een lap — is voldoende om het lichaam te bedekken, voor zoover dit namelijk moet dienen om zedeloosheid te voor-

komen. Daar waar de Maleische invloed is doorgedrongen, wordt door de vrouwen gebruik gemaakt van baadjes. Doch dit alleen, wanneer zij gekleed heeten. In het dagelijksch leven en bij den arbeid en op het veld ontdoen zij zich ervan en ontblooten het bovenlichaam. Het kleed dat zij om de lendenen dragen, is de sarong *(kaïn, abit)* van Europeesch fabrikaat, en die meestal door Chineezen en Inlanders van de Oostkust van Sumatra wordt ingevoerd. Niet iedereen kan zich die stof aanschaffen, en dan voldoet een stuk wit of blauw katoen even goed. De maagden en kinderlooze vrouwen knoopen de sarong boven de borsten vast. Niet zoodra zijn zij moeder of dit kleedingstuk daalt tot aan — of onder den navel. In Sosa en op de grensstreken van Rau (Goenoeng Manahan en Batang Samo) laten de maagden ook de sarongs tot aan den navel zakken, maar bedekken de boezems met een afzonderlijken doek *(omon)* van rood katoen. Deze doek is zoo smal, dat er nog altijd ruimte tusschen dezen en de sarong overblijft, waardoor het bovenste gedeelte van den buik naakt blijft.

Zijn de vrouwen op het veld, op reis of staan zij aan het rijstblok; werken zij in de keuken of dragen zij iets op het hoofd, dan wordt het hoofdhaar bedekt met een witten of blauwen doek, *(oendoeng oendoeng, talokoeng)*, dien zij somwijlen met zekere coquetterie weten te vouwen. Zij laten dan de slippen van den hoofddoek zoodanig vallen, dat zij aan de eene zijde den wang en den hals bedekken. Het doel van deze dracht is om het haar te vrijwaren voor alle onreinheden die er tengevolge van het werken in den modder of in het stof en van het stampen van de padi en djagong in konden komen. De kam is nog niet zoo algemeen bekend, en de vingers zijn niet bij machte om die onreinheden te verwijderen. Dit dagelijks door anderen te laten doen, wat anders een geliefkoosde bezigheid is, zou te veel tijd eischen, die gedurende den tijd der ontginning en bearbeiding der rijstvelden niet gemist kan worden en trouwens ook goed besteed wordt. Velen dragen den hoofddoek ook uit zuivere coquetterie, anderen weder om den geringen haardos te verbergen.

Het haar, dat bij de vrouwen zeer dik en bij enkelen zeer lang is, doch zelden ver over de middel reikt, wordt in een lossen wrong *(sanggoel)* op het achterhoofd gedragen. De vrouwen zijn in het maken van goede wrongen nog niet sterk en men ziet ze die herhaaldelijk losbinden en weder vastknoopen. Deze wrongen worden dikwijls versierd met een krans van allerhande bloemen of, zoo deze niet te krijgen zijn, met verschillende grassoorten, waaronder de hapijas om haren sterken geur

zeer gewild is. Zij, aan wie de natuur niet genoeg haar heeft geschonken om daarmede te pronken — het haar, zooals we hiervoren gezien hebben, behoort tot eene der schoonheden van de vrouw, waarom het afsnijden van het hoofdhaar voor de overspelige vrouw een zeer zware straf is — vullen de *sanggoel* op met bladeren van den iboespalm, die als een soort van chignon worden samengebonden en te gelijk met het hoofdhaar opgerold.

In Garoga en Parsosoran komt een andere wijze van het haar te dragen voor. Van voren is het op zij van een scheiding voorzien. Trechtervormig wordt het haar opgerold en aan de linkerzijde op het achterste gedeelte van het hoofd met stokjes en pennen bevestigd. Zulk een wrong, die veel overeenkomst heeft met een slakkenhuis, wordt *porkot* geheeten. Bij gegoeden is deze wrong nog omgeven met een guirlande van koralen van verschillende kleuren.

De meisjes dragen ten bewijze van het bezit van den maagdom, of beter ten teeken dat zij nog niet gehuwd zijn, daar de maagdom van de meeste meisjes door het spel der vrije liefde zeer twijfelachtig is, verschillende sieraden, die zij bij het huwelijk afleggen en waarvan enkele slechts bij bijzondere gelegenheden door de getrouwde vrouw worden gedragen. Deze sieraden zijn de volgende: in de ooren dragen zij ringen van koper, messingdraad of tin, dikwijls bij zoo groote hoeveelheden, dat niet alleen de gaten merkelijk verwijd, maar ook de oorlellen tamelijk uitgerekt worden. In Parsosoran zijn ook gaatjes aan den bovenrand van het oor aangebracht, om een garen, ook wel een metalen draad daardoor te rijgen, waaraan dån een kleine tros koralen hangt, *anting anting*, *oedèng oedèng*, *pangkoetan* en *parsahoetan* geheeten. De hals is verder versierd met halsketens van valsche paarlen en koralen *(pongkal)*, tegenwoordig ook van nagemaakte bloedkoralen *(mordjan)*, van vischschelp en vischbeen *(hompas, kima)*, in welk geval zij *songka* worden genoemd. Samengestelde halsketens van vischbeen en koralen bij rijen van drie of vier, worden *si mata ribana* geheeten. Andere meisjes, tegenwoordig slechts de meisjes van geringen stand en bijna uitsluitend in Dolok, dragen, in plaats van al de bovengenoemde halsketens, groote ringen van messingdraad of koper *(lojang)*. Soms zijn tien van die ringen, welke in grootte van elkaar verschillen, aanwezig en vormen een vrij zware vracht, vooral als men nagaat, dat een even groote hoeveelheid, zoo niet nog meer, van dergelijke ringen om de polsen en voorarmen *(lojang di tangan)* en om de enkels en de onderkuiten der beenen *(lojang di pat)* sluiten. Maar deze sieraden, waarop de meisjes

indertijd zeer trotsch waren, en waarvan Junghuhn getuigt, dat zij den bruidsprijs regelden, 1) beginnen langzamerhand te verdwijnen. Waren zij voorheen het bewijs van gegoedheid en van stand, thans levert het dragen er van het kenmerk op van mindere beschaving. Voor kinderen blijven zij nogtans eene algemeene dracht. In Tano Rambe djoeloe wordt deze dracht nog het meest aangetroffen en het is daar zelfs adat, dat de getrouwde vrouwen zich daarvan niet ontdoen.

In de plaats van de oorsieraden van vroegeren tijd ziet men de Maleische oorstoppers (*karabo, soebang*) gebruiken, die van goud, soewasa of koper zijn. Zij, die dit versiersel niet kunnen bekostigen en toch met de mode mee willen gaan, rollen bladeren op of nemen een stuk hout en vullen daarmede de gaten in de oorlellen (*sebong, ombong ombong*).

In het Tobasche gedeelte van dit gebied dragen verscheidene mannen ook nog ringen in de ooren. Deze zijn klein en meest van goud. Men herinnert zich de legende over het ontstaan van deze gewoonte om gaten in de ooren te maken (*martoera*), 2) maar de Batahs schijnen zich meer aan de mode dan aan de legende te hechten, want zij beginnen zich daarvoor te schamen. Er zijn reeds verscheidene personen, die wel de gaatjes in de ooren hebben, maar de oorringen niet meer dragen willen.

De mannen versieren hunne bovenarmen niet zelden met armbanden (*roetis*), van elpenbeen (*gading*) of van reuzenschelp (*kima*) vervaardigd, welke laatstgenoemde stof op het oog veel schooner is dan ivoor. De waarde verschilt echter aanmerkelijk, daar de armbanden van ivoor ongeveer $ 8, die van kima ongeveer 2 à 3 dollars waard zijn. Volgens Junghuhn is *kima* — Tridaena gigas. Ringen aan de vingers, al zijn zij ook maar van tin, zijn geliefkoosde sieraden bij de vrouwen. Ook sommige mannen tooien zich met ringen (*tintin*). Meestal zijn deze van soewasa, soms ook van goud. Men begint ze ook reeds met verschillende gesteenten te dragen. Van deze gesteenten heeft in de Batahlanden niemand verstand. Glas wordt voor edelsteen aangezien en men kan zich geen denkbeeld van diamant, noch minder van de waarde van dezen steen maken. Terwijl alle andere sieraden bij het huwelijk door het meisje worden afgelegd of uiterlijk bij hare eerste bevalling, blijft men de ringen aan de vingers behouden. Deze gewoonte moet echter eerst

1) Dit is maar ten deele waar. De sieraden verhoogen den *toehor* niet, maar zij vertegenwoordigen eene waarde, die moet gecompenseerd worden, zooals wij later bij het huwelijk nader zullen zien.

2) Zie 2e afd. Hfdst: Verhuizing der verschillende stammen.

van den laatsten tijd dateeren, evenals nu ook reeds getrouwde vrouwen hare sieraden, die zij als maagden gebruikten, blijven dragen. Meer en meer wordt ook de gewoonte algemeen om de oorstoppers (*soebang*) niet meer af te leggen en dit zeker in navolging van de Maleische vrouwen.

De hierboven beschreven kleeding, zoowel van mannen als van vrouwen, is die van den dag. Wanneer openbare feestelijkheden plaats grijpen, wanneer huwelijksfeesten worden gegeven, wanneer hooge gasten de plaatsen bezoeken, dan wordt de rijkdom in kleeding en sieraden ten toon gespreid. Vooral bij een huwelijk wordt de bruid met al wat zij bezit aan tooisel, te pronk gesteld. Zij draagt dan een met goud gestikte sarong (*abit bataboer*) en daarover een geel zijden baadje (*badjoe soetora*). Dit wordt omsloten door een zwart vest van eigen weefsel met koralen gestikt en de randen met koralen omzet (*omon*). Het voorhoofd wordt gedekt door de *boelang*, bestaande uit een reep rood laken, waarop goud gestikt is en van gouden plaatjes voorzien. De slippen van de *boelang* vallen af op de *salendang oedjoeng sorat* van zijde en van gouddraad, welke door een band (*ponding*) met gouden gesp (*oeloe ni ponding*) om de middel wordt gesloten. Gedeeltelijk den buikband bedekkende, hangt een zijden sjerp ter rechterzijde af. Een net van gekleurde draden wordt losjes op het hoofd gedragen en bedekt even de *sanggoel*, waarom het ook *toetoep sanggoel* wordt geheeten. Daarover wordt nog een geel zijden doekje met valsche paarlen omzet (*rambang*) bevestigd, doch zoodanig dat de gouden versierselen, die de wrong draagt, zichtbaar blijven. De vingers zijn vervolgens bedekt met tal van ringen en de polsen der armen worden bedekt met gouden en soewasa armbanden (*golang*).

Ik heb hier de kleeding opgegeven van eene bruid, dochter van een hoofd, bij wier huwelijk ik tegenwoordig ben geweest. Niet altijd zijn de bruiden zoo gekleed. Want deze dracht vertegenwoordigt een grooten schat en slechts zeer gegoeden kunnen hunne dochters zoo gekleed laten gaan. En het moet ook een gegoed man zijn, die een aldus getooide vrouw trouwt, want neemt zij die sieraden, die soms een waarde van $ 100 vertegenwoordigen, in het huwelijk mede, dan heeft de man die te compenseeren, zoodat de *djoedjoer* schijnbaar daardoor is verhoogd.

Ook deze kleeding is in den laatsten tijd gewijzigd. De nieuwste kleeding van de bruid is de *abit soetora bonang omas*, d, i. een met gouddraad geweven zijden sarong; de *salendang oedjoeng sorat*, een op dezelfde wijze bewerkte doek van 5 elleboogslengten en 3/4 meter breed; de *songka*, *golang omas*, — *pirok* — *soewasa* of gouden, zilveren en soewasa armbanden, *badjoe pandopoen*, een nauw sluitend baadje van

zijde, aan den halskant met gouden plaatjes omzet; de *si ari boelan*, een gouden versiersel, dat om den hals gedragen wordt en den vorm heeft van de maan in een der kwartierstanden, en eindelijk nog de *soebang*.

Ook deze artikelen zijn zeer kostbaar en moeten bij het medenemen in het huwelijk worden gecompenseerd. Daardoor komt het dat minder gegoeden, niet in staat zijnde hunne dochters aldus uit te dossen, ze bij dergelijke gelegenheden voor haar leenen. Bij zeer geringe lieden wordt dergelijke omslag evenwel geheel nagelaten.

Ook de mannen dragen verschillende kleeding, wanneer zij bruidegom zijn. Daar het evenwel alleen bij hoofden merkbaar is, en deze zich dan bijna in krijgsdos vertoonen, zoo zal ik die later beschrijven. Evenzoo zijn de voorvechters (*oeloebalang*) eenigszins anders gekleed.

De kleeding toont dus aan dat de Batah niet geheel ontbloot is van een gevoel van smaak, zij het ook dat dit gevoel niet met het onze is te vergelijken. Hij is zeer gevoelig voor schoone kleeding en acht zich in den regel zeer versierd, wanneeer aan zijne kleeding eenig goud of zilver prijkt. Zoo zag ik eens een hoofd met een lakensche jas, die schouderpassanten had gemaakt van de op het laken gedrukte zilveren letters en merken.

Alleen hoofden en hunne familiën mogen geel dragen. Buitendien is de liverei van een hoofd geel, zoodat bij gelegenheden ook zijne slaven geel mogen omdoen. Dit geel is bereid van kurkuma (*hoenik*), dat, zoodrà de gelegenheid voorbij is, moet worden uitgewasschen. Het gebruik van geel is tegenwoordig reeds algemeen, zeer tot ergernis der hoofden.

Wapens.

Sedert onze vestiging loopt de Batah overal zonder wapens rond. Het eenige, wat hij somtijds in de hand houdt, is een kapmes (*goepak*). Dit dient echter niet zoozeer als wapen van verdediging. Ook is hij, hoewel lang niet altijd, voorzien van een lang mesje (*raoet*), zeldzamer van een klein kapmes (*roedoes*), dat in een schede aan zijne zijde hangt. Maakt groote tochten dan vergezelt hem de *bade* of *sewa*, beide kleine krissen. Een lange kris (*horis*) wordt zelden gevonden. Bij de hoofden strekt een krisje met gouden, zilveren of soewasa gevest tot sieraad. Zij dragen dat op zijde en het wordt *tapa koeda* geheeten. Een tegenhanger hiervan is een krom mesje (*rentjong*), aan de andere zijde gehangen of in den buikband gestoken.

Gaat de Batah op de jacht, dan wordt het geweer op schouder geno-

men. Vele lontgeweren met lange loopen (*sitinggar*) zijn nog in gebruik, maar meer bedient men zich van onze oude percussie- en lontgeweren (*bodil*), die soms in Toba worden gefabriceerd, evenals ook de zoogenaamde donderbussen (*pamoeras*). Behalve bij de jacht doen de geweren dienst bij allerlei plechtigheden. Enkele lilla's, die anders met den mond op den grond staan, als bewijs van vrede, worden alsdan opgesteld en tusschen het rik-ke-tik der gelost wordende geweren knalt donderend het lilla-schot tot blijdschap van de gemeente en niet minder tot streeling der ijdelheid van den feestgever. Niet alleen het groote aantal geslachte karbouwen verhoogt den luister van zulk een feest: hoe meer kruit aan vreugdeschoten wordt verspild, des te grooter is die luister.

De lans (*tombak*) is in onbruik geraakt. Men vindt ze nog in de woningen der hoofden prijken en daaronder zeer schoone, met paardenhaar voorzien. Daarnaast hangt nog soms een schild (*paritse*) van karbouwenhuid of rotan. Het wordt niet meer als wapen gebezigd, maar als poesaka beschouwd. Men ziet ze trouwens heel weinig.

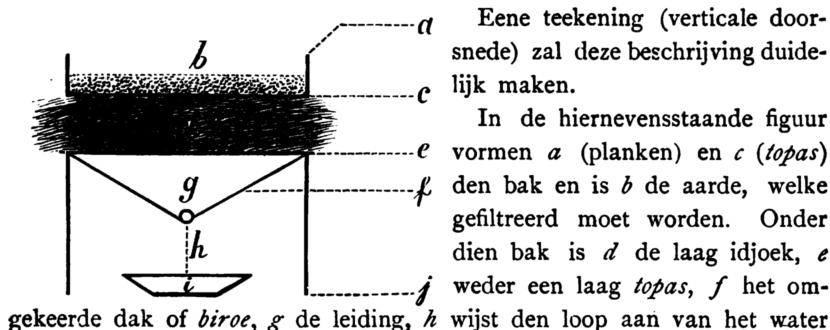
Boog en pijlen vindt men nergens meer; evenmin het blaasroer, waaruit de giftige met ipoe (de hars van Antiaris toxicaria) ingewreven pijlen werden geschoten. Zooals ik hierboven reeds gezegd heb, worden ze bij de Loeboes niet meer gevonden. Deze hebben zich het langst van dit wapen bediend.

Komt men daarentegen in de onafhankelijke streken van dit gebied, dan ziet men een ieder gewapend met een lang mes met elpenbeenen gevest (*djonap*, *podang*) in de hand en de *raoet* of *tapa koeda* op zijde in den buikband.

De Batah mag woelig zijn, hij denkt er niet aan zijne wapens bij verklaarden vrede te onderhouden. Daarom verkeeren de geweren bijna alle in slechten staat en stelt de schutter bij het schieten zichzelf aan het meeste gevaar bloot. Ware het niet om bij feesten te kunnen schieten, er zouden slechts weinig geweren meer gevonden worden. Thans bezitten bijna alle groote kampongs enkele geweren. De groote lust in jagen is voorbij. Slechts een enkele maakt nog jacht op olifanten; herten vangt men ook zonder schietgeweer, zoodat het ook daarvoor niet onontbeerlijk is. Evenzoo worden tijgers in vallen gevangen. Soms maakt men nog gebruik van *poting* om tijgers te vangen. Dit zijn strikken, welker einden aan geweerhanen bevestigd zijn, die bij de minste aanraking overgaan en de lading der geweren doen losbranden. Komt de tijger in den strik, dan trekt hij noodwendig aan de hanen der geweren, die met hun loop naar den strik gericht zijn. Veel tijgers worden echter op deze wijze niet

gevangen en het bestaan van geweren wordt daardoor alleen niet verzekerd.

Het kruit wordt van Sumatra's Oostkust ingevoerd. Gewoonlijk is het slechts crepé-kruit in bussen van 1 en 2 kilogram, soms ook wel kruit in tonnen. In de laatste jaren werd tegen den invoer van dit laatste gewaakt, doch werd tot dien van crepékruit in den regel vergunning gegeven. Zonder het van elders te doen invoeren kunnen de Batahs kruit hebben. Zij verstaan de kunst het zelf te fabriceeren. Het is wel niet goed, maar voldoende voor het gebruik, dat er thans van gemaakt wordt. Ik laat hier de wijze van fabricatie volgen, zooals die vroeger plaats had. Vooraf maakt men een stelling van 4 stijlen, die men met het noodige bindwerk aan elkander verbindt, nadat zij tot een vierkant in den grond gestoken zijn. Daarop wordt een wigvormig dak geplaatst, maar omgekeerd, met de holle zijde naar boven. De nok komt nl. niet boven de stijlen uit, maar er binnen, zoodat het dak, dat een weinig hellend wordt geplaatst, eigenlijk een groote goot is. Aan het laagste uiteinde van deze goot wordt een leiding van bamboe geplaatst, waarvan de mond boven een op den grond geplaatste pan uitkomt. Men begrijpt reeds dadelijk waartoe het dienst moet doen, nl. om vocht op te vangen en dat naar de pan te leiden. Daarom moet dat dak (*biroe*) van goed materiaal vervaardigd zijn, opdat het zoo min mogelijk water doorlate. Is men hiermede gereed, dan neemt men geplette bamboe (*topas*) met eene oppervlakte, iets grooter dan het door de stijlen gemaakte vierkant. Deze legt men dan op de stijlen, zoodanig dat de geheele *biroe* daarmede bedekt is. Op deze laag wordt een dikke laag vezelstof van den arenpalm (*bargot*) gelegd, die bedekt wordt met eene andere laag geplette bamboe. Dit oppervlak wordt ter hoogte van een voet met planken omgeven, zoodat daardoor een bak gevormd wordt, waarin men 20 *ampang* (ongeveer 60 kub. decimeter) aarde doet, die onder de huizen wordt weggenomen.

Eene teekening (verticale doorsnede) zal deze beschrijving duidelijk maken.

In de hiernevensstaande figuur vormen *a* (planken) en *c* (*topas*) den bak en is *b* de aarde, welke gefiltreerd moet worden. Onder dien bak is *d* de laag idjoek, *e* weder een laag *topas*, *f* het omgekeerde dak of *biroe*, *g* de leiding, *h* wijst den loop aan van het water

in de pan *i*, en *j* zijn de stijlen. Het geheel is een filtreertoestel, *baroeboes* genoemd. Is deze gereed, dan maakt men de ovens, bestaande uit twee in den grond gemaakte kuilen, waaromheen tochtgaten worden aangebracht, zoodat het vuur daarin goed branden kan. De ovens staan dicht bij elkaar en worden van elkander gescheiden door een 2 à 3 voet breeden dam, die piramidaal is opgehoogd tot plaatsing van offeranden. De ovens dragen groote ijzeren pannen.

Daarna tot fabricatie van het kruit overgaande, vult men den bak met 20 *ampang* (een maat van ± 3 kub. decimeter inhoud) aarde, die men onder de huizen en lang verlaten stallen wegneemt. Deze aarde is zeer vet, sterk alkalisch en doortrokken met allerlei dierlijke uitwerpselen, waaruit de salpeter moet worden getrokken. Hierover werpt men water tot eene hoeveelheid van 40 *djantar* (een bamboezen maat) van 6 tot 9 geledingen (*roewang*). Het water sijpelt door de aarde heen. De alkalische stoffen lossen zich daarin op, wanneer het op de laag idjoek komt, die den eigenlijken filter uitmaakt, en alle vaste bestanddeelen tegenhoudt. Is het water hier doorgesijpeld, dan komt het op de *biroe*, waaruit het door de bamboezen leiding naar de pan wordt gevoerd. Ditzelfde water wordt andermaal in den bak gedaan om het nogmaals dien loop te doen maken, zoolang tot het vocht eene heldere kleur heeft aangenomen en men rekenen kan, dat alle zoutdeelen erin zijn opgelost. Deze oplossing wordt daarna op de planken boven de ovens gebracht.

Om deze te doen werken, worden op de piramidale verheffing tusschen de ovens visch, zout, gember, palmwijn in een karbouwhoorn, alles met den algemeenen naam *parlaslas* bestempeld, gereed gelegd. Daarna neemt de fabrikant een ongevouwen siriblad (*boerangir na hombang*), balletjes van rijstmeel (*itak borti*), *sanggoel toloe roepa*, een ruiker van drie verschillende soorten bloemen en bladeren, zooals de bladeren van *si martapoewa* en van *hoelasi*, die zeer welriekend zijn, en de geurige bloem *roedang*.

Deze zaken houdt de maker in de handen en zegt het navolgende formulier op.

„marsimora mora di toewan Koemala Porkas, moela ni api; marsi-
„mora mora di toewan Si Odjoer, moela ni aek; marsimora mora di
„boroe Limbong Moelana, moela ni soban; marsimora mora di Naga
„Toematap, moela ni tano ro ma ho toe on mangan porlaslas sira pege,
„nginoem toewak di poeloe tandoek, marboerangir sakaropit, mangan
„boerangir na hombang, marsanggoel ni toeloe roepa, mangan nitak
„borti, oepamoe païdjoer mansioe pogong boestak di gindjang baroeboes,"

hetwelk overgezet zijnde beteekent: „ik breng u mijn offerande toewan „Koemala Porkas, god (begin) van het vuur; aan u toewan Si Odjoer, „god (oorsprong) van het water; aan u boeroe Limbong Moelana, godin „van het brandhout; aan u Naga Toematap, god van de aarde; — komt „herwaarts en eet van mijne offerande, als daar is zout en gember, en „drink van den palmwijn uit dien hoorn, eet de siri, die reeds bereid is „(als een trechter gevouwen), eet ook uit het ongevouwen siriblad, neemt „den ruiker van drie verschillende bladeren, eet de balletjes meel van rijst „gemaakt, — zij worden u aangeboden, opdat het kruit, dat de modder „op de *baroeboes* bevat, nederdale.

Daarop wordt de gember in verscheidene kleine stukken gesneden en met het zout vermengd. De fabrikant neemt zooveel van dit mengsel, als drie vingers kunnen bevatten, en telt de stukjes gember. Levert de telling een oneven getal (*pisik*) op, dan is de offerande niet aangenomen en het zou noodeloos zijn te beproeven uit het mengsel kruit te bereiden. Levert de telling een even getal (*doega*, *sikotari*) op, dan zijn de goden gunstig gestemd en men kan met de verdere fabricatie een aanvang maken. Men begint dan het water te koken. Na koking laat men het 24 uren lang bekoelen, waarna het zout zich volkomen heeft neêrgeslagen. Het zout (salpeter) wordt met citroen (*oenté roedang*) gezuiverd, zoo lang, totdat het een witte kleur heeft. Daarna wordt het goed gedroogd. Is het goed droog, dan wordt het in 5 deelen verdeeld. Een deel mengt men met zwavel, een deel met houtskool (*saboeng*), verkregen door het branden van het andoelpak-hout. Deze twee deelen vermengt men weder met de drie andere deelen salpeter en stampt alles zoo fijn mogelijk. Is dit geschied, dan worden de uitwerpselen van geiten en varkens alsmede kippendrek daarmee vermengd en dit mengsel wordt andermaal fijn gestampt. Men besprenkelt het ten slotte met aschwater en het kruit is gereed.

Al kent iemand de methode dan is hij niet nog altijd in staat om het kruit te fabriceeren. Men moet daarvoor òf met bovennatuurlijke gaven (*toewa*) bedeeld zijn, òf ingewijd zijn in de geheime wetenschappen (*madatoe-on*). Meestal wordt de fabricatie dan ook aan *datoe's* overgelaten.

Het maken van wapens is onbekend. Het eenige wat men hier verstaat, is het smeden van kapmessen (*goepak*), die echter weinig deugen. Het ijzer koopt men in Angkola in lange, dunne en smalle platen.

Spelen en vermaken.

Hoewel het Batahvolk een levendig en levenslustig volk is; hoezeer het verzot is op feesten, die dan ook herhaaldelijk gegeven worden; hoewel het steeds hunkert naar gelegenheden om zich te vermaken en daartoe gezellige bijeenkomsten organiseert, en men dus zou kunnen verwachten, dat het in zijne spelen en vermaken tot eene aanmerkelijke hoogte zou opgeklommen zijn, toch is het tegendeel waar. De Batahs zijn arm in spelen. De reden daarvan is niet ver te zoeken. Juist door zijn levendigen aard is de Batah nimmer om eenig onderwerp van gesprek verlegen. Ziet men de Maleiers dikwijls uren lang naast elkaar zitten, zonder dat zij een woord wisselen, meestal slechts teeken van leven gevende door herhaald knikkebollen of lang uitgerekt geeuwen en gesnork, de Batahs daarentegen kunnen niet samenkomen of zij voeren een gesprek, dat wel is waar dikwijls in de vadsigste houding, maar dan toch, naarmate van het gewicht, met meerdere of mindere heftigheid wordt gevoerd. Het is hun grootste lust om te praten en te redeneeren. Hunne gesprekken loopen meestal over vrouwen, slaven, vee, raadsbesluiten, enz., doch niet zelden ziet men de Batahs hun ledigen tijd doorbrengen of trachten te dooden met het opgeven van raadsels (*hoeling-koelingan*). Zij doen dat zoo dikwijls, dat zij er zeer bedreven in raken en vele hunner raadsels van eigen vinding zijn. Hij die het raadsel opgeeft, verwacht een raadsel tot oplossing, wanneer het zijne goed geraden is; hij is echter verplicht andermaal een raadsel op te geven, wanneer het vorige onopgelost is gebleven. Dikwijls zijn de raadsels van dien aard, dat zij meer vraagstukken te noemen zijn (*torkan-torkanan*). Bij de beantwoording daarvan wordt een lang of kort verhaal aan de oplossing vastgeknoopt, al naar de bedrevenheid in het verhalen van den oplosser. Wil men de waarde dier raadsels beoordeelen, dan leze men de Batahsche raadsels, door C. A. van Ophuijsen in het tijdschrift van het Bataviasch genootschap medegedeeld.

Met dit spel vermaakt de Batah zich zeer, en luidruchtig lachen is het gevolg van misraden, en ook daarvan dat de verhaler zijn verhaal geestig weet in te kleeden. Er zijn er, die een zekere beroemdheid erlangen in het *torkan torkanan*. In vroolijke bijeenkomsten mogen zij niet ontbreken.

In dergelijke spelen scheppen ook de vrouwen, vooral de jonge meisjes, groot vermaak; de eerstgenoemden hooren slechts aan, de laatsten doen zelf mede. Daar het jongen mannen geoorloofd is, zich vrij met jonge meisjes te onderhouden, en daarvan natuurlijk druk gebruik wordt ge-

maakt, zijn de vrouwen in dit spel niet zelden zeer bedreven. Deze bijeenkomsten, die tot de grootste vermaken der jonge wereld behooren, leveren ook voor de vrouw het eenige luidruchtige genot, daar zij zich na het huwelijk terstond in groote zorgen gewikkeld ziet en het haar niet meer vergund is buiten de omgeving van haar eigen gezin vermaken te zoeken. In het *martandang* scherpen de meisjes hun verstand en geest. Zij oefenen zich in het spreken van bloemrijke taal, in het uitdenken van zinnebeelden, voor wat de mond schroomt te uiten. Zoo maken zij bijv. onder het spreken in het *martandang* strootjes, die zij alle aan één draad rijgen, waarna zij ze dien jongeling geven, met wien zij wenschen verbonden te zijn, Die gift beteekent dus, dat, evenals die strootjes aan elkander geregen zijn geworden, het ook haar wensch is om met hem verbonden te zijn. Of zij nemen een doek en wikkelen dien zoodanig in elkander tot een bol, dat men voor het oogenblik niet weet, hoe dien zonder geweld uit elkaar te krijgen, daar de uiteinden en de kanten zorgvuldig in de vouwen zijn verborgen. Met dit zinnebeeld drukken zij uit: evenals deze bol is ook mijne liefde zonder begin en zonder einde. Weet de jongeling dien in het geheel niet open te maken, dan beschouwt het meisje dit als een gunstig voorteeken, dat haar liefde geen bezwaar zal ondervinden. Of, heeft zij mooi haar, dan geeft zij den man harer keuze haren kam, opdat zij zich daarmede dan slechts het haar kan opmaken, wanneer hem zulks gelieft, met andere woorden — het is haar voortaan onverschillig om voor anderen met hare schoonheid te pronken; slechts de uitverkorene mag daarvan genieten.

In deze taal ligt iets roerends, wat men in een natuurvolk weinig zou verwachten. Verder is het toesteken van het siristel zonder dat de vrouw (het meisje) zelf de siri gereed maakt, een bewijs van onverschilligheid; maakt zij de siri klaar, als men haar die vraagt, dan geeft zij een bewijs van hoffelijkheid; geeft zij buiten de adat om een siripruim, dan verklaart zij daarmede met den man in kennis te willen komen; bindt zij verscheidene pruimen van siribladeren bij elkaar, dan is de begunstigde zeker van hare sympathie; en voegt zij er een gave pinangnoot bij, dan strekt hem dat tot bewijs, dat zij hem boven anderen verkiest. Ook in het vouwen van het siriblad liggen verschillende beteekenissen. Het blad, dubbel gevouwen en omgebogen om de tabak en pinang in te sluiten, is een bewijs van eerbied; het blad, in vieren over de lengte en daarna in drieën over de breedte gevouwen, is een bewijs van familiariteit; met het enkele blad in de handen smeekt men. Verder is de weigering van een siripruim eene beleediging; het aannemen, zonder daarvan gebruik

19

te maken, toont onverschilligheid aan; het gebruikmaken van den toegestoken pruim is de inleiding tot alle kennismaking. Men ziet hieruit, dat de siri een gewichtige rol in het Batahsche leven speelt. Behalve in de hier genoemde gevallen ontbreekt de siri ook nooit bij eene adatsvoldoening — ja, er bestaat geen adat, die niet door een siripruim wordt voorafgegaan. Daar mannen in den regel slecht voorzien zijn van siri, daarentegen altijd tabak bij zich hebben, zoo is hun groet o. a. het toesteken van de tabaksdoos, waarbij soms de woorden *marsanlabi ma ai hamoe* — weest gegroet — worden uitgesproken. De vrouwen steken echter nooit anders dan den siripruim toe.

Vermaken de meisjes zich onder elkander, dan bestaat dit voornamelijk in het zich tooien met allerlei bloemen en bladeren, zooals van de hapijas (een grassoort), tangga tangga, si djaroem en si boedjing, bloemen, die in het wild groeien. Of zij vangen elkander het ongedierte af, wat ook als vermaak geldt.

Het kleuren van de tanden met het sap van walnoten en de kool van badjahout, het kleuren van de nagels met hoenik en mangkoedoe, het besprenkelen van het haar met het sap van citroenen, zijn bezigheden, die niet uitsluitend tot het toilet behooren, maar ook dienen om den tijd aangenaam door te brengen.

Zijn zij op een afgelegen plek en vreezen zij niet bespied te worden, dan zal men ze hooren huilen en klagen in melodramatische klaagliederen. Zij oefenen zich dan in de *andoeng*-taal, ten einde bij hun huwelijk of bij sterfgeval hun leed in die taal te kunnen uitstorten. Het is een blijk van geringe bevattelijkheid en van geringe geboorte, wanneer men dat niet kan. Ook de jongelingen oefenen zich daarin, doch het is voor hen geen eerezaak die klaagliederen te kennen. De *andoeng*-taal wordt nimmer gesproken, maar alleen gebezigd om klachten bij huwelijk en sterfgeval te uiten.

Kinderen hebben verscheidene spelen, die echter bijna alle op dobbelen neêrkomen.

Zoo bestaat het *isir* in het werpen van steentjes in een aantal in den grond gemaakte gaatjes. Hij, die er het meest in heeft kunnen werpen, is de winner.

Bosjes hout worden omhoog geworpen en weêr opgevangen zonder dat er een mag vallen (*djantoer*). Hetzelfde met steenen heet *sihada*.

Marhaoet is het spelen om even of oneven met pitjes van saga of djagong.

Het is dikwijls moeilijk om bij den inlander het begrip van even en

oneven aan het licht te brengen, zoodat wel eens getwijfeld moet worden of dat begrip wel bij hem bestaat. Bij gewoon onderzoek is het mij ook niet gelukt om het bestaan daarvan in het Batahsch waar te nemen. Het toeval deed mij op dit spel letten, en zoo kwam ik te weten, dat de Batah wel degelijk termen bezit, om de getallen in enkele categoriën te verdeelen. Later brachten de omstandigheden mede, dat ik de toepassing van dat begrip herhaaldelijk waarnam, zooals bijv. bij het maken van kruit, bij verschillende godsdienstplechtigheden of bezweringen. Zoo is *pisik* de term voor oneven, *doega* en *sikotari* die voor even; alleen heeft dit laatste woord meer betrekking op het telwoord *vier*. Veelvouden van vier worden ook niet meer *doega*, maar *sikotari godang* geheeten.

Margiri is een spel, dat eenige overeenkomst heeft met ons jongensspel „cheveux". Twee evenwijdige lijnen (*oembat*) worden, op niet al te grooten afstand van elkander, op den grond getrokken. Daartusschen neemt iemand plaats, terwijl de medespelers buiten de lijnen staan. Nu is het de taak van den binnen de lijnen staande hen te vangen, wanneer zij trachten de tusschenruimte te doorloopen. De gevangene wordt dan helper in het vangen, totdat alle spelers binnen de lijnen staan. Bij ons wordt dit spel gespeeld met het vangen bij de haren, opdat de eenmaal gegrepene door pijn genoodzaakt zij, zich spoediger over te geven en niet door kracht zal trachten zich buiten de ruimte te werken.

Een ander spel, dat evenwel in onbruik is geraakt, is een soort van spiegelgevecht, door kinderen met nagemaakte lansen van licht hout of van den stengel van de sijalaplant (*martoelboe*) en door grooteren met werkelijke lansen (*saraowangin*) gevoerd. Ik heb dit spel ook nooit te zien kunnen krijgen. Het zal dan ook bij de jongeren wel reeds vergeten zijn.

Schermen, dans, muziek en zang zijn verder de eenige spelen van den Batah, uitgezonderd natuurlijk het dobbelspel, de hanengevechten en het doen vechten van boschduiven (*balam*). Ik veronderstel dat deze spelen, die in alle landen van den Archipel ongeveer hetzelfde karakter dragen, voldoende bekend zijn, en zal daarover verder niet uitweiden.

Het schermen (*montja*) geschiedt meestal met zwaarden (*podang*), en hierin is eenige vaardigheid niet te ontkennen. Echter ligt het zwaartepunt van het schermen niet alleen in het stooten en pareeren, maar ook in het met bevallige bewegingen aanvallen, stooten met schijnbewegingen en het bevallig ontwijken. Bij elken goed aangebrachten stoot of bij elke welgeslaagde afwering of ontwijking gaat een gejuich van de toeschouwers op. De eene partij toont daarbij door zijn gezicht zijne

zelfvoldoening, alsof hij daarmede wil zeggen „dien heb je beet", en is de andere gelukkig geweest in het pareeren of in zijn ontwijken, dan vertrekt hij zijn gezicht tot een grijns- of spotlach. Bij het spel is het echter verboden elkaar gevoelig te raken, wijl de hartstochten daardoor opgewekt worden, nog meer dan door het spel zelf reeds plaats heeft. Ook de Batah strijkt niet gaarne de vlag, vooral als er een massa toeschouwers bij zijn. Het spel is dikwijls een eerezaak. De schermers trachten de bewondering op te wekken voor hunne kunstige bewegingen en zij zijn zeer gevoelig voor de toejuichingen der menigte, die zij door hunne grimassen vermeerderen. Hierdoor de lachers aan zijne zijde te krijgen is reeds een groot voordeel. Is een slag bij ongeluk, dus zonder bedoeling, raak geweest, dan zal hij, die hem toegebracht heeft, terstond zijn wapen nederleggen en naar zijn tegenstander gaan om hem de hand te reiken en vergiffenis te vragen, met verzoek alle mogelijke rancune daarover te willen laten varen. Ook zonder dat partijen zich iets te verwijten hebben, is het de gewoonte om bij het eindigen van het spel elkaar de hand te reiken tot verzoening, voor het geval zij zich soms geraakt gevoelen. Dat de hartstochten bij het schermen ten zeerste worden opgewekt, blijkt hieruit, dat de omstanders altijd zorgen, dat partijen gescheiden worden, zoodra zij blijken geven hunne kalmte te verliezen. Het gebeurt zelden dat de schermers ter plaatse tot een werkelijk gevecht komen, maar ondanks de hand der verzoening bij het einde van het spel, is het wel voorgekomen, dat de winner spoedig daarna op een afgelegen plaats onverhoeds werd aangevallen en afgeranseld. Men schermt zoowel met als zonder muziek. Hoewel de muziek bij dergelijke gelegenheid slechts bestaat uit de geluiden van *gondang* en soms ook van *tawa tawa*, die later zullen worden beschreven, schijnt zij verhittend op de gemoederen te werken, zoodat dan meer dan anders op de schermers moet worden gelet. Het schermen met dolken, krissen en messen is ook geen onbekende zaak. Met deze wapens mogen de strijders elkander echter niet te na komen.

De dans is een geliefkoosd vermaak. Men kent verscheidene soorten van dansen. Zij leveren voor den leek bijna geen verschil op. Geen enkele dans is er, die de elegantie vertoont van den Javaanschen dans. In de landen waar Maleische zeden en begrippen de overhand hebben verkregen, dansen alleen de mannen, elders ook de vrouwen en meisjes, welke zich echter ook al langzamerhand terugtrekken. De mannen zijn daarin veel bekwamer dan de vrouwen. De dans bestaat hoofdzakelijk uit bewegingen van voeten en handen. De voeten worden weinig over

den grond geschoven, alleen voldoende om aan het lichaam eene zwevende beweging te geven. De armen worden daarbij gestrekt gehouden of onder een rechten hoek gebogen, terwijl de handen om het polsgewricht worden bewogen. De vingers volgen de modulatiën van de muziek, nu eens maatslaande, dan krampachtig trekkende, nu eens stijf gebogen, dan weer slap neerhangende. Zulk dansen heet *manortor*, een naam, die ook meer in het algemeen voor dansen wordt gebezigd.

Iets fraaier dan deze dans is de *sangijangidar*, een dans waarbij aan het lichaam bevallige wendingen worden gegeven en waarbij ook de armen aan meer bewegingen worden onderworpen.

De dans met de zwaarden (*sile*) is een der meest geliefkoosde dansen. Het heeft veel van schermen, met dit verschil dat de dans er mede samengaat.

De meest woeste aller dansen is de dans van den *si baso* of het medium bij de geesten, hetzij hij den *pangoeloebàlang* vertegenwoordigt, hetzij hij slechts als voorspeller en waarzegger optreedt. 1) Woest zijn zijne bewegingen, wanneer de geest in hem gevaren is; en als hij of zij (een vrouw kan ook *si baso* zijn) eene uitvoering bij damar- of toesamlicht in de anders donkere omgeving geeft, dan is het een fantastisch schouwspel, dat wezen, met rijke en veelkleurige kleeren getooid, die met eenige losheid zijn gerangschikt en verder met loshangende haren in dat flikkerende licht te zien ronddansen.

Alle dansen worden onder begeleiding van muziek uitgevoerd. Hoe weinig het muzikaal gevoel ook bij den Batah ontwikkeld is, hij heeft toch eene groote verscheidenheid van muziekinstrumenten, van welke de meeste ten doel hebben om het weinig melodieuse door harde geluiden te vergoeden. Een vol orkest zou uit de navolgende instrumenten moeten bestaan, als 9 cylindrisch gevormde pauken (*panggorak*, *dongdong*), 2 of 4 groote gegoten ijzeren bekkens (*ogoeng*), 5 groote pauken (*ondas ondas*), een groote ogoeng (*ogowan*), 8 konisch gevormde trommen van verschillende grootte (*gordang*), van welke de grootste *ina ni gordang* wordt geheeten, welke gordangs om den hals kunnen worden gehangen en bespeeld, een gescheurde ogoeng (*hasar hasar*), een soort van clarinet (*saroené*), twee tegen elkaar geslagen kleine metalen muziekbekkens (*tali sajak*), andere soorten van bekkens als *saraban*, *momongan*, *oening oeningan* en *garantoeng*, 2 kleine pauken (*odap*) en een viool (*hapetan*). Niemand echter is in deze streken rijk genoeg om zulk een uitgebreid orkest

1) Zie hierover het hoofdstuk over de godsdienstbegrippen.

te bezitten, terwijl er ook geen voldoende menschen zouden kunnen worden gevonden, om ze naar behooren te bespelen. Zooals de meest complete orkesten hier gevonden worden, bestaan zij uit 7 *gordang*, 2 of 3 *gondang* (pauken aan beiden kanten met geitenvel bespannen en bespeeld), 2 *ogoeng*, *hasar hasar*, *momongan*, *tali sajak*, *saroene* en *oeningoeningan*. Andere muziekinstrumenten zijn nog verschillende soorten van fluiten, als: *sangka*, *sordam* en *saga saga*, die van dunne bamboe zijn gemaakt. Instrumenten van elders afkomstig zijn de *salempong*, een stel van 5 à 6 koperen bekkens, *goetjapi* of *sakalipak*, een soort van fluit, en *tawa tawa*, een metalen bekken met koperen kop.

In enkele sopo's ziet men de *taboe* hangen. Dit is een reusachtige pauk, slechts aan eene zijde met koeien- of hertenhuid bespannen en alleen tot oproeping der bevolking en tot verwelkoming van gasten geslagen. Tot oproeping van de bevolking vindt men nog in de huizen van de hoofden de *dowal*, een kleine ogoeng en overeenkomende met de tawa tawa.

Muziekwijzen bestaan, maar er worden weinigen gevonden, die ze goed spelen kunnen. Het bespelen van *gordang* met stokken en *gondang*, zoowel met stokken als met de vingers, vereischt groote vlugheid en maatvastheid, vooral wijl de handen in den regel tegengestelde bewegingen maken moeten.

Goede spelers worden voornamelijk gevorderd om den dans van den si baso bij het oproepen van geesten te begeleiden. Dikwijls hangt het geheel van het spel af of de si baso zijn kunsten kan vertoonen. Elke geest (*sombaon*) heeft daarbij zijne eigene melodie.

Zangwijzen bezitten de Batahs slechts weinige. Zij kenmerken zich noch door harmonie, noch door afwisseling. De Batah bezit geen stem om te zingen. Alle zuiverheid van toon wordt in zijn stem gemist. Het geluid, door hem voortgebracht, is òf een keel- òf een neusgeluid. Daarbij oefent hij zich steeds in het uitbrengen van klanken in de fausset. De *ende ende*, (dichterlijke ontboezemingen) worden steeds zangerig voorgedragen, zonder dat er werkelijk eenige melodie in te herkennen is. De geheele zang van de Batahs bepaalt zich bijna uitsluitend tot recitatieven of melodeclamatiën (*marende ende*, *mangalong along*, *andoeng*).

TWEEDE BOEK

Het godsdienstbegrip van de heidensche Batahs.

De Batahs van dit stroomgebied zijn voor een deel nog heidenen. Dat deel is echter zeer gering. Met snelle schreden breidt de islam zich uit en spoedig, wellicht reeds binnen een paar jaar, zullen er geene heidensche Batahs meer gevonden worden; althans in naam zullen zij tot de Mohamedanen behooren. Doch zij dit ook het geval, niet licht zullen zij tot fanatisme vervallen en steeds zullen de sporen van het voormalig afgodendom bij hen te bespeuren zijn. De Batah is onverschillig voor het geloof. Geen cultus wordt door hem verricht. Trouwens hij begrijpt niet, waarvoor zulks noodig is en ook niet, dat de eene godsdienst van den anderen in strekking verschilt. En hierin staat hij niet alleen.

Daarom is het niet van belang ontbloot, het begrip van godsdienst bij den Batah, zooals het geloof vroeger bestaan heeft en in sommige gedeelten in deze streken nog bestaat, nader uiteen te zetten. De gegevens zijn, helaas, zoo gering in aantal, de sporen zijn zoo verward, dat het moeilijk is een volkomen geheel te leveren. Daarbij staat men telkens voor feiten, die zoo geheel in strijd zijn met de algemeene begrippen, welke men omtrent het geloof koestert, dat men herhaaldelijk twijfelt aangaande de juistheid ervan. Dit heeft mij niet kunnen weêrhouden om datgene, wat ik als een juist inzicht beschouw, op te schrijven, te meer omdat anderen zich m. i. dikwijls geheel verkeerde voorstellingen van het Batahsche geloof gevormd hebben 1).

Met vele andere volkstammen, die tot het Maleisch-Polynesische ras gerekend worden te behooren, hebben de Batahs, behalve in hun taal en zeden, ook veel overeenkomst in de vereering van een hoogere macht of van hoogere machten. Niet alleen, dat deze vereering meestal hetzelfde karakter draagt, maar ook de namen van vele goden en gebruiken kunnen tot denzelfden oorsprong worden teruggebracht 2).

Het algemeen beginsel is de vereering van een almachtig en onzichtbaar

---

1) O. a. Dr. B. Hagen, zie „Beiträge zur Kenntnisz der Batta Religion" (Tijdschrift van Ind. T. L. en V. Deel XXVIII).

2) Ik bedoel niet die namen van goden, die blijkbaar met den Hindoeschen godsdienst in verband staan.

wezen, dat de natuur en alles wat daarin voorkomt, beheerscht. En onder dit eene wezen, dat de hoogste godheid voorstelt, scharen zich andere machten, zoowel boven- als onderaardsche. Deze zijn òf goden òf geesten en bevinden zich overal. Men denkt ze in den hemel, die zich over de aarde welft, — op de aarde, die den mensch draagt en voedt, — onder de aarde, waar zij de kracht bezitten om deze op hare grondzuilen te doen wankelen, — en in het verborgene, het zoogenaamde geestenrijk bij uitnemendheid. Op aarde heerschen de goden slechts bij wijlen — daarentegen worden de stemmen der geesten gehoord in het ruischen van de boomen der bosschen; in het murmelen van de beken; in de klanken, die de stilte in de eenzaamheid verbreken; in het knappen en sissen van het vuur, enz. Zij zijn de uitvoerders van den wil der goden en de leiders van het menschelijk lot. Zij verspreiden zegen, maar veroorzaken ook ellende. Zij geven voordeelen, maar bezorgen ook nadeel. Zij beschikken over leven en dood. Het is duidelijk, dat de natuurkrachten door goden en geesten worden voorgesteld, niet deze als een gevolg van gene, maar de verbeeldingskracht heeft eene voorstelling gevormd van die wezens, welke de macht zouden bezitten om de natuurverschijningen, de verschillende werkingen door den mensch gevoeld of waargenomen, te voorschijn te roepen.

Heeft ook al de behoefte aan de erkenning van hoogere machten de goden en geesten als het ware geschapen, — die behoefte heeft zich niet uitgestrekt tot volmaking van het geschapene en het is waarschijnlijk daaraan te wijten, dat er bijkans geene voorstelling is gemaakt van een godenwereld, als wereld op zich zelve. Men mist een systeem van voorstellingen, wenschen, hopen, vreezen en daaruit ontstane zedelijke geboden. Gevoel van angst, verlangens, zinsbedrog, fantasiën bestaan, maar niet de denkkracht is aanwezig om uit dit theologisch oer-materiaal eene, zij het slechts onvolmaakte, voorstelling te maken. Bij de Batahs is geen fabelleer bekend. Geene fabelachtige verhalen laten de goden en geesten optreden in hunne eigen wereld, of zoo er ooit verhalen daarover hebben bestaan, dan zijn zij vergeten. Wel wordt verhaald van fabelachtige slangen en draken (*naga*); ook van een vijgenboom, die tot den hemel reikt en welken men moet beklimmen om den hemel te bereiken, en wanneer men voor de rechters wordt gedaagd, die oordeelen zullen, welken rang de ziel van een afgestorvene zal innemen; ook van den regenboog, die de ladder zou zijn van de goede geesten, welke daardoor in de gelegenheid zijn om zich met de goden der bovenwereld bezig te houden; — maar deze voorstellingen, die slechts enkelen weten mede te deelen, staan

in geen verband met andere. Verhalen zijn daaraan niet verbonden. Alleen in de legenden wordt soms van een en ander melding gemaakt. Zoo wordt in de legende van Si Adji oerang mandoepa 1) gesproken van een berg Batoe nanggar djati, 2) dien Si Adji oerang mandoepa zou hebben beklommen om den hemel te bereiken.

De grondtoon van de godsdienstige stemming der Batah's is vrees voor onbekende machten, een kinderlijk gevoel van afhankelijkheid, uitvloeisel van een geloof aan bovennatuurlijke invloeden, aan welke de mensch steeds is blootgesteld, aan wonderen en tooverwerkingen, die de vrije beweging belemmeren. Men gevoelt zich voortdurend omgeven door onzichtbare wezens en in alles van hen afhankelijk.

Men heeft hunne hulp noodig; men moet zich wachten hen door woorden of daden te kwetsen; men moet ze steeds tot vriend trachten houden. Van daar dat hun eeredienst eigenlijk in hoofdzaak bestaat in het geloof aan middelen om de gunsten te behouden of om de kwade invloeden der geesten, die geacht worden hen steeds te omzweven, af te wenden. Van daar ook het bestaan van een bijgeloof, het geloof aan voorspellingen, aan de betooverende werkingen van gebedsformulieren, ceremonies en bezweringen. Er is niets waarvoor vrees wordt gekoesterd of het wordt geheiligd door bijzondere handelingen en formulieren, ten einde het noodlot te bezweren en af te wenden. Geen enkele handeling waarvan de uitslag onzeker is, wordt verricht, of zij gaat gepaard met het prevelen van formulieren. Elke ziekte geldt als straf voor begane zonden, of wel zij is het werk van booze geesten. Elk ongeluk toont een kwaden wil der vijandige geesten. De geheele wereld is een verzamelplaats van demons en de meeste natuurverschijnselen zijn hunne krachtsuitingen. Het eenige middel tot genezing of neutraliseering is het wegdrijven der geesten met zekere woorden; voorts door amuleten en door het brengen van offers aan de beschermgeesten. De offeranden worden op bepaalde offerplaatsen gebracht. In vele Batahsche woningen van hoofden, die zich niet voor het heidendom schamen, worden dergelijke offerplaatsen aangetroffen. Anders wordt op het plein voor het huis van het hoofd of nabij de sopo (*alaman*) een stellage opgericht, wanneer men het noodig acht te offeren. Zulk een offerplaats wordt *daoeng-daoengan* genoemd. Hierop mag echter alleen aan de goden en halfgoden worden geofferd. Als men aan de geesten der afgestorven bloedverwanten offert, richt men elders de offerplaats op, die *pangoembari* wordt geheeten.

1) Zie Bat. Leesboek van H. N. van der Tuuk.

2) Deze berg is nog in Si Pirok bekend.

De offers, formulieren en amuletten hebben een stillenden en uitdrijvenden, soms ook een afwerenden invloed op de duivels of demons en met deze verdwijnt ook de ziekte, indien zij ziekte hebben veroorzaakt. Hierdoor komt het dat bij ziekte ook het geloof aan het bezeten zijn (*marsibaso basoan*) voor de hand ligt.

Nachtmerries worden voor plagen van boozè geesten aangezien om de menschen te ergeren en te beangstigen. Zooals elke verschijning de daad is van den een of anderen geest, wendt men zich ook tot dezen ter bevrediging.

Wanneer de nachtmerries bij de mannen gepaard gaan met succubus, dan beschouwt men zulks als het werk van vrouwelijke demons. Het geloof aan incubus bij de vrouwen moet ook bestaan hebben en als het werk van mannelijke demons zijn beschouwd geworden. Men ontkent thans het bestaan van dit geloof, maar toch wordt onvoorwaardelijk geloof geslagen aan de verhalen, in welke personen optreden, die den vader niet kunnen aanwijzen.

De Batahs hebben ook hunne vampiers, die het bloed uitzuigen van slapende menschen, waardoor deze ziek worden en, zonder terstond aan te wenden middelen, doodgaan. Of zij veroorzaken een plotselingen dood zonder voorafgaande ziekteverschijnselen. De Batah verbeeldt zich dat de doode gevangen is (*hatangkoepan*) door den geest, die onrust teweegbrengt en den dood met zich sleept (*bogoe si haor kaor*). Dit geloof vindt men bij vele andere inlandsche stammen in dezen archipel terug zooals bij Maleiers, Javanen, Dajaks en Alfoeren.

Alleen ter bestrijding van deze booze geesten behoeft de Batah zijn godsdienst.

Als verdere functies van deze behoefte bestaan de orakels, waarzeggingen, voorspellingen door zekere categoriën van personen, die *datoe* en *si baso* worden genoemd. Dat hierbij meestal bedrog gepleegd wordt, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Doch hoe ook — deze voortdurende vrees om zich de heerschende geheime machten tot vijanden te maken, werkt in zoover weldadig op het volk, dat het terugbeeft voor wat in zijn oog een misdaad is.

Bidden is een onbekend iets. Door tusschenkomst der *datoe's* en *si baso's* doet men zijne behoeften en verlangens kennen aan de machten, die het lot bestieren.

Welke zijn die machten?

Men erkent een schepper van het heelal, van de aarde, van alles wat is. Hij is het, die aan alles een begin gegeven heeft; van daar zijn

naam *Debata moela djadi na bolon*. Hij is daarom ook de oorsprong van den mensch. Men wil het woord *debata* van het sanskrietsche *dewata* overgenomen hebben, maar behalve dat het daaropvolgende een zuiver Batahsche zin is, staat deze godheid bovendien in niet het minste verband tot de godheden, die, zeer waarschijnlijk onvolledig, van de Hindoes zijn overgenomen, en die men vereert als de *Debata na toloe* of wel als *Debata di gindjang* (god in den hemel), *debata di tonga* (god op de aarde — eigenlijk god in het midden) en *debata di toroe* (god onder de aarde of den god beneden), waarop ik later zal terugkomen. Het is niet twijfelachtig, dat *Debata moela djadi na bolon*, ondanks het sanskrietsche *debata*, behoort tot den oorspronkelijken eeredienst, wijl hij steeds in verband wordt gebracht met andere goden, die niets met het Hindoeïsme te maken hebben. Men erkent hem, maar vereert hem niet. Hij, die alles geschapen heeft, vernietigt niet. Dit geloof komt ook geheel overeen met het karakter van den Batah. Hij toch doet het liefst niets, maar nimmer iets, wat in zijn oog en volgens zijne begrippen nutteloos en niet noodzakelijk is. Heeft hij echter iets tot stand gebracht, dan is het hem ook onverschillig, wat verder daarmede geschiedt. Is het om die reden, dat men den schepper niet vreest, men negeert hem ten volle bij aanroeping van goden en geesten. Hij woont te hoog — in de bovenste bovenwereld (*banoewa na gindjang*) — dan dat hij op 's menschen lot invloed zou kunnen uitoefenen. De oningewijden kennen dezen god niet meer.

Hoe de schepping der wereld hier heeft plaats gehad wordt thans niet meer medegedeeld. Maar de Batahs hebben langen tijd het eiland Sumatra als de wereld beschouwd en hieraan zijn wel verhalen verbonden, zooals wij gezien hebben bij de legende van den marga Hasiboean. 1) De verwante begrippen, die thans omtrent den voormaligen godsdienst heerschen, maken het ook moeilijk te veronderstellen, welke scheppingsgeschiedenis kan hebben bestaan.

Wordt *Debata moela djadi na bolon* ook volkomen genegeerd, zijne maaksels als zon, maan, wind, regen, vuur en aarde, die men zich elk afzonderlijk door goden bestuurd denkt, worden bij het offeren aangeroepen. De oorspronkelijke namen van zon en maan zijn verloren gegaan, althans het is mij niet mogen gelukken andere benamingen te vernemen dan *mata ni ari* en *boelan*. De god van den wind is *Toewan Poeloma-*

1) Zie ook C. de Haan „Verslag van eene reis in de Batahlanden" in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen Dl. XXXVIII.

soror, die van het vuur *Toewan Koemala Porkas*, die van het water *Toewan Si Oedjoer*, de godin van het plantenleven *Boroe Limbong moelana*, terwijl de godheid van de aarde is het monster *Naga Toematap*.

Bij deze zeven godheden is alle macht in den hemel en op en onder de aarde vereenigd. In de legende van *Si Hala godang*, 1) een sterrebeeld, dat bij de tijdrekening wordt gebezigd en daarom ook op de Batahsche almanakken voorgesteld wordt, vinden wij de gedachte terug aan eene vereering van zon en maan. In de *Hala godang* moeten wij de godheid van de aarde zien, want het verschil tusschen een monsterachtige schorpioen of een slang en een draak bestaat bij den Batah in het algemeen niet. 2) Elders vindt men de aarde gedragen door den draak *Naga Padoha*. zoodat ook hier de aarde in verband wordt gebracht met een monsterachtig dier.

Eene geringe aanwijzing eener vereering van regen, warmte en wind wordt gevonden in het scheppingsverhaal der Batahs, medegedeeld door C. de Haan in zijn „Verslag van eene reis in de Batahlanden". 3) Zonder dat het eigenlijk verband houdt met het overige medegedeelde, wordt daar gezegd, dat, toen de aarde door ijzeren staven op de onderwereld was vastgestoken, zoodat zij zich niet meer kon bewegen, regen, warmte en wind kwamen. Verder wordt er niet op voortgegaan. Óf deze mededeeling is uit haar verband gerukt, of zij was noodig tot volmaking van het scheppingsverhaal. In dit laatste geval zouden deze elementen als godheden moeten worden aangemerkt, daar elke kracht, welker uiting niet tot eenige oorzaak kan worden teruggebracht, volgens Batahsche begrippen een godheid of de daad van eenige godheid is. 't Is derhalve wel waarschijnlijk, dat de oorspronkelijke godsdienst eene vereering der goden van vuur, wind en water heeft gekend. In het gebedformulier voor de berei-

---

1) Zie Mr. W. A. Henny: „Reisverslag naar Si Gompoelon en Si Lindoeng" in het Tijdschrift van I. T. L. en V. Dl. XVII. 5e Serie. Dl. III.

2) *Hala* kan ook *Kala* beteekenen, den Sanskrietschen naam van Sjiwa. Van *Hala godang* nu wordt gezegd, dat het de maan elke maand opeet, daarentegen van den geest *akkulaoe*, dat hij bij maansverduisteringen de maan verslindt.

Akka laoe is een samenstelling van het Batahsche praefix *akka* en het Sanskrietsche *ra'hoe*, eigennaam van een demon, die de zon en maan grijpt en daardoor eclipsen veroorzaakt, zooals wordt medegedeeld in het opstel van G. K. N. „Bijdrage tot de kennis van den godsdienst der Batahs", zoodat in beide gevallen de Hindoesche oorspong duidelijk zou zijn.

3) Dl. XXXVIII van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap voor K. en W.

ding van het kruit 1) vinden wij trouwens de aanroeping der godheden van het vuur, het water, het plantenleven en van de aarde.

Niets vreemds is het, bij een natuurvolk eene godin van het plantenleven erkend te zien. Bij vele andere primitieve godsdiensten wordt een Proserpina aangetroffen. Een volk, dat zich steeds in de open natuur beweegt, dat aan de plant, wat voeding, bedekking, herstel van ziekten en behuizing betreft, zooveel verschuldigd is, gevoelt behoefte aan de vereering van den oorsprong van die weldaad. Reeds elders heeft men van een Batahsche Proserpina gewag gemaakt. 2) T. I. Willer zegt, dat haar naam is *Si Dajang bintang brayon*; zij slaat het plantenrijk gade en voornamelijk wijdt zij hare zorgen aan die planten of kruiden, die den mensch tot geneesmiddel of vergif kunnen strekken.

Behalve deze godheden, die langzamerhand in het vergeetboek zijn geraakt, erkent men nog een drietal goden, die blijkbaar uit een anderen godsdienst (zeer waarschijnlijk den Hindoeschen) zijn overgenomen. Zij staan bekend onder de namen *Batara Goeroe*, *Sori Pada* en *Mangala boelan*. Deze worden thans als hoofdgoden beschouwd en aangeroepen onder den naam *Debata na toloe* (de drie-godheid). Echter bestaat omtrent hun karakter eene groote verwarring van denkbeelden. Sommigen stellen zich voor, dat deze drie goden de bovenwereld, de aarde en de onderwereld bewonen, en noemen hen *Debata di gindjang*, of den god, die de bovenwereld bewoont, *Debata di tonga* of den god, die de aarde of de lucht tot woonplaats heeft en *Debata di toroe* of den god, die in de onderwereld te huis behoort.

Het is niet twijfelachtig, of dit drie godendom is aan andere godsdiensten ontleend, zooals de beide eerstgenoemde namen voldoende aantoonen. Ook het hun toegekende karakter doet veronderstellen, dat men met deze goden Hindoesche godheden heeft bedoeld. Maar men heeft weder alles door elkander geward en eene onderwereld aangenomen — zeker ten gevolge der primitieve gedachte, dat er een wereld moet bestaan, waarin de krachten verzameld zijn, die aardbevingen, vulcanische uitbarstingen, het ontstaan van golven, enz. teweegbrengen. In vele verhalen wordt er ook van gesproken, dat onder de aarde nog een wereld bestaat verschillende van de menschenwereld en bewoond door goden en menschen, die geen overeenkomst hebben met de menschen op aarde. Anderen ontkennen, dat er een godheid in de onderwereld woont, die tot eene

1) Zie Hfdst. Wapenen 3e afd. I boek.

2) Tijdschrift van N. I. VIII jaargang.

van de drie bovengenoemde godheden behoort. Zij wijzen o. a. op den eed, waarin slechts sprake is van *Debata* of *Debata na di gindjang* (den god, die boven woont).

Het meest algemeene begrip van *Batara Goeroe* is, dat hij de opperste god is. We hebben reeds vroeger gezien, dat *Debata moela djadi na bolon* niet geteld wordt. Hij is de hoogste beheerscher van het menschelijk leven en van zijne daden. Hij heeft het lot der slagen in handen en schenkt aan de goeden de zege over de vijanden. Hij beschermt het recht en de trouw. Hij is het hoofd van de andere goden niet alleen, maar ook van al de geesten in alles, wat is. Hij is de gepersonifieerde goedheid. Maar juist door deze goedheid gelukt het *Mangala boelan* hem te misleiden, zoodat deze in vele aardsche zaken het hoogste gezag voert. Deze is de oorzaak van het onweder. Hij doet den bliksem ontstaan. Hij is de god van de droogte en van den regen, van de dorheid en van de bevruchting, van de wouden en weiden. Tot hem wendt men zich om zegen af te smeeken voor het vee; hem worden de producten van den oogst ten offer gebracht. Maar hij is een heerschzuchtig god, die dikwijls tweedracht stookt om zich daarin te verlustigen en om meer offers te erlangen. Hij is de oorzaak van alle kwalen in de wereld. Hij voert de gewapende scharen naar het oorlogsveld en werkt *Batara Goeroe* tegen in zijn streven om vrede te houden en te stichten. Hieruit ziet men, dat *Batara Goeroe*, hoewel de opperste god, niet almachtig wordt gedacht. De gedachte aan en het begrip van almacht is den Batah vreemd en van daar ook zijne groote vereering voor geesten. *Sori Pada* is de god van den tijd, de beschermer van de dieren, ook de volbrenger der bevelen van den oppersten god. Hij is verder de huwelijkssluiter; aan hem wordt het huiselijk geluk toegeschreven. Hij is dus de god van het familieleven.

Deze drie goden verschijnen van tijd tot tijd onder de menschen en hebben dan wel eens het uiterlijk van deze. Meestal blijven zij onzichtbaar. Zulke bezoeken zouden ongemerkt voorbijgaan, ware het niet, dat men bizonderen voorspoed geniet, wanneer een der eerste twee goden zich verwaardigd heeft den mensch te bezoeken. Op zulk een bezoek moet men altijd voorbereid zijn. De offerplaatsen moeten van het noodige voorzien zijn, opdat de goddelijke bezoeker de overtuiging met zich zal omdragen, dat de menschen aan hem gedacht hebben. Zou houdt Soetan Si nomba, radja van Garoga, opzettelijk paarden er op na, om *Debata na toloe* welgevallig te zijn 1). De goden zouden dikwijls zijne paarden

1) In het geheele landschap worden anders geene paarden aangetroffen.

gebruiken om het land gemakkelijk en vlug te bereizen. Nimmer heeft men hen echter gezien, dus ook niet dat zij te paard gezeten waren. Dit verzwakt geenszins het vertrouwen in het geloof dat de paarden benut worden. Want de godheden, hoewel zelf onzichtbaar zijnde, hebben ook de macht om de paarden gedurende hunnen rit onzichtbaar te maken. Het maakt ook niets uit, dat zij de paarden zelve niet berijden. Het is hun reeds voldoende, indien zij de ziel (*tondi*) van het dier kunnen bezigen, zoodat men de paarden nimmer behoeft te missen. De ziel toch kan zich van het lichaam afscheiden.

Ondanks de meest uiteenloopende functiën aan *Mangala boelan* toegeschreven, doet dit drietal aan de godheden der Hindoes denken. In vele trekken wordt Brahma teruggevonden in *Batara Goeroe*, Visjnoe in *Sori Pada*, Kali in *Mangala boelan*. Het eten van menschen wijt men aan dezen god, zoodat Kali's bloeddorstigheid mede in hem is gepersonifieerd. In de „Bijdrage tot de kennis van den godsdienst der Battahs" door G. K. N. 1) wordt op den Hindoeschen oorsprong van deze goden gewezen en zou volgens het algemeen gevoelen *Batara Goeroe* oorspronkelijk wel niemand anders geweest zijn dan de Hindoesche Sjiwa; terwijl van der Tuuk vermoedt dat *Sori Pada* zou beteekenen gemaal van Sjrî, d. i. Visjnoe. 2)

Doch hoe dit ook zij — deze goden behooren zeker niet tot den oorspronkelijken eeredienst. 3) De oorspronkelijke Batahsche godsdienst moet een zuiver polytheïsme zijn geweest, ontstaan doordat men de verschillende verschijnselen in de natuur, de verschillende werkingen en uitvloeisels daarvan, de menschelijke daden, toestanden en levensverhoudingen niet als een ondeelbaar geheel tot eene en dezelfde oorzaak terugbracht, maar elke bizondere klasse van handelingen en voorwerpen aan bizondere goden als leiders en bewerkers toeschreef. Was het enkele door bizondere godsdienstige handelingen gewijd en aan de goddelijke voorzorgen aanbevolen, zoo spreekt het ook van zelf, dat voor elke, zelfs voor de geringste, behoefte bizondere schutsgoden en geesten werden aangesteld, die den grooten

1) Tijdschrift van N. I. 3e serie, IV jaargang.

2) Zie Batahsch woordenboek.

3) Noch Willer, noch Junghuhn maken van deze drie goden gewag. Alleen spreekt Willer van *Diebata*, wat op Hindoeschen oorsprong wijst. Evenzoo noemt Junghuhn den boozen geest *Nanalaïn*. Daar J. sterk was in het verkeerd weergeven van Batahsche namen, en aan dien geest dezelfde hoedanigheden worden toegeschreven als aan *Mangala boelan*, zoo geloof ik, dat hij dezen heeft bedoeld.

goden werden ter zijde gesteld. Deze neiging tot verveelvuldiging der goden toont zich in het gebruik om de hoofdgoden niet uitsluitend meer aan te roepen, maar zich ook te wenden tot de mindere. Zoo heeft elke handeling, elke zaak bijna eene afzonderlijke godheid gekregen, wat zich zelfs uitstrekte tot abstracte zaken en begrippen.

In hoofdzaak moet de oude godsdienst een zuivere natuurdienst zijn geweest en waren de natuurkrachten slechts symbolen van de godheid. De Batahs zijn dan ook geen fetisch-aanbidders, want in de zaken, die zij vreezen, en aan welke zij offeren, wordt niet de godheid gezien, maar alleen eene voorstelling, waardoor men zich het abstracte denken kan.

De Batahsche godsdienst is eene natuuraanbidding en de krachten, die in de natuur werken, zijn de goden, die als menschen worden voorgesteld met dezelfde eigenschappen als deze, slechts in uiterlijk van hen verschillend, namelijk hierin dat zij onzichtbaar zijn.

Zoo is het aantal goden, meer of min ondergeschikte goden, legio. Onder deze zijn te rangschikken de *sombaon's*, die als schutsgoden van de streken, waar zij huizen, worden aangemerkt. Ik noem hen goden of — zoo men wil — halfgoden, omdat de offers aan de *sombaons* gebracht, verschillen van die aan de geesten, onder welke de *begoe* en *soemangot* ressorteeren, terwijl zij meer gelijken op die aan *Debata* gewijd.

Elke stam heeft zijn *sombaon* of *sombaon's*. Ook meerdere stammen kunnen denzelfden *sombaon* erkennen en eeren, wat echter minder voorkomt. Deze goden dragen verschillende namen, zooals *Mangaradja Enda djolo*, *Mangaradja Enda Panjaboengan*, *Soetan na Lobi*, *Toewan Bagan-ding toewa toewa ma ima ima*, *Mangaradja Djandi Lobi*, enz. De eerstgenoemde werd voornamelijk door de bevolking van de vlakte Padang Bolak en van Zuid Dolok hoog vereerd. Aan hem wordt geweten, dat Ompoe mandjolak mariboe niet door Namora Soelagan gevangen werd genomen en wel doordat ongemerkt de voeten van dezen omgekeerd waren geplaatst, zoodat hij zijn tegenstander steeds in tegengestelde richting vervolgde 1).

Sommige van deze *sombaon's* zijn in de vroegste tijden menschen geweest, die door hunne daden en goede werken na hun dood een plaats onder de goden hebben erlangd. Van andere is de herkomst niet bekend en veronderstelt men, dat zij er altijd geweest zijn. Hunne woonplaatsen zijn de ontoegankelijkste bergen of bosschen. Het is niet goed deze plaatsen op te zoeken, wijl de *sombaon's* niet in hunne bezigheden willen

1) Zie 2e afd. hfdst. „Vroegste geschiedenis van het stroomgebied."

opgemerkt zijn 1). En toch beweert men weder, dat zij onzichtbaar voor de menschen zijn en dat zij zich alleen in de gedaanten van dieren vertoonen. Zoo zoude een Batahsch hoofd in Soengei Kanan, met name Soetan Sinomba, thans nog in leven, 2) in vroegeren tijd herhaaldelijk gezien zijn, rijdende op een tijger op den Dolok na godang, een heuvel in die streek, welke door een *sombaon* werd bewoond.

Volgens de vroeger onder de bevolking heerschende meening was dit hoofd een medium bij uitnemendheid en stond hij in nauwe betrekking tot de goden en geesten. De tijger zou de *sombaon* zelf geweest zijn.

Wanneer ziekten of rampen het land teisteren worden offeranden aan den *sombaon* gegeven, bestaande uit siri, rijst, toewak, ingewanden van een of ander dier en later ook zout. Deze gaven worden door den *datoe* of door den *si baso* aan den *sombaon* aangeboden. Heeft men een wensch, dan maakt men dien kenbaar onder belofte van een dier te zullen slachten en een maal te zullen geven. Doch bovendien offert men van tijd tot tijd om de goede gunsten te behouden. Men veronderstelt, dat de *sombaons* evenals de menschen honger kunnen gevoelen en acht het geven van voeding voldoende om zich van hunne ondersteuning te verzekeren. Onder het branden van benzoë en onder *gondang*-spel wordt de *sombaon*, aan wien men offert, opgeroepen, die spoedig uit zijn schuilplaats komt en ongemerkt zich meester maakt van de ziel (*tondi*) van den aanwezigen *si baso* (medium), en in de plaats daarvan zich in dezen zetelt. Js dit geschied, wat door hevige stuiptrekkingen van den *si baso* merkbaar wordt, dan kan men tot dezen vragen richten en hem zijne wenschen kenbaar maken. Men biedt hem het offermaal aan en is zoowel de *sombaon* als de offeraar tevreden gesteld, dan wordt een wilde dans door den *si baso* uitgevoerd, gedurende welken de *sombaon* weder naar zijne schuilplaats terugkeert. Soms is het offermaal in dien tijd genuttigd (door wien is onbekend), maar heeft dit niet plaats gehad, dan wordt de offerande op een verborgen plek gebracht, opdat de *sombaon* daarvan zal kunnen genieten, wanneer hij er lust in heeft. Nooit is het voorgekomen, dat de offerande ongenuttigd bleef, wanneer de wenschen waren verhoord of iets goeds was voorspeld, daarentegen wel, wanneer de toorn van den *sombaon* was opgewekt. Dat dit natuurlijk comediespel was laat zich gereedelijk denken,

1) Zoo vertelt Junghuhn, dat hij niemand kon bekomen, die hem naar den top van den Loeboek Raja wilde vergezellen, dan na de belofte steeds voor te zullen gaan, en onder voorgeven, dat hij een verkleede geest was.

2) Hij is thans oud en afgeleefd en, vergis ik mij niet, ook Mohamedaan geworden.

maar de bevolking geloofde er vroeger aan. Ook bij de heidenen, die nog in dit gebied wonen, is het vertrouwen op de mediums zeer verzwakt.

De vereering van geesten is grooter dan die van goden en halfgoden, onder welke laatsten ook de radja van Bakara, de beruchte *Singa Mangaradja*, wordt gerekend. Van dezen wordt gezegd, dat hij zeven jaar in den uterus is geweest en met behaarde tong is geboren, waarom hij ook nooit den mond opendoet en slechts in het verborgen eet. Men beweert zelfs dat hij zeven maanden lang zonder voedsel kan blijven. In 1883 nog vond ik in Opper Bila een grooten eerbied voor dien halfgod, hoewel hem toen reeds geene offers meer werden gebracht. Die eerbied bleek onder anderen daaruit, dat, toen ik voldoening eischte van den radja van Parsosoran voor eene beleediging, mij als gast aangedaan 1), hij, zijne zoons en dochters mij onder muziek en dans den smeekgroet brachten, bestaande in het herhaaldelijk naderbrengen en verwijderen van de handen ter hoogte van het gezicht en zulks met draaibewegingen van die handen, telkens afgewisseld door een korten dans. Deze smeekgroet moest zevenmaal herhaald worden. Ik stelde mij met slechts drie malen tevreden en ontving daarop den aangeboden siripruim, ten teeken dat de voldoening gegeven was.

Later vernam ik, dat behalve een boete, deze de hoogste voldoening was, die men mij kon gegeven hebben, want dat die niemand anders toekwam dan aan *Singa Mangaradja*. 2)

De geesten onderscheidt men in *begoe*, allerlei geesten, die men zich oorspronkelijk denkt, en andere, die de persoonlijkheid voorstellen van afgestorvenen; in *soemangot*, welke de geesten zijn van afgestorven bloedverwanten, en in *tondi*, geesten, die de beschermers zijn van het individu of wel de ziel.

Zelfs bij de bekeerde heidenen is het geloof aan geesten bijna geheel oorspronkelijk blijven bestaan, en de verschillende voorzorgen om zich hunne gunsten te verzekeren of om hunne kwade invloeden te weren, worden ook nog door de Mohamedaansche Batahs in praktijk gebracht.

Men heeft zoowel goede als kwade *begoe's*. Zij worden voor een deel gebracht onder uitvoerders van den wil van *Mangala boelan*. Vooral rekent men daaronder de booze geesten. Maar *Mangala boelan* kan

1) Bij mijn binnentreden der kampong waren schoten gelost geworden. Bij het lossen der geweren had een zich gewend in de richting, waar ik liep, met het gevolg, dat mijn achterman, Dja Manggaga, radja van Si Oelamboe, in zijn jas werd geschoten. Parsosoran was toen nog onafhankelijk.

2) De thans levende moet een zoon zijn van den hierboven bedoelde.

niet alles zelf nagaan, zoodat de menschen buitendien nog aan de booze lusten van de kwade geesten zijn overgegeven. Elk huis, elke kampong, elk bouwveld bezit ook goede geesten, die de plaats beschermen en voor kwaad of gevaar behoeden. Men acht deze evenwel minder machtig dan de booze geesten. Aan dit geloof ligt een zuiver denkbeeld ten grondslag, nl. dit, dat het kwaad gemakkelijker wordt toegelaten dan er voor het goede gewaakt wordt.

Ook aan de *begoes* wordt geofferd, en men zal zich wel hoeden om ze tegen zich in het harnas te jagen. Ook kunnen zij door *si baso's* worden opgeroepen en zijn zij in staat om door tusschenkomst van deze personen voorspellingen te doen, de menschen te dreigen en iets te beloven. Zij hebben geen gedaante. Men meent ze echter wel eens te zien als nevels of schaduwen, wat natuurlijk als zinsbedrog is aan te nemen. Niettemin verklaren de *si baso's* in den tijd, waarin zij door de geesten bezeten zijn, de gave te hebben de geesten een oogenblik te zien. Zij zouden dan het voorkomen en de gedaante van menschen hebben, echter met zeer flauwe trekken.

Bij groote rampen, epidemieën en ziekten wijt men alles aan de booze geesten. Alle mogelijke middelen worden alsdan aangewend om ze te verjagen. Voor de deur van vele woningen vindt men niet zelden het een en ander gehangen als idjoek, laboe, kleine nesten van bada borngin (wespsoort), enz., die het vermogen zouden hebben om de booze geesten af te schrikken van in de woningen te treden. Op de daken der huizen wordt ook wel dingin dingin (plantensoort) geplant, omdat het sap der bladeren een genezende kracht bevat, voor welke de booze geesten bevreesd zijn, zoodat zij er zooveel mogelijk van daan blijven. Zijn er epidemieën, dan worden voor de ingangen der kampongs teekenen gehangen van jonge arenbladeren, die door twee stokken worden opgehouden en een soort van poort vormen (*rama rama*), door welke niemand van elders zonder verlof mag binnenkomen. Men vreest anders, dat de geesten, hoewel terugschrikkende voor die teekenen, zullen binnensluipen met hen, die niet met de noodige voorzorgen binnentreden. Nog plaatst men voor den ingang van de kampong beelden van hout (*si patolpak begoe*), die menschelijke vormen hebben en gewapend zijn met lans, zwaard of geweer, en die in dreigende houding naar buiten gericht staan. Deze voorzorgsmaatregelen worden *roboe* geheeten, waarop wij nader zullen terugkomen, als behoorende tot een der hoofdbestanddeelen van het geloof der heidensche Batahs.

Er zijn zoowel vrouwelijke als mannelijke geesten. Reeds vroeger is

gezegd, hoe men zich voorstelde, dat de vrouwelijke geesten bij de mannen in hunnen slaap succubus verwekken; meer zijn zij echter bekend als een plaag voor vrouwen en voor kraamvrouwen in het bijzonder.

Alle *begoe's* hebben afzonderlijke namen, behalve die, welke de individualiteit van afgestorvenen voorstellen. Deze zwerven overal rond en worden meer algemeen begrepen onder het woord *habegoewon*, het geestendom als een vervolg op het menschdom 1). Zij doen zeer veel kwaad, waarom zij zeer gevreesd zijn.

De ware geesten of spoken leven op bizondere plaatsen en vormen eene wereld op zich zelve. Voornamelijk huizen zij in spelonken, bij bronnen of op plaatsen, waar wellen zijn, in ravijnen en diepe afgronden, in dichte bosschen, in loofrijke boomen, en in rivieren. Het is niet goed die plaatsen te naderen dan onder het uitspreken van bezweringsformules. Doch ook dan nog is het minder goed die plaatsen op te zoeken, algemeen bekend onder den naam van *tano na begoeon*, tenzij men er wil offeren. Op die plaatsen worden soms houten of steenen beelden opgericht, niet als fetischen, maar om bij het offeren of bij het doen van bezweringen een voorwerp te hebben, wat men zien kan. Dat die gedachte werkelijk bestaat, blijkt daaruit dat dergelijke afbeeldingen achterwege blijven, wanneer de plaats, welke de geest wordt gezegd te bewonen, reeds op eenigerlei wijze onderscheiden is, hetzij door bizondere teekens, waarop direct het oog gevestigd is, zooals door een grooten uitwas aan een boom (*danggoer dalit*), of door een steen van bizonderen vorm en van bizondere grootte (*toenggoel boeta*), hetzij door de geheele omgeving, zooals wanneer de geesten de majestueuse Indische vijgenboomen bewonen, of wanneer zij in de aarde huizen, welke woonplaatsen terstond kenbaar zijn door dorheid en algeheel gemis van plantengroei. Die plaatsen zijn vele. Men kent ze onder den naam *ambala loengoen*, alwaar alleen geofferd mag worden. In geen geval mogen de gronden in de nabijheid van de woonplaatsen der geesten voor eenig doeleinde gebezigd worden, zooals wij later bij de behandeling der grondrechten der bevolking zullen zien.

Iedereen wordt na zijn dood een geest, welke *begoe* of *soemangot* kan zijn, al naar dat de afgestorvene niet of wel tot de bloedverwanten behoort. Onder *soemangot* zou men dus kunnen verstaan de geesten der voorouders. Volgens sommigen zouden vrouwen *begoe* noch *soemangot* kunnen worden. Na haren dood keeren zij geheel tot stof weder. Dit

---

1) Ook alles wat verbazend is of verbazing wekt.

wordt echter weêrsproken door de vele geestennamen, die het praedicaat *boroe* voor zich hebben, wat dus op een vrouwelijk individu wijst. Was het waar, dat vrouwen in geen verband tot de geestenwereld stonden, dan zouden er voorheen niet zoovele vrouwelijke *si baso's* zijn geweest, wijl toch verondersteld wordt, dat deze categorie van personen in nadere verhouding tot de geesten staan dan zij, welke dien graad niet hebben erlangd. Men zoude ze derhalve niet als zoodanig hebben erkend, want het wordt als een hooge gunst van de geesten beschouwd, indien zij de menschen in een deel hunner geheimen inwijden en slechts diegenen daartoe kiezen, welke zij waardig achten eenmaal in dat geestendom te worden opgenomen, alwaar men zich voorbereidt tot eene opname in den *banoewa na gindjang* of den eigenlijken hemel der opperste goden. De uitgeworpenen zijn de slechte *begoes*, die voortdurend rondzwerven zonder rust en zonder hoop op verbetering van hun lot.

Soemangot is de individualiteit van een afgestorven bloedverwant. Deze soort van geesten geniet eene eerbiedige vereering. Er heerscht bij den Batah een groot familiezwak en het is dus niet te verwonderen, dat ook den dooden steeds groote eerbied wordt betoond. Men ziet het bij de begrafenissen, hoe hun de meest mogelijke eerbewijzen worden geschonken; men hoort het in de lijkklachten, hoe men de dooden heeft liefgehad; hoe men hoopt, dat al die liefde niet vergeefs zal zijn geweest, want dat men er op rekent, hoewel de dood eene scheiding heeft bewerkt, dat de afgestorvenen met hunnen geest (*soemangot*) steeds nabij zullen zijn tot hulp in het afweren van allerlei rampen en kwalen. Wanneer de herinnering aan den overledene nog versch is, worden aan zijn geest vele offers gebracht, welke men op het graf pleegt te plaatsen. Op de graftombe worden mede een drinkkan en een bord geplaatst, opdat de *soemangot* daarvan gebruik kan maken. In het algemeen worden de *soemangots* beschouwd als beschermgeesten. Het geloof hieraan bestaat ook bij de Mohamedaansche Batahs. Maar niet altijd ondervindt men hunne bescherming; dikwijls betoonen zij onverschilligheid. Dit doet wel is waar het aantal offers verminderen, maar niet den eerbied jegens de *soemangots*, of beter gezegd: de angst om hunne bescherming geheel en al te missen maakt dat men zich de geesten der afgestorvenen steeds met eerbied herinnert.

Tondi is de ziel van den mensch, dien men zich als een geest denkt. De ziel strekt een mensch tot leidsvrouw in het aardsche leven; dus is het individu onderworpen aan zijn *tondi*. Deze geest huist in het lichaam, maar kan het naar welgevallen verlaten. Men zegt zeven zielen te hebben,

van welke eene in den hemel woont en den naam van *tondi si djoeng-djoeng* voert. Van twee heb ik de namen niet te weten kunnen komen. De anderen heeten *tondi margomgom*, *tondi andarasi*, *tondi palok palok* en *tondi andaroehoer*. Deze zeven zielen beheerschen den menschelijken wandel. Welke werkingen elke ziel afzonderlijk verricht, weet men niet. Men gelooft echter aan een zevenvoudigen dood na het lichamelijk sterven. Eerst als de *soemangot* of *begoe* zevenmaal gestorven is, kan hij *sombaön* zijn. Anderen beweren, dat men nooit *sombaön* kan worden. Toch erkent men *Mangaradja Enda Djolo* als een *sombaön*, schoon hij volgens de legende een aardsch wezen is geweest.

De gedachte aan een zevenvoudigen dood zal wel in verband staan met het begrip van 7 zielen. Het lichaam kan zielloos wezen zonder dat het sterft. Eerst dan wanneer de ziel niet in het lichaam wederkeert, sterft men. Daar de ziel het lichaam verlaten kan, zorgt men er dus steeds voor dat zij zich bij gelegenheden, wanneer men haar het meest noodig heeft, niet uit de omgeving kan verwijderen. Dit is dus alleen mogelijk, wanneer men zich in huis bevindt. Bij gastmalen zal men ook het geheele huis gesloten vinden, opdat de *tondi* bij de vreugde zal blijven en genieten van al het goede, dat voorgezet wordt. Bij het eten geniet zij dus mede, zoodat haar ook dierlijke eigenschappen worden toegekend.

De gedachte, dat men de ziel op die wijze zou kunnen behouden, is niet vrij van naïveteit, terwijl men aanneemt, dat zij wel door den mond, den neus en de ooren het lichaam kan verlaten. Geen Batahsche woning is er of, hoe gesloten ook, er bestaan openingen en reten, die in wijdte den mond verre overtreffen.

Bij ziekten neemt men geneesmiddelen, opdat de *tondi* daarvan zal gebruik maken tot herstelling, tenzij de *tondi* het lichaam verlaten heeft, waaraan vele ziekten worden toegeschreven. Is dit het geval, — heeft de ziel de vlucht genomen, wat alleen het werk van booze geesten kan zijn, die haar verjaagd hebben, om den mensch te kwellen door de plaats van de *tondi* in te nemen, dan is het zaak die met allerlei middelen te verdrijven en de *tondi* weder terug te halen. Is bijvoorbeeld een radja zwaar ziek, dan zal men deze ziekte spoedig wijten aan de ontvluchting van de *tondi*. Aan den *datoe*, den ingewijde in de geneeskunde, wordt de patient overgelaten. Allerlei geneesmiddelen worden hem zoowel in- als uitwendig toegediend onder het prevelen van gebedsformulieren (*mintora*, het Maleische *doa*). De *datoe* zal, als hij denkt dat het juiste moment gekomen is om den boozen geest te verjagen, manualen maken,

die het doen voorkomen, alsof hij werkelijk tegen iemand spreekt, schoon er niets te zien is. Intusschen zijn de vrouwen, maagden en jongelingen naar de plaats gegaan, waar een *begoe* huist, dien men tot beschermgeest heeft aangenomen. Aan dezen geest vraagt men de weggevluchte *tondi* terug, onder belofte van goede offers te zullen geven, indien aan hun verzoek wordt voldaan en de radja herstelt. Om zich te vergewissen of hun verzoek verhoord is, wordt een handvol rijst genomen uit een zak, tot dat doel medegenomen, en worden de rijstkorrels geteld. Komt men tot een even getal, dan keert men verheugd huiswaarts, want dan weet men zeker de *tondi* met zich mede te voeren. Was bij de eindtelling het getal oneven, dan bestaat er geen hoop meer op herstel. Kan het in het eerste geval menigmaal geheel verkeerd afloopen, dat nl. ondanks den terugkeer van de *tondi* de zieke niet herstelt, het laatste geval is bijna altijd doodelijk voor een zwaren zieke. Niet alleen dat hem alle hoop wordt ontnomen, maar de *datoe* doet ook het zijne om het leven van iemand, die reeds zieltogend is, te doen eindigen, en de patiënt sterft door al het geklaag, gejammer en rumoer van de hem omringenden. Want weet men zeker, dat de *tondi* niet terugkeert, dan beginnen ook de lijkzangen, en de zieke mag aanhooren, hoe hij als een doode beweend wordt. De Batah denkt er niet aan, hoe dit alles het gemoed van den zieke moet aangrijpen en hem per se den dood moet aandoen — neen, hij is overtuigd, dat de zieke des ondanks zou blijven leven, wanneer slechts de *tondi* teruggekeerd was. Hoe deze als de voornaamste oorzaak van 's menschen leven wordt beschouwd, blijkt ook daaruit, dat men bij een zegenwensch steeds de uitdrukking gebruikt: *toerkis do hamoe, toerkis do aoe, horas do tondimoe*, wat beteekent: wees gezond en ik er bij: heil uwe ziel; en bij herstel van een zware ziekte zegt: *tondimoe madoeng moelak* — uwe ziel is weder teruggekeerd. Ook brengt men na de herstelling een offer aan de *tondi* (*mangoepa tondi*). Is men iemand vijandig gezind, dan is een der vervloekingen *tondimoe alomoe* — uwe ziel zij uw vijand. In dit geloof deelen ook de Mohamedaansche Batahs.

Niet alleen de menschen bezitten een *tondi*. Alles wat zichtbaar is en bewijzen van leven geeft, heeft ook een *tondi*, dus ook elk dier en elke plant. Ook aan sommige levenlooze zaken kent men een ziel toe. Dient het dier, de plant of het levenlooze voorwerp den eigenaar tot voordeel of geluk, dan brengt deze daaraan ook zijne offers. Vreemd is het dat men zielen aanneemt bij levenlooze zaken. Bij den Batah toch is dood de afscheiding der ziel van het lichaam.

Men kan uit het bovengezegde voldoende opmaken, dat de Batah het

begrip heeft van zielsverhuizing, en dat hij daaraan gelooft. De geest gaat in iets anders over. De dood is slechts een lichamelijk doodzijn, want aan de *tondi* is het gegeven om elders een voortbestaan te vinden. Ook rust het geloof aan zielsverplaatsing tijdens het leven, op vruchtbaren bodem. Dit geloof wordt uitmuntend door de *datoes* geëxploiteerd. Een zieke verlangt zijn *tondi* wel eens terug uit een kip, in welke een booze geest haar verborgen had — en zoo meerdere variatiën op hetzelfde thema.

Hoe de Batah zich het geestenrijk of de bewegingen der geesten voorstelt, heb ik niet kunnen nasporen. Wel maakt hij zich daarentegen eene duidelijke voorstelling van halfgeesten en halfmenschen; halfgeesten, omdat zij wel eens, hoewel maar voor een oogenblik, gezien worden, — halfmenschen, wijl zij geheel en al menschelijke vormen hebben en zich ook geheel als menschen gedragen. Zij worden *halak boenijan* of *halak-bonar* geheeten.

In zijn verhaal over de afkomst der Mandhelingsche radja's zegt F. I. Willer, dat de *Halak boenijan* afstamden van geesten en vaardig waren in alle tooverij, dat zij steeds in nevelen gehuld waren, het menschdom minachtten en zeer gevreesd waren. Dit wordt ook hier bevestigd, schoon men hen in de laatste jaren niet meer gezien heeft. Menschen, welke deze halfmenschen indertijd meermalen hebben gezien, verklaren, dat zij zich in geen enkel opzicht van de menschen onderscheiden, dan alleen hierdoor dat zij zich terstond onzichtbaar kunnen maken. Sedert de vestiging van het gouvernement zijn zij verdwenen, omdat de menschen thans banger voor het gouvernement zijn dan voor hen. Het geloof er aan is evenwel nog niet verdwenen, zooals onder anderen blijken kan bij de *hatiha si apoeng ni gok* 1), die wij later zullen bespreken, waarin tijdstippen worden opgegeven, in welke de *halak boenijan*, ook *rangkesa* geheeten, de padi van de velden rooven, als men op genoemde tijdstippen begint te oogsten. Het geloof aan de *halak bonar* wordt in het noordelijk gedeelte van Padang Lawas weinig gevonden 2).

Iemand, die beweerde deze soort van geesten te hebben gezien, deed mij het volgende verhaal van eene ontmoeting met een *halak bonar*. Terwijl hij bezig was om in het Tabola-gebergte was in te zamelen, was

1) *hatiha* = Mal. *koetika*, een soort van wicheltafel ter berekening van gunstige en ongunstige tijdstippen.

2) Misschien is dit geloof niet zuiver Batahsch. Ook de Maleiers hebben hunne *orang boenijan*, en het is dus niet onwaarschijnlijk dat dit geloof aan het Maleische bijgeloof ontleend is.

hij plotseling duizelig geworden. Toen hij hersteld was, zag hij een landstreek voor zich, welke hij niet herkende. Daarin waren menschen evenals hij, maar geheel naakt, zelfs zonder gebruik van boomschors (*tangki*) tot bedekking der schaamdeelen. En zoo zag hij ook een vrouw, die buitengewoon schoon was en in de richting liep van de plaats, waar hij zich bevond. Denkende, dat zij hem gezien had en naar hem toe wilde komen, ging hij haar te gemoet. Doch toen hij vooruitging, verwijderde zij zich van hem, hoewel zij hare bewegingen steeds naar hem toewendde. Toen riep hij haar toe, maar nauwelijks had hij zijn stem doen hooren of het gezicht was verdwenen. En sedert had hij nooit meer een *halak bonar* ontmoet. Een droom, zeide hij, kon het niet geweest zijn, want dan zouden vele andere menschen denzelfden droom moeten gehad hebben, want velen hadden dergelijke ontmoetingen gehad. Onder die velen waren er ook, die de *halak bonar* gezien hadden in de schoonste kleeren, van welke de menschen toen nog geen denkbeeld hadden.

Men weet niet hoe het geloof van de *halak bonar* ontstaan is. Men koesterde vrees voor hen, niet omdat zij invloed konden uitoefenen op 's menschen lot, maar een natuurlijke vrees, die men trouwens voor alles bezit, wat zich op geheimzinnige wijze openbaart, en waarvoor geene bevredigende oplossing te vinden is. Dit is bij de meeste natuurvolken het geval.

Vereering van de zijde der menschen genieten de *halak bonar* niet, en zij hebben die ook, voor zoover men weet, nimmer genoten. De naam *halak boenijan* beduidt onzichtbare menschen of menschen, die zich schuil houden. Volgens van der Tuuk 1) zouden zij de menschen meestal begunstigen.

Dit strijdt met hetgeen Willer zegt, die hen als den menschen vijandig beschrijft 2), terwijl beide kwalificatiën weer strijden met hetgeen ik vernomen heb, nl. dat zij hoegenaamd niet in betrekking staan tot de menschen en een wereld op zich zelve bezitten. Hoe men aan den naam *halak bonar* is gekomen, is niet anders te verklaren dan hierdoor, dat zij verondersteld werden volmaakter te zijn dan de menschen, dus meer ware (*bonar*) menschen.

Hiermede is in algemeene trekken het godsdienstbegrip der heidensche Batahs geschetst, voor zoover de verwarring, die daarin heerscht, toelaat de noodige gegevens te verkrijgen. Moet dit geloof als bijgeloof worden

---

1) Zie Batahsch woordenboek.

2) Zie Tijdschrift van N. I. VIII jaargang.

beschouwd, wijl men zich geene voorstelling kan maken van abstracte begrippen? Vergelijkt men het met dat onzer godsdiensten, dan zou men alleen tot het kinderlijke er van kunnen besluiten. Maar, evenals bij alle volken in hunne kindsheid, is bijgeloof daarmede verbonden, zooals het bijgeloof ook bij meer verlichte volken nog lang niet geheel verdwenen is. Tot dit bijgeloof behoort ook het ziekelijk geloof aan de bovennatuurlijke macht van sommige menschen, die in gedaante en neigingen niet verschillen van andere, voorts het geloof aan amuletten, aan droomen en voorteekens — ja zelfs bestaan er sporen, dat de Batahsche godendienst niet geheel vrij is gebleven van fetischdienst.

De Batah gelooft aan menschen, die door het lot of door voortdurende onderzoekingen, geheime oefeningen, herhaalde afzondering met dekracht toegerust zijn, geheel tegen de eeuwige wetten in, naar willekeur over de natuurkrachten te gebieden, deze tot gansch andere doeleinden te bezigen, dan in de wereldorde bepaald werd, en dan men ze vroeger werken zag; menschen, die het verborgene weten te ontdekken, de toekomst te onthullen, de daden der menschen weten uit te vorschen; menschen, die in verband staan met de geestenwereld, in wier lichamen goden en geesten zich tijdelijk vestigen, om hun de gave der helderziendheid te schenken. Die menschen zijn de *datoe's* en *si baso's*. De eerstgenoemde bezitten de wetenschap, bestaande in geneeskunde en wichelkunst. Indien er bij de Batahs van priesters sprake zou kunnen zijn, dan dienden zij priesters en geneesheeren genoemd te worden, die hunne kennis om beide functiën waar te nemen uit de wichelboeken (*poestaha*) putten 1). Zij leven meestal in een soort van afzondering, soms geheel alleen, soms met eenige leerlingen, die in de kunst worden ingewijd (*margoeroe tawar*). Men gelooft dat zij de natuurkrachten kunnen bezweren, ze uit hun rijk zichtbaar of onzichtbaar oproepen en naar gelang hunner wetenschap naar willekeur over hen beschikken.

Betoonen de geestelijken bij de Mohamedanen in het algemeen een soort van ingetogenheid, de *datoe's* munten hierin uit. Dit vermeerdert niet weinig den eerbied, dien men voor hen koestert.

Bij alle publieke offeranden wordt de *datoe* geroepen. Hij leidt deze in door het aanroepen van goden en geesten, en in het bizonder van diegene, welke men noodig heeft; verder door een onverstaanbare taal op geheimzinnige wijze uit te spreken en wichel- en bezweringsformulieren op te

1) Vroeger zagen wij deze menschen reeds als leiders bij de offeranden en als uitdrijvers van booze geesten optreden.

zeggen. Daarna bestijgt hij de stelling, waarop de offerande moet plaats hebben en biedt alsdan de offers aan onder het branden van benzoë. Deze offers, bestaande uit gekookte rijst, het hart van een dier, siri en palmwijn, worden door hem in de hand genomen en naar alle windstreken gekeerd. Intusschen loopen de offeraars als bezetenen rondom de stelling, gewapend met stokken en wapens om de booze geesten, die het offer vruchteloos zouden kunnen maken, te verdrijven. Hiermede is de offerande afgeloopen.

De *datoe* is onder die bedrijven de stelling weder afgeklommen en heeft zich ongemerkt verwijderd. Wanneer na eenigen tijd de stelling, die eene hoogte van ongeveer 6 meters heeft, wordt weggenomen, zal men kunnen gewaarworden of de offerande aangenomen is of niet. In het eerste geval wordt er niets meer van teruggevonden, in het laatste geval zullen de spijzen en dranken onaangeroerd zijn gebleven. In de meeste gevallen echter vindt men niets en zeer waarschijnlijk heeft de *datoe* daarvoor gezorgd, toen alle omstanders zich te zeer met verdrijving van de booze geesten bezighielden.

De *datoe* is een gezocht geneesheer. Hij staat dan ook voor geene enkele ziekte, welker verloop hij vooruit weet mede te deelen. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat zijne uitspraken meest als orakeltaal luiden. Elk geneesmiddel (*daoen*) wordt vooraf door hem gewijd met formulieren (*mintora*), waarover in het hoofdstuk „geneeskunde" meer zal worden medegedeeld.

Hij is ook een droomuitlegger, bereider van minnedrankjes, leeraar van tooverredenen (*dorma*), die de meisjes doen zwichten voor de smeekingen van hare minnaars, en niet het minst uitlegger van voorteekens en bepaler van gunstige tijdstippen voor de uitvoering van groote daden en voor het geven van feesten. De kennis van dit laatste ontleent hij aan de *hatiha*, van welke afbeeldingen en enkele verklaringen bij dit werk worden gevoegd, en aan den almanak (*porhalaän*) over welke een afzonderlijk hoofdstuk zal handelen. Op de *hatiha* vindt men de berekening van de vijf tijdstippen op een dag, die geluk of ongeluk aanbrengen bij het uitvoeren van voornemens. Zij worden *parmamis* geheeten en dragen de volgende namen: *mamis*, *hala*, *sori*, *borma* en *bisnoe*, welke volgens van der Tuuk 1) zouden zijn de Sanskrietsche namen Mahesjwara (een naam van Sjiwa), Kala, Srî, Brahma en Visnoe. Voorts bezigt men nog de

---

1) Zie Bat. woordenboek.

panggorda of *panggaroda* en *parmesa*, de eene met zes, de andere met 12 dergelijke tijdstippen, doch hierover later.

De *datoe* is een onontbeerlijk persoon in oorlogstijden, want niet licht wordt een krijg begonnen zonder dat hij vooraf geraadpleegd is. Hij berekent of het tijdstip gunstig is. Thans zijn hem zijne kennis, zijne wichelboeken en tafels niet genoeg. Hij zelf heeft ook nog den *pangoeloebalang* te raadplegen. Door elke kampong werd vroeger een *pangoeloebalang* onderhouden. Zij bestaan nog hier en daar, doch er wordt thans weinig geloof meer aan geslagen. De *pangoeloebalang* wordt gezegd de schutsgeest van de kampong te zijn en niets meer dan dat. Dr. B. Hagen geeft daaraan eene uitgebreide beteekenis 2). Maar noch in de Delische en Serdangsche Batahstreken, noch in de Batahstreken van Asahan en van dit stroomgebied stelt de *pangoeloebalang* de geesten der voorouders van enkele familiën of het collectief begrip van een gansche generatie voor. Hij vergist zich ook sterk, wanneer hij meent, dat elke familie haar eigen *pangoeloebalang* schijnt gehad te hebben. Want de *pangoeloebalang* is het werk van een *datoe*, waarmede hij een middel van bestaan erlangt door de vele offeranden, die men er brengt. Het is een toovermiddel en bevat den geest (*begoe*) van een mensch, die tot dat doel door den *datoe* is gedood en wiens beenderen tot kool zijn verbrand, fijn gestampt en verborgen onder een bijzondere soort steenen (*batoe tolpak*), nadat de *tondi* van den gedoode is bezworen geworden om tot schutsgeest van de kampong te dienen. Aan de plaats geeft men daarna den naam van *mombang pangoeloebalang*. En daar een *pangoeloebalang* steeds menschenbeenderen *moet* bevatten, wil het als toovermiddel werken, zoo is het reeds daarom alleen niet mogelijk, dat elke familie in het bezit er van geweest kan zijn.

De *pangoeloebalang* moet telkens vernieuwd worden, wanneer het gebleken is, dat de geest weinig of geen bescherming verleent. Op het dooden van menschen staat echter een zware straf, en niemand offert zich daarvoor op. De *datoe* gaat dus over tot diefstal van een kind. Kan hij het moeilijk machtig worden in de kampong, waar hij woont, dan gaat hij naar een andere kampong en is er een oorlog te voorzien, dan doet hij, zoo mogelijk, den diefstal uit de kampong van den vijand. Zooals ik hierboven reeds zeide, de *pangoeloebalang* is een middel van bestaan voor den *datoe*. Behalve de vele offers, die men brengt, krijgt

---

2) In zijne „Beiträge zur Kenntnisz der Battareligion" (Tijdschrift van Ind. T. L. en V. Deel XXVIII.

hij nog een afzonderlijk loon, als kip en rijst, enz. (*oepa*) voor het overbrengen van de offeranden.

In oorlogstijden en tijden van groote rampen zouden de *pangoeloebalangs*, wanneer zij goed zijn, het vermogen hebben om de bevolking vooraf te waarschuwen, door een dof en trillend geluid te maken, zooals dat van een groote pauk.

Verscheidene van die steenen, waar *pangoeloebalangs* zijn geweest, bestaan nog in geheel Padang Lawas. Zij hebben geene karakteristieke vormen. Sommige moeten beelden voorstellen, anderen bestaan uit ruwen steen, weer anderen uit vierkant gehouwen steenen.

Eene andere categorie van personen, die bij tijden een bovennatuurlijke macht bezitten, zijn de *si baso's*. Zij dienen meer uitsluitend als mediums tusschen de menschen en de geesten. Van daar ook hun naam, welke „het woord" beteekent. In het dagelijksche leven zijn zij als de overige menschen, doch zij kunnen worden opgewekt tot een graad van helderziendheid en vatbaarheid om zich met de geesten te onderhouden, wier woorden, uitspraken, antwoorden op door menschen gedane vragen, zij overbrengen. En zoo kunnen zij ook de toekomst voorspellen, bedreigingen doen, en raad verstrekken.

In vroegeren tijd waren de meeste hoofden *si baso*. Een ieder beijverde zich dien graad te erlangen, welke niet door menschen kon worden verleend, maar een teeken was van de gunst van goden en geesten.

Wanneer iemand tot radja moest worden verheven, trachtte hij vooraf deze gunst te erlangen. Dit geschiedde door dagelijks, volgens bepaalde wijzen, op de *gondang*, *gordang* en andere muziekinstrumenten te laten slaan, waarbij de candidaat onbewegelijk bleef zitten. Had hij zich herhaaldelijk aan die proef onderworpen en was de geest nooit op hem nedergedaald, of had deze zich nooit van zijn *tondi* bemachtigd en diens plaats ingenomen, dan was hij ook niet vatbaar daarvoor en kon hij dus geen *si baso* zijn. Had hij die vatbaarheid wel, dan moest zijn lichaam convulsief gaan trillen, dan moest hij als waanzinnig ronddansen en zoo de gave erlangen zich met de geesten te onderhouden. Was dit gebleken, dan werd hij door het volk tot *si baso* verklaard. Vrouwen onderwierpen zich niet aan deze proef. Wanneer zij de vatbaarheid toonden, dan was dit voldoende om haar tot *si baso* aan te nemen.

Door middel van deze personen doen voornamelijk *sombaons* en *begoes* hun wil aan de menschen kennen. Maar behalve dat zij zich als oppermachtig boven de menschen gedragen, dalen zij ook tot den *si baso* af om zich met de menschen te vermaken. Daarnaar onderscheidt men de

verrichtingen van den *si baso*, nl. in *si baso pangoeloebalang* en *si baso marèndè èndè*. Niet alle kunnen beiden te gelijk zijn. De eerstgenoemde behoort bijna uitsluitend tot den eeredienst. Hij wordt bij allerlei voorvallen in functie gebracht. Toen tijdens mijn aanwezigheid te Na Pompar een tijger gevangen was, bracht men het dier heelhuids in de kampong, waar hij op het plein werd opgesteld. De muziekinstrumenten werden voor den dag gehaald, matten, waarop de *si baso's* (een man en eene vrouw) moesten plaats nemen, werden uitgespreid. Nadat de trommen eenigen tijd bespeeld waren, begonnen de lichamen der *si baso's* te trillen, welke trillingen hoe langer hoe heviger werden. De gelaatstrekken namen een pijnlijke en vermoeide uitdrukking aan, totdat ook de hoofden aan die trillingen deelnamen en hevig heen en weer werden gedraaid. Na een ruk met de handen hielden die bewegingen plotseling op, om later opnieuw een paar malen te worden herhaald. Door al die bewegingen vermoeid, zaten de *si baso's* als het ware machteloos neer. Dit was het bewijs, dat zij door den geest bezeten waren. De radja van de kampong vroeg hun toen of *Mangaradja Enda Panjaboengan*, de *sombaon* van den Gompoelon, 1) nedergedaald was. Op het bevestigende antwoord en de wedervraag, wat men van hem verlangde en nadat ook nog de wensch was te kennen gegeven, dat de bevolking hem een tijger wilde offeren, dien men door zijne gunst had gevangen, stonden de *si baso's* op en voerden een wilden dans uit, totdat zij afgemat neêrzegen. Dit gold als dankzegging voor het offer, of liever als erkenning, dat de gave welkom was. Daarna kon men de *si baso's* allerlei vragen doen, totdat de geest vermoeid was en ongeduldig door de *si baso's* op den grond liet kloppen, ten teeken dat hij weder naar zijn verblijfplaats wenschte terug te keeren. Toen men dit begrepen had, eindigde de radja met den wensch, dat de *sombaon* het volk nimmer zijn zegen mocht onthouden. In dat geval zou hij bij de eerste gelegenheid, die zich zou voordoen, een karbouw te zijner eere slachten. Hierover verheugd voerden de *si baso's* een wilden dans rondom den tijger uit, gevolgd door de hoofden van de kampong, waarbij telkens schijnstooten met het mes en de kris naar den tijger werden gedaan. In dien tusschentijd was de *sombaon* weder uit den kring der menschen verdwenen.

De steeds in sneller tempo en crescendeerend klinkende muziek, de woeste wijze van dansen, de verontwaardigde en verachting uitdrukkende trekken van de dansenden, wanneer zij den tijger naderden en aankeken, het

---

1) Een bergketen nabij Na Pompar.

woeste uiterlijk der *si baso's* met hunne fantastische kleeren van rood en wit katoen, met loshangende haren en vermoeide of liever lijdende gelaatstrekken, brachten de omstanders tot werkelijk enthousiasme, en het was menigeen aan te zien, dat hij tot de dansenden wenschte te behooren. Dit was echter in strijd met de adat.

Ware het Batahvolk een volk van moed, dan zoude van een dergelijk spel gebruik kunnen gemaakt worden, om het hart te doen ontvlammen tot de een of ander groote daad. Men begrijpt nu wellicht, hoe het den Mandhelinger Dja Boewaton gelukt is, zich aan het hoofd te stellen van de bevolking van Aek Hajoe-ara, ten einde de Padris uit Oeloe Baroemoen te verdrijven 1).

Bij den *si baso marèndé èndé* vermaakt zich de bevolking. De ingevaren geest zingt en danst en improviseert allerlei liederen (*èndé*). De dans is niet woest, heeft zelfs iets bekoorlijks. De muziek is ook veel gelijkmatiger. Deze *si baso* kan echter ook voorspellingen doen en vertolkt ook, zoo noodig, den toorn der geesten en doet beloften. De *si baso* heeft de macht verschillende geesten op te roepen, die zich dan een voor een in zijne macht stellen. Is dat oproepen het doel, waarom men hem heeft ontboden, dan voorziet hij zich van verschillende kleedingstukken, want elke *sombaon*, elke *begoe* heeft zijn bizonder kostuum. Bij elke vervanging van een geest, komt de *si baso* weder tot zichzelf, om dan weder al de phasen van convulsieve bewegingen te doorloopen. Dit heeft echter alleen plaats, wanneer men zich slechts met de geestenwereld wenscht te onderhouden. De geesten zijn gaarne omringd van jonge meisjes (*boedjing boedjing*), eten gaarne siri en ruiken ook gaarne olie, waarom de jonge meisjes den *si baso* steeds van siri en olie moeten voorzien, het laatste artikel om het hoofdhaar daarmede te besmeren. Deze ingrediënten mogen alleen door jonge meisjes worden aangereikt en wel gedurende de geheele voorstelling. Tot eene volkomen natuurlijke voorstelling behoort ook, dat de *si baso* van tijd tot tijd een duivelachtigen kreet doet hooren en herhaaldelijk op de tanden knarst.

Moet de *si baso* geheel als grappenmaker of als bedrieger worden beschouwd? Het ligt niet op mijnen weg deze vraag op afdoende wijze te beantwoorden. Ik geloof echter dat velen te goeder trouw zijn en werkelijk denken gemeenschap met de geesten te hebben. Het goed geloof aan geesten, de woeste muziek doen de zenuwen zoodanig aan, dat men

---

1) Zie 2e afd. Hoofdst. „Padrische overheersching."

zich verbeelden kan in een geestenwereld te verkeeren. Daarna viert men aan die verbeelding den vrijen teugel. Het goed geloof aan geesten alleen wekt bij sommigen reeds een soort van razernij (*marsibasowan*) op, waarbij de patient zich door een geest voelt aangegrepen en zich onbewust aan allerlei dwaasheden overgeeft, daarbij onsamenhangende woorden stamelende. Na kalmeering is hij lijdelijk als een kind. Dit phsychologische verschijnsel houdt op, wanneer men islamiet geworden is, zoodat het zeer waarschijnlijk alleen aan het sterke geloof aan geesten is te wijten.

De Batah hecht zich zeer aan droomen en ziet daarin waarschuwingen, voorspellingen, bedreigingen en voorteekens. Wanneer men iets gewichtigs wil ondernemen, wacht men meestal een droom af. Daarnaar handelt men. Zoo kwam het eens voor, dat een jongeling een meisje had gevraagd. Zij had hem aangenomen, maar tot een huwelijk kwam het nog niet. Het meisje stelde steeds uit. De jonge man, wien dit weifelen begon te vervelen, beklaagde zich er over. Het meisje werd toen gewezen op hare verplichting, daar zij zich anders aan schending van trouwbelofte zou schuldig maken. Zij verontschuldigde zich daarmede, dat zij nog geen droom gehad had, die haar kon inlichten of zij later gelukkig zou zijn of niet. Zij wilde dien droom eerst afwachten. Zij ontving 24 uur bedenktijd en tevens werd haar aangeraden daarvan gebruik te maken en den eerstkomenden nacht te gaan droomen. Zij droomde dan ook en toen zij den volgenden dag voor de rechters verscheen, verhaalde zij dien droom, welke het volgende inhield. De jonge man had haar nageloopen, doch zij had hem steeds weten te ontwijken. Eindelijk meende zij een goede schuilplaats te hebben gevonden, doch toen zij zich derwaarts wilde begeven, viel zij in een hoop faeces humanae. Deze droom had haar doen besluiten van haren vrijer af te zien. De jongeling, bevreesd het meisje te zullen verliezen, als men het recht van den droom erkende, verzocht ook den zijnen te mogen vertellen. Want ook hij had gedroomd, en wel dat hij met zijn uitverkorene op het veld was, en dat zij samen de padi plantten, toen plotseling een geest hen opnam en naar den hemel bracht. Hij voegde er bij, dat zijn droom schooner was dan die van het meisje en verzocht dat daarnaar zou worden gehandeld.

Bij het zoeken naar bouwgronden, het stichten van kampongs, het bearbeiden van bouwvelden, het bouwen van huizen, het geven van feesten, enz., handelt men meestal naar droomen, die, als zij moeilijk door den droomer naar zijn zin uit te leggen zijn, voor den *datoe* worden gebracht.

Het dragen van amuletten is algemeen. Men schrijft daaraan eene genezende kracht toe bij ziekten en een afwerend vermogen voor het kwaad, door geesten aan te doen. Deze amuletten worden van hout, van de schil van een meloensoort, van tin of van lood gemaakt, die een of andere figuur voorstellen en om den hals, de middel, bij kinderen ook voor de schaamdeelen worden gehangen. Men weet dat de Klingaleesche vrouwen die dracht ook voor de schaamdeelen bezigen, doch dan met plaatjes van zilver, die door een keten om de middel worden bevestigd, schoon zij bij deze vrouwen niet als amuletten dienst doen.

Nog rest ons hier een woord te wijden aan een gebruik, dat niet alleen bij de Batahs, maar ook bij andere inlandsche volken in dezen archipel bestaat en gerangschikt zoude kunnen worden onder de Polynesische gebruiken. Ik bedoel het stelsel van afzondering, uitsluiting, heiligverklaring, wat alles door den naam *roboe* wordt aangewezen en waarschijnlijk hetzelfde is als elders *taboe* en *pamali*.

Het woord *roboe* zoude eene samentrekking zijn van *ro*, het verbale stamwoord „komen” en *begoe* (geest), dus een plaats of een persoon onder *roboe* gesteld, beduidt, dat de plaats of de persoon een geest bevat, of door een geest bezocht wordt, die een tegenovergestelde rol ten gunste van de persoon of zaak vervult, dan elke andere kracht, en die men derhalve zooveel mogelijk wil afsluiten. Van der Tuuk geeft in zijn woordenboek onder dat woord de beteekenis „wat verboden is”, wat mijns inziens te algemeen is uitgedrukt, wijl het licht als synoniem van *sabang* (wat men moet nalaten te doen) kon worden beschouwd. En dit is het in het geheel niet. *Roboe* is eene tijdelijke handeling, die ook permanent kan worden verklaard, *sabang* is een van oudsher dagteekenend verbod, dat ten allen tijde geldende is, en welks overtreding door ziekte en ongeluk wordt gevolgd. *Sabang* is o. a. dubbelzinnigheden uiten tegen iemand, die tot een anderen marga behoort, zelfs tot eenige leden van zijne familie, als tot volwassen zusters, schoonzusters, enz. of zooals de Batah dit uitdrukt tegen zijn *baso* (de persoon tegenover wie men steeds zijne woorden moet wikken en wegen). *Sabang* is verder nog, bijv. voor den marga Nasoetion het eten van vleesch van den witten buffel (*horbo badar*), voor den marga Si Regar en zijne ondermarga's het eten van geitenvleesch, voor den marga Harahap en zijne nevenmarga's het eten van wilde tortelduiven (*balam*), voor den marga Tompoel het eten van honden, voor den marga Si Pospos het eten van katten, voor den marga Sagala het eten van apen, voor den marga Hasiboean het gebruik maken van padizemelen, wijl men veronderstelt dat hunne voor-

ouders respectievelijk die dieren geweest zijn en na hun dood ook de ziel in die dieren kan verhuizen, of ook dat die dieren, en zooals bij den marga Hasiboean, padizemelen, een werkend aandeel hebben gehad in het bestaan hunner voorouders. Ook kan het nog zijn dat een voorgeslacht aan een dezer dieren het leven verschuldigd was, waarom het dier *sabang* is geworden 1).

Voorts is als *sabang* op te geven, het vervoeren van boschprodukten door een veld met bevruchte padi, ten einde misgewas te voorkomen. Nog vele andere zaken en handelingen zijn *sabang*, doch bij deze is de oorsprong van het verbod onbekend.

Men heeft ook nog *hapantangan*, wat mede vertaald kan worden met „wat verboden is." De beteekenis is echter minder sterk. Beter zou misschien de vertaling zijn „hetgeen men moet nalaten, omdat het niet tot den goeden toon behoort", zooals het gebruik maken van vieze woorden.

Roboe nu is de afzondering, waarin een persoon of eene zaak wordt

---

1) De legende, die omtrent het verbod bij den marga Harahap om wilde tortelduiven en groene boschduiven te eten, bestaat, is de volgende.

Er was eens een radja van dien marga in Toba, die bij zijne eerste vrouw (*toewan lajan*) geene kinderen kreeg. Dus raadde een *datoe* hem aan eene tweede vrouw te nemen, waarbij hij gelukkiger zou zijn. Het geschiedde ook zoo. Hij kreeg een zoon, dien hij Malijat noemde. Toen dezen een naam zou worden gegeven, was de eerste vrouw zeer bedroefd en wrong de handen nabij een pisangstam en riep daarbij de goden aan. Deze met haar leed begaan, schonken haar ook een zoon, dien zij voor hare voeten legden. Daarover verheugd, bracht zij hem tot den vader, dien hem toen den naam Malijot gaf. Toen de kinderen jongelingen geworden waren, bestemde de vader dezen tot zijn opvolger. Malijot plantte een biraboom. Toen hij later een tak daarvan wilde afslaan, leende hij de bijl van zijn broeder. Bij het kappen viel de bijl en verdween in den grond. Malijat, hiervan onderricht, eischtte de bijl terug en wilde niets van vergoeding der waarde weten. Malijot beloofde de bijl te zoeken en zocht de plek op, waar zij verdwenen was. Daar trof hij een gat aan en niet twijfelende of de bijl was daarin verdwenen, kroop hij er in tot diep in de aarde. Daar zag hij zich als in de open lucht. Een weg leidde naar een kampong. Malijot begaf zich derwaarts en vond alles in rep en roer, omdat de radja plotseling ziek was geworden en met een zwaar opgezwollen hoofd neêrlag. Malijot onderzocht den zieke en zag de bijl in het hoofd van den radja. Zoo nam hij aan hem te genezen, en genas hem ook door het voorwerp er uit trekken. De radja gaf hem zijne dochter Manggoeram begoe tot belooning. Toen deze bevallen moest, vroeg zij aan Malijot om haar een haas (*landoek*) te zoeken. Op zijn tocht zag hij echter het gat weder, waardoor hij gekomen was, en zoo trachtte hij weder op de aarde te komen. Maar de tocht duurde zeer lang, en zeker zoude hij van honger en dorst zijn omgekomen, hadden duiven (*poene* en *balam*) hem niet voortdurend gevoed en water gebracht.

gesteld, welker aanraking ongelukken en rampen zouden teweegbrengen, — is echter ook de heiligverklaring van een persoon of eene zaak, welker aanraking heiligschennis wordt; — en ten slotte nog de afsluiting en uitsluiting van een persoon of zaak om voor invloeden van buiten beveiligd te wezen.

Het eerste geval doet zich onder anderen voor bij een pas getrouwd paar, dat zich gedurende de eerste dagen in huis moet opgesloten houden, zonder dat iemand een bezoek mag komen brengen. Het benoodigde moet in het huis, waarin zij zich bevinden, voorhanden zijn, wijl niemand hun iets mag aanreiken en geven. Gedurende den tijd van afzondering mag het vuur ook niet gebluscht worden, tenzij men de middelen heeft zelf vuur te maken.

Bij de geboorte van een kind mag niets uit het kraamhuis worden afgeleverd en is ook de toegang tot het huis gedurende zeven dagen verboden, behalve voor die personen, welke de kraamvrouw moeten helpen.

Een pas gebouwde kampong verkeert in de eerste zeven dagen in staat van *roboe*, wanneer geen vreemdeling de kampong mag binnentreden, noch de kampongbewoner in aanraking mag komen met de buitenwereld.

De heiligverklaring van een persoon geschiedt thans nergens meer. Doch niet lang geleden nog waren de hoofden in den krijg steeds in een staat van *roboe*, en zoo ook de vrouwen. Het was heiligschennis om deze personen te dooden.

De heiligverklaring van eene zaak vindt nog dikwijls plaats. Een oud poesakawapen wordt bijna altijd in staat van *roboe* bewaard.

De afsluiting en uitsluiting van een persoon of zaak om voor invloeden van buiten beveiligd te zijn, vinden wij bij epidemieën, wanneer een kampong soms door eene omheining, maar meestal slechts door een poort, omhangen met jonge arenbladeren, wordt afgesloten, opdat niemand daarbinnen zal treden en de ziekte medebrengen. Nog vindt men dikwijls bij de poort twee wachten geplaatst, beelden van hout met nagemaakte wapens in de hand. Zij stellen verschillende geslachten voor en worden soms beschouwd als *begoes;* in dat geval zijn zij dan trawanten van den *pangoeloebalang*.

Een misdadiger, aan vervolging blootgesteld, vindt een asyl in het huis van den radja, zoo deze hem *roboe* wil verklaren.

Jonge meisjes worden bij den radja gedeponeerd, zooals wij vroeger hebben gezien, en niet twijfelachtig is het, dat het gronddenkbeeld van veiligheid gelegen is in de *adat roboe*.

In verschillende gevallen wordt deze adat ook bij de Mohamedaansche

Batahs gehandhaafd. De hoofden zijn echter sedert lang niet meer onschendbaar.

Gaf Willer in zijn overzicht van land en volk in Mandheling en Pertibie niet onduidelijk den wensch te kennen, dat het oude geloof, voornamelijk de daaruit voortvloeiende zedeleer, weder door gepaste middelen mocht worden opgewekt en in eere gebracht, ik kan dit hoofdstuk niet besluiten dan na mijn leedwezen betuigd te hebben, dat het volk door valsche schaamte geleid, geneigd wordt bevonden om het oude geloof voor den islam te verlaten, want bij vele slechte elementen in het oude geloofsbegrip, leidde de bestendige vrees voor krachten, die de menschen onbegrijpelijk zijn, hen tot deugden, die bij Mohamedaansche volken zoo zelden worden gevonden.

Topographische Kaarten in Nederland.

Vervolg op: De Stafkaart; de Chromo-topographische Kaart.

De reproductie aan de Topographische Inrichting te 's Gravenhage.

Door de vroeger beschreven opname en teekening 1) heeft men de minuut der kaart verkregen. Het komt er dan op aan, de minuut door den druk te reproduceeren; dit werk heeft plaats aan de Topographische Inrichting te *'s-Gravenhage.*

Bedoelde inrichting bevindt zich achter het Ministerie van Oorlog en staat onder toezicht van den Chef van den Generalen Staf. De Directeur is de Heer *C. A. Eckstein,* aan wien de Kapitein van den Generalen Staf *J. de Waal* is toegevoegd, terwijl een personeel van een 60-tal ambtenaren, het grootste gedeelte tijdelijk, op verschillende wijzen aan het technisch gedeelte der reproductie werkzaam is.

Tot voor eenige tientallen jaren was men bij de reproductie van cartographische werken genoodzaakt de minuut, op kleinere schaal op steen te reduceeren. Dit was evenwel eene uiterst langwijlige en tijdroovende bewerking en maakte de kaarten buitengewoon duur. Eerst in de laatste jaren is men er in geslaagd, door het te hulp roepen der photographie en andere vindingen, den zoo bewerkelijken handenarbeid voor een goed deel te kunnen ontberen.

---

1) Zie Tijdschrift van het Nederl. Aardrijkskundig Genootschap. 1886. Afdeeling: Meer uitgebreide artikelen N°. 1.

In die afdeeling zijn een paar misstellingen in de pagineering ontstaan, nl.

pag.	160	regel	14 v. b.	staat:	pag.	31,	lees:	pag.	153
„	160	„	15 v. o.	„	„	27,	„	„	149
„	164	„	12 v. o.	„	„	37,	„	„	160.

Het materiaal waarvan de druk plaats had was vroeger meestal de koperplaat. Wel waren de daarmede verkregen afdrukken zeer schoon en zuiver, terwijl de koperplaat bijzonder geschikt was om, bij verandering in de terreinen, correctiën aan te brengen, maar een belangrijk nadeel bleef de groote kostbaarheid, als ook de slijting der koperplaat en de uiterst langzame druk.

Eene belangrijke schrede voorwaarts was gedaan toen omstreeks 1796 in *Beieren* eene steensoort ontdekt werd, die bijzondere eigenschappen bleek te vertoonen.

Daar woonde te München zekere *Sennefelder*, een *acteur*, die tevens *auteur* was, maar eenige moeielijkheden ondervond bij het laten drukken zijner dramatische producten.

Beperkt in zijne middelen bediende hij zich soms van eene aldaar voorkomende steensoort om daarop met potlood te schrijven; hij ontdekte bij toeval dat het daarop geschrevene en uitgewischte onder sommige bepaalde omstandigheden weder voor den dag kwam.

Opzettelijk genomen proeven bevestigden de nieuwe ontdekking en zoo werd de grond gelegd tot de latere lithographie, die nog heden onder zeer verschillende vormen voorkomt.

De Steen.

De steen bestaat uit koolzure kalk en komt hoofdzakelijk voor in de mijnen van *Solenhofen* in Beieren. Hij is van zeer fijne samenstelling en laat zich zagen in vlakke platen, in verschillende oppervlakten.

De voorraad schijnt niet onuitputtelijk of althans niet zonder veel werk aan het licht te brengen te zijn, zoodat de steen vrij duur is. In lithographische inrichtingen vertegenwoordigt de steenenvoorraad een belangrijk kapitaal.

Dientengevolge is men in *Frankrijk* overgegaan tot het graveeren en drukken op zink, waarmede goede resultaten zijn bereikt en groote besparingen worden verkregen. Behalve de prijs, die nog geen tiende van dien van den steen bedraagt, heeft het zink bovendien het groote voordeel onder de pers niet te kunnen breken en bovendien zeer weinig plaats in te nemen. Aan de Topographische Inrichting in ons land wordt het zink ook sinds eenige jaren met uitmuntend gevolg gebezigd, doch tot heden slechts voor overdruk, autographie en kleurendruk.

Dunne steenen moeten altijd op andere van minder waarde bevestigd worden om bij het doortrekken onder de pers het breken te voorkomen.

De kleur der steenen beslist eenigermate over hunne bruikbaarheid

voor verschillend werk. Hoe lichter en geler de steen is, des te meer kalk bevat hij. De gele steenen dienen meestal voor overdruk. De leverkleurige steenen zijn de beste en eigenen zich voortreffelijk voor de later te vermelden *etsmethode*; ook voor *graveerwerk* geeft men daaraan de voorkeur.

De steen ondergaat in ruwen toestand verschillende bewerkingen om hem geschikt te maken. Eerst wordt hij met een ijzeren rooster in kringvormige bewegingen en onder toevoeging van zand gevlakt. Daarna wordt hij uit de hand geslepen met schotschen steen en vervolgens met puimsteen gepolijst, welke bewerkingeen ten doel hebben alle krassen en moeten weg te nemen.

Met de loupe onderzocht mogen nu geen krassen of andere onregelmatigheden worden waargenomen; een opzettelijk en nauwkeurig onderzoek wordt ingesteld of de bovenvlakte een volkomen plat vlak vertoont, waarbij de steenen, die in het midden hol of bol uitgevallen zijn, in dien toestand in geen geval kunnen gebruikt worden.

De aldus geprepareerde steen draagt in de werkplaats den naam van *viergesteen*, en is nu in den normalen toestand om voor het werk gebruikt te kunnen worden.

De eigenschappen waarop de geheele lithographie in hare verschillende vormen berust zijn de volgende:

Hoofdeigenschappen.

1. Eene oplossing van Arabische gom op den steen gedroogd gaat daarmede eene scheikundige verbinding aan. De steen neemt na die gomverbinding in vochtigen toestand volstrekt *geene* vette zelfstandigheden aan. (Wordt dus door drukinkt of verf niet zwart).

2. Salpeterzuur (of eene daarmede verwante stof) neemt van den steen een uiterst dun laagje af (bijt uit).

3. Vetachtige lijnen op den steen gebracht (b. v. vetachtigen inkt) beletten dat te dier plaatse de bovenbedoelde gomverbinding plaats heeft, of dat de steen aldaar door zuur wordt aangetast; daarentegen blijven de aldus vetgemaakte plaatsen voortdurend voorliefde betoonen om op nieuw vet aan te nemen.

Twee typen van bewerking komen bij de lithographie steeds op den voorgrond en wel:

de geteekende sporen staan *in* den steen (*en creux*) òf de geteekende sporen staan *op* den steen (*en relief*).

Alhoewel er schijnbaar veel verschil bestaat tusschen den druk in de diepte *(en creux)* en in de hoogte (*en relief*) zoo vormt dit bij de lithographische bewerking zeer weinig of geen verschil.

In het kort zou men het verschil tusschen deze drukmethoden aldus kunnen formuleeren:

Bij de gravure heeft de gomverbinding, bedoeld in de 1e eigenschap, eerst plaats en de steen wordt door de graveernaald of het etsvocht toegankelijk gemaakt tot het aannemen van vet, terwijl bij de zoogenaamde reliefbewerking het vet vóór de gombewerking *op* den steen wordt gebracht. Men denke zich daarbij de gravure *in* den steen *zeer* ondiep en het relief der vetachtige sporen *zeer* weinig boven den steen verheven.

A. *Kaarten in het zwart.*

Tot de bewerking *en creux* behoort in de eerste plaatst de *gravure*. De oorspronkelijke Topographische en Militaire kaart of staf kaart (zie Meer uitgebreide artt. N°. 1, 1886, pag. 153) is in gravure vervaardigd.

De *vierge-steen* wordt daartoe overtrokken met eene oplossing van arabische gom, zoodat de scheikundige verbinding tot stand komt.

Na het drogen en volkomen afwasschen van de gom, kan de graveur zijn werk beginnen, hetgeen daarin bestaat, dat hij van de te reproduceeren kaart een omgekeerd beeld, bij tegenoverstand gelijk en gelijkvormig, op den steen teekent en dan met een doelmatig scherp stalen voorwerp — de graveerstift — de bovenbedoelde gomverbinding doorsnijdt, zoodat de eigenlijke *steen* te dier plaatse bloot ligt. Graveeren is alzoo niets anders dan den steen geschikt maken tot het aannemen van vet op de geteekende sporen, terwijl hij dit op de niet gegraveerde plaatsen blijft afstooten.

Dat dit graveeren veel tijd kost blijkt uit het feit, dat b. v. het blad der stafkaart Amsterdam (lang 8 en breed 5 dM.) 2½ jaar arbeid *alleen* aan de gravure vereischt heeft.

Het drukken geschiedt als volgt:

Na voltooiing wordt de geheele steen met lijnolie ingewreven om de gravure te doen vatten; op de niet gegraveerde plaatsen heeft de olie geen invloed. De steen wordt dan met water flink afgewasschen en, terwijl één persoon met een vochtigen doek even over de boven-oppervlakte van den steen strijkt, wrijft een ander met de zoogenaamde *tampon*,

den vetachtigen drukinkt op den steen, waardoor alleen de gegraveerde trekken zwart worden. Daarna wordt een vel papier ter juister plaatse op den steen gelegd, met een stuk zwaar glansbord of wel glad zink bedekt, en de steen met alles wat daarop ligt éénmaal onder de pers doorgehaald, waarna de afdruk schoon, zwart en zuiver te voorschijn komt.

Het is doelmatig de vellen waarop gedrukt zal worden vooraf te vochten, waardoor een betere afdruk verzekerd is; kaarten, die volkomen de maat moeten blijven houden, vereischen evenwel een drogen druk.

Zooals uit deze beknopte beschrijving blijkt, is de gravure steeds een tijdroovende arbeid voor reproductie.

Het streven om dien arbeid te sparen, leidde tot eene behandeling, die wij eerst willen bespreken alvorens tot het verdere over te gaan.

Autographie en Overdruk.

In het algemeen zou men *alle* bewerkingen waarbij de teekening op den steen en relief verkregen wordt kunnen samenvatten onder den naam van *autographie.* Het is echter in de werkplaats gebruikelijk daaronder slechts de volgende methode te verstaan 1).

Men maakt van de te reproduceeren teekening eene calque met z.g. autographischen inkt, (d. i. bijzonder geprepareerden, vetachtigen inkt); het daartoe bestemde calqueerpapier is vooraf met eene zeer dunne stijfseloplossing aangestreken; gedroogd zijnde, behoudt dit papier voldoende doorschijnendheid om er op te calqueëren.

Men legt dit papier in vochtigen toestand met de beteekende zijde op een vierge-steen; daarop wordt het, met de noodige voorzorgen tegen verschuiving, eenige malen onder de pers doorgehaald.

Het papier wordt nu aan de achterzijde met water van den steen losgeweekt en afgetrokken, terwijl de stijfsellaag met het daarop geteekende er op terugblijft; de stijfsellaag wordt daarna met water verwijderd.

Men overgiet nu den vierge-steen met eene gomoplossing, die slechts daar toegang krijgt waar *geen* inkt op den steen is gekomen, alzoo den steen buiten de teekening onvatbaar voor drukinkt maakt.

Gaat men nu met de drukrol, van lithographischen (druk)inkt voorzien, over den steen, dan neemt de teekening verf aan en de rest van den steen stoot den drukinkt af zooals uit de 3e eigenschap te verklaren is.

---

1) Hectografen, copieerpersen, autocopisten enz., rusten, met meer of minder variatie, alle op hetzelfde beginsel.

Heeft men nu weinig afdrukken noodig, dan kan men met den aldus geprepareerden steen reeds volstaan. Men rolt vóór elken afdruk even met de rol over den steen, legt er papier op, haalt alles onder de pers door, en bekomt een afdruk, die bij zorgvuldige behandeling, zeer goed en zuiver kan zijn.

De affiniteit der chemische vetverbinding tot vet blijft vrij lang bestaan, zoodat het meermalen voorkomt, dat bij onvoldoend afgeslepen steenen nog deelen van eene vroegere teekening opdoemen te midden van de nieuwe afdrukken.

Heeft men daarentegen meerdere afdrukken (b. v. eenige honderden) noodig, dan worden de lijnen, hoewel zij zich blijven vertoonen, onzuiver, te breed en te bleek, zoodat men in den regel een gering relief vormt door *etsen*.

Hiertoe overgiet men den steen nadat de straks vermelde teekening er is opgebracht met zwak salpeterzuur, dat den steen *alleen* aantast op de niet geteekende sporen, zoodat de geteekende sporen nog hooger liggen op den steen.

Door dit etsen is de gomlaag vernietigd; men moet dus, alvorens op nieuw met drukinkt op den steen te komen, dezen hiervoor ongevoelig maken, en hem daarom weder met de meerbedoelde gomoplossing overgieten.

Bijzonder scherpe afdrukken worden verkregen op de volgende wijze: Men wrijft den overdruk met harspoeder aan dat zich aan den vetten drukinkt hecht, en van den drogen steen gemakkelijk kan worden verwijderd. Men smelt dit op den steen met behulp van eene loodgieters spiritusvlam, waardoor de hars op den inkt smelt en eene harde korst vormt, die zeer sterk zuur kan weerstaan en een scherp relief teweegbrengt, wanneer men den steen met dit scherpe zuur etst.

Wij zagen afdrukken die op laatstbedoelde wijze bewerkt waren en zich eerst bij nauwlettende beschouwing met de loupe van de gravure lieten onderscheiden.

Hoewel men bij deze autographie geen anderen handenarbeid heeft te verrichten dan het maken eener calque, is dit toch nog niet het werk van iedereen. De calque moet duidelijk, zwart en scherp zijn, vooral geen dikke (breede) lijnen vertoonen en uiterst zorgvuldig behandeld worden. Aanraking met de vochtige hand, potloodstrepen of kleine vlekken, geven terstond onzuivere afdrukken.

Heeft men eenmaal een gravuresteen — zooals van onze stafkaart — dan is daarvan zeer gemakkelijk een groot getal afdrukken te verkrijgen zonder dat de gravuresteen er onder lijdt. Men maakt n.l. van dien

gravuresteen één afdruk met overdrukinkt op gestijfseld papier, brengt dit op de bovenbeschreven wijze op een anderen steen over, etst en verkrijgt op die wijze het beeld *in overdruk* gelijk en gelijkvormig aan het oorspronkelijke beeld *en creux*.

Op dergelijke wijze is de z.g. goedkoope uitgave der stafkaart vervaardigd, die voor officieren der land- en zeemacht, benevens die der schutterij voor den prijs van *f* 0.40 per blad te verkrijgen is, terwijl de oorspronkelijke uitgave *f* 2.40 per blad kost. Men treft onder deze goedkoope uitgave, door autographie verkregen, *zeer goede* exemplaren aan. Dat de schoonheid dier exemplaren eenigszins afhangt van den meer of minder gesleten toestand van een matrijssteen spreekt van zelf. Men houde in het oog, dat de *steen* waar*in* gegraveerd is, bestaat uit eene slijtbare massa, terwijl de *reliefsporen* der goedkoope uitgave, op den duur niet verbreeden en niet minder scherp worden.

Evenwel men is in 't leger zeer dankbaar voor de goedkoope uitgave; in 1884 heeft de M. v. O. bepaald, dat aan elke compagnie infanterie en escadron cavalerie een dergelijk exemplaar van het geheele Rijk verstrekt wordt.

De hier beschreven *autographische* methode wordt aan de Topographische Inrichting te *'s Hage* toegepast voor talrijke reproductiën van kaarten en teekeningen, schrifturen, lijsten, tabellen enz. waarbij de snelle reproductie hoofdzaak is, zonder dat men de uiterste fijnheid der technische uitvoering beoogt. Autographisch werk kan men in den regel op de snelpers drukken, terwijl men voor graveerwerk meestal van de langzamer werkende handpers gebruik maakt.

Wij mogen niet nalaten hier ook de aandacht te vestigen op de inrichting tot autographische reproductie in gebruik aan de Koninklijke Militaire Academie te *Breda*. Met zeer eenvoudige en bescheidene middelen aangevangen, is die inrichting onder de bekwame leiding van den 1en Luitenant *M. van Meurs* meer en meer volmaakt en uitgebreid — waartoe de groote ondervinding en de gegevens der Topographische Inrichting zeer veel hebben bijgedragen — zoodat zij reeds vele autographische reproductiën van allerlei soort levert.

Met zeer goed gevolg wordt ook daar reeds van vlakke zinken platen gebruik gemaakt, in plaats van steenen.

Na deze uiteenzetting der beide hoofdtypen: *in den steen* en *op den steen*, laten wij hier volgen een paar methoden om het beeld der minuutteekening op steen te brengen, die aan de Topographische Inrichting met

goed gevolg worden toegepast en hoofdzakelijk dienen tot het besparen van werk en dus van kosten.

1. *De Typo-autographie.*

Bij gegraveerde kaarten neemt het graveeren der letters een belangrijken tijd weg.

Bij vele reproductiën waarbij men het graveeren geheel heeft kunnen vermijden, zou dit voordeel verloren gaan zoo men den aldus uitgewonnen tijd toch weer aan de letters besteden moest.

Volgens eene methode door den Heer Eckstein bedacht, worden de letters, die op eene dergelijke kaart moeten voorkomen, langs korteren weg daarop gebracht en wel door stempelen met een daartoe speciaal bereiden inkt. Wanneer de calque op gestijfseld papier gereed is, brengt men met behulp van een stempelpersje en gewone typen van letterspecie de letters in de vereischte vormen en op hare juiste plaats op het papier. Voor kaarten in kleurendruk heeft de stempeling plaats op een gestijfselden afdruk van een der treksteenen, ten einde de letters ter juister plaatse te kunnen aanbrengen. Door middel van hulplijnen wordt dan de geheele letterdruk op den voor zwartdruk bestemden steen overgebracht. Hierbij moet worden opgemerkt dat bij typo-autographischen letterdruk voor gekleurde kaarten, de zwarte trek en de details zeer zuiver met vetten inkt op den steen moeten zijn uitgevoerd, alvorens de overdruk der letters kan plaats hebben.

Bij kaarten in kleurendruk kan eene typo-autographie als boven omschreven, waarbij teekening en letters te gelijk op den steen overgaan niet plaats vinden, omdat de vochtige toestand waarin de kaart door kleurendruk moet worden gebracht het zuiver sluiten op en langs de kleuren belet.

2. *Heliogravure.*

Zooals het woord uitdrukt wordt hierbij de gravure op den steen verkregen door de inwerking van het zonlicht; men maakt gebruik van de eigenschap dat asphalt onder de inwerking van het zonlicht verhardt.

Men lost asphalt op in witten terpentijn, laat dit door filtreerpapier doorzijgen en brengt de oplossing gelijkmatig met een glazen staafje over den steen; vervolgens wordt de steen in een donker vertrek tegen een muur geplaatst op eenige vellen buvard of vloeipapier, die alle overvloe-

dige asphalt opzuigen, waardoor de steen eene gelijke couche ontvangt, die binnen 5 uren droogt.

Intusschen heeft men van de te reproduceeren teekening met zeer zwarten O. I. inkt, vermengd met een weinig guttagom, eene calque laten maken; die calque wordt, met de beteekende zijde naar beneden op den gedroogden steen gelegd, daarop een stuk spiegelglas stevig bevestigd en het geheel gedurende eenige uren aan licht blootgesteld.

Daar waar de zonnestralen niet tot het asphalt kunnen doordringen d. i. onder de zwart geteekende lijnen, blijft die stof in dadelijk oplosbaren toestand en verhardt op de andere gedeelten.

Als de expositie aan het zonlicht voldoende heeft plaats gehad, overgiet men het geheel met terpentijn, waardoor de niet verharde asphalt wordt opgelost en, na afspoeling met een straal koud water ziet men reeds het witte negatief volkomen duidelijk in de bruine asphaltkleur liggen.

De steen wordt nu langs de kanten van een opstaanden rand kleefwas voorzien en gedurende eenige minuten geëtst met eene oplossing van *salpeterzuur* en *alcohol* in *regenwater*, dat op de blootgelegde deelen den steen wegbijt, en dus het werk verricht dat anders door den graveur met de stift moet gedaan worden.

De verharde asphalt kan daarop, na vooraf met olie te zijn ingewreven, met *benzine* worden weggenomen en de geheele steen verder als een gravuresteen worden ingezwart en afgedrukt.

3. *Typo-heliogravure.*

Onder de belangrijkste reproductie-methoden, die door den Directeur der Topographische Inrichting in het leven werden geroepen, behoort de typo-heliogravure.

Deze toch heeft ten doel om de gewone typen, die men voor den boek druk bezigt, in gravure te brengen en tegelijkertijd over te brengen met eene geteekende kaart zooals zulks hierboven is omschreven.

Nadat de kaart zorgvuldig op papier is geteekend, worden de letters met den besten steendrukinkt zonder aanmenging hoe ook genaamd, ter plaatse gestempeld, doch, ten einde het licht volkomen op de letters af te sluiten, de gestempelde beschrijving onverwijld met goudpoeder aangestoven.

Na lang zoeken is men er in geslaagd een middel te vinden om de calque overal volkomen op de asphaltcouche te doen aansluiten, hetgeen een vereischte is voor de scherpe en zuivere verharding der teekening.

De calque ontvangt namelijk, na voltooiing van trek en letters, op vele witte plaatsen een stipje gekleurde gom. Wanneer ze nu in het getrokken cadre eenigszins vochtig is ingesloten en de randen rondom vastgeplakt zijn, dan worden die gekleurde gomstipjes met een vochtig stuk vloeipapier tegen de asphaltcouche aangewreven, zoodat de calque op alle plaatsen volkomen tegen de couche aansluit.

Het is niet aan ons hier te beslissen wanneer men van de *typo-autographie* of wel van de *typo-heliogravure* gebruik moet maken voor kaart- of andere werken; voldoende zij te vermelden, dat er veel personen zijn die wel met O. I. inkt op ongestijfseld culqueerpapier kunnen teekenen, maar een groot bezwaar hebben in de bewerking met vetten inkt op gestijfseld calqueerpapier. Ook veroorlooft de typo-heliogravure een onbegrensd tijdstip voor groote werken, wijl het drogen van den inkt hier niet in aanmerking komt, bovendien blijft de calque steeds behouden en kan men bij groote oplagen een dozijn steenen met dezelfde calque vervaardigen, en ten slotte veroorlooft de voltooide typo–heliogravure eene bijwerking met de graveerstift of den diamant en kunnen fijne filés of grisés, kortom alle bijwerkingen gemakkelijker en fraaier geschieden in gravure dan bijwerking met de pen met vetten inkt op eene autografisch verkregen kaart.

Het mag hierbij zijn nut hebben mede te deelen, dat van het oogenblik dat men op de *Residentiekaarten van Java en Madura* de horizontale doorsneden in zwarte lijnen wenschte aangebracht te zien, het typo-autographisch letterschrift vervangen werd door letterschrift der heliogravure, waardoor de mogelijkheid ontstond genoemde tranches benevens alle zwarte details met het letterschrift van denzelfden steen af te drukken.

Op gelijke wijze als boven omschreven kan men ook van de te reproduceeren teekening een rechtstaand photographisch beeld in positief op glas maken en dit met de gecollodionneerde zijde op de asphaltlaag brengen. De zwarte lijnen der photographie doen dan denzelfden dienst als de zwarte lijnen der calque en de verdere behandeling is als boven.

In het buitenland (*Oostenrijk*, *Rusland en Zweden*) past men de heliogravure ook toe op koperplaten, waardoor men afdrukken verkrijgt die recht veel op de vroeger in zwang zijnde kopergravuren gelijken. Wij meenen dat aan onze Topographische Inrichting deze wijze van kopergravure niet wordt toegepast, omdat de koperen platen en het drukken van koper te kostbaar is.

4. *Photo-lithographie.*

Onder dezen naam verstaat men *verschillende* toepassingen om in korten tijd en zonder de hulp van den graveur, een aantal kopieën van eene reeds bestaande kaart op dezelfde, op verkleinde of op vergroote schaal te verkrijgen.

De volgende bewerking die door eenvoud uitblinkt moge een denkbeeld der photo-lithographie geven.

Een stuk goed glad papier wordt gedrenkt in eene warme oplossing van gelatine en water (1 : 30), en na gedroogd te zijn in een bad van *dubbel chroomzure kalium* gebracht. Het papier is daardoor lichtgevoelig geworden, d. i. het ondergaat onder de werking van het zonlicht eene scheikundige verandering, waardoor het geschikt wordt voor het aannemen van verf of drukinkt.

Men neemt van de te reproduceeren kaart of deel daarvan een rechtstaand photographisch beeld op glas; zooals wij later uitvoeriger zullen bespreken kan men dit van het origineel op eene willekeurige schaal vergrooten of verkleinen, zoodat de photographie de teekening op de verlangde schaal brengt.

Die photographie wordt met de gecollodionneerde zijde op het lichtgevoelig papier gelegd en aan het licht blootgesteld. Na eenigen tijd heeft de verharding van de dubbel chroomzure kali in verbinding met de organische stof door het licht plaats gehad en is niet meer oplosbaar in water, terwijl de niet aan het licht blootgestelde lijnen door water kunnen worden weggespoeld; de verharde lijnen nemen den drukinkt aan, terwijl de andere deelen van het papier, in vochtigen toestand, dezen niet aanvatten

De hiertoe gebezigde drukinkt is vetachtig, zoodat het daarmede ingewreven papier, met de inktzijde op den ongegomden steen gelegd, zich geheel zal gedragen als de calque waarop bij de autographie met vetten of autographischen inkt was geteekend.

Men erlangt dus eene autographische teekening door middel der photographie verkregen; door sommigen wordt deze methode daarom liever photo-autographie genoemd. Wij meenen dat het voldoende zal zijn van de photo-lithographie een *denkbeeld* te hebben gegeven. De beschrijving van vele andere *soortgelijke* toepassingen zou wellicht wat te veel in technische details voeren.

B. *Kaarten in kleurendruk.*

Bij al het voorafgaande hadden wij slechts het oog op kaarten waarop

de conventioneele teekens in het zwart voorkwamen. De duidelijkheid en de bruikbaarheid van topograhische kaarten worden echter belangrijk verhoogd zoo men b. v. het water door blauw, de wegen door rood weiland door licht groen, bosch door donkergroen aangeeft.

Voorheen had dit weergeven der kleuren op eene kaart groote bezwaren, daar men niet alleen voor elke *kleur*, maar zelf voor elke *nuance* der kleur een afzonderlijken gegraveerden steen noodig had, waardoor de kaarten hoogst kostbaar werden; bovendien moest de kaart bij elken steen op *nieuw* worden ingepast en afgedrukt, waardoor de kans op onzuivere afdrukken zeer groot werd.

In de laatste jaren is men er in geslaagd zonder graveeren niet alleen alle denkbare kleuren en nuances af te drukken, maar dit zelfs te doen met een zeer beperkt getal steenen.

Methode Eckstein.

De methode volgens welke dit plaats heeft is men verschuldigd aan den Directeur der Topographische Inrichting en zij is dan ook zoowel binnen- als buitenslands bekend onder den naam van de *Methode Eckstein*.

In groote trekken komt de methode op het volgende neer.

De steen waarvan zal worden gedrukt (in de werkplaats „kleursteen" genaamd) wordt voorzien van eene dunne zoogen. etslaag, bestaande uit eene verbinding van witte was, stearine, soda en asphalt; deze laag wordt in vloeibaren toestand met eene rol zeer dun en gelijkmatig over den steen gebracht, deze daarop aan het licht blootgesteld, waardoor de etslaag, na gedroogd te zijn, volkomen hard en doorschijnend blijft, zoodat men een steen van de etslaag voorzien, bijna niet van een viergesteen kan onderscheiden.

De etslaag heeft de eigenschap weerstand te bieden aan alle zuren, die, zooals reeds vroeger gezegd werd, den steen uitbijten zoo zij daartoe toegang verkrijgen.

Vervolgens wordt de steen gelegd in eene automatische griseermachine.

Dit werktuig 1) voert eene stompe diamantstift in evenwijdige lijnen

---

1) Wij meenen de beschrijving en teekening van die machine zonder bezwaar te kunnen weglaten. Zij is vrij samengesteld en zou om duidelijk gemaakt te worden eene tamelijk minutieuse teekening vereischen, die wellicht minder gewenscht is. Het schijnt voldoende het effect der machine te vermelden onder toevoeging dat een werkman haar geheel behandelt, en dat zij ook automatisch werken kan.

over den steen, op een onderlingen afstand van $^1/_8$ millimeter, en snijdt daarmede de *etslaag* met uiterst fijne lijnen door, zonder in den steen te snijden; na het aanbrengen dier evenwijdige lijnen in één richting, wordt de steen in het horizontale vlak 90° gedraaid en dezelfde bewerking in de andere richting herhaald, zoodat de steen na afloop der griseering met uiterst fijne ruitjes is bedekt.

Wordt vervolgens zwak zuur op den steen gebracht, dan zal dit volgens de getrokken lijntjes toegang tot den steen verkrijgen en dien dus volgens de ruitjes uitbijten, terwijl tusschen de lijntjes de steen niet wordt aangetast.

Wil men nu op eenige plaats van den steen b. v. eene vlakke blauwe tint hebben, dan bedekt men het deel van den steen waar de tint *niet* moet komen met opgeloste asphalt (dat aan zuur weerstand biedt) en giet een zwak zuur op het niet bedekte gedeelte, dat dan op de blootgelegde gegriseerde lijnen zal uitbijten en in den steen eene uit fijne ruitjes bestaande verdieping vormt.

Denkt men zich verder dat nu eenige oogenblikken het etsvocht wordt weggenomen, dat na droging een deel van het reeds geëtste ook weer met asphalt bedekt wordt en dat daarna op nieuw etsvocht op den steen gebracht wordt, dan is het klaar dat het nog onbedekte deel dieper en sterker zal worden uitgebeten. Herhaalt men deze bewerking 3,4,5 malen enz., dus onttrekt men telkens een deel der geëtste oppervlakte aan de verdere werking van het vocht, dan zal men in den steen, tengevolge der etsing een rijk genuanceerd beeld *en creux* verkrijgen.

Hoe veelvuldiger men geëtst heeft en hoe sterker het zuur geweest is, des te meer kleurstof zal dit gedeelte later opnemen, men ziet alzoo gemakkelijk in, dat men op deze wijze voor de verschillende tinten van *één zelfde kleur* geen anderen steen zal noodig hebben, maar slechts veelvuldiger zal moeten etsen, naar gelang men zwaardere tinten derzelfde kleur verlangt.

Een tintenschaal, naar empirische gegevens vervaardigd, wijst den lithograaf den weg bij den duur, dien hij voor elke tint het etsvocht op den steen moet laten, een tijd die afwisselt van 5 seconden tot 4 minuten. Ook wordt voor zekere der donkerste tinten de sterkte van het etsvocht vermeerderd.

Houdt men nu in het oog dat het over elkander drukken der kleuren nieuwe kleuren geeft, dat b. v. groen in *alle* nuancen verkregen kan worden door een doelmatige tint van geel met eene vereischte kleur van blauw over elkaar heen te drukken, dat geel en rood *oranje*, rood en

blauw *paarsch* geeft, enz., dan blijkt dat men met weinig steenen voor alle denkbare kleuren kan volstaan. Aan de Topographische Inrichting worden dan ook alle mogelijke kleuren door 3 steenen gedrukt, nl. een voor rood, een voor geel en een voor blauw. Men heeft door tijdige afdekking van hetgeen genoeg geëtst is en het nog verder etsen van het overige van *elk* dezer *drie* kleuren 12 verschillende tinten verkregen, en de onderlinge combinatie dezer 36 tinten 2 aan 2 en 3 aan 3 leidt er toe dat men in het geheel met 3 steenen, zoo noodig, 240 verschillende tinten zou kunnen verkrijgen, die echter lang niet alle gebruikt worden.

Het komt er nu slechts op aan op elk der gegriseerde kleursteenen een identique beeld der kaart te verkrijgen, waarop naar leiding der minuutkaart voor elke kleur op zich zelf het noodige geëtst kan worden; men verkrijgt alsdan één steen waarop in verschillende etsdiepten alles voorkomt wat behoort tot blauw en de samengestelde kleuren waarin blauw voorkomt, evenzoo voor 't rood, evenzoo voor 't geel.

Zien wij nu, na dit algemeen begrip van de *Methode Eckstein*, hoe men er toe geraakt op elk dier steenen een indentique beeld voor de betreffende kleur te verkrijgen, m. a. w. hoe de lithograaf ziet, volgens welke lijnen hij achtereenvolgens moet afdekken.

Ter vermijding van alle kopieerwerken uit de hand, wordt hierbij de hulp der photographie ingeroepen, tot verkrijging van den gids in *kooldruk*. Bij het volgende hebben wij meer bepaald het oog op de reproductie der chromo-topographische kaart, waarvan op pag. 159 van de Meer uitgebreide art. N°. 1 sprake was.

Vervaardiging der Chromo-topographische kaart.

De minuutkaarten (cartons) waarmede de verkennende officieren van het terrein zijn gekomen, worden in de photographische werkplaats in vol licht opgesteld en een photographisch toestel met het objectief naar de kaart zoodanig geplaatst dat de as een rechten hoek vormt met het vlak der minuutkaart.

In dat objectief bevindt zich een prisma zoodanig ingericht, dat het photographisch beeld, dat zich straks vormen zal, niet (zooals de gewone photographiën) *omgekeerd*, maar *recht* te voorschijn komt op de gecollodionneerde zijde der te bezigen glasplaat.

De photographische toestel loopt over rails en kan daarin zeer gemakkelijk voor- of achterwaarts gebracht worden, terwijl ook eene gemakkelijke inrichting op het planchet is aangebracht om de hoogte tegenover het objectief naar willekeur te regelen.

Op de plaats binnen het toestel, waar de glasplaat komen moet, wordt eerst een matglas geschoven, waarop uiterst nauwkeurig de afmeting van het carton is afgeteekend (40 bij 25 cM.); de photograaf beschouwt nu door de donkere kamer heen (dus aan de achterzijde van den toestel geplaatst) het beeld dat zich op dit matglas vormt, en verschuift zijn toestel zoolang tot dit beeld volkomen past in het kader dat op het matglas is geteekend. Hij is nu zeker dat het beeld, dat zich straks op de gecollodionneerde glasplaat vormen zal, volkomen dezelfde afmetingen zal hebben als de minuutkaart 1).

Zoodra de photographie op glas genomen is, wordt deze in eene donkere kamer ontwikkeld en gefixeerd, zooals dit met alle photographieën moet plaats hebben, omtrent welke bewerkingen op zich zelf wij hier niet in verdere bijzonderheden treden.

Van dit negatief wordt nu gebruik gemaakt tot het verkrijgen van den gids op steen in kooldruk.

Daartoe wordt een steen na behandeling met gom, in het donker bedekt met eene dunne oplossing van dubbel chroomzure kali, gelatine en zuiver water, aangemengd met een weinig O. I. inkt. Hierdoor wordt de steen lichtgevoelig, d. i. die oplossing zal onder de werking van zonlicht verharden.

Men legt nu het op glas gemaakte negatief op den steen; in weinige minuten is de werking volbracht, waarna de couche in het donker met een penseel met warm water wordt opgelost en de verharde gedeelten, d. i. dus daar waar de teekens en lijnen der kaart voorkwamen, op den steen achterblijven, zoodat men daarop nu het geheele beeld der kaart ziet.

Op het nu verkregen beeld kan men zonder eenig bezwaar de kaart graveeren of wel de etslaag brengen en vervolgens den steen aan de griseering onderwerpen.

Voor de chromo-topographische Residentiekaarten van Java en Madura à 1 : 100000, maakt men vier dergelijke gidssteenen en wel één voor elk der drie kleuren, blauw, geel en rood, en een voor het zwart (de zwarte details en de omtrekken) met de letters. Die steenen worden nu afzonderlijk en onder voortdurende raadpleging der minuut, door etsing gereed gemaakt, zoodat men ze nu achter elkander, na inwrijving met de betreffende kleur, op *hetzelfde* blad papier kan afdrukken.

---

1) Het laat zich inzien dat men, door den afstand van het toestel tot het carton te *vergrooten* of te *verkleinen*, naar willekeur het beeld op *verkleinde* of *vergroote* schaal erlangen kan.

Eerst wordt de blauwe, dan de gele en eindelijk de roode steen afgedrukt, waarna dan de zwarte steen de kroon op het werk zet en de kaart geheel voltooid te voorschijn treedt.

Het spreekt vanzelf dat men uiterst naüwlettend moet zijn in het op elkander passen der afdrukken. Een verschuiving van 1 millimeter op een der kleursteenen zou een onmogelijk beeld te voorschijn brengen.

Om daarin te voorzien worden *eerst* alle vellen op het z.g. kleurendrukraam gebracht, waarmede later de druk zal plaats hebben, en worden aan twee zijden in dat papier, door vaststaande stalen punten een zestal gaten geprikt, die later weer, bij elken druk op de overeenkomstige stalen punten moeten sluiten. Om te voorkomen dat de gaten daarbij uitslijten of scheuren wordt op eenige gaten eerst een stuk koperblad geplakt.

Het kleurendrukraam, waarvan zooeven sprake was, is een zeer vernuftig uitgedacht toestel, waarvan de onderhelft met behulp van klemschroeven aan den steen is bevestigd, terwijl de bovenhelft met het daarop te plaatsen papier, de kleinst mogelijke verplaatsingen in de pers veroorlooft, en de druk kan geschieden met behoud der vereischte veerkrachtige beweging van den steen, waardoor het breken wordt voorkomen. Wij laten de beschrijving van dit toestel echter achterwege om dezelfde reden, waarom wij bij de behandeling der griseermachine niet verder in details traden.

Bijzonder veel zorg moet gewijd worden aan de afmeting van het papier. Dit rekt onder den invloed van vocht zelfs tot een bedrag van 2 m.M. per M. en is het klaar dat een geringe rekking, juist omdat elke kaart 4 malen wordt gedrukt, eene zeer onoogelijke en dikwijls onleesbare kaart zou te weeg brengen. Met groote zorg wordt daarom in de werkplaats de vochtigheidstoestand en temperatuur zooveel mogelijk standvastig gehouden en in elk geval de te bezigen vellen aan een nauwgezet onderzoek onderworpen.

Bij de laatstgenoemde Residentie-kaarten van Java en Madura komt nóg een steen n.l. die voor de bergterreinen.

Dat terrein, in Indië geteekend, in horizontale doorsneden op de schaal van 1 : 20000, wordt aan de Topographische Inrichting op steen gegraveerd volgens de methode *Lehman.*

Men heeft dus na het afdrukken der kleursteenen eerst den gravuresteen met het bergterrein en ten slotte nog de beschrijving of den zoogenaamden zwarten steen af te drukken.

Door toepassing der geschetste etsmethode worden aan de Topogra-

phische Inrichting nog vele andere reproductiën gemaakt; waaronder die van de standgezichten van artilleriematerieel in fraaie blauwachtige half-tinten gedrukt, stellig tot de schoonste behooren. Als niet behoorende tot het kaartenwerk gaan wij die na vermelding met stilzwijgen voorbij, om ons nu nog te wenden tot een der jongste vindingen op dit gebied, nl. den *kleurendruk door autographie.*

Wij hebben gezien dat er van de Topographische Militaire kaart op 1 : 50.000 (Stafkaart) reeds twee exemplaren zijn, de *gravure* en de *goedkoope uitgave.* In vele gevallen deed zich echter de wenschelijkheid voor, die kaart ook in kleuren te bezitten en de Heer *Eckstein* heeft die vraag opgelost op eene wijze, die *goedkoopte*, *snelheid van uitvoering* en *eenvoud* op treffende manier vereenigt.

Deze toepassing kan evenwel dan alleen plaats vinden wanneer de geheele kaart reeds in zwart bestaat.

Chromo-lithographische-autographie.

Men maakt van een blad der Stafkaart een afdruk op gestijfseld papier met overdrukinkt en brengt dien afdruk over op een vierge-steen, m. a. w. men verricht dezelfde bewerking alsof men eenige exemplaren der zoogenaamde goedkoope uitgave zou willen vervaardigen; alleen in zooverre verschillend, dat men, met het oog op de nauwkeurige en juiste inpassing der later aan te brengen *kleur*, slechts *kwart*bladen afdrukt om niet met groote vellen te moeten werken.

Men herinnere zich wat boven omtrent de rekking van het papier is aangevoerd.

Men drukt verder die kwartbladen tot het vereischte getal op papier af, en neemt van die afdrukken eenige exemplaren en wel voor *elke* der kleuren die men op de kaart wil aanbrengen éen exemplaar; die exemplaren dienen voor de overbrenging der kleuren op den steen.

De aan de Topographische Inrichting uitgevoerde stafkaart voor kleurendruk bevat zeven kleuren, als:

vermiljoen voor wegen,
donker blauw voor kanalen en beken,
licht blauw voor zeeën en meren,
groen voor bosch,
rose voor heide,

geel voor gemeentegrenzen. 1)

Op elk exemplaar bestemd voor de chromo-autographie, wordt eene lichte tint gedrukt onverschillig in welke kleur en vervolgens met schuifpoeder aangewreven om de werking der vette inktsoort op den steen te beletten. Men wascht nu met een penseel met lithographischen (d. i. vetten) inkt op één exemplaar dat gedeelte in, wat *rood* op de kaart moet komen.

De zwarte onderdruk is inmiddels van den overdruksteen weggeslepen, zoodat deze zijne hoedanigheid van vierge-steen terugkreeg en opnieuw voor autographische reproductie geschikt is.

Onder toepassing van doelmatige middelen voor het juist passen der kleuren (m. a. w. voor het brengen der kaartenbladen op hunne juiste plaats op den steen) wordt nu het exemplaar, waarop het toekomstige rood is ingewasschen, op den steen gebracht. De inwassching zal zich gedragen als elke afdruk met autographischen inkt, d. i. eene vetverbinding met den steen aangaan, die in den vervolge met voorliefde opnieuw *vet* zal aannemen. De steen wordt daarna gegomd, waardoor hij op andere plaatsen het vet zal afstooten.

De nieuwe toepassing van den Heer Eckstein dient nu om de geheele chromo-lithographie niet meer op steen, zooals vroeger plaats had, maar op papier te bewerkstelligen, zoodat de gidsoverdruk, het inwasschen der steenen, het opzuiveren van den gidsoverdruk, het stellen en inpassen der steenen, kortom alle tijdroovende bezwaren vervallen en men onverwijld tot drukken kan overgaan.

Een en hetzelfde exemplaar kan desnoods gebruikt worden om alle kleuren in te wasschen; men zij slechts indachtig om na het overdrukken de kaart met de schuifpoeder in te wrijven en de tweede kleur b. v. voor blauw, door inwasching met lithographischen inkt op alles wat blauw moet worden.

Zoodra de druk van het rood is afgeloopen, wordt alles van den steen weggeslepen, deze is dan weer vatbaar gemaakt voor de blauwe tint enz., wordt als boven omschreven gegomd, ingerold en op elk der reeds van *rood* en *zwart* voorziene exemplaren afgedrukt, waardoor er nu 3 kleuren op aanwezig zijn.

De drie overige kleuren worden geheel op dezelfde wijze behandeld,

---

1) Dit schijnbaar onbeteekenend gegeven is juist voor eene *militaire* kaart nog al van waarde met het oog op de onderbrenging en verpleging van troepen; daarom zijn juist de *gemeente*grenzen in kleur aangeduid.

zoodat de kleuren achter elkander, maar elk voor zich compleet in eens, voor den dag komen; geheel anders dus als bij de chromo-topographische kaart, waar b. v. de oranje gedeelten eerst die kleur krijgen na den afdruk van den rooden steen.

De voordeelen dezer handelwijze zijn voor deze soort van kaarten van groot gewicht; men heeft slechts één steen noodig voor alle kleuren; men werkt zeer snel, daar het afdrukken in de snelpers kan geschieden, (die 400 afdrukken per uur levert) en men heeft hoegenaamd geen materieel noodig dan hetgeen men reeds had, uitgenomen de voor chromo-lithographie geschikte kleurstof.

Beschouwt men de vervaardigde exemplaren, dan moet men erkennen dat zij voor de praktijk zeer bruikbaar zijn.

De tinten der kleuren zijn niet zoo fijn, zoo zuiver helder als die der chromo-topographische kaart op 1 : 250000, maar men bedenke dat men bij het zoeken naar geschikte kleurstof in de *aller*eerste plaats gebonden was aan hare gedragingen op den steen; de frischheid en helderheid van tint moest hieraan ondergeschikt zijn. Wellicht gelukt het later nog wel, minder fraaie kleuren door andere te vervangen.

Aan de K. M. Academie, waar onder de vroeger bedoelde leiding ook reeds partij getrokken werd van deze nieuwe vinding, zagen wij althans zeer schoone, frissche roode en groene tinten, die *zeer* gehoorzaam waren aan de correctie, d. i. door toevoeging van eene doelmatige kleurstof, zeer fijne nuances, b. v. van 3 soorten *groen*, bijzonder sprekend aangaven.

Van de chromo-topographische kaart op de schaal van 1 : 500000 zijn op dit oogenblik 7 bladen verschenen: Arnhem (sedert uitverkocht), Venlo, Eindhoven, Helder, Medemblik, Alkmaar, Amsterdam en Breda; het voornemen schijnt te bestaan, deze uitgave van het geheele land te maken.

C. *Correctiën aan kaartwerken.*

Zooals vroeger reeds werd opgemerkt, ondergaat de topographische toestand van ons land aanhoudend veranderingen. De aanleg van spoor- en landwegen, kanalen en havens, het in cultuur brengen van onbebouwde gronden, enz. is oorzaak dat men zich op vele terreinen met een verouderde kaart volstrekt niet meer oriënteeren kan.

Ook werden reeds vermeld eenige middelen waardoor men aan de Topographische Inrichting in staat gesteld wordt, de kaarten zooveel mogelijk *au courant* te houden.

Ons blijft nu nog over in het kort na te gaan hoe men van die gegevens gebruik maakt om ze, bij eene herziene uitgave van een blad, als correctie op die kaart aan te brengen.

De correctie wordt in hoofdzaak toegepast op den gravuresteen; zooals wij zagen, wordt de *goedkoope uitgave* van den gravuresteen verkregen. De chromo-topographische kaart op 1 : 25000 wordt op geheel andere wijze en geheel onafhankelijk van de stafkaart (1 : 50000) gereproduceerd.

Kleine correctiën, als b. v. een nieuwe weg, een stuk spoorweg, dat geen al te groote veranderingen in het neventerrein teweeg brengt, worden verkregen door het betreffende stuk uit te slijpen, zorgvuldig in te schetsen en op nieuw te graveeren; men slijpt evenwel met uiterst vlakke hellingen, zoodat het vochtige papier, bij het doorhalen onder de pers, de gravure uit de correctie kan teruggeven. Uitgebreider veranderingen worden met de grootste zorg op steen aangebracht door een calque te nemen, deze op den steen te decalqueeren en ten slotte de gravure verbeterd weer aan te sluiten.

Voor grootere wijzigingen wordt weer eveneens de steen over de geheele oppervlakte waar de correctie aan te brengen is, uitgeslepen en met uiterst nauwkeurige aansluiting van eene photographische reductie volgens de verkenning op 1 : 25000 gebruik gemaakt.

Van die teekening wordt een rechtstaand photographisch beeld op glas genomen, de steen op het uitgeslepen deel lichtgevoelig gemaakt, zooals dit bij de vervaardiging der chromo-topographische kaart geschiedt en aldus een gids verkregen voor het aanbrengen der gravure.

Alvorens tot deze te kunnen overgaan moet natuurlijk de steen van de meerbedoelde gomoplossing worden voorzien, die, zooals vroeger verklaard werd, bij de gravure onmisbaar is.

Het aanbrengen van correctiën wordt gewoonlijk aan de meest bekwame en geschikte graveurs opgedragen, daar dit werk groote moeielijkheden medebrengt.

Op sommige bladen, b. v. Aalten en Groenlo, waar in de laatste jaren omvangrijke veranderingen plaats hadden, wekt het inderdaad bewondering, hoe men zooveel veranderingen heeft kunnen aanbrengen, zonder dat deze op de bestaande gravure van het vroeger bestaande te onderscheiden zijn.

Loopen de wijzigingen over de geheele oppervlakte van den steen en zijn zij van zeer wijde strekking, dan verdient het in den regel de voorkeur den geheelen steen op nieuw te graveeren, zooals dit eenige jaren geleden met het blad Amsterdam plaats had.

Correctiën aan de chromo-topographische kaart leveren minder moeielijkheden op, doch werden tot heden nog niet uitgevoerd, omdat er nog geen nieuwe verkenning plaats had en de gegevens der stafkaart à 1 : 50000 te onvolledig zijn voor de chromo-topographische kaart à 1 : 25000.

D. *Voorstelling van bergterrein.*

Het beginsel waarnaar dit plaats heeft is in het algemeen, dat de hoogten doorsneden gedacht worden door evenwijdige vlakken. De snijdingen dezer vlakken met het terrein geven de als horizontaal-krommen bekende lijnen.

Bij de schaal der stafkaart is de afstand dezer doorsneden of der equidistante vlakken op 25 M. bepaald.

In ons land, waar de hoogten zoo weinig beteekenen, zouden daarom slechts op weinige plaatsen de horizontaal-krommen kunnen aangebracht worden en b. v. hoogten van minder dan 25 M. volstrekt niet op de stafkaart kunnen aangeduid worden.

Men heeft daarom het bekende beginsel van Lehman toegepast en aangenomen de onvolkomen wijze der voorstelling te hulp te komen door arceeringen. 1)

Voor de kaart van 1 : 50000 is aangenomen dat het aantal arceeringen is als volgt:

Voor 1° helling 20 op 3 cM., terwijl de dikte van elke arceering dan 0.19 mM. wordt, de fijnste streek die men aanneemt dat nog kan gezet worden.

Voor hellingen van 1° tot 5° blijft dan de dikte der arceering bestaan, maar er komen:

voor 2° helling 20 arceeringen op 2.5 cM.
voor 3° helling 20 arceeringen op 2 cM.
voor 4° helling 20 arceeringen op 1.5 cM.

Voor steilere hellingen worden de arceeringen zwaarder en wel zoo dat er 20 op 1 cM. komen, maar dat de verhouding van zwart tot wit tusschen *elk paar* arceeringen is als volgt:

---

1) Het beginsel van Lehman omtrent de voorstelling van bergterrein vindt men in zijn geheel ontwikkeld in *van Kerkwijk, Geodesie voor de Cadetten van alle wapenen.* 5e druk, pag. 126 e. v. Wij meenen dit, als bij de lezers van dit tijdschrift genoegzaam bekend, achterwege te mogen laten.

voor	5°	als	1	: 8
„	10°	„	2	: 7
„	15°	„	3	: 6
„	20°	„	4	: 5
„	25°	„	5	: 4
„	30°	„	6	: 3
„	35°	„	7	: 2
„	40°	„	8	: 1
„	45°	geheel zwart.		

Bij de vervaardiging van de minuten der stafkaart heeft men zich zooveel dit bij de zeer vlakke hellingen in ons land mogelijk was, aan deze maten trachten te houden. De gravure der stafkaart bevat alzoo de voorstelling van onze heuvelterreinen naar dezen geest; het blijkt dat de fijnste arceeringen nog goed zwart en helder op de kaart voorkomen.

De uit Indië overgezonden minuten der Residentiekaarten van Java en Madura zijn dáár, volgens eene regelmatige en stelselmatige opname, op eenen onderlingen afstand van 10 Meters van horizontale doorsneden voorzien, die aan de Topographische Inrichting op de schaal van 1 : 100000, of op 100 M. afstand worden overgenomen, en bovendien volgens het systeem Lehman in arceeringen worden uitgewerkt. Bij de laatste Residentiekaarten werden bovendien de horizontaal krommen ook in het zwart afgedrukt. Dit uiterst fijne werk vordert zeer veel tijd, en wordt bijna uitsluitend door speciaal daartoe opgeleide graveurs verricht.

Ten slotte maken wij melding van eene hoogst belangrijke eerst sedert kort bij de Topographische Inrichting in zwang zijnde methode, die door den Directeur na langdurige studie ontwikkeld is, om *duin-* en *bergterrein*, kortom alle halve tinten, voor te stellen op kaarten, wier spoedige reproductie (b.v. voor manoeuvres) niet veroorlooft daarop de langdurige en kostbare manier der gravure toe te passen.

Van de minuut der kaart waarop het terrein voorkomt wordt een photographisch negatief gemaakt. Een steen wordt overtrokken met een asphaltlaag, waarop door overdruk een zeer fijn netwerk van evenwijdige lijnen in zwarten autographischen inkt wordt gebracht, dat met goudpoeder overstoven wordt, waardoor het geheele netwerk zich als verguld voordoet.

Na het drogen van den steen wordt het negatief der gewasschen bergteekening sterk op den steen geperst en in dien toestand 6 à 8 uren aan de zon blootgesteld, en daarna de steen onder den witten terpentijn gezet en met water afgespoeld.

Terwijl de expositie aan het zonlicht plaats heeft, verhardt de asphalt in meer of mindere mate op de blootliggende gedeelten tusschen het vergulde netwerk. Deze zullen bij het ontwikkelen met terpentijn in grootere of kleinere vierkanten te voorschijn treden, al naar gelang de asphalt onder het negatief meer of minder licht ontvangen heeft, en bij de geheel doorschijnende deelen van het negatief zal zelfs de asphalt onder de vergulde lijnen verharden, waardoor alle nuances zeer schoon te voorschijn treden.

De steen wordt nu gegomd, met inkt ingerold, een weinig geëtst en vervolgens weer gegomd om aanstonds tot afdrukken over te gaan.

Na verwijdering der asphalt kan men den steen met grijze, bruine of andere verfstof inrollen en daarmede op de reeds voltooide kaarten het bergterrein afdrukken.

De aldus ontstane exemplaren zijn duidelijk en laten de onder het bergterrein voorkomende beschrijving zeer goed waarnemen. Het bergterrein zelf heeft het uiterlijk alsof het licht gedoezeld was en voldoet volkomen aan de bestemming, vooral wanneer de horizontale doorsneden daarop in zwart worden aangeduid.

Aan het einde van dit overzicht gekomen, merken wij nog op dat aan de Topographische Inrichting nog talrijke andere teekeningen gereproduceerd worden, *hoofdzakelijk* op militair gebied, die wij hier, met het oog op het Tijdschrift waarvoor dit opstel is bestemd, achterwege lieten. Hoofdzakelijk bepaalden wij ons tot hetgene op topographische kaarten betrekking heeft.

Dat echter ook op ander en meer algemeen gebied deze Inrichting zeer belangrijk en nuttig werk levert, moge den lezer daaruit blijken, dat o. a. de platen behoorende bij het belangrijk werk van den Heer Hoofdingenieur *Fijnje*:

„*Beschouwingen over Rivieren, waaronder Nederlandsche*" en de zoo belangrijke en onmisbare *Waterstaatskaart* als ook ook de *Rivierkaart*, al de *plaatwerken voor de Verslagen, Rapporten en Memoriën*, de *Artillerie-constructieteekeningen* en *standgezichten van het Artillerie-materieel* en tal van werken voor de Departementen van Koloniën, Waterstaat, Handel en Nijverheid en Marine, aan deze Inrichting worden vervaardigd.

Doet zich ooit de gelegenheid voor de Inrichting in oogenschouw te nemen, dan kunnen wij dit elk belangstellende met groote overtuiging aanbevelen, en hem reeds bij voorbaat het uitzicht openen op de verklaring van vele belangrijke bijzonderheden, die hier om redenen van plaats en tijd moesten worden weggelaten.

Het zij ons ten slotte vergund onzen dank te betuigen aan de H.H. *Eckstein* en *de Waal*, die bij meerdere gelegenheden, en laatstelijk door het nazien en aanvullen van ons handschrift, ons getoond hebben, dat zij gaarne medewerken tot het verbreiden van kennis omtrent onze cartographie en allerminst hunne Inrichting als een voor leeken ontoegankelijk en onbegrijpelijk terrein beschouwen.

Groningen, Juni 1886.

P. A. VAN BUUREN,
Kapitein der Infanterie.

Een Nederlandsch reiziger aan den Congo

DOOR

F. DE BAS.

Majoor van den Generalen Staf.

(*Met een kaartje.*)

I.

Van Ango-Ango naar San Salvador.

Sinds lang voedde de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap het plan om hare uitgebreide handelsbetrekkingen aan de Zuid-Westkust van Afrika tot andere verder in het binnenland gelegen plaatsen uit te strekken. San Salvador was daarvoor het aangewezen punt, zoowel door de belangrijkheid van dat station als door de vestiging aldaar van een Fransch en een Portugeesch handelshuis, die er reeds gedurende eenige jaren met afwisselend succes hun geluk beproefd hebben. Verschillende omstandigheden deden telkenmale de reis naar San Salvador uitstellen, tot alle bezwaren uit den weg waren geruimd, en de heer Greshoff, afdeelings-chef der Nederlandsche handelsvereeniging aan den Congo, op 1 Augustus 1885 aldaar definitief een factorij kon gaan openen.

Deze reis is reeds meermalen door Europeanen, doch niet door Nederlanders, gemaakt en beschreven. Daarom is het geenszins van belang ontbloot, in eene korte schets de reisindrukken weêr te geven en iets over San Salvador zelve mede te deelen 1).

Voeren wij den heer Greshoff zelven sprekende in.

---

1) Deze reisbeschrijvingen zijn ontleend aan mijne briefwisseling met den heer Anton Greshoff, correspondeerend lid van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap.

„Met den *Moriaan* — de dienstdoende stoomboot tusschen Banana en de Nederlandsche factorijen van den Congo tot aan Vivi, het tegenwoordige hoofdkwartier van den *Etat Indépendant du Congo* — ging ik tot aan Ango-Ango: de voornaamste factorij, in 1880 door mij geopend, met een klein huisje, van hetzelfde materiaal als gewone neger-chimbeques gebouwd, en in vorm ook geheel met deze overeenkomende. Thans is het een klein dorp: flinke huizen van hout, en sommigen van steen, wisselen grillig af met de ontelbare hutten der inboorlingen, terwijl de sneeuwwitte daken schoon afsteken bij den achtergrond, die gevormd wordt door met kort gras bedekte heuvels, waarop de grazende kudde runderen en schapen aan onze Hollandsche beemden doet denken. Vooral des avonds, wanneer de menigte vuren, die overal door de handelslui worden ontstoken, hunne flikkerende vlammen en blauwe rookkolommen ten hemel zenden, heeft Ango-Ango het aanzien van een werkelijke stad.

De voornaamste handel in Ango-Ango bestaat in ivoor, gomelastiek en grondnoten. Eene kleine vallei, waarin gedurende den regentijd eenige voeten water staat, scheidt Ango-Ango van een heuvel waarop vroeger een Portugeesch huisje stond. Deze vallei vormt de grensscheiding tusschen de Portugeesche bezittingen en den *Etat Indépendant*, zoodat Ango-Ango de eerste nederzetting is op het gebied van den nieuwen staat aan den linker Congo-oever. Natuurlijk gingen in Ango-Ango eenige dagen verloren met het bij elkaâr brengen van mijn dragers; dit geeft altijd een massa werk. De lui die gewoon zijn om in de factorij te werken, blijven natuurlijk veel liever daar, dan dat ze met een gewicht van 60 of 70 kilo's bergen gaan beklimmen. Na veel gezocht en nog meer gezanikt te hebben, koos ik 8 „crewboys", en natuurlijk ontbrak ook weêr mijn lijfjager Ntenvo niet. Ntenvo is het *nec plus ultra* van trouw, doch tevens van schelmerij: in geslepenheid kan de grootste schacheraar een lesje bij hem nemen; doch zoo hij met mij op reis is, kan geen mijner andere lui met hem wedijveren. Ntenvo is altijd vlak achter mij; bij de nadering van een dorp gaat hij vooruit om de lui van mijn komst te verwittigen, waarbij ik dikwijls eene zeer goede ontvangst te danken heb aan de hoogdravende loftuitingen, die hij omtrent mijn persoon ten beste geeft. Geeft een prins of dorpshoofd mij een geschenk, dan kan ik altijd zeker zijn dat Ntenvo ook reeds een of ander ontvangen heeft om mij te overreden het geschenk genadig te ontvangen. Geef ik een geschenk aan een prins, ook dan krijgt Ntenvo zijn deel, daar hij steeds laat begrijpen dat het door zijn tusschenkomst is dat ik het geschenk gegeven heb. Niemand kan beter dan Ntenvo een duif schieten en die daarna juist *à point* braden

en niemand dan hij kan 's avonds beter van een beetje droog gras een heerlijk bed voor mij gereed maken, terwijl hij door zijn opgeruimden geest en onuitputtelijk talent om verhalen ten beste te geven steeds een goeden luim onder zijn karavaan weet levendig te houden.

Reeds sedert 1876 is Ntenvo mijn factotum op reis; vooral op mijne reis naar Stanley Pool bewees hij mij onschatbare diensten, terwijl het voor een goed deel aan hem te danken is, dat ons handelshuis zulke schoone resultaten van deze reis gehad heeft, daar hij steeds tusschen Ango-Ango en Stanley Pool werkzaam gebleven is om de contracten van vriendschap, die ik met de prinsen had gesloten, niet te doen verflauwen. Het gevolg hiervan is dan ook geweest, dat Ango-Ango factorij thans een der eerste ivoorfactoryen is geworden, terwijl voor mijn reis naar Stanley Pool slechts een enkele tand door de factoryen aan den Congo gekocht werd; de groote ivoorhandel ging steeds naar het Zuiden, hoewel de weg daarheen veel langer en moeielijker is. Doch „l'espace ni le temps ne sont rien quand on aime", zegt de dichter, en voor de negers zijn afstand en tijd onbekende grootheden, zoolang het om hun eigen voordeel gaat.

Ik dwaal echter van mijn reis af. Ik wil ook niet spreken van de moeilijkheden, die ik nog met de „crewboys" had, wier vrachten van 70 pond ik op 50 moest terugbrengen; noch van die om den agent van Ango-Ango te doen begrijpen dat men op reis ook een en ander noodig heeft, en nog wel beter dan in een factory. De man dacht maar, op reis is alles goed genoeg. Trouwens lui, die nooit een voetreis in Afrika gemaakt hebben, kunnen zich slecht een denkbeeld vormen van de groote daaraan verbonden moeielijkheden en vermoeienissen. Behalve door de dragers was ik vergezeld door den heer Pereira, een Portugeesch employé, dien ik in San Salvador zou achterlaten. Ook mijn groote Russische hazenwindhond Cora maakte deel uit van het reisgezelschap.

Om half acht ongeveer (Zaterdag 1 Augustus) marcheerden we af naar het dorp van Nei Prata, genaamd Vanda, op nagenoeg drie uur afstand, en ons eerste halt. De weg is niet te beschrijven: het is ook al weer een aaneenschakeling van moeielijk te beklimmen heuvels. Somtijds gaat de weg steil opwaarts en heeft men nauwlijks een plekje om den voet neer te zetten, daar de weg geheel bedekt is met scherpe stukken kwarts, en dat alles onder een Afrikaansch zonnetje, dat sabbath scheen te vieren en zijn heetste stralen op ons neer liet dalen! Eindelijk namen de heuvels een einde en kwamen we in een moerassig dal, waar flinke plantages van manioc, boonen en maïs zeer goed bij de omringende kale bergen afstaken. Te half elf waren we in het dorp.

Het dorp ligt weder iets hooger en is omringd door bosch, waarin de fraaiste slingerplanten niet alleen door hun bloemendos het oog aangenaam aandoen, maar tevens door hun kostelijken geur iets van de onaangename lucht wegnemen, die men steeds rondom negerdorpen aantreft. De dragers kwamen allen eerst veel later aan, en bij slot van rekening ontbrak nog hij, die het koffertje van mr. Pereira droeg; zooals we later hoorden, was de kerel doodeenvoudig naar Ango-Ango teruggegaan. Wij maakten ons ook maar niet ongerust over hem en gingen om half twee verder, na dus ons volk een zeer lange rust te hebben gegund. De weg was wel weer heuvelachtig, doch gelukkig waren de heuvels van roode klei en niet bedekt met losse steenen. Om 5 uur arriveerden we in Quingue, waar we zouden overnachten. Quingue is een akelig klein plaatsje, doch heeft eenige waarde gekregen, doordien in de nabijheid het kruispunt is gelegen van de handelswegen naar Ango-Ango, Naque en Mussuco. De blanken profiteeren dus van Quingue om door middel van handels-linguisters eenigen invloed op de uit het binnenland komende karavanen uit te oefenen. Ik vond in Quingue de linguisters van zeven huizen, die in volmaakte harmonie leefden, en hoewel ze allen verschillende belangen moesten voorstaan, scheen dit op hunne onderlinge verstandhouding volstrekt geen invloed uit te oefenen. Ik verzekerde mij echter, dat de handelskaravanen reeds lang vóór de aankomst in Quingue, hunne bestemming hebben, zoodat het zenden dezer linguisters naar Quingue slechts zeer twijfelachtige resultaten kan opleveren. Van avondeten werd weinig werk gemaakt; wij waren blijde toen ons bed in orde was en we ons onder het afdak eener hut konden neêrvleien om door een goeden slaap de vermoeienissen van den dag te vergeten. Den volgenden morgen, na het gebruik van een kop thee, gingen we weêr om half zeven voorwaarts; gelukkig was de weg veel beter, zoodat we flink vorderden. Wij passeerden het dorp Voka, waar een groote markt wordt gehouden, doch niet toen wij passeerden, en hielden eenige oogenblikken rust onder een fraai beschaduwde plek Menguengues genaamd. Den naam heeft de plaats te danken aan de groote hoeveelheid menguengues, die hier groeien. Deze boomen geven een zeer smakelijke gele vrucht, veel overeenkomst hebbende met onze pruimen, en zeer gezocht voor eene heerlijke limonade. Nog is deze boom van groot nut voor het maken van heiningen: elke tak, dien men in den grond plant, schiet direct wortels. Heiningen van menguengues duren dus eeuwig en zijn vooral zeer aan te bevelen als omheiningen voor vee, daar ze tevens goed schaduw geven. Verder gaande, maakten wij daarna halt bij het riviertje Nguen-

guele, weder ten half elf. Onze dragers kwamen eerst om twaalf uur en sommigen waren in miserabelen toestand. De lui die deze wegen voor den handel steeds heen en teruggaan, dragen ± 100 ℔ zwaarte, doch zijn daaraan gewend en loopen dan ook nooit meer dan 3 of 4, hoogstens 5 uur per dag en dan nog alléén bij afstanden van een paar kwartier: telkens wordt na een half uur marsch een half uur halt gehouden. Hoewel dit dus in het algemeen tot verontschuldiging zou kunnen dienen voor mijne dragers, die werkelijk geen van allen aan deze marschen gewend waren, moet ik toch zeggen, dat ik nooit zulk akelig volk gehad heb als deze reis; eene ware reis zou ik nooit met hen hebben kunnen ondernemen. We gingen om 1 uur verder en besloten in het dorp Tombokko te blijven, waar we ten 2.30 aankwamen. De prins gaf mij een flink varken ten geschenke, en dus konden de crewboys en andere dragers feestvieren. Zij lieten het zich dan ook goed smaken. Overigens zijn de dorpen zeer arm en ik moest de dragers steeds rijst en dikwijls blikken van onzen provisie-voorraad geven, daar geen voedsel te koop was. Gelukkig schoot Ntenvo vele duiven, zoodat wij bijna altijd tweemaal daags ons hart aan een lekker boutje konden ophalen.

3 Augustus vertrokken we ten 6.15, De weg was zeer goed en op verschillende plaatsen konden we ons aan verschen palmwijn te goed doen. De palmwijn wordt hier verkregen uit de oliepalm. Versch gedronken is de wijn zoet en aangenaam van smaak en kan men er groote hoeveelheden van drinken; de negers laten hem echter eenige dagen gisten, waardoor de smaak zuur en scherp wordt en het gebruik er van denzelfden bedwelmenden invloed uitoefent als dat van andere alcoholische dranken. Misbruik van palmwijn en het rooken van „liamba" of wilde hennep doen menig neger ten grave dalen na hem eerst tot een wezen gemaakt te hebben, dat niets menschelijks meer heeft. Vele treurige voorbeelden zag ik daarvan in de dorpen: mannen nog in de kracht des levens, doch wier oogen reeds begonnen te verglazen en wier gezicht reeds de uitdrukking had van volslagen wezenloosheid. Toch gaan ze voort hun „liamba" te rooken en vinden in weêrwil van hun afschrikwekkend voorbeeld nog steeds navolgers.

We liepen door tot half tien en maakten halt bij het riviertje Nzenzele, waar ik mij door een heerlijk bad verfrischte, en na een klein déjeuner gingen we om half twaalf verder tot het dorpje Mazellele, ook wel Lucango genaamd, naar het riviertje dat in de nabijheid stroomt; we kwamen hier aan ten 1.30. Zoo mooi de weg in den beginne geweest was, zoo gevaarlijk werd hij het laatste uur: slechts op handen

en voeten konden we ons soms van de gladde steenmassa's laten afglijden; ruimschoots werd men echter beloond door het prachtige vergezicht, dat zich op eens als bij tooverslag aan het oog vertoonde.

Vóór ons hadden we een landschap, dat mij weder geheel en al Europa voor den geest riep. Ik droomde mij weder in Ems op den Concordia-toren en beschouwde in verrukking het heerlijke Lahn-dal. Lang nog zou ik hebben staan mijmeren, zoo mijn medgezel mij niet op den schouder had geklopt met de prozaïsche opmerking: „als u moei zijt, ga dan liever in de schaduw staan, een beetje verder." — Weg was Ems en het Lahn-dal. Ik moest weer vooruit, doch zeker is het dat het vergezicht, hetwelk zich hier aan het oog ontrolt, met de schoonste in Europa kan wedijveren.

Wij besloten in het dorp te blijven. Ik wilde met Ntenvo in den omtrek jagen en bovendien moest ik met de prinsen onderhandelen om over het riviertje Lucango een brug te leggen, die door hen een beetje in orde zou worden gehouden. Onder brug versta ik hier alleen eenige palen, die over het water worden gelegd, en dan met lianen verbonden, een zeer primitieve brug vormen, echter voloende om het riviertje te passeeren. In den regentijd is ook dit water sterk gezwollen, en zoo de dragers er al wadende moeten doorkomen, heeft men veel kans dat hunne vrachten nat worden, hetgeen natuurlijk voor verscheiden goederen vermeden moet worden, zoo men deze met succès wil verkoopen. Het Fransche en Portugeesche huis dragen dan ook het hunne er toe bij om de brug te doen onderhouden, niet alleen op deze plaats, doch nog op 4 of 5 andere plaatsen. De hutten waren hier erg vuil, en wij besloten geheel *à la belle étoile* te logeeren hetgeen ons zeer goed beviel: men wordt soms wel wat stijf, daar 's nachts steeds koude dampen vallen, doch den volgenden morgen marcheert men zich weder gezond.

4 Augustus verlieten we Mazellele om half zeven en kwamen na een stevigen marsch om 10 uur bij de rivier Mpozo. Deze rivier stort zich met een kleinen val over Vivi in den Congo en bestaat uit de samenvloeiing van de rivier Lunda met de rivier Mpozo; onder den naam Mpozo ontlast zij zich in den Congo. Het water is kristalhelder en reikte ons tot even boven de knie; de bedding is bedekt met kleine steentjes, hetgeen alles behalve aangenaam voor onze voeten was. Na het passeeren der Mpozo hadden we een half uur goeden weg en toen kwamen we aan de moerassen van de Mpozo. We moesten ons hier weder ontkleeden: de voet zakte weg in den modder, die het been tot aan de knie bedekte, en daarboven stond weder prachtig stroomend water tot aan de heupen. De bedding is doorsneden met groote steenaders, en

men moet zeer voorzichtig zijn met het neêrzetten der voeten. Gelukkig waren hier geen bloedzuigers of ander lastig volkje in den modder, zoodat we van dien kant ten minste niets te lijden hadden. Deze moerassen hielden ons ruim een kwartier op, doch het scheen mij wel een uur toe. Na ons weder reisvaardig gemaakt te hebben gingen we verder, ten einde een geschikte plaats uittezoeken om te ontbijten. Het loopen valt zwaar, wanneer men met de voeten zoolang in het water is geweest en ze dan weêr in den schoen moet wringen om verder te marcheeren. Bij een kleine hut, waar palmwijn verkocht werd, hielden we stil om op onze dragers te wachten. De moerassen toch worden omzoomd door een groote uitgestrektheid half moeras waarin een bamboepalm welig teelt. Deze palmsoort de *Raphia Vinifera* geeft in groote hoeveelheid een wijn, die echter in smaak niet met den wijn van de oliepalm (*Elaeis Guineaensis*), gelijk gesteld kan worden; de inboorlingen houden er echter evenveel van. De lui van het bij de rivier Mpozo gelegen dorp Ntanda hebben deze hut hier gezet om den palmwijn, dien ze in groote hoeveelheid uit de *Raphia Vinifera* tappen, aan de voorbijtrekkende karavanen te verkoopen. Ook wij kochten een groote kalebas vol, van ten naastebij 20 liter inhoud, en vergastten de dragers op een verkwikkenden slok. Tot onze teleurstelling bleek het echter dat een der dragers en juist hij, die ons kookgereedschap droeg, vooruit was geloopen, zoodat wij wel genoodzaakt waren hem te volgen, hoewel we er zeer weinig opgewektheid toe gevoelden, te meer daar de zon bijna loodrecht op onze hoofden nederdaalde. Eindelijk vonden we onzen man rustig bij de rivier Luzo op ons zitten wachten.

De plaats was heerlijk gekozen en ik had thans volstrekt geen spijt meer, niet bij die palmwijnhut te zijn gebleven. Het was ruim half een, zoodat we zes uur marsch achter ons hadden; ook de dragers hadden zich deze keer goed gehouden. Het ontbijt smaakte uitmuntend; hoe gaarne zou men niet onder die schaduwrijke boomen bij het zachte murmelen der kristalheldere Luzo zijn ingeslapen, doch helaas! het is onmogelijk zich aan dergelijke épicurische neigingen over te geven. Wij moesten van den goeden wil onzer dragers profiteeren om den verloren tijd in te halen en gingen om twee uur verder naar het dorp Tinda-en-bunda, een klein plaatsje bij het riviertje Nzozie, waar weder even halt gemaakt werd om ook dit dorpshoofd een kleine vergoeding te geven voor het onderhoud van een brug. Hier zag ik voor het eerst een nieuw soort handel. Nauwlijks waren we gezeten, of daar kwamen vrouwen met potjes, borden, lepels en manden; de potjes met een soort palmsoep, waarin

eenige stukjes gerookte moddervisch en de manden met ballen „Lucu" (Loekoe), een deeg van meel van fijngestampte rotte manioc. Men legt namelijk de manioc eerst in het water om te rotten; daarna wordt die in de zon gedroogd en dan fijn gestampt. Alsdan wordt alles gezeefd en van dit meel, in water gekookt, maakt men de bewuste ballen, door de negers „lucu" genoemd.

De handelslui betalen honderd stuks blauwe glaskralen (eene hier gangbare munt, waarnaar elke andere waarde berekend wordt) en krijgen daarvoor drie lucuballen en twee lepels palmsoep; willen ze visch, dan betalen ze extra. De crewboys en mijn andere dragers wilden zich hier echter niet vergasten. Ook gaat de vuilheid van de half-, ja bijna *geheel* naakte verkoopsters en die van hunne pannen, borden en lepels alle beschrijving te boven. Ik zag reeds dikwijls misselijke creaturen, levende parodiën op de Venus van Milo; doch met deze eetbare waren kwamen ze me nog afschuwelijker voor dan anders. En toch moet men diep medelijden gevoelen met deze schepselen. De vrouw in Afrika is steeds slavin van den heer der schepping; zij is niet alleen de moeder zijner kinderen, doch zij zorgt tevens voor zijn onderhoud. Terwijl hij rustig zijn pijp rookt en daarbij denkt aan het sluiten van een nieuw huwelijk, of bedwelmd ligt door het overmatig gebruik van palmwijn, laat hij zijne arme vrouwen van 's morgens tot 's avonds op het land werken, niet alleen om het voedsel voor het huisgezin bij elkâar te krijgen, doch zelfs om nog zooveel meer te planten op dat hun gemaal zich van den verkoop kleurige sarongs, tabak en palmwijn kan aanschaffen. Meermalen heeft één man 4 of 5 vrouwen; een vorst, die eenigszins vertoon wil maken, moet er 20 of 30 vrouwen op nahouden.

Om 4 uur gingen we weêr verder en kwamen ten 5 uur in Congo di Lemba, een flink dorp. We kampeerden in de open lucht, hoewel we een ruime hut tot onze dispositie hadden. In Congo di Lemba maakten we regelingen met het dorpshoofd omtrent een soort hangende brug over de rivier Lunda, dezelfde die zich met de Mpozo vereenigt. Door een flinken slaap verkwikt, gingen we den volgenden morgen, dus 5 Augustus '85, om half zes weêr verder en passeerden na een uur loopens de rivier Lunda, een fraaie breede rivier met sterk stroomend water, dat ons tot aan het middel kwam. De Portugeesche missionaris, pater Sebastiâo de Sanza Pereira, maakte, vergezeld door den heer H. Protche, een Fransch naturalist, een verkenningstocht van San Salvador uit om op een vlot de rivier Lunda en daarna de Mpozo af te zakken, ten einde, bijaldien zij hierin slaagden, een gemakkelijken weg te

openen, die San Salvador met den Congo zou verbinden. Na ruim twee weken van ontberingen en bovenmenschelijke inspanning waren zij genoodzaakt hun vlot te verlaten en over land verder te gaan. Reeds vóór de vereeniging van Lunda en Mpozo was de vaart geheel onmogelijk, daar de rivier onophoudelijk door rotsen en daardoor veroorzaakte kleine watervallen versperd was. Na het passeeren der Lunda ging de weg telkens rijzen en dalen. Verder passeerden we ook een fraai bosch, waardoor het riviertje Lukossa zich als een zilveren slang kronkelde. In het bosch zagen we duidelijke sporen van olifanten, doch deze schijnen alleen 's nachts nu en dan het begane pad te kruisen; ik vond in de omliggende dorpen geen sporen, dat ooit een olifant door de bewoners geschoten was. We hielden ten 10.45 op in het dorp Lau. Om een klein bewijs te geven hoe verdierlijkt men in deze dorpen leeft, diene het volgende. Eene negerin zat dicht bij ons kamp met een zuigeling. Kort nadat we gezeten waren, hoorden we de moeder eenige malen de scherpe toonen „hi! hi! hi! hi!" uitstooten. Spoedig daarop kwamen drie of vier negerhonden aanloopen, die men in alle dorpen vindt en die nog het meeste overeenkomst hebben met een kleinen hazewindhond, terwijl de kop daarentegen meer aan een vos doet denken. Zij krijgen van hun eigenaars slechts zeer zelden wat te eten, doch voeden zich met gras, wortels en allerhande soort afval; ook deze keer had de moeder haar kreten geslaakt om de honden uit te noodigen het afval van haar kleine te verorberen. Hoe stootend vuil dit ook zijn moge, het is de zuivere waarheid: de kleine was in een oogwenk schoongelikt en de bodem vertoonde geene sporen meer van verontreiniging. Op mijne reis had ik nog meermalen gelegenheid om het „hi! hi! hi! hi!" te hooren en mij van het doel daarvan te vergewissen.

Van Lau liepen we door tot 3.30 naar Ndembo of Kiotta waar we ons nachtkwartier opsloegen. Cora, mijn groote hond, wekte overal de belangstelling op en werd met het grootste ontzag door allen behandeld. Kwam een vreemde neger ons te nabij, dan liet Cora zulk een vreesaanjagend gebrom hooren, dikwijls door een schijnaanval gevolgd, dat we altijd den hond vast moesten leggen, alvorens bezoek van den een of ander te kunnen ontvangen. De lieden verdiepten zich altijd omtrent hem in gissingen: het meest waarschijnlijk vonden ze dat Cora een mengsel was van schaap en hond. Het is verwonderlijk zoo goed als de hond zich in dit tropische klimaat houdt. Gelukkig kocht ik hier wat manioc en bananen voor het volk; daar ik weinig rijst bij mij had, was dit een heele uitkomst.

6 Augustus maakten we ons vroeg op weg om niet te laat in San Salvador aan te komen. Ten 7 ure passeerden we het dorp Matadi. De weg was slecht. Wat vooral mijne aandacht trok, waren de kolossale bazaltmassa's, die vóór ons verrezen, dicht bij het dorp Ungulungo (Oengoeloengo): het schenen kasteelen uit de verste oudheid te zijn; heerlijk schoon waren de reusachtige bazaltblokken op elkaâr gestapeld. Ten 9.15 passeerden we het dorp Manussu en ten 11 uur kwamen we in Ingunzella, waar we op de dragers bleven wachten, die zich eerst ten 1 ure bij ons voegden. Ingunzella is een groote groep dorpen. Elk dorp afzonderlijk is omringd door bosch of anders door groote plantages, tevens dienende om de verdediging te vergemakkelijken. Vóór men in een dorp komt, moet men óf door een bosch, óf door kunstig aangelegde doolhoven van manioc, banana boomen, boonen etc., etc., waarin het zeer lastig is om aanvaller te zijn; doch voor de verdedigers is dit uitmuntend. In Ingunzella kochten we plenty *chicoango* (manioc brood) en vijf kippen en brachten onze wel wat al te nonchalante reiskleeding een weinig in orde óm een beetje fatsoenlijk in San Salvador voor den dag te komen. Ten 2 uur gingen we verder, en daar de koning van onze komst verwittigd was, verkondigde om 3.15 een saluut van 21 schoten dat we de residentie van Don Pedro V binnentrokken. Nog had Z. M. de attentie gehad om vóor onze komst het gras aan weerskanten van den weg tusschen Ingunzella en San Salvador te doen weg slaan, waardoor voor korten tijd een breed pad ontstond en we dus prettig konden loopen.

De intrede in het dorp is zeer schoon. Links heeft men den ouden stadsmuur en rechts eene groote ruïne van de vroegere hoofdkerk, waarvan eenige bogen nog volkomen gaaf zijn gebleven. Komt men *in* San Salvador, dan verliest men echter direct alle illusiën: het is een groot dorp, even vuil en smerig als de meeste andere dorpen, zonder een zweem van Europeesche beschaving. En toch was dit zelfde San Salvador reeds in 1500 de hoofdstad van een groot koninkrijk, dat zich langs de geheele kust uitstrekte, van San Paul de Loanda tot aan Loango en verder het binnenland in tot in het hart van Afrika. Niet minder dan de ruïnes van veertien groote kerken behalve nog vele kleinere zijn daar als even zoovele getuigen van vervlogen grootheid, die wel nooit meer tot haren vroegeren luister zal terugkeeren. Filippo Pigafetta gaf reeds in 1591 een boek uit: „De geschiedenis van het koninkrijk Congo". Men kan zich onmogelijk een denkbeeld vormen van het Congo-gebied in het verledene bij den aanblik van het tegenwoordige. Of Pigafetta

heeft geheel gefantaiseerd bij zijne beschrijving, — maar dit logenstraffen de ruïnes — óf hij zal wellicht eenige „Dichtung" onder de „Wahrheit" hebben gemengd. — *Au fond* is zijne beschrijving waar: de achteruitgang van dit Congo-rijk vindt geen wedergade in de geschiedenis van den nieuweren tijd. Van godsdienst of beschaving is geen spoor meer te ontdekken; met de grootste moeite hebben Engelsche en Portugeesche missionarissen in San Salvador weder een begin gemaakt om aan het heidendom en den feitiça-dienst eenige offers te ontrukken. Alles wat nog van vader op zoon schijnt te zijn overgegaan, vindt men in fraaie namen en titels. Zoo heette bij voorbeeld de tegenwoordige koning, thans Don Pedro V, vroeger markies van Catendi, en zoo zou ik honderde voorbeelden kunnen aanhalen. Het tegenwoordige San Salvador is er een sprekend bewijs van, hoe weinig het negerras voor beschaving vatbaar is. Onder de leiding van blanken werken zij en zijn intelligent genoeg; zoodra ze echter aan zich zelven zijn overgelaten, keeren ze direct tot hun vroegere vadsige levenswijze terug. Een neger heeft geene behoeften: de natuur geeft hem alles wat hij noodig heeft, zonder dat hij zich eenige moeite er voor behoeft te getroosten. Met dergelijke voorbeelden voor oogen zou men bijna aan de mogelijkheid gaan twijfelen om Afrika ooit onder Europeesche beschaving te brengen, zonder geheele verdringing van het negerras; en voor eene Europeesche kolonisatie op groote schaal zijn deze streken zeer zeker niet geschikt. Het *Finis coronat opus*, hetwelk de groote reiziger Stanley op zijn laatste werk schreef, kan dan ook alléén betrekking hebben op de erkenning der *Association Internationale* als staat. Wanneer zal thans de *Etat Indépendant* het *Finis coronat opus* kunnen uitspreken? De toekomst zal het leeren, doch die tijd schijnt mij en allen, die dit deel van Afrika kennen en de *Association* gedurende vijf jaar hebben zien werken, nog ver — zeer ver verwijderd.

Het klimaat van San Salvador is tamelijk gunstig: de gemiddelde hitte is 25 centigraden, het maximum 35 en het minimum 11. Het minimum van 11 centigraden bespeurt men alleen nu en dan, in den drogen tijd. De barometer varieert tusschen 710 en 718 millimeters en geeft dus een hoogte aan van ± 559 meters boven het vlak der zee. Deze opgave is van pater Barroza, die weerkundige waarnemingen doet en deze iedere maand opzendt aan het observatorium te San Paul de Loanda. De gezondheidstoestand laat onder de zwarte bevolking veel te wenschen over; deze wordt jaarlijks geteisterd door de verschrikkelijke slaapziekte. De missionarissen schrijven dit toe aan moerasdampen uit den omtrek; naar mijn idée moet het echter veeleer wor-

den toegeschreven aan de verregaande onzindelijkheid der bewoners, zoowel op hun lichaam als op hun geheele omgeving. Heel San Salvador is één groote stinkende vuilnishoop, nu en dan afgewisseld door hutten; ook heeft men de verderfelijke gewoonte om de dooden in het dorp te bewaren en .... te rooken. De dooden worden bijna allen in de hut gerookt, dan in stoffen gewikkeld en soms eerst jaren daarna begraven. De blanken zijn tamelijk gezond en verkiezen het klimaat alhier boven dat van de kustplaatsen. Thans zijn in San Salvador een Fransch huis met twee employés, een Portugeesch huis met één employé en een Hollandsch huis eveneens met één employé en dan eene Engelsche en eene Portugeesche missie 1). De handelshuizen hebben allen flinke terreinen buiten het dorp; de twee missies echter zitten in het midden van het dorp vlak tegen elkaar aangedrongen. De reden hiervan is de volgende. De Engelsche *Baptist-missie* had eerst een station in San Salvador opgericht. Dit kwam Portugal ter ooren, dat natuurlijk San Salvador, waar het reeds zóóveel aan ten koste had gelegd, niet aan Engelschen invloed wilde blootstellen. Toen werden er twee Portugeesche missionarissen heen gezonden, vergezeld van twee officieren, die tevens den koning namens Portugal een geschenk overbrachten. Om nu de Engelsche missie te controleeren, vestigden de paters zich vlak naast haar en begon een verwoede strijd, wie den voorrang zou hebben. Het gevolg van deze concurrentie is allerverderfelijkst. De Engelsche missie heeft thans volstrekst geen invloed meer en ook geen politiek *raison d'être*, daar de conferentie te Berlijn alle grenzen heeft geregeld en dus ook Portugal in het bezit van San Salvador heeft gehandhaafd. Wanneer zij zich meer uitsluitend toelegde op de intellectueele ontwikkeling van een 20-tal knapen, die aan hare hoede zijn toevertrouwd, dan zou zij werkelijk zeer veel goed kunnen doen. Thans bemoeit zij zich maar al te veel met andere zaken en maakt het ook de andere missionarissen moeielijk om goede resultaten te kunnen verkrijgen. Een mijner lui vroeg mij welke God nu eigentlijk machtiger was: die van Portugal of de Engelsche? Dit is wel een bewijs dat de negers met dergelijke godsdienst-concurrentie heelemaal de kluts kwijt raken. De geest in San Salvador is uitsluitend katholiek. Het schijnt dat de lui toch nog wel eenig begrip van het verledene

---

1) De Portugeesche paters te San Salvador houden zich o. a. bezig met vrij uitvoerige meteorologische waarnemingen, waarvan de uitkomsten onlangs door mij op verzoek van den heer Greshoff aan den heer directeur van het Meteorologisch Instituut te Utrecht zijn aangeboden en, desgewenscht, geregeld zullen worden vervolgd.

hebben overgehouden; ook vindt men nog vele oude rozenkransen, kruizen en heiligenbeelden uit dien tijd. Bovendien is de Portugeesche taal zeer bekend; bijna alle mannen spreken die, daar ze haar van de blanken aan de kust, met wie ze steeds in handelsrelaties stonden, geleerd hebben. Het is dus zeer goed te begrijpen dat de Portugeesche missionarissen spoedig de overhand kregen en die ook wel weêr zullen behouden.

Zoowel katholieke missionarissen als protestanten kunnen veel goeds in Afrika stichten, doch onder de voorwaarde, dat zich alléén bepalen tot godsdienst en de negers eenige beschaving trachten te doen deelachtig worden: niet, zooals helaas het groote systeem is der Engelsche missies, door ze *à l'Européenne* te kleeden, of door hen lezen, schrijven, rekenen en verder alléén eenige *hymns* te leeren, waardoor de volgens dit systeem geciviliseerde negers gewoonlijk ook veel grooter en vooral veel geraffineerder gauwdieven zijn dan onbeschaafde negers, hoewel ze hun ondeugden op de meest hypocrite manier met een vernisje van godsdienst weten te bedekken. Dan is het systeem der Fransche missie verre te verkiezen. Deze missie is overal een toonbeeld van orde: daar worden de jonge negers werkelijk opgeleid tot nuttige leden van de maatschappij; akkerbouw en veeteelt worden er onderwezen in verband met onze hulpmiddelen, terwijl ook nuttige handwerken, timmeren, metselen etc. etc. grondig worden onderricht. Schrijven en lezen is meer bijzaak: ik ken jongens, die reeds vijf jaar in de missie werken, zonder nog christen te zijn. De paters nemen hen niet als belijders van den godsdienst aan, zonder hen de eerste beginselen er van te hebben onderwezen. Het is bepaald een genot om de ontwikkeling van de jonge zwarten onder zulk eene leiding gade te slaan. Ik dwaal echter weder af van mijne reis.

Ten einde gheeel vrij te zijn, had ik vóór mijn komst een flinke hut in orde laten brengen en installeerde mij daarin zoo gemakkelijk mogelijk. Kort na mijn aankomst ontving ik een gezantschap van den koning om mij het welkom in zijne residentie toe te roepen. Terstond zond ik een gezantschap terug en liet zeggen, dat ik den volgenden morgen een bezoek bij Zijne Majesteit zou gaan afleggen. Ik had reeds zoovele en tegenstrijdige berichten omtrent den koning gehoord, dat ik bepaald hoogst nieuwsgierig was om persoonlijk kennis met hem te maken. Den volgenden morgen gingen we dan ook tegen 8 uur naar Z. M. Het paleis is een groote steenen hut; thans echter zijn de Portugeesche missionarissen bezig hem een flinke steenen woning op te trekken, die met vilt gedekt zal worden en dus een weinig meer overeenkomstig den

rang des vorsten zal zijn ingericht. Pater Sebastião vergezelde ons, alsook Don Alvaro d'Agua Rosada, een zoon van den koning, die voor rekening van Portugal een zeer goede opvoeding heeft genoten en zich zeer fatsoenlijk gedraagt; hij is de trouwe bondgenoot der Portugeesche missie, waaraan hij als tolk en raadgever uitmuntende diensten bewijst. Zijne Majesteit scheen nog niet met zijn toilet klaar te zijn en liet ons eenigen tijd buiten wachten. Toen we daarna eerst zijne omheinde binnenplaats, daarna de koninklijke hut binnentraden, vertoonde zich een werkelijk typische scène aan ons oog. Don Pedro V is een man van groote lengte en van kolossalen, ik zou bijna zeggen, monsterachtigen omvang, met een zeer schrander, ernstig gezicht, waarin de kleine oogen werkelijk zeer intelligent flikkeren. Vreeselijk door de pokken geschonden, is Z. M. echter allesbehalve een adonis. De troon was geheel met zijden en fluweelen stoffen behangen. Don Pedro V was gekleed in een rijk met goud gegarneerde, rood satijnen chambercloak, een geschenk van de Baptist missie; zijne voeten waren bedekt met een groen fluweelen kleed; de hals verzonk in een rosékleurige shawl en op het hoofd droeg hij een keurigen steek met kolossalen vederbos. De linkerhand rustte op zijn knie en omklemde een zilveren scepter, terwijl hij ons de rechterhand even toereikte en ons daarna met een gebaar vol waardigheid uitnoodigde om plaats te nemen op de voor zijn troon opgestelde zetels. Men verzekert dat de koning zeer goed Portugeesch verstaat en die taal ook spreekt; doch zijne waardigheid verbiedt anders dan door middel van een tolk met zijne bezoekers te spreken. Rondom den troon en onze zitplaatsen stonden de grootwaardigheidbekleeders van de kroon; achter des konings troon gaf een deur toegang tot de alcove, en daar deze open stond, zag men het koninklijke bed met drie van de 34 (zegge vier en dertig) koninginnen, op een mat gehurkt, om ook toeschouwsters van de plechtigheid te zijn; de achtergrond (achter onze zetels) werd gevormd door onze dragers en eenige nieuwsgierigen. Na ons eenigen tijd te hebben aangestaard en vooral mij goed te hebben opgenomen, daar hij mij voor de eerste maal zag, riep hij ons het welkom toe, en gaf zijn vreugde te kennen, eindelijk eens kennis te maken met mij, daar hij al zoolang van mij gehoord had en reeds zoo dikwijls schoone geschenken van mij had ontvangen. Don Alvaro vertaalde ons des konings toespraak en ik beantwoordde deze op eene voor den koning hoogst aangename en vleijende manier. Z. M. maakte daarop nog de aanmerking, dat hij mij steeds veel ouder had gedacht en verzocht mij hem direct te laten weten, wanneer ik iets voor mijzelven of voor de

dragers noodig had; hij stelde alles te mijner dispositie en verzocht mij nu en dan zoo eens particulier met hem te komen praten, daar hij een massa zaken met mij te bespreken had.

Ik liet Z. M. daarop overhandigen: twee stukken zware zwarte zijde, een half anker goeden tafelwijn, een kistje fijne cigaren en wat shag-tabak, welk geschenk Z. M. goedgunstig aannam, zonder iets van zijn ernst in houding of gebaren te laten varen. Wij stonden nu op, gaven Z. M. weder de hand en afgeloopen was de audientie. Hoe burlesque de geheele vertooning ook eigenlijk was, toch kon men er niets belachelijks in vinden. Natuurlijk kan men altijd iets ten nadeele uitleggen; zooals echter alles hier toeging, was zelfs elke zweem van belachelijkheid uitgesloten. Het vertoon van rijkdom en pracht heeft altijd op het gemoed van de zwarten grooten invloed gehad. Dit begreep kolonel de Winton ook; vandaar dat hij bij het proclameeren van den *Etat Indépendant du Congo*, in Banana, zijn zetel met leeuwen en pantherhuiden drapeerde en den eenvoud van zijn civiele kleeding en van zijn witten helmhoed verbrak door daarop de pluimen van zijn kolonelssteek te zetten. Hoe meer uiterlijk vertoon en macht men in Afrika te baat neemt om tot zijn doel te geraken, hoe zekerder men zijn kan van het welslagen zijner pogingen. Don Pedro V werd door de Portugeezen gekroond en met behulp eener kleine krijgsmacht op den troon gezet, waarvan hij door een zijner vasallen *par droit de conquête* was verdreven. Uit dien tijd dateert ook eene vesting, die op het hoogste punt van het plateau van San Salvador werd opgericht en den geheelen omtrek beheerscht. De vesting is nog in zeer goeden staat en zou met weinig moeite weder geheel in orde gebracht kunnen worden. Zoo Portugal er toe kon besluiten om San Salvador weder met een militairen goeverneur te begiftigen, zou dit voor de welvaart van de geheele streek een groote weldaad zijn. De koning, steeds opgehitst door de strijdende missionarissen, moet in alles zijn zin en steeds gelijk hebben. Dikwijls heeft Z. M. kwestie met een der handelshuizen, waarin pater Barroza dan als bemiddelaar optreedt: het eindresultaat is echter bijna altijd ten gunste van den koning. Zelfs is pater Barroza dikwijls de lijdende partij en betaalt hij persoonlijk om den koning tevreden te stellen, wanneer hij geen reden kan vinden om door den handelaar te laten betalen.

Kort nadat ik Z. M. had verlaten, ontving ik een tegengeschenk, bestaande uit een geit en een schaap. Het drinkwater in San Salvador is heerlijk en kan met het beste drinkwater in Europa wedijveren; het ontspringt dicht bij het dorp uit de rotsen, die alle ijzerhoudend zijn.

Natuurlijk had San Salvador spoedig zijne aantrekkelijkheid voor mij verloren en ging ik dus over tot de bezichtiging der omstreken. Ook hier wordt weder uitsluitend manioc verbouwd voor dagelijksch voedsel en ook grondnoten (*Araches hypogaea*), gedeeltelijk voor gebruik en ook voor verkoop; in San Salvador koopen de huizen echter alleen gom en ivoor, daar de grondnoten de kosten van het vervoer niet kunnen goedmaken. Dicht bij San Salvador passeert de rivier Loéje, die een zeer vruchtbaar dal besproeit en beide oevers met hoog opgaand geboomte beplant heeft. De reuzenmalva „Bao babo" komt hier nog voor, doch veel verder treft men die niet meer aan. Aan de oevers der Loéje vindt men ook vele en goede gomlianen; de lui in San Salvador verkiezen echter dagen en weken ver te gaan om de gom van de Zombo-inboorlingen te koopen, in plaats van zelve de gom toe te bereiden. De Zambo-lui vervalschen de gom zoo schandelijk, dat men genoodzaakt is ze bijna stuk voor stuk door de hand te laten gaan en uit te zoeken. Ik vergat nog te zeggen dat de vrouwen in San Salvador al even weinig op den voorgrond treden als in andere plaatsen. De koninginnen zijn van de andere vrouwen niet te onderscheiden; ik ben zeker dat zij zich zonder behulp van hofdames of kameniers kleeden. Al de dames hier voeden een groote voorliefde voor zware koperen ringen en dragen soms aan elk been ± 15 kilo gewichts.

Ik besteedde verder mijn tijd met het drogen van planten en het verzamelen van insecten enz. Nog 3 of 4 maal bezocht ik Z. M., die mij bijna iederen dag een klein geschenk in kippen of vruchten zond. Over het geheel niet ontevreden over mijne reis, verliet ik 14 Aug. weder San Salvador. Ik bekortte echter den weg aanmerkelijk en ging thans den

1en	dag	van	San Salvador	naar	Lau,
2en	„	„	Lau	„	Mpozo,
3en	„	„	Mpozo	„	Tombokko,
4en	„	„	Tombokko	„	Ango-Ango.

Vooral de laatste wandeling was zeer zwaar. Ik geloof dat alléén pater Barroza den weg ook reeds in vier dagen aflegde. Ik voeg hierbij nog een kaartje, door pater Barroza zoo nauwkeurig mogelijk geschetst."

Wij volgden voor dit reisverhaal de tot 30 Augustus j. l. uit Boma ontvangen brieven. Wij voegen daarbij de mededeeling, dat de naturaliën, door onzen energieken landgenoot op zijne reis verzameld, reeds in handen zijn van de heeren professoren Hubrecht, Weters Bettink en Wichmann der Rijks-Universiteit te Utrecht. Schifting en bearbeiding van het

verzameld materiaal kunnen niet aan betere handen worden toevertrouwd. De ethnographica werden aan den heer directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, Dr. Serrurier, toegezonden.

De meteorologische waarnemingen, door de paters van San Salvador gedaan, zijn, als reeds vermeld, ter beschikking gesteld van het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut. Professor Buys Ballot verwacht nu de geregelde toezending der maandstaten van San-Salvador en heeft zijne medewerking toegezegd bij de bevordering van het meteorologisch onderzoek in den Congo-Staat in het algemeen, meer bijzonder op de Nederlandsche factorijen aldaar.

De heer A. Greshoff maakte zich intusschen gereed om in het begin van November, nogmaals in het belang van den Nederlandschen handel, eene nieuwe reis naar het binnenland te ondernemen.

II.

Van Ango-Ango naar Léopoldville.

De Berlijnsche conferentie en de erkenning van de *Association Internationale Africaine* als zelfstandigen Staat vormen ongetwijfeld belangrijke schreden tot een nadere oplossing van het Congo-vraagstuk, hetwelk in hooge mate de algemeene aandacht blijft boeien.

Inmiddels trokken in den laatsten tijd de Amerikaansche dagbladen weder met evenveel overdrijving partij *contra* als de Europeesche pers met optimisme *pro* den Congo.

De belangrijke brieven van den heer Anton Greshoff mogen bijdragen om in ons vaderland, 't welk door uitgebreide handelsbetrekkingen aan den Congo zooveel belang heeft bij alles, wat den „Stroom der toekomst" betreft, onpartijdige en juiste begrippen te vestigen.

Ter verontschuldiging van den letterkundigen vorm, waarin hij zijne indrukken teruggaf, deelde de heer Greshoff mede, dat hij zijn reisverhaal vaak na afmattende marschen en groote vermoeienissen opteekende, waarbij hem de natuur tot studeervertrek, de grond tot zetel en de knieën tot schrijftafel dienden.

Deze omstandigheden prikkelden ons om zijne latere brieven meerendeels zonder eenige verandering geheel in den oorspronkelijken vorm mede te deelen. Op die wijze vormen zij een eigenaardige, welverdiende hulde aan den koenen reiziger, die, in weerwil der groote in-

spanning en der geestkracht, welke bij het vervullen zijner belangrijke betrekking vereischt werden, bovendien in ruime mate lust en ijver bezit om door zijne natuurwetenschappelijke beschrijvingen krachtig bij te dragen tot uitbreiding der kennis van het Congo-bassin en *the black Country.*

„..... Over den Beneden-Congo vóór Ango-Ango" — schrijft onze landgenoot — „behoef ik niet uit te wijden. Nog onlangs gaf dr. Hugo Zoeller eene goede beschrijving van den Beneden-Congo en de daar gevestigde handelshuizen in de *Kölnische Zeitung*, en hiervan werd eene Hollandsche vertaling in onze couranten overgenomen. Ik vang dus direct met de reis aan.

6 Nov. verliet ik, vergezeld door den heer J. de Boer en eene kleine karavaan, bestaande uit 12 crewboys en 12 cabindas, Ango-Ango factorij om dien dag Palla Balla te bereiken. Alle lui, die den weg kennen, zijn het daaromtrent eens, dat 't de slechtste is, dien men zich kan denken. Op 2½ uur afstand van Ango-Ango stroomt de Mpozo, die zich vlak over Vivi met een kleinen val in den Congo stort en met een canoe wordt overgestoken, waarvoor men den roeier eene kleinigheid betaalt. Van den Mpozo moet men 1600 voet klimmen om na 2½ uur Palla Balla te bereiken. Ik hoorde den weg reeds noemen „a most beastly road" of „un vrai chemin de vertu"; wat mij betreft, telkens als ik hem maak, en dat gebeurde reeds dikwijls, komt de weg mij steiler en langer voor; telkens geloof ik meer uitgeput te zijn. Als ik eindelijk het punt bereik, waarop het plateau begint met de dorpen, waarvan Palla Balla het voornaamste is, en ik dan een weinig tot adem ben gekomen, verlustig ik mij steeds in het prachtige landschap rondom en hoor met genoegen naar het verwijderd gedonder der „IJellala Falls", waarbij de uitgestane vermoeienissen spoedig worden vergeten. Op het plateau wonen, in zes dorpen verdeeld, ± 2000 zielen.

De voornaamste prins is Canga Pakka: een oud lastig heertje, dat, in weerwil van langdurigen omgang met blanken en de ijverige pogingen van de *Livingstone Inland Missie*, nog slechts weinig beschaving heeft aangenomen; het weinigje, dat hij daarvan bezit, is nog slechts een zeer dun vernis, waardoor zijne rechte geaardheid steeds heenschemert. Vroeger had de koning van Congo hier de oppermacht en hij ontvangt ook nog kleine huldigingsgeschenken, terwijl de prinsen van Palla Balla door hem gekroond worden. Dat zijn echter niets dan formaliteiten; waaraan door geen van beide partijen werkelijk waarde wordt gehecht. De *Livingstone Inland Missie* werkt hier reeds sedert vele jaren met

succes en heeft thans reeds verscheidene knapen tot nuttige handwerkslieden opgeleid. Ook was met veel moeite een zaag- en draaimachine opgesteld, zoodat thans flinke planken kunnen worden gezaagd, waarvoor het hout in groote hoeveelheid door de omliggende bosschen wordt geleverd. Spoedig zullen nu ook alle bestaande gebouwen door ruime houten woonhuizen worden vervangen. Mr. en Mrs. Clark, die thans aan het hoofd staan van dit etablissement, genieten eene betrekkelijk goede gezondheid. Rondom de Missie-gebouwen zijn flinke plantages aangelegd, die ruimschoots voedsel opleveren voor de kinderen der Missie, en waarin menig gerecht voor de tafel der blanken wordt gekweekt. Over het geheel is het plateau zeer vruchtbaar en beplant met grondnoten en cassave, nu en dan afgewisseld door velden, waarop de maïs juist hare groene blaadjes boven den grond begon uit te steken, terwijl hier en daar in schilderachtige groepen tusschen deze plantages opschietende platanen en palmen er veel toe bijdragen om door hunne schakeeringen van donkere en heldere tinten het eentonige van het landschap te verminderen. De hutten der bewoners zijn klein en smerig, zonder eenige orde of regelmaat door elkâar geplaatst. Alleen Canga Pakka heeft van de missie twee flinke *chimbéques* gekregen, waarvan een voor gasten wordt gehouden, die geen gebruik willen maken van de hartelijk aangeboden gastvrijheid der Missie.

7 November. Van Palla Balla loopt de weg gedurende ruim een half uur over het plateau, dat niet geheel beplant en zeer begaanbaar is, om daarna eerst langzaam, dan steil naar beneden te gaan. De natuur heeft hier gezorgd voor trappen; daar de treden echter te ver van elkâar zijn, bemoeielijken zij ten zeerste het afdalen, zoodat dit òf voorzichtig springende, òf op handen en voeten moet geschieden. Is men weder in het dal, dan gaat de weg gedurende vijf uur tamelijk vlak. We passeerden de markt Kenga Lemba, waarop vooral handel wordt gedreven in levend vee en kippen benevens alle soorten van eetwaren, alsmede in potten, pannen en drinkkroesen, die zeer goed en soms zelfs smaakvol in den omtrek worden vervaardigd. Wij sloegen daarna ons kamp op bij het stroompje „Mancolla." Hoewel deze plaats slechts vier en een half uur van Palla Balla verwijderd is, wilden we niet verder gaan om noch ons zelven, noch onze dragers de eerste dagen al te veel te vermoeien. Later kan men, zoo de zon niet al te sterk is, zeven of acht uur loopen zonder zich te veel te vermoeien.

8 November. Van het riviertje Mancolla gingen we tot de rivier Luïsi en van daar naar Congo dia Lemba, een dorp van ± 500 inwoners.

Van Congo dia Lemba vervolgde ik in 1883 de reis over Banza Manteka en volgde dus den gewonen karavaanweg; thans wilde ik echter een anderen weg volgen, daar de karavaanweg in den laatsten tijd zeer druk begaan was en het voedsel er dus schaarsch zou zijn. Ik wist dat er een andere weg bestond, doch men had tot nog toe den blanken steeds geweigerd dien te gebruiken. Dit prikkelde mij nog meer en ik wendde al mijn welsprekendheid aan om een gids te bekomen. Na lang beraadslagen dachten de prinsen dat ze mij wel een gids konden geven; zij kenden mij reeds lang en wisten dat ik mijne dragers onder goede discipline had en er dus in de dorpen niet zou worden gestolen, terwijl ik tevens gewoon was zeer goed te betalen. Zij zeiden echter, dat ik moeite zou hebben om verderop de dorpshoofden te bewegen mij te laten passeeren; doch ik vertrouwde op mijn goeden naam onder de zwarten, die mij heinde en ver als „Mfumu Ntangu" kenden. Wij gingen dus welgemoed het nieuwe pad op. Het begin was allesbehalve aanmoedigend. Wij werden langs bijna ontoegankelijke bergpaden gevoerd, of beter gezegd, wij daalden af zonder een pad te zien en geheel volgens de fancy van onzen gids, die, even als de kapitein van een schip op den Congo, zijn weg vond door zekere punten in het oog te houden, welke waarschijnlijk alléén bij hem bekend waren. Ik durf gerust bekennen, dat ik er meermalen over dacht om terug te keeren en den gewonen weg te volgen, doch ik stelde mij weêr gerust, als ik zag hoe welgemoed de gids voorging en volgde hem dan ook tot we bij het dorp Kinsendis kwamen, niet echter dan na onzen weg gemaakt te hebben door een moerassige vlakte, waar omgeworpen boomstammen en holen in den grond het gaan ten zeerste bemoeielijkten. Bij onderzoek bleek het dat we in het dal waren van de rivier Bembwezie.

Kinsendis is een klein dorp van ongeveer vijftig zielen; doch meerdere groepen hutten in den omtrek bevatten misschien eene gezamentlijke bevolking van drie honderd inwoners. De lui toonden zich eerst erg verwonderd ons te zien, doch waren zeer vriendelijk; eenigen kenden mij persoonlijk; van alle kanten kwamen geschenken opdagen in den vorm van bananas, kippen en palmwijn. Hoe de lui hier gezond kunnen blijven, is mij een raadsel: de grond is zeer moerassig en de uitwaseming was 's avonds bijna niet uit te houden; voor plantages is hij echter zeer geschikt en zoo de lui zich hier tegen de komst van een blanke wilden verzetten, zou er een goede macht noodig zijn om zich met geweld een doortocht te banen. Vlak langs het dorp stroomt de Bembwezie; de oevers zijn met hoog opgaand geboomte begroeid, waarin herten en olifanten zich in grooten

getale ophouden. De goede ontvangst en de eer de eerste blanken te mogen heeten, die dezen weg passeerden, kostten ons natuurlijk een vorstelijk geschenk; de prins kreeg dan ook twee stukken rood katoen en een bon om in Ango-Ango een paar flesschen jenever te laten halen. Ik geef op reis nooit rum of jenever en heb voor persoonlijk gebruik alléén een paar flesschen cognac als medicijn bij mij. In dit geval maakte ik echter eene uitzondering: ik dacht dat te midden dezer moerassen eene kleine hartversterking zeker uitmuntend zou zijn voor Mfumu Chinquengue's gezondheid. Ik bracht hem onder het oog, dat hij alleen zoo nu en dan eens een klein glaasje moest nemen; doch in weêrwil van zijne belofte om mijne wijze raadgevingen op te volgen, ben ik bijna overtuigd, dat hij ze in den wind heeft geslagen en de jenever aanstonds *en famille* heeft opgedronken.

9 November. Van Kinsendis ging de weg langzaam afwaarts en bracht ons spoedig buiten de moerassen; verder kronkelde hij zich steeds langs de helling van heuvels en was werkelijk schoon. Links prachtige bosschen en rechts een fraai vergezicht over het bergachtige landschap. Meermalen zagen we een hert, dat op onze nadering pijlsnel de vlucht nam en in het woud of uit het gezicht verdween, alvorens we onze geweren hadden kunnen aanleggen; of wel een vlucht patrijzen, die onder luid geschreeuw zich even verhief om zich direct daarop in het hooge gras aan ons oog te onttrekken. Spoedig leidde de weg geheel door het bosch: een eeht maagdelijk woud, waarin de stilte alleen werd afgebroken door het eentonig gesis van duizende krekels, die even ophielden, zoodra de karavaan passeerde, om daarna opnieuw te beginnen. Deze krekels schijnen zich in onzichtbare troepen op sommige plaatsen neer te zetten; zoodra nu de karavaan aankwam, hielden allen als op commando stil; waren we echter voorbij, dan kon men duidelijk hooren dat één het teeken gaf waarop de geheele troep weder in koor inviel. Hoe verschillend van een Hollandsch woud! Dáár alles leven en de fijnste kleurschakeeringen; hier alles doodstil en schijnbaar met één tint overtogen. We stapten flink door tot het riviertje Nzozie (of Manzazie) en vonden daar een zeer aangenaam plekje om ons ontbijt te gebruiken en uit te rusten.

Aan de gehavende heesters, de versche indrukken in den bodem en andere eigenaardige „cartes de visites" zagen we duidelijk dat eenige uren geleden eene kleine kudde olifanten (waarschijnlijk 4 volwassene en 2 jonge) hier vertoefd hadden. We zonden onzen jager om hun spoor te volgen, doch deze kwam spoedig terug met het bericht, dat hij het spoor een eind door het bosch gevolgd was tot aan de rivier, doch dat de kudde

de rivier al wadende was gevolgd; daar op den anderen oever niets te zien was, zagen we er van af om jacht te maken op de olifanten. Na een goede rust gingen we nog twee uur verder naar het dorpje Nkumbi Bioli. Hier stonden slechts twee armoedige hutten, volgepropt met bewoners; eene verzameling kleine dorpen in den omtrek leverde zoowat een contingent van 200 tot het bevolkingscijfer van Afrika. We sloegen hier de tent weder op. Voedsel was in overvloed te krijgen; de bewoners waren vriendelijk, doch daarbij ook te akelig om onvriendelijk te zijn.

10 November. Vroegtijdig werd weder opgebroken en passeerden we kort na ons vertrek de rivier Lufu, die zonder veel zwarigheden werd overgetrokken en waarin we ons door een heerlijk bad verfrischten. Het baden op reis is zeer aan te bevelen, wanneer men na het bad direct blijft doormarscheeren; zoo men na het bad stil blijft zitten, is eene verkoudheid of een koorts gewoonlijk het gevolg. Onder weg passeerden we een menigte kleine dorpen van vijf of zes hutten en dus hoogstens van veertig inwoners elk, en kwamen te half elf in een flink dorp aan, genaamd „Matombé" van ± 200 inwoners. Hier werd weder halt gemaakt om te ontbijten. Eerst om twee uur gingen we verder, passeerden de rivier Nunionzo, en kwamen ten 3.45 in het dorp Moïngo van ± 350 inwoners. Dit dorp ligt in een heerlijke vallei, die men gerust de Palmenvallei kan noemen; duizenden dezer prachtige boomen omgeven het dorp: het was wel eene der schoonste plekjes, die men zich voor eene nederzetting had kunnen uitzoeken. De bewoners leven grootendeels van de jacht en.... van nietsdoen, en schijnen zich om de buitenwereld zeer weinig te bekommeren. Zoodra ze zagen dat we katoentjes, kralen en belletjes bij ons hadden om te betalen, werden bananas, eijeren en palmwijn in overvloed aangedragen; allen waren gewapend, tamelijk stroef en schenen zeer geneigd om iedere inbreuk op hunne rechten alles behalve malsch op te nemen. Gelukkig werd ons volk spoedig goede vrienden met hen; zij werden langzamerhand vriendelijker en brachten later zelfs kippen en wijn ten geschenke.

De lucht was reeds een paar dagen erg betrokken, hetgeen ons zeer te pas was gekomen op marsch, doch de droogte deed veel schade aan de pas geplante grondnoten en maïs; thans bracht een verfrisschende regen lafenis en nieuw leven aan. Den geheelen nacht bleef het doorregenen; gelukkig hadden we een flinke hut en waren dus goed beveiligd, doch den volgenden morgen konden we slechts zeer laat weggaan, daar het gras en de boomen te nat waren en eerst een beetje moesten drogen.

11 November. De weg liep door een heerlijk bosch tot het groote dorp Nsango van ± 700 inwoners op een uur afstand van Moïngo. Ruim vijf kwartier later kwamen we aan het dorp Ntombo van ± 200 inwoners en een kwartier verder aan het dorp Vuanjie mede van ± 200 inwoners. Het was inmiddels weder gaan regenen, en de gids scheen in Vuanjie iets zeer aantrekkelijks te vinden of te kennen; hij verdween snel in een der hutten, en toen hij na lang zoeken weder voor den dag werd gebracht, gaf hij zulke duidelijke bewijzen van onwil om verder te gaan, dat we maar besloten hem zijn zin te geven. Men is geheel van zijn gids afhankelijk; gedachtig aan het oude spreekwoord: „met onwillige honden is slecht hazen vangen", en het zaak achtende hem ten vriend te houden, gaven we hem deze keer zijn zin om later zoo veel meer diensten van hem te vorderen. Mijn medgezel ging wat jagen, terwijl ik met het volk bleef praten om met hen op een goeden voet te komen.

12 November. De regen had geheel opgehouden en de donkere wolken maakten plaats voor een helder uitspansel, dat een echt zomerschen dag voorspelde. We vertrokken om 6 uur; de weg was nog steeds zeer goed en liep gedeeltelijk weder door fraai bosch; tot half acht passeerden we groote dorpen van 100—200 inwoners. Dit is wel de volkrijkste streek, mij aan den Beneden-Congo bekend. Ten 8.15 passeerden we het riviertje Lubengo en liepen door tot 12.30 naar eene beschaduwde plek bij een watertje, waarvan mij de naam is ontgaan. We bleven hier tot 3.25 en gingen toen nog een groot uur verder naar het dorp Monpellu van ± 150 inwoners, aan den oever van het kleine doch schilderachtige riviertje Fuampusso gelegen. In al deze dorpen trok het groote aantal kinderen mijne aandacht; mannen en vrouwen zagen er zeer gezond en sterk uit; hoewel ze palmwijn in overvloed hebben, schijnen ze er geen misbruik van te maken en rooken ook geen wilde hennep. Het volk was ook hier, hoewel niet kwaad, toch erg terughoudend. Ik kon zelfs slechts met moeite voedsel machtig worden en bepaald met tegenzin stond men mij een chimbeque af, en niet alvorens deze van alle losse voorwerpen te hebben ontdaan. Gelukkig was de chimbeque in goeden staat en kon hij een goeden ruk verdragen; want 's nachts brak een vreeselijke storm los, die een verblijf in de tent alles behalve benijdenswaardig zou gemaakt hebben.

13 November. Na alles tot vertrek te hebben gereed gemaakt gaf ik den prins eenige zakdoeken en een paar koperen beenringen, omdat hij ons de hut had afgestaan en ging toen weg. Nauwlijks waren we echter vijf minuten verder, of achter ons hoorden we roepen en zagen

den prins komen aanrennen met twee groote kippen. We hielden stil. Toen zeide de goede man, dat hij altijd gehoord had dat blanken zulk slecht volk waren, doch nu hij alleen voor het afstaan van de hut zoo'n mooi cadeau had gekregen, nu wist hij dat er goede en kwade blanken waren. Hij bracht ons de twee kippen en zou een geit koopen om ons die te geven als we terug kwamen. We drukten den man hartelijk de hand; dit staaltje bewijst inmiddels, hoeveel men met zachtheid van deze natuurkinderen kan gedaan krijgen. Tot half acht liepen we weêr door flinke dorpen; om half tien trokken we over het riviertje Fuampusso en stonden een kwartier later voor de rivier Kwilo, die hier ± 25 meter breed is en zich even boven het station der Baptist Missie, Vunda of Bayneston in den Congo stort. Op onze nadering werd een canoe, die aan den oever lag, direct van wal gestoken, en nu begon een ellendig lang overleg ten einde de lui over te halen om ons over te zetten. Zij wilden er eerst niet van weten en bleven volhouden dat de blanken den gewonen karavaanweg moesten volgen. Eindelijk stemden ze toe om onzen gids en linguister naar hun prins te brengen om met dezen te onderhandelen. Na lang wachten waren ze het eindelijk eens geworden over den prijs, en na betaling van een stuk zakdoeken en een paar koperen ringen werd de geheele karavaan naar den anderen oever gebracht, hetgeen echter zeer langzaam ging, daar slechts twee man en twee vrachten tegelijk over konden gaan. De rivier is slechts over een zeer kleinen afstand van den mond bevaarbaar en biedt verderop slechts hier en daar kleine bevaarbare plekken aan, die gebruikt worden om over te steken. Na het bestijgen van een kleinen heuvel kwamen we in het dorp Banza Mkwilo; daar het inmiddels te laat was geworden om verder te gaan, besloten we hier ons kamp op te slaan. Het was een akelig dorpje van ± 100 inwoners. Had het onze aandacht getrokken dat de bewoners der andere dorpen zoo flink en rein waren, thans werden we hoogst onaangenaam aangedaan door de diepe ellende, waarin deze families gedompeld waren. Bijna allen waren bedekt met zweeren en ulcers; in sommige dorpen wordt duidelijk het oud-testamentisch: „Ik zal de misdaad der vaderen bezoeken aan de kinderen, tot in het derde en vierde geslacht" bewaarheid. Zuigelingen vertoonen reeds de duidelijke sporen, dat ook zij de kiem eener ziekte in zich omdragen, die hen wel niet vroegtijdig ten grave zal slepen, doch hen het leven zou doen verfoeijen, zoo ze werkelijk een goed begrip van hunnen toestand hadden, een ziekte, die ook zij weder op hunne kinderen zullen overplanten. Welk een contrast tusschen deze armzalige schepselen en de bloeiende natuur! Het dorp is geheel omringd door bananaboomen. Niemand zou het

deze trotsche boomen aanzien dat zij tot zulk een kortstondig leven geroepen zijn, slechts één jaar hun heerlijken bladerdos dragen, slechts ééns vrucht zullen geven om daarna te verrotten, doch niet alvorens nieuwe loten uit hunne wortels te hebben doen opschieten, die weder vrucht zullen dragen en weder plaats maken voor nieuwe loten zonder dat de mensch er zich mede heeft te bemoeien. Dit is juist wat de inboorlingen gaarne hebben. Als de vrucht rijp is, hakken ze den boom om en hebben direct drie of vier jonge boomen, waarmede ze spoedig hetzelfde zullen kunnen doen. Aan den groei der banana's is tevens bij sommige negerstammen eene zeer belangrijke ceremonie verbonden. De banana-boom draagt namenlijk binnen negen maanden vrucht. Zoo nu een prins zijn eerste vrouw in zijn hut voert, plant hij een banana; smaakt hij nu de vadervreugde, wanneer de bananaboom vrucht geeft, dan is er groot feest; anders zoekt hij onmiddellijk een tweede vrouw. In het eerste geval blijft die vrouw altijd het hoofd zijner huishouding en heeft ook de oppermacht over hare later bijkomende genoten.

14 November vertrokken we ten 6 uur. De weg was veel minder goed dan de vorige dagen; bergen en dalen wisselden elkaar grillig af en leverden schoone panorama's op; telkens passeerden we flinke dorpen van 220—300 inwoners tot aan het dorp Muemba, ruim drie uur van de Kwilo. Hier kruisten we den gewonen karavaanweg van Banza Mateka en volgden dien verder; hier ook begon een prachtig plateau, waarover we twee uur marscheerden tot aan het dorp Mewomba van ± 100 inwoners, gelegen aan een klein doch helder stroomend watertje, waar we weder halt maakten. Dit plateau is de geliefkoosde weide voor talrijke kudden buffels en herten. Het is echter niet raadzaam op de eersten te schieten, zoo men niet zeer zeker is van zijn schot. Als men den buffel niet doodt, verwisselt deze bijna altijd de rollen en wordt aanvaller, hetgeen op deze open vlakten zeer treurige gevolgen zou kunnen hebben: reeds menig onvoorzichtige moest een al te vurige jachtlust met den dood bekoopen. Nooit echter zal één enkel neger op de jacht gaan; steeds vereenigen ze zich in groote troepen en naderen dan zoo dicht mogelijk de kudde of zoeken een alleen grazenden buffel op. Op 40 of 50 pas geven ze vuur en heffen dan zulk een vervaarlijk geschreeuw aan, dat de buffel òf in overhaaste vlucht verdwijnt, òf door een tweede salvo wordt afgemaakt; hij is te overbluft om aan te vallen en weet ook niet wáár zich te wenden, daar ze hem zoo mogelijk van alle kanten omsingelen.

Na een goed maal en een heerlijke rust genoten te hebben gingen we nog anderhalf uur verder en sloegen onze tent op bij het dorpje

Kwakwa. 's Nachts begon het kolossaal te regenen, doch onze tent was goed waterproef, zoodat we niet nat werden.

15 November. Het bleef tot twaalf uur doorregenen; nadat de tent gedroogd was, konden we eerst om twee uur verder gaan en moesten om vier uur weder ons kamp opslaan. Dien nacht viel echter aan slapen niet te denken; de strijd der elementen was verschrikkelijk: hevige rukwinden deden ons maar al te zeer vreezen dat onze tent naar andere spheren zou worden medegesleept en meermalen moesten we de lijnen opnieuw vastzetten. Langzamerhand bedaarde de storm en we kwamen met een slapeloozen nacht vrij.

16 November. We lieten een paar lui achter om de tent te dragen en kwamen na ruim twee uur loopens in Lukungo.

Lukungo is gelegen te midden eener volkrijke streek en vormt een centraalstation van den *Etat Indépendant*, die hier de dragers arrangeert om de goederen van Matadi Matar — het eerste station van den nieuwen staat op den linker Congo-oever, dat nog zeer veel zal moeten veranderen om met de flinke handelshuizen, die het omringen, gelijk gesteld te kunnen worden — naar Ngombi en van daar naar Léopoldville te vervoeren. We werden hier zeer goed ontvangen door Mr. en Mrs. Ingham, die vroeger tot de *Livingstone Inland Missie* behoord hadden, doch zich, bij het overgaan der missie in Amerikaansche handen, voor eenigen tijd aan het personeel van den Vrijstaat hebben verbonden.

Het station zelve bestaat uit drie zeer primitief, zeer nonchalant uit klei opgetrokken huizen met grasbedekking, waarin alles schittert door afwezigheid wat aan eene Europeesche beschaving herinnert. Dit wordt echter ruimschoots vergoed door de uitmuntende gastvrijheid, die Mr. en Mrs. Ingham verleenen; ook kan men aan alles de hand der vrouw herkennen, die slechte stallen in bewoonbare huizen heeft herschapen. Mr. Ingham legde voorts flinke plantages aan; overal ziet men lanen van vrucht- en sierboomen, zoodat over een paar jaar Lukungo een sieraad van het landschap zal zijn, vooral zoo men er toe kan besluiten om een fatsoenlijk houten of steenen woonhuis te bouwen.

Op een kwartier afstands ligt een station der *Livingstone Inland Missie*, thans de *American Baptist Missionary Union*, die ik dus in het vervolg de *Anglo-Amerikaansche Missie* zal noemen. Ook dit station wordt door flinke plantages omgeven en is zeer nuttig werkzaam door de opvoeding van een 30 tal knapen uit de omliggende dorpen. De omstreken van Lukungo zijn zeer vruchtbaar; de rivier Lukungo stroomt vlak langs

de beide stations. In de moerassige dalen houden zich groote kudden olifanten op en een maand later vergezelde ik Mr. Ingham gedeeltelijk op een jacht, waarop vier dezer monsterzoogdieren het leven verloren.

Na namenlijk tot Stanley-Pool te zijn gegaan en daar mijn medgezel te hebben achtergelaten, was ik nogmaals naar Lukungo teruggegaan, daar ik verscheiden zaken uit Ango-Ango noodig had om de reis te kunnen vervolgen: om deze te laten halen moest ik in Lukungo dragers arrangeeren. Ik was druk bezig met mijne correspondentie klaar te maken, toen verscheiden dorpelingen Mr. Ingham, die om zijne bekwaamheid in het schieten van olifanten, „de olifantendooder" genoemd wordt, kwamen waarschuwen dat op ruim twee uur afstands eene groote kudde olifanten graasde. Mr. Ingham ging direct met eenige zijner lui er heen; ik moest echter achterblijven om mijne correspondentie af te maken. Eerst laat in den avond kwam de jachtstoet terug, de snuiten, tongen en staarten van drie gedoode dieren als tropéën met zich voerende. De kudde had zich een weinig verder in een andere vallei begeven, en er werd besloten den volgenden dag de jacht voort te zetten, waaraan ik ook zou deelnemen.

Vroegtijdig werd alles in gereedheid gebracht na ons door een krachtige soep uit vleesch van een der snuiten te hebben versterkt. Ik kan niet alleen deze soep, maar ook het vleesch ten zeerste aanbevelen, als de olifant niet te oud is. De tong, vooral van jonge dieren, is eene ware délicatesse. Mr. Ingham had zijn dubbelloops olifanten-geweer en ik mijn Henry Martini rifle. Na een vermoeienden marsch van ruim drie uur kwamen we in de vallei, waar de gedoode dieren van den vorigen dag lagen. Nooit zag ik zulk een tafereel: uit alle dorpen van vier, vijf en zes uren in den omtrek waren mannen en vrouwen naar het slagveld gestroomd, de laatsten met groote korven. Men kan zulk een enorm lichaam als van deze woudreuzen niet vervoeren en moet het dus op de plek, waar het gevallen is, klein snijden; honderden mannen lagen er dan ook op en rondom, hun kans beproevende om kleine stukjes vleesch machtig te worden, die dan terstond aan de wachtende vrouwen werden toegeworpen. Hoe ze elkâar niet onder al dat vechten en geharrewar stuksnijden, is mij een raadsel. Het geheel heeft het aanzien van een troep hongerige gieren, en spoedig was dan ook van de gedoode dieren niets over dan de kaal gekorven ruggestreng en een paar beenderen van den kop, die te zwaar waren om ze te vervoeren. De ribben en alle andere beenderen waren in de korven verdwenen; zelfs de darmen nam men mede: niets wat vervoerbaar was bleef achter. Het gezicht is afschu-

welijk: al deze van bloed en vuil druipende schepselen als wilde dieren te zien vechten en te hooren schreeuwen. Ze hebben dan zeer weinig menschelijks.

Mr. Ingham verzekerde mij dat nog weken daarna de geheele omtrek verpest zou zijn van den stank, daar de negers rustig hun van bloed doorweekt stukje goed blijven dragen, er niet aan denken om de korven te reinigen en waarschijnlijk alléén gezicht en handen zullen wasschen; het vuil van hun lichaam zal na verloop van tijd wel slijten. Na dit schouwspel met walging te hebben gadegeslagen gingen we verder om de kudde op te zoeken.

Veel is er reeds tegen het dooden dezer dieren geschreven. Ik zelf zoude het zeer jammer vinden als er bepaald eene verdelgingsoorlog tegen hen gevoerd werd; doch de olifanten komen hier nog in zulken grooten getale voor, dat het volstrekt geen kwaad kan er nu en dan eenige te dooden om den inboorlingen eenige feestdagen te bezorgen.

Ik vervolg thans weder mijne reis.

In Lukungo bleven we eenige dagen en gingen 19 November naar N'Dungu, op twee uur afstands gelegen. Hier kwamen we weder op bekend terrein, en ik werd dan ook door de lui met gejuich begroet, die mij terstond vier geiten, kippen, wijn enz. aanboden en mij zooveel hadden te vertellen en te vragen, dat er geen sprake van was om verder te gaan. Wij moesten dien dag blijven en zelfs beloven spoedig weder te komen.

20 November konden we eerst ten 9 uur wegkomen en kwamen ten 12 uur aan de rivier Pioka, waarvan het water ons bij het doorwaden tot aan de schouders kwam; alléén de langste dragers konden dan ook de lasten overbrengen. Toch kwam alles droog over en gingen we verder tot het op een uur afstand gelegen dorp Vunda of Mbunda van ± 400 inwoners. De lui kenden ons reeds van Ango-Ango Factorij, waarheen ze gewoonlijk hun ivoor ten verkoop aanbrengen. Thans was ook veel ivoor in het dorp, dat door linguisters in Ntamo (Léopoldville) van de Batekés was opgekocht. Ze konden het evenwel niet vervoeren, alvorens de maïs rijp was: het bijgeloof zegt, dat het vervoeren van ivoor naar de kust den regen tegenhoudt.

21 November. Wij vertrokken ten half zeven om in het dorp N'Kendola te ontbijten; ik had hier op mijne eerste reis vele vrienden achtergelaten en wilde mij daar weder eenigen tijd ophouden.

Om 10.30 kwamen we, waar we zijn wilden. Doch hoe groot was mijne verbazing, toen ik in plaats van het welvarende, groote dorp niets vond dan een paar verbrande palen, verwoeste hutten en verwaar-

loosde plantages, die me maar al te goed bewezen dat ik mij op de plaats bevond, waar het eens zoo bloeijende dorp N'Kendola gestaan had. Onder den grooten safoeboom dreven vroeger een aantal aanvallige kleinen hun onschuldig spel; dáár zaten eenige gelukkige moeders, die onder luid gelach en gepraat uit de volle borsten hunnen zuigelingen de eerste levenskrachten toereikten en met aandacht keken naar het nuttigen van mijn ontbijt. Verderop lagen de mannen, in *dolce far niente* het genot hunner pijp smakende, terwijl weder anderen rondom mij een levendig gesprek met mijne dragers onderhielden. Overal was toen leven en beweging. En thans? Alles was verlaten, dood en stil. Zelfs de vogels en krekels schenen deze plaats verlaten te hebben: waarschijnlijk hadden ze plaats gemaakt voor slangen en ongedierte, dat beter bij dit tafereel van verwoesting paste. Dit was niet het eerste dorp, dat ik verbrand vond, sinds ik Lukengo verliet, doch de andere dorpen had ik niet zoo goed gekend en ik had er dus ook niet zoo bij nagedacht. Het zou, helaas! niet het laatste tooneel van verwoesting zijn.

We verlieten deze plaats des doods en stapten een eind verder, hoewel de gedrukte stemming onder de dragers eerst langzaam verdween, daar ook zij oude bekenden in N'kendala gedacht hadden aan te treffen. Ik bleef een eind verder dan ook slechts zeer kort en ging door naar Ngombi, waar de *Baptist Missie* een station heeft. Zoo de *Baptist Missie* haar werk van exploratie op den boven-Congo heeft geëindigd en zich meer op missie-werk in deze streken kan toeleggen, is Ngombi hiertoe een aangewezen plaats; de dorpen Makito en Lutête alleen leveren contingent genoeg om aan eene missie in overvloed werk te verschaffen, die hier zeker goede vruchten zou dragen, daar zoowel Makito als Lutête zeer verlichte negerchefs zijn en genoeg met blanken in aanraking komen om ten volle de voordeelen van beschaving voor het opkomend geslacht te beseffen. Tot nog toe kon de missie zich echter, ook voornamentlijk door gebrek aan personeel (13 stierven van de 27 missionarissen), niet met missie-werk bezighouden, en werd Ngombi alléén als transportstation gebezigd. Thans echter zal de chef der missie, Mr. Comber, zich persoonlijk alhier vestigen. Het lijdt geen twijfel dat onder zijne energieke leiding Ngombi spoedig met Palla Balla, Banza Manteka of een der andere stations der Anglo-Amerikaansche Missie zal kunnen wedijveren. Makito is een echte ivoor-prins, die jaarlijks duizenden ponden ivoor naar den Beneden-Congo of ook wel naar Ambrizette, Quinzao of Muculla, factoryen ten zuiden van Banana aan den Oceaan gelegen, verzendt en persoonlijk meermalen

daarheen gaat. De *Association Internationale Africaine* had hier ook een station. Dit bestaat echter niet meer. Het station Ngombi van den *Etat Indépendant* ligt tegenover Manyaga op den zuidelijken oever des Congo's. Hoewel de *Etat Indépendant* thans zelf ivoor koopt in Léopoldville en op den boven-Congo tusschen Léopoldville en Stanley Falls, zal de voornaamste ivoorhandel toch nog lang in handen blijven van Makito, Lutête en andere groote ivoor-linguisters. Ik geloof dat deze vol afgunst de tanden met het merk „*A. I. A. Ht. Congo*" zien passeeren en misschien niet zonder reden bevreesd zijn, dat de *Etat Indépendant*, hoewel thans slechts een klein deel van hunnen handel drijvende, spoedig een geduchte concurrent zal worden. Tegen den Staat valt, zelfs voor den blanken handelaar, niet te concurreeren.

Geiten en kippen werden ons ook hier ten geschenke aangeboden, en van de missie ontvingen we zeer gewaardeerde gastvrijheid. De hutten in de dorpen van Makito, Majiço en Lutête zijn alle zeer ruim en fraai afgewerkt, terwijl de geheele omgeving zeer rein wordt gehouden. Ook de kleeding van mannen en vrouwen is zeer „anständig": zij zijn allen van de heup tot de knie bedekt, terwijl de vrouwen ook het bovenlijf omhullen. Op een uur afstands van Ngombi werd de groote markt Kanzo Makwèkwé gehouden, waarop niet alleen allerlei eetwaren en levend vee worden verhandeld, maar ook groote partijen goederen en kruit van eigenaar verwisselen en tevens ivoor en gomelastiek niet vreemd zijn. Wij bleven eenige dagen in Ngombi om te wachten tot het marktdag was, ten einde voor ons volk eten te koopen, daar ik vernam dat banana's en cassava langs den geheelen weg tot aan de „Pool" zeer schaarsch waren, hetgeen zich door het drukke verkeer zeer goed liet verklaren.

24 November. Ten 9 uur vertrokken we van Ngombi. Na nog eenigen tijd bij Lutête en Makito vertoefd te hebben, gingen we door tot de een uur verder gelegen rivier Luasi en van daar naar Nsungi, ruim 3½ uur verder. „Mfumu Jaku" was een oude bekende van mij, die mij spoedig herkende en door een paar dolle, alles behalve met zijn ouderdom en waardigheid overeenkomende cancanpassen, zijne vreugde over ons wederzien te kennen gaf. Ik zal niet beweren dat het vooruitzicht op een klein geschenk er niet toe bijdroeg om den ouden man blij te maken, doch tevens weet ik bij ondervinding dat ook de zwarten voor zachtere indrukken, als gehechtheid en dankbaarheid, vatbaar zijn, zoodat het mij volstrekt niet verwonderde dat den ouden man eene aangename herinnering aan onze eerste kennismaking was bijgebleven.

25 November. Wij vertrokken ten 6 uur en kwamen ten 8.35 aan de

rivier Lunzadi. Ik kon mijn oogen niet gelooven, toen ik hier een ruw uit boomstammen vervaardigde en op boomstammen rustende brug vond; hier was dus werkelijk de hand der beschaving zichtbaar. De vorige keer passeerde ik de Lunzadi over een zeer kunstig door de inboorlingen uit lianen gevlochten brug, en thans was deze vervangen door een echte brug, door de *Association Internationale Africaine* ten gerieve van het publiek verkeer vervaardigd. Jammer dat dit de eenige brug is, die men tusschen Ango-Ango en Léopoldville vindt, met uitzondering van een paar zeer nette overgangen, die de Missies bij hunne stations hebben aangelegd. Als niet spoedig eenige reparatie wordt aangebracht, zal ook de brug over de Lunzadi spoedig tot het verledene behooren.

Het moet een ieders verwondering opwekken dat de *Association*, die nu toch reeds vijf jaar hier gevestigd is, nog niets aan den weg heeft verbeterd, zoodat men nog steeds het zigzag negerpad volgt. Ware een flinke weg aangelegd, dan zoude het verkeer zelfs zeer goed met ossenwagens kunnen geschieden. Het overbruggen van alle riviertjes en stroomtjes kan ook geen bezwaar opleveren: waar deze zijn, wordt toch ook altijd hout in overvloed aangetroffen. De eenige moeielijkheid zou bestaan in het overbruggen der Kwilo en der Nsadi Inkissi; maar ook dáár is hout in overvloed voorhanden om een sterk vlot te maken, dat dan langs een gespannen lijn zou kunnen worden voortbewogen. Doch men doet totaal niets en huilt alleen om een spoorweg; in afwachting daarvan zou een verbeterde, rechte weg zeer veel tot eene gemakkelijker communicatie bijdragen en veel van de vermoeienissen der reis wegnemen. Geen wonder dat ik deze eersteling met ingenomenheid begroette en lustig verder stapte naar de Nsadi Inkissi.

Tot mijn leedwezen moest ik bemerken dat alle dorpen tusschen de Nsadi Inkissi en Nzungi-Mbola, zooals Ngoma, Bimbi, Kinfuma enz. verbrand zijn. Ik twijfel geenzins of de *Association* heeft voldoende redenen gehad om deze volkrijke streek in eene woestenij te herscheppen: toch is het geoorloofd het vreemd te vinden dat nooit in het officieele blad der *Association*, „*le Mouvement Géographique*", eenige melding van het verbranden dezer dorpen gemaakt is, terwijl in alle publiek gemaakte rapporten van employés der *Association* nooit van geschillen met de inboorlingen wordt gesproken, maar steeds de vriendschappelijke verstandhouding tusschen deze en de Associatie verkondigd wordt. Het is te hopen dat de *Etat Indépendant* een einde zal maken aan dit reclamestelsel en ook deze scheve voorstellingen beneden zijne waardigheid zal achten. De *Etat* maakt zichzelven hierdoor belachelijk en kan alléén

met Afrikaansche toestanden geheel onbekende personen op deze wijze zand in de oogen strooien. Geene hechte grondvesten kunnen op leugen gebouwd worden. Het geheimzinnige, dat nu sedert zeven jaar de *Association Internationale Africaine* omgaf, mag vóór dezen goede vruchten hebben gedragen en hare erkenning tot een staat ten gevolge hebben gehad, doch thans moet de sluijer worden opgeheven, de waarheid voor den dag komen, zoo de *Etat Indépendant* zich de erkenning der Europeesche machten wil waardig toonen, zoo hij zijnen Souverein eere aan wil doen. Het verbranden dezer en van zoovele andere dorpen heeft er zeker niet toe bijgedragen om de sympathie der inboorlingen op te wekken: niettemin moeten de voornaamste elementen voor eene kolonisatie onder de inboorlingen worden gezocht. Aan zich zelven overgelaten, doen zij niets en zijn vadzig en lui, doch onder eene goede leiding zijn ze tot alles te gebruiken. Tot nog toe is nog geene proef genomen met eene kolonisatie op groote schaal door blanken: ik geloof niet dat het klimaat daarvoor geschikt is. Enkele blanken houden het hier zeer goed uit, doch zullen toch nooit den zwaren handenarbeid kunnen verrichten, die aan eene kolonisatie verbonden is. In plaats nu hiervoor Zanzibars, crewboys of andere lui te engageeren (hetgeen natuurlijk met groote kosten gepaard gaat en daarenboven nog het nadeel heeft, dat men met deze lui hoogstens contracten van drie en met de crewboys slechts van één jaar kan sluiten, waardoor ze gewoonlijk weêr naar huis gaan, zoodra ze op de hoogte van hun werk zijn), zou men veel practischer en verstandiger handelen om de inboorlingen door eene goede behandeling aan zich te boeien en tot het verrichten van nuttige werkzaamheden op te leiden. Ook moet in aanmerking worden genomen dat men de passage naar hier en terug voor Zanzibars en crewboys duur moet betalen. De inboorlingen stellen zich met veel minder betaling tevreden en zijn gemakkelijker te voeden. Een klein aantal Zanzibars of crewboys zou men altijd kunnen houden als wachten of ter verdediging, zoo men niet ten volle zeker is van de vriendschappelijke gezindheid der omringende bevolking. Ik herhaal nogmaals: vooral aan het opkomende geslacht moet zorg besteed worden. Missies, geschoeid op de leest der Fransche Missie (*Congrégation du St. Esprit et de l'immaculé cœur de Marie*) zijn een weldaad voor Afrika, daar deze knapen opleiden en hun nuttige vakken leeren als timmeren, metselen, tuinieren enz. Van welke godsdienstige gezindte ze zijn, doet weinig ter zake; voorloopig is het begrip onzer dogma's toch verre boven het peil der verstandelijke ontwikkeling dezer negers. Ontneemt den negers hunne afgoden en hun bijgeloof, waaraan zoovele afschuwelijke

gewoonten zijn verbonden; geeft hun het geloof aan een eenig God er voor in de plaats; voedt hen op tot nuttige werkzame menschen, doch vermoeit hen niet met eene concurrentie tusschen Protestantisme en Katholicisme, waarvan ze toch niets begrijpen en hetgeen hen geheel in de war brengt. Ik hoop van harte dat de *Etat Indépendant* zal zorgen dat katholieke en protestantsche missies steeds op een behoorlijken afstand van elkaâr worden gevestigd; anders krijgt men hetzelfde droeve schouwspel als in San Salvador, waarover ik u kort geleden schreef.

Ik dwaal echter af van mijn reis.

Door de prinsen aan de Nsadi Inkissi werden we ook nu weder zeer goed ontvangen; om den volgenden morgen vroegtijdig te kunnen vertrekken, staken we dien avond nog de rivier over en sliepen op ruim 25 minuten afstands van den anderen oever in het dorp „Matanda."

26 November. Om half zeven vertrokken wij en gingen wij tot het riviertje Mpilo, ongeveer vier uur marsch; daarna bracht een nieuwe wandeling van 1½ uur ons in Kintompi. Prins Mfumu Vuemba, die hier bij mijn vorig bezoek regeerde, had sedert het tijdelijke met het eeuwige verwisseld en was opgevolgd door een zeer jong ventje, mij onbekend; gelukkig herkenden de oudsten van het dorp mij, zoodat we ook hier een goede ontvangst genoten. Overal langs den weg, reeds van af „Ngombi", was een overvloed van ananas, die in groote hoeveelheid door onze dragers uit het bosch werden gehaald of voor een bagatel werden gekocht. De ananas-bladen leveren een zeer fijne vezel, die ook in Europa waarde zou hebben, zoo deze door de negers in genoegzame hoeveelheid tot uitvoer werd vervaardigd; thans dient ze alleen tot het vervaardigen van zeer fijne matten en zakjes; de laatsten dragen de inboorlingen gewoonlijk met eenige fetisch onder hun arm. Dien avond zagen we een der schoonste natuurverschijnselen, die men zich denken kan. Geene wolken verduisterden het firmament, waaraan milliarden sterren schitterden; tegen zeven uur 's avonds begon als het ware een spel onder de sterren; duizenden verschoten en vlogen pijlsnel van den eenen kant naar den anderen in alle mogelijke richtingen, telkens voor eenige seconden een heldere lichtstreep achter zich latende.

Allen waren vol bewondering van dit vreemdsoortige doch heerlijk schoone schouwspel, ook de negers; zoowel onze dragers als de dorpsbewoners schenen er door geboeid en slaakten menige kreet van verrassing.

Op 27 November passeerden we op 2 uur afstands van Kintompi de Ngemba, die zich met een val van 150 voet in den Congo stort, juist bij de plek waar we overstaken. De Congo is hier geheel onbevaarbaar en stroomt

met eene verbazende snelheid, terwijl zich overal draaikolken vertoonen, waarin de onvoorzichtige, die het wagen zou de vaart te beproeven, een zekeren dood moet vinden. Nog passeerden we de rivier Njongo en de schoone rivier Luïla, die het kristalheldere water onder dicht geboomte over trapswijze gevormde rotsen voortstuwen. Ook hielden wij eenige oogenblikken stil bij het graf van Mfumu „Vuemba." Het graf was op een open plek, rondom door palmen omgeven, en bedekt met potten, glazen, flesschen, een paar oude geweren, een paar roodkatoenen parasols, eenige ledige kruitvaatjes en honderd andere kleinigheden, die door liefhebbende bloedverwanten en vrienden er op geplaatst waren, even als bij ons immortellen, kransen en bloemen de graven onzer dierbare afgestorvenen versieren. Om het graf tegen den regen te beschermen was er eene flinke hut omheen gebouwd; het goed begaanbaar pad, hetwelk er heen leidde, bewees genoegzaam dat de doode nog niet vergeten was. Door een onweêrstaanbaar gevoel gedreven, plukte ook ik een bloem en wierp die te midden der andere sieraden.

Daarna onzen weg vervolgende, kwamen we bij Kitobola, het dorp van Mfumu Mbé. Deze was de blijdschap in persoon: ik dacht dat er geen einde zou komen aan zijne vriendschapsbetuigingen. Van alle kanten klonk mij het „Mbote Mfumu Ntangu" in de ooren en ik had geen handen genoeg om alle handdrukken te beantwoorden. Ananas, cassava, bananas, een geit, palmwijn, enfin van alles genoeg om een winkeltje op te zetten, omringde ons spoedig, zoodat we dan ook wel eenigzins op verkoopers geleken te midden van al deze geschenken. „Kitobola" was onze laatste pleisterplaats.

28 November bracht een marsch van zeven uren ons in Léopoldville, waar we in de *Baptist Missie* door Mr. en Mrs. Grenfell met de grootste hartelijkheid werden ontvangen. Van Léopoldville zal ik later eene uitvoerige beschrijving geven; voor zooverre ik thans kan melden, is daar weinig verbetering te aanschouwen sedert Februari '83. Hier begint dus het verkeer naar het hart van Afrika, naar de zoozeer geprezen rijkdommen. Allen zijn het eens dat de Beneden-Congo niet meer kan opleveren dan hij reeds doet. Goed gevestigde handelshuizen met uitgebreide relatien zijn er gevestigd en hebben er het monopolie van den handel in handen; ook laat het klimaat er zeer veel te wenschen over. Boven Léopoldville moet het klimaat veel gezonder zijn. Aldaar moet voor den Europeaan in alle opzichten een *El dorado* liggen, als men de beschrijvingen, daaromtrent door de *Association Internationale Africaine* gepubliceerd, mag gelooven. Ik hoop u daaromtrent later nader te berichten."

Tot zoo ver de brieven van den heer Anton Greshoff.

De bekende professor dr. Oscar Lenz, die bijna gelijktijdig de reis naar Stanley Pool deed, deelde in zijn jongste berichten mede, dat hij onzen landgenoot in goede gezondheid heeft ontmoet, zijn reis voortzettende. Tevens bericht dr. Lenz het welslagen der pogingen van den heer Anton Greshoff om te Kinshassa de stichting eener Nederlandsche factory te verzekeren.

Bravo!

Den energieken, talentvollen koopman en natuuronderzoeker, voor ons de personificatie van den oud-Hollandschen eerlijken kolonist, naar de tegenwoordige eischen der wetenschap beschaafd — een hartelijken groet!

Alweder zond hij nieuwe berichten betreffende Leopoldville, de zeden en gewoonten der Congo-stammen en een reisbeschrijving langs de Kassaï, die wij weldra in ons Tijdschrift hopen mede te deelen.

's Gravenhage, 10 Januari 1886.

Over den omvang der Natuurkundige Aardrijkskunde

DOOR

J. Æ. C. A. TIMMERMAN,

Leeraar in de Aardrijkskunde aan het gymnasium te Amsterdam.

De behandeling van dit onderwerp levert eigenaardige moeielijkheden op, hierin bestaande, dat men de zoogenaamde natuurkundige aardrijkskunde niet op zich zelve kan beschouwen, buiten verband met de aardrijkskunde in het algemeen; terwijl juist over de opvatting van den omvang en de methode van beoefening dezer wetenschap nog zoovele uiteenloopende meeningen bestaan onder hare voornaamste vertegenwoordigers.

Het komt me voor dat die opvatting het best blijkt uit de wijze van behandeling der stof in een werk over eenig onderdeel der wetenschap (monographie) of over de wetenschap in haar geheel (compendium, handboek, leerboek); terwijl de beschouwingen in het abstracte over de wetenschap veel minder waarde hebben voor hem, die zich een duidelijk begrip van haren aard en omvang wil vormen.

Indien men zich op dit standpunt plaatst, kan men de geschriften, waaruit de opvatting der verschillende schrijvers over hetgeen de Duitschers kortweg de „Methodik” der aardrijkskunde noemen, moet blijken, verdeelen in twee groepen, nl. *a.* de bovenbedoelde monographieën en handboeken, en *b.* de werken, de artikelen in tijdschriften, de redevoeringen van hoogleeraren bij de aanvaarding van hun ambt, e. d. waarin de methodiek (hier in den ruimsten zin genomen) der geographische wetenschap wordt behandeld. Het is mijn voornemen eenige dier beide soorten van werken te beschouwen met het oog op de vraag: welke voorstelling

maken de schrijvers zich van den aard en den omvang der aardrijkskundige wetenschap?

Dat ik hierbij, vergelijkenderwijs, maar weinig werken ter sprake kan brengen, zal wel geen betoog behoeven; bovendien kan ik slechts enkele punten er uit aanstippen, voor zoover dit nl. noodig is om de opvatting der schrijvers genoegzaam te doen uitkomen.

Ik verklaar vooraf uitdrukkelijk dat het mijne bedoeling volstrekt niet is een opstel te leveren in den geest als de „Berichte über den gegenwärtigen Standpunkt der Methodik der Erdkunde", welke door Prof. H. Wagner in Behm's Geographisches Jahrbuch worden gegeven. Daartoe ontbreekt mij, ik erken dit volgaarne, de verbazend omvangrijke kennis van dien geleerde, en, laat ik er bijvoegen, de echt Duitsche philosophische grondigheid, die gevorderd wordt om zulke overzichten te schrijven. Deze zijn trouwens bestemd voor vakgeleerden, die natuurlijk het Jahrbuch ter hand nemen, wanneer ze inlichtingen verlangen omtrent de vorderingen der methodiek. Ik stel me niets anders voor dan het mededeelen van eenige algemeene opmerkingen en indrukken over de methode der bestudeering van eene wetenschap, die door velen nog altijd niet als eene echte wetenschap beschouwd wordt. Vele lezers van dit Tijdschrift stellen genoegzaam belang in de geographie om van tijd tot tijd eens het een en ander er over te willen lezen, anderen maken er eenige meerdere studie van, zonder nu bepaald tijd en gelegenheid te hebben om ook geographen te worden. Naast de degelijke monographieën die onder de meer uitgebreide artikelen voorkomen, zal dus eene eenigszins populaire verhandeling over de opvatting van de studie der geographie in onze dagen, aan velen wellicht niet onwelkom zijn. Dat we daarbij hier en daar met wijsgeerige opvattingen te doen zullen krijgen, ligt niet zoozeer aan mij als wel aan sommigen der schrijvers, wier denkbeelden ik hier kort weergeef. Zooals men in het vervolg zal zien, heb ik juist getracht niet in abstracte philosophische bespiegelingen 1) te vervallen, en heb ik evenzeer zooveel mogelijk vermeden schema's te maken van eene op zulke beschouwingen gegronde verdeeling of groepeering der onderdeelen en hulpwetenschappen der geographie. Slechts éénmaal ben ik daartoe gekomen, nl. aan het eind van mijn opstel, en hier werd ik er door de omstandigheden toe genoopt.

Over het geheel kan men zeggen dat er nog zeer veel verschil van

---

1) Deze kan men vinden in Ratzel's Anthropo-Geographie, welk werk zeer veel schoons bevat.

meening bestaat over de vraag, welke omvang aan de geographie in wetenschappelijken zin moet worden toegekend, m. a. w. met welke studiën men zich meer bepaald moet bezighouden om den naam van geograaf te verdienen? Het spreekt van zelf dat men eene wetenschap niet te eng begrensd mag opvatten, en dat het bij elke wetenschap moeielijk, ja soms onmogelijk is overal scherpe grenzen te trekken. Alle lossen zich ten slotte op in de algemeene wetenschap, die wij hebben moeten verdeelen om haar meester te blijven, want de in 't oneindige aangegroeide stof, laat zich niet meer door één persoon beheerschen. Ditzelfde verschijnsel nu heeft zich in deze eeuw ook reeds voorgedaan ten opzichte van een der onderdeelen der algemeene wetenschap, nl. de geographie. Velen kennen haar nog zulk eene veelheid van stof toe, dat ook deze niet meer door één persoon zelfstandig kan worden verwerkt. Dit zal het best blijken uit de hier volgende aanhalingen uit de geschriften van eenige geleerden, die dit onderwerp tot een punt van opzettelijk onderzoek hebben gemaakt. Ik kies daartoe uit:

Dr. F. Frh. v. Richthofen. Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie. Akademische Antrittsrede gehalten in der Aula der Universität. Leipzig am 17 April 1883. (Leipzig von Veit & Co.)

P. R. Bos. De plaats der aardrijkskunde in het systeem der wetenschappen. (Groningen, Wolters).

Dr. S. Ruge. Das Verhältniss der Erdkunde zu den verwandten Wisschenschaften. (Dresden, 1874.)

Natuurlijk zouden er nog vele andere werken te noemen zijn en voor hen die er belang in stellen, voeg ik aan het eind van dit opstel de opgave van eenige der belangrijkste nieuwere werken over dit onderwerp, zonder te beweren dat deze opgave ook maar eenigszins volledig zou zijn. Dit opstel is volstrekt niet wat de Duitschers eene „erschöpfende Arbeit" zouden noemen; daartoe zou trouwens heel wat meer ruimte noodig zijn, dan waarover ik hier beschikken kan.

Nemen we vooreerst de „Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie door F. v. Richthofen; hier komt de schrijver van het groote werk over China, aan het eind zijner beschouwingen tot de volgende slotsommen:

„Als eerste opgave der wetenschappelijke geographie hebben wij ge-„vonden: het onderzoek der vaste aardoppervlakte, benevens dat der hy-„drospheer en der atmospheer, en wel: de gedaante, de stoffelijke samen-„stelling, de voortdurende verandering en het ontstaan, alles beschouwd „van uit het standpunt der wisselwerkingen van de drie natuurrijken on-„derling en met betrekking tot de aardoppervlakte.

„De tweede opgave is het onderzoek der planten- en dierenwereld en „van hunne betrekking tot de aardoppervlakte, volgens dezelfde beginse- „len als zooeven zijn omschreven.

„De derde heeft tot onderwerp den mensch en enkele „momenten" „zijner stoffelijke en geestelijke beschaving, uit hetzelfde oogpunt en naar „dezelfde vier grondbeginselen.

„Twee methodes leiden tot het doel:

„Van de concreet-beschrijvende methode bedient zich de beschrijvende „geographie, die in haar zuiversten vorm, de chorographie, den voorraad „der feiten opteekent, volgens een hoofdbeginsel van indeeling, in de door „de zes natuurrijken gegevene onderafdeelingen. (den Thatsachenschatz „nach einem obersten räumlichen Eintheilungsprincip in den durch die „sechs Naturreiche gegebenen Unterabtheilungen registrirt.)

„De tweede methode, de analytische, is kenmerkend voor de alge- „meene of analytische geographie. Deze vat de in de beschrijvende geo- „graphie uit elk der zes natuurrijken gegevene voorwerpen en verschijn- „selen in categorieën samen en beschouwt ze, onafhankelijk van de „„Erdräumen", naar de vier bovengenoemde grondbeginselen, daarbij „voortdurend het oog gericht houdende op het leidende gezichtspunt der „causale wisselwerking ten opzichte der aardoppervlakte.

„Uit de verbinding van beide ontstaat de chorologische wijze van be- „schouwing. Het wezen hiervan bestaat daarin, dat zij alle factoren, die „een gedeelte onzer planeet uitmaken, of wel een deel dier factoren, in „hun oorzakelijk verband beschouwt. Door de analytische methode van „het *onderzoek* wordt zij met de algemeene, door de van de synthese „uitgaande, methode der *beschrijving*, met de beschrijvende geographie „verbonden. Met toepassing op een bijzonder bepaald geval kan zij òf cho- „rologie van een deel der aardoppervlakte zijn, òf al die verschillende „deelen beschouwen uit het oogpunt eener groep van causaal-verbindin- „gen, bijv. van de factoren, die het klimaat vormen, of van die welke „betrekking hebben op klimaat en plantenrijk, of wel van den invloed „der gebergten op de menschen. „Durch die Einführung einer allge- „meinen chorologischen Betrachtungsweise wird die Chorographie philo- „sopisch durchgeistigt.

„Het kan vermetel schijnen — aldus vervolgt de heer v. Richthofen — „aan eene wetenschap *zulk eene veelheid van stof en zulke veelomvat- „tende en veelzijdige* opgaven te willen toekennen, als tengevolge „van onze beschouwingen aan de geographie zouden ten deel vallen.

„Ook zoude men er op kunnen wijzen, dat het „te veel" reeds

„blijkt uit *eene splitsing der wetenschap*, want evenals zich uit de vroe-„gere mineralogie, de krystallophysiek, de petrographie, de palaeontolo-„gie, de stratigraphie en de algemeene geologie ontwikkeld hebben, zoo „hebben ook reeds de meteorologie, de oceanographie, de plant- en dier-„geopraphie, de volkenkunde en de statenkunde, *een min of meer zelf-„standige plaats* „innerhalb des Rahmens der Geographie" verkregen.

„Maar deze veelheid wordt tot eenheid, door de eenheid van het lei-„dende beginsel, nl. dat der causale wisselwerking in betrekking tot de „aardoppervlakte. Hierdoor zijn de middenschakels even nauw met elkan-„der verbonden als de eindschakels; en daar juist deze nl. *de aardop-„pervlakte en de mensch, van af de vroegste tijden tot op heden steeds „als de meest integreerende gedeelten der geographie beschouwd zijn ge-„worden*, zoo is het niet mogelijk, een der talrijke schakels te laten val-„len, zonder afbreuk te doen aan den samenhang van het geheel.

„Wij behoeven ons niet te laten afschrikken door de menigte en de „uitgebreidheid der opgaven. Het veld is groot. *Maar de arbeid is onder „velen verdeeld. Niemand kan tegenwoordig zelfstandig onderzoeker zijn „op elk gebied der geographie.* Maar wie zich ernstig daarop toelegt, kan „zich genoegzaam op de hoogte stellen om de vorderingen in alle takken „te volgen; en hij, aan wien het geluk te beurt valt, *door bescheidene „beperking een onderdeel der wetenschap eene schrede verder te brengen*, „moet er toch steeds naar streven, de betrekking van het deel tot het „geheel en den samenhang van dit laatste, nimmer uit het oog te „verliezen.

Tot zoover de Heer v. Richthofen. Het kost me eenige overwinning op me zelf om ook niet de volgende regels (ein Wort über das Studium der Geographie) over te nemen. Tevens verklaar ik hierbij uitdrukkelijk dat ik me geen bevoegdheid wil aanmatigen tot het uitoefenen van kritiek over de denkbeelden van een geleerde, die zooveel uitstekends op geographisch gebied heeft geleverd. Ik bepaal me er toe door onderstreping de aandacht te vestigen op eenige zinsneden, die m. i. veel te denken geven; tevens waag ik het enkele opmerkingen te maken in den vorm van vragen.

Indien men de opvatting omtrent den omvang der aardrijkskundige wetenschap van den Heer von Richthofen als de juiste erkent, zal men dan niet genoodzaakt zijn, de geleerden, die hun bijzondere studie maken van geologie, mineralogie, meteorologie, oceanographie enz. allen *geografen* te noemen? Zij toch hebben het voorrecht van „durch bescheidene Be-„schränkung auf einen Theil vertiefend und fördernd zu wirken." Of doet

ten slotte de naam, waarmede men zulk een geleerde aanduidt, niets ter zake? In dat geval blijft echter de onzekerheid omtrent de vraag, wat toch de eigenlijk geographische wetenschap omvat, bestaan.

Ik verwijs verder naar de beschouwingen omtrent het geschrift van den Heer v. R., voorkomende in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, 2de Serie, D. I, p. 73. Hier wordt door eene meer bevoegde hand dan de mijne is, eveneens gewezen op den grooten omvang welke der geographische wetenschap, volgens v. R. zoude toekomen.

Wenden wij ons thans tot het geschrift van onzen verdienstelijken geograaf den Heer P. R. Bos, „De plaats der aardrijkskunde in het systeem der wetenschappen," waarin de schrijver tot de volgende resultaten komt:

1. „De aardrijkskunde is eene natuurwetenschap en wel een gedeelte „der geologie, dat zich ten doel stelt:

„a. de beschouwing der tegenwoordige aardoppervlakte en van den „dampkring.

„b. de beschouwing van de wisselwerkingen tusschen de aarde (de „dampkring daaronder begrepen) en hare bewoners.

„2. De kennis van de aardoppervlakte (naar grootte, vorm en aard „harer deelen) moet den grondslag leggen voor de kennis van de boven-„bedoelde wisselwerkingen.

„3. De zoogenaamde wiskundige aardrijkskunde heeft in de geogra-„phische wetenschap geen recht van bestaan, daar deze een tak is van „de geologie, die den bouw, maar niet de beweging der hemellichamen „in haar gebied heeft opgenomen.

„4. In de plaats van de gebruikelijke verdeeling der geographie in wis- „natuur- en staatkundige aardrijkskunde, zou ik willen stellen eene in:

„a. physiographische geographie, die de grootte, den vorm en de gesteld-„heid van de deelen der aardoppervlakte beschouwt en sommige resultaten „der geologie assimileert.

„b. biologische geographie, die de wisselwerking tusschen de aarde en „hare bewoners beschouwt.

„5. Dat men de aardrijkskunde heeft beschouwd als eene historische „wetenschap, is daaraan toe te schrijven, dat men de physiographische „geographie heeft veronachtzaamd ter wille van een onderdeel der „biologische geographie, en wel dat deel, hetwelk de wisselwerking tus-„schen aarde en mensch als voorwerp van beschouwing heeft. Doordien „echter de physiographische geographie werd veronachtzaamd, geraakte „men op een dwaalweg en werd een deel van de historie ten onrechte „binnen het kader van beschouwing opgenomen.

„6. Bij de steeds voortgaande splitsing der wetenschappen, waarbij „iedere tak van den boom der wetenschap zich sneller kan ontwikkelen, „maar waarbij aan de anderen kant de mannen der wetenschap gevaar „loopen eenzijdig te worden, en de verschillende deelen van het groote „geheel van elkander zouden kunnen vervreemden, neemt de aardrijks-„kunde eene zeer gelukkige plaats in. Ofschoon natuurwetenschap, „beschouwt de geographie o. a. de wisselwerking tusschen de aarde „en den mensch, en daar de leer van die wisselwerking wel het belang-„rijkste deel van de biologische geographie mag worden genoemd, treedt „zij ook op het gebied der geestelijke wetenschappen. In zooverre is de „geographie dus een verbindend lid tusschen de natuurwetenschappen en „de humaniora."

De schrijver laat, zooals men zal opmerken, hier en daar eenige onbepaaldheid; terwijl hij zoowel in punt 1 als in punt 4, de beschouwing der aardoppervlakte, naar grootte, vorm en gesteldheid harer deelen, op den voorgrond stelt, neemt hij sub 1 den dampkring er bij op, en sub 4 sommige resultaten der geologie, waarvan de aardrijkskunde, volgens hem, een gedeelte is. De biologische geographie beschouwt de wisselwerking tusschen de aarde en hare bewoners (4b), zegt de schrijver, en uit de beschouwingen, welke aan zijne hier medegedeelde resultaten voorafgaan, blijkt dat hij tot de biologische geographie, de plant- en dierenwereld, alsmede een groot gedeelte van de ethnologie rekent. Ten opzichte van de verspreiding, de toe- en afneming van planten en dieren, zegt hij uitdrukkelijk dat de biologie en de geographie enkele hoofdstukken betrekking hebbende op deze onderwerpen gemeenschappelijk hebben, of liever, die hoofdstukken ieder op hare wijze behandelen.

De Heer Bos wil dus tot de wetenschap der geographie rekenen: de physiographie, de kennis der verschijnselen in den dampkring (klimatologie, meteorologie), een deel der biologie en daaronder ook grootendeels de ethnographie, alsmede een minder groot deel der anthropologie; alles uit het oogpunt der wisselwerking tusschen de aarde en hare bewoners. Verder wil hij van de zoogenaamde wiskundige aardrijkskunde in de geographische wetenschap, niets weten; en we mogen dus aannemen dat hij de kartographie evenmin als een deel dier wetenschap beschouwt, want deze berust toch uitsluitend op zuiver wiskundige grondslagen.

Dit zou te verwonderen zijn van den ontwerper van den uitstekenden schoolatlas, die zijn naam draagt. Of beschouwt de Heer Bos misschien de kartographie niet als *deel* der eigenlijke wetenschappelijke studie van den geograaf, maar eer als een *hulpmiddel* daarbij? Dit zoude men kunnen

afleiden uit hetgeen hij op bl. 10 en 11 van zijn beschouwingen zegt: „De geograaf moet *vóór alles over kaarten kunnen* beschikken, die hem vergelijking en verdeeling van het veld van onderzoek mogelijk maken." En iets verder: „Men denke zich bij het zien van eene kaart eens welke „ontzettende menigte waarnemingen, metingen en berekeningen, welk eene „scherpzinnigheid er toe noodig is geweest, eer die kaart kon worden „geleverd." Met alle bescheidenheid wensch ik hierbij toch de opmerking te maken, dat de geograaf, zoo hij de kaarten al niet zelf behoeft te vervaardigen, toch in staat moet zijn zich een oordeel te vormen over de waarde er van en dat hij de bronnen moet kennen die bij de teekening der kaart als grondslag hebben gediend.

Het weergeven der denkbeelden van Dr. S. Ruge is niet zoo gemakkelijk, althans in een kort bestek, dewijl de schrijver niet, zooals de beide vorigen het doen, zijne slotsommen kort samengevat, aan het eind zijner beschouwingen, mededeelt.

Ik zal dus enkele punten aanstippen om te doen zien dat Dr. Ruge voortdurend het oog gericht heeft op de *aarde als woonplaats des menschen*, en dat hij dientengevolge aan de geographie eene eigen plaats aanwijst naast wetenschappen als meteorologie, geologie enz. Ziehier eenige daarop betrekking hebbende uitdrukkingen.

„Beide vakken, nl. de wis- en de sterrekunde, zijn de eerste en belang„rijkste *hulpwetenschappen* der geographie, die de van deze zijde aange„bodene resultaten even vast en zonder voorbehoud aanneemt, als de „geschiedschrijver vertrouwt op documenten waarvan de echtheid is aan„getoond. Zij zal zich niet aanmatigen de berekeningen van den wiskun„dige na te gaan, maar zij zal ook niet met den astronoom tot in de „verste ruimten van het heelal doordringen, maar zich beperken tot daar „waar de kosmische invloeden op onze aarde zich niet meer doen gelden... „Wis- en sterrekunde trekken voor ons het gradennet om den aardbol, en „wijzen de grenzen der klimaten aan; zij leeren ons den afstand en de „grootte der belangrijkste hemellichamen, zon en maan kennen, alsmede „de gedaante der aarde en hare afmetingen....

„Komen wij in het luchtomhulsel der aarde, dan zijn wij in een tweede „gebied van natuuronderzoek, de meteorologie, die haar grondslag heeft in „de proefondervindelijke natuurkunde. Zij leert ons het ontstaan kennen „der verschillende klimaten onder de werking der zonnestralen, zij ver„klaart de vorming van wolken en van regen, zij toont ons de oorzaken „en de uitwerkselen der luchtstroomingen. Hare *innige betrekking* tot „de geographie, doet haar tot geographische meteorologie worden, daar

„waar zij spreekt van land- en zeeklimaat, waar zij bij gebergten de ver-
„schillende hoogten der sneeuwgrens aanwijst en op de warmte- en koude-
„centra der oude en der nieuwe wereld opmerkzaam maakt, of wel in de
„gedaante van isothermen en isotheren hare kronkelende lijnen om den
„aardbol trekt. Steeds nauwer wordt de verbinding der *beide* wetenschappen,
„wanneer wij de invloeden der meteorologische verschijnselen over de ver-
„schillende gedeelten der aarde nagaan; wanneer wij zien hoe zich onder
„den wolkengordel der aarde de groene dicht aaneengesloten woudgordel
„bevindt: het gebied der pelsdieren en der jagervolken; hoe onder de regel-
„matige luchtstrooming der moesons, reeds in de oudste tijden het handels-
„verkeer tusschen Arabië en Indië zich ontwikkelde enz."

Men ziet hier door den schrijver voortdurend een scherp onderscheid in het oog houden tusschen de wetenschap der meteorologie en die der geographie; de eerste maakt bij Ruge volstrekt geen deel uit van de laatste; zij komt er somtijds in zeer nauwe aanraking mede, dit is alles; maar de geograaf heeft dan ook niets te doen dan de resultaten der studiën van den meteoroloog over te nemen; zelfstandig onderzoeker is hij hier alleen in zooverre als het er op aankomt de invloeden van klimaat en weersgesteldheid op de menschelijke samenleving na te gaan. Zoo is het ook met de geologie en met de plant- en diergeographie, gelijk uit de volgende aanhalingen blijkt.

„Richten wij ons nu naar de andere gedeelten van het natuur-onderzoek,
„dan geloof ik te kunnen aantoonen hoe de gezichtspunten der geographie
„zich steeds meer van die der natuurwetenschap verwijderen en hoe de
„doeleinden dier wetenschappen ten slotte geheel verschillend zijn. De
„geologie leert ons den bouw der aardkorst kennen, de geognosie en de
„mineralogie, de afzonderlijke bestanddeelen van den grond; de geogra-
„phie gaat, *onder aanneming der door de genoemde wetenschappen*
„*gevondene wetten en bewezene daadzaken*, meer van de verschijn-
„selen der aardoppervlakte uit: van de vormen en gedaanten die zich
„aan het oog vertoonen. Zij schildert de richting der bergketens, zij
„karakteriseert de verschillende vormen der gebergten, volgt den kron-
„kelenden of rechten loop der dalen, zoekt de inzinkingen en passen
„op die gunstig zijn voor het verkeer der menschen, en verwijlt langer
„bij de door berggruis, door verweringsproducten en rivierbezinksels be-
„dekte berghellingen en dalbodems, die op de gekleurde kaarten van
„den geognost *wit* zijn gelaten, daar zij de voorwerpen van zijn onder-
„zoek voor hem verbergen, terwijl zij juist aan den geograaf de vrucht-
„bare landschappen aanwijzen, waar de vroegste menschelijke nederzet-

„tingen zich ontwikkeld hebben, en waar ook de oudste middelpunten „van beschaving waren.

„Uitgestrekte hoogvlakten, veelvuldig ontwikkelde en afwisselende terras-„landen, die in onafzienbare laagvlakten overgaan, trekken den blik van „den geograaf meer tot zich dan de naakte kanten van een ruw hoog-„gebergte, uit welks onveranderlijke vormen de geoloog, als uit eene „heilige oorkonde van den grijzen voortijd, de geschiedenis van de vor-„ming der aardkorst ontcijfert.... Wel mag een zeldzame steen, eene „volkomen kristalvorming den mineraloog in verrukking brengen; wij hebben „meer belangstelling voor het in massa voorkomen van sommige mine-„ralen, zooals goud, ijzer, steenkool en zout, die de hefboomen tot ont-„wikkeling der cultuur van vele geslachten van menschen geweest zijn „en die het volkerenverkeer hebben doen toenemen....

„Bij de plantenwereld treden dergelijke punten van beschouwing op den „voorgrond als bij den laatstgenoemden tak der natuurwetenschap. Niet „de physiologie en de indeeling der gewassen, noch hare schoonheid of „haar zeldzaam voorkomen, noch de tijd van bloei en rijpheid en derge-„lijke vragen die den plantenkundige bezighouden, kunnen dit evenzeer „den geograaf doen; bij hem komen veeleer hunne beteekenis in de groote „huishouding der natuur en in het leven der menschen in aanmerking...."

Ik wil nog enkele regels overnemen, die betrekking hebben op de verhouding van de geographie tot de geschiedenis.

Na er op gewezen te hebben hoezeer de loop der geschiedkundige gebeurtenissen dikwijls bepaald is geworden door de aanwezigheid van sommige producten in bepaalde landstreken (het goud in Mexico, de specerijen in Indië, de pelsdieren in Siberië), gaat de schrijver aldus voort:

„Maar in hoeverre mogen geschiedkundige bijzonderheden te pas ge-„bracht worden bij geographische onderzoekingen? Gebeurtenissen, die „zonder inwendige noodzakelijkheid, als toevallig, hier of daar hebben „plaats gegrepen, laat de geograaf buiten beschouwing; maar daar waar „de natuurvormen en de toestanden zelve ze, als het ware deden ontstaan, „vereischen zij eene verklaring. Van passen, die gemakkelijke overgangen „voor het volkerenverkeer in uitgestrekte berglanden vormen 1), van *rivier-*

1) In Ratzel's Anthropo-Geographie vindt men p. 474 de volgende opmerking hieromtrent. Na G. Weber's verhaal der beleening van Hendrik van Beieren met de mark Verona en Friaul door Otto I te hebben aangehaald, zegt Ratzel:

„Hebben wij hier iets meer dan een stuk familiegeschiedenis? Indien men voor de „namen der landen die van boerenlanderijen in de plaats stelt, is het geheele verhaal „niets minder belangwekkend; met dit onderscheid alleen dat het ons dan in een

„*overgangen*, die vroegtijdig ten behoeve van het verkeer ontdekt zijn ge„worden, kan men de geschiedenis uit de plaatselijke toestanden afleiden. „Of zoude men in geographsche beschrijvingen, beschouwingen over den „sedert duizende jaren gevoerden strijd om het bezit van den volkenver„bindenden weg, dien de Rijn vormt, moeten overslaan?

„Is het niet de plicht der *geographie* om aan te toonen waarom op „de grens van Germanen en Romanen op Belgischen bodem, de talrijke „slagvelden alle tusschen Maas en Schelde liggen?....

en eindelijk:

„Mijn hoofddoel is geweest: de verhouding van de geographie tot de „natuurwetenschappen en de geschiedenis uiteen te zetten, wetenschappen „waarvan men meende dat zij zóó afhankelijk was, dat men het niet „waagde haar eene eigene zelfstandige rol toe te kennen. Al deze weten„schappen zijn niet slechts noodig voor de geographie, maar ze zijn voor „haar onontbeerlijk, evenals zij ook omgekeerd leering kunnen putten „uit de geographie.

Na aldus te hebben nagegaan welke meening omtrent den omvang der geographie als wetenschap is uitgesproken, door de bovenaangehaalde schrijvers, die allen hunne eigenaardige verdiensten hebben door hunne werken op verschillend geographisch gebied (Richthofen hoofdzakelijk als geoloog, Bos door zijne schoolboeken en atlassen, Ruge meer als historicus), wensch ik er op te wijzen dat een der beste werken over de physische geographie geschreven is door drie, zegge drie, specialiteiten: Hann (meteorologie), Hochstetter (geologie), Pokorny (plant- en diergeographie); meer nog: dat de „Bibliothek geographischer Handbücher", wanneer zij volgens den prospectus voltooid zal zijn, beschouwd zal kun-

---

„andere omgeving verplaatst, die wij niet gewoon zijn met even groote belangstelling „te beschouwen. Waarom wil Otto Friaul en Verona voor het Rijk behouden? Had „er dan niet, al ware het alleen uit een aesthetisch oogpunt geweest, een motief moe„ten zijn aangegeven of aangeduid, opdat de eenvormigheid van het uitsluitend over „personen loopende verhaal afgebroken ware geworden? Maar dit geschiedverhaal is „zoo geheel eene kleurlooze kroniek, dat die daad niet eens wordt gekenmerkt als „een belangrijk feit dat rijk aan gevolgen geweest is. Toch verheft de dieper gelegen „oorzaak er van, die daad uit de spheer van de willekeurigheid eener kleine familie„geschiedenis, tot die der oorzakelijkheid, zoo niet der noodwendigheid. Friaul en „Verona het overgangs- en doorgangsland tusschen Duitschland en Italië, dat den „oudsten en besten pas der Oost-Alpen beheerscht, dat den weg naar de Adriatische „zee opent, dat altijd het zwakke punt van Italië geweest is, eens en voor altijd in „de macht van Duitschland zijnde, kon het overige Italië zich evenmin daaraan „ontworstelen."

nen worden als een groot werk over dat onderwerp, waarvan *elk der onderdeelen* bewerkt zal zijn door een specialiteit, die zich jaren lang uitsluitend met de bestudeering van dat eene onderdeel heeft beziggehouden, en die dan na de voltooiing van zijn arbeid nog moet erkennen, dat het doel van zijn streven hoofdzakelijk geweest is: het wijzen op: „*die Lücken in unserer Kenntniss* (*der Gletscher*). (Albert Heim, in de voorrede van zijn Handbuch der Gletscherkunde, een werk van 560 bladzijden.)

Welke *geograaf* zal, na eenige handboeken over geologie bestudeerd te hebben, het laatste woord over aardbevingen willen hebben, wanneer hij gelezen heeft wat de Rossi heeft mede te deelen over zijne jarenlange microseismische waarnemingen in Italië? (Wetenschappelijke voordrachten gehouden te Amsterdam in 1883, ter gelegenheid der Koloniale Tentoonstelling: Michel Etienne de Rossi, Nouvelles études sur les tremblements de terre et les autres phénomènes géodynamiques). Wie onder de eigenlijke aardrijkskundigen zal nog willen meespreken over de afscheiding der continenten Azië en Nieuw-Holland, in onzen Indischen Archipel, na de lezing van hetgeen de *geoloog* Prof. K. Martin, heeft te zeggen over de door Wallace voorgestelde verdeeling? (Als boven: K. Martin, wissenschaftliche Aufgaben, welche der geologischen Erforschung des Indischen Archipels gestellt sind). Laat ons, geografen, oprecht zijn en erkennen dat we ons in geologische kwesties geen beslissende stem mogen aanmatigen. We moeten ons op de hoogte houden van hetgeen door de deskundigen erover in het midden wordt gebracht; meer mogen en kunnen we, wetenschappelijk gesproken, niet doen.

In het uitgebreide werk van Hann over klimatologie, zegt de schrijver reeds in de eerste regels van het „Vorwort". „Doch hatte ich nie ernst- „lich die Absicht, mich an eine so umfassende und schwierige „Arbeit zu wagen (nl. eine zusammenfassende Darstellung der klimati- „schen Verhältnisse der ganzen Erde), zu welcher mir ausgebrei- „tere Kenntnisse und eine freiere Musse erforderlich schienen, als „mir zu Gebote stehen" 1).

Het voortreffelijke „Geographisches Jahrbuch" van dr. E. Behm, (thans uitgegeven door dr. Hermann Wagner) wordt of werd bijgewerkt door de volgende geleerden (ik heb den jaargang 1883 voor me): Dr. K. Zöppritz (Geophysik), Dr. Th. v. Oppolzer (Fortschritte und Arbeiten der Europäischen Gradmessung), A. Auwers (Länge und Breite von 150 Stern-

1) De onderstrepingen zijn van mij.

T.

warten), Dr. K. von Fritsch (Neuere Erfahrungen über den geognostischen Aufbau der Erdoberfläche), Dr. G. v. Boguslawski (Tiefsee-Forschungen), Prof. Dr. J. Hann (geographische Meteorologie), Prof. Dr. Oscar Drude (Geographie der Pflanzen), Prof. Dr. L. K. Schmarda (geographische Verbreitung der Tiere), Prof. Dr. G. Gerland (ethnologische Forschung). We tellen hier alzoo niet minder dan negen medewerkers aan een tijdschrift dat een *geographisch* tijdschrift heet, en dat dan ook bij de studiën van den wetenschappelijken geograaf onmisbaar is.

Indien ik het thans waag ook mijne denkbeelden te stellen naast die der zooeven genoemde schrijvers, geschiedt dit niet uit zucht tot betweterij, tegenover mannen die op geographisch gebied zulk een uitstekenden naam hebben. Niets kan verder van mij zijn, dan de gedachte, dat ik aan de beoefening der geograpie hare vaste baan zou willen voorschrijven. Dit kan dunkt mij op geenerlei wijze beter geschieden dan door feiten, maar niet door beschouwingen. Het werk over geographie van Dr. Wagner heeft in mijn oog meer waarde — ook daarom dewijl men zijn inzichten er feitelijk door leert kennen — dan zijne beschouwingen over de methodiek, hoe verdienstelijk ze ook zijn mogen en van hoeveel geleerdheid ze ook de blijken mogen dragen.

Hier voorzeker geldt de waarheid van het spreekwoord: „leeringen wekken, voorbeelden trekken," in hare volle kracht.

In weerwil hiervan kan ik toch, nu ik gewezen heb op de verschillende opvattingen, die er nog steeds omtrent den omvang der geographische studiën bestaan, niet nalaten op enkele punten te wijzen, die naar het mij voorkomt meer in het bijzonder dien naam verdienen. Meer gelieve men in het nu volgende niet te zoeken.

De studiën van den eigenlijken geograaf hebben dan vooreerst betrekking op den vorm der landen en werelddeelen, d. w. z. op hunne ligging, grenzen, grootte en kustontwikkeling (horizontale vorm) en op de hoogte der verschillende punten ten opzichte van den zeespiegel (verticale vorm). Hierbij is het in de eerste plaats noodig dat men het bestaande materiaal verzamele en vergelijke: dit is een echt wetenschappelijke en kritische arbeid, die overeenkomt met hetgeen de geschiedvorscher doet wanneer hij handschriften of andere geschiedkundige bronnen bestudeert, of met het werk van den taalgeleerde, die tekstkritiek uitoefent.

De geograaf kent de verschillende projectiewijzen, die als grondslag voor het in kaart brengen der landen dienen, en beoordeelt, welke daarvan in elk bijzonder geval, het best is aan te wenden; de wiskundige heeft ze hem leeren kennen, evenals de scheikundige aan den geoloog

de samenstelling der gesteenten mededeelt. De geograaf heeft verder de hulp van den astronoom noodig om de geographische lengte en breedte der plaatsen volkomen nauwkeurig te leeren kennen; hij belast zich met het gebruikmaken van deze kennis tot het geven van eene getrouwe afbeelding der aardoppervlakte, waarvoor hij echter nog meerdere gegevens noodig heeft. De natuurkundige doet, met behulp van den barometer, waarnemingen betrekkelijk de hoogteligging der plaatsen, de ingenieur doet de noodige waterpassingen met hetzelfde doel, de wiskundige voert de triangulatiën uit, welke in verband met de lengte en breedte, den grondslag der kaart uitmaken. Zij allen werken mede tot het bijeenbrengen der bouwstoffen, welke den geograaf zullen dienen om zijne doeleinden te bereiken. Zoo doorzoekt de archaeoloog de oude gedenkteekenen van menschelijke kunst en beschaving, en levert daardoor evenzeer de bouwstoffen aan den vergelijkenden geschiedvorscher, als de taalkenner dit doet die de talen en dialecten eener volkerenfamilie bestudeert om daaruit tot de onderlinge verwantschap dier volken te kunnen besluiten.

De beoefenaar eener bepaalde wetenschap gaat zijn eigen weg, maar de resultaten, die hij verkrijgt worden gemeengoed en ieder ander geeerde neemt daarvan wat hij voor zich noodig heeft.

De groote moeielijkheid bij het volkomen nauwkeurig in kaart brengen eener landstreek is het bijeenbrengen der bouwstoffen; deze toch zijn overal verspreid en wanneer men er dan eindelijk eene genoegzame hoeveelheid van heeft verzameld, blijkt het gewoonlijk dat de overeenstemming tusschen de verschillende gegevens zeer veel te wenschen overlaat. Om zich hiervan te overtuigen, bedenke men dat astronomische plaatsbepalingen alsmede hoogte-metingen, hetzij met behulp van den barometer, hetzij door trigonometrische berekening, niet altijd gedaan worden onder de meest gunstige omstandigheden. Integendeel, ontdekkingsreizigers hebben dikwijls noch de noodige bekwaamheid en geoefendheid in het gebruik der instrumenten, noch de geschikte gelegenheid om rustig hunne. waarnemingen te doen. Dit is dan ook de oorzaak dat de opgaven van twee of meer reizigers, die eene zelfde streek bezocht hebben, in den regel niet overeenstemnen. Om een denkbeeld te krijgen van de moeielijkheden die bij de samenstelling eener eenvoudige schetskaart, uit de door de reizigers verstrekte gegevens en terreinschetsen, overwonnen moeten worden, kan men niet beter doen dan in Petermann's Mittheilingen de „Bemerkungen zur Karte" te lezen, welke gewoonlijk bij eene nieuw gepubliceerde kaart worden gevoegd; of wel Prof. Zöppritz's opmerkingen naar aanleiding van gedane hoogte-metingen (o. a. over

Stanley's thermobarometrische Beobachtungen auf seinem Zuge durch Afrika. P. M. 1882, p. 94).

Ook onze Indische hydographie ondervindt die moeielijkheden in ruime mate bij het in kaart brengen van de kustlijnen der verschillende eilanden; en iedereen is overtuigd dat een werkelijk wetenschappelijke opneming van het eiland Sumatra onmogelijk is zonder voorafgaande triangulatie; dit geldt trouwens evenzeer van de overige eilanden. De beheersching der kartographische litteratuur, ook met het oog op de geschiedenis der kartographie, is voor den geograaf een even moeielijk en omvangrijk werk als voor ieder ander wetenschappelijk onderzoeker de bestudeering van de bronnen zijner wetenschap is.

Mocht men vinden dat alles wat betrekking heeft op de *vervaardiging* der kaarten, meer bijzonder het werk van den eigenlijken *kartograaf* is, dan zal men toch moeten toegeven dat de kennis der bestaande kaarten, en van de bronnen die bij hare samenstelling gediend hebben, alsmede de kritische vergelijking dier kaarten, wel degelijk tot het gebied van den geograaf behooren, die niet volstaan kan met eenvoudig genoegen te nemen met de eerste de beste kaart van eenig land als grondslag voor zijne studiën, maar een oordeel moet kunnen vellen over hare waarde als zoodanig.

Maar met de bestudeering van alles wat betrekking heeft op de gedaante der landen, en op de afbeelding dier gedaante door middel van eene kaart of globe, is de arbeid van den geograaf niet afgeloopen. Indien hij er in geslaagd is eene getrouwe afbeelding der aardoppervlakte te verkrijgen, dringt zich als van zelf de vraag bij hem op: welken invloed heeft de gedaante dier oppervlakte gehad op de menschen die er op wonen? Ik bedoel hiermede nu nog niet dat de lotgevallen der menschheid uitsluitend bepaald zijn geworden door de gedaante der werelddeelen, en door de verdere physische toestanden als klimaat, bodemgesteldheid enz. Hoe schoon dit gronddenkbeeld van Ritter ook zijn moge, en met hoeveel bekwaamheid Peschel ook proeven geleverd moge hebben van eene toepassing daarvan, door de beschouwingen, in zijne Völkerkunde neergelegd, naar mijne meening is thans voor ons de tijd nog niet gekomen om reeds naar zulke verhevene doeleinden te streven.

Misschien ware het wenschelijk van beneden af te beginnen, en met het onderzoek der eenvoudigste betrekkingen een aanvang te maken. 1)

---

1) Zie hieromtrent de opmerkingen bij de kustbeschrijving van Griekenland in het hierna te noemen werk van Neumann en Partsch, over de „Physikalische Geographie von Griechenland" p. 134 vlg.

Indien we daarbij met de noodige voorzichtigheid te werk gaan, hebben we een vasten grondslag en dat is een eerste vereischte.

Het is misschien nog betwistbaar dat Azië de aangewezen bakermat moest zijn voor de ontwikkeling der hoogere beschaving die wij er aan ontleend hebben, maar het is buiten twijfel dat het verkeer tusschen twee volken, aan weerszijden van een hoog gebergte wonende, op den duur zal plaats hebben langs de diepe dwarsdalen en niet over den hoogen kam. Wanneer twee bevaarbare rivieren zich vereenigen, is het waarschijnlijk dat zich aan het vereenigingspunt een middelpunt van bevolking m. a. w. eene stad zal vormen, en omgekeerd wanneer men op zulk een punt eene stad aantreft, behoeft men naar de oorzaak van haar ontstaan niet lang te zoeken. En zelfs bij deze eenvoudige beschouwingen moet men voorzichtig zijn met het maken zijner gevolgtrekkingen: indien men bij de bespreking van de volksverhuizingen in het Griekenland der oudheid, de vraag stelde: welken weg de stammen, die ten slotte in den Peloponnesus terecht kwamen, waarschijnlijk genomen zullen hebben? dan zou het antwoord voor de hand liggen, dat zij over den isthmus zijn getrokken. Toch schijnt het vast te staan, dat althans sommige er van niet dien weg hebben genomen, maar dat zij over de Korinthische Golf zijn gegaan. Ik kan me niet herinneren waar ik deze opmerking, die me zeer juist voorkomt, gelezen heb.

Zoo moeten er dikwijls bijzondere redenen bestaan hebben, geheel gelegen buiten de plaatselijke gesteldheid of ligging eener stad, die aanleiding hebben gegeven tot hare ontwikkeling. De geschiedvorscher moet dan den geograaf te hulp komen, om hem te behoeden voor het gevaar van valsche gevolgtrekkingen te maken, m. a. w. evenmin als in de geologie of de klimatologie mag de geograaf een vreemdeling zijn in de geschiedenis.

Wij hebben dus als tweede onderdeel der zuiver geographische studiën: de bestudeering van de kustgesteldheid (aard der kusten, nl. of zij steil of vlak zijn, of zij een belangrijke ontwikkeling hebben) en van het bodemrelief, met betrekking tot den mensch. Hierbij komen in aanmerking bij gebergten: top-, kam- en pashoogten, hellingen, richting, lengte- en dwarsdalen, begrenzing door hoog- of laagvlakten, enz.; bij deze laatstgenoemde, hare hoogte ten opzichte van den zeespiegel, hare ligging in het werelddeel waartoe ze behooren, hare natuurlijke begrenzing door randgebergten, of hare onderlinge overgangen door terraslanden. Dat al deze zaken op den toestand der bewoners den grootsten invloed hebben, springt te zeer in het oog dan dat ik er lang bij zoude moeten stilstaan 1).

1) Zie ook de Inleiding bij Neumann en Partsch.

Ik vermeen niet beter te kunnen doen om mijne meening duidelijk te maken, dan eenige werken op te noemen waarin, naar mijne opvatting, een zuiver geographisch standpunt, in den zin, waarin ik het nu laatstelijk bedoelde, wordt ingenomen. Vooraf zij nog opgemerkt dat in onmiddellijk verband met het bodemrelief, de beschrijving der rivieren dient gebracht te worden. Hierbij heeft men te letten op haar ontstaan uit verschillende bronnen, haar richting, de lengte van den loop, het verval, den waterafvoer en, in rechtstreeksch verband hiermede, de bevaarbaarheid, waarbij tevens de watervallen en stroomversnellingen in aanmerking komen. Verder is het van gewicht na te gaan of de rivier belangrijke krommingen maakt, of zij groote zijrivieren opneemt, of zij een delta vormt, en welke in dat geval de bevaarbare armen zijn; of zij in eene golf uitloopt, tot hoever eb en vloed zich doen gevoelen, of de oever steil en de bedding diep ingesneden is, eindelijk of de rivier in eene binnenzee of in den Oceaan uitloopt enz., in één woord, men heeft zich de vraag voor te leggen: in hoeverre de rivieren belangrijk zijn als verkeerwegen, en welken invloed zij in dit opzicht gehad hebben op de ontwikkeling van steden en in het algemeen op den toestand der volken, die langs hare oevers wonen. Dit laatste punt is vooral van gewicht voor ons Nederlanders, die voor een deel in een delta-land wonende, voortdurend den invloed van den toestand van het water op dien der bewoners van het land van nabij kunnen nagaan. Daarbij kom ik als van zelf op den zeer eigenaardigen toestand van Hollands lagen bodem, in vergelijking met dien van andere hooger liggende landen. In de laatstgenoemde toch stroomt het water, de helling van den bodem volgende, geleidelijk naar zee; in ons laag polderland, daarentegen, moet het meestal door kunstmiddelen worden verwijderd. De bestudeering van deze eigenaardige toestanden moge, wat het eigenlijk technische gedeelte aangaat, het werk zijn van den waterstaats-ingenieur, het is toch niet te weerspreken dat ook de geograaf, zij het dan ook van een ander standpunt, die toestanden moet nagaan en leeren kennen. Polders, indijkingen en droogmakerijen zijn dus wat betreft hun ontstaan, hun hoogte-ligging, hun waterafvoer evenzeer onderwerpen van aardrijkskundige studie als gebergten of hooglanden; ook zij oefenen invloed uit op de volken die er wonen. Uit dit oogpunt beschouwd, acht ik het een groote vooruitgang voor de kennis der geographie van ons land, dat er in de laatste jaren een werk verschenen is, waarin alles wat op genoemde onderwerpen betrekking heeft, beschreven wordt, niet uit het oogpunt van den waterstaats-ingenieur, maar uit dat van den geograaf. Ik bedoel, zooals men licht

bevroeden zal, A. A. Beekman's Nederland als polderland, waarin de schrijver zich bepaald heeft tot beschrijving, zonder zich te begeven in aardrijkskundige beschouwingen.

Het werk, waarin de beschrijving der kusten en van de gedaante des bodems, alsmede van de rivieren, het best in onmiddellijk verband wordt gebracht met de bevolking, is ongetwijfeld het voortreffelijke „Lehrbuch der Geographie", van H. Guthe, bewerkt door H. Wagner.

Hier vinden wij bij de beschrijving der landen of werelddeelen telkens een uitgebreid hoofdstuk „Küstenbildung und Inseln," en een nog uitgebreider: „Bodenbildung und Bewässerung"; in vergelijking waarmede de hoofdstukken over het klimaat, en over de planten- en dierenwereld, beknopt zijn te noemen. In de eerstbedoelde beide hoofdstukken heeft men wat ik zou willen noemen, de kern der geographische wetenschap. De schrijver behandelt met de nauwkeurigheid van den natuur-historicus, de gedaante der kusten en van den bodem, en tevens wijst hij daarbij voortdurend op den invloed, welken die gedaante op de ontwikkeling van haven- en handelsteden en van vestingen gehad heeft; op de beteekenis van de rivieren en van hare dalen voor de ontwikkeling van het volkerenverkeer; op den invloed, dien de eigenaardige bodemvorm van elk land of werelddeel noodzakelijk op de verbreiding en de dichtheid der bevolking moest uitoefenen. Kortom, in dit werk heeft de wetenschappelijke beoefenaar der aardrijkskunde een leiddraad voor zijne studiën, die hem den grondslag aangeeft waarop hij kan voortbouwen. *Geen andere wetenschap beweegt zich op dit terrein van onderzoek.*

Tevens levert het bedoelde leerboek in zijn nieuwen vorm (5de druk), door de bewerking van H. Wagner, het niet te versmaden voordeel op van eene stelselmatige opgave van bronnen, ook op kartographisch gebied te geven, alsmede eene beknopte ontdekkingsgeschiedenis bij elk werelddeel. Ook door de op deze onderwerpen betrekking hebbende hoofdstukken, is het een wegwijzer en voorganger voor den beoefenaar der geographie, die er door wordt opgewekt tot het studeeren in de goede richting, welke hem leidt tot eigen onderzoek. In het hoofdstuk „Mathematische Geographie" worden drie-en-dertig bladzijden gewijd aan de beschrijving van de gedaante en grootte der aarde, hare aswenteling, de bepaling van geographische lengte en breedte, de graadmetingen en de kaartenprojectiën (elf, zegge elf bladzijden), terwijl slechts zeventien bladzijden beschikbaar worden gesteld voor de bespreking van de aarde als hemellichaam.

De physische geographie wordt beknopt behandeld nl. in negentien bladzijden, met inbegrip van planten-, dieren- en menschenwereld. Het is dus,

als men deze cijfers in aanmerking neemt, niet twijfelachtig, wat in het oog van Dr. H. Wagner, het belangrijkste gedeelte is der mathematische en physische geographie.

Een ander werk, waarin in mijn oog een zuiver geographisch standpunt wordt ingenomen, is de bekende arbeid van J. G. Kohl: „Die geographische Lage der Hauptstädte Europa's. 1) In de laatste jaren is trouwens het aantal grootere kleinere of werken van dien aard belangrijk toegenomen, zoodat er reeds een vrij groot aantal geographische monographieën bestaat.

Als verdere voorbeelden van geographische studiën, noem ik: Josef Chavanne's Afrika im Lichte unserer Tage, Bodengestalt und geologischer Bau, mit einer hypsometrischen Karte von Afrika, (Hartleben's Verlag 1881) en: Afrika's Ströme und Flüsse, Ein Beitrag zur Hydrographie des dunklen Erdtheils, met einer hydrographischen Uebersichtskarte Afrikas. (Hartleben 1883).

Nieuw-Guinea, in 't bijzonder Onin en Kowiai, door W. F. Versteeg, (met een kaart), Tijdschr. A. G. 1885, Afd. Meer Uitgebr. Artikelen.

Het Pane- en Bila-stroomgebied op het eiland Sumatra, door J. B. Neumann (met een kaart). Als boven. 2)

Zur Entwickelungsgeschichte der Küsten, von Theobald Fischer. Peterm. Mitt. 1885.

Einige Aufgaben der Verkehrsgeographie und Staatenkunde von F. G. Hahn. Zeitschrift f. Wiss. Geogr. 1885.

Het spreekt van zelf dat dit slechts enkele voorbeelden zijn om mijn meening toe te lichten. De belangrijkste publicaties van den laatsten tijd kan men o. a. vinden in het Litteraturbericht bij Petermann's Mitteilungen, waar een beknopt overzicht van den inhoud met eene korte bespreking van enkele punten wordt gegeven; de vorige jaargang (1885) van dat tijdschrift bevatte hiervan 475 nummers.

Een derde punt van onderzoek voor den geograaf is de *bodemgesteldheid* der landen, in verband alweer met de bevolking. Van die bodemgesteldheid toch zijn de middelen van bestaan voor een groot deel het gevolg. Wanneer men zich rekenschap wil geven van het verschil in dichtheid van bevolking in de verschillende deelen van een land, kan men niet volstaan met deze uitsluitend toe te schrijven aan den bodemvorm.

---

1) Alsmede: „Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche" van denzelfden schrijver.

2) De eerste afdeeling.

De meerdere of mindere vruchtbaarheid, de aanwezigheid van nuttige mineralen, de geschiktheid van den grond voor de cultuur van een bepaald soort van producten, al deze omstandigheden hebben den grootsten invloed op de bevolking der landen. De geograaf kan zich wel niet mengen in de bespreking van eigenlijk geologische kwesties: hij verneemt van den geoloog wat deze denkt over het ontstaan van het Noord-Duitsche diluvium, of van hooge en lage venen, of wel, hoe men te denken heeft over de oorzaken van het ijstijdperk of de ijstijdperken in het begin van het diluviale tijdperk enz.; maar hij onderzoekt datgene wat de geoloog geheel buiten beschouwing laat nl. den invloed dien de geologische gesteldheid des bodems op den mensch uitoefent. Het is den geoloog, als zoodanig, volmaakt onverschillig of de diluviale zandgronden vruchtbaar zijn of niet, hij wil alleen weten hoe ze zijn samengesteld, terwijl juist de oplossing dezer vragen, voor den geograaf — alweer als zoodanig — geen belang heeft. Deze rekent alleen met het feit dat er verschillende grondsoorten bestaan en hij behoeft de geologie alleen te bestudeeren met het doel om zich eene klare voorstelling van die verschillen te vormen, en om zich volkomen rekenschap te geven van de wijze waarop het verschil in bodemgesteldheid invloed uitoefent op de bevolking. Er is in de laatste jaren een werk verschenen, waarin geheel van dit standpunt wordt uitgegaan, en waarvan de bestudeering voor den geograaf hoogst nuttig is te achten; hier worden geen geologische kwesties behandeld, maar worden eenvoudig de feiten medegedeeld.

Het bedoelde werk heet: „Die geologischen Verhältnisse von Grund und Boden für die Bedürfnisse der Land- und Forstwirthe," dargestellt von Dr. Jos. Ritter Lorenz von Liburnau, Wien 1883, Wilhelm Braumüller. Ik kan niet nalaten een kort overzicht van den „Inhalt" te geven, met opgave van het aantal bladzijden dat aan elk hoofdstuk gewijd is, om te doen zien wat hier als het belangrijkste wordt beschouwd.

We hebben dan: „Erste Abtheilung. Gedrängte Uebersicht geologischer Grundlehren" (168 bl.), verdeeld in de volgende hoofdstukken: „Zusammensetzungsstücke der Erdrinde (38 bl.), Urgeschichte der Erdrinde (2 bl.), Mechanische Störungen in der Erdrinde (12 bl.), Formationen (5 bl.), Spätere und theilweise noch fortdauernde Veränderungen innerhalb der Schichten und Massen (90 bl.), Uebersicht der Quartärbildungen, insbesondere in Mitteleuropa (40 bl.)", hier treft o. a. het hoofdstuk: Hauptglieder des Diluviums und deren *Beziehungen zur Bodencultur*, onze aandacht. De „Zweite Abtheilung" bevat: „Die natürlichen agronomischen Beziehungen in Grund und Boden" (146 bl.)

en als onderafdeelingen hiervan, o. a. „Die Bodenarten und ihre Eigenschaften." *Beziehungen der Geologie zur Kenntnisz der stofflichen Bodenzusammensetzung* enz.

In de gedurende de laatste jaren in Nederland verschenen aardrijkskundige leerboeken over ons land, wordt eveneens op deze betrekking tusschen bodemgesteldheid en bevolking gewezen. Men zie o. a. het werkje van R. R. Rijkens, Aardrijkskunde van Nederland; en vooral de Aardrijkskunde van Nederland, door R. Schuiling. Bij de beschrijving van ons land, treedt, uit den aard der zaak, dit punt meer op den voorgrond dan de invloed van het bodemrelief, dat weinig afwisseling aanbiedt; evenals bij ons de beteekenis van wat ik gemakshalve de „natuurlijke rivieren" noem, veel geringer is dan die der kanalen, boezem- en polderwateren.

Uit al het bovenstaande volgt, zoo wij ons op een wat ruimer standpunt plaatsen, dat de geograaf door zijne onderzoekingen van zelf geleid wordt tot de beschouwing van de onderlinge verhoudingen der volken, als gevolg der geographische toestanden, m. a. w. tot de bestudeering van hetgeen de Duitschers „Staatenkunde" noemen. Nadat in de eigenlijke „Länderkunde" de natuurlijke gesteldheid der landen is behandeld en men daarbij niet of althans weinig gelet heeft op de dikwijls wisselende staatkundige grenzen, worden deze laatste, men zou bijna kunnen zeggen: als toepassing van het geleerde, nu nog afzonderlijk besproken. Het is toch niet aan den minsten twijfel onderhevig, dat de staatkundige toestand der verschillende landen, voor een groot deel het gevolg is van den bodemvorm en de bodemgesteldheid, dat het begrip „natuurlijke grenzen," hoe vaag en voor hoevele uitleggingen vatbaar het in vele gevallen ook zijn moge, meer is dan eene zinledige frase en dat ten slotte de staatkundige grenzen der landen, in elk tijdperk der geschiedenis, beschouwd kunnen worden als het gevolg van tijdelijke evenwichtstoestanden, die voor een groot deel in het leven zijn geroepen door de gesteldheid van den bodem waarop de mensch zich beweegt.

Ook hier grenzen geschiedenis en aardrijkskunde aan elkaar; de laatste deelt de feitelijke toestanden mede zooals ze op dit oogenblik zijn, de eerste vermeldt de veranderingen, die er vóór dit oogenblik hebben plaats gehad; maar bij het onderzoek der oorzaken waaròm dit aldus is geschied, kunnen de beide wetenschappen elkanders hulp niet ontberen.

Tot nog toe heb ik niet gesproken over de „Oceanographie," een nieuwe naam voor een nieuwe wetenschap; want tengevolge der uitgebreide onderzoekingen, die in de laatste tientallen van jaren, in alle deelen der groote

wereldzee hebben plaats gehad, is de beschrijving dier zee iets meer dan eene gewone compilatie geworden. Immers bij zulk eene beschrijving heeft men tegenwoordig een verbazend omvangrijk materiaal tot zijn beschikking, dat gerangschikt en kritisch onderzocht moet worden. De oceanographie omvat niet alleen de opgaven betreffende de grenzen, (kustlijnen, inhammen, straten, kanalen, golven, baaien enz.), de diepten (invloed daarvan op de scheepvaart), de eilanden, maar ook die betreffende de bewegingen van het zeewater (eb en vloed, golfslag, stroomingen), zijne temperatuur op verschillende diepten, de samenstelling van het zeewater, de bestanddeelen van den bodem, enz.

Vele der onderzoekingen, welke hiertoe moeten worden ingesteld, zijn van zuiver wis- of natuurkundigen aard, of wel zij behooren tot het gebied der geologie. Tot de eerstgenoemde reken ik alles wat betrekking heeft op het verschijnsel van eb en vloed; de geograaf — als zoodanig — is hier onbevoegd om mede te spreken; het vraagstuk is wetenschappelijk alleen op te lossen met behulp van mechanica en hoogere wiskunde. Ook de verklaring van den golfslag en die der zeestroomingen, berusten geheel op mechanischen grondslag.

Tot de natuurkundige onderzoekingen behooren die, betreffende temperatuur, samenstelling en dichtheid van het zeewater; tot de geologische die, welke betrekking hebben op de gesteldheid van den zeebodem, op het ontstaan van hooge (vulkanische) en lage (koraal-) eilanden, enz. De schrijver van een werk over oceanographie dient dus volkomen tehuis te zijn in de wis- en natuurkunde alsmede in de geologie, indien hij althans een werk van *wetenschappelijke* waarde wil leveren 1).

Voor den eigenlijken geograaf heeft de oceaan eene geheel andere beteekenis; de diepte der zee moet hij kennen om te kunnen nagaan in hoever zij geschikt is voor de scheepvaart; de diepte in volle zee is hem dus, in den grond der zaak, onverschillig, die nabij de kusten heeft voor hem daarentegen het grootste gewicht, want juist de kustgesteldheid is het, die op de ontwikkeling van de scheepvaart en van het handelsverkeer den grootsten invloed heeft. Uit dit oogpunt beschouwd, is ook de kennis der zuivere grens van den oceaan, d. i. de kustlijn, met hare inhammen en bochten, van veel belang, en in verband hiermede de ligging der landen ten opzichte van de zee. Dáár waar de oceaan dus aan het land grenst wordt hij een der onderwerpen van geographische studie; waaruit volgt dat ook de eilanden die er in liggen, hetzij nabij

1) Zooals het Handbuch der Oceanographie von Boguslawski (1ste Deel verschenen).

de vastelanden, hetzij op grooten afstand daarvan gelegen, mede hiertoe gerekend moeten worden.

Eene fjordenkust of een koraaleiland wordt dus door den geograaf met een geheel ander oog aangezien dan door den geoloog.

Naar mijn gevoelen kan het gedeelte der oceanographie, dat tot de eigenlijke aardrijkskunde behoort, gerekend worden tot de „Länderkunde": men heeft toch bij de beschrijving van elk land altijd als eerste hoofdstuk: ligging, grenzen enz. en daarna: kusten. Tot opheldering en bevestiging van het voorafgaande, wijs ik o. a. op de omstandigheid dat de grenzen der werelddeelen, uit een geologisch oogpunt, geheel anders moeten worden opgevat dan uit een geographisch 1), dat ondiepe binnenzeeën voor den geoloog niets anders zijn dan voortzettingen der laaglanden die ze omringen, en waarmede ze in bodemgesteldheid overeenkomen; terwijl ze voor den geograaf evenzeer zeeën zijn als de diepere. Voor den laatstgenoemde eindigt het land daar waar de zee begint, voor den geoloog niet.

Hoe staat het eindelijk met de anthropologie en de ethnographie? Ook deze zijn m. i. hulpwetenschappen der eigenlijke aardrijkskunde, evenzeer als de plant- en diergeographie. Eene zelfstandige beoefening dezer wetenschappen is voor den geograaf niet wel mogelijk, indien hij althans zijne eigene studiën niet wil verwaarloozen.

Het aantal onopgeloste vraagstukken op het gebied der historische en der hedendaagsche anthropologie en ethnographie is legio, en bij de beoefening dezer wetenschappen moet men zeer diepgaande studiën hebben gemaakt, zoowel van de physische wetenschappen (meer bepaaldelijk van de natuur-historische) als van de palaeontologie en zelfs van de archaeologie (men denke slechts aan de ruïnes van oude bouwwerken op Java, in Indië, in Centraal-Amerika, op Taïti; aan de hunebedden bij ons en elders, en aan de mounds in de Vereenigde Staten enz. enz.) Zonder de hulp der laatstgenoemde wetenschappen zal de anthropoloog en ethnograaf nimmer eenig licht doen opgaan over de vraag: hoe men te denken heeft over de verwantschap en de afstamming der verschillende menschenrassen en volkeren-groepen? En nu sprak ik nog niet eens van de vergelijkende taalstudie en van de studie der beschavingstoestanden, (zeden, godsdienst, wetten, gebruiken enz.) bij de verschillende volken. Inderdaad, het veld van onderzoek is hier onafzienbaar.

1) Men zie hierover de reeds boven aangehaalde voordracht van Prof. K. Martin.

Voor den eigenlijken geograaf bestaat de menschheid uit eene zekere hoeveelheid individuën, waarvan het aantal hem door den statisticus wordt medegedeeld. De verspreiding en de dichtheid der bevolking, hare opeenhooping in groote centra, de middelen van bestaan, de invloed, dien de mensch op de natuur uitoefent door wegenaanleg, bruggenbouw, indijking van rivieren en polders, droogmaking van meeren en plassen, e. d., verder de indeeling der volkeren in verschillende staten (statenkunde, waarover ik reeds boven sprak), al deze zaken vormen de onderwerpen der aardrijkskundige studiën. Hij die mocht meenen dat de afstamming der volken eene geographische kwestie is, legge zich bijv. de vraag voor: tot welken geleerde hij zich zou wenden om te weten te komen van wie de Nieuw-Grieken afstammen? (gesteld dat er een geleerde was die dit met zekerheid kon zeggen), of wel deze: hebben de Roemeniërs gelijk wanneer zij beweren dat ze van de Romeinen afstammen? of wel: in hoeverre kan men aannemen dat de Groot-Russen van zuiver Slavischen stam zijn? Ik geloof dat de geschiedvorscher en de linguïst hier meer de aangewezen personen zouden zijn, tot wie men zich zou moeten wenden, dan de geograaf.

Laat ik ten slotte in het kort mijne denkbeelden samenvatten door bijv. eens na te gaan op welke wijze de studiën geleid zouden moeten worden van dengene die zich meer bepaaldelijk op de bestudeering der geographie zou willen toeleggen, en welke onderwerpen behandeld dienen te worden door den hoogleeraar, die meer in het bijzonder belast is met het geven van onderwijs in de geographie.

Men kan de te bestudeeren vakken verdeelen in twee klassen of categoriën; de eerste omvat de hulpwetenschappen, waarvan eene grondige kennis onontbeerlijk is te achten, de tweede de eigenlijke aardrijkskunde. Tot de eerstgenoemde, waarvan de bestudeering natuurlijk vooraf moet gaan aan de laatste, en die men dus op gelijke lijn kan stellen met de vakken welker kennis thans bij de verschillende faculteiten voor het candidaats-examen vereischt wordt, reken ik: wis- en natuurkunde, geologie, klimatalogie, plant- en diergeographie, geschiedenis vooral in verband met ethnographie en anthropologie, statistiek.

Men dient het in deze studievakken zoo ver gebracht te hebben dat men zich op de hoogte kan houden van de vorderingen, die er in gemaakt worden. (Zie boven v. Richthofen).

De eigenlijk aardrijkskundige studie zou dan omvatten: de theorie van alles wat op de vervaardiging van kaarten betrekking heeft, (plaatsbepaling door lengte en breedte, triangulatie, de verschillende projectie-wijzen

met hare toepassingen); verder de kartographische litteratuur, met bestudeering der kaarten die in verschillende tijden vervaardigd zijn, en kritische vergelijking der tegenwoordig vervaardigd wordende, dus m. a. w. kartographische bronnenstudie. In aansluiting hiermede de geschiedenis der ontdekkingsreizen uit het oogpunt der resultaten die ze voor de aardrijkskundige wetenschap hebben opgeleverd; alsmede de behandeling der verdere geographische litteratuur. Hier heeft men dus het encyclopaedisch gedeelte, en de geschiedenis der wetenschap.

Eindelijk de beschrijving der werelddeelen en landen naar hun ligging, kustgesteldheid, bodemvorm en besproeiing, alsmede naar hunne bodemgesteldheid, alles in verband gebracht met de bevolking. Deze laatste wordt dan beschouwd uit het ooogpunt harer dichtheid, middelen van bestaan en staatkundige toestanden.

De hoogleeraar die dit alles te onderwijzen heeft, behoeft zich niet te beklagen over gebrek aan stof, en, al naarmate van zijn aanleg of neiging, zal hij zich meer in het bijzonder een enkel dezer onderwerpen uitkiezen om wetenschappelijk monographisch te behandelen, evenals bv. de hoogleeraar in de geschiedenis een bepaald tijdperk ter uitsluitende bestudeering uitzoekt (bijv. de geschiedenis van den Islam, of die der Grieken en Romeinen, of de nieuwe geschiedenis enz), terwijl hij van de andere minder werk maakt.

Volgt nu uit dit alles dat hij die jarenlang studie gemaakt heeft van de physische toestanden van een bepaald land en deze in verband gebracht heeft met het karakter en de ontwikkeling zijner bewoners, *geen* geograaf zou mogen heeten, omdat hij ook spreekt over het klimaat en over de geologische gesteldheid van den bodem? Niemand zal zoo ik hoop, dergelijke gevolgtrekkingen maken, indien ik er aan herinner, dat naar mijne opvatting klimatologie en geologie wel degelijk binnen het gebied der geographische studiën vallen; zij zijn daarbij onontbeerlijk, maar ik vermeen dat de geograaf, als zoodanig, hier niet zoozeer op zijn eigen terrein van zelfstandige werkzaamheid is. Hij zal zich geheel moeten verlaten op de gegevens hem door den klimatoloog en den geoloog geleverd. Laat ik ook hier in plaats van bij algemeene beschouwingen te blijven, een bepaald voorbeeld mogen nemen.

Onlangs verscheen in Duitschland een werk, getiteld: Physikalische Geographie von Griechenland mit besonderer Rücksicht auf das Alterthum, bearbeitet von Dr. C. Neumann und Dr. J. Partsch (Breslau, Koebner 1885), en hij die met deze voortreffelijke monographie heeft kennis gemaakt, zal het zeer zeker niet betreuren dat de schrijvers,

behalve de kustontwikkeling en het bodemrelief, ook het klimaat, de planten- en dierenwereld alsmede de geologie van het land bespreken. Integendeel hij zal juist door de wijze waarop *hier* deze onderwerpen behandeld zijn, overtuigd worden van hetgeen ik boven zeide omtrent de onontbeerlijkheid der kennis van deze vakken voor den geograaf. Om te doen inzien dat in het genoemde werk het geographische standpunt nimmer door de schrijvers uit het oog wordt verloren, dat zij integendeel zich steeds met volmaakte helderdeid het doel voor oogen hebben gehouden om van dat standpunt de toestanden in het Griekenland der oudheid te beoordeelen, wijs ik, behalve op de meesterlijk geschreven Inleiding, ook op de eerste regels van het hoofdstuk over „die geologischen Verhältnisse Griechenlands," waar al dadelijk deze woorden onze aandacht treffen.

„Van *nauwelijks minder* belang voor een volk dan de orographische „ontwikkeling van zijn land is de geologische gesteldheid van dit laatste, „en het zoude ongetwijfeld zeer bevorderlijk zijn voor het juiste inzicht „in de geschiedenis van Griekenland, indien wij ten opzichte van bedoeld „punt voldoende waren ingelicht.

„De verdeeling van de nederzettingen der menschen alsmede de ont- „wikkeling en bloei daarvan, zijn grootendeels afhankelijk van den *aard* „*en de samenstelling van den grond* waarop zij ontstaan zijn, en van „de bergen, die den vorm van het landschap bepalen.

„Daardoor worden bepaald: de afwezigheid of wel het menigvuldig „voorkomen van bronnen, de *vruchtbaarheid van den grond*, de *moge-* „*lijkheid van den groei van bosschen* en van de hernieuwing daarvan, „wanneer ze mochten zijn uitgeroeid; onder hun invloed bloeien of „kwijnen de nijverheid en de beeldende kunsten, en de geheele kring „van het denken en gelooven van een volk dat zich zelfstandig ont- „wikkelt, berust, wat zijne grenzen en zijn inhoud betreft, op het geheel „van de indrukken die de natuur van het land er aan geeft, niet het „minst op die van de geologische toestanden, die van beslissenden in- „vloed waren op het voorkomen van het landschap, en van de geolo- „gische veranderingen die onder het oog des menschen de gedaante der „aardoppervlakte wijzigen."

Men ziet het, hier is geen spoor van bestudeering der geologie om haar zelfswil, van het opwerpen van geologische vraagstukken betreffende de vorming en het ontstaan der gesteenten van de vaste aardkorst. De schrijver wil eenvoudig de feitelijke toestanden kennen, om te kunnen nagaan *welken invloed deze op de bevolking gehad hebben*. Naar het

mij voorkomt, behoef ik thans niets meer in het midden te brengen om mijne meening te verduidelijken. Dat ik de lezing van het genoemde werk ten zeerste aanbeveel zoowel aan geographen en historici, als aan hen die zich op de studie der klassieke oudheid toeleggen, zal na het bovengezegde wel geen nader betoog behoeven; de laatstgenoemden zullen uit dit werk tevens zien wat eigenlijk het doel van het streven der wetenschappelijke geographen is, 1) en tot hunne geruststelling voeg ik nog het volgende getuigenis hierbij, dat Dr. J. Partsch geeft van zijn leermeester Dr. Carl Neumann, aan wien het werk eigenlijk zijn ontstaan te danken heeft. „Durch die seltene Vereinigung der Beherrschung der *antiken Litteratur und eindringender Kenntniss der griechischen Geschichte* mit lang geübter Meisterschaft in darstellender Länderkunde auf naturwissenschaftlicher Grundlage war er dieser Aufgabe in so hohem Grade gewachsen, wie sicherlich wenige seiner Zeitgenossen."

Men behoeft dus niet bevreesd te zijn van met eene uitsluitend natuurwetenschappelijke studie te zullen kennis maken, maar men vindt in dit werk op elke bladzijde de bewijzen dat de uitdrukking op den omslag „mit besonderer Rücksicht auf das Alterthum" door de schrijvers steeds voor oogen is gehouden en dat zij ook in dit opzicht ten volle voor hunne taak berekend waren.

Ik herhaal dat een breede grondslag voor zijne studiën voor den geograaf hoogst noodig, ja, volkomen onmisbaar mag heeten, en alleen wanneer hij eene omvangrijke kennis bezit van de hulpwetenschappen van zijn studievak, zal hij een werk kunnen leveren als het zoo even genoemde.

Men zoude, na lezing van het voorafgaande, tot het besluit kunnen komen, dat het onderwerp waarover in mijn opstel gesproken zou worden, nl. de omvang der natuurkundige aardrijkskunde, nu eigenlijk is afgehandeld; want datgene wat men gewoonlijk onder den naam van natuurkundige aardrijkskunde samenvat, is in overeenstemming met de resultaten waartoe ik ten slotte gekomen ben, eene verzameling van verschillende wetenschappen. Toch kan m. i. een hand- of leerboek, waarin de verschillende wetenschappen, welke men gewoonlijk tot de natuurkundige aardrijkskunde rekent, behandeld worden, zeer veel nut hebben. Indien de schrijver, volkomen op de hoogte der wis- en natuurkundige wetenschappen (in den ruimsten zin) is en zich daarbij voorgesteld heeft

1) Vergelijk ook het oordeel van Prof. Dr. H. Wagner over dit werk in Behm's Geogr. Jahrbuch 1885, p. 603.

geheel op het streng wetenschappelijk standpunt te blijven, zal hij een kostbaar werk leveren, om den geograaf bij zijne studiën voor te lichten, al zal deze hem misschien niet altijd kunnen volgen. Ik heb hierbij vooral het oog op het Lehrbuch der Geophysik und physikalischen Geographie von Dr. Siegmund Günther. Zonder in het minst te kort te willen schieten in eerbied voor de kennis onzer geografen, durf ik toch in alle bescheidenheid de vraag stellen: of er velen onder hen zullen zijn, die zich in staat gevoelen dit werk in al zijne bijzonderheden te bestudeeren? Ik verklaar dat zulks met mij althans niet het geval is; wat meer is, ik zie in dit werk, juist om zijne voortreffelijkheid, het bewijs voor de juistheid van hetgeen ik omtrent den omvang der eigenlijke aardrijkskundige studiën gezegd heb. Gesteld dat men van den geograaf verlangde dat hij even geleerd ware in de geophysiek en de physische geographie als Dr. Günther, zoude men dan tevens kunnen eischen dat hij de kartographische en de geographische litteratuur beheerschte (in den zin als ik boven aangaf) en dat hij daarbij ook nog een zelfstandig wetenschappelijk beoefenaar der landen- en statenkunde ware? Deze vraag kan, in mijn oog, niet anders dan ontkennend beantwoord worden.

In weerwil van dit alles kan toch het recht van bestaan der natuurkundige aardrijkskunde niet ontkend worden; maar men onderscheide wèl. In wetenschappelijken zin lost zij zich op in verschillende zelfstandige onderdeelen, die wel zelden door één persoon volkomen beheerscht zullen worden, terwijl slechts zeer enkele dier onderdeelen rechtstreeks tot het gebied der eigenlijke geographische wetenschap behooren en de andere meer als hare hulpwetenschappen zijn te beschouwen.

Men kan echter het streng wetenschappelijke standpunt verlaten en het oog richten op de behoeften van het onderwijs. Zoowel voor hen die met de hulpwetenschappen der geographie bekend willen worden, als voor de vele onderwijzers (of leeraren) die, behalve in aardrijkskunde ook nog in andere vakken onderwijs hebben te geven en die dus geen vakgeleerden kunnen of willen zijn, is een leerboek der natuurkundige aardrijkskunde een onontbeerlijk hulpmiddel bij hunne studiën. Het moet hen, niet volkomen streng wetenschappelijk, maar toch juist en nauwkeurig, met de hoofdtrekken der wis- en natuurkundige aardrijkskunde bekend maken. Zulke werken zijn die van Hann, Hochstetter en Pokorny, van Supan, van Peschel-Leitpoldt, van Blink, van E. Reclus, welke schrijvers allen hun eigenaardige opvattingen omtrent het door hen behandelde onderwerp in hunne werken hebben weergegeven.

Ik wensch bij enkele dezer werken even stil te staan, niet om ze kritisch te behandelen, maar om te doen zien, hoe de verschillende schrijvers op dit gebied, zich den omvang der physische geographie als leervak voorstellen; ik houd me dus *hoofdzakelijk* aan de „Voorrede" en den „Inhoud."

In de voorrede der „Allgemeine Erdkunde" von Dr. J. Hann, Dr. F. von Hochstetter und Dr. A. Pokorny 1), wordt al dadelijk gezegd dat het werk oorspronkelijk bestemd was om als *leiddraad* te dienen voor het onderwijs aan „höheren Lehranstalten" (wij verstaan hieronder hoogere burgerscholen en gymnasia); en in het „Vorwort" van het *geheele* werk (zie de noot hieronder) geschreven door Dr. A. Kirchhoff, staat letterlijk: „vielmehr zielt der Name dieses Buches allein darauf, dasz hier *ohne* „*jede Neigung zu doktrinären Hypothesen*, ohne Streitsucht und Partei- „lichkeit, möglichst *schlicht und klar*, *für jeden Laien verständlich* die „Hauptlehren der Erdkunde vorgetragen werden sollen, soweit sie zur „Zeit als wohlbegründetes WISSEN, *nicht als blosze Ansicht dieses oder* „*jenes Forschers* gelten dürfen," (de onderstrepingen zijn van mij, behalve de dubbele van het woord: Wissen). Dit is de toon van den man die zich den omvang en de diepte der wetenschap bewust is; men kan trouwens van den veelzijdigen geleerde, die deze woorden schreef, niets anders verwachten. Hij, zoowel als de schrijvers van het leerboek der „Allgemeine Erdkunde" weten zeer goed dat genoemd werk niet is, wat men streng genomen, een *wetenschappelijk* werk kan noemen. Nergens vindt men dan ook het woord: *wetenschap* in het „Vorwort" genoemd. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat het werk *on*wetenschappelijk is; integendeel de resultaten der wetenschappelijke onderzoekingen, voor zooverre ze „als wohlbegründetes WISSEN gelten dürfen" zijn er in neergelegd.

Ziedaar het hart van de quaestie; in dergelijke werken, waarin vele vakken van wetenschap (in casu: meteorologie, geologie, plant- en diergeographie, ethnographie), in een kort bestek behandeld worden, moet men zich houden aan de genoegzaam vaststaande feiten, en zich wel er voor wachten de „*blosze Ansichten dieses oder jenes Forschers*" mede te deelen; men moet, om het eens kort uit te drukken, zelfbeheersching hebben, bij de behandeling van het onderwerp.

De „Allgemeine Erdkunde" is verdeeld in drie deelen, waarvan het

---

1) Ik heb voor me liggen de laatste uitgave in afleveringen, die als onderdeel moet dienen van een grooter werk over „Allgemeine Erdkunde und Länderkunde." 1885.

tweede (geologie) het grootste is (366 bl.); daarop volgt in grootte het derde (340 bl.), waarin de aarde als woonplaats der planten, dieren en menschen wordt beschouwd (biologische geographie), en eindelijk het eerste (252 bl.), waarin de astronomische en de physische geographie worden behandeld. Men ziet hier, terloops gezegd, dat de geologie en de biologische geographie *niet* tot de physische geographie gerekend worden, de verschijnselen in de atmospheer en de hydrospheer (klimatologie en oceanographie), evenals het aardmagnetisme, *wel*.

Bij de bespreking van de aarde als wereldlichaam, wordt gewezen op hare gedaante, hare bewegingen, de plaatsbepaling op aarde door lengte en breedte, in één woord: alleen dat gedeelte der zgn. wiskundige aardrijkskunde wordt behandeld, wat betrekking heeft op de *aarde zelve*, in afwijking van vele leerboeken, waarin bij dit onderwerp ook de planeten, de vaste sterren, enz. worden beschouwd. De schrijver (Dr. J. Hann) heeft zich dus op een zuiver *geographisch* standpunt geplaatst; over de leer der projectiën zegt hij niets, hoewel men deze, in navolging van Dr. Wagner (zie boven) toch wel tot dit hoofdstuk zou kunnen rekenen, zij het dan ook dat zij meer betrekking heeft op het maken van *voorstellingen* der aardoppervlakte dan op de aarde zelve.

De plaatsbepaling door lengte en breedte, alsmede de triangulatie waarover de schrijver wèl spreekt, zijn immers evenzeer wiskundige hulpmiddelen tot het vervaardigen van kaarten? Ik geef intusschen toe dat er ruimte is voor verschil van opvatting, zooals ook uit het vervolg zal blijken; volkomen eenstemmigheid zal wel nimmer en nergens te verkrijgen zijn.

In het tweede gedeelte (geologie) wordt een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan de physiographie (ca. 20 bl.), nl. aan de verdeeling van land en water, de continenten, de zeeën, de eilanden, de gemiddelde hoogten der continenten, de gedaante van den zeebodem en eindelijk aan den verticalen vorm der landen (ca. 10 bl.), waarin eerst de verschillende soorten van laagvlakten worden besproken, vervolgens de hooglanden, de afzonderlijke bergen, de gebergten (hooge, middel en lage, kegelbergen, massa- of plateaugebergten, ketengebergten) en hierbij de top-, kam- en pashoogten en de gemiddelden van deze, eindelijk de geologische bouw der ketengebergten; alles opgehelderd door zeer talrijke voorbeelden ontleend aan alle werelddeelen, en door profielen en doorsneden. Hier zijn we dus geheel op geographisch gebied. Verder onderscheidt de schrijver de geologie in dynamische en historische, waarvan de eerstgenoemde vooral door de wijze waarop hij ze behandelt, nagenoeg geheel in het kader der zuiver geographische studiën

past; een geograaf zoude dit hoofdstuk hebben uitgebreid, door de behandelde stof meer in verband te brengen met den mensch. In dat geval ware er meer gezegd over bevaarbaarheid, waterafvoer, verval enz. der. rivieren, en over den invloed dien de mensch door zijn arbeid in dit opzicht op de natuur kan uitoefenen. Slechts een zeer enkele maal wordt hierop gezinspeeld, bijv. bij de bespreking der Keizer-Franz-Joseph waterleiding, of der normaliseering (reguleering) van de Donau-bedding bij Weenen. Over het geheel heeft de schrijver zich bepaald tot het constateeren der feiten, zonder in verdere beschouwingen te treden; hadde hij het beginsel, waarvan de toepassing bij zijne wijze van behandeling, in geheel embryonalen toestand verkeert, ruimer toegepast, dan zouden ongetwijfeld irrigatie-werken, besproeiings- en scheepvaart-kanalen, indijkingen en inpolderingen in lage delta-eilenden e. d. ter sprake zijn gekomen.

Ik stap hiermede van de bespreking der „Allgemeine Erdkunde" af, om over te gaan tot die van „La Terre, description des phénomènes de la vie du globe", par Elisée Reclus. Het woord „bespreking" is voor eene zeer vluchtige beschouwing van den inhoud en de voorrede, wel wat overdrachtelijk, maar men gelieve het ditmaal op te vatten in den zin, waarin ik het bedoel. Wat de voorrede betreft, daaruit leert men in Reclus' werk niet veel, althans niet betrekkelijk zijne inzichten omtrent den omvang van de studie der natuurkundige aardrijkskunde. Reclus is geograaf (dit blijkt genoegzaam uit zijne overige werken) en hij heeft zich, toen hij het plan tot dit werk ontwierp, voorgesteld „de raconter les phénomènes de la terre; et sans tarder je crayonnai le plan de mon ouvrage. Les rayons obliques d' un soleil d' automne (de schrijver bevond zich in Ierland „au sommet d' un tertre qui commande les rapides du Shannon") doraient ces premierès pages et faisaient trembloter sur elles l' ombre bleuâtre d' un arbuste agité." Men lette wel op het woord „raconter"; er is hier geen sprake van een wetenschappelijke verhandeling voor vakgeleerden alleen verstaanbaar; de schrijver, vol van gevoel voor de schoone natuur, voor „cette immense vie des choses qui se manifestait par le jeu de la lumière et des ombres" wordt als het ware door dat gevoel geïnspireerd tot het schrijven van zijn werk. Hij wil aan de geheele wereld mededeelen, hoeveel schoons en verhevens de aandachtige beschouwing der levensverschijnselen op aarde ons oplevert.

Hij is dichter, maar tevens geleerde, en deze beide eigenschappen geven aan zijn werk den stempel; want, even goed als ieder wien het om de beoefening der wetenschap te doen is, heeft ook hij zich overgegeven aan

„de longues recherches dans la poussière des bibliothèques", maar, tevens is zijn werk door de wijze van voorstelling en door den stijl, een boeiend en leerzaam boek voor het ontwikkelde publiek; door de liefde voor de natuur, die als het ware uit iedere bladzijde spreekt, ligt er een dichterlijk waas over. Dat zulk een werk ter lezing en bestudeering kan worden aanbevolen aan allen, die, zich met geographische studiën bezig houdende, een duidelijk en helder inzicht wenschen te verkrijgen in den aard en het innige verband der verschijnselen, zal wel niet gezegd behoeven te worden.

Laat ik op enkele punten de aandacht vestigen, welke de *geograaf* Reclus gemeend heeft uitgebreid te moeten bespreken.

In het eerste gedeelte: Les continents (794 bl.) vindt men de afdeeling: Les terres, verdeeld in drie hoofdstukken, als I: Les Ressemblances et les contrastes (42 bl.), waarin een algemeen overzicht wordt gegeven van de verdeeling en de gedaante der landmassa's. II. Les plaines (36 bl.), bevattende de opgave der verschillende soorten van vlakten en van de streken der aarde, waar men ze aantreft, met eene korte beschrijving van hun verschillend voorkomen. III. Les plateaux et les montagnes (78 bl.); in dit hoofdstuk heeft men eene uitgebreide beschrijving van alles wat uit een geographisch oogpunt belangrijk is bij de beschouwing van het bodemrelief, met hier en daar opmerkingen omtrent het gewicht van dit alles in betrekking tot den mensch; terwijl tevens een geographisch overzicht van de verschillende bergstelsels, hooglanden enz. wordt gegeven. Ook in de volgende afdeeling: La circulation des eaux (chap I. Les neiges et les glaciers, chap II. Les sources, chap. III. Les rivières, chap IV. Les lacs; samen 370 bl.) plaatst zich de schrijver geheel op hetzelfde standpunt van beschouwing. Terwijl v. Hochstetter blijkbaar de geologie als zijn hoofdstudievak beschouwt, is Reclus geheel en al geograaf. Dit blijkt het best uit hetgeen hij op bl. 46 zegt omtrent de natuurkundige aardrijkskunde.

„La Géographie physique, se bornant à l'époque actuelle, *décrit seulement la terre telle qu'elle existe aujourd'hui. Elle n'a pas les grandes ambitions de la géologie*, qui tente de raconter l'histoire de la planète „pendant la succession des âges; c'est elle qui recueille et classe les faits, „c'est elle qui découvre les lois de la formation et de la destruction des „assises. *Elle fraye la route à la géologie*, et, par chacun de ses pro„grès dans la connaissance des phénomènes actuels, facilite une conquête de „l'intelligence humaine sur le passé de notre globe. Sans elle, il eût été im„possible de tenter même le premier pas dans le labyrinthe des âges disparus.

Ook hier heb ik me enkele onderstrepingen veroorloofd om te doen zien dat Reclus aan de physische geographie eene bescheidene plaats toekent, en dat hij haar als iets geheel anders beschouwt dan de geologie, voor welker beoefening zij slechts „den weg baant." Het beschrijven der aarde „in haar tegenwoordigen toestand" is inderdaad het werk van den geograaf, die niet zoo ver gaat van „de geschiedenis der planeet in den loop der tijden" te willen navorschen.

In het tweede deel: „L'océan, l'atmosphère, la vie", worden deze onderwerpen uitgebreid behandeld, en ook hier valt het, zelfs bij een vluchtig overzicht van den inhoud, in het oog, hoezeer de schrijver zich steeds bewust is, dat hij de stof behandelt uit een geographisch oogpunt. Zoo o. a. vindt men bij de inhoudsopgave van het eerste gedeelte: chap. II, II. Le *Gulf-stream*. — Influence de ce courant sur les climats. — *Son importance pour le commerce;* en in het derde gedeelte (La vie) zijn het derde hoofdstuk (La terre et l'homme) en het vierde (Le travail de l'homme) uitsluitend uit genoemd oogpunt geschreven. Van ethnographie of anthropologie is hier *volstrekt geen sprake.*

In het genoemde hoofdstuk IV wordt o. a. gesproken over het in cultuur brengen van den bodem, de irrigatiewerken in vroegeren en lateren tijd, het draineeren van den grond, het droogleggen van meeren en inhammen der zee (Haarlemmermeer, Zuiderzee), over *polders*, over natuurlijke en kunstmatige verkeerswegen (rivieren, kanalen en spoorwegen), over de doorgraving der landengten van Suez en van Panama, in één woord over alle zaken, die door den arbeid der menschen tot stand komende, groote veranderingen in de natuurlijke toestanden te weeg brengen.

Het werk „Onze aarde, Handboek der Natuurkundige Aardrijkskunde" door Dr. H. Blink, heeft een veel geringer omvang (422 bl.) dan de beide voorgaande; het is echter het uitgebreidste dat in de laatste jaren over dit onderwerp in ons land is uitgekomen. Ook is het eerst zeer onlangs verschenen (Febr. '85) en bevat het zooveel mogelijk de nieuwste resultaten der wetenschap. De schrijver zegt hierover in het voorbericht het volgende:

„Overal heb ik getracht de bewerking te gronden op *de nieuwste* „*resultaten* der wetenschap. Waar oude theorieën nog pas verdrongen „zijn, heb ik deze meestal in 't kort medegedeeld, met opgave van de „gronden, welke voor de nieuw aangenome pleiten. Gaarne zou ik hierbij „langer verwijld hebben, doch het doel (d. i. „zooveel mogelijk beknopt, „doch tevens duidelijk te zijn") mocht ik niet uit het oog verliezen."

„Waar ik in de tot hiertoe gegevene verklaringen leemten meende te

„ontdekken, *heb ik de vrijheid genomen, zoo mogelijk deze aan te vullen.* „Echter ben ik op dit terrein uit den aard der zaak zeer voorzichtig „geweest. *Toch meende ik enkele malen van eigen verklaringen gebruik „te moeten maken,* doch *zoodra de deugdelijkheid van andere boven de „hier gegevene blijkt,* zal ik ze gaarne weder opgeven. Duidelijk, een- „voudig en wáár te zijn is in deze mijn doel geweest." (De onderstrepingen zijn weer van mij).

Vergelijken we dit standpunt met het door Dr. A. Kirchhoff ingenomene (zie boven) dan vinden we een aanmerkelijk verschil. Dr. Kirchhoff wil alleen datgene medegedeeld hebben, wat wetenschappelijk genoegzaam vaststaat, Dr. Blink geeft de nieuwste resultaten, ook al zijn de oude theorieën nog pas verdrongen, met opgave van de gronden die voor de nieuw aangenomene pleiten. De eene geleerde wil niets weten van hetgeen kan doorgaan voor de persoonlijke opvatting van dezen of genen onderzoeker, de andere heeft de vrijheid genomen zoo mogelijk de leemten aan te vullen, die hij in de tot hiertoe gegevene verklaringen meende te ontdekken; wat meer is, hij heeft gemeend enkele malen van eigen verklaringen gebruik te moeten maken. Zijne verzekering dat hij ze gaarne weder zal opgeven, zoodra de deugdelijkheid van andere boven de door hem gegevene, blijkt, is maar half geschikt om ons gerust te stellen, of beter gezegd, ze maakt ons, mij althans, wetenschappelijk gesproken, zeer òngerust, vooral wanneer ik bedenk dat het streven van den schrijver is geweest om duidelijk en eenvoudig (en natuurlijk ook wáár, maar dat spreekt wel vanzelf en doet in dit verband nu niets ter zake), ik zeg: om duidelijk en eenvoudig te zijn, want hieruit leid ik af, dat hij niet heeft willen schrijven voor eigenlijke vakgeleerden; en deze zouden toch juist de eenige personen zijn die zich niet door eigen gevondene verklaringen des schrijvers, (gestèld eens dat ze niet juist waren) op een dwaalspoor lieten brengen. De schrijver zegt dat hij uit den aard der zaak zeer voorzichtig is geweest op dit terrein, maar de lezer zal toch wel doen door dit loffelijk voorbeeld te volgen. Ik verwijs verder hieromtrent naar hetgeen ik boven zeide omtrent de woorden van Dr. A. Kirchhoff.

Laat ons nu eens zien, hoe Dr. Blink zich den omvang der natuurkundige aardrijkskunde voorstelt.

Hare taak is, volgens hem: „de schakels van die keten, welke de natuurverschijnselen op aarde en bij hare bewoners met elkander verbindt, te leeren kennen." Daartoe verdeelt hij zijn werk in vier deelen: De Atmospheer (98 bl.). De Hydrospheer (45 bl.). De Lithospheer (200

bl.). Het leven op aarde (80 bl.).; een andere indeeling dus dan bij Reclus, en die meer die der „Allgemeine Erdkunde" nabijkomt, ook in dit opzicht dat het leeuwendeel aan het geologisch gedeelte wordt toegewezen, en wel in nog veel sterker mate. In de wijze van behandeling er van wordt ook trouwens nagenoeg geheel van het geologisch standpunt uitgegaan: de schrijver wijdt slechts zeven bladzijden aan het eigenlijk geographisch gedeelte nl. aan de verdeeling der aardoppervlakte in land en water, aan de gemiddelde hoogte der continenten, den zeebodem, de verbinding van zee en land, den verticalen vorm van het land, de laagvlakten ($\frac{1}{2}$ bladz. tegen 36 bij Reclus), de hooglanden en de verdere terminologie bij het relief van den bodem ($1\frac{1}{2}$ blz. tegen 78 bij Reclus); al welke onderwerpen te zamen bij Reclus 136 bl. beslaan, d. i. c[a]. $\frac{1}{8}$ van „les continents", bij Blink slechts c[a]. $\frac{1}{28}$ van de „Lithospheer."

In het hoofdstuk: Het leven op aarde, gaat hij de uitwerking der geographische invloeden op de ontwikkeling der menschen na, nl. van het klimaat, de zee, het gebergte, de laagvlakten enz. Omgekeerd geeft hij niets omtrent den invloed van den mensch op de natuur, zooals Reclus dit doet. Ten slotte doe ik nog opmerken dat over het wiskundig gedeelte der geographie, nl. over plaatsbepaling, afmetingen der aarde enz. niets of althans zèèr weinig, en dat weinige nog hier en daar verspreid, voorkomt.

Mijn opstel zoude te uitgebreid worden, indien ik op dezelfde wijze wilde nagaan, hoe in de werken van Supan en Peschel-Leitpoldt, de omvang en het standpunt der natuurkundige aardrijkskunde worden opgevat. Voor mijn doel is dit ook verder niet noodig; uit het besprokene blijkt genoegzaam dat er nog al verschil van opvatting is, vooral tusschen Reclus en de beide anderen.

Hoezeer men mij misschien zal verdenken van behept te zijn met de oud-Hollandsche neiging om voorliefde te koesteren voor alles wat Fransch is, kan ik toch niet nalaten me meer aangetrokken te gevoelen tot de meer geographische opvatting van Reclus, dan tot de meer geologische van Hochstetter en Blink.

Zoo ben ik dan gekomen aan het laatste gedeelte mijner taak, nl. het mededeelen van mijne denkbeelden over den omvang der natuurkundige aardrijkskunde, na eerst te hebben nagegaan hoe sommigen dergenen, die over dit onderwerp hebben geschreven, zich, blijkens hunne werken, de zaak voorstellen.

Naar mijne opvatting dan, zoude men een werk over natuurkundige aardrijkskunde (hier in de ruimste beteekenis van het woord genomen)

kunnen splitsen in twee hoofdafdeelingen: een waarin het eigenlijk geographisch gedeelte werd behandeld, en een dat de aanverwante wetenschappen der geographie zou omvatten, nl. klimatologie, oceanographie, geologie (historische), planten- en dierengeographie, en de volkenkunde.

Tot het eerste gedeelte zoude ik ook willen rekenen de wiskundige beschrijving der aarde, nl. hare gedaante en afmetingen, het gradennet, de bepaling van lengte en breedte, de grondslagen waarop het in kaart brengen van een land berust, en in verband daarmede de kaartenprojectiën, kortom de mathematische geographie. Hier zoude ook als voorbeeld kunnen dienen de wijze van behandeling der stof, welke door Hann wordt gevolgd (zie boven).

Verder zou dan tot het eerste gedeelte behooren, de beschrijving der aardoppervlakte met het oog op datgene wat uit een geographisch oogpunt gewichtig is, naar het voorbeeld van Reclus. Over het geheel zoude dit gedeelte in een werk over natuurkundige aardrijkskunde m. i. het belangrijkste zijn.

In direct verband met den bodemvorm staat, uit een geographisch oogpunt, alles wat op de rivieren betrekking heeft. Het derde hoofdstuk van het eerste gedeelte zou dus de rivieren, met alles wat daarop betrekking heeft (ook met het oog op hunne bevaarheid en hunne beteekenis als verkeerswegen), en de meeren alsmede de bronnen tot onderwerpen hebben. Hierbij zouden dan de kunstmatige besproeiings- (irigatie) en afvoer-werken, de draineeringen, de indijkingen, de kanalen, de normaliseering van rivieren, e. d. ter sprake komen.

Mijns inziens zouden de hoofdstukken over den invloed van bodemvorm en bodemgesteldheid op den mensch, alsmede die over den arbeid van den mensch in betrekking tot de natuur, hier het meest op hun plaats zijn.

Daarbij zou ik de voorkeur geven aan de eenvoudige beschouwingswijze, die zich op de nuchtere feiten grondt, boven de speculatie. Tot de laatste reken ik veel van hetgeen dikwijls in het midden wordt gebracht over den invloed der bergen op bijv. het religieuze gevoel des menschen e. d.; zoo ergens dan zou ik hier het voor oogen houden der spreuk van den wijzen Kleobulus van Lindus: „maat te houden is goed," zeer nuttig achten.

De tweede hoofdafdeeling van het werk zoude dan de aanverwante wetenschappen bevatten. Ik geloof niet beter te kunnen doen dan de volgende schets te geven van den inhoud van het door mijn veronderstelde werk.

Eerste afdeeling (geographisch gedeelte).

I. Wiskundige aardrijkskunde.
II. Kustontwikkeling, bodemvorm en bodemgesteldheid der landen (Physiographie).
III. Bronnen, rivieren, meeren (Hydrographie).
IV. Invloed van deze zaken op den mensch.

Tweede afdeeling (aanverwante wetenschappen).

I. Geologie, aardmagnetisme.
II. Klimatologie.
III. Oceanographie.
IV. Biologische geographie.
  a. Planten.
  b. Dieren.
  c. Menschen.
V. Invloed van den oceaan, het klimaat, de planten- en dierenwereld op den mensch.

Het zal natuurlijk geheel afhangen van de lezers, die men zich voorstelt te zullen hebben, of men de verschillende deelen van dit schema min of meer uitgebreid zal uitwerken; tevens zal de voorliefde des schrijvers voor een of meer der genoemde vakken, en in verband daarmede de meer uitgebreide studie, die hij er van gemaakt heeft, niet zonder invloed zijn op zijne wijze van behandeling der stof. Het is ondenkbaar dat twee schrijvers de zaak geheel op dezelfde wijze zouden behandelen; het zou ook niet eens wenschelijk zijn. Aan het geographisch gedeelte dient echter eene ruimere plaats te worden toegekend, dan gewoonlijk geschiedt.

Indien men er toe besluit in het kort enkele der procédé's van hoogtemeting (zie bijv. „Onze aarde" bl. 153), diepzee-peiling (zie Günther) e. d. mede te deelen, is eene beschrijving der voornaamste daarbij gebruikelijke instrumenten, als het dieplood (zie Günther), de maximaal- en minimaal-thermometer (zie Mohn, Meteorologie bl. 6 en vlg.) niet misplaatst.

Ik wil dit opstel besluiten met de opgave van eenige der belangrijkste werken en geschriften, die in de laatste jaren over het hier behandelde

onderwerp verschenen zijn en waarvan de lezing den belangstellende ten zeerste is aan te bevelen, evenzeer als die van de reeds hier en daar door mij genoemde.

Zur historischen Erdkunde. Ein Streifzug durch das Gebiet der geographischen und historischen Literatur, von J. Spörer. Behm's Geographisches Jahrbuch, III Band 1870, p. 326—420.

Idem Zweiter Streifzug etc. Jahrb. IV Bd. 1872, p. 184—273 mit Nachtrag, p. 542.

Der gegenwärtige Standpunkt der Methodik der Erdkunde von Prof. Dr. Hermann Wagner. Geogr. Jahrb. VII Bd. 1878, p. 550—636; VIII Bd. 1880, p. 523—598; IX Bd. 1882, p. 651—700. X Bd. 1884, p. 538—646.

Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte, von Dr. Friedrich Ratzel. (Bibliothek geographischer Handbücher), Stuttgart, Engelhorn.

Die Geographie als Wissenschaft und in der Schule von Dr. Adolf Dronke, Bonn, Ed. Weber 1885.

Amsterdam, April 1886.

NASCHRIFT.

Terwijl dit opstel ter perse was, verscheen er in de „Vragen des Tijds" een artikel van de hand des Heeren H. Blink, getiteld: „de Geographie als Wetenschap." Degenen die dit artikel en het mijne gelezen hebben, zullen hebben opgemerkt dat er een groot verschil tusschen beide bestaat, zoowel wat betreft den inhoud als de strekking. De Heer Blink heeft zich op het meest algemeene standpunt geplaatst en is door abstracte redeneering tot zijne conclusiën gekomen; hij heeft bepaaldelijk gesproken over de geographie als wetenschap. „Maakt, zegt hij, de wetenschap zich geheel vrij van het practische leven, en voert zij onbelemmerd hare dienaren op het ideale standpunt der philosofie, de school heeft andere plichten tegenover de maatschappij te vervullen." Uit dezen volzin blijkt dat hij een wijsgeerig standpunt van beschouwing heeft willen innemen. Ik daarentegen, door den loop der omstandigheden er toe gebracht om mijne denkbeelden over de zoogenaamde Natuurkundige Aardrijkskunde uiteen te zetten, heb bij wijze van inleiding en om den lezer mijn gedachtengang te doen begrijpen, eenige algemeene beschouwingen over

hetgeen ik onder eigenlijk aardrijkskundige studiën versta, laten voorafgaan, en me daarbij trachten te plaatsen op den bodem der werkelijkheid, door na te gaan wat in verschillende geographische werken van den nieuweren tijd feitelijk het meest op den voorgrond wordt gesteld, en te trachten me daaruit eene meening over het onderwerp der eigenlijke geographische wetenschap te vormen.

Deze wijze van behandeling der stof is in overeenstemming met hetgeen ik boven zeide, dat nl. aan de beoefening der geographie op geenerlei wijze beter eene vaste baan kan worden voorgeschreven dan door feiten, maar niet beschouwingen. Dit is natuurlijk een geheel persoonlijk inzicht, en ik kan niemand het recht betwisten om er anders over te denken.

Door het bewustzijn dat ik nog niet in de gelegenheid ben geweest eenig werk op geographisch gebied, als proeve van mijne opvatting zoowel van den omvang der geographie als van de wetenschappelijke methode harer beoefening, te publiceeren, werd ik genoopt met de grootste bescheidenheid te spreken over schrijvers als bijv. v. Richthofen en Wagner, die na jarenlange studien, de resultaten hunner overdenkingen en onderzoekingen in hunne werken hebben neergelegd. Ik stel er prijs op te verklaren, dat ernstige en langdurige studie, onvermoeid onderzoek en nadenken, heerschappij over de vaak al te weelderige phantasie, mij de eenige vaste grondslagen van het gebouw der wetensohap toeschijnen. Moge het al toegegeven kunnen worden, dat eene onjuiste hypothese beter is dan geene (iets wat ik niet wil betwisten), zoo geloof ik toch niet dat men der wetenschap een dienst bewijst door lichtvaardig tot het stellen eener hypothese over te gaan. Wanneer ook deze niet de vrucht is van veel nadenken en van het vooraf verzamelen en vergelijken van zeer veel feiten, heeft ze in den regel geen nut.

Ik voeg ten slotte nog hierbij dat mijne opvatting van den omvang en de methode van beoefening der geographische wetenschap, zooals ik ze in dit opstel heb trachten te omschrijven, alsmede datgene wat ik zooeven over de grondslagen van het gebouw der wetenschap zeide, grootendeels als het uitvloeisel is te beschouwen van mijne overdenkingen na de vele gesprekken die ik het voorrecht heb gehad van te houden met Prof. C. M. Kan, en na de lezing van hetgeen deze gedurende vele jaren in vereeniging met den verdienstelijken geograaf N. W. Posthumus, als getuigenis van zijne denkbeelden over die wetenschap, in dit Tijdschrift heeft geschreven.

Ik kan niet inzien dat het de taak van den geograaf zou zijn om

den geoloog, den meteoroloog, den wis- en natuurkundige het werk uit de hand te nemen, en ik vrees dat hij, dit willende doen, gevaar loopt van „slecht werk" te leveren; uit hetgeen ik in dit artikel gezegd heb, blijkt genoegzaam dat er, naar mijn gevoelen, nog werk genoeg voor hem te doen overblijft.

Juni, 1886.

OLFERT DAPPER,

DOOR

MR. CH. M. DOZY.

De man, wiens naam ik hierboven neêrschreef, mag terecht een man van beteekenis heeten. Twee voorwaarden zijn er, wier vervulling het geven van die benaming wettigt.

Een objectieve bestaat in den invloed, dien de betrokken persoon op zijne tijdgenoten heeft uitgeoefend; de subjectieve is het zijn van eene krachtige persoonlijkheid, die onder ongunstige omstandigheden toch een hoog standpunt van ontwikkeling wist te bereiken. Het leven van hem, die aan een dezer eischen beantwoordt is belangwekkend voor ons; in het eerste geval omdat het den door hem uitgeoefenden invloed leert begrijpen en apprecieëren, in het tweede ter opwekking, als voorbeeld.

Zeer zeker, ook waar een leven aan bevordering der wetenschap gewijd is, d. i. aan studie die slechts indirect het menschdom ten goede komt, moet men het welbesteed achten en zal men er kennis mede wenschen te maken uit behoefte aan het brengen van hulde. Alleen echter waar aan een der bovengestelde eischen beantwoord is, heeft dat leven tevens een wezenlijk, een praktisch belang voor ons.

En Olfert Dapper heeft die eischen vervuld. Vóor zijn dertigste jaar had hij niet alleen eene beschrijving van Amsterdam gegeven, veel uitvoeriger dan één der vroegeren, maar ook de eerste Nederduitsche vertaling van Herodotus' Historiën gelevert. Een arbeidsveld van veel grooter beteekenis betrad hij echter kort daarna. Tot dusver waren tal van reisbeschrijvingen uitgegeven, m. a. w. verslagen van het ondervondene in de bezochte overzeesche gewesten. De eene mocht nauwkeuriger, waarheidslievender zijn dan de andere, allen bevatten slechts een bepaald reisverhaal, dat geene rekening hield met het vroeger door anderen

medegedeelde. De weinige objectieve beschrijvingen dier gewesten in andere talen waren uit den aard der zaak samengesteld zonder kennis der Nederlandsche bronnen.

Dat er behoefte bestond aan het samenvatten van hetgeen er omtrent de buiten-europeesche werelddeelen bekend was geworden, ligt voor de hand. Die kennis kon alleen daardoor gemeengoed worden en tot verdere nasporingen en ontdekkingen opwekken. Deze behoefte vervulde Dapper in ruime mate. Binnen twintig jaren tijds had hij in acht lijvige folianten de toenmaals bekende oude wereld buiten Europa en van dit laatste het zuidoostelijk gedeelte beschreven. Voortaan konden ook zij hunne nieuwsgierigheid bevredigen, die wel gaarne over vreemde volken en landen lazen, maar de gelegenheid en ijver mistten om zelf daarover op te sporen. Bovendien gaf Dapper meer dan tot dusver bekend was, dank zijne relaties tot zeevarenden en reizigers, wier relazen niet gedrukt waren. Veel van het door hem medegedeelde werd destijds betwijfeld en is pas veel later bevestigd. Maar de groote beteekenis zijner werken moet gezocht worden in de uitbreiding der kennis en der belangstelling in verre volken en landen, die er het gevolg van was.

Evenwel, ook om hem zelf is het leven van Dapper voor ons belangwekkend. Hij, die blijkbaar verreweg de meeste Europeesche talen behalve de oude en het Arabisch kende, die in zijne boeken alle einden van den aardbol bezocht, heeft zoo goed als zeker nooit een voet gezet buiten zijn geboorteland, slechts zelden buiten de stad zijner inwoning. In zijn studeerkamer met behulp van boeken en brieven vervaardigde hij zijne land- en volksbeschrijvingen, die hem, ook heden ten dage nog wel eens doen aanduiden als de man, die zooveel gereisd heeft. En toen hij ten grave daalde, schrijvens moede zouden wij zeggen, indien wij geen anderen indruk van hem kregen, telde hij slechts ruim vijftig levensjaren.

Ik sprak hierboven van ongunstige omstandigheden, waarin Dapper opgegroeid was. Slechts enkele gegevens omtrent zijne ontwikkeling heb ik kunnen opsporen, maar het feit dat zijn vader als lijnbaansknecht den kost verdiende en ook de grootvader een ambacht uitoefende, toont dat Olfert zich uit lageren maatschappelijken stand heeft opgewerkt en van wetenschappelijke opleiding geen sprake kon zijn. Hij moge met behulp van anderen gestudeerd hebben, want de *f* 500 die zijn vader hem naliet, zullen daartoe wel niet toereikend geweest zijn, maar de lust tot die studie kan geen grond en voedsel in de vaderlijke werkplaats gevonden hebben.

Olfert Dapper moge in zijne werken bij het nageslacht voortleven;

omtrent zijn persoon was tot dusver niets bekend; zelfs het steeds opgegeven sterfjaar 1690 is onjuist, al is de vergissing ten deze niet groot. Eene levensbeschrijving bestaat er dan ook niet van hem, alleen stelde Dr. Rogge in de vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap van 9 October 1880 zijne verdiensten in het licht omtrent de kennis van Zuid-Afrika. 1)

Hier moge volgen, hetgeen mij omtrent zijne levensomstandigheden ter kennis is gekomen.

Men heeft den oorsprong der familie Dapper soms te Deventer willen zoeken. Ik ken daarvoor geen anderen grond dan het feit, dat een zestal jeugdige Deventenaars van dien naam zich in de 17e en 18e eeuw als studiosi te Leiden lieten inschrijven 2). Met onzen Olfert hebben deze echter niets te maken.

Meer aanleiding, maar ook geen voldoende, tot het aannemen van bloedverwantschap geven de gelijknamige personen te Amsterdam in de 15e en 16e eeuw woonachtig. In 1474 werden ter Weeskamer alhier een aantal goederen toegekend aan Symon Albert Dappersz 3). Elf jaren later, in 1485 vond ik Albert Dapper en Weyndelmoet Reyners syn wijff vermeld als houders van een lijfrente ten laste van St. Pietersgasthuis. 4)

Het zou van geen nut zijn evenzoo een aantal namen uit de 16e eeuw op te sommen. Alleen moet ik even stilstaan bij Arent Jacobsz. Dapper, die zich in 1594 hier ter stede vestigde. Hij kwam toen uit Hasselt en was kleermaker van beroep 5). Zijn zoon *Jacob*, geboren in 1604 6) was barbier en trad als zoodanig 1626 in het chirur-

1) Deze lezing werd niet in haar geheel in het Tijdschrift van het Genootschap opgenomen, een verslag vindt men aldaar evenals in het Handelsblad van 15 October 1880.

2) De naam komt ook voor in de genealogie van de familie Dunbar.

3) In 1497 was zij weduwe.

4) Bewijsregister I. 17; de goederen werden overhandigd aan Evert Jansz. van Monnikendam en Jacob Claesz. van Katwoude.

5) Den 30 Januari 1599 trad hij in ondertrouw met Maritje van Zijl van Amersfoort. Hij was toen 24 jaar oud en sinds 5 jaar hier, woonde op den N. Z. Achterburgwal en had geen zijner ouders in leven.

Voor de tweede maal teekende hij den 9den Juli 1604 aan met Annetje Clemens, de weduwe van Jan Claesz., een schuitevoerder.

6) Jacob Dapper van Amsterdam, barbier, 22 jaar oud, met zijn vader Arent Dapper geassisteerd en wonende (1/2 ann.) in de N. Z. Kapelsteeg, ondertr. 5 Febr. 1626 Heyndrickje Dircksdr. van Amsterdam.

De volgende kinderen werden van hem gedoopt: in de Nieuwe Kerk 22 Dec. 1626

gijnsgild 1). Dit zal er wel toe geleid hebben hem als den vader van onzen Olfert, die Medicinae Dr. was, te beschouwen 2). Ten onrechte evenwel.

Er is niets bedriegelijkers dan gelijkheid van famielienamen in de 16e en 17e eeuw. Deze werden blijkbaar meer als versiering dan van praktisch nut en ter aanduiding van bloedverwantschap beschouwd. Om tal van niet op te sporen redenen werden geslachtsnamen aangenomen en verlaten. Ik heb dit bij een vorige gelegenheid 3) uit de genealogie der familie Pledtser toegelicht. Thans zal ik den stamboom der familie van Hoorn voor mij nemen. Als kinderen van Claes Garbrantsz Schilt van Hoorn komen daarop, behalve zij die 's vaders naam behielden, voor *Jan Claesz Ansloo* en *Pieter Claesz Codde* 4).

Een sprekend voorbeeld geeft ook de vermelding van *Pieter Albertsz. Groen zijn comparants zone* nl. van Albert Claesz. *Roos*. Een aangewezen reden tot zulk eene naamsverwisseling kan het bestaan van een erfoom van moeders zijde zijn. Maar ook kan een uithangbord aanvankelijk naast den ouden naam ter aanduiding zijn gebruikt en daarna dezen allengs verdrongen hebben. Ik kan daarvoor *Adriaen Heyndricksz. van der Haghen geseyt Crimpen* als voorbeeld aanvoeren 5).

Het samenstellen van genealogiën uit losse onsamenhangende gegevens is dan ook voor dien tijd schier hopeloos. Waar niet uitdrukkelijk bloedverwantschap wordt geconstateerd, mogen wij dien nooit aannemen. En ook dan nog moet men niet uit het oog verliezen, dat *aangehuwelijkt* en *eigen* niet altijd onderscheiden werden. Zoo vindt men *Jan Eversz. mit sijn broer Pieter dodisz. en aecht Jan Eversz. sijn suster* in 1552 als eigenaars van twee graven in de Oude Kerk aangeduid 6). De vermelding van Aecht als zuster alleen van eerstgenoemden doet hier ten duidelijkste uitkomen dat de uitdrukking *broeder* voor *zwager* gebruikt is.

Maar keeren wij tot Olfert Dapper terug en laat mij in den bruidegom der volgende acte aan den belangstellenden lezer zijn grootvader voorstellen.

GERRIT GERRITS, *cuyper van Gesscher*, *oud 27 jaren*, *wonende in de*

Gáutje; in de Oude 9 Januari 1628 Dirk, 18 Feb. 1629 een tweede Dirk en 14 April 1630 na 's vaders dood Jacob.

1) Den 2 Juli. In 1628 werd Simon Dapper van Hasselt, zeker een neefje, als leerjongen bij hem ingeschreven.

2) Dr. Rogge in zijne bovengemelde redevoering, blijkens de geciteerde verslagen.

3) Oud Holland II 42.

4) Memoriaal der Weeskamer IV 55 in dato 21 Augustus 1628.

5) Bewijsregister der Weeskamer in dato 2 Januari 1607.

6) Oudste graf boek fol. 16.

brouwerij van den sleutel, geen ouders in leven hebbende ondertrouwt 13 Juni 1592 1).

LYSBETH SIMONSDR., *oud 27 jaren, wonende bij de Osseslnys in de Roseboomsteeg eveneens zonder ouders.* (Kerkinteekenregister in dato.)

Dat de naam Dapper noch in de acte, noch in de onderteekening voorkomt, is natuurlijk geen bezwaar; het is eigenaardig na de naamgenoten, die ik vermeld heb, op wie Olfert geen betrekking had.

De plaats van herkomst van Gerrit Gerrits ligt, naar ik vernam in Westfalen en wel in de buurt van Coesfeld; wanneer hij ze verlaten had is mij niet gebleken. Te vergeefs zocht ik zijne inschrijving in het poorterregister. Hier ter stede woonde hij, naar ik meen op den O. Z. Voorburgwal. 2) In de Oude Kerk werden dan ook de eerste kinderen gedoopt nl. *Jannetje* den 13 September 1592 en *Gerrit* 13 Maart 1594 In dat geval verhuisde onze kuiper evenwel kort daarna, mogelijk ten gevolge eener opheffing der brouwerij (zie de noot). Niet alleen blijkt dit hieruit dat de jongere kinderen allen in de Nieuwe Kerk ten doop gedragen werden, maar toen dit 29 September 1595 met *Marri* geschiedde, wordt haar vader uitdrukkelijk aangeduid als *kuiper, wonende bij de Haerlemmerpoort.* Den 22en December van het volgende jaar werd *Aerent* gedoopt; 18 Januari 1600 *Gerrit* en 29 Juli 1601 besloot *Symon* het zestal. Laat mij liever zeggen het vijftal, want indien de oudste zoon destijds nog in leven geweest was, zôu de voorlaatste wel *Jonge Gerrit* genoemd zijn. Aan twee broeders denzelfden naam te geven en ze dan aldus te onderscheiden, was anders toen ter tijde niet vreemd.

Deze op één na jongste zoon is juist de eenige der kinderen, met wien wij ons nader moeten bezighouden. Hij toch was de vader van onzen Olfert. Ik kan echter omtrent zijne levensomstandigheden niets anders mededeelen, dan hetgeen blijkt uit zijne hier volgende huwelijksinteekenacte:

GERRIT GERRITS *van Amsterdam, lijndraijer, 23 jaren oud, geassisteerd met Lysbeth Simons zijne moeder, wonende in de Anjeliersdwarsstraat* ondertr. 21 September 1624. 3)

---

1) Het huwelijk had 28 Juli in de Nieuwe Kerk plaats.

2) In het Keurboek I 254. komt een lijst voor van een groot aantal brouwerijen hier ter stede in 1621 gevestigd, *de sleutel* bevindt zich daaronder niet; mogelijk was zij te niet gegaan. Alleen pro memorie noteer ik de vermelding in dato 28 October 1625 van een huis en erf gelegen teynde de fluwele burchwal (d. i. O. Z. Vbwal) genaemt de sleutel en door den burgemeester Jacob Poppe (toen overleden) gemeen gecocht met Hillebrant den Otter (Bewijsregister der Weeskamer. XIX 297).

3) Het huwelijk had 13 October in de Nieuwe Kerk plaats.

Trijntje Heeren *van Hopsyl, oud 22 jaren, geassist. met Etgen Heeren, hare moeder, wonende als voren* 1) (Kerkinteekenregister in dato).

Dat hij het beroep van lijndraaijer koos, behoeft waarlijk niet te verwonderen. De buurt, waarin hij was geboren en opgevoed was die der lijnbanen. Men meene nu evenwel niet dat hij er eene in eigendom bezat. Uit bovenstaande acte blijkt hieromtrent niets. Immer ook als eigenaar zou hij lijndraijer genoemd zijn 2) en het feit dat noch hij, noch zijne bruid de schrijfkunst machtig waren 3), geeft wel eene presumtie ten zijnen nadeele, maar is geen bewijs. De onzekerheid ten deze wordt evenwel bij zijn dood voor ons opgeheven.

Toen in het begrafenisregister der Noorderkerk den 7en Maart 1644 zijn overlijden moest geboekt worden, geschiedde dit in de volgende bewoordingen:

Gerrit Gerritsz. lijnbaansknecht in de Anjelierstraat tusschen beyde dwarsstraten naest de hoeken en oogen.

In verband met zijn woonplaats lag het voor de hand allereerst in het vermelde register naar zijne begrafenisacte te zoeken. Wij profiteeren hier evenwel van eene vergissing, want de acte is aldaar geroijeerd en naar de Westerkerk verwezen, alwaar wij dan ook Gerrit Gerritsz. begraven vinden. Hier evenwel met de aanteekening in margine: *de vrouw is in de craem* 25 *Mey* 1644 *dach te ses weecken op* 12 *guld. boeten*; 18 *Oct.* 1644 *tot de broeder uyt see comt.*

De bedoeling der bijvoeging is duidelijk. Er waren minderjarige erfgenamen en nu moest ter weeskamer hetzij een testament vertoond worden, dat haar uitdrukkelijk van de voogdij uitsloot, hetzij den kinderen het vaderlijk erfdeel bewezen worden. Dit laatste geschiedde pas den 2den Mei 1645. Toen nl. *heeft Trijntje Heeres geassisteert met Mauris van Coosen haren gecoren vocht bewesen haren drye kinderen als* Gerritgen *oút* 17 *jaren,* Lysbeth *oút* 11 *jaer ende* Olphertgen *oút* 8 *jarèn daer vader af was Gerrit Gerritsz. lyndraeijer voor haer vaders erf te zaemen de somme van vyftienhondert gulden eens. Ende sal haren kinderen houden enz. onder verbant enz. Des zal zy voorts enz. Ende 't behaechde Symon Gerrits den oom. Pnb. alle de weesmreñ dempto Allard Cloeck.*

1) In een schepenkennis door haar 10 April 1653 gepasseerd zijn Lubbertus en Dirck *Stromer* en Jasper van *Luyck* haren vierendeelen Z. Z. 37 vo.

2) 14 December 1618 werd den kinderen van *Jelmer Jorisz. lijndrayer* de zeer aanzienlijke erfenis hunner ouders en daaronder ook een lijnbaan bewezen. Bewijsreg. W. K. in dato.

3) Zijn vader had in 1592 de betrokken acte keurig onderteekend.

Hier ontmoeten wij het eerst onzen Olfert; dat het geen naamgenoot is, zal straks blijken; laat mij er slechts even op wijzen dat nog altijd de familienaam verzwegen wordt.

Dezen zien wij pas in Mei 1658 opduiken, toen de rector magnificus te Utrecht als studiosus aan die universiteit inschreef *Olferdus Dapper Amstelodamensis* 1). Hoe kwam de lijndraaijerszoon er toe, zich aan de studie te wijden en welke reden was er om zijne vaderstad daartoe te verlaten? Ik moet hier het antwoord op schuldig blijven en kan slechts in dit laatste grond tot het vermoeden vinden, dat hij de universiteit als mentor van een of anderen patriciërszoon bezocht. Maar welken? Het eerst denken wij natuurlijk aan de Witsen's, deze bezaten lijnbanen, op een van welke licht Olfert's vader gewerkt kon hebben. Maar in geen der opdrachten van Dapper's werken vinden wij ten deze eene vingerwijzing.

Dat Olfert althans te Utrecht niet lang gestudeerd heeft, bleek reeds vroeger hieruit, dat in zijn eerste, in 1663 verschenen werk de titel van Dr. aan zijn naam toegevoegd werd. Maar dit is zonder beteekenis bij het feit, dat hij reeds 16 December 1659, dus 1½ jaar na zijne inschrijving Dr. medicinae genoemd wordt. Op dien datum assisteerde hij met Cornelis van Poelenburg en zijn broeder Gerrit hunne moeder bij het passeeren van een schepenkennis. De acte is van dubbele beteekenis voor ons, daar Trijntje Heeren als weduwe aangeduid wordt van *Gerrit Gerrits Dapper* en alleen hieruit blijkt, dat de familienaam ook door Olfert's vader gedragen werd.

Waar nu Olfert den doctorsbul verworven heeft is mij onbekend gebleven. Te Utrecht is hij niet gepromoveerd, blijkens een onderzoek dat de heer Tiele de goedheid heeft gehad voor mij in te stellen. De onzekerheid zou voor ons niet bestaan, had Olfert zich alhier als geneesheer gevestigd. Maar op de Series medicorum komt zijn naam niet voor.

Van zijne levensomstandigheden na zijne terugkomst te Amsterdam is mij weinig bekend geworden en geen wonder! Waarschijnlijk ongetrouwd gebleven, geene openbare betrekkingen bekleedende, alleen voor de wetenschap levende, leeft hij voor ons in zijne werken. Slechts in verband met zijn broeder Gerrit komt hij enkele keeren in openbare acten voor.

Deze had een gansch anderen weg ingeslagen. Zijn beroep blijkt het eerst uit zijne huwelijksinteekenacte, die tevens het tot dusver beweerde bevestigt.

---

1) Zie Utr. Studenten-almanak van 1872.

GERRIT DAPPER *van A., impostmeester*, 32 *jaren oud, met zijn moeder Trijntje Heeren, wonende in de Anjelierstraat* ondertr. 11 Januari 1664
CATRYNA LEMNICH *van A.*, 23 *jaren oud, met Jacob Lemnich haren vader, wonende op den Singel.*

De naam der bruid klinkt ons niet onbekend. Ik zie geen bezwaar haren vader te identificeren met Jacob Linnich, wed. van Catarina Jacobs de Vries, die in 1684 met Ida, de zuster van Agnes Block in den echt trad 1). In dat geval kan ik er aan toevoegen dat hij (*Jacob Linnigh de oude*) den 8en Juni 1689 van de Heerengracht over de Warmoesgracht naar de Noorderkerk ten grave gedragen werd 2).

Maar ter zake. Waar het huwelijk van Gerrit Dapper gesloten werd zocht ik te vergeefs en evenzoo den doop zijner kinderen. Dat hij niet kinderloos gebleven is, blijkt reeds 20 October 1665, toen in de Noorderkerk (Middelvak no. 5) begraven werd het *kind van Gerrit Gerritsz.-Dapper* van den *Singel.* Dit is wel degelijk onze impostmeester, want in hetzelfde graf werd 18 October 1669 *Catharina Lemming* van de *Heerenmarkt* bijgezet 3), en drie jaren later, 22 Jan. 1672 *Trijntje Heeren*, die de Anjelierstraat niet verlaten had.

Dat opgaven in oude acten slechts onder voorbehoud kunnen aangenomen worden, blijkt bij Gerrit Dapper te duidelijk, om er niet even bij stil te staan. Volgens de acte van bewijs van vaders erf zou hij in 1644 zeventien jaren oud en dus in 1626 of '27 geboren zijn. Bij zijn ondertrouw gaf hij evenwel een leeftijd van 32 jaren op, en zou zijne geboorte dus in 1631 of '32 te plaatsen zijn.

Ik houd het met de eerste opgave, maar kan die niet bevestigen. Zeer waarschijnlijk heeft Gerrit Gerritsz. zijne kinderen in de naastbijgelegen kerk nl. de Noorderkerk laten doopen en de betrokken registers van dezen zijn ons slechts van 1641 af bewaard gebleven.

Olfert, beweerde Dr. Rogge destijds, had van zijn broeder Gerrit niet veel genoegen, te oordeelen naar de keeren, waarin hij zich voor hem borg moest stellen. Het feit is juist, maar de aanleiding pleit niet tegen Gerrit. Als pachter der gemeene landsmiddelen moest hij wel borgen hebben en wie was daartoe nader dan zijn broeder?

---

1) Oud Holland II, 226.

2) Trijntje was voor $^1/_4$ erfgename; zie acte nots. J. Commelin in dato 20 Augustus 1689, gepasseerd naar aanleiding van een proces der executeuren van 't testament tegen Pieter Lemmingh.

3) In de loode (roode?) leeuw; zij liet éen minderjarig kind na v. i.

De eerste maal was deze het met zekeren Johannes van Halteren 6 Maart 1665 1); bij latere gelegenheden (23 Maart en 26 Juli 1675; 25 September 1681) 2) trad hij alleen als zoodanig op.

Die borgtocht was blijkbaar niet tot een bepaald geldelijk bedrag; dit had trouwens ook niet hoog kunnen zijn. Het montant van 's vaders nalatenschap kennen wij, maar men zou met eenig schijn van recht het studeeren te Utrecht in verband kunnen brengen met eene erfenis of grootere gegoedheid der moeder. Het kohier van den 200en penning van 1674 3) licht ons in omtrent de welgesteldheid van Olfert, en, let wel, na den dood zijner moeder. Hij zoowel als Gerrit werden daarin op *f* 10 gesteld en dus getaxeerd op een kapitaal van *f* 2000, geen groot fortuin voorwaar. De broeders woonden destijds samen; althans hunne namen volgen in het register elkander op en wel in de 47e wijk. Deze omvattehet terrein tusschen Rechtboomsloot, Eilandsgracht, Oude Schans en Geldersche Kade, benevens dat tusschen de Eilandsgracht en Schipperstraat.

Olfert had in 1674 reeds een loopbaan achter zich en menig werk voltooid; aanvankelijk had hij evenwel een anderen weg ingeslagen, dan die zijne reputatie als geograaf zou vestigen. In 1663 had zijn eerste arbeid de pers verlaten, nl. de

Historische beschrijving der Stadt Amsterdam door Dr. O. D. uitgegeven bij *Jacob van Meurs Boekverkooper en Plaatsnijder in de Nieuwestraet in de Stadt Meurs* 4).

Zonder voorgangers was Dapper op dit terrein niet. Pontanus, om van kleineren te zwijgen had in 1611 de eerste beschrijving van eenig belang der IJstad geleverd, maar zooals ook Wagenaar opmerkte, het werk van Dapper overtrof verre al hetgeen tot dusver ten deze het licht had gezien en dit is met het zijne niet te vergelijken. Dat hij hiertoe in staat was, dankte hij der hulp van Cornelis Witsen, destijds tresorier en vroeger burgemeester der stad. Deze had hem door zijne zonen, „eenige

---

1) Reg. van schepenkennissen LLL fol. 2 v°.

2) „ „ „ TTT fol. 37 v°, 94 v°; AAAA fol. 24 v°, ook hier wordt Olfert bepaaldelijk *Dr. medicinae* genoemd.

3) fol. 441 v°.

4) Deze gaf de meesten van Dapper's werken uit. Den 29n Januari 1659 werd poorter *Jacob van Meurs van Aernhem, plaatsnijder, als getrouwd hebbende Anna Philips, dochter van Philips Jansz. Goelet, pennecoper en poorter.*

aloude gedenkteekenen en schriften" doen overhandigen, die hem van grooten dienst waren bij zijn onderzoek naar de geschiedenis van „dat oogelijn en peerle van Europe". Het sprak van zelf dat hij dan ook zijn werk aan Witsen opdroeg. In de toeëigening 1) is voor de kennis van Dapper's werkzaamheid van bijzonder belang de verklaring dat „deze stoffe verre buiten (zijn) dagelixenoeffening (lag)."

In 1665 gaf Domselaar eene beschrijving van Amsterdam uit, die onder zijn naam doorgaat, maar feitelijk eene compilatie is van verschillende auteurs. Het 5e boek *van des Stats Regeeringe* is geheel en het 6e, de historie bevattende is grootendeels uit Dapper's werk overgenomen. Dezen wordt in de voorrede verweten dat hij „verscheidene stukken breedt genoegh en andere kort genoegh (misschien door den Uytgever, al te haastigh aangeport) heeft over geloopen."

In hetzelfde jaar zag een tweede werk van Dapper het licht nl.:

Herodoot van Halikarnassus' Negen boeken der historiën gezegt de musen vervattende onder andere de Lydische, Grieksche, Persiaensche, Egiptische en Medische Historiën enz. enz. *Beneffens een Beschrijving van Homeers leven door denzelven Herodoot. Uit het Grieks vertaelt door Dr. O. D. t' Amsterdam Bij Hieronymus Sweerts* 2) *op de Cingel bij Jan Roonpoorts-Tooren* 1665

de eerste vertaling in het Nederlandsch van den vader der geschiedenis.

Ook dit werk was aan een Witsen opgedragen nl. aan Niklaes „Der beide Rechten Dokter" en wel „om U.E. genegentheyt mijwaerts met plichtelijke erkentenis eenigzins te vergelden." Aanleiding vond Dapper hiertoe in zijn wensch om Witsen met een klein geschenk te verwelkomen bij zijn terugkomst uit Moskovien 3).

Het is hier de plaats om de beschuldiging van atheïsme tegen Dapper te bespreken.

Waarop deze oorspronkelijk berust, is mij niet gebleken. Jöcher noemt hem een man „ohne Religion" en in „de Maandelijksche Berichten uit de andere waereld of de sprekende dooden" 1771 zesde stuk 4) wordt

1) Gedateerd *Den dertigsten van Herfstmaent des Jaers* 1663 *in Amsterdam.*

2) in 't boekverkoopersgild gekomen 14 Januari 1664; 15 Juli 1665 verkreeg hij een octrooi in qual. van plaatsnijder.

3) J. F. Gebhard Leven van Nicolaas Witsen I 46[1]; in de beschrijving van China 1670 komt blz. 208 een mededeeling voor van Nicolaas Witsen „1664 gezant te Moskou."

4) de Heer P. A. Tiele maakte mij hier opmerkzaam op.

onder de Hollandsche ongodisten ook Olfert Dapper genoemd. De bewering zal ongetwijfeld reeds vroeger zijn uitgesproken; men weet trouwens, dat men haar destijds spoedig uitte bij iedere afwijking van de heerschende godsdienstige meening. Dat Dapper echter in 1665 zelfs niet hiervan beschuldigd kon worden, bewijst de voorrede van zijn Herodotus. Dezen acht hij daarom vooral het lezen en herlezen waard, „dewijl men bij geen Heidenschen schrijver meerder dingen geschreven vindt, die nader met de Heilige Schrift en de Historiën der Profeten overeenkomen en hij daardoor het gezag en de zekerheid der geheele Christelijke leere in de herten der vroomen bevestigt." Het is waar, men zou kunnen beweren, dat niet deze dit van noode had, maar de overeenkomst met de Profetische Historiën voor Herodotus pleit. Ook zou een rechtzinnige aanstoot kunnen nemen aan de waardeering van een „zeer heerlijke spreuk aangaende de godvruchtigheit als bijna overeenkomende met hetgeen de Apostelen zeggen."

Maar wat beduiden deze twijfelachtige uitdrukkingen tegenover de ondubbelzinnige geloofsbelijdenis, mogen wij wel zeggen, die Dapper aflegt omtrent het nut en de bedoeling der geschiedenis voor hem bij uitnemendheid, der vijf boeken Mozes'? Deze nl. „opdat wij de beginselen der dingen, den oirsprong en voortzetting des waeren en valschen Godsdiensts, en den opgang der afgoderijen, de tijden der gedaene en herhaelde belofte aengaende Christus en desselfs komste in den vleesche als mee de exempelen van Godes toorn en barmhertigheit waardoor wij tot de vreeze Gods en tot het geloof zouden ontstoken worden, in den geeste zouden mogen betrachten en aenschouwen." Waarlijk, hij die dit neêrschreef moet wel veranderd zijn, zoo hem later met grond atheïstische gevoelens mochten toegeschreven worden.

Eenige opmerkingen de geographie betreffende, gaven reeds in den Herodotus blijk, welk het eigenlijk veld van studie, welke de „dagelixe oeffening" van Dapper was. In 1668 werden de vruchten dier studie openbaar in zijne eerste land- en volksbeschrijving, die bij van Meurs (toen op de Keizersgracht wonende) onder den volgenden titel verscheen:

Naukeurige Beschrijvinge der Afrikaensche gewesten, van Egypten, Barbaryen, Libyen, Biledulgerid, Negroslant, Guinea, Ethiopien, Abyssinie getrokken uit verscheyde hedendaegse Lantbeschryvers en geschriften van bereisde onderzoekers dier Landen door Dr. O. Dapper.

Als een onderdeel hiervan is te beschouwen de

Naukeurige Beschryvinge der Afrikaensche eylanden, die bij denzelfden uitgever in hetzelfde jaar het licht zag. Wel is waar heeft deze afzonderlijk titelblad en pagineering, maar de voorrede slaat op beide werken.

Zij bekleeden zeker een eerste plaats onder Dapper's beschrijvingen, voornamelijk daar meer dan in eenige andere naast de gedrukte bronnen bij deze ook „geschreve papieren" gebruikt zijn „bij d' onzen zelfs van eenige dier gewesten in 't rou ontworpen." De cardinale vraag, van wie deze papieren afkomstig waren, kan ik niet afdoende beantwoorden. De quaestie is van groot belang voor het gezag van Dapper's mededeelingen; zij moet evenwel uit correspondentie opgelost worden en brieven van of aan Dapper waren totdusver onbekend. Het is mij gelukt er één aan Is. Vossius op te sporen, dien men als bijlage zal afgedrukt vinden, maar die weinig licht geeft. De epistolae van Vossius op de Amsterd. Bibliotheek zijn evenwel nog niet geordend, zoodat wij daaruit nog een al of niet rijken oogst kunnen verwachten. De aandacht blijve er althans op gevestigd.

Dr. Rogge achtte het in zijne meergemelde rede ontwijfelbaar, dat Dapper o. a. het verslag zou gezien hebben, dat Nieuhoff gaf van zijn tocht naar de Namaqua's en ook het memorandum door van Riebeeck voor zijn opvolger aan de Kaap opgesteld 1). Zeker is het dat hij tal van ethnographische bijzonderheden mededeelt, die pas twee eeuwen later bevestigd zijn geworden. Dapper zelf geeft een breede lijst van auteurs, die hij geraadpleegd had; ook Portugesche en Italiaansche; hier en daar beroept hij zich zelfs op Arabische mededeelingen; blijkbaar was hij uitermate belezen 2). Wat ongedrukte bronnen betreft, laat hij zich evenwel zeer vaag uit. Hetgeen hij omtrent de Kaap, waarover totdusver weinig of niets geschreven was, mededeelt, had hij getrokken uit „overgezonde schriften door zekeren nauwkeurigen onderzoeker aldaer te zamen gestelt", of zooals 't elders luidt 3): „door luyden die zich een wijle aan dien oort hebben opgehouden." Bij de beschrijving van Malta heeft hij evenzoo „zekere aenteikeningen" gebruikt, hem „ter hant gestelt door eenen die onlangs een wijle op dit Eilant zich onthouden had" en had hij „door geduurigh navorschen" een en ander vernomen van hen, die uit die gewesten herwaarts overgekomen waren.

1) Beiden uitgegeven door Moodie, Capetown 1838.

2) Niet alleen op geografisch terrein, getuige het citeeren van den *Orlando furioso* Afrik. eilanden blz. 117.

3) Blz. 627.

Deze uitdrukkingen karakteriseeren volkomen de wijze, waarop Dapper's werken tot stand kwamen; zij geven evenwel geene zakelijke inlichting. In den tekst van het werk noemt hij slechts een paar maal zijne verslaggevers. Bij de beschrijving van het koningrijk van Gambea 1) citeert hij het „daghreizenboek" van *Willem Blok*, die bij den koning van groot Kassan vertoefd had; elders 2) beroept hij zich op een verhaal van zekeren hopman *Fuller*, in dienst der Nederl. West-Indische Compagnie, die in 1648 de koningin van Angola tegen de Portugezen had bijgestaan. Maar met den meesten nadruk vermeldt hij in de voorrede de geschriften van eenen *Samuel Blomert* „bij hem zoo uit eigen ondervinding en aenteikeningen (want een lange wijle had hij zich aan dien oordt opgehouden) als uit berecht der inwoonders en luiden op die gewesten bevaren voor eenige weinige jaren te zamen en mij door de Hooghgeleerde Heere Isaack Vossius 's Landts Historieschryver ter handt gestelt....... hoewel in 't rou en sonder de laetste hant daer aen gezet te hebben."

Die papieren handelden hoofdzakelijk over de Westkust, zoowel de kuststreek als de binnenlanden. Van de zeer vele platen verdient er slechts éene bijzondere aandacht, nl. een gezicht op de stad Algiers „*Geteekent door R. Zeeman*"; bij geen der overigen is de vervaardiger vermeld.

Een tweede uitgave èn van de beschrijving van Afrika èn van die der eilanden verscheen in 1676. Zij schijnt wat den tekst betreft niet van de eerste te verschillen, zij is minder compres gedrukt en midden in het boek begint eene nieuwe paginatuur. Omtrent de gravures valt in de eerste plaats op te merken dat bij zeer veien naast de Hollandsche aanwijzing en opschriften hier een Engelsche vertaling gegraveerd is; op de kaart van Egypte is de Hollandsche inscriptie door een Latijnsche vervangen. Bij enkele gravures zijn ingrijpender wijzigingen. De *tocht der karavane uyt Kairo of Mecha* op blz. 92 heeft, vergeleken met de 1e uitgave hier in omgekeerden zin plaats; bij de afbeelding van *'T fort Tacaray ofte Witsen* zijn de twee laatste woorden uitgeslepen 3); eindelijk is een gezicht in het fort Nassou op het eiland Goeree (Eilanden blz. 98 resp. 84) door een geheel ander vervangen.

Van de vertalingen kan ik alleen de Fransche bespreken. Zij verscheen

1) Senegambie, blz. 359.

2) Blz. 612.

3) Blz. 430 resp. II 64; in het bericht voor den binder is de tweede naam blijven staan.

in 1686 te Amsterdam, *Chez Wolfgang, Waesberge, Boom* & *van Someren*, blijkbaar naar de editie van 1676 (zie o. a. blz. 342).

Zij wijkt evenwel nog al eens af van den oorspronkelijken tekst. Men vergelijke o. a. het slot der beschrijving van Abyssinië. Verscheidene bladzijden en daaronder de geheele regeeringslijst zijn aldaar gesupprimeerd en daarentegen is een lang gedicht ingelascht getiteld DESCRIPTIO AFRICAE *Ex Dionysio Afro, Rhamnio Fannio Grammatico interprete.*

Overigens is de Fransche vertaling in grooter formaat gedrukt dan de Hollandsche uitgaven. Afrika en de eilanden vormen één geheel met doorloopende paginatuur; er is dan ook slechts één bladwijzer aan toegevoegd.

Kaarten en gravures zijn dezelfden; alleen is meestal eene Fransche vertaling van opschrift en aanwijzing in de plaat gegraveerd. De afbeelding op blz. 211 (der 2e uitgave) is, stellig bij vergissing hier uitgevallen.

In 't Duitsch waren beide werken reeds vertaald in 1670 en 1671. In eerstgemeld jaar was ook eene Engelsche overzetting verschenen; bij deze was evenwel *Ogilvy* als auteur vermeld en de naam van Dapper verzwegen.

Deze gunde zich niet lang rust na de voltooiing van zijn Afrika. Reeds den 14en Maart 1669 en 24 Maart 1670 verleenden de Staten van Holland aan Jacob van Meurs octrooien voor de uitgave van een verhaal van twee gezantschappen naar China „getrocken uyt de gehoudene aanteeckeningen door Dr. O. Dapper." De volledige titel luidde:

Gedenkwaerdig bedryf der Nederlandsche Oost-Indische Maetschappye, op de Kuste en in het Keizerryk van Taising of Sina behelzende het tweede gezandschap aen den onderkoning Singlamong en veldheer Taising Liponi door Jan van Kampen en Konstantyn Nobel. Vervolgt met een verhael van het voorgevallene des jaers 1663 *en* 1664 *op de kust van Sina enz. onder 't gezag van Balthasar Bort en het derde gezantschap aen Konchy, Tartarsche Keizer van Sina en Oost-Tartarye onder.... Pieter van Hoorn. Beneffens een beschrijving van geheel Sina...... Beschreven door Dr. O. Dapper t' Amsterdam*, enz. 1670.

Ook dit werk is blijkens de vele citaten met zorg en vlijt samengesteld. Opgedragen werd het aan den raadpensionaris Johan de Witt.

De beschrijving van China wordt meestal als een afzonderlijk werk beschouwd en heeft trouwens ook afzonderlijk titelblad en paginatuur. Blijkens den hoofdtitel is zij echter slechts een onderdeel. Ook het relaas van het derde gezantschap heeft een afzonderlijk titelblad; de nrs. der

bladzijden loopen daar echter door. De kaarten en platen hebben Engelsche en Hollandsche opschriften; verreweg de meesten zijn blijkbaar uit andere werken overgenomen.

Eene Duitsche vertaling verscheen in 1674 te Amsterdam 1); een Engelsche 1671 (2e druk 1673) te Londen, deze laatste onder den titel *Atlas Sinensis*, maar quasi als vertaling door Ogilby van een werk van Montanus.

Dapper had na het voltooien der beschrijving van Afrika aanstonds het plan opgevat om evenzoo gansch Azië te schetsen. Hij beschouwde evenwel zijne beschrijving van China niet als een eerste deel daarvan; immers dat voornemen deelt hij mede in een werk dat daarna, in 1672 als zulk een eerste deel het licht zag. „Uit eenige inzichten" had hij zich genoodzaakt gezien zijn arbeid „ter yl aftebreken" en aanvankelijk alleen eene beschrijving van Indië uittegeven. Hij voegde echter blijkens den titel een beschrijving van Perzië en naburige gewesten daaraan toe. De titel luidt:

Asia of naukeurige beschryving van het Rijk des Grooten Mogols en een groot gedeelte van Indië enz. enz. enz. *Beneffens een volkome beschrijving van geheel Persië, Georgië, Mengrelië en andere Gebuurgewesten* enz. enz. *Beschreven door Dr. Olfert Dapper.*

De uitgever was alweer *Jakob van Meurs*, wiens adres hier nader wordt aangeduid nl. schuin over de Westerkerk. De opdracht luidde aan den bekenden Mr. Kornelis de Wit en moest tot huldeblijk strekken voor diens „Helden-daet op Schapey en Chattam."

Ook in dit werk dragen kaarten en prenten de sporen van engelschen oorsprong. De hoofdkaart o. a. heeft als schaal 80 *Milliaria Anglica.*

De beschrijving van Perzië enz. heeft een afzonderlijk titelblad en wordt dan ook evenals die van China vaak als een afzonderlijk werk beschouwd. Ook de paginatuur begint bij haar opnieuw, maar loopt slechts door tot aan Georgië, waar men opnieuw fol. 1 vindt. Zij is overigens in de beschrijving van Indië al even slordig als in de meeste werken van Dapper; men zie o. a. bl. 276 sqq. 2).

Het duurde tot 1677, vóordat het tweede deel van Azië verscheen. Dit bevatte eene

1) Volgens Tiele's bibliographie 1673 (ook 1674, 1675, 1676).

2) Voor alle werken van Dapper is in Tiele's bibliographie de paginatuur uitvoerig aangeduid.

Naukeurige beschryving van gantsch Syrië en Palestyn enz. enz. en was opgedragen aen *Niklaes Witsen Gecommitteerde Raedt* enz., *Oudt Schepen en raedt der Stadt Amsterdam* 1).

Beide afdeelingen hebben afzonderlijke paginatuur en de beschrijving van het Heilige Land prijkt met een eigen titelblad. Voor dit tweede deel wordt met bijzonderen lof gewag gemaakt van het in 1589 verschenen desbetreffende werk van den bekenden *Kristiaen Adrichem*. Maar behalve van deze en andere gedrukte bronnen verzekert Dapper ook gebruik gemaakt te hebben van de verhalen van ooggetuigen.

De kaart van Palestina zou door den uitgever (Jac. v. Meurs) „met groote verbeteringe van nieuws geteeckent en uytgegeven" zijn. De afbeeldingen van Damascus, Tripolis, Rama en Jaffa heeten te zijn „gedaen volgens de afteeckening in 't Jaer 1668" en de plattegrond van Salomonis tempel „volgens Thomas Fuller," een naam die ook in de beschrijving van Afrika voorkomt.

Een derde deel van Azië verscheen in 1680 onder den titel:

Naukeurige beschrijving van Asië behelsende de gewesten van Mesopotamië, Babylonië, Assyrië, Anatolië of Klein Asië. Beneffens eene volkome beschryving van gansch ...... *Arabië* enz. enz. *door Dr. Olfert Dapper.*

De uitgever was dezelfde. De opdracht was gedateerd *den* 10e *December* 1679 en gericht aan *Johannes Hudde Burgermeester en Raet der Stad Amsterdam.*

Mesopotamië enz. en Arabië hebben afzonderlijke paginatuur en bladwijzers, maar het hoofdtitelblad is blijkbaar ook voor hen voldoende geacht.

In de voorrede is er de nadruk op gelegd dat ook van vele oude en nieuwe Arabische schrijvers gebruik gemaakt is. Deze worden dan ook dikwijls in hunne eigen vertaalde woorden aangehaald. Of Dapper nu die vertaling zelve en uit het oorspronkelijke heeft verricht, is wel niet zeker maar toch zeer waarschijnlijk.

Van de gravures zijn er enkelen, die bijzondere vermelding verdienen nl. de gezichten op *Abidos*, *Ephese*, *Smyrna* en *Magnesia*, die *geteekent* zijn *door Charles Vasteau*; eene afbeelding van de stad *Hella* (bl. 172) die *Kip. f.* en eene uitslaande plaat van den *bergh Sinaï*, die *K. Decker fe.*

Een tweede druk is, van de drie deelen naar het schijnt, alleen van

1) De opdracht is gedateerd: *In Amsterdam in Oogstmaent* 1677; de titelprent draagt het jaartal 1678.

de beschrijving van Syrië en Palestina en wel in 1680 verschenen 1). Dat dezen meer aftrek vonden dan de overigen, ligt voor de hand.

Vertaald zijn de drie werken alleen in het Duitsch en wel het eerste en het derde door *Johann Christoff Beer*. Johann Hoffmann te Nürnberg gaf ze in 1687 uit. Van de gravures moest hij copiën laten maken; de volgende plaatsnijders merkten ze: *Sigmund Gabriel Hipschman scul*, *I. I. Vogel sc.*, *I. A. Boener sc.*, *I. Azelt sc.*, *G. Karsch sc.* en *G. I. Schneider sp.*

Het tweede deel, Syrië en het Heilige Land, verscheen reeds in 1681 te Amsterdam in 't Duitsch *bey Jacob von Meursen nachgelassene Wittibe*. In 1688 gaf de gemelde Neurenbergsche uitgever er eene 2e editie van, de gravures in deze zijn niet gecopiëerd, maar dezelfden als in 't oorspronkelijke; blijkbaar had de weduwe van Meurs de koperen platen aan Joh. Hoffmann verkocht.

De naam van den vertaler wordt in deze editie verzwegen, van de Amsterdamsche vertaling ken ik alleen het titelblad.

Het lag nu op Dapper's weg zijne tijdgenooten nader met den Indischen eilandengroep bekend te maken. In zijne voorrede voor het Rijk van den Grooten Mogol had hij zelf verklaard na het vasteland van Azië doorwandeld te hebben, de eilanden te zullen behandelen en wel met name Ceylon, Java, Sumatra en de Molukken. Mogelijk deden de in 1676 en 1682 verschenen werken van W. Schouten, Baldaeus en S. de Vries hem van zijn voornemen afzien. Hij wendde zich althans westwaarts naar Griekenland. Na een langer stilzwijgen dan men van hem gewoon was, nl. in 1688 verscheen bij *Wolfgang*, *Waesbergen*, *Boom*, *Someren en Goethals* van zijne hand eene

Naukeurige beschrijving der eilanden in de archipel der Middelantsche Zee enz. enz.

Hij verklaart in de voorrede dat hij, na vroeger verscheidene gewesten op het vasteland van Azië en gansch Afrika met de eilanden beschreven te hebben, thans enkele gedeelten van Europa wenscht te behandelen. De Grieksche archipel is dus slechts een begin.

Hij beroept zich voorts ook nu op berichten van ooggetuigen. De opdracht van dit en het volgende werk luidt aan *Niklaes Witsen oud Burgermeester der stad Amsterdam, nu Gecommitt. Raet van de....... Staten van Holl. en West-Vriesl.* 2).

1) Volgens Michaud Biogr. Univers.; door Tiele niet vermeld.

2) Gedateerd *Des jaers* 1687.

Volgens de paginatuur bestaat deze beschrijving uit vijf deelen, wier eerste bladzijde echter niet bij allen met 1 genummerd is. Tot overmaat van slordigheid is het laatste hoofdstuk over de eilanden in de zee van Marmora achter den bladwijzer geplaatst, die evenwel ook daarvoor dienst doet. Men meene niet dat dit aan den binder is te wijten.

Mededeeling verdient, dat aan 't slot tal van grieksche penningen zijn beschreven en afgebeeld.

Van de gravures is er één, een gezicht op Tenedos aangeduid met *J. Kip f.*; verscheidene anderen zijn van de hand van *C. Decker* 1) en wel een gezicht op *Bergh Cinthus* met de nadere aanwijzing *fe* 1684 2).

Korten tijd hierna, immers ook in 1688 gaven dezelfde uitgevers een tweede werk van Dapper omtrent Griekenland uit nl. eene

Naukeurige beschrijving van Morea, eertijts Peloponnesus en de eilanden gelegen onder de kusten van Morea en binnen en buiten de golf van Venetiën.

Wij hebben reeds gezien dat ook dit aan N. Witsen was opgedragen 3). Omtrent den tekst valt niets bijzonders op te merken; de paginatuur is als gewoonlijk 4). *A Meyer fecit* een gezicht op Sparta, één op Passava en een derde op Korfu. Een afbeelding van kasteel en stad Zante draagt de inscriptie *Pieter Schei Delineavit; Stopendael fecit* 5). Verscheidene platen zijn blijkbaar naar fransche gecopieerd.

In 't Duitsch werd de beschrijving van de Grieksche eilanden tweemaal vertaald nl. in 1688 te Augsburg onder den titel van *Archipelagus turbatus* en in 1712 te Nurnberg als *Ergötzlich- und Merkwürdigkeiten des Morgenlandes;* in 't Fransch kwamen eveneens twee vertalingen uit en wel 1703 te Amsterdam bij Gallet en 1730 te 's Gravenhage bij Gosse.

Aan 't slot van Dapper's werken gekomen, rest mij nog een compilatie uit zijne werken te vermelden, die zekere D. C. Maennling in 1717/18 onder den titel van *Dapperus exoticus curiosus* te Frankfort en te Leipzig uitgaf (2 dln. 8°.)

„Aan 't slot van Dapper's werken." Het arbeidsveld, dat hij met recht het zijne mocht noemen, was verre van afgewerkt. In de kracht van zijn leven, der grijsheid nog verre, mocht hij hopen nog door menigen arbeid de kennis zijner tijdgenoten te vermeerderen. Het mocht niet zijn. In de

---

1) bl. 174, 219, 256. 2) bl. 167. 3) *Muert* 1688.

4) Nb. bl. 1—48; 33—40; 1—32; 25—56; 25—168; twaalf ongenumm.; 1—164.

5) *Joannes de Broen sculpt.* eene kaart van Morea *auctore Joanne Blaeu I. F.*

maand December 1689 werd hij door den dood aan zijn werkkring ontrukt. In den avond van den 29en werd in het familiegraf in de Noorderkerk bijgezet:

Olferdus Dapper Medicinae Doctor van de Leidschegracht bij de Prinsengracht.

Men had op zijn graf deze woorden kunnen schrijven: hier rust hij, die in zijn leven de rust niet kende.

Indien wij nagaan wat Dapper gewrocht heeft, zouden wij niet denken dat hem op 53 jarigen leeftijd reeds de pen uit handen genomen was. De beteekenis van zijn persoon heb ik hierboven trachten duidelijk te maken; er rest mij nu nog een enkel woord over zijne nagelaten betrekkingen.

De erfenis van Olfert leeren wij uit het collateraal-register 1) kennen en dat zij daarin voorkomt, bewijst dat hij geene wettige descendenten had. Zij bestond uit het volgende:

	f 400.	1/2 in een huys en erve in de Anjelierstraat tusschen de
belast	„ 78.10	twee eerste dwarsstraten aan de zuidzijde.
	„ 321.10	
	„ 350.	1/2 in een dito als voren.
	„ 200.	1/2 „ „ „ „ „
	f 871.10	getaxeerd 1 Juni 1691.

Aangegeven werd dit 15 September 1690 door C. L. Rothe als gemachtigde van Bonnema Linthorst, den man van Metta Dappers. Deze zullen wij zien, was eene dochter van Gerrit Dapper den impostmeester. Indien aan dezen de andere helft der bovengemelde huisjes toebehoord heeft en wel als erfdeel der ouders, dan ligt daarin eene aanwijzing dat Lysbeth, de zuster zonder descendenten overleden was.

De beide broeders bleven niet lang door den dood gescheiden. Reeds den 7en Juli 1690 werd in de Noorderkerk begraven:

Gerrit Dapper van de Prinsengracht bij de Runstraat.

Dat Metta zijn eenig kind was, blijkt uit eene notarieele acte van 4 December 1690 (notaris J. Commelin), waarbij zij als dochter en eenige erfgename van haren vader verklaart Kerkmeesteren der Noorderkerk te verzoeken het welbekende graf in de Middelkerk no. 5 over te boeken op haar man. Den naam van dezen hebben wij reeds vernomen. Hun huwe-

1) No. 6 fol. 247.

lijk was in 1687 gesloten, niet zonder verzet van den vader der bruid. Den 23 Augustus was de inteekenacte als volgt ingeschreven: 1)

Bonnema Linthorst van Groeningen, wynkooper, oud 29 jaren, wonende op de Heeregracht, ouders dood, geassist. met Markus Valckenburgh en
Metta Dappers van Amsterdam, oud 20 jaren, wonende op de Blomgracht.

Maar Gerrit Dapper wilde niet in de huwelijksvoltrekking toestemmen. Vóor de betrokken commissarissen ontboden, wist hij echter voor zijne weigering geene suffisante redenen op te geven. Den 6 September gaf hij dan ook toe en „consent tot het voortgaan der geboden." 2)

Lang duurde de echtverbintenis niet. Reeds in Febr. 1694 ontviel Metta haren man, wien zij éen kindje naliet. 3) Daar een testament den 22en December 1689 voor notaris Joannes Commelyn gepasseerd de weeskamer van de voogdij uitsloot, kan ik omtrent hare nalatenschap niets mededeelen. Dat testament bevat ook in positieven zin niets voor ons van belang, behalve de vermelding dat er een huwelijkscontract gesloten was. Dat het kindje in leven is gebleven, vermoed ik op grond der omstandigheid dat, toen Bonnema Linthorst den 27en September 1714 zijne vrouw in het graf gevolgd was 4), van zijne nalatenschap geene aangifte voor de collaterale successie werd gedaan.

Vóordat wij van Olfert Dapper afscheid nemen, moet ik, trouwens op het voetspoor van anderen, van een boekwerk en van een portret constateeren, dat het ten onrechte zijn naam draagt. De serie der land- en volksbeschrijvingen door Jacob van Meurs uitgegeven bestaat wel grootendeels, maar niet uitsluitend uit werken van Dapper. *De nieuwe en onbekende wereld of beschrijving van America en 't Zuidland* in 1671 verschenen, was van de hand van Arnold Montanus. Toen nu de uitgever aan den Duitschen keizer een vijftienjarig octrooi verzocht voor eene vertaling, deed hij dit voor „eine völlige Beschreibung der zwey grösten

1) Puiregister in dato.

2) Huwelijks-krakeelregister in dato.

3) 13 Februari 1694 *Metta Dapper, vrouw van Bonnema Linthorst, van de Keizersgracht bij de Runstraat 1 kind.* Den 5en October 1689 en 28 Januari 1690 was er een kindje van hen begraven, komende van de N. Vijzelstraat tusschen Keizersgracht en Kerkstraat.

4) 27 September 1714 *Bonnema Linthorst van de Keizersgracht.*

Theile dieses Erdt-Craisses benantlichen Asiae und Americae etc. (so von Doctr. Dapper in Niederländischer Sprach beschrieben)." Hij verkreeg dit octrooi 9 Augustus 1670 en dientengevolge verscheen in 1673 ook het werk van Montanus in 't Duitsch, als geschreven niet door dezen, maar *Durch Dr. O. D.* In de vraag of van Meurs met bijzondere bedoelingen den naam van Montanus in zijne aanvrage om octrooi verzwegen heeft, zullen wij ons niet verdiepen. De vertaling is in hoofdzaak gelijk aan het oorspronkelijke. Alleen is de opdracht aan Joan Maurits van Nassau vervangen door eene *Vorrede an den Leser*. Daarin wordt deze o. a. voorbereid op het verhaal van het 2e en 3e gezantschap naar China, en op de beschrijvingen van Azië, vooral van Palestina, Arabië, Mesopotamië en Armenië.

Zooals wij gezien hebben, maakte Jacob van Meurs wat Azië betreft alleen voor het gezantschap naar China en voor Syrië en Palestina van zijn octrooi gebruik. Daar dit in 1685 expireerde, kon Hoffmann te Neuremberg in 1688 gerust zijnerzijds een vertaling van de beschrijving van Syrië en Palestina geven. Het overige van Azië had hij reeds in 1681 doen vertalen, blijkbaar in strijd met het octrooi van den Amsterdamschen uitgever. Mogelijk was dit dezen onverschillig, daar hij er toch zelf geen gebruik van maakte. Het Heilige Land uitgezonderd, zullen zijne beschrijvingen in ons handelsland wel meer aftrek gevonden hebben dan in Duitschland.

Het bedoelde portret komt voor in het Zeitschrift für bildende Kunst 1878, S. 192, als gegraveerd naar eene schilderij van Gerbrand van Eeckhout, berustende in het Städelsche Kunstinstitut te Frankfurt a/M. De daarop voorgestelde persoon heeft de compilatie van Domselaer, (herkenbaar aan het titelblad) in handen. Rechts is zijn leeftijd aangeduid door *Actatis* 71 a° 1669. Klaarblijkelijk is het de afbeelding van Isaack Commelin. Deze had een groot aandeel aan het werk van Domselaer en was werkelijk in 1669, 71 jaar oud (geb. 1598 † 1676). Later bleek mij, dat in den Catalogus van het kabinet van 1879 de dwaling hersteld en het portret op naam van Is. Commelyn gesteld is. Met het oog op de gravure, die wel meer verbreiding zal vinden dan de bedoelde Catalogus, moest ik evenwel op de vergissing ook hier de aandacht vestigen. Hoe gaarne zou ik een afbeelding van Dr. Olfert Dapper aan den lezer vertoonen! Mogelijk leidt de kennismaking met zijn geboortejaar tot het opduiken er van. Hoe menig portret heeft alleen in den leeftijd eene aanwijzing omtrent de voorgestelde persoon. Mocht hetgeen ik hier mede-

deelde, ook in andere opzichten eene basis tot verder onderzoek zijn. Hiervan hoop ik den lezer overtuigd te hebben, dat de man, wiens leven en werken hier besproken zijn eene belangwekkende persoonlijkheid mag genoemd worden, die onze aandacht overwaardig is.

Bijlage.

Mijn Heer Vossius.

Zende UE. het boek weder teruch, met hertelyke bedankinge voor het dus lang te leen van UE. gehad te hebben en daernevens tot erkentenis van dien weldaet en heuschheit deze geringe gifte, een beschryvinge van onze Stadt Amsterdam door my ontworpen. Verzoeke UE. in vriendschap gelieve t' aenvaerden en de vrypostigh: van zulx t' onderstaen door den bewezen dienst t' ontschuldigen.

Laestmael by UE. zynde, gedacht UE. zekeren anderen schryver van het eilant Madagaskar, die na Fransois Cauche en Flakourt daervan. . . geschreven hebben, doch hebbe dien hier niet kunnen bekomen. Ik wenschte UE. de moeite geliefde te nemen om den naem van dien schryver eens te laten weten en zoo zulx aenstonts kon geschieden zou my ten hoochste verplicht houden; alzoo ik reeds daer mede bezigh ben om te doen drukken. Zoo UE. iets anders moghte hebben van Afrika, UE. zou een zonderlinghe dienst doen met zulx mede te delen, of zoo UE. zich wilde gewaerdigen iets t' ontwerpen van de reviere Gambea, daer UE. de kaerte van toonde, ik zal my tot eere achten zulx onder UE. naem met de zelfste woorden in myne schriften te voegen.

Verblyve UE. dienstwillige en verplichte dienaer

Olfert Dapp...

OVER DE GEOLOGIE VAN JAPAN,

DOOR

Dr. H. VAN CAPPELLE Jr.

Bij het onderzoek naar den oorsprong eener fauna is de kennis van de geologische gesteldheid der landstreek, welke zij bewoont, niet alleen van groot belang, doch zelfs een vereischte. De stratigraphische geologie maakt ons met de veranderingen bekend, die er in de opeenvolgende perioden op de aardoppervlakte ten opzichte van de verdeeling van land en water hebben plaats gegrepen; zij leert ons, welke gedeelten van een landstreek in de verschillende perioden onder water zijn geweest, en stelt ons in staat aan te toonen, dat verschillende deelen langen tijd geïsoleerd waren.

De groote invloed, dien deze voortdurende en langzame veranderingen op de dierenwereld moeten gehad hebben, wordt door ieder, die zich met dierengeographische studiën bezighoudt, volkomen begrepen; de bewijzen toch voor deze veranderingen vindt men overal in de tegenwoordige verspreiding der dieren.

Gelijk bekend is, maken de eilanden met betrekking tot elkander en tot de nabijgelegen vastelanden ons met de merkwaardigste verschijnsels op het gebied der dierengeographie bekend. Daar de meeste eilanden slechts deelen van continenten zijn en er vroeger mede verbonden waren, heeft hunne fauna, toen zij van het vasteland door dalingen in de nabijgelegen streken gescheiden werden, gelegenheid gehad zich in een eigen richting te ontwikkelen en uit de grootere of geringere overeenkomst met de fauna van het nabijgelegen vasteland zal men mogen besluiten tot den tijd, welke er sedert de afscheiding van het vasteland verloopen is.

Uit het voorafgaande leeren wij dus het nauwe verband kennen tus-

schen de dierengeographie en de geologie, een onderwerp, dat door Wallace met zulk eene groote helderheid en nauwgezetheid behandeld is 1).

Ofschoon de witte plekken op de geologische wereldkaart ieder jaar verminderen, toch is onze kennis van de geologie van vele continentale eilanden nog zeer gering te noemen en met iedere bijdrage in deze richting dient de geograaf zich in kennis te stellen, vooral wanneer zij betrekking heeft op eilanden, die op dierengeographisch gebied zoo uiterst belangrijk zijn. Dit nu is het geval met Japan, een eilandengroep, waaraan Wallace in het zooeven genoemde werk een belangrijk hoofdstuk gewijd heeft en over wier tertiaire flora wij in een vorigen jaargang van dit tijdschrift het een en ander mededeelden 2). In dat opstel zagen wij, dat uit de studie dezer fossiele flora blijkt, dat Japan (geologisch gesproken) nog kort geleden ten westen met het vasteland van Azië, ten noordoosten met Noord-Amerika en ten zuiden met de Philippijnen verbonden was en tot hetzelfde besluit kwam Wallace door de studie der Japansche fauna.

Toen ik het zooeven genoemde opstel schreef, was de meening nog algemeen verbreid, dat Japan voornamelijk aan vulkanische werkingen zijn ontstaan zou te danken hebben gehad.

Het is Dr. Edmund Naumann geweest, Directeur en leider der geologische onderzoekingen in Japan 3), die het verkeerde van deze opvatting heeft aangetoond en gedurende de 8 jaren, die hij er in deze hoedanigheid in dienst van het Japansche gouvernement doorbracht, het bewijs leverde, *dat de Japansche eilanden niet door vulkanische gesteenten gedragen worden, doch dat de vulkanen daarentegen op zeer oude fundamenten rusten.*

De resultaten zijner onderzoekingen heeft Naumann medegedeeld in een geschrift, getiteld: »Ueber den Bau und die Entstehung der japanischen Inseln" (91 blz.) en dat ter verklaring dient der topographische en geologische kaart, die voor het internationale congres van geologen, in het vorige jaar te Berlijn gehouden, vervaardigd is. In dit geschrift vinden wij zoovele feiten opgeteekend, welke voor hen, die zich met ge-

1) Alfred Russel Wallace. Island life, London, 1880.

2) Een wetenschappelijk resultaat der Vega-expeditie (*Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Gen.* Deel VII, blz. 260.)

3) Drie Duitschers maken met 24 wetenschappelijk ontwikkelde Japaneezen het personeel uit, aan welks hoofd Naumann geplaatst is.

ologie, geographie en planten- en dierengeographie bezig houden, van het grootste gewicht zijn, dat mijne bijdrage wellicht den lezers van dit tijdschrift welkom zal zijn.

Gelijk bekend is, wordt de westkust van het Aziatische continent door een lange eilandenreeks omgeven, welke van de zuidspits van Kamtsjatka uitgaat, in den Indischen Archipel uitloopt en voor welke de naam „eilandenguirlande” niet ongepast is. De geoloog rekent de eilanden, waaruit deze reeks bestaat, tot de *continentale* eilanden, omdat zij als een deel van het Aziatische continent moeten beschouwd worden en er in eene vroegere periode mede hebben samengehangen.

Bewijzen voor deze opvatting leveren niet alleen, gelijk wij zooeven zagen, de planten- en dierengeographie en, zooals wij straks zullen zien, de geologie dezer eilanden, doch ook de diepte der zee, welke hen omringt.

De Japansche eilanden rusten nl. op een onderzeesch plateau, dat, slechts 150 meters diep, zich nog 20—60 zeemijlen oostwaarts uitstrekt, dat Japan met Korea en Kamtsjatka verbindt, zich ook noordwaarts over de Aleutische eilanden uitstrekt en hierdoor eene verbinding vormt met Alaska; dit plateau, dat zich ook zuidwaarts over Formosa en de Philippijnen, ja zelfs tot in den Indischen Archipel uitstrekt, eindigt echter op eenigen afstand van de westkust van Japan en valt hier steil naar beneden. Hoewel men nog tot voor korten tijd de Japansche zee voor een vrij ondiepe zee hield, heeft men er bij de jongste peilingen diepten gevonden van 2690 M., ja op enkele plaatsen zelfs van 3200 M. Voor het gebied van den Japanschen Archipel, bedraagt het grootste niveauverschil 12287 M., daar zich ten oosten van Japan eene enorme diepte bevindt, die zich tot aan het noordoostelijke uiteinde van de Koerilische eilandenreeks uitstrekt en die niet minder dan 8500 meters bedraagt, terwijl de hoogste berg in Japan, nl. de Fujisan zich 3787 M. boven den zeespiegel verheft 1).

Ook hieruit zien wij dus duidelijk, dat Japan als een deel van het Aziatische continent moet beschouwd worden en onze taak is nu, het bewijs voor deze opvatting ook uit de geologie dezer eilanden af te leiden.

Uit eene nauwkeurige studie der sedimentaire vormingen, die uit de meest verwijderde streken der aarde bekend zijn, blijkt, dat zij allen in

---

1) Het niveauverschil is echter in werkelijkheid nog grooter, daar, gelijk bekend is, de continenten wegens hunne massa het zeewater aantrekken en dit tegen de kusten doet opstijgen.

de nabijheid van continenten of in meren of binnenzeeën gevormd zijn. Krijt, dat langen tijd voor een diepzeeformatie gehouden werd, schijnt hierop geen uitzondering te maken, sints men weet, dat het in chemische samenstelling niet volkomen overeenkomt met het slib, dat op den bodem der oceaan gevormd wordt, en dat zijn fossiele fauna meer pleit voor eene afzetting in eene betrekkelijk ondiepe zee, dan voor hare vorming in een zeer diep water 1).

Hieruit nu, en uit het feit, dat de afzettingen, die in het midden der oceanen gevormd worden, geheel verschillen van de afzettingen, die wij overal in de verschillende landen verspreid vinden, moet de belangrijke gevolgtrekking worden afgeleid, dat de continenten, hoewel onder voortdurend veranderden vorm, altijd op die deelen der aardoppervlakte hebben bestaan, waar wij ze tegenwoordig vinden. Ieder gedeelte van een continent kan dus in een periode onder water zijn geweest, zonder daarom op te houden een deel van dit continent uit te maken.

Hieruit volgt, dat continentale eilanden — dus afgebrokkelde gedeelten van nabijgelegen vastelanden — een zeer samengestelden geologischen bouw moeten bezitten; hun bodem is nl. zoowel uit zeer oude als uit zeer jonge sedimentaire gesteenten samengesteld. In dit opzicht vertoonen zij een opmerkelijk verschil met oceanische eilanden, die voor het grootste deel uit vulkanische gesteenten bestaan of ook wel hun ontstaan aan koraaldieren te danken hebben.

Wij willen nu zien of de Japansche eilanden den geologischen bouw bezitten, dien wij voor continentale eilanden als kenschetsend hebben opgegeven, waarbij ons het zooeven genoemde, onlangs verschenen geschrift van Naumann tot leiddraad zal dienen.

De beschouwing der geologische kaart van Japan leert ons, dat gesteenten uit het Azoische en Palaeozoische tijdvak de kern van dit land uitmaken, waaromheen of waarboven zich later jongere lagen hebben afgezet en die aan eruptieve gesteenten den doortocht hebben verleend.

De gesteenten uit het Azoische tijdvak zijn gneiss en kristallijne leien.

Gneiss komt slechts op enkele plaatsen aan de oppervlakte voor, o. a. op het Sonoki-schiereiland ten noorden van Nangasaki en aan de oostzijde van de Tenriugawa 2). Op het Sonoki-schiereiland bereikt het ge-

1) Zie o. a. Wallace l. c. blz. 87 etc.

2) Naumann's geschrift zou gemakkelijker te volgen zijn, als er een klein kaartje was bijgevoegd, dat den lezer met de plaatselijke gesteldheid eenigszins op de hoogte bracht.

bergte, door dit gesteente gevormd, een hoogte van ongeveer 600 M.

Kristallijne leien zijn op Japan veel meer verspreid; glimmerlei, talklei en chlorietlei komen het meest voor, terwijl daarnevens marmer en serpentijn optreden. Deze leien verschijnen meestal in den vorm van langgerekte banden aan de oppervlakte en aan de kusten steken de rotsen, uit deze gesteenten bestaande, dikwijls zeer ver in zee uit; zij bieden een veel grooteren weerstand aan de verwoestende werking der branding, dan de in het Palaeozoische tijdvak gevormde leien, hetgeen duidelijk in het Zuiden te zien is. Het door deze kristallijne leien gevormde gebergte bereikt in Zuid-Japan, o.a. op Kiushiu of Shikoku en op het Kishiu-schiereiland, een aanzienlijke hoogte; hoogten nl. van 1100—2355 M. zijn niet zeldzaam. Overal waar deze gesteenten optreden, heeft het landschap een woest aanzien; de rotswanden zijn steil en vertoonen dikwijls diepe kloven; de rivieren, die een zeer sterk verval hebben, vloeien meestal met groote snelheid naar de diepte en vormen op verscheidene plaatsen bruisende watervallen.

Reeds nadat deze kristallijne leien waren afgezet, deden zich op Japan tektonische verschijnselen voor, aan welke deze eilandengroep haar boogvormig verloop te danken heeft.

Het op deze wijze gevormde boogvormige gebergte werd nu voor het grootste deel door de palaeozoische zee overstroomd en door afzettingen bedekt, wier gezamenlijke dikte op 10.000 M. geschat wordt en die met de reeds genoemde afzettingen zulk een belangrijk aandeel hebben aan de vorming van den Japanschen bodem. Van de meeste palaeozoische lagen is de relatieve ouderdom wegens gemis aan versteeningen en wegens de vele stoornissen, die zij in hunne ligging ondergaan hebben, moeielijk te bepalen.

Twee vormingen echter onderscheiden zich van de overige afzettingen uit dit tijdvak door het bezit van versteeningen, en deze heeft Naumann bepaald als „kolenkalk" en „radiolarien-lei."

De kolenkalk is op Japan zeer verbreid; hij is op 44 plaatsen waargenomen en gekenmerkt door het veelvuldig voorkomen van *Fusulina* en *Schwagerina*, Foraminiferen-geslachten, welke beide o.a. ook in den kolenkalk van Sumatra worden gevonden.

Ook de radiolarienlei is over Japan zeer verspreid. Het gesteente bestaat uit eene fijne, van de meest verschillende mineralen afkomstige, massa vermengd met hoekige, het licht polariseerende, lichaampjes.

In deze grondmassa liggen in groote hoeveelheden de vrij goed bewaarde radiolarien-skeletten verspreid. Volgens Naumann behoort de

radiolarienlei ongetwijfeld tot het palaeozoische systeem en is zij zeer waarschijnlijk ouder dan de kolenkalk.

Naumann vergelijkt dit gesteente, wiens analogon in andere streken nog niet bekend is, met het radiolarienslib der diepzee, eene vorming, die op eene diepte van 4115—8367 M. den bodem van het westelijk en middelste gedeelte van den Grooten Oceaan bedekt. Voor zoover mij bekend is, komen beide vormingen echter alleen overeen in de aanwezigheid van de groote menigte radiolarien en in een negatief kenmerk nl. het ontbreken van foraminiferen.

Zooals wij weten, komen laatstgenoemde organismen daarom in het genoemde diepzeeslib niet voor, omdat hunne kalkschalen door de groote hoeveelheid koolzuur, in de diepste lagen van den Oceaan aanwezig, opgelost zijn. Naumann houdt om deze reden ook de radiolarien-lei voor een diepzeevorming. Wanneer wij echter in de eerste plaats bedenken, dat alle tot nog toe op de tegenwoordige vastelanden en continentale eilanden gevonden sedimentaire gesteenten, het krijt niet uitgezonderd, in een betrekkelijk ondiepe zee schijnen gevormd te zijn, hetgeen pleit voor de tegenwoordig vrij algemeen aangenomen theorie omtrent het ontstaan der continenten; en in de tweede plaats, dat wij nog niet weten of de radiolarienlei in chemische samenstelling met het radiolarienslib der diepzee overeenkomt, dan zijn dit voor ons redenen genoeg, om vooralsnog aan de identiteit van beide vormingen te twijfelen.

De overige palaeozoische afzettingen, wier ouderdom, wegens de afwezigheid van versteeningen moeielijk te bepalen is, bestaan uit kleileien, phyllieten en grauwakken, bijv. in het oude bergland van Quanto (ten noordoosten van het Kimpogebergte) of ook wel uit kleileien, dichte kwartsgesteenten en conglomeraten, die in het noordelijk deel van Japan boven de kolenkalk liggen en hier eene afzetting vormen, wier dikte op 2600 M. geschat wordt.

Het door de Azoische en Palaeozoische gesteenten gevormde grondgebergte heeft op Japan overal door zeer samengestelde plooiingen zijne oorspronkelijke ligging verloren; in het noordelijk deel loopen deze plooien evenwijdig aan de richting van de boogvormig zich uitstrekkende eilandenreeks, in het midden van Japan staan zij daarentegen loodrecht op deze richting. Tengevolge dezer plooiingen scheurde de aardkorst op verscheidene plaatsen, groote gedeelten zonken naar beneden en de op deze wijze gevormde spleten verleenden aan gloeiend vloeibare massa's, in de diepte aanwezig, den doortocht. Uit deze laatsten ontstonden de *granieten*, die zulk een belangrijk aandeel nemen aan de vorming van

den Japanschen bodem. Geheele bergen en bergruggen bestaan uit dit gesteente en sommige dezer bergen bereiken eene hoogte van 2000—3000 M., zooals de Komagatake in Kai, welke 3000 M. hoog is en de Asahi, die een hoogte van 1958 M. bezit. Somtijds treden deze granietbergen in den vorm van scherpe ruggen op, met naald- of kegelvormige toppen, dan weder zijn het plompe, breede massa's.

Op enkele plaatsen, o.a. in het noordelijk deel van Kiushiu, zijn groote door palaeozoische afzettingen ingesloten holruimten met graniet opgevuld. Het grootste deel dezer granieten is eerst aan het einde van het palaeozoische of in het begin van het mesozoische tijdperk aan de oppervlakte gekomen. Dit blijkt niet alleen uit de talrijke gangen, die het graniet in palaeozoische gesteenten heeft gevormd, doch ook uit de grauwakken en zandsteenbrokken, die op vele plaatsen in het vulkanische gesteente zijn ingesloten.

Hier en daar heeft het graniet de palaeozoische gesteenten sterk gemetamorphoseerd; zoo werd de kolenkalk in kristallijne kalk veranderd welk gesteente op enkele plaatsen voor beeldhouwwerk wordt gebruikt.

In het noordelijk deel van het hoofdeiland vindt men een ander vulkanisch gesteente zeer verspreid, nl. *diabaas*. Op verscheidene plaatsen zijn daarvan gangen in graniet waargenomen en in de palaeozoische afzettingen vindt men enkele malen diabaas-tuffen, waaruit blijkt, dat diabaas voor het grootste deel in het eerste gedeelte van het palaeozoische tijdvak in eruptie kwam en dus ouder is, dan graniet.

Op deze periode, die zich door uitgebreide plooivorming en geweldige erupties kenmerkte, volgde een lang tijdperk van rust. Japan zonk voor een deel weder op nieuw onder het zeeoppervlak, waardoor het oude gebergte op verscheidene plaatsen door mesozoïsche afzettingen werd bedekt. De meeste in dit tijdvak gevormde gesteenten treden slechts binnen enge grenzen op. Zij komen op verscheidene, over een groot deel van het land verspreide plaatsen voor en moeten als overblijfsels beschouwd worden van afzettingen, die een veel grootere oppervlakte bedekten. In Rikuzen vormen zij bergen, die een hoogte van 600 meters bereiken.

Men heeft op de Japansche eilanden trias- jura- en krijtlagen gevonden, die een aantal voor deze formaties karakteristieke versteeningen hebben opgeleverd.

Het onderste lid van het mesozoische systeem vormt volgens Naumann een meestal compacte kalksteen, welke te Itsukaichi, aan den rand van het bergland van Quanto, op Shikoku in het bekken van

Sakawa en nog op eenige andere plaatsen voorkomen. Onduidelijke overblijfsels van Lamellibranchiaten en Gasteropoden werden in dit gesteente gevonden, evenals stekels van Cidariden. Naumann rekent dit gesteente voorloopig tot de trias.

Onbetwistbare triasafzettingen komen bij Isadomaye (Rikuzen), bij Naniwa (Kawakamigori Bitchiu) en Sakawa (Takaokagori) voor en zijn hier opgevuld met *Monotis salinaria*, Schloth, een Lamellibranchiatensoort, welke ook uit de trias van Europa bekend is; evenals hier, zoo begeleidt ook in de Japansche trias het geslacht *Halobia* bovengenoemde soort.

Ook liaslagen schijnen op Japan aanwezig te zijn nl. in het onderste deel van het Kitakamibergland (het oude bergland tusschen de Mabechigawa en de Kitakamogawa). Deze afzettingen werden als lias bepaald wegens eenige daarin gevonden Ammonieten-soorten.

In Kagahara, in de provinciën Hida, Kaga en Awa (Shikoku) komen juralagen voor, welke tot de middelste jura moeten gerekend worden. Zij bevatten, behalve soorten van de geslachten *Corbicula*, *Ostrea*, *Solen*, *Placuna*, *Melania*, en *Natica*, echte zoetwatervormen, nl. een groote menigte *Cyrenen*, en worden daarom door Naumann „Cyrenenlagen" genoemd.

Tot de middelste jura moeten de in de meest verschillende localiteiten voorkomende leien gerekend worden, welke een menigte planten bevatten. Deze laatste zijn vooral daarom belangrijk, omdat zij tot soorten behooren, die ook in de Jura van de Amoer, van Siberië, Spitsbergen, China, Indië en Europa bekend zijn.

Op het eiland Jezo schijnen trias- en jura-afzettingen te ontbreken; des te sterker is er het krijt ontwikkeld en wel de bovenste afdeeling dezer formatie. Het is hier vertegenwoordigd door kalksteen, die eene voortzetting vormt van hetzelfde op het eiland Sachalin aanwezige gesteente en welke zeer schoone *Ammonieten* en *Inoceramus*-soorten bevat, waarvan vele ook uit de Engelsch-indische krijtlagen bekend zijn.

Het krijt van Japan is vooral daarom belangrijk, omdat op Jezo eene andere facies ontwikkeld is, dan op de ten zuiden van de Tsugarus straat gelegen eilandengroep. Hier vindt men nl. geen kalksteen, doch zandsteen, welke eene menigte *Trigonien* bevat, tot soorten behoorende, die tot de voor de krijtformatie karakteristieke groep der *Scabrae* gerekend moeten worden. Ook deze zandsteen behoort tot het bovenste krijt. Deze feiten wijzen ons er op, dat Japan reeds in de krijtperiode in twee deelen was verdeeld, een splitsing, die, gelijk wij straks zullen zien, tot in den tegenwoordigen tijd is blijven voortbestaan.

Aan het einde der krijtperiode vonden op Japan uitgebreide opheffingen plaats, waardoor de mesozoische afzettingen sterk werden samengeperst. In dezen tijd, die waarschijnlijk zeer lang duurde en gedurende welken er geene afzettingen gevormd werden, vonden er talrijke uitbarstingen van *dioriet* plaats, een gesteente, dat op vele plaatsen gangen in de mesozoische gesteenten heeft gevormd.

Aan het einde der eocene periode was Japan weder aan uitgebreide dalingen onderhevig, waardoor een deel van dit land door de zee bedekt werd en waardoor de oudere gebergten omgeven of gedeeltelijk bedekt werden door tertiaire afzettingen, die voor het grootste gedeelte uit conglomeraten, zandsteen, kleilei en vulkanische tuffen bestaan. Vulkanische gesteenten, als *andesiet* en *basalt* wisselen somtijds met tertiaire lagen af.

Afzettingen, die ongetwijfeld in de miocene periode gevormd zijn, worden op verscheidene plaatsen aangetroffen en hebben een aantal planten opgeleverd, waarvan vele ook in het mioceen van Sachalin en Alaska gevonden zijn.

Aan het einde van de miocene periode schijnen op Japan weder plooïingen te hebben plaats gegrepen; de laagste gedeelten zonken onder het zeeoppervlak en pliocene lagen werden afgezet, welke o.a. bij Mogi voorkomen, een plaats aan de zuidspits van Japan gelegen, op 33° noorderbreedte Een aantal planten zijn uit de hier aanwezige vulkanische tuffen beschreven en gaven tot de belangrijke gevolgtrekking aanleiding (zie »Een wetenschappelijk resultaat der Vega-expeditie" l. c.), dat de ijsperiode ook haren invloed op het klimaat van Oost-Azië en wel ver naar het Zuiden toe heeft doen gevoelen.

In de nabijheid van Tokio en Yokohama zijn conglomeraten, zand, kleilagen en vulkanische tuffen ontwikkeld. Hoewel zich onder de 95 fossiele soorten, die laatstgenoemde gesteenten hebben opgeleverd, geen enkele uitgestorven vorm bevindt, zoo komen toch 20 pct. niet meer in de Japansche zeeën voor. Om deze reden en omdat deze afzettingen somtijds steil opgericht zijn en door diluviale lagen discordant bedekt worden, werden zij als »plioceen" bepaald.

Uit jongere afzettingen van Japan zijn talrijke overblijfsels van zoogdieren bekend, onder welke voornamelijk olifanten van belang zijn, omdat zij eene groote verwantschap vertoonen met in de Siwalik-heuvels (Engelsch-Indië) gevonden vormen.

Naumann beschrijft in eene zeer belangrijke verhandeling, getiteld „Ueber japanischen Elephanten der Vorzeit" 1) 4 soorten, waarvan 2 tot

1) Palaeontographica, 1881. Bd. 28.

het geslacht *Stegodon* en de beide andere tot het geslacht *Elephas* behooren en houdt de afzettingen, waaruit zij afkomstig zijn, voor niet ouder dan „plioceen". Ook uit het voorkomen van deze olifanten blijkt de vroegere samenhang van Japan met het vasteland.

In de tertiaire periode hebben op Japan veelvuldig vulkanische uitbarstingen plaats gehad en wel voornamelijk van *augiet-* en *hoornblende-andesiet*. Wegens de overeenkomst van vele ver van elkander gelegen vulkanische gesteenten, is het waarschijnlijk, dat ten minste in Noord-Japan, de erupties langs één groote samenhangende spleet plaats vonden.

Diluviale gronden vindt men o. a. in de omstreken van Tokio; een zeer vruchtbare roode klei, die een zeer groote overeenkomst vertoont met de löss van China, is zeer verspreid.

De oevers der rivieren bestaan overal uit alluviale lagen, welke ook op vele plaatsen der zeekust worden gevonden.

Behalve de talrijke uitgedoofde vulkanen (door Naumann op 31 geschat) bezit Japan verscheidene nog werkende vulkanen, van welke de Asamayama en de Fusinoyama de voornaamsten zijn en die over de drie hoofdeilanden Jezo, Nippon en Kiusiu verdeeld zijn; Sikok bezit geene vulkanen, evenmin het in geographisch opzicht tot Japan behoorende eiland Sachalin. De vulkanen van Japan liggen in een reeks, die zich noordwaarts over de Kurilen tot aan Kamtsjatka uitstrekt en zich zuidwaarts over de Liukiu-eilanden met de vulkaanreeks vereenigt, die door den Indischen Archipel en over de Philippijnen heenloopt.

Merkwaardig zijn de koraalriffen, die, volgens Naumann, aan de kusten van Zuid-Japan zeer verspreid worden aangetroffen en die op sommige plaatsen volgens de visschers nog bewoond zijn. Hoewel, gelijk bekend is, rifvormende koralen slechts tusschen den 30sten graad noorder- en zuiderbreedte worden gevonden, zoo is toch het voorkomen van koraalriften in Zuid-Japan niet onwaarschijnlijk, wegens den warmen stroom, die langs zijne kusten loopt.

Nadat wij zoo kort mogelijk de resultaten van de in de laatste jaren in Japan gedane onderzoekingen hebben medegedeeld, willen wij van onze lezers geen afscheid nemen, zonder nog op een paar voorname punten de aandacht te hebben gevestigd.

Wanneer wij van het eene eiland der genoemde eilandenguirlande op het andere overgaan, totdat wij eindelijk op de eilanden van den Indischen Archipel aankomen, dan vinden wij telkens dezelfde betrekking

tot elkander en tot het continent, en de vraag komt als van zelf bij ons op: Vertoonen al deze eilanden, die toch niets anders zijn, dan afgebrokkelde deelen van het Aziatische continent, ook eenige overeenkomst, wat hunne geologische samenstelling betreft?

Hij, die eenigszins met de geologie van Nederlandsch-Indië bekend is, moet onmiddellijk getroffen worden door de groote overeenkomst, die Japan in geologischen bouw met de Oost-indische eilanden vertoont.

Ook hier 1) nl. vindt men een oud leigebergte ontwikkeld, dat niet alleen op Sumatra en omliggende eilanden bekend is, doch ook op Java, Madoera (?), Borneo, Celebes en Timor (?) is wedergevonden. Op Sumatra komen kleileien en kiezelleien zeer verspreid voor, op Banka en Billiton en op de eilanden, tot de residentie Riouw behoorende, bestaat het voor het grootste gedeelte uit glimmerleien, kiezelleien en zandsteenen, welke zeer veel gelijken op analoge gesteenten van het schiereiland Malakka. Ook gneiss is in dit gebied bekend; dit gesteente vormt nl. met glimmer- en kiezellei de kern van het eiland Celebes.

In Japan schijnt dit oude gebergte over een grootere uitgestrektheid aan de oppervlakte te komen, dan op de eilanden van den Indischen Archipel. Op Java bijv. is het door tertiaire afzettingen bijna geheel bedekt, zoodat zijne aanwezigheid op dit eiland eerst sedert korten tijd bekend is 2).

Ook in Nederlandsch-Indië is door dit oude gebergte op verscheidene plaatsen graniet heengebroken, dat bijv. op Sumatra over belangrijke uitgestrektheden aan den dag komt en, evenals op Japan, het oude leigebergte opgetild, geplooid en gebogen en het in zijne nabijheid sterk gemetamorphoseerd heeft.

Het palaeozoische systeem is op de eilanden van den Indischen Archipel door de kolenkalkformatie vertegenwoordigd, welke tot nu toe slechts op Sumatra en Timor gevonden is. De kolenkalk van Sumatra komt zoowel in palaeontologisch als in petrographisch opzicht niet met

---

1) Zie o.a.: K. Martin, Die wichtigstenDaten unserer geologischen Kenntniss vom Niederländisch Ost-Indischen Archipel. *(Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Ind.)* 's-Gravenhage 1883; en H. van Cappelle Jr., Het karakter van de Nederlandsch-Indische tertiaire fauna. Akademisch proefschrift — Sneek, 1885, blz. 9—23.

2) R. D. M. Verbeek en R. Fennema, Nieuwe geologische ontdekkingen op Java. (*Jaarb. v. h. Mijnw.* X, 1, Amsterdam 1881, *Natuurk. Tijdschr. v. Ned.-Ind.*, Deel XLI, aflev. 1, Batavia 1880, en *Verhand. d. Kon. Acad. v. Wetensch.*, Deel XXI. Amsterdam 1881).

die van Timor overeen. Daarentegen schijnt er met die van Japan een groote overeenkomst te bestaan; in beide landstreken is deze formatie o.a. door het veelvuldig voorkomen van *Fusulina* en *Schwagerina* gekenmerkt, geslachten, die nog niet van Timor bekend zijn.

Of in Nederlandsch-Indië, gelijk in Japan, nog andere palaeozoische afzettingen aanwezig zijn, kan nog niet met zekerheid gezegd worden, daar de ouderdom van verscheidene gesteenten (bijv. op Sumatra) wegens gemis aan versteeningen niet bepaald kon worden en men alleen kon zeggen, dat hunne vorming in een tijdperk plaats vond, dat de steenkoolperiode vorafging.

Terwijl op Japan het mesozoische systeem goed ontwikkeld is, zijn in Nederlandsch-Indië, wanneer wij ten minste van eenige op Borneo aanwezige en voorloopig als „krijt" bepaalde afzettingen 1) afzien, nog geene in dit tijdvak gevormde gesteenten bekend.

Het tertiair daarentegen is op de eilanden van den Indischen Archipel zeer sterk ontwikkeld; men vindt er voornamelijk miocene afzettingen, wier fossiele fauna zich ten nauwste bij de tegenwoordig in den Indischen Archipel levende fauna aansluit 2).

Evenals in Japan, zoo hebben ook in Nederlandsch-Indië gedurende de tertiaire periode erupties van augiet- en hoornblende-andesiet plaats gehad. In Noord-Japan geschiedden deze uitbarstingen waarschijnlijk langs eene groote spleet (zie boven) hetgeen ook op Sumatra plaats had 3).

Ten slotte zagen wij, dat in de nabijheid van Tokio een roode, zeer vruchtbare klei gevonden wordt, die tot het diluvium moet gerekend worden; een gelijksoortige diluviale klei wordt ook op Sumatra aangetroffen.

Uit het voorafgaande blijkt dus duidelijk de groote overeenkomst, die er, uit een geologisch oogpunt beschouwd, tusschen Japan en Nederlandsch-Indië bestaat. Eén belangrijk punt van verschil valt echter te vermelden, nl. de veel grootere ontwikkeling, die het tertiair op de eilanden van den Indischen Archipel vertoont. In de tertiaire periode

1) H. B. GEINITZ, Ueber Kreidepetrefacten von West-Borneo. (*Briefl. Mitthlg.* in *Zeitschr. d. d. geolog. Gesellsch.* Band XXXV, Berlin 1883; en R. D. M. VERBEEK. Over het voorkomen van gesteenten der krijtformatie in de Resid. Wester-afdeeling van Borneo (*Verhand. d. Kon. Acad. v. Wetensch.*, Amsterdam 1883).

2) K. MARTIN, Die Tertiaerschichten auf Java, Leiden 1880; en H. VAN CAPPELLE Jr. l. c.. blz. 50—83.

3) R. D. M. VERBEEK, Topographische en geologische beschrijving van Zuid-Sumatra enz. (*Jaarb. v. h. Mijnw.* X, 1, Amsterdam 1881).

was dit gebied blijkbaar over een veel grootere uitgestrektheid onder het zeeoppervlak bedolven, en hierdoor werden de andere formaties voor het grootste gedeelte door tertiaire afzettingen bedekt. Van daar, dat oude kristallijne gesteenten en palaeozoische afzettingen op vele Oost-Indische eilanden óf in het geheel niet óf slechts op enkele plaatsen zijn gevonden, van daar ook wellicht, dat mesozoische vormingen nog in het geheel niet uit Nederlandsch-Indië bekend zijn. Van de groote Soenda-eilanden stak Sumatra nog het hoogst boven den zeespiegel uit, en hieruit kan verklaard worden, dat het laatstgenoemde eiland deze overeenkomst in de hoogste mate vertoont.

De vergelijking van de geologische gesteldheid van deze twee zoo interessante landstreken geeft mij gelegenheid, hier nog een oogenblik bij een ander zeer belangrijk vraagpunt stil te staan.

De studie, die ik in verband met de Nederlandsch-indische tertiaire fauna van de geologie dezer eilandengroep maakte, overtuigde mij van de onjuistheid der door Wallace getrokken grenslijn tusschen het Aziatische en het Australische continent, eene stelling, die ook reeds vroeger door Martin uitvoerig besproken is 1).

Ik kan niet nalaten hier nogmaals op deze stelling de aandacht te vestigen, in de eerste plaats, omdat vele geografen van naam nog steeds de door Wallace getrokken grenslijn als een *continentale* grens beschouwen en in de tweede plaats, omdat Japan, naar mijne meening, een nieuw bewijs voor deze stelling oplevert.

Dat de fauna en flora op de eilanden aan beide zijden van de genoemde grenslijn langen tijd geïsoleerd zijn geweest, zal niemand willen betwijfelen; *dat deze grenslijn echter als een continentale grens beschouwd moet worden, kan niet bewezen worden.* Terecht zegt Martin: „die Trennung kann sehr oberflächlicher Art und völlig unabhängig von den continentalen Grenzen Asiens und Australiens gewesen sein", eene uitspraak, die volkomen in overeenstemming is met hetgeen wij in Japan vinden.

Ook de Japansche eilanden nl. kunnen in twee geheel verschillende faunistische provinciën worden verdeeld; de grenslijn tusschen deze beide gebieden loopt door de Tsugarus-straat en scheidt Jezo van de ten zuiden van deze straat gelegen eilanden; op dit verschil heeft BLACKIS-

1) K. MARTIN, Wissenschaftliche Aufgaben, welche der geologischen Erforschung des Indischen Archipels gestellt sind. (*Rede, gehalten in der 5ten Abtheilung der Kolonialen Ausstellung zu Amsterdam* 1883); en H. VAN CAPPELLE JR. Over de grenslijn van Wallace (Album der Natuur. Jaargang 1886, blz. 299—310).

TON in een opstel, getiteld: „Zoological indications of ancient connections of the Japanise islands with the continent" de aandacht gevestigd en MILNE stelt voor hier, gelijk men de lijn tusschen Bali en Lombok *de grenslijn van Wallace* pleegt te noemen, van *de grenslijn van Blackiston* te spreken.

Niettegenstaande dit verschil nu tusschen Jezo en de ten zuiden van de Tsugarus-straat gelegen eilanden, zal niemand aan de grenslijn van Blackiston de waarde van een continentale grens willen toeschrijven, zelfs niet al schijnt het waarschijnlijk, dat reeds in de krijtperiode deze grenscheiding tusschen Noord- en Zuid-Japan bestond (zie 6 bladzijden vroeger). Dit pleit dus op nieuw voor de juistheid der zooeven uitgesproken stelling.

Sneek, Januari 1886.

EENIGE OPMERKINGEN

NAAR AANLEIDING VAN

KOLONEL WAUWERMANS'

„Libéria, Histoire de la fondation d'un état nègre libre."

De lezers van dit tijdschrift zullen zich zeker nog mijne mededeelingen over Liberia, gepubliceerd in bijblad 12, jaargang 1883, herinneren.

Sedert is, in het Fransch, een boek verschenen onder den titel: „Libéria, histoire de la fondation d'un état nègre libre, par le Colonel Wauwermans, Président de la Société royale de Géographie d'Anvers. Avec deux cartes. Bruxelles, Institut National de Géographie, 1885".

Colonel Wauwermans behandelt in zijn boek alleen de geschiedenis en de sociale toestanden der neger-republiek — dus hetzelfde onderwerp, door mij in deel A van het tweede hoofdstuk (pp. 38 tot 62) besproken — na tamelijk breedvoerig over de geschiedenis der slavernij in het algemeen en over menschenrecht uitgewijd te hebben. De geschiedenis van Liberia is zeer verdienstelijk uitgewerkt en mag zonder twijfel het beste genoemd worden, dat tot nog toe over dit onderwerp geschreven is. Wat echter de beschouwing der sociale toestanden betreft, bestaat er tusschen ons een zoo groot verschil van meening, dat ik mij tegenover mijne lezers verplicht acht, eenige punten uit het stuk van den heer W. nader te bespreken.

Vooraf moet ik er op wijzen, dat de heer W. zelve nooit in Liberia geweest is, maar uit mededeelingen en dokumenten put, hem door hoofden van het Liberiaansche staatsbestuur verschaft, gedeeltelijk ook uit artikelen in couranten, tijdschriften en boeken, door hem niet nader genoemd. Zeer zeker zal het niemand de genoemde Liberiaansche heeren

ten kwade duiden, wanneer zij als goede patriotten hun best doen, om in hun berichten den toestand van hun republiek zoo gunstig mogelijk te doen uitkomen. Men moet echter het leven daar nooit van nabij beschouwd hebben, om, zooals de heer Wauwermans in zijne vooringenomenheid met dat land doet, alles zoo optimistisch te kunnen beschouwen en alle civilisatorische wetten en verordeningen, die voor een groot gedeelte nooit anders dan op het papier eene rol gespeeld hebben, als treffende bewijzen van den maatschappelijken bloei van dat land te kunnen aanhalen. Hetzelfde is het geval met al die schoone redevoeringen, bij de opening der kamers en andere gelegenheden uitgesproken, redevoeringen, die op dat oogenblik een diepen indruk maken, maar die, helaas! maar al te spoedig weer vergeten zijn. Iedere neger is om zoo te zeggen een geboren advokaat, en wanneer alles met een vloed van schoone woorden, wijze wetten en verordeningen kon bereikt worden, dan zeker moest Liberia een van de best bestuurde en bloeiendste staten der wereld zijn. Maar, om een citaat van den heer W. in zijn eigen werkje (p. 241) aan te halen:

„Ce n'est pas par des discours, ni par des écrits que l'Afrique peut être régénérée, mais par des actes." (Cameron, à travers l'Afrique.)

En juist de daden zijn het, die in Liberia, vooral gedurende de laatste jaren, maar al te zeer ontbreken; men is daar veel te veel gewoon, de handen in den schoot te leggen, met een zeker fatalisme zijn lot te gemoet te zien en alle hulp van buiten te verwachten. Het is wel hard, om op zoo iets te moeten wijzen, de heer Wauwermans zegt echter zelf: „L'historien est un juge; pour obtenir la manifestation de la vérité, il doit faire taire ses sympathies" (zie p. 172, afkeuring der handelwijze van Engeland, bij gelegenheid der grensregeling met Liberia).

Dat den heer Wauwermans ook mijne „Mededeelingen" niet onbekend gebleven zijn, blijkt ten duidelijkste daaruit, dat zij in zijn boek tweemaal genoemd worden. Ten eerste haalt hij mijne aanteekeningen over de heerschende temperatuur aan, en ten tweede worden mijne opgaven omtrent de grensregeling met Engeland (boundary questions) genoemd, bij welke gelegenheid de heer W. zich veroorlooft, eenige gegevens in mijne kaart in twijfel te trekken en deze naar zijn eigen goedvinden te rectificeeren. Op deze rectificatie (?) zal ik echter later nog terugkomen en begin nu met de bespreking van eenige passages in het verhaal zelve.

Op bl. 209 staat: „Les citoyens de Libéria sont profondément imbus des devoirs qui leur sont imposés par la fondation de la colonie pour la régénération de l'Afrique et l'affranchissage de la race nègre."

Om dit gezegde te staven, haalt de schrijver stukken uit de Liberiaansche grondwet van 1847 aan: „Le grand but vers lequel doit tendre la colonie est de créer un asile pour les enfants opprimés et dispersés de l'Afrique, ainsi que de préparer la civilisation et la régénération de ce continent encore plongé dans les ténèbres de la barbarie. — Le gouvernement doit s'imposer, comme oeuvre de prédilection, la civilisation des indigènes, leur progrès dans les arts et l'agriculture, l'organisation de la famille par le mariage, etc."

Dat de Liberiaansche staatsburgers zoo zeer doordrongen zijn van het besef der plichten, hen door de oprichting der kolonie jegens hun afrikaansche broeders opgelegd, heb ik gedurende mijn $2^1/_2$ jarig verblijf onder hen en de inboorlingen nooit kunnen bespeuren. Wel wordt er belang in de laatstgenoemden gesteld, maar slechts voor zoover het eigen belang er mede gemoeid is. Wel zijn er mannen, wier geest eene hoogere vlucht neemt, maar hun getal is, helaas! zeer gering, en men mag gerust zeggen, dat al wat er tot nu toe opzettelijk voor de civilisatie der inboorlingen gedaan is, op rekening der Amerikaansche zendelingen en van den uit het binnenland meer en meer zich uitbreidenden Islam moet gesteld worden (zie Mededeelingen, p. 46).

Pag. 223, *Onderwijs*: „Par suite d'une certaine mollesse native, qui dérive peut-être du peu de besoin des nègres, les Libériens ne semblent guère portés aux grandes entreprises. On ne peut que les louer davantage d'avoir consacré d'énormes efforts à répandre l'instruction, aussi bien chez les enfants des civilisés que dans les tribus sauvages. Tout centre de 300 habitants possède une école primaire où l'on enseigne la lecture, l'écriture, la grammaire, le calcul et la géographie. L'instituteur reçoit 250 dollars par an, payés par l'État."

Het is mij nooit gebleken, dat het Liberiaansche gouvernement zich in het belang van het onderwijs zoo groote offers getroost, als de heer W. bij elke gelegenheid doet uitkomen. Ik heb alle achting voor de pogingen, om de kinderen van alle staatsburgers, wel te verstaan kolonisten, van meer bevolkte centra in staat te stellen, de noodzakelijkste beginselen van lezen, schrijven en rekenen te leeren, maar bijzonder ver heeft men het op het gebied van openbaar onderwijs nog niet gebracht. Het volksonderwijs te Monrovia zal waarschijnlijk eene gunstige uitzondering maken, hoewel ik het niet bij ondervinding weet, maar te Robertsport, waarvan ik als ooggetuige kan spreken, staat de volksschool, onder den met 200 dollars (niet 250) betaalden onderwijzer op een bijzonder lagen trap, zoodat de eenigszins gegoede burgers genoodzaakt zijn, hun kinde-

ren privaat-onderwijs te laten geven, waartoe dan ook in eene bijzondere, niet door den staat gesubsidieerde school de gelegenheid aangeboden wordt. En wat het onderwijs onder de inboorlingen betreft, moet ik ook hier blijven zeggen, dat het weinige, wat er gedaan wordt, aan de zending en ander amerikaansch initiatief te danken is (zie Mededeelingen, openbaar onderwijs, p. 50).

Pag. 230. *Liberiaansche industrie:* „Des efforts ont été faits cependant pour développer la fabrication; depuis 1858, une loi a institué des expositions annuelles de produits de l'agriculture, de l'industrie manufacturière et des arts (national fairs), qui se tiennent dans les divers chefs-lieux de comté. Des prix variant de 1 jusqu'à 10 dollars sont accordés aux producteurs des meilleures denrées et aux fabricants des meilleurs produits manufacturés." (Volgt opsomming der premiën voor de verschillende artikelen).

Deze wetsbepaling bestaat slechts op het papier, terwijl dergelijke tentoonstellingen daar ten eenenmale onbekend zijn.

Niettegenstaande ons verschil van gevoelen omtrent den modelstaat Liberia valt het niet te ontkennen, dat er op sommige punten van onze verhalen eene nog al in het oog loopende overeenkomst bestaat.

Zoo neemt de heer W. op blz. 200 hetzelfde stuk uit een artikel in den Liberiaanschen „Observer" over, beginnende en sluitende met dezelfde woorden, als bij mij op blz. 44 en 45. En het slot van onze verhalen is toevallig ook zoo tamelijk hetzelfde, aangezien het mijne (p. 62) luidt:

....., dan weerklinken hierin, als een echo uit hoopvolle, lang vervlogen dagen, de woorden van den Liberiaanschen dichter Teage:

„All hail, Liberia, hail" etc.

terwijl zijn slot luidt:

En terminant cette étude, je suis tenté de m'écrier avec le poète populaire de Libéria, Teage:

„All hail, Liberia, hail" etc.

Dit is evenwel van meer ondergeschikt belang. Wat echter de willekeurige veranderingen van mijne kaart betreft, zoude ik gaarne den Heer Wauwermans op het volgende willen wijzen.

Ik ben de eerste geweest, die de achter Grand Cape Mount gelegen landstreek met het toebehoorende riviernet — het overige gedeelte van mijn kaart komt hier niet in aanmerking — op grond van behoorlijk eigen onderzoek *in loco*, in kaart gebracht heb, en dit werk heeft mij, gedurende mijn verblijf van 15 maanden in deze streek, op al mijn jacht- en onderzoekingstochten te water en te land aanhoudend bezig gehouden.

Mijne kaart is op een groot aantal compaspeilingen en afstandsbepalingen gebaseerd, terwijl alle kaarten vóór mij, de kaart van den Liberiaanschen Geograaf Anderson niet uitgezonderd, letterlijk niet te gebruiken zijn. Het geheele rivier- en creeknet is slechts aan de aanwonende inboorlingen en eenige *traders* van Robertsport bekend, lieden, die echter door hun geringe ontwikkeling niet in staat zijn, daaromtrent aan iemand die de zaak niet *in loco* bestudeerd heeft, vertrouwbare opheideringen te geven. Mij bij zulke *traders* (opkoopers van landsprodukten bij de inboorlingen) op hun tochten aansluitende, heb ik mij eerst georiënteerd en daarna op mijn veelvuldige kruistochten stuk voor stuk in kaart gebracht, en deze kaart heb ik op latere reizen gedurig gekontroleerd en aangevuld. Anderson heeft deze streek nooit onderzocht en volgt in zijne kaart eenvoudig de Engelsche zeekaarten, die trouwens, wat de kustlijn en de geographische ligging der kustplaatsen en riviermonden betreft, ook mij als basis van mijne kaart gediend hebben. Hoe weinig echter Anderson op de juistheid van zijne kaart vertrouwde, blijkt uit zijn verzoek, mij persoonlijk in het voorjaar 1882 te Monrovia gedaan, om van mijne kaart copie te mogen nemen, ten einde bij een herdruk van zijne officieele kaart van Liberia eerstgenoemde als carton aan laatstgenoemde toe te voegen.

Door de onbekendheid met het terrein, zoowel van Engelsche als Liberiaansche zijde, kon dan ook in het voorloopig contract van 1882 tusschen den Liberiaanschen President Gardner en den Britschen gevolmachtigde Havelock de *Marfa-* met de *Cape Mount Rivier* geïdentificeerd worden, en daarin heeft de heer W. de aanleiding gevonden, mijne kaart gedeeltelijk naar de opgaven van Regnault de Bissy in diens kaart over Afrika, en gedeeltelijk ook naar zijn eigen, quasi door klankverwantschap gemotiveerd, goedvinden te rectificeeren. Zie hier, wat hij met betrekking daarop (pp. 172 en 173) zelve zegt:

„La carte du Capitaine Regnault de Bissy est absolument insuffisante pour suivre les incidents que nous avons à rapporter. — L'absence absolue de bonnes cartes, l'ignorance où l'on se trouve en Europe de la situation géographique du pays, est peut-être la meilleure excuse de l'Angleterre. — En ce qui concerne le cap Mount, la carte de Buttikofer semble préférable, car il visita cette contrée en détail et rectifia la carte donnée dans *l'Atlas des Missions* de Grundemann; mais cette carte ellemême ne peut être adoptée sans examen ni rectification."

„M. Regnault suppose trois rivières, dans la région dont il s'agit, qu'il dessine dans l'ordre suivant: *Bomo River*, *Cape Mount R.*, *Marfi R.*,

et il indique à l'embouchure du *Bomo*, un village, *Sugury*. — Buttikofer indique la crique très limitée de *Sugary*, puis *Marfa R.* et *Marfi* (op mijn kaart staat *Morfi*) *R.* avec le village de *Sauwira*. — Il faut admettre que le village de *Sugary* du capitaine Regnault ne diffère pas de *Sauwira* (dont le nom s'orthographie encore *Sahworo* ou *Sugurée*). — Le *Bomo R.* ne diffère probablement pas de la crique de *Sugary*, que Buttikofer et les cartes marines dénomment d'après le village voisin. — Le Cape Mount River de M. Regnault est bien plutôt le *Marfa R.*, ou même le *Marfi R.*; sans cela les débats que nous avons à raconter deviennent peu compréhensibles. — Enfin, le *Marfi R.* de MM. Regnault et Buttikofer n'est probablement autre que le véritable *Cape Mount R.* qui alimente le lac Fisherman.

„Nous avons rectifié la carte dans ce sens, en admettant encore l'identité des noms: *Solymah*, *Solyman*, *Soloma*; *Manna*, *Mannah*; *Salyah*, *Salliejah*."

Ik heb dit lange citaat noodig geacht, omdat anders mijne opmerkingen onmogelijk begrepen kunnen worden. Dat ik de kaart van Grundemann gerectificeerd heb, is onjuist, doordien men moeielijk iets rectificeeren kan, dat ter nauwernood op eene kaart vermeld staat en waar dus niets over te zeggen valt, en dat men mijne kaart niet zonder kritisch onderzoek en rectificaties kan aannemen, is, mijns inziens, althans voor den heer Wauwermans, eene zeer gewaagde redeneering, welke hij had behooren te staven door bewijzen, die op soliedere basis staan dan al zijne gissingen en ongemotiveerde beweringen. Het is mij niet helder, hoe de heer W., alleen op grond van een geïmagineerde klankverwantschap tusschen de namen *Sugary* en *Sauwira*, kan beweren, dat die beide plaatsen identisch zijn. De op de engelsche zeekaarten vermelde plaats *Sugary* heeft vroeger werkelijk bestaan, en wel vlak aan de kust, op de landtong, die den rechteroever der *Sugary R.* vormt, maar is al lang verdwenen. Het Vey-dorp *Sauwira* daarentegen ligt of lag (daar het in 1881 bij een inval der vijandige Gallinas verbrand is) vlak aan den rechteroever der *Marfa R.* en heeft met *Sugary* niets gemeen. De naam van *Bomo R.* of *Bomo Creek* is in de geheele omstreek onbekend, wel echter kent iedereen den naam van *Sugary River*, zoodat de heer W. eene fout begaat, door dezen naam door *Bomo Creek* te vervangen.

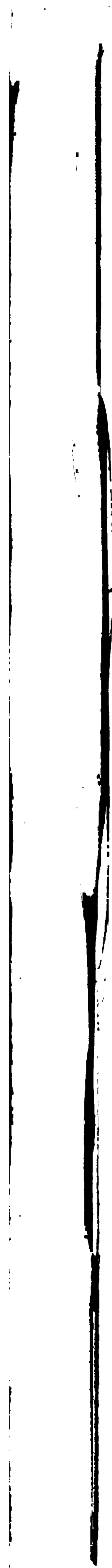
De *Marfa* (of *Maffa R.* zooals zij door de Engelschen genoemd wordt) is op de kaart van den heer W., eveneens zonder gegronde redenen, herdoopt in *Marfi R.*; mijn *Morfi* (*niet Marfi*) *R.*, een der rivieren die de Fisherman Lake van water voorzien, noemt hij willekeurig *Cape Mount R.*, terwijl de afloop van de *Fisherman Lake*, die daar alleen den

naam van *Grand Cape Mount R.* (ten onderscheid van de *Little Cape Mount R.*) draagt, door hem geheel over het hoofd gezien wordt, wat trouwens bij de onnauwkeurige daarstelling in zijne kaart nog al natuurlijk is. Had de heer W. mijne kaart met meer zorg bestudeerd, dan zeker zoude hem de naam van *Grand Cape Mount R.* niet ontgaan zijn, en dan waren er vrij wat minder rectificaties noodig geweest, om met alle geweld dezen naam op een der bestaande waterwegen toe te passen.

De talrijke afwijkingen van plaatsnamen in zijne kaart schijnen eerder in de kategorie van drukfouten dan in die van rectificaties te behooren. Zoo staat in zijn kaart b. v. *Toocaro* in plaats van *Toocoro*, *Coba* voor *Caba*, *Kistko* voor *Kisiko*, *Sabworo* voor *Sauwira*, *Pola* voor *Tala*, *Cambamee* voor *Cambama*, *Falt* voor *Fali*, *Pesaro* voor *Passaro*, *Bolumba* voor *Buluma*, *Dottie* voor *Dattie*, *Posso* voor *Tosso*, *Manna* voor *Maima* (waarschijnlijk weer tengevolge van klankverwantschap). De verdeeling der moerassen is nauwkeurig weergegeven, alle relief echter weggelaten. Voor het overige is genoemde kaart (Frontière Nord Ouest de Libéria, croquis rectifié d'après „J. Büttinkofer et Grundeman") eene doorgecalqueerde en met eene aan het fabelachtige grenzende nonchalance afgewerkte copie van mijne kaart, voor zoover deze het gebied van Grand Cape Mount betreft. — Na al het voorafgaande behoeft men zich er niet eens meer over te verwonderen, wanneer op p. 105 te lezen staat: „Le lac Fisherman forme un bon mouillage à la belle saison", terwijl in werkelijkheid geen schip de nauwe en onveilige opening in de voor de rivier gelegen zandbank (bar) kan passeeren, en ik in mijn verslag (p. 122 en andere plaatsen) heb medegedeeld, dat de uitgang van het meer, dat trouwens reeds ver boven de havenplaats Robertsport ophoudt en in de Cape Mount R. overgaat, in het drooge (schoone) jaargetijde zoo ondiep is, dat er niet eens roeibooten kunnen passeeren en zelfs canoes geheele streken in het ondiepe water gesleept moeten worden.

Ik geloof hiermede voorloopig te kunnen volstaan en meen de lezers van dit tijdschrift nu in staat gesteld te hebben, zelve te beoordeelen, in hoeverre de wijzigingen gerechtvaardigd zijn, die de heer Wauwermans gemeend heeft, in mijne kaart te moeten aanbrengen. Ook de oorzaak van het groote verschil in de waardeering der Liberiaansche toestanden in het werk van den heer Wauwermans en mijne „Mededeelingen" zal nu voldoende opgehelderd zijn.

Leiden, Januari 1886. J. BÜTTIKOFER.

HET

PANE- EN BILA-STROOMGEBIED

OP HET EILAND

SUMATRA

(Studiën over Batahs en Batahsche landen)

DOOR

J. B. NEUMANN

Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

DERDE BOEK.

De besnijdenis.

De besnijdenis (*batotak*) had bij de Batahs van de vroegste tijden af plaats. Zoo wordt althans beweerd. Nogtans vindt men onder de woeste heidensche Batahs nog vele personen, die niet besneden zijn. Waarom die instelling ingevoerd is, weet men niet te zeggen. Men gelooft dat de besnijdenis dient om zich voor ziekten te vrijwaren. Er zijn bepaalde personen, die zich met deze bewerking bezighouden. In de maleische landen treden *malims* als zoodanig op. Alleen bij de vrouwen is de oude adat in zwang gebleven. Zij worden door vrouwen besneden, zooals dit vroeger ook plaats had.

Omtrent den leeftijd, waarop deze bewerking dient te geschieden, heerscht verschil van meening. Sommigen willen dat het goed is de besnijdenis te doen plaats hebben op zevenjarigen leeftijd. Geschiedt het bij de meisjes in den regel vóór of op haar zevende jaar, bij de jongens gebeurt het vaak op den leeftijd, wanneer zij de manbaarheid intreden — niet zelden zelfs, wanneer zij die reeds lang zijn ingetreden. Deze gebeurtenis wordt niet zoo gevierd als bij de Maleiers. Evenwel wordt er ook een maal gegeven, waartoe de verwanten worden uitgenoodigd. Bij gegoeden wordt een karbouw geslacht, bij minder gegoeden slechts een geit of ook wel alleen kippen. Het maal is anders eenvoudig. Is er *niroe* (palmwijn) te krijgen, dan wordt die geschonken, zoo niet, dan is koffie 1) de drank, die bij het maal wordt genuttigd.

De *goeroe*, *datoe* of *malim*, de persoon die de besnijdenis volvoert, laat zich daarvoor betalen. De betaling bestaat uit één gantang rijst, één kip en één klapper. Zij wordt zoowel door de gegoede als de minder gegoeden voldaan en wordt ook niet beschouwd als een offer of als een geschenk. De rijken voegen daarbij nog een stuk doek van blauw of wit katoen. Zij zijn daartoe evenwel niet verplicht. Ook bestaat er geen onderscheid in de betaling, wanneer de besnijdenis plaats gehad heeft bij iemand van het vrouwelijk of van het mannelijk geslacht. Heeft het meisje de

---

1) Reeds hiervoren is gezegd, dat onder koffie ook wordt verstaan een aftreksel van gebrande rijst en dagong.

menstruatie reeds gehad, dan moet het gebruikte mes vergoed worden, daar het niet meer tot dat doel mag gebezigd worden. Hieruit ziet men dat het mes alhier in gebruik is.

Zij, die de besnijdenis hebben ondergaan, zijn volgens de adat verplicht zeven dagen *roboe* te houden, d. w. z. zij mogen zich dan niet in het openbaar vertoonen. Dit is tronwens in den regel ook niet goed mogelijk. De bewerking veroorzaakt zulke hevige opzwellingen — voornamelijk bij de mannen — dat men zich gedurende dagen te nauwernood bewegen kan. Hoe ouder men is, hoe meer pijn de besnijdenis veroorzaakt.

Het vijlen en kleuren der tanden.

Het vijlen der tanden is in den Indischen Archipel zóó algemeen, dat, wanneer ik daaraan een afzonderlijk hoofdstuk wijd, dit niet ten doel heeft, deze gewoonte als eene uitsluitend Batahsche te beschrijven. Daar echter, voor zoover mij bekend is, dienaangaande nimmer iets omtrent de Batahs vermeld is, achtte ik het niet overboodig, over dit onderwerp in meer dan algemeene trekken te spreken.

Het vijlen der tanden moet bij de Batahs van zeer ouden datum zijn. Nergens echter weet men met juistheid te verhalen, hoe en wàarom het gebruik ontstaan is. Wel is waar worden nu en dan verklaringen gegeven, maar zij bevredigen ons niet, voornamelijk als wij weten, dat de Batah niet licht om een antwoord verlegen is, ofschoon hij aangaande de geschiedenis van een paar geslachten geleden weinig of niets weet mede te deelen.

Onder die verklaringen geldt onder anderen, dat de eerste tandenvijler zeer leelijke tanden had, waarom hij ze afsleep. Anderen die het gunsiige gevolg daarvan hadden gezien, volgden die bewerking na, ook al hadden zij het mooiste gebit. Zoo is het gewoonte geworden.

Eene andere verklaring is deze, dat het vijlen der tanden een preventief middel werd geacht tegen tandpijnen, waarom het algemeen in gebruik is gekomen.

Weer anderen brengen het in verband met het ontstaan der wereld. Toen de aarde pas geschapen was en nog niet stevig op stijlen steunde, had de opperste godheid, *Debata moela djadi na bolon* haar aan een touw aan den hemel hangen. De eerste menschen waren baldadig genoeg om het touw te willen doorbijten, waarop *Debata* hun de snijtanden uitsloeg. Sedert is het een gebod geworden om de snijtanden af te slijpen, door de voorouders aan de nakomelingen nagelaten.

Een vierde verklaring, welke erg Mohamedaansch klinkt, is deze, dat

men ze vijlde, opdat men geene tanden gelijk de honden zou hebben.

Nog eene andere verklaring luidt, dat men bij oude menschen gezien had, hoe de tanden als het ware uit den mond staken, en dat men om te voorkomen, dat dit later zou plaats hebben, ze afvijlde.

Deze verklaringen, die weinig licht geven omtrent den oorsprong dezer gewoonte, toonen echter voldoende aan, dat zij thans niet in het geringste verband staat met den godsdienst.

Het kan een goed opmerker ook niet ontgaan, dat, waar het vijlen werd nagelaten, de Batah bijzonder groote tanden heeft, die ver vooruitsteken. Het zoude dns mogelijk zijn, dat dit gebruik om der schoonheidswille werd ingevuld, opdat men niet, gelijk de apen, een vooruitstekenden snoet zou hebben.

Bij de meisjes worden op ongeveer zevenjarigen leeftijd de tanden gevijld, bij de jongens meestal veel later.

Er zijn bepaalde personen, die zich met het tandenvijlen bezighouden en *baon ipon* genoemd worden. Zij worden daarvoor betaald met één gantang rijst, één kip en 15 cent. Doch in die betaling wordt onderscheid gemaakt, wanneer het meisje reeds de menstruatie gehad heeft — zij het ook slechts eenmaal. Zij heeft dan bij die betaling alsnog te voegen een slaapmatje met kussen (*amah dohot halang oeloe*), een siridoos (*handoengan*), een gambirzak (*pargambiran*). De bewerking bij zulke meisjes veroorzaakt den tandenvijler licht ziekte !) De meerdere betaling dient dan om bij eventueele ziekte niet op onkosten voor het offeren gejaagd te worden.

Het is wellicht om die meerdere betaling te ontgaan, dat de meisjes hare tanden op vroeger leeftijd dan de jongens laten vijlen. Evenwel is de betaling niet overal dezelfde, Dikwijls wordt genoegen genomen met een kip en een stuk wit katoen. Elders weder betalen de maagden een mat, een kip, een gambirzak, een siridoos en een kluw garen; soms ook geschiedt de betaling uitsluitend met geld tot een bedrag van ± *f* 1.50. Dit is echter eerst in den laatsten tijd in gebruik geraakt, daar men vroeger geen geld kende.

Nadat men zijne tanden heeft laten vijlen is het gedurende zeven dagen of nog langer totdat de wonden genezen zijn en de pijnen hebben opgehouden (*manorangi*), verboden om siri te vragen, en daar het vrijen of hof maken slechts met siri eten gepaard kan gaan, mag men zich ook niet aan de vrije liefde overgeven, nog minder zich in het openbaar vertoonen, dus ook niet aan eenige openbare verrichting deelnemen. Men is in staat van *roboe*.

Voor het tandenvijlen maakt de *baon ipon* gebruik van een beiteltje en een vijltje. Soms ontbreekt het eerste en komt daarvoor een mes in de plaats. Hiermede bewerkt men de tanden om er den vereischten vorm aan te geven.

De meest voorkomende vorm ontstaat door de platte of vlakke vijling, in het bizonder bekend onder den naam van *ipon Bondjol* 1) of *balejo*, waarbij slechts een kleine rand van de snijtanden wordt weggenomen, (oorspronkelijke vorm) (*ipon Bondjol*). Deze mode is sedert de komst der Padris, die *halak Bondjol* of *balejo* werden genoemd, in zwang gekomen. De Padris verboden het tandenvijlen. Het gebruik was echter zoo oud, dat men het toch niet naliet. Om het minder te laten merken, liet men slechts een smallen rand van de tanden afvijlen. Later vond men dit mooier dan elke andere wijze, waarom deze vorm ook nu nog het meest wordt verkozen. De keuze zal ook wel een gevolg zijn van het feit, dat deze bewerking de minste pijnen veroorzaakt. De oudste vorm moet geweest zijn, dat de voortanden aan boven- en onderkaak worden afgeslepen bijna tot het tandvleesch toe, zoodat slechts een zeer kleine rand zichtbaar bleef. Men noemt dezen vorm *ipon Toba* of *ipon dadaboroe*. De eerste naam zou aanwijzen dat dit soort van tandenvijlen van *Toba* afkomstig is, of wel: dat die wijze van vijlen voornamelijk daar werd toegepast. De andere naam wijst op een gebruik bij de vrouwen, zoodat deze wijze hoofdzakelijk bij de vrouwen voorkomt. Deze bewerking is echter te pijnlijk dan dat men zich zonder noodzaak daaraan zou onderwerpen. Het gevolg er van is geworden, dat vele personen, die deze wijze niet geheel en al willen laten varen, een breederen rand laten staan, zoodat maar de helft van de tanden wordt afgevijld. Deze vorm heet *goli goli*. (*ipon Toba*) (*goli goli*).

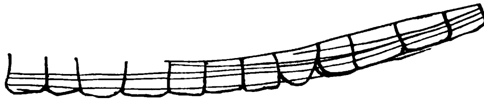
Verder komt hier een soort van reliefvijling voor, bij welke de hoeken en de aansluitingsranden een weinig worden afgevijld, zoodat de tanden dezen vorm erlangen. Door deze wijze van vijlen

1) De Batahs spreken de eindletter van *Bondjol* niet uit.

krijgt het middenvlak eene gebogen oppervlakte (oorspronkelijke vorm) (na de vijling). Dezelfde reliefvijling als de voorgaande, bekend als *lontik*, heeft plaats bij *tadjom sijala*, d. i. wanneer de tanden den vorm van een kegel erlangen met den top naar het tandvleesch gekeerd, dus op deze wijze . Een andere vorm, ook *lontik* genoemd, heeft het middenvlak der tanden afgeslepen, soms tot een holte toe (oorspronkelijke vorm) (*lontik* met een geslepen holte in het midden van het voorvlak). Die holte wordt niet zelden weder aangevuld met tin, koper of goud.

Dadelijk na het vijlen van de tanden wordt er de hars van het *badja*-hout op gesmeerd, 1) waardoor den tanden eene zwarte kleur wordt gegeven. Gedurende 7 of 2 × 7 dagen is het verboden, zuren en meelspijzen te eten.

Nu toch de tanden hier ter sprake zijn gekomen, wil ik hieronder een gebit voorstellen, om aan te wijzen hoe de Batah de tanden bij de zoogdieren indeelt.

5	4	4	4	4	3	2	1	1	2	3	4	4	4	4	5
5	4	4	4	4	3	2	1	1	2	3	4	4	4	4	5

1 — *goegoet;* 2 — *sopo daja;* 3 — *saït;* 4 — *ngadoel;* 5 — *balkom.*

De vijling geschiedt alleen bij 1, 2 en 3; meer algemeen alleen bij 1 en 2. De andere tanden blijven in hun natuurlijken staat.

Er bestaat geen voorschrift om de wijze te kiezen naar gelang van rang en stand. Een ieder is vrij, zijne tanden te laten slijpen zooals hij verkiest. Vroeger gold het als schande, wanneer men het vijlen naliet. Thans vindt men echter reeds velen, die zich er niet mede ophouden. Het

1) De kern van het *badja*hout wordt gebrand en de walm tegen een nat ijzer geleid, waarop zich de harsachtige olie afzet.

zwart maken der tanden begint men ook langzamerhand na te laten. Doch ook alleen de mannen, want de vrouwen hebben deze gewoonte nog overal behouden. Zooals wij vroeger gezien hebben behoort het bezit van gitzwarte tanden tot de schoonheden der vrouw. Zij zal dus niet licht van deze gewoonte afstappen.

Het geven van namen en titels.

Een gewichtig feit bij den Batah is de geboorte van een kind. Elke Batah is trotsch op het bezit van kinderen en de grootste vreugde ondervindt hij, wanneer hij zijn eerste kind verwekt heeft. Hij vindt het eene schande. kinderloos te zijn. Is de onvruchtbaarheid der vrouw daarvan oorzaak dan kan dit nog verholpen worden door een ander huwelijk. Ligt de schuld aan den man, dan is hij bij de ontdekking daarvan ontroostbaar. Vandaar ook zijne groote vreugde bij de komst van het eerste kind. Voor de voorspoedige bevalling van een eersteling wordt de meeste zorg gedragen. De vrouw heeft dan een betrekkelijk rustig leven. Het werk op de velden, het stampen in het rijstblok, het water halen worden haar zooveel mogelijk uit de handen genomen. Toovermiddelen en offeranden worden aangewend en herhaaldelijk wordt de *datoe* geraadpleegd, zoowel om de booze geesten van de vrouw af te houden, als om haar verschillende artsenijen toe te dienen. En is het kind er, dan wordt van de geboorte terstond mededeeling gedaan aan de bloed- en aanverwanten, die na den zevenden dag òf zelve opkomen om gelukwenschen aan te bieden, òf door de toezending van het een of ander van hunne belangstelling doen blijken. De vrouw wordt in de eerste dagen gespaard, hoofdzakelijk ter wille van het kind.

Het kind wordt niet dadelijk een naam gegeven. Is het een jongen, dan noemt men hem voorloopig *Si Dalijan* of *Si Dalihen*, verder nog *Si Oentjok* en *Si Batoe*. De meisjes worden *Si Taïng*, *Si Taring* of *Si Boetat* genoemd. Eerst bij den zoogenaamden doop, d. i. de eerste wassching in de rivier (*patoe-aekhon*), waarbij de familieleden worden uitgenoodigd, wordt het kind een naam gegeven. Voor deze gelegenheid wordt eene stellage gemaakt van eenigszins piramidalen vorm van ongeveer een meter hoogte en van boven vlak, zoodat het kind er op geplaatst kan worden. De doop geschiedt op verschillende wijzen. Sommigen plaatsen de stellage in het ondiepe gedeelte van de rivier en dompelen het kind geheel in het water; anderen gieten er water over heen; weer anderen besprenkelen het alleen met een weinig water. De moeder wordt gevolgd door andere vrouwen, die bij deze plechttgheid tegenwoordig zijn. Is de

doop geschied, dan vraagt zij de genoodigden om het kind een naam te geven. De vader gaat alsdan met de mannelijke verwanten te rade en neemt eene beslissing.

De ouders, die tot nu toe *amandalijan*, *nandelijan* enz., vader en moeder van *dalijan*, wanneer het kind een jongen is, en *amantaing* en *nantaïng*, enz, wanneer het een meisje is, heetten, verwisselen de woorden *dalijan* en *taïng*, enz. met den pas gegeven naam. Deze naam behouden de kinderen tot hunne meerderjarigheid. Men mag hen echter nog wel *dalijan* en *taïng*, enz. noemen, wanneer men hunne namen niet kent. 1)

Naast deze namen, ook wel kindernamen (*goar dakdanak*) 2) genoemd voeren de kinderen nog verscheidene andere namen, die hun door hunne speelmakkers worden gegeven en meestal eene beteekenis hebben, die op eenig gebrek of eenige in het oogvallende eigenschap wijst, zooals de kromme, de schele, de manke, enz. Deze namen behooren mede onder de kindernamen of kleine namen (*goar na mènèk*).

Bij meerderjarigverklaring krijgen alleen de jongens andere namen of titels (*govar*). De vrouwen behouden hunne kindernamen, totdat zij het eerste kind gebaard hebben, waarna zij ook moeder van N.... (*ina si aha*) worden genoemd. Thans begint men haar, in navolging van de bevolking in de benedenlanden, ook titels te geven, zooals o. a. te Portibi waar de vrobw van Patoewan Bosar den titel draagt van *Mangaradja siti*. Behalve de namen voor de vrouw, die wij reeds in het hoofdstuk „De Batahsche vrouw" hebben leeren kennen, kan zij nsg andere namen dragen, zooals in een volgend hoofdstuk zal vermeld worden. Maar werkelijke titels komen haar niet toe. Slechts een enkele titel *naï*, gelijkstaande aan *radja* was vroeger in gebruik, doch ook alleen bij vrouwen van hoofden. Haar aansprekende, noemt men haar *nawora*, wat in het algemeen imand van vorstelijke bloede beteekent. Vrouwen van minderen rang aansprekende, noemt men ze bij den naam; of kent men dien uiet, dan zegt men oudere zusters (*kahang*) of jongere zuster (*anggi*). Deze laatste wordt ook als vleinaam door een jongeling tegen zij liefje gebezigd.

Keeren wij echter tot de mannen terug.

Het geven van titels geschiedt alleen bij feestelijke gelegenheden. Ook kan expresselijk voor den persoon, dien men met een titel wenscht te

1) F. J. Willer heeft zich daardoor laten verleiden om in een van de door hem opgemaakte geslachtslijsten van Hadjoran *taïng* als den naam van eene vrouw op te geven.

2) *Dakdanak*, samentrekking van *anakanak*: kinderen,

begiftigen, een feest worden aangericht. Zonder feest echter kan zulk eene plechtigheid niet worden volvoerd. Dit is zoo, dewijl daaraan de meest mogelijke publiciteit moet worden gegeven. Dan wordt bij bekkenslag — bij hoofden in overeenstemming met de bloed- en aanverwanten, de ondergeschikte radja's en met eenige naburige invloedrijke hoofden — en onder voorstelling van den persoon, de titel uitgeroepen. Er wordt gezegd dat N. . . . in den vervolge den titel zal dragen van . . . . . . en wordt een ieder gewaarschuwd hem niet meer bij zijn vorigen naam te noemen.

Vroeger ging dit nog plechtiger toe. De persoon, die een titel had te ontvangen, werd naar het water gebracht en door zeven oudsten (*natoras*) met citroen (*limo*) ingewreven en besmeerd, voorts van schoone kleeren voorzien en daarna met groot gevolg onder muziek en dans rondgeleid, terwijl de nieuwe titel telkens werd uitgeroepen.

Bij het schenken van titels behoort op het volgende gelet te worden.

Niemand mag den naam of titel van zijn vader dragen; daarentegen is het loffelijk dien van zijn grootvader over te nemen, nl. wanneer deze reeds overleden is.

Bij het schenken van titels moet iemand van gelijken of hoogeren titel aanwezig zijn. Iemand van minderen rang (wat den titel betreft) mag geen hoogeren titel schenken, tenzij hij mede door afkomst dien titel zou kunnen dragen, doch wegens omstandigheden een anderen voert. Iemand met den titel van *Dja*, mag den titel van *Baginda* niet aan een ander schenken, tenzij hij ook aanspraak kan maken op den laatstgenoemden titel.

Een hoogeren titel te voeren dan die in de familie gebruikelijk is geweest, is alleen in overleg met de meest invloedrijke naburige hoofden mogelijk.

Alle titels zonder overleg met al de hoofden in een landschap of in een bond ontstaan, zijn ongeldig. Daarbij is het verkieselijk om ook de verwante hoofden in de bespreking te doen deelen.

Vroeger waren alleen de titels *dja*, *radja*, *mangaradja*, *ompoe* en *goeroe* in gebruik 1); maar thans dragen velen reeds de titels *Soetan*, *Tongkoe*, *Baginda* en *Patoewan* 2).

Men mag zijn titel zoo dikwijls verwisselen als men wil, mits de daarbij behoorende gebruiken slechts in achtgenomen worden. Hiervan wordt dikwijls gebruik gemaakt, vooral na rampen, waardoor men rechtstreeks getroffen werd. Men gelooft dan dat er iets aan den titel gehaperd heeft, en men haast zich, een anderen aan te nemen.

1) Men beweert ook *Soetan*. Ik geloof dat dit een Maleische titel is.

2) Verbatahsch Jang dipertoewan.

Huwelijk.

Het is bij de Batahs een soort van eerezaak om hunne dochters goed en voordeelig uit te huwelijken; of, wanneer de mogelijkheid daartoe gering is, goede echtgenooten voor haar te vinden, van wie zij voordeel kunnen genieten of van wie zij verwachten kunnen, dat deze hen in hunne laatste levensjaren, wanneer zij niet meer in staat zijn om zelve in hun levensonderhoud te voorzien, zullen bijstaan 1).

Voor de meisjes is het niet minder eene eerezaak om gehuwd te zijn, wijl het eene onuitwischbare schande is, als zij ongetrouwd blijven en zoodoende niet voldoen aan het doel van hun bestaan — vermenigvuldiging van het menschdom 2). Nooit verloofd te zijn geweest of aangezocht te zijn geworden geldt voor weinig eervol.

Doch de mannen hebben niet alleen behoefte aan een levensgezellin op hun levensweg. Zij kunnen deze ook daarom niet missen, dewijl zij, ongetrouwd, als het ware nog als onmondig beschouwd worden. Want een ongehuwd man heeft in den volksraad geen stem van gewicht: geene openbare betrekking mag hij bekleeden: in de openbare verrichtingen kan hij niet deelen en moge dit hem al zeer weinig belasten, hij derft daardoor ook alle voordeelen, die getrouwde lieden in het maatschappelijk en staatsleven erlangen.

Van alle kanten is het huwelijk derhalve gewenscht. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de adat in zake het huwelijk tamelijk volledig is en dat het sluiten van een huwelijk onder de gewichtigste momenten van het Batahsche leven gerekend wordt.

Her Batahsche huwelijk, dat mijns inziens in een nog niet lang verloopen tijdperk niets anders was dan eene burgerlijke overeenkomst tusschen twee personen, waardoor de natuurlijke gemeenschap werd gewettigd, is thans geheel ontaard in een koop en verkoop, wat bij de primitieve instelling zekerlijk niet op den voorgrond stond. Was het voorheen wellicht eene transactie, waarbij de partij ter eenre een vrouwelijk lid van de familie afstond tegen eene vergoeding voor den afstand,

---

1) Dit geval is dan mogelijk, wanneer de dochter zonder huwelijksprijs getrouwd is; alsdan heeft de man altijd verplichtingen jegens zijne schoonouders te vervullen. In den regel verlaat hij hen dan ook niet.

2) Bij de Batahs zal men daarom nooit eene bejaarde vrouw aantreffen, die nimmer gehuwd geweest is. Bestaat er geen kans voor een vrouw om een huwelijk in haar stand te doen, dan wordt zij door hare ouders of voogden aan iemand van minderen stand — ja zelfs aan slaven ten huwelijk gegeven.

door de andere partij te betalen 1), thans is de vergoeding zoo hoog opgevoerd, dat het niet twijfelachtig is, of zij moet als koopprijs worden beschouwd. We zullen zien, dat dit werkelijk in de hedendaagsche adat bedoeld is. Door de afgitte van eene vrouw verstrekt men een kapitaal, dat rentegevend kan zijn, al naar haar vermogen om kinderen voort te brengen. Doet zich dit niet voor — is de vrouw onvruchtbaar — dan zal men ook opmerken, dat eene wijziging in den koopprijs wordt toegelaten, of zooals gevallen zich kunnen voordoen, dat het kapitaal vergoed wordt.

Het Batahsche huwelijk is dus niets meer dan een koop, waardoor men in het wettig bezit geraakt van eene vrouw. Deze soort van huwelijk is de meest algemeene in de bovenstroomsgelegen streken.

Het huwelijk geschiedt bij koop (*mangoli*, *mandjoedjoer*) met vast aangenomen prijzen (*boli*, *toehor*, *djoedjoer* of *djoedjoeran*). Het is eene vereeniging van man en vrouw, waarbij deze overgaat in de familie van den man. Zij wordt daardoor het onverdeeld bezit van den man of den kooper — een zoodanig bezit, dat zij behoudens weinige uitzonderingen overgeleverd is aan zijn willekeur. Heeft zij schuld, dan mag hij haar slaan, mits niet verwonden; hij is alleen gebonden om haar de meest noodzakelijke behoeften te bezorgen als behuizing, kleeding en voeding. Doch voor deze laatste behoefte is het voldoende, zoo hij haar de middelen verschaft om hare eigen voeding te zoeken, d. w. z. hij moet haar een ladang of een tuin en de gereedschappen ter bewerking van den grond verstrekken. Hij kan haar alle geriefelijkheden onthouden, haar als slavin behandelen, zooals zij na zijn dood als het ware als slavin in den boedel wordt opgenomen. Alleen kan zij niet verkocht worden. Slechts in zooverre kan hij over haar lijf beschikken, dat hij haar wegens schulden kan verpanden. Dit alles staat de *adat* toe. Deze is echter merkelijk gewijzigd. De toestand van de vrouw is oneindig verbeterd, sedert wij ons in deze streken hebben gevestigd en die grove willekeur van de mannen tegenover hunne vrouwen niet dulden. In geen geval wordt

1) In dezen zin wordt met familie meer stam (*marga*) bedoeld. De *marga*, eene dochter ten huwelijk schenkende aan een anderen *marga* — daar huwelijken in denzelfden *marga* verboden zijn — verliest daardoor een lid. Met de vergoeding zal dus bedoeld zijn geweest den eersten *marga* in de gelegenheid te stellen weder eene vrouw uit een anderen *marga* in den zijnen terug te brengen. Nu de stammen geen werkelijk geheel meer vormen, kan deze regel ook niet meer geldende zijn, terwijl de grondgedachte betreffende de hier bedoelde vergoeding verloren is moeten gaan. In andere Batahsche streken (Boven-Asahan) vindt men het nog dat de hoofden (patriarehen) de dochters uit hunne gemeente uithuwelijken en aan de mannelijke leden van hunne gemeente vrouwen bezorgen.

verpanding wegens schulden van den man meer toegestaan. Het grootste recht en misschien het eenige recht, dat de vrovw steeds krachtens de *adat* bezeten heeft, is dat haar de bijslaap niet mag worden onthouden.

De *djoedjoer* is in verschillende streken verschillend, doch overal regelt de hoegrootheid van den koopprijs zich naar den stand van het meisje. Zoo is die in eigenlijk Padang Bolak en met weinig verschil ook in Baroemoen en Sosa:

1°. Voor de dochter van een besturend hoofd van een bonde of van een landschap (*pamoesoek*).

9 slaven (*halak*), bestaande uit 4 maagdelijke slavinnen (*halak boedjing*), 3 slaven-jongelingen (*halak hoendangan*), en 4 slavinnen, die getrouwd zijn of getrouwd geweest zijn, in het bizonder zij, die reeds gebaard hebben (*halak parampoewan*); slavinnen, die nog niet gebaard hebben, worden dikwijls als maagden in rekening gebracht.

In de plaats van deze 9 personen kan eene waarde gegeven worden in geld, goud en vee. Vooral is deze compensatie in den laatsten tijd in zwang gekomen uit gemis aan slaven.

Bij bovenstaande betaling komt nog *parbadjoeon* of lijnwaden, bestaande uit zwart, blauw, geel, rood en wit katoen tot eene waarde van ongeveer 150 reaal of *f* 90.— 1). Voorts nog een aantal diverse kleedingstukken, als: *salendang*, *sende*, *oedjeeng sorat*, *abit Patani*, enz. Dit alles met den *djoedjoer* vertegenwoordigt, zooals thans zou moeten worden berekend, eene waarde van ongeveer *f* 900. Behalve de slaven of hunne gecompenseerde waarde, welke den eigenlijken *djoedjoer* vertegenwoordigt, wordt het andere uitgedrukt door *na di gindjang i* — wat daarboven (boven den *djoedjoer*) is.

2°. Voor de dochter van een minder of ondergeschikt hoofd, nogtans even als de *pamoesoek* behoorende tot den *namora*-stand of den stand der hooge adellijken, is de *djoedjoer*:

3 tot 5 slaven, al naar de gegoedheid van den vader der bruid en bovendien nog *parbadjoeon* tot eene waarde van 54 reaal of *f* 35.40, of wel 20 *kaboeng* 2) lijnwaden, zoodat de *djoedjoer* een bedrag uitmaakt van ongeveer *f* 350.

3°. Voor de dochter van een adellijk persoon, die nimmer als hoofd van besnuur kan optreden en ook wel aangeduid kan worden onder den naam van *anggi ni radja* 3), is de *djoedjoer* bijna als onder

1) De reaal berekend à *f* —.60.

2) Een *kaboeng* heeft de lengte van ongeveer 1 meter.

3) Letterlijk vertaald, jonge broeder van den *radja*.

2°. genoemd. Gewoonlijk klimt het aantal slaven niet hooger dan tot drie, zonder eenige verdeeling in maagden of jongelingen of vrouwen.

4°. In den stand der *bajo bajo* en *soehoe soehòe* wordt aan *djoedjoer* betaald: 1 slaaf en 3 karbouwen, bovendien *parbadjoeon* tot een bedrag van 12 reaal of *f* 7.20, te zamen een bedrag uitmakende van ongeveer *f* 150.

5°. De gemeene man (*halak ra bahat*) mag voor zijne dochter een koopprijs vragen van 1 karbouw, 1 koe of naar de tegenwoordige prijzen berekend, eene som van *f* 80. Is de vader van het meisje bemiddeld, dan mag hij het bedrag nog met eén karbouw verhoogen.

In Tano Rambe bedraagt de djoedjoer voor de dochter van een *namora* thans *f* 250, voor die van een *anggi ni radja*, *soehoe*, *bajo bajo* ongeveer *f* 150 en voor een burgerdochter *f* 80 à *f* 100 1).

In den overigen Dolok is de *djoedjoer* ongeveer als volgt:

1°. Voor de dochter van een *namora*,
een maagdelijke slavin plus 12 karbouwen,
een slaven-jongeling plus 9 karbouwen,
een slaven-moeder plus 7 karbouwen.

2°. Voor de dochter van een *anggi ni radja* en daarmede gelijk te stellen:
een slaven-jongeling plus 9 karbouwen.

3°. Voor een burgermeisje 9 karbouwen.

Men neme hierbij in aanmerking, dat toen deze prijzen werkelijk aldus werden uitbetaald, de waarde van een maagdelijke slavin in den *djoedjoer* berekend werd op 50 reaal, die van een slaven-jongeling op 40 reaal, en die van een slavin-moeder op 30 reaal, terwijl de karbouwen slechts eene waarde vertegenwoordigden van 5 en 6 reaal, zoodat de *djoedjoer* van de dochter van een *namora* nog geen *f* 175 bedroeg. De waarde is echter sedert gestegen, zoodat in plaats van ± *f* 175, de bruidsprijs ± *f* 500 bedraagt.

Daarom is ook de *djoedjoer* in eigenlijk Padang Bolak zoo hoog. Voorheen was het eenvoudiger om met de zaken zelve te betalen. Slaven en karbouwen waren er in overvloed. De hoogste prijs voor een slaaf was *f* 40, een karbouw gold nooit meer dan *f* 10. Maar thans is het aantal slaven aanmerkelijk verminderd, en de karkouwen doen opgeld, zoodat men zich ongaarne van een en ander voor den bruidsprijs ontdoet. Geld-

---

1) Deze regeling dateert eerst van den laatsten tijd. Met de hoofden is toen overeengekomen om vaste bedragen aan te nemen.

bedragen zijn daarvoor in de plaats gekomen, maar daarmede is ook de bruidsprijs onwillekeurig verhoogd.

Nog steeds ondergaat deze wijziging. Hoe meer de bevolking in aanraking komt met de naburige meer beschaafde volken, hoe duurder haar het geld wordt. Men heeft meer behoeften leeren kennen, en kan minder aan sparen denken, ten einde den *djoedjoer* bij elkander te krijgen. Dit doet de bruidsprijzen weêr dalen; echter blijven zij nog hooger dan de waarde die zij vroeger voorstelden. Behoudens uitzonderingen, zou men als gemiddelden *djoedjoer* kunnen beschouwen *f* 250 voor een *namora's* dochter, mits niet iemand van beteekenis, *f* 150 voor de dochter van een *'anggi ni radja*, *f* 80 tot *f* 100 voor dochters van *soehoe*, *bajo bajo* en hunne standgenooten en *f* 50 tot *f* 80 voor de dochter van den gemeenen man.

In Sosa heeft men de berekening met slaven en karbouwen reeds weggelaten en noemt men den prijs van de dochter eens *namora's* 3 taïl 3 pa of ongeveer *f* 225.

Deze sommen, die den eigenlijken koopprijs uitmaken, meestal *boli* en *sili pamatang* (ruil van het lichaam) genoemd, zijn niet de eenige uitgaven, wanneer men trouwt. Groote onkosten worden voor de feesten gemaakt, maar buitendien worden vele geschenken gegeven, die den koopprijs aanmerkelijk doen stijgen.

Zooals wij boven hebben kunnen opmerken, wordt de koopprijs elders geregeld naar den stand van het meisje. Slechts in de wijze van afbetaling wordt de gegoedheid van den aanzoeker in aanmerking gebracht. Schoonheid, lieftalligheid of bekwaamheid 1) van het meisje lokken alleen trouwlustigen, hebben echter weinig of geen invloed op de hoegrootheid van den koopprijs. Sommige hoofden van aanzien eischen ook voor hunne reputatie betaling. Zoo heeft het hoofd van Pinarik zijne dochters voor *f* 1000 en *f* 1250 uitgehuwelijkt; het hoofd van Djandji Maoli stelde een *djoedjoer* voor zijne dochters vast van *f* 1000.

Het is echter niet goed om bovengenoemde redenen den koopprijs te verhoogen; het is schaamteloos de bekoorlijkheden of de bekwaamheden van het meisje in rekening te brengen en volstrekt verboden bij de onderhandeling daarvan gewag te maken. Wanneer de koopprijzen worden opgevoerd, dan geeft men er een anderen glimp aan, als zoude het hooger bedrag niet tot den prijs behooren, maar zijn een geschenk of eene compensatie voor medegegeven goederen, of iets dergelijks.

---

1) Onder de bekwaamheden van een vrouw wordt gerekend, dat zij goed een veld bebouwen kan, dat zij matten maken kan, alsook weven, verder goed koken en gasten recipieeren.

De koopprijzen zijn nogtans te hoog, dan dat zij ooit kunnen worden voldaan. Behalve dat men de adat kan ontduiken door schaking van het meisje, wordt in den regel de betaling van den *djoedjoer* niet in zijn geheel gevorderd; veelal wordt slechis de helft betaald, zonder dat de vordering op de andere helft daardoor vernietigd is.

Leven de familiën onderling wel, dan wordt de eisch van het resteerende nimmer gedaan. Verjaring van de schuld is echter niet bekend, zoodat kleinkinderen en achterkleinkinderen op die zaak nog knnnen terugkomen.

Bij zeer gegoede partijen, ook wel zoo zij eenig aanzien genieten, wordt de eigenlijke koopprijs, de zoogenaamde ruil van het lichaam van de vrouw (*sili pamatang)* op $^1/_4$ of $^1/_5$ na voldaan. Daaronder is alleen begrepen het kleed, dat de vrouw draagt om niet naakt voor den dag te komen. Andere kleeren, sieraden of wat zij ook in het bezit moge hebben kunnen atzonderlijk in rekening worden gebracht. Behalve wat de sieraden en bruidskleeren betreft, wordt dit nooit gedaan. Men schaamt zich voor zulk eene verregaande hebzucht. Van den *sili pamatang* blijft $^1/_4$ of $^1/_5$ onvoldaan. Welstaanshalve mag dit gedeelte nimmer worden gevorderd. Dit aandeel noemt men de schuld aan de *tondi* (*singgir ni tondi*) en nlet aan de ouders. Dit is als gebruik aangenomen, opdat het met den schijn zou hebben alsof het meisje is verkocht geworden (*tolak toe pahoe*), Hieruit ziet men, dat de Batah zelf niet vreemd is aan de gedachte van een koop.

Kan de koopprijs in het geheel niet worden voldaan en wil men het huwelijk toch gesloten hebben, dan begeeft de aanzoeker zich in de familie van het meisje, dat hij bijstaat in hare werkzaamheden tot tijd en wijle de koopprijs is betaald, of hem die voor zijne vele diensten in naam is kwijtgescholden, of, zoo hij dochters bij zijne vrouw verwekt heeft en deze huwbaar geworden zijn, dan blijft hij bij de familie, totdat hij een zijner dochters heeft uitgehuwelijkt. De koopprijs voor deze moet dan strekken tot voldoening van den onbetaalden *djoedjoer* van de moeder *panggonti inana*), zoodat in dit geval niet de vader den prijs ontvangt, maar diens schoonvader. Indien dit is afgesproken of overeengekomen dan is de vader van het meisje van zijne schuld ontslagen en kan hij zijne vrouw beschoewen als een gedjoedjoerde vrouw en haar naar zijne familie voeren.

Heeft geen dezer gevallen plaats, dan blijven de kinderen bij echtscheiding of bij den dood van den vader bij de moeder en bij den doed van deze komen zij toe aan de familie (*sauggoel*). Dit soort van huwelijk

kent men onder den naam van *mandingding*, ook wel *heta soendoehan*, of nog de Maleische benaming *semondo*, daar het veel weg heeft van het Maleische huwelijk van Snmatra's Westkust. Het verschilt daarvan echter, omdat de kinderen den *marga*naam van den vader dragen. Het verschilt daarvan nog meer, omdat de *djoedjoer* wordt uitgesproken en het *mandingding* huwelijk slecht is een kwestie van onvermogen, dus alleen een gewijzigde vorm van het huwelijk bij *djoedjoer*. Daarom ook dat de term *emondo séré* in gebruik is, welke beteekent *semondo* totdat het geld (*séré* — eigenlijk goud) betaald is.

Niet altijd is het *mandingding* huwelijk met het huwelijk bij *semondo* daarin overeenstemmend, dat de man als het ware in de familie van de vrouw treedt. De huwelijksaanzoeker, den koopprijs niet kunnende betalen, terwijl die geëischt wordt, zoekt 2 menschen op, gewoonlijk zijne hoofden of bloedverwanten, die voor hem borg staan of betalen. Deze twee personen worden bij het aangaan van een huwelijk vereischt, deels om draraan kracht van wet te geven, deels wijl het niet passend is den *djoedjoer* door den vader zelven of den *waris* te doen regelen. Van beide zijden worden 2 personen aangewezen, die met hun vieren de *hotang na opat* vormen. Zij moeten van een anderen *marga* zijn dan die van de partij, die zij respectivelijk vertegenwoordigen. Zij stellen de hoegrootheid van den bruidsprijs vast, ruimen voorkomende geschillen uit den weg en blijven, zoo noodig, borg voor de betaling van den koopprijs. Is borgschap niet voldoende; wordt de koopprijs ten deele of in zijn geheel gevorderd en zijn de *hotang na opat* van de zijde van den bruidegom genegen aan die vordering gevolg te geven, dan betaalt deze 24 reaal, welk bedrag *parawa amadn* (in de plaats van den vader tredende of als vader erkennende) wordt genoemd en de voorwaarde inhoudt, dat het echtpaar bij de *hotang na opat* 1) komt inwonen en in hunne bedrijven zal deelnemen. Dusdanig huwelijk heet ook *mandingding* 2). Hieruit blijkt voldoende dat dit huwelijk een geheel ander karakter bezit dan het Maleische huwelijk bij *semondo*.

Nog bestaat het huwelijk geheel zonder koopprijs (*sili palangka oeloe*

1) Eigenlijk 4 personen, maar ook ieder afzonderlijk wordt tijdens de uitoefening van die functie aldus geheeten. Natuurlijk dat hier alleen sprake is van de personen, die de partij van den bruidegom vertegenwoordigen. *Hotang na opat* beteekent letterlijk vier rottingen.

2) Afleiding van *dingding*-wand. Men begrijpt alzoo zeer licht, wat daarmede be doeld wordt.

sandoeng). Een dergelijk huwelijk wordt gesloten, wanneer het van beide zijden gewenscht is, maar de mogelijkheid niet bestaat, dat de koopprijs ooit zal worden betaald. Deze wordt echter wel genoemd, ten einde de *adat toehor* (het gewoonterecht betreffende het huwelijk bij koop) niet te niet te doen en ook om later de koopprijzen van de in dit huwelijk verwekte dochters tn kunnen regelen. De koopprijzen van de dochters worden geregeld naar die harer moeders. Zulk een huwelijk heeft ook plaats, wanneer een adellijk meisje zich aan een slaaf heeft overgegeven, of wel zij draagt de gevolgen van overspelig verkeer, zonder dat zij den bewerker van de vrucht wil of kan noemen. Zij wordt alsdan zonder *djoedjoer* aan iemand van minderen stand uitgehuwelijkt. Zulk eene vrouw wordt *boroe mangambe* genoemd. Zelden wordt dit in toepassing gebracht.

Hoewel er varieteiten van het huwelijk bij *djoedjoer* bestaan, is het duidelijk, dat Batahş geen ander huwelijk kennen, dan dat, waarbij de familie van het meisje moet worden schadeloos gesteld voor het verlies, dat zij door de afgifte van eene dochter lijdt.

Het huwelijk geschiedt:

1°. na verloving (*mangoli*);

2°. na kinderloozen dood van de vrouw, wanneer haar vader of diens erfgenamen (*waris*) verplicht is eene andere dochter, doch altijd een jongere zuster van de overledene, in de plaats te stellen (*margonti akana*);

3°. door erfenis of nalatenschap (*amboewat waris*, *margonti*, *ginang marata mangabija*);

4°. na schaking (*marsittangkoepan*);

5°. na vrijwillige toetreding van het meisje tot den man harer keuze (*mahijompo*, *moniompo*);

6°. na oneerbare handelingen (oneerbaar volgens onze begrippen), wanneer het meisje het recht heeft, haren geliefde tot een huwelijk te dwingen (*manaik*);

7°. wanneer de oneerbare handelingen gevolgen na zich slepen, of wanneer zij publiek zijn geworden. Het meisje kan zich alsdan in het huis van haren minnaar begeven en dezen tot een huwelijk dwingen (*mandakit*);

8°. na verkrachting (*mamintoei*).

Daar verloving (*wartoenangan*) meestal plaats grijpt bij gegoede lieden en deze bijna steeds tot den stand der *namora* behooren, zal hier de loop gevolgd worden van een huwelijk, door een *radja* aan te gaan met de dochter van een *radja*.

Het is de gewoonte van *radja*'s zonen, wanneer zij den leeftijd der manbaarheid hebben bereikt, eene slavin tot zich te nemen, zoowel om

den bijslaap met deze te verrichten als om te maken dat er, bijaldien zij gaan trouwen (wat bijna altijd gebeurt), voldoende matten en primitieve kleedingstukken en huisraad zullen aanwezig zijn, welke door de slavin moeten worden gemaakt. Deze slavin wordt daarom *sakotam abit* (die het kleed gereed maakt) genoemd. Behalve haar ladang-arbeid, het bewerken der rijstvelden, moet zij lig- en zitmatjes maken, kleedjes weven en zoo mogelijk zelfs potten van aardewerk fabriceeren. Duurt het langen tijd, vóórdat aan een aanzienlijk huwelijk kan worden gedacht, of zelfs aan een huwelijk evenredig aan zijn stand, b. v. als er nog geene mogelijkheid bestaat om zeker te zijn van de betaling van den koopprijs of wel om andere redenen, dan zal de trouwlustige nog eerst een burgerdochter bij zich in huis nemen, die bij later huwelijk door hem verstooten kan worden, of wel als bijzit (*goendit*) kan worden behouden. Behoudt hij haar, dan kan zij evenmin als de slavin iets vorderen behalve voldoende voeding en huisvesting. Zoolang hij echter niet trouwt, vervult zij de plicht van eene wettige vrouw, en mag zij evenals een *namora's* dochter aan gasten de honneurs bewijzen en den siripruim aanbieden.

Is de tijd en gelegenheid daar dat een gelijk huwelijk kan worden gesloten, dan zendt de vader de voornaamste lieden (*na toras*, *na torop*) van zijn kampong naar de plaats, waar het meisje, op wie het oog is gevestigd geworden, woont en doet aan de *na toras* van die plaats siri en een mannetjes buffel (*horbo somba*) aanbieden, onder mededeeling dat de zoon van den afzender zich in het huwelijk wenscht te begeven en naar de hann dingt van de dochter van den *radja* der plaats. Bij die gelegenheid overhandigeu zij tegelijkertijd een som gelds (*partahian*) voor den vader van het meisje en de gezamenlijke *radja's* van den bond (*tahi*), welke som dient om hen gunstig voor het gedane verzoek te stemmen. Bovendien geven zij nog een buffel ten behoeve van de familie van het meisje om van deze zijde geene tegenkanting te ondervinden. Zeer eigenaardig wordt dit geschenk *rotap dalan* genoemd, d. w. z. een weg aanleggen of beter traceeren (om tot zeker doel te geraken).

Is men genegen om het verzoek te bewilligen. dan wordt ook de *horbo somba* geslacht, waarvoor een loon van 1 reaal (*oepa manjamboli*) — slactloon) wordt voldaan. Tegelijkertijd bepaalt men den tijd, wanneer het huwelijk zal plaats vinden. De jongelieden zijn alsnu verloofd (*di toenangkon*).

De vader van den verloofden jongeling roept daarop zijne familie, de onderhoorige hoofden en andere hoofden, tot de maagschap behoorende bijeen, en deelt hun onder het geven van een gastmaal, waarvoor een kar-

bouw moet worden geslacht, zijne plannen mede. Hij verzoekt hun om bijstand, zoowel in de voldoening van den te betalen koopprijs als in de bijkomende uitgaven voor feesten en goede sier.

De saamgeroepenen beraadslagen of zij hun bijstand zullen verleenen, en zoo ja, voor hoe groot een aandeel ieder zal deelnemen. Is dit uitgemaakt en verbinden zij zich tot bijdragen, dan schenkt de zoon van den *radja* aan de vergaderde menigte een slaaf (*na toe pangoloe ni oendjoek*), onder het slachten van een karbouw, waarmede weder een gastmaal wordt aangerecht.

Tegen den tijd, waarop de trouwdag is bepaald, worden rijst en kippen gekookt en in zakjes van gevlochten panden gedaan (*haloean*). Daarmede beladen, gaan de *natoras* met groot gevolg naar de kampong van de bruid, alwaar zij met muziek, schoten, gejuich en veel misbaar worden ontvangen. De medegebrachte rijst wordt aan de familie van de bruid voorgezet en door haar gegeten. Daarna verzoeken de *natoras* aan den vader van de bruid een karbouw te mogen slachten, welken zij tot dat einde hebben medegebracht. Dit geldt als bewijs, dat zij met een oprecht hart zijn gekomen en dat hunne bedoelingen goed zijn.

Men gaat vervolgens over tot de bepaling van den koopprijs (*boli, toehor*), waarvoor twee *natoras* van de zijde der bruid zich vereenigen met de *natoras* van den bruidegom. Te zamen vormen zij de hiervoren reeds gemelde *hotang na opat*, ook wel *halak pande*, of kortweg *na pande* (die bekwaam zijn) genoemd. Is alles naar wensch afgeloopen, dan wordt er weder een karbouw geslacht en de volgende betalingen en schenkingen moeten geschieden:

1°. een geweer (*bodil somba*), ten bewijze dat de verloving onverbreekbaar is, tenzij men onder de strafwet valle;

2°. den koopprijs of een deel daarvan, al naardat dit is uitgemaakt;

3°. een geschenk in geld of een jonge slaaf (*pangoloe ni oendjoek*) aan den jongeren broeder van den vader der bruid of aan zijn *waris*;

4°. een geschenk in geld of een jonge slaaf (*toetoep oeban*) aan den grootvader van het meisje;

5°. een slaaf (*oepa toelang* of *na toe toelangna*) aan de moeder der bruid;

6°. een geschenk in geld aan de *natoras* van de kampong;

7°. een kleed van inheemsch weefsel (*abit sadoen*) aan de huisslavinnen;

8°. vier realen aan de slaven van den vader der bruid;

9°. *horbo mate mangoloe tail pa halak boedjing* of 54 reaal (*namoehoet*) aan den raad (*rapot*) van de kampong;

10°. hetzelfde aan denzelfde tot bewijs, dat de zaak naar genoegen is beëindigd (*ingot ingot*).

De *hotang na opat* ontvangen voor hunne bemoeiingen *tail pa horbo mate mangoloe halak boedjing* of 54 reaal (*oepa pande*) door beide partijen te voldoen.

Een goede dag wordt nu bepaald voor de voltrekking van het huwelijk. Men wendt zich daartoe tot den *datoe*, die daarvoor een gering loon (*djoedjoer ari*) erlangt. Tegen dien dag wordt de bruid naar den bruidegom gebracht. Doch vóór zij vertrekt, worden vier karbouwen geslacht, één van den bruidsvader, één van diens *waris* of naasten erfgenaam (gemeenlijk den oudsten zoon), één van den *datoelang* of oom, en één van de *natoras* van de kampong. Ook de kampongbevolking geeft een karbouw en leidt dien onder muziek zevenmaal om de bruidswoning. Deze karbouw wordt genoemd *horbo pamoedoeni*, d. i. de karbouw ter voltrekking van de belofte 1).

De vader schenkt aan zijne dochter vier jonge slavinnen (*rading*) of zooveel meer als dit met zijne gegoedheid overeenkomt, welk aantal met een even groot aantal door den bruidegom moet wordenn vergoed (*saï rading saï sambaran*) 2) of wel de waarde wordt door geld of goud gecompenseerd. Het getal van *vier* is gebruikelijk maar niet verplichtend 3). Het heet dat de bruid behoort omringd te zijn van slavinnen, als één aan de voeten, één aan het hoofdeneinde, één aan de rechter- en één aan

1) Deze gewoonte van de bevolking om een karbouw te geven bij wijze von afdoening van zaken is wel eigenaardig. Zij schetst met korte trekken den band, die er tusschen hoofden en de bevolking bestaat; zij wijst aan hoezeer de belangen van beide categoriën tot zelfs in détails samenloopen. Niet alleen de hoofden zijn solidair verantwoordelijk voor de daden hunner onderhoorigen, maar ook deze voor die hunner hoofden. Eene gelofte, door de hoofden afgelegd, legt aan de bevolking als het ware de verplichting op om voor de voltrekking of voldoening borg te staan. Deze toestand van het recht komt thans weinig of niet meer te voorschijn, wel de solidaire aansprakelijkheid van de hoofden ten opzichte van hunne onderhoorigen, maar niet omgekeerd. De *korbo pamoedoeni* is slechts als een der weinige overblijfselen te beschouwen, uit den tijd toen ook het omgekeerde *adat* was.

2) Moeten de *radings* allen jonge slavinnen (meestal speelgenooten van de bruid) zijn, de compensatie kan geschieden met oude en jonge slaven. Tot den goeden toon behoort het echter dat jonge menschen, zij 't ook van verschillend geslacht, worden teruggegeven.

3) Tegenwoordig is zulks allleen nog bij zeer goede slavenbezitters in gebruik, maar ook deze trachten zich aan deze gewoonte te onttrekken, tenzij hun de door hun medegegeven *radings* ook met slaven worden vergoed.

de linkerzijde (*sada di pat*, *sada di oeloe*, *sada di siamoen sada*, *di sambirong*).

Somstijds komt ook de bruidegom zijn bruid zelf halen of de huwelijksvoltrekking heeft in de woonplaats van de bruid plaats. *Adat* is echter dat zulks geschiedt in het huis van den bruidegom. De gebruiken zijn evenwel weinig verschillend; alleen jaagt een huwelijk op de plaats, waar de bruid woont, beide partijen op hooger kosten.

In de kampong van de bruid hebben de volgende verichtingen plaats. Op de eerste samenkomst van bruid en bruidegom, wordt de eerste in hare bruidskleederen gekleed; het haar wordt door de slavinnen opgemaakt en met versierselen getooid, waarvoor de bruidegom aan dé kamenierster een geldbedrag van *horbo mate* of $4^1/_2$ reaal (*oepa marsanggoel*) moet offeren. Gekleed en getooid wordt zij drie dagen ten toon gesteld, gedurende welken tijd de bruidegom haar niet mag benaderen. En om dit onmogelijk te maken, hoogst waarschijnlijk meer voor het oog van het publiek, blijven de vrouwen van hare maagdschap en de slavinnen de bruid omringen. Zelfs als zij in den vooravond zich gaat baden, wordt haar pad met toortsen (*soeloe*) verlicht, voor welke diensten de bruidegom een loon van *horbo mate* of $4^1/_2$ reaal (*oepa marsoeloe*) moet voldoen aan de lieden, die als toortsdragers hebben gefungeerd.

Onderwijl wordt feest gevierd en om de vele gasten behoorlijk te kunnen recipieeren worden de familieleden, kennissen en onderhoorigen door een gift van den vader der bruid van 200 reaal (*paraboer*) verplicht het hunne bij te dragen.

Eindelijk geschiedt de huwelijksvoltrekking door 2 *natoras*, een van iedere zijde, die *talangke* worden genoemd. Soms geschiedt deze formaliteit ook door den vader van den bruidegom. Bruid en buidegom zitten op matjes of kussens en krijgen een *doelang* (presenteerblad van metaal of hout op hoogen voet) voor zich, in hetwelk een bord met rijst en een hard gekookt ei is geplaatst. Terwijl de *talanke* den zegen over het huwelijk uitspreekt en aan de goden afsmeekt neemt hij het zaad van de *longa* vrucht (sesamum indicum) en strooit dat over het evenvermelde eten, bruid en bruidegom aanmoedigende om het maal gezamenlijk te nuttigen, opdat het huwelijk vruchtbaar zal zijn. Verder spreekt hij den wensch uit dat met het geslacht ook het vee vermeerderen zal, dat de schatten der aarde voor een deel hun zullen toebehooren, dat nimmer spiis noch drank hun en hunnen kinderen zullen ontbreken, dat zij gezond zullen blijven, opdat zij het vermogen zullen hebben ook gezonde kinderen, zoo jongens als meisjes, voort te brengen. Daarna wordt zevenmaal heil! (*horas!*) uitgesproken.

De jongelieden nuttigen alsnu van de voorgezetje spijs en heeten in den echt verbonden, naar het nuttigen van het zaad van de *longa* vrucht, *mandjompoet longa* 1) genoemd. Het woord voor trouwen is anders *marbagas, wamboewai boroe.*

De toediening van de *longa* mag nimmer door de ouders van de bruid geschieden. Dit is *pantang* of onkiesch.

Deze wijze van echtvereeniging is in de Mohamedaansche landen niet meer in gebruik, maar de *adat* is ook bij de Mohamedaansehe Batahs nog niet geheel verloren gegaan. Geschiedt de inzëgening van het paar wel is waar door Mohamadaansche priesters, het traditioneele maal, bestaande uit rijst, kip en een ei, is nog steeds in gebruik. In plaats van het *longa* zaad doet men zout bij het ei. Bruid en bruidegom nemen ieder de helft van het ei. De term *mandjompoet longa* is daarom ook dikwijls nog in gebruik.

Na de inzegening van het paar maakt men zich gereed tot vertrek naar de woonplaats van den man. Het slaapmatje met toebehooren van de pas getrouwde vrouw wordt uit de woning harer ouders gedragen om naar de woning van haren man te worden gebracht, voor welke verrichting deze *horbo mate* of 4½ reaal moet betalen (*oepa mandjoengdjoeng halang oeloe).* Bovendien moet hij aan de meisjes in de kampong ½ reaal geven als geschenk *(pangarosoän)* en onder de menigte strooit hij geld uit tot vergoeding voor de bij haar genuttigde betel, siri en kalk *(sampak sampak).*

Onderwijl doet de pas gehuwde vrouw hare klachten (*andoeng*) hooren. Al naar dat het verlaten van de ouderlijke woning haar smartelijk valt, duurt die klaagzang, die hare liefde tot hare ouders uitdrukt; een verwijt aan hen inhoudt, dat zij als ware zij een zaak voor geld en goed is verkoch.; waarin zij eene bede doet haar niet te vergeten en haar niet voor altijd te verlaten. Met hevig snikken en onder het vergieten van tranen wordt deze klaagzang geuit. De vader beantwoordt haar naar vermogen, doet haar het vermoeden koesteren van de gelukzaligheid van het huwelijksleven. De antwoorden in de gewone spreektaal gedaan 2) doen de vrouw eerst nog heftiger klagen. Zij drukt haar wanhoop uit, dat haar vader haar nog zoo kalm toespreken, en over een gelijk uit-

1) Willer zegt: *menjompat longo.* Bij vergelijking der Batahsche expressies zal men dikwijls verschillen ontwaren tusschen de door W. en door mij opgegevene. De door mij gestelde Batahsche woorden zijn aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen geweest.

2) De *andoeng* taal is, zooals wij vroeger gezien hebben, eene geheel van de spreektaal verschillende.

wijden, waarnaar zij niet gehaakt heeft, waarvan zij ook thans nog afstand wil doen, want dat zij slechts het grootste geluk kan vinden in het oudərlijk huis. Dan wendt zij zich tot hare vriendinnen, hare speelgenooten, hare magen, hare slavinnen en bidt haar allen haar niet te vergeten, haar bij gelegenheden op te zoeken en — (thans denkt zij ook aan hare ouders, die haar missen zullen, als zij weg zal zijn) hare ouders te helpen in datgene, wat zij anders verrichtte. Dan is zij kalmer geworden en eindelijk sluiten slechts snikken den klaagtoon 1). Dan neemt de vader haar bij de hand en legt die in de hand van zijn schoonzoon, die op deze wijze het bezit van de vrouw wettig erlangt. Eene andere wijze om het bezit te doen overgaan is de afgifte van een teeken (*tanda*), zooals een kris of iets dergelijks. Deze *tanda* draagt den naam van *panjahatan*, *panosahan* of *sabat mara*. Voorts wordi de belofte gegeven, dat zij elkander in tijd van nood zullen bijstaan (*tolongan*) met krijgers of *oeloebalangs* (*parsaholat toloe poeloe*), met een maat kreid (*masijoe sagoembang*) ed 100 geweren (*anak bodil saratoes*).

In grooten optocht gaat het paar naar de woning of kampong van den man, of is deze te ver verwijderd, dan begeleidt een groote menigte hen een eind weegs, wanneer slechts də *natoras* en de vriendinnen van de jonge vrouw hem volgen. Deze ontvangen voor dat geleide een loon van *tail pa horbo mats mangoloe* of 24 reaal (*oepa partaroehon*).

Het jonge paar woont de festiviteiten bij in de kampong van den man en zondert zich daarna gedurende zeven dagen af. Niemand mag een bezoek afleggen. Eerst na den zevendag dag zendt de vader van de vrouw eene portie rijst in een gekookt pisangblad, benevens een kip, geii, koe of wijfjesbuffel, waardoor de *robae* is opgeheven. Deze verrichting staat bekend als *boeloeng na maloos* (gekookt blad), zonder welke het den vader van de vrouw niet geoorloofd is om haar voor de eerste maal een bezoek

---

1) De klaagzang is ongetwijfeld de hoogste poëzie in de Batahsche letterkunde niet alleen, maar ook in het geestelijk leven van den Batah. Hoewel de zangen, zoowel die bij het huwelijk als bij den dood vooraf bestudeerd zijn, kunnen zij meer dan eenige andere uiting het ware gemoedsleven van den Batah aanduiden. Een klaagzang met waar leedgevoel voorgedragen grijpt aan en het is niet te verwonderen, zoo de omstanders er tranen bij storten en diegenen, die mede niet onbedreven zijn in de *andoeng*-taal zelve tot luid en zangerig klagen overgaan. Den pas gehuwden man, voor wien de zang eigenlijk stootend moet zijn, klinkt de *andoeng*, dan voorgedragen, als de schoonste muziek, waaraan hij zich niet wil onttrekken. Het is zeker dat het zijn trots niet weinig verhoogt, wanneer zijne vrouw de harten der omstanders door haar klaaglied weet te binden en te roeren, hoeveel stuitends de klacht ook voor hem persoonlijk inhoudt.

te brengen. Deze *adat* wordt door den vader van den man of ook wel door dezen zelf beantwoord met eene dergelijke bezending, alleen onderscheiden in het bijgevoegde dier, dat van het mannelijk geslacht moet zijn, alzoo een haan, bok of stier. Wonen de beide partijen te ver van elkander, dan geschieden deze verrichtingen, de laatstgenoemde bekend als *pasoentjang oene*, tegelijkertijd bij het huwelijk. Meermalen heeft de toezending van de *boeloeng na maloes* eerst veel later plaats. Na den zevenden dag keert het jonge paar evenwel in het openbare leven terug.

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat, werd vroeger al eens op de voren beschreven wijze een huwelijk gesloten, zulks thans slechts zeer zelden plaats vindt. Thans geschiedt het in den regel veel eenvoudiger. De koopprijzen worden ook zelden geheel bij het aangaan van het huwelijk betaald. In deze zaak wordt alles door de gegoedheid van den man geregeld. Hoe hooger in stand, rang, aanzien en gegoedheid hij is, des te nauwkeuriger worden de gebruiken gevolgd. De Batah drukt dit uit: *bargot na gowolna* en ook *godang balioengna godang bohalna*.

Binnen het jaar moet het echtpaar een bezoek afleggen bij den vader van de vrouw 1). Meestal hebben die bezoeken later plaats, wanneer partijen te ver van elkander wonen. Ook de oom (*toelang*) van de vrouw heeft het recht te eischen, dat het echtpaar bij hem een bezoek komt afleggen en de *adat* vervullen (*toekoep toelang*). De nicht schenkt hem ingevolge de *adat* een maagdelijke slavin (*boedjing*), maar krijgt daarvoor een geschenk van gelijke waarde terug. De oom kan weigeren de slavin aan te nemen en daarvoor in de plaats alles vragen, wat hem in den zin komt, mits binnen het vermogen van haar, die de *adat* komt vervullen, doch steeds moet iets van gelijke waarde daarvoor in de plaats worden gegeven 2).

In de andere standen worden, wanneer een huwelijk voltrokken wordt, mede onkosten gemaakt, maar alles minder naar verhouding tot den koopprijs. Zoo voldoen voor een *anggi ni radja* de volgende buitengewone uitgaven:

---

1) Dit is het eenige bezoek, dat werkelijk verplichtend is. Ik heb niet kunnen uitvorschen, waarom dit gebruik is ingesteld, doch geloof, dat het moet voorstellen eene publieke erkenning van den schoonzoon, dat hem in de vrouw goede waar is geleverd. Later zal voorkomen, dat de Batah niet vreemd is aan zulke gedachten. Bij de geboorte van het eerste kind toch haast de vader zich zijn schoonzoon een kwitantie af te vragen voor de geleverde waar (vrouw).

2) Dit gebruik is zeker ingesteld om bewijs te geven, dat men den familieband niet wenscht te verbreken. De vrouw geraakt door het huwelijk feitelijk uit de familie van den oom (*toelang* — moeders broeder).

partahian of 54 reaal; *ingot ingot* — 24 reaal en *paraboer* of 40 reaal; en voor een *soehoe soehoe* en zijne standgenooten:
partahian — 14 reaal, *ingot ingot* — 10½ reaal en *paraboer* — 12 reaal; terwijl de gemeene man (*halak na bahat*) zich daarmede niet inlaat.

In de bergstreken zijn de buitengewone uitgaven (*namoehoet*) slechts:

partahian aan de *rapat* op de woonplaats van het meisje, tot een bedrag van 20 *tampang*, zijnde *f* 1.—;

bati ni handoengan aan den vader van het meisje tot een bedrag van 8 *tampang* of *f* —.40;

toeki ni boeloe aan den *radja*, indien de vader van het meisje niet zelf de *radja* is, tot een bedrag van 2 reaal of *f* 1.20;

ranting ni boeloe aan den *bajo, bajo*, een bedrag van 1 reaal of *f* —.60;

pangoengkap roedji aan de *natoras*, een bedrag van 1 reaal of *f* 1.20 voor het openen of ontrollen van de matten, waarop gezeten wordt om den koopprijs door middel van stokjes (*roedji*) uit te rekenen 1);

panggolting roedji mede aan de *natoras* voor het sluiten of oprollen van de matten 1 reaal of *f* —.60;

ampar roedji mede aan de *natoras* van de kampong, waar het meisje woont en bestaande uit een geschenk van een kleedingstuk (*sende, abit* of iets dergelijks) voor de verstrekking van de matten, waarop de koopprijs wordt uitgerekend;

lapik ni parnipian een bedrag van 1 reaal of *f* —.60;

lapik ni somba een bedrag van 2 reaal of *f* 1.20;

pandokdok ni lapik ni bodil somba een bedrag van 1 reaal of *f* —.60; en eindelijk nog *ingot ingot* een bedrag van 3 reaal of *f* 1.80.

Deze uitgaven zijn niet zoo hoog als de hierboven opgegevene, welke meer in eigenlijk Padang Bolak en Baroemoen in gebruik zijn. Zij zijn echter nog altijd te hoog, dan dat op de voldoening daarvan steeds gerekend kan worden. Velen kunnen die onkosten niet dragen en men doet het eenvoudiger af.

Ook de verloving heeft niet altijd met zulk een omhaal plaats, nl. dat het gepaard gaat met de zending van de oudsten der plaats en

1) Hoe eenvoudig de bepaling van den *djoedjoer* ook is, zoo wordt die steeds nog met veel gewicht berekend, alsof zulks niet vooraf reeds bekend ware.

het slachten van ettelijke karbouwen. Als bewijs van verloving is de toezending van een kleedingstuk (*pangambit*) of een geweer (*bodil*) of ook iets anders dikwijls reeds voldoende.

Er bestaan evenwel nog andere wijzen van verloving.

De jongeling maakt gebruik van het vrije verkeer met de meisjes (*martandang*) en is het, dat hij genegenheid voor een meisje gevoelt of genegen is haar tot vrouw te nemen, dan mag hij de siridoos bij den vader laten brengen en het verzoek doen om het bezit zijner dochter. Meer gebruikelijk is het, dat hij vraagt of zijne ouders of gemachtigden van deze, aanzoek voor hem mogen doen. Het toestaan van dit verzoek kan reeds als voorloopige verloving worden aangemerkt. Is het aanzoek gedaan, dan kan het dikwijls nog zeer langen tijd duren, vóór dat het huwelijk wordt voltrokken. De jongeling is vrij om gedurende den verlovingstijd bij het meisje in te wonen. Hij helpt hare ouders bij de veldbezigheden en komt bij dezen in den kost. Dat zulks gebruikelijk is, is 1°. om beide personen reeds vóór het huwelijk in staat te stellen elkaar te leeren kennen en aan elkander te wennen; 2°. om zekerheid voor den jongeling, dat het meisje zich niet aan een ander zal afgeven; wijl niemand haar het hof zal durven maken; 3°. om de geleverde diensten van den jongeling gedurende dien tijd, zoo zij bizonder belangrijk zijn, in rekening te kunnen doen brengen bij de voldoening van den koopprijs.

Onder *namoro's* heet deze verloving *marnijan nijan* of *marnijanan*, onder de *halak na bahat* of den gemeenen man, *mangkare*.

Het is niet altijd noodig dat bij zulk eene wijze van verloving de jongeling in het huis zijner aanstaande schoonouders verblijf houdt. Hij kan er ook een plaatsvervanger stellen in den persoon van een slaaf, die in last heeft het meisje te bewaken. Maar 't zij hij zelf bij de ouders verwijlt, hetzij hij een gemachtigde bij deze heeft geplaatst, hij heeft geen aanspraak op het herstel van zijne eer, wanneer het meisje zich onderwijl met een anderen man heeft afgegeven. De onders van het meisje zijn van alle verantwoordelijkheid ontheven en de jongeling mag in dergelijk geval zich niet ontslagen rekenen van de door hem aangegane verbindtenis 1).

Het omgekeerde vindt ook wel plaats, namelijk dat het verloofde meisje reeds vóór het huwelijk aan de ouders van den jongeling wordt afgestaan. Deze wijze van handelen zal wel haar oorzaak vinden in het wantrouwen van de zijde van des jongelings familie, dat het meisje zich met andere mannen zal afgeven, terwijl het huwelijk door beide partijen te

1) Natuurlijk dat zij, op heeterdaad betrapt, onder de strafwet valt.

zeer is gewenscht. Dit vindt evenwel alleen dan plaats, wanneer de aanstaande bruidegom nog onmondig is of te jong is om te trouwen, zoodat het samenzijn niet gevaarlijk kan zijn voor de eer van het meisje. Zij treedt in dit geval geheel in de positie van schoondochter (*paroemaën*), en wijl haar voornaamste arbeid, ten huize harer aanstaande schoonouders bestaat in het stampen vàn padi in het rijstblok (*losoeng*), zoo wordt zij in het bizonder *paroemaën di losoeng* geheeten.

Hoe ook de kosten door niet-opvolging van de voormalige gebruiken worden verminderd, de koopprijs alleen is reeds hoog en weinige menschen zijn vermogend genoeg om dien in eens te voldoen, wat geëischt kan worden, zoo het huwelijksaanzoek volgens de vormen is gedaan.

Daarom staat de *adat* de schaking toe, waardoor de betaling van den koopprijs meestal slechts tot de helft wordt verplicht geacht, terwijl alle andere uitgaven (*namoehoet*) vervallen. De andere helft van den koopprijs wordt echter niet kwijtgescholden, doch kan langzamerhand worden afgedaan.

Schaking heeft onder de navolgende omstandigheden plaats:

1o. Wanneer de ouders alsook de kinderen geen andere bezwaren tegen het huwelijk van deze met elkander hebben, dan de eer van den koopprijs;

2o. Wanneer de ouders van het meisje onvermogend zijn om haar een voldoende bruidsgift aan kleeren, sieraden en huisraad mede te geven, wat in de hoogere standen schande heet.

In beide gevallen brengt de jongeling het meisje naar eene andere kampong dan waar zij te huis behooren. Hij laat aan de ouders van het meisje weten, dat hij haar ontvoerd heeft. Zoogenaamd maken deze ea zich boos over, maar het geschaakte meisje (*baroe na ni tang koep*) wordt de vrouw van den schaker. Hij is verplicht om door middel van een karbouw (*horbo somba*) vergiffenis te vragen.

3o. Wanneer de ouders van het meisje de verbindtenis weigeren, maar de jongelieden het eens zijn. Laat zij zich dan wegvoeren, dan is het feit niet strafbaar, mits zij niet in stand verschillen 1) Ook hierdoor wordt hetgeen verplicht is van den koopprijs te betalen verminderd, maar niet tot op de helft, want aan de eer van den koopprijs is geen letsel gebracht. De ouders toch waren tegen het huwelijk, en wanneer het daartoe komt, dan hebben zij voor de omstandigheden moeten zwichten. De toegevendheid in de betaling heeft dan ook alleen betrekking op de verloren

---

1) Tegenwoordig wordt op verschil van stand weinig meer gelet, wanneer dat niet te groot is.

reputatie van het meisje. Het was in dit geval trouwens niet om het bezwarende van den koopprijs, dat tot schaking was overgegaan, maar hoofdzakelijk en soms uitsluitend omdat anders de toestemming niet zou verkregen worden. Soms wordt die toestemming nogtans geweigerd. Het paar wordt niettemin getrouwd, indien een van beiden niet van het huwelijk afziet, wat bijna nooit in zulk een geval gebeurt.

Worden sehaker en geschaakte achterhaald (*dapot di pangajahan*), dan is de koopprijs dadelijk opvorderbaar, zoo in het huwelijk wordt toegestemd en tot verzoening van partijen moet een karbouw (*horbo somba*) worden geslacht. Indien in het huwelijk niet woidt toegestemd, dan vervallen de schuldigen onder de strafwet 1).

Bij dargelijlke schakingen moeten eenige gebruiken worden opgevolgd, totdat de schaking een legalen vorm erlange.

Het meisje, dat zich laat schaken, laat bij het verlaten van de ouderlijke woning een kleedingstuk onder haar slaapmatje achter, of zij rolt het hierin op, hetgeen dienen moet als bewijs, dat zij vrijwillig is gegaan *solot di tangkinan*). De vader, *waris* of voogd van den schaker moet, nadat hij van het feit heeft kennis gekregen, aan de ouders van het meisje een geweer (*bodil pangontjol*) brengen, tot bewijs, dat hij de zaak op vredelievende wijze wenscht uitgemaakt te zien. Ook de naaste mannelijke familieleden van den schaker moeten aan de ouders van het meisje een geschenk tot verzoening (*apoes iloe*) aanbieden, bestaande in een geweer benevens een kleedingstuk.

Bestond in het voorgaande geval van schaking eene samenspanning tegen het ouderlijke gezag, door *mahijompo* (Mandhelingsch *manjompo*) voldoet het meisje aan een hartstocht of aan een gril voor den een of anderen man. Zij begeeft zich in het huis van haren geliefde en geeft zich aan hem over. Meermalen geschiedt deze daad als een gevolg van het *martandang*, het vrije verkeer tusschen jongelieden van beiderlei kunne, maar het kan ook gebeuren, dat het meisje daarin het eenige middel ziet om met iemand, dien zij mag, verbonden te raken, daar hij wellicht nooit het oog op haar zou hebben geslagen. Zij speculeert aldus op de zwakheid van het mannelijk geslacht. Is de man niet sterk genoeg om aan de verleiding weêrstand te bieden, en haar terstond het

1) Men veronderstelt dat, wanneer zij achterhaald zijn, nog geene gemeenschap heeft plaats gehad. Deze veronderstelling maakt dat de ouders van het meisje, indien zij tegen het huwelijk gestemd blijven, geene bezwaren hebben tegen hare wederopname in de ouderlijke woning en om haar voor maagd te laten doorgaan.

huis te doen verlaten of zelf het te verlaten of wel getuigen te roepen voor het samenzijn, dan heeft het meisje haar doel bereikt. Hij moet haar huwen, tenzij de ouders van het meisje niet in het huwelijk bewilligen. Dit nu gebeurt zelden, wijl het meisje door zulk een daad haar reputatie heeft in de waagschaal gesteld, waardoor alweder invloed wordt uitgeoefend op eene eventueele afbetaling van haren koopprijs. Het meisje schaamt zich niet voor zulk een daad, zelfs al wordt zij afgewezen. De Batah is op het puut van liefde zoo kieskeurig niet, maar zijne hebzucht doet hem wel berekeningen maken, wanneer over den kooprijs wordt gehandeld.

Heeft een jongeling vroeger reeds omgang met een meisje gehad en is hij herhaaldelijk met haar in *martandang* geweest en het meisje begeeft zich tot hem, dan bestaat *manaïk* en heeft *mandakit* plaats. *Manaïk* heet het, wanneer hoofddoel is, zoodea mogelijk te trouwen zonder al de daarkij vereischt wordende formaliteiten te moeten voldoen. Het heet *manakit*, wanneer het meisje vreest, dat zij door haar vrijer zal worden verlaten, nadat zij in zwangere positie is geraakt. Het eerste geval kan zich voordoen met medeweten van de ouders en geheel naar hun zin zijn — zelfs kan het plaats hebben na verloving — het tweede geval is daarentegen een verborgen zaak voor hen geweest. De koopprijs blijft in naam dezelfde hoegrootheid behouden, doch wordt daarvan slechts een klein gedeelte afbetaald, mits de *horbo somba* worde voldaan.

Bij *mandakit* moet bij ontkenning van de daad door den man als een gevolg van gebruikmaking van hare zwakheid de verklaring van het meisje worden gestaafd door een kleedingstuk of ander teeken van den man, dat hij haar zou gegeven hebben als *tanda* (bewijsstuk, dat hij haar in hare eer zal herstellen. Die verklaring is ook geldig, wanneer er menschen zijn, die getuigen kunnen, dat beide personen dikwijls samen gezien zijn op afgezonderde plaatsen. Kunnen deze bewijzen niet worden geproduceerd, dan is de laatste kans van het meisje om den beklaagde tot echtgenoot te worden toegewezen, dat deze den zuiveringseed niet wil afleggen. Zij kan dien eischen.

Maar deze bewijsmiddelen zijn niet noodig, wanneer verloving en ten gevolge daarvan ook het vrijen (*mormajam*) heeft plaats gehad, dan alleen om de bewering te staven, want het huwelijk moet toch plaats hebber, tenzij de trouwbelofte wordt verbroken. Alleen wanneer de man het bewijs kan leveren, dat een ander de bewerker van de zwangerschap is geweest, kan hij zich ontslagen rekenen van de aangegane belofte. Dat dit bewijs bijna nimmer kan gegeven worden, ligt voor de hand.

Doch al is het mogelijk om dit bewijs te leveren, zoo is het niet van kracht, wanneer de man gedurende den verlovingstijd met het meisje heeft samengewoond of een ander in zijne plaats heeft gesteld om haar te bewaken (*marnijanan*, *mangkare*).

Is na een geregeld voltrokken huwelijk, wanneer ook de koopprijs ten volle is voldaan (*soede ordang di same*) 1) de vrouw gestorven zonder kinderen gebaard te hebben, dan is de vader van de vrouw verplicht eene andere vrouw (*panggonti*) in de plaats te stellen. De beste plaatsvervangster is eene der jongere zusters van de overledene (*boroe si ètèk ètèk*). Ontbreekt deze, dan mag ook een ander meisje uit zijn maagschap, mits nog jong, de vacant geworden plaats vervullen. In het eerste geval wordt dit huwelijk *margonti akana*, in het andere geval *marsale boroe* genoemd. De weduwnaar (*namambaloe*, *haïtopan tataring*) betaalt daarvoor een klein bedrag in geld (*pangarata rata*) aan zijn schoonvader. Had de vrouw reeds gebaard, maar was het kind gestorven, dan bestaat die verplichting niet meer. Daarom haast de vader zich bij de geboorte van het eerste kind zijner dochter haar een geschenk, een kleed of iets dergelijks (*parambit*, *parompa*) te zenden, tot bewijs dat zijn schoonzoon niets meer van hem te vorderen heeft. *Abit* is een kleed dat men om het lijf slaat, *ompa*, een kleed om het kind op den rug te kunnen dragen, zooals *salendang*. Beide Batahsche uitdrukkingen wijzen dus op het aanwezen van het kind. Dit geschenk wordt door den schoonzoon beantwoord met een ander kleedingstuk, met geld of met een wapen, dat onder den naam van *sasajat* bekent staat. Het nalaten hiervan ontkent het vervallen van de schuld wel is waar niet, is echter strijdig met de *adat*, die in stoffelijke teekenen (*tanda*) de grootste bewijskracht zoekt.

Door den koopprijs wordt dus niet alleen de waar gekocht, maar ook tevens eene assurantie gesloten op de daarmede te verkrijgen winst. De *djoedjoeron* vertegenwoordigt dus niet alleen de waarde van den vrouw, maar van haar met minstens eenmaal baren. De *rdat* van *parambit* of *parompa* is ongetwijfeld ingesteld om bewijs te geven dat er goede waar geleverd is.

Bij den dood van den man gaat de boedel en daarmede ook zijne vrouwen over in handen van den *waris* (erfgenaam), die meestal een

---

1) Letterlijk vertaald beteekent het: „Alle gaten zijn beplant". Wanneer men een ladang (droog rijstveld) beplanten gaat, dan maakt men in het veld met een stokje (*ordang*) op geregelde afstanden gaten, die het zaad (*same*) ontvangen moeten en daarna worden gesloten!

jongere broeder of de oudste zoon is. Aanvaardt de jongere broeder de erfenis en wil hij de vrouwen van wijlen zijn broeder tot de zijne maken (*mangabija*), zoo mogen deze niet weigeren. Hij heeft het recht haar allen te huwen (*pinang marata*). Ten opzichte van de zoons (stiefzoons) is de *adat* gewijzigd. Het huwelijk met zijn stiefmoeder is verboden. Maar voorheen mocht de oudste zoon zijne stiefmoeders trouwen, zoodra zijn vader was overleden. Zijne eigen moeder bleef als zij zulks verkoos weduwe, of anders kon zij naar haar jongere schoonbroeder gaan. Bestond deze niet of wilde hij haar niet hebben, dan mocht zij een ander huwelijk aangaan, mits met toestemming van haren zoon. Dit laatste is nog gebruik 1).

In enkele streken wil men dat de vader, *waris* zijnde van zijn zoon, bij het overlijden van dezen zijne schoondochters mag huwen. Ik betwijfel dat dit ooit *adat* kan geweest zijn 2).

Is de *waris* niet van voornemen om de weduwen van zijn erflater te huwen, dan kan hij haar aan zijne broeders overdragen. Zijn deze ook niet willens om zulk een huwelijk te sluiten, dan zijn de weduwen vrij om zelf hun mannen te kiezen, mits zij den *waris* daarin kennen. De koopprijs betaald zijnde, blijven de kinderen bij den wettigen *waris* van hunnen overleden vader. Is de koopprijs niet betaald, zoo verliest de *waris* ook het recht de weduwe zonder haren wil tot zich te nemen. Zij gaat naar haren vader of naar hare broeders (*kaoem*) terug en neemt hare kinderen mede. De *kaoem* mag in dit geval den koopprijs niet vorderen. Is een gedeelte van den koopprijs voldaan en is de *adat* volvoerd, (hieronder wordt verstaan dat het huwelijk met onderling goedvinden is gesloten en ook tegen de wijze van betaling van den koopprijs door de partij van de vrouw geene bezwaren zijn gemaakt, dan kan de *waris* het ontbrekende nader aanvullen om de vrouw en hare kinderen in zijn bezit te krijgen. Is het huwelijk kinderloos gebleven en de koopprijs in het geheel niet voldaan, dan mag de *kaoem* een gedeelte daarvan vorderen onder afstanddoening van de vrouw. Afdoening van een gedeelte bij het huwelijk zonder vordering van meer tijdens het leven van den man, doet de *kaoem* de aanspraken verliezen om meer van den *waris* te eischen.

Het hnwelijk eindelijk geschiedt na verkrachting (*mangasaon gogona*

---

1) In Halonggóna huwde Mangaradja Satordogor nog een 10 tal jaren geleden de jongste vrouw van zijn grootvader. Men beweert dat dit huwelijk niet geoorloofd was.

2) Bij de Mahomedaansche Batahs wordt dit huwelijk streng verboden.

toe boroe). Dit middel om eene vrouw tot een huwelijk te dwingen is slechts in een paar gevallen geoorloofd. Een *radja*, die op de dochter van een zijner onderhoorigen verliefd raakt, terwijl deze niet genegen is haar aan hem af te staan, mag haar trachten op te sluiten en van hare weerloosheid gebruik maken (*mamintoei*). Hij moet haar terstond daarna huwen en den vollen koopprijs betalen. Doet hij dit niet, dan kan de betrokken onderhoorige alle gehoorzaamheid opzeggen en bij andere hoofden zich beklagen. Een ander geval is, wanneer een weduwe afkeerig is haren *waris* te huwen; het is dezen dan geoorloofd haar op dezelfde wijze te dwingen, mits de *radja* van de plaats daarmede in wetenschap gesteld geworden zij.

In elk ander geval valt verkrachting onder de strafwet.

De koopprijs wordt ten volle, ten deele of in het geheel niet betaald. Wordt de koopprijs geheel betaald, dan heeft de echtgenoot het recht te eischen, dat aan zijne vrouw sieraden en kleeding als bruidsgift worden medegegeven. Behoort het meisje tot den hoogen adel, dan heeft zij bij geheele voldoening van den koopprijs aanspraak op:

den halsketen (*lojang*, *pongkal*, *songka*), dien zij als maagd gedragen heeft, alsmede messingen armbanden (*lojang di tangan*) en ringen van messing om de enkels der voeten en om de kuiten (*lojang di pat*), oorringen of oorstoppers (*soebang*), verder de versierselen van een bruid, als: *boelang omas*, bestaande uit strooken rood laken met gouden plaatjes bezet en om het hoofd (voorhoofd) gedragen, *badjoe omon*, een kort op een vest gelijkend baadje van laken of andere dikke stof met goud en kralen gestikt, twee lange *abit tonoen Patani*, *oerat naoeli*, *boenga sirisir*, alle kleedingstukken om het lichaam te tooien. Dus was de *adat* toen men nog weinig van kleeding en sieraden wist. Nu het volk, vooral in het zuiden en oosten van dit stroomgebied meer weelde heeft leeren kennen, voldoen dergelijke bruidsgiften niet meer.

Het tegenwoordige geslacht eischt als bruidsgift zilveren armbanden (*golang perak*), een gouden armband of een van spinsbek (*golang omas — golang soewasa*), een baadje met gouden plaatjes op de borst en langs de boorden (*badjoe pandopoen*), een gouden halve maan aan een gouden halsketen (*sahari boelan omas*), met goud gestikte sarongs (*abit soetora bataboer omas*), met gouddraad geweven salendangs (*kain oedjoeng sorat*), gouden oorknoppen (*soebang omas*), een gouden buikband (*ponding omas*), de *boelang*, een mes met spinsbekken gevest (*martapa koeda oeloena soewasa*), terwijl de oude kleeding en bruidsgift voldoet om daarmede de mede te voeren *radings* te tooien en te begiftigen.

Deze kleedingstukken en versierselen worden na het huwelijk het eigendom van den man en daar zij nog al een grooten schat vertegenwoordigen, zoo is het wel begrijpelijk, dat zij niet afgestaan worden of de koopprijs moet in zijn geheel worden voldaan.

In den minder gegoeden stand krijgen de meisjes bij haar huwelijk weinig of niets anders mede, dan datgene wat zij als maagd gedragen hebben, zooals *lojang*, *songka*, een kleed, soms daarbij gevoegd een *badjoe omon* als bruidskleed en de *boelang*, voorts nog een paar groote borden en kommen.

Dewijl tengevolge van het huwelijk bij *djoedjoer* de vrouw in het bezit van den man komt, zoo kan zij op de bij haar verwekte kinderen bij echtscheiding of dood van haren man geen aanspraak maken.

Is de *djoedjoer* voor een gedeelte betaald, dan moet die, zoodra er kinderen zijn, geheel worden aangezuiverd of het ontbrekende stelt eene gewone schuldvordering daar. Deze schuld is in haar geheel opvorderbaar bij dood of echtscheiding. Bij wanbetaling blijven de kinderen bij de moeder (*sialang*).

Is de *djoedjoer* nog in het geheel niet betaald, dan blijven de kinderen bij dood of echtscheiding aan de moeder (*sanggoei*), d. w. z. zij keert met hare kinderen terug naar de familie, waaruit zij geboren is (*waris kaoem*). Deze kan den *waris kahanggi*, de familie waartoe de man behoorde, in de gelegenheid stellen om den *djoedjoer* alsnog te betalen.

Wij zien hieruit, dat de *djoedjoer* ook de plaats van de kinderen aanwijst.

Deze regels, die wel bestaan, maar die niet immer zonder veel moeite kunnen toegepast worden, veroorzaken vele kwestiën. Dikwijls is toch niets van den koopprijs betaald, wijl de familien zich goed met elkaar konden verstaan. De *adat* was of heette dan ook wel vervuld, ook de vrouw was haren man gevolgd, zoodat ten opzichte der verhoudingen het samenleven in niets verschillend was van een volledig met voldanen koopprijs aangegaan huwelijk. De familie van de vrouw (*kaoem*) had zich vaak tot den man van deze gewend om hulp, zoowel finantieele hulp met geld en goed, als hulp met arbeid. Sterft nu de man of wordt echtscheiding uitgesproken, dan kan de zaak, betreffende de toewijzing van de kinderen, dikwijls zeer ingewikkeld gemaakt worden. Sommigen beschouwen eene vrouw in dusdanigen staat als getrouwd bij *djoedjoer*, zoodat alle regels uit zulk een huwelijk voortvloeiende van toepassing zijn; anderen beweren dat uit goedheid niet altijd aanspraken behoeven voort te spruiten; weer anderen meenen, dat wanneer niets van den koopprijs is betaald ge-

worden, de weduwe met hare kinderen niet gedwongen kan worden in de familie van den man te blijven, en eindelijk zijn er die zulk een huwelijk, wanneer niets van den koopprijs is afbetaald, (alle hulp niet als afbetalingen beschouwende, - zijnde *kaoems* verplicht elkander in den nood bij te staan) gelijk stellen met een *mardingding* huwelijk, zoodat de weduwe en hare kinderen in hare oorspronkelijke familie blijven. De gewone oplossing willen sommigen vinden in de afbetaling van den *djoedjoer* zonder berekening van datgene wat niet onder den naam van afdoening reeds aan de familie verstrekt is.

De keuze uit al deze meeningen levert groote bezwaren op. Wáár is het dat *kaoems* verplicht zijn elkander te helpen, maar zeker is ook, dat men den vader van zijne vrouw meer bijstand zal verleenen dan aan eenig ander lid zijner familie, en wel alleen als gevolg van de positie waarin men door het huwelijk is geraakt en niet uit meer consideratie, achting, toegenegenheid of hoe men het noemen wil. Onbillijk zou het daarom zijn de verstrekte hulp geheel niet in rekening te brengen. De Batahsche *adat* kent geene andere oplossing dan eene minnelijke schikking. Er wordt zoolang geboden, door nu eens wat af te doen van de vordering, en dan weer wat er bij te voegen, totdat partijen er ten langen laatste in berusten. Doen zij dat niet, dan kan de zaak jaren duren vóórdat er eene oplossing voor te vinden is.

De Batah is zeer angstvallig in de keuze van eene vrouw. Vooreerst moet hij letten op den *marga* van de vrouw, nl. of die verschillend is van den zijne en of beider *marga's* niet van denzelfden oorsprong zijn; verder of zij niet behoort tot zijne naaste aanverwanten; vervolgens of zij niet van hoogeren stand is; eindelijk in hoeverre de koopprijs een beletsel voor een huwelijk zou kunnen zijn.

Over dit laatste punt is voldoende uitgeweid. De *djoedjoer* is voor een huwelijk, vergeleken bij de andere mogelijke bezwaren, van zeer ondergeschikten aard.

Het huwelijk onder leden van denzelfden hoofd-*marga* onderling is verboden. Nogtans vindt men hierop uitzonderingen. Zoo huwt de *marga* Naïsoetion in het benedenstroomgebied (de afdeeling Laboean Batoe) in den *marga*. In Hoeristak huwde Si Djamia, dochter van Kali moeda met den zoon van Soetan Goda, beide kleinkinderen van Sari Pada, hoofd van Hoeristak volgens de mannelijke linie. Zij waren dus beide van denzelfden *marga* (Hasiboewan). Toch wordt de coïtus in denzelfden *marga* als bloedschande (*soembang*) beschouwd. Dat het laatstgenoemde geval ongestraft was gebleven, moet aan den invloed van Tongkoe Tam-

boese worden geweten, in wiens tijd zulks gebeurde. Volgens den islam is daarin niets strafbaars gelegen. De vermenging tusschen leden van verschillenden *marga*, maar ressorteerende onder een zelfden hoofd-*marga* vindt nu reeds meer en meer plaats. Vele huwelijken worden onder anderen gesloten tusschen *Rambe* en *Harahap*, beide behoorende tot denzelfden hoofd-*marga*. Om het *sabang* (wat verboden is) te niet te maken wordt dan een karbouw geslacht, ten einde goden en geesten met deze daad te verzoenen.

Het huwelijk is ook erboden tusschen leden van verschillende *marga's*, wanneer zij elkander te nabij in den bloede bestaan, wordende alleen mannelijke filiatie voor bloedverwantschap gerekend.

Het is ongeoorloofd om de dochter van zijne tante (vaders zuster) of *boroe ni ambó* 1) te huwen, daarentegen zeer gebruikelijk de dochter van zijn oom (moeders broeder) of *boroe ni datoelang* tot vrouw te nemen. Het huwelijk met een *boroe ni ambó* valt onder de strafwet. Men drukt deze handeling in 't Batahsch met de volgende woorden uit: *marsoentiang aek pahoeloe* (is het mogelijk dat het water naar zijn oorsprong vloeit?) Eerst in het derde geslacht, dus de achter-kleinkinderen uit dergelijke filiatie ontsproten mogen met elkander trouwen, welk huwelijk geheeten wordt: *mamboewat si béré* of *mamboewat ibébéré* (de nicht van de mannelijke (vaders) linie nemen).

De familie, in welke men een huwelijk aangaat, dus van welke men een dochter neemt, zooals de Batah dit uitdrukt (*pamboewatan boroe*) wordt *mora niba* geheeten, de familie aan welke men een dochter geeft (*pangalèhènan boroe*) heet daarna *bajo bajo* of *hoela hoela*. Het is goed om dit wel uit elkander te houden. Omtrent den naam van *bajo bajo* heerscht in den regel een misverstand. Men verwart de positie van *bajo bajo* in zake het huwelijk dikwijls met die van *pamboewatan boroe* of *moraniba*. Aan de *bajo bajo* geeft men eene vrouw of beter hij wordt *bajo bajo* van zeker persoon, die de dochter van dezen trouwt. Men krijgt van hem geene vrouw. Bijvoorbeeld *A* heeft eene dochter *B*, die met *C* trouwt, dan is *C* de *bajo bajo* van *A*, die *moraniba* is geworden. Het *bajo bajo*-schap, namelijk de verwantschapsverhouding ten gevolge van het huwelijk en niet de waardigheid van *bajo bajo*, waarover later zal gehandeld worden, strekt zich niet alleen uit tot het individu alleen, maar tot zijne geheele familie.

1) *ambó* is wellicht eene verkorting van *namboroe* — tante van vaders kant. *Boroe* is in 't algemeen meisje, maar speciaal ook dochter.

Zijne geheele familie (*kahaanggi*) is door zijn huwelijk geworden *bajo bajo* van (om bij het voorbeeld van straks te blijven) *A*, evenals de geheele familie van *A moraniba* is geworden van *C*. En zoo zal de familie van *A* van de familie van *C* spreken als van haar *bajo bajo*, en omgekeerd die van *C* van de familie van *A* als van haar *moraniba*. Deze verhouding kan eerst in het 3e geslacht, nadat het huwelijk is gesloten, verbroken worden door het huwelijk van den *moraniba* met zijn nicht (*mamboewat béré*), doch zulks heeft zelden plaats. Wordt de familie in het *bajo bajo*-schap betrokken, dikwijls ook de *marga*. Zoo is in Oeloe Baroemoen de *marga* Daoelai, *bajo bajo* van den *marga* Hasiboewan, maar niet omgekeerd. Als men daarentegen in Angkola hoort zeggen, dat de *marga* Harahap *bajo bajo* is van den *marga* Si Regar in Si Pirok en omgekeerd, dan wordt die verhouding slechts uitgestrekt tot de naaste familie, tusschen welke het huwelijk gesloten is, en dat zoowel Harahap eene vrouw van Si Regar neemt, als Si Regar eene van Harahap, maar altijd toch zoo, dat laatstgenoemde geene vrouw van Harahap mag nemen die tot de familie behoort van den eerstgenoemde, die een huwelijk met Si Regar gesloten heeft, wanneer deze vrouw althans tot zijn naaste familie heeft behoord. Gesteld dat *A. B. C.*, familiën van Harahap en *D. E. F.* familiën van Si Regar zijn, en *A* trouwt een vrouw van *D*, dan mag een mannelijk lid van de familie *D* niet omgekeerd eene vrouw huwen uit de familie van *A*, maar wel van *B* mede Harahap, en verder mag dan *B* niet meer met eene vrouw uit de familie van *D* trouwen, maar wel van *E*, en zoo voorts, waardoor het wederkeerige *bajo bajo*-schap van *marga's* is verklaard.

Nog is het huwelijk verboden in een geval als het volgende. *A* heeft eene zuster of eene dochter van *B* getrouwd en een ander *C* heeft hetzelfde van *A* gedaan, dan mag de familie van *B* geen huwelijk sluiten in de familie van *C*. Zij verkeeren in de verhouding van *mora ni mora*. Hieruit ziet men dat het *bajo bajo*-schap zich zelfs uitstrekt tot de aanverwante familie van den *bajo bajo*. Door het huwelijk was *A bajo bajo* van *B* geworden, *C* die van *A*. De *moraniba* kan dus geen huwelijk sluiten in de familie van den *bajo bajo* van zijn *bajo bajo*.

Het is den man geoorloofd zooveel vrouwen te nemen als hij betalen en onderhouden kan. Echter zijn de meeningen hieromtrent zeer verschillend. Sommigen willen drie vrouwen slechts wettig noemen. De andere vrouwen moeten als bijzitten (*goendit*) worden beschouwd. Anderen willen dat vier wettige vrouwen geoorloofd zijn, wat sterk naar den islam riekt. Ik geloof dat hieromtrent nimmer een regel is gemaakt. Nogtans

wordt veelwijverij zeer zelden aangetroffen, wijl de kosten van het huwelijk te groot zijn. Wanneer veelwijverij onder de hoofden wordt gevonden is zulks niet altijd ter voldoening van begeerte en wellust, maar dikwijls hoofdzakelijk alleen om als rijk te worden aangezien of om een groote nakomelingschap en aanverwantschap te kunnen erlangen.

De oudste vrouw krijgt bij de *radja's* den titel van *namora na tobang*, de jongste vrouw dien van *namora na pòsó*. De andere vrouwen worden naar hare kinderen genoemd als *namora ina si aha* of de vorstelijke moeder van N.... (den naam van den oudsten zoon).

Ter onderscheiding van de vrouwen zijn ook nog de volgende titels in gebruik.

Nadoema is de titel, dien de vorstin-weduwe erlangt, wanneer zij iemand op jaren is. Is zij daarentegen nog jeugdig dan heet zij eenvoudig *namora* (die rijk is).

Toewan laen, *toewan laen bolon*, *toewan laen na toras*, *nan soendoeng toewan laen bolon* zijn alle titels voor de eerstgehuwde of voor de hoogst in rang staande vrouw, wanneer zij daarbij de meest geliefde vrouw van haren man is.

Si panggonti wordt de vrouw genoemd, die de plaats heeft moeten vervullen van wijlen hare zuster of van eene harer bloedverwanten.

Verder zegt men *namora boroe*.... (den naam van haren *marga* daarbij gevoegd), waaruit blijken kan dat de vrouw haren *marga* behoudt, ondanks dat zij door haar huwelijk is overgegaan in de familie van haren man, wiens naaste familie zij tot hare bloedverwanten (*kahanggi*) rekent en terwijl hare eigene familie door haar als aanverwanten (*kaoem*) wordt beschouwd.

De van al de vrouwen overlevende wordt door hare stiefkinderen *ina banjorini* geheeten.

De onderlinge verhouding der vrouwen van denzelfden man wordt geregeld naar den stand en den ouderdom van rang. Bij verschil van stand neemt de hoogste den eersten rang in, bij gelijkheid de oudste in rang van het huwelijk, dus die het eerst getrouwd is.

Naar die verhouding worden ook de materieele voordeelen verdeeld. Zijn er slechts twee vrouwen dan ontvangt de eerste in rang, en wanneer zij van gelijken stand zijn, de oudste in rang $^2/_3$ van de voordeelen, zoowel onderhoudskosten als samenzijn met den man en de andere $^1/_3$. Is de jongst gehuwde vrouw van hoogeren rang in den adel, terwijl de stand gelijk is, dan deelen zij gelijkelijk. Verschilt de stand, dan krijgt zij $^2/_3$ en de oudst getrouwde vrouw moet zich met $^1/_3$ vergenoegen. Zijn er drie

vrouwen, zoo ontvangen de eerst gehuwde twee vrouwen te zamen 4/5 en de derde 1/5 aandeel, tenzij eene weder hooger van stand geweest is, wanneer zij weder het leeuwenaandeel moet hebben. Verder gaat de regeling niet. Bijzitten ontvangen wat haar gegeven wordt. Zij kunnen geene bepaalde rechten doen gelden, maar alleen eischen dat zij behoorlijk gehuisvest en gekleed worden. Voor hare voeding moeten zij zelve zorgen nadat haar een tuin en gereedschappen ter bewerking zijn gegeven.

De verdeeling der lasten van het huishouden volgt die der baten, zoodat zij, die het meest van haren man geniet, ook de grootste onkosten te dragen heeft, als bij recipieeren van gasten, bij geestelijke aangelegenheden, enz.

De man is niet verplicht aan zijne vele vrouwen afzonderlijke woningen te geven, maar de vrouwen kunnen eischen, dat zij ieder een deel van de gemeenschappelijke woning als haar eigen vertrek kunnen beschouwen, zij het ook, dat dit gedeelte niet worde afgeschoten. Een muskieten-gordijn toont dikwijls alleen die afscheiding. Bij zeer gegoeden worden evenwel vertrekken aangetroffen. De bijzitten hebben eene gemeenschappelijke slaapplaats met het overige personeel van de woning.

De toestand van veelwijverij wordt in dit gebied thans weinig meer aangetroffen en onder al de hoofden in Padang Lawas zijn er slechts een paar te noemen, die bij vier vrouwen nog bijzitten onderhouden. De meeste hoofden hebben maar 2 en hoogstens 3 vrouwen. Het houden van bijzitten (erkende) begint eene zeldzaamheid te worden.

Dood.

De meeste natuurvolken hebben groote vrees voor den dood. Deze vrees laat zich verklaren, doordat zij zich voorstellingen maken van een leven na dit leven vol geheimzinnigheden. Gedurende het gansche leven werkt die vrees op hunne daden en daaraan zijn de verschillende uiteenloopende karaktertrekken, die bij de Batah's zijn waar te nemen, voor een deel toe te schrijven. Zij zijn laf uit vrees voor den dood. Zij zijn van nature goed uit vrees voor de booze machten.

Er bestaat geene gevestigde meening omtrent een bestaan na den dood. Hoe zij de stofwisseling opvatten hebben wij gezien in het hoofdstuk over het godsdienstbegrip. Heeft men goed geleefd, dan heeft men kans eenmaal onder de goede geesten te behooren, aan wie de macht zal zijn gegeven om invloed uit te oefenen op het levenslot van hen, die zij liefhebben en zich te wreken op hen, die hun in het aardsche leven kwaad hebben gedaan.

Er zijn er die materialistisch genoeg zijn om geen leven na dit leven te erkennen, den *begoe* beschouwende als den voortbestaanden *tondi*, die tot stof wederkeert. Er zijn er, die den *soemangot* geen bewustzijn van een vroeger leven op aarde als *tondi* toekennen. En er zijn er ook, die spreken van een hemel en een hel, eene gedachte zeker aan het meer en meer veldwinnende Mohamedanisme te wijten.

Al deze begrippen doen, wijl zij op geene gronden steunen, den dood als iets vreeselijks beschouwen. Daarom ook de vele offers aan de goden en geesten, de groote feesten bij de begrafenis om de goede wenschen der medemenschen te erlangen; de zuivering van het lijk om al het booze daarvan af te wasschen en daar dit slechts verwijderd kan worden, wanneer het op een ander wordt overgebracht, zoo moet een slaaf het van het lijk druipende water over zijn lichaam laten vloeien; de opsomming in klaagliederen bij het lijk van alle goede eigenschappen, die de overledene bezeten en niet bezeten heeft; het verjagen van de booze geesten bij de ter aarde bestelling, enz.

Wij hebben vroeger reeds gezien, dat wanneer een *radja* ziek is, men veronderstelt, dat zijn *tondi* (ziel) is weggeloopen en dat het zaak is om die terug te vinden. Op welke wijze men dit tracht te doen, zagen we reeds vroeger.

Is er een hoog geplaatst persoon overleden, dan is het niet goed het feit bij den naam te noemen. De volgende uitdrukkingen zijn in gebruik om den dood mede te deelen:

moelak toe Toba — hij is naar Toba teruggekeerd;
matobang ija — hij is reeds zeer oud;
tondi madoeng mago — de ziel is reeds verdwenen (verloren);
mardalan ija — hij is op reis;
marnjei pandjang ija — hij is zeer ernstig ziek;
marnjei koras ija — hij is erg ziek.

Doch ook deze uitdrukkingen vermijde men overluid te zeggen.

Hieruit blijkt ten duidelijkste, dat de Batah wel degelijk aan eene voortzetting van zijn bestaan na dit leven gelooft.

Om de gebruiken te leeren kennen bij het sterven zal ik hier den loop verhalen van de verrichtingen bij den dood en de begrafenis van een zeer aanzienlijk hoofd.

Bij de nadering van den dood, wanneer het aan een ieder duidelijk is, dat geen herstel meer te wachten is en men zijn laatste oogenblik te gemoet ziet, wordt een karbouw geslacht om daarmede den volke te verkondigen, dat de geest het lichaam wil verlaten (*panjoelang*). Het

vleesch van den daareven geslachten karbouw wordt in kleine stukjes gesneden (*nipe nipe*) en rondgezonden aan de voornaamsten in het land en aan de dichtbijwonende vreemde hoofden. Blaast de zieke den laatsten adem uit dan wordt de *dong dong* (het volle orkest van 9 pauken) geslagen om de bevolking te verzamelen. Een karbouw wordt geslacht, waarop eene vergadering wordt gehouden tot regeling der begrafenis.

Men beslist het eerst over het halen van het hout voor de lijkbaar (*mamboewat hajoe saroeng goenting*). Indien men daarmede haast wil maken, dan wordt weder een karbouw geslacht (*pamoetoeng ompak* — branden van de krullen of spaanders van het gekapte hout), waarbij gekookte rijst in pisangbladeren gewikkeld (*indahan simanga*) wordt verstrekt. Is het hout in de kampong gebracht, dan wordt andermaal een karbouw geslacht om te beraadslagen hoe het lijk daarop moet worden geplaatst. Is men het hierover eens, dan wordt weder een karbouw geslacht om de 5 groote pauken (*ondas ondas*) op te stellen, verder weder een karbouw om de ondergeschikte hoofden en de broeders en andere verwanten te verzoeken het hout voor de lijkkist (*homboeng*) te halen. Deze kist moet uit één stuk hout bestaan, waartoe een groote boom wordt omgekapt. Men geeft aan de kist den vorm van een kano. Een karbouw wordt daarop geslacht om de *saroeng goenting* in de *homboeng* te plaatsen. De openingen van het lijk, als mond, neusgaten, ooren, enz. worden met kalk en klei gevuld en het lijk zelf wordt voorts bestrooid met gebrande arenstelen (*odong*), ten einde het spoedig stinken te voorkomen.

In de kist worden naast het lijk gelegd: gouden en zilveren sieraden, koperen duiten en verschillende wapens, als: zwaard, kris, geweer, lans, *rentjong*, *oepas bira*, *tapa koeda*, *poentoe*, welke zaken worden gedekt met een geweven kleed, broek en andere kleedingstukken, als: *abit benkong*, *abit ranting*, *badjoe*, *kandang kandang*, *abit sadoen*, *timbang gadja*, *bidjoewang* en zeven lagen goed, bestaande uit *rata na wali*, *tonoen Patani*, *moko tjampa*, *sende soetora*, *tonoenan Atjas*. De *homboeng* wordt daarna met een platte deksel dichtgemaakt en de reten met klei dichtgestopt, opdat de stank zich niet in de omgeving zal verspreiden.

Er worden nu drie karbouwen geslacht, een voor de verwanten buiten de kampong, een voor de ondergeschikte hoofden in de kampong en een voor die van de andere kampongs in het landschap, ten einde te beraadslagen omtrent het maken van de *rapotan* (versierselen om en op de *homboeng*). Verschillende voorstellingen worden nu gemaakt. De houtsnijkunst is bij den Batah zeer weinig ontwikkeld, zoodat gedrochten worden afgebeeld, die slangen, tijgers, olifanten, muizen, leeuwen, apen,

vogels, enz. moeten voorstellen. Nooit mogen daarbij ontbreken de geslachtsdeelen van den mensch, of een menschenpaar, dat den coïtus bedrijft, ook wel een naakt manspersoon gezeten op een paard en een naakte vrouw daarneven. Onder het maken hiervan wordt weder een karbouw geslacht.

Is dit alles gereed dan worden geweerschoten gelost en dag en nacht wordt de *gordang* bespeeld.

Dan komt men de condoleantievisites maken. Ieder der verwanten en der andere gasten, die komt, brengt een stuk doek mede ter lengte van ± 5 elleboogslengten, dat als bewijs van deelneming wordt beschouwd 1).

Telkenmale als er *radja's* komen om naar de *rapotan* te zien, moeten karbouwen, varkens, geiten, honden of kippen worden geslacht en gegeten (*mangan djaga djaga*) al naar den rang van den bezoeker. Daarop geeft de *waris* van den overledene een maal aan al de aanwezige gasten, brengt 2 siribakken, die voor de gasten worden geplaatst en biedt hun den siripruim aan met het verzoek om hem bij te staan bij de ter aarde bestelling van het lijk. Ter begeleiding van zijn verzoek en om het ingang te doen vinden, slacht hij 2 karbouwen (*partahian*). De aanwezigen, die aan het maal hebben deelgenomen, zijn verplicht aan het verzoek te voldoen en beloven daarvoor zorg te zullen dragen. Hebben zij niet de middelen om daaraan terstond gevolg te geven, dan vragen zij een uitstel van een of twee jaren of zooveel langer als zij noodig hebben om de middelen te verzamelen tot dekking van de kosten, die ermede gepaard gaan. Doch niet alleen is zulk een lang uitstel noodig, omdat de middelen ontbreken om de begrafenis te bekostigen, maar het heet een bewijs van grootheid om het lijk zoolang mogelijk boven aarde te houden.

In afwachting van den vastgestelden tijd worden wakers aangesteld en bij elke wisseling van wakers moet een karbouw (*djaga-djaga*) worden geslacht. Wil men deze kosten vermijden, dan volstaat het éénmaal te slachten, onder bekendstelling van het doel. Deze karbouw wordt *horbo di bongbong* genoemd. Aan de wakers wordt steeds eten verstrekt gedurende den tijd, dien zij met waken doorbrengen.

Tegen den dag der begrafenis worden de dichtbij en verafwonende *radja's* uitgenoodigd om haar bij te wonen. Deze uitnoodiging geschiedt door middel van stukjes vleesch en been (*nipe-nipe*), die worden rondge-

---

1) Tegenwoordig ziet men bijna overal reeds *pandji pandji* om en op de *rapotan* geplaatst — vlaggetjes van rood, zwart, geel en wit katoen, wat een Maleisch gebruik is.

zonden onder verdere mededeeling van den aangewezen dag, die door den *datoe* is vastgesteld.

Tegen dien dag worden drie karbouwen geslacht (*pangoengkap bongbong*) om met de vertegenwoordigers van het landschap of van de kampong en de familie te beraadslagen omtrent het aandeel van ieder in de te maken kosten. Die aandeelen zijn meestal $^1/_3$ voor rekening van den feestgever (*waris*), $^1/_3$ voor rekening van de kampong of van het landschap, en $^1/_3$ voor rekening van de familie. Het $^1/_3$ voor rekening van de kampong wordt weer in drieën verdeeld, en wel $^2/_3$ aandeel, dat door de vertegenwoordigers van de bevolking en $^1/_3$ aandeel dat door de bevolking zelve moet worden gedragen. De onderhoorige kampongs (als de overledene hoofd van een landschap was) brengen vrijwillige bijdragen (*longit*), meestal bestaande uit een karbouw van elke kampong.

Komen de gasten (*bajo*, *òlat*), zoo worden zij ontvangen met geweerschoten en muziek. Voor elken hoogen gast wordt een karbouw geslacht (*marpotang potang*). De vrouwen verzamelen zich en moeten voor de gasten koken (*pamboewat boeloeng*). Zijn al de te verwachten gasten verzameld, dan gaat men den *datoe* raadplegen omtrent het tijdstip van de ter aarde bestelling. De gasten zijn ook niet met ledige handen aangekomen. Gewoonlijk brengen zij ieder een karbouw mede, nl. van elke kampong, die zij vertegenwoordigen of van waar zij komen, een karbouw (*marlongit*). Deze karbouwen worden aan daartoe in den grond gestoken palen (*borotan*) vastgebonden.

Even voor de begrafenis wordt een karbouw geslacht en een begrafenismaal gehouden (*dapotan*). Alsnu richten de *soehoe soehoe* van de kampong een grooten paal (*borotan na godang*) op en binden daaraan een grooten karbouw vast. Aan de rechterzijde van dit dier wordt een andere *borotan* opgesteld om den karbouw van de familie des overledenen daaraan vast te binden, en aan de linkerzijde wordt de karbouw van den *bajo bajo* aan een derden paal geplaatst. De karbouwen van de gasten komen alle links van den *borotan na godang* te staan. Al de palen worden met sanggar (grassoort), baringin (ficus), idjoek (vezel van den suikerpalmboom), riboe riboe en atap versierd. Voor den *borotan na godang* wordt een mat gespreid. En daarmede zijn de voorbereidende maatregelen getroffen.

Na het maal (*dapotan*) komen de vrouwen in feestkleeding en doen rondgangen om den *borotan na godang*. Vooraan gaan de vrouwen der *soehoe soehoe*, daarna volgen de vrouwen der ondergeschikte hoofden, verder de vrouwen der onderhoorigen (*halak na bahat*), vervolgens de maagden en eindelijk de jonge meisjes. De rondgangen geschieden zeven-

maal onder begeleiding van muziek en geweerschoten. Onderwijl wordt door de vrouwen gele rijst uitgestrooid, terwijl de vrouwelijke nabestaanden van den overledene hare klaagliederen uiten.

Zijn de rondgangen geschied, dan neemt een der oudsten van de kampong (*natoras*) een lans en steekt den karbouw van de *soehoe soehoe* (*tambatan toe borotan*) in eens dood. Degene, die dezen stoot verrichten moet, behoort een juist oog en eene vaste hand te hebben, wijl het slachtdier terstond vallen moet. Het beduidt ongeluk, wanneer zulks niet plaats heeft. De *datoe* gaat nu na, hoe het dier is neêrgestort en voorspelt daaruit geluk of ongeluk. Achtereenvolgens worden nu de andere karbouwen geslacht, van welke de helft weder terugkomt aan den gever. Alles geschiedt onder het lossen van geweerschoten en het slaan op alle muziekinstrumenten.

Zijn de karbouwen geslacht dan wordt de *rapotan* uit het sterfhuis gedragen, waarin het sedert de vervaardiging is bewaard geworden.

De zoon van den overledenen *radja* plaatst zich thans voor de *rapotan* en ontvangt, wanneer hij de opvolger is, een titel (*galar*), dien hij als hoofd moet dragen en die daarom *gorar haradjaon* wordt gemoemd. Is de opvolger nog niet bepaald, dan wordt die nu gekozen 1).

Daarop wordt de *rapotan* naar de begraafplaats gedragen en gevolgd door alle gasten, alsmede door alle vrouwen, jonge meisjes en de geheele bevolking van de kampong. De mannen zijn gewapend met zwaard en mes (*poentoe*) en lans; de vrouwen gaan zooveel mogelijk gekleed met *omon, boelang* en *tahoeloek djarondjong* (hoofddoek met kralen omzet). De eene helft van den lijkstoet bevindt zich vóór de *rapotan*, de andere helft daarachter.

Ter begraafplaats aangekomen wordt de kist in een kuil neêrgelaten. Een kip wordt geslacht en onder het prevelen van formulieren vangt de *datoe*, bijgestaan door de vrouwelijke verwanten, een jacht aan tegen de booze geesten, die verondersteld worden om het graf te verwijlen. Deze jacht duurt zoolang, totdat de *datoe* meent hen verdreven te hebben. Onderwijl is de kuil geheel met aarde gevuld. Eene verhevenheid van aarde

---

1) Verscheidene wijzen waren vroeger in gebruik om een *radja* te verkiezen. Doorgaans was de oudste zoon de aangewezen persoon tot opvolger van zijn vader. Maar soms liet men het lot beslissen door bij de *rapotan* bij gelegenheid van de begrafenis om even en oneven te raden. Ook was het gebruik om dengene van de zoons tot opvolger te kiezen, die tevens *si baso* was of daartoe vatbaarheid bezat, zooals vroeger reeds is gezegd. Tegenwoordig is de oudste zoon bij gebleken geschiktheid en goed gedrag de opvolger.

en steen (*nésan*) van kubieken vorm wordt daarop gemaakt, waarop de *rapotan* wordt gesteld. Zoodra men hiermede gereed is, neemt men de hoorns, hersens, tong en andere bestanddeelen van een karbouw, en legt ze op de *rapotan* onder de navolgende toespraak, door een der oudsten (*notoras*) gehouden: „Hier is eten voor u *begoe* Lanok marsihampar. „Het is eten van ons menschen (dit is menschelijk voedsel) en even hard te „verteren als de vrucht van den otalboom."

Voorts plaatst men daarneven nog water in een kruik en rijst op een bord, eindelijk nog een gebroken bord, een gebroken kom, een gebroken drinkkan en een gebroken kookpan 1). Gekookte rijst en rijstemeel (*tombo tomboan*) worden in een zakje boven de *rapotan* gehangen.

Daarna keert men in de kampong terug en de eigenlijke festiviteiten nemen nu een aanvang. Zij duren minstens twee dagen, op welke verscheidene karbouwen (*dapotan*) geslacht worden. De nieuw benoemde *radja* houdt een dag feest om aan de goden en geesten te offeren. Tot slot wordt een feest gegeven om de gasten dank te zeggen voor de door hun betoonde hulp en voor de bijwoning van de begrafenis (*pamoeli bajo*). Daarmede is alles afgeloopen. De gasten keeren weder naar huis en de bevolking hervat hare dagelijksche bezigheden.

Met opzet is hier steeds het slachten van een karbouw vermeld geworden, wijl het aantal geslachte karbouwen, dat vroeger dikwijls boven de honderd bedroeg, het aanzien en den rijkdom van den overledene doet kennen. Daarbij bestaat het denkbeeld, dat hoe meer karbouwen er geslacht zijn geworden, des te meer hulp men van den geest van den afgestorvene kan verwachten. Het Mohamedanisme en de duurte van de karbouwen doen deze gebruiken verloren gaan en thans worden er nauwelijks 10, doch nooit meer dan 20 karbouwen bij dergelijke gelegenheden geslacht.

Het indrukwekkende van een Batahsch sterfhuis, wanneer de vrouwen zich vereenigen om klaagliederen te zingen (*mangandoeng*), is ook verloren gegaan. Thans hoort men alleen de naaste familieleden klagen; dikwijls alleen de nagelaten weduwen, die snikkende en huilende de goede eigenschappen, die de overledene bezat en niet bezat, vermelden, hem verwijten, dat hij haar heeft achtergelaten, want (dus zijn ongeveer de woorden): „wie zal nu voor mij zorgen, wie zal mijne dochters groot bren- „gen, voor wien zal ik den siripruim gereed maken en den pot koken. „Wie zal nu mijne begeerten voldoen? — O, vader, moeder, geesten,

1) Deze zaken worden op de *nesan* gebroken. Waarom zij gebroken moeten worden, is mij niet bekend.

„die mij beschermen, laat ook mij den dood vinden, opdat mijn geest „niet gescheiden zal zijn van dien van mijn man, want wat is verder „het leven voor mij zonder hem, die altijd goed voor mij was, mij te „eten gaf en met mij een slaapplaats deelde? — O, geesten mijner „voorouders, ziet uw kind, hoe zij verlaten is, hoe zij smarten lijdt, „omdat haar vorst, haar weldoener haar verlaten heeft, enz. enz.”

Die klaagzang kan soms uren duren, waarin de klagende telkens in herhalingen valt. In dit opzicht toont de Batahsche vrouw zich eene volleerde comediante. Wanneer men haar klagende ziet met loshangende haren, op den grond hurkende of half neêrliggende met gebogen hoofd, somtijds zich voor de borsten slaande of aan de haren trekkende en voortdurend huilende en snikkende, zoo twijfelt men niet een wanhopige vrouw voor zich te zien. Toch is dit zeer zelden waar. Het gebeurde mij eens, dat ik eene vrouw aldus klagende vond en werkelijk innig medelijden had met haar, die pas een paar dagen te voren haar man verloren had. Ik dacht de arme niet in staat om over iets te denken anders dan over het geleden verlies.

Hoe verbaasd was ik echter, toen zij terstond na haren klaagzang zich oprichtte, het haar in een wrong knoopte, haar kleed weder behoorlijk aandeed en tot mij het verzoek richtte om haren schoonbroeder, dien zij na den rouwtijd had te trouwen, den titel te vergunnen van Patoewan.

Nog langen tijd na de begrafenis wordt de doode herdacht door offermaaltijden (*mangampoli*), waarbij steeds een karbouw behoort te worden geslacht. De kop van het geslachte dier wordt op een groot blad geplaatst tusschen twee schalen, waarvan de eene gevuld is met water en de andere met palmwijn. Onder het uitspreken van formulieren wordt die kop beurtelings met beide vochten besprenkeld en daarna gebraden.

Een rouwtijd kennen de Batahs niet en als ik hierboven daarvan sprak, dan wordt daarmede bedoeld de tijd, gedurende welken de vrouw weduwe blijft. Na een padiseizoen mag zij zich weder in het huwelijk begeven.

De dood van den geringen man wordt niet gevierd. Slechts wordt een offermaaltijd voor den doode gehouden. Evenzoo voor de andere standen, wanneer naar verhouding tot het vermogen een karbouw, koe of geit daarbij wordt geslacht. Vrouwen, van welken stand ook, mits geene slavinnen, krijgen na haren dood een offermaaltijd, en alleen de meest geliefde vrouw van een aanzienlijk hoofd kan een *nésan* en *rapotan* op haar graf krijgen.

Er schijnt ook bij overlevering bepaald te zijn hoe de lijken moeten worden gelegd. Zoo zegt de stam Harahap, dat bij leden van zijn stam het hoofd met het gezicht naar het westen moet zijn gekeerd. De lijken van Si Regar liggen met het hoofd naar het oosten, die van Dadi moente met het hoofd naar het noorden en het gezicht naar boven.

Oorlog.

Onder alle volken zijn ten allen tijde enkele kiemen van een volkerenrecht zichtbaar geworden. Het is dus geen vreemd verschijnsel dit ook bij de Batahs waar te nemen. Uitvloeisels toch van een volkerenrecht zijn, dat de oorlog wordt verklaard, vóór dat hij gevoerd wordt; — dat gezanten onder zekere voorwaarden worden beschut; — dat verdragen worden gesloten en verbonden worden aangegaan; — dat krijg door vrede wordt gevolgd; — dat arbiters vaak worden aangesteld tot beëindiging van geschillen; — dat regels bestaan op welke wijze de krijg mag worden gevoerd; — dat ondanks de vele oorlogen de overwonnenen nog steeds hun land zijn blijven bewonen. Als uitvloeisel van dat zelfde recht kan mede worden beschouwd, dat voorheen alle vreemdelingen uit de Batahlanden werden geweerd.

Sedert het stroomgebied niet meer aan zijn eigen lot is overgelaten en het Gouvernement er zich gevestigd heeft, bemerkt men weinig meer van het bestaan van dat recht bij de Batahs. Toch heeft het bestaan en had de band, die de losse deelen bijeenhield, nog geene hechte vormen gekregen, dan was het niet wijl het bewustzijn van dat recht niet aanwezig was, maar omdat ijdelheid, trots, zelfzucht en heerschzucht van enkele hoofden het tot stand komen van elken innerlijken duurzamen band verhinderden. En later vernietigden de oorlogen door de Padris en na hen door anderen in deze landen gevoerd al het gevoel voor recht en billijkheid, zoodat de heerschende vormen werden omvergeworpen en het recht werd gevoerd door de machtigsten.

De behandeling van dit onderwerp heeft ook alleen ten doel vroegere toestanden in het licht te stellen, daar toch oorlogen niet meer mogen worden gevoerd en waar het nogtans plaats heeft, zooals in de onafhankelijke streken aan de Bilarivier, het gouvernement er zich mede bemoeit, wanneer de onder zijn gezag staande streken daarin gemoeid zijn. Steeds zijn de Batahs gekenschetst als wreed en barbaarsch. In vele opzichten stonden zij evenwel op hooger standpunt dan al hunne naburen. Zoo onder anderen voerde men eerst dan strijd, wanneer arbiters

het geschil niet konden bijleggen of tot een einde brengen, of het arbiterschap was in handen gelegd van een invloedrijk en machtig hoofd, die door zijn invloed dikwijls den oorlog voorkwam. Maar was de oorlog ook al ontbrand, dan werd de vijand nimmer voor rechtloos verklaard. Regelen waren in acht te nemen hoe de oorlog moest worden gevoerd. Zoo werden kampongs, vrouwen en kinderen verschoond. Zelfs moest het voor de vrouwen immer veilig zijn om hare badplaatsen te bereiken. Slechts in uiterste gevallen, wanneer de overwonnene zich nogtans bleef verzetten, mocht de kampong worden omsingeld en veroverd. De hoofden mochten nimmer worden gedood. Het gevecht moest zooveel mogelijk gevoerd worden op het grensgebied van de vijanden, wanneer de vrouwen mede uittrokken om van den strijd getuige te wezen, hare verwanten tot meerder moed aan te wakkeren en den vijand uit te jouwen, hetgeen de Batah *marsimora mora* 1) noemt. Gebrekkigen en ouden mochten rustig te huis blijven en bleven veilig voor alle gevaar. Maar aan de vrouwen mocht geen leed geschieden, ook al waren zij mede uitgetrokken, mits zij zich hielden aan de verplichting om zich buiten de onmiddellijke omgeving van het gevecht te houden. Zij moesten plaats nemen nabij de hoofden, die steeds afgezonderd het gevecht aanschouwden. Die plaatsen waren *tano na sindak* of *tano nanggal* genoemd in tegenstelling met de plaatsen van het gevecht, *tano na miles* geheeten. Zij waren gewoonlijk vooraf aangewezen of voor altijd bestemd, zoo en zoover van het tooneel van den krijg gelegen, dat slechts een juist aangelegd schot ze kon bereiken.

Eerst door de oorlogen van de Padris werden die regelen niet meer gevolgd. Eene andere wijze van oorlogvoeren werd ingevoerd. Weerlooze personen, vrouwen en kinderen waren niet meer veilig. Kwamen zij in de macht van den vijand, dan werden zij mishandeld, verkracht, tot slaven gemaakt en verkocht. Had men last van hen, dan werden zij meêdoogeloos vermoord. Het politieke verstand hield op te bestaan en verschrikkelijk werd er huisgehouden zonder bedenken dat verdelging tot algemeen nadeel leidde. Werden krijgsgevangenen voorheen slechts als

1) Om den vijand schrik aan te jagen schreeuwden de vrouwen onder het wuiven van witte doeken: *„roma tondi moenoe hoe parorot"* wat beteekent „kom hier *tondi* (van den vijand) ik zal u oppassen" en tot opwekking van hare broeders, vaders, mannen en zonen: *„horas hami sabariba padan"* of „heil ons, onze partij" en ook nog *„mangoepa do hami mo eda torkis moelak"* of „wij zullen offeren, indien gij gezond (zonder letsel) terugkeert. En dan sloegen zij met hare doeken tegen de voeten uitgillende *„horas, horas, hipas, hipas"* (Heil! heil! snel! vlug!).

gijzelaars (*tijop soemboe*) aangehouden, totdat de boete was voldaan, naderhand werden zij als slaven verkocht. De kampongs werden overrompeld, verwoest, verbrand, de goederen buitgemaakt. De bebouwde akkers, die vroeger heilig waren, werden verwoest door vernieling van de aanplantingen om den vijand alle middel tot tegenweer te ontnemen. Zoo deden de Padris, zoo deden ook zonder maat en schaamte de Padang Lawassers in de laatste halve eeuw, vóór dat het gouvernement daaraan een einde maakte door de inlijving van 1879.

De *adat* op den oorlog was het volgende.

Wanneer er geschil ontstaat tusschen twee kampongs of twee landschappen, dan wendt men zich eerst tot een naburig invloedrijk hoofd, of men benoemdt arbiters, om partijen tot een vergelijk te brengen 1). Gelukt dit niet dan is de oorlog verklaard 2). Er wordt een dag bepaald waarop de oorlogszuchtige partijen elkander op een aangewezen plaats zullen ontmoeten. In afwachting van den bepaalden dag worden alle dienstplichtigen, welke zijn alle hoofden van huisgezinnen 3), opgeroepen en van de noodige wapens en verdere uitrusting (hoofddoek en baadje) voorzien. De kosten van uitrusting en wapens worden voldaan door het hoofd van de kampong of van het landschap en door den rapat van gezaghebbenden.

Heeft een onderdeel van een landschap aanleiding tot den oorlog gegeven, dan is het eene verplichting, dat een karbouw door het hoofd van dat onderdeel worde geslacht om zich van de hulp van zijne natuurlijke bondgenooten te verzekeren (*soehoet*). In de lasten van den krijg moet hij minstens bijdragen 1 ton kruid en 100 kogels.

Een bondshoofd is hoofdaanvoerder in den krijg. Hij mag zich echter niet in het gevecht mengen. Met alle teekens van zijne waardigheid plaatst hij zich, omgeven van zijne ondergeschikte hoofden van kampongs op een plek, waar hij geheel buiten gevaar kan geacht worden.

1) Van de groote staten van dit stroomgebied was de Jangdipertoewan van Kota Sijantar (Groot Mandheling) dikwijls de arbiter; van de kleinere staten de hoofden van Portibi, Hadjoran, Goenoeng Tinggi, Sosa, Kota Pinang en Bila.

2) Wenscht men de tusschenkomst van arbiters niet, dan mag de oorlog ook wel dadelijk worden verklaard. Dit geschiedt 1°. door mondelinge kennisgave, 2°. door middel van een brief op bamboe in den vorm van een wapen gesneden en soms met kippenbloed besmeerd (*poelas*), 3°. door middel van geweerschoten gelost in de nabijheid van de kampong, die men den oorlog wil aandoen.

3) Ongehuwde jongelingen mogen zich als vrijwilligers daarbij aansluiten. Zij worden echter niet van wapens en uitrusting voorzien.

Onderaanvoerders zijn de *bajo bajo*, *soehoe soehoe* en de broeders van het bondshoofd. Deze zijn licht gewapend, beschermd door de *oeloebalangs* of de eigenlijke strijders. De *oeloebalangs* behooren tot de zwaar gewapenden, d. w. z. dat zij de eenigen zijn, die vuurwapens dragen. Zij zijn de voorvechters en worden ieder gevolgd door 4 à 5 met lans en mes gewapenden.

De overwinning is door die partij behaald, die stand houdt. Komt men overeen om het gevecht te staken, dan is hij de overwinnaar, die het minste verliezen geleden heeft. De overwonnene is verplicht een karbouw te slachten en den kop daarvan den overwinnaar te geven, waarna de zaak als geëindigd is beschouwd. Heeft de oorlog evenwe tot groote uitgaven geleid, dan wordt aan den overwonnene bovendien eene boete opgelegd. Zijn er krijgsgevangenen gemaakt, zoo moeten zij na den vrede wederkeerig worden uitgeleverd.

Is de overwonnene niet geneigd om de opgelegde boete te betalen, dan mag hij in zijn kampong worden aangetast, waarna al de gevolgen op zijne verantwoording komen.

Zoover kwam het in den regel niet. Dan sluiten ongevraagd zich eenige naburige hoofden bij den overwinnaar aan en de overwonnene is wel genoodzaakt den strijd op te geven. Aan deze hoofden is het verder opgedragen om de zaak geheel te beëindigen. Zij vragen van beide partijen een teeken als bewijs, dat de zaak in hunne handen is overgegeven. Dit teeken bestaat uit een wapen en wordt *tanda ramo* 1) genoemd. Daarna wordt een dag vastgesteld, waarop de zaak zal worden behandeld. Is die dag aangebroken en zijn de partijen aanwezig, dan worden de *tanda ramo* teruggegeven in wisseling met 2 geladen geweren van elke partij, welke *bodil pompang* worden genoemd, zijnde een bewijs, dat de rust niet mag worden verstoord, zoolang die geweren in het bezit zijn van de scheidsrechters, dus zoolang als de onderhandeling duurt 2).

1) *tanda ra moe* of *hamoe* is het eigenlijk en beteekent „bewijs dat gij wilt (nl. dat de zaak beeindigd wordt)."

2) *Pompang* beteekent het middel om een wilden karbouw te temmen door twee in den grond geheide palen, waaraan een kruisbalk is bevestigd. De buffel wordt met zijn nek onder den kruisbalk geplaatst en de twee palen worden naar elkaar toe getrokken, zoodat het dier zich niet uit het juk kan werken. Hij wordt zoodanig ingesloten, dat hij zich bijna vóór- noch achterwaarts, noch zijwaarts kan bewegen, en alleen liggen en staan kan. Dagen lang wordt hij in dezen toestand gehouden, totdat hij door den honger, de gewoonte van menschen te zien, door het gebruik van zout, tam geworden is.

De onderhandelingen worden daarop aangevangen en gelukt het de zaak geheel af te doen, dan worden de geweren (*bodil pompang*) afgeschoten en daarmede is openlijk bekend gemaakt, dat de oorlog is geëindigd. De karbouw mag ook hierbij niet ontbreken. Er wordt er een geslacht en aan elk der partijen de helft daarvan verstrekt. De kosten van den buffel moeten door partijen aan den scheidsrechter worden betaald, die in dien prijs ook zijne rekening vindt. De *bodil pompang* moeten daarop aan rechthebbenden worden teruggegeven 1).

De boeten bestonden gewoonlijk uit geld vertegenwoordigende zaken, als: stukjes tin en ijzer, voorts uit gouden, zilveren en soewasa sieraden, lilla's, geweren, slaven en vee. Slaven, sieraden en wapens zijn het aandeel van de hoofden, de andere zaken worden onder de *oeloebalangs* en het volk verdeeld.

De in den krijg gemaakte krijgsgevangenen worden na de betaling van de boete weder uitgeleverd. Zijn er geene krijgsgevangenen gemaakt, maar de overwinnaar wil een pand bezitten voor de richtige voldoening van de boete, dan kunnen hem gijzelaars (*tijop soemboe*) worden in handen gegeven.

Aldus waren de Batahsche oorlogen in vroeger tijd of in den tijd van *Djalija*, 2) zooals de Batah dien noemt, het tijdperk, dat de komst der padris was voorafgegaan. Zij waren als het ware duellen op groote schaal en hadden soms het karakter van een godsoordeel, want dikwijls was het pleit reeds beslecht, zoodra een doode was gevallen. Toch droegen deze oorlogen soms een barbaarsch karakter. Niet altijd waren de gevangenen geschoond. Soms werden zij opgegeten, gescalpeerd of onthoofd. De schedels en haarbundels werden zorgvuldig bewaard, de eersten om in de *sopo's* als zegeteekenen te worden opgehangen en later aan de familiën van de onthoofden te worden verkocht (de waarde van zulk een schedel was nooit minder dan 50 reaal of ± *f* 30), het haar om aan de lansen van de hoofden (*ramboe ni toembak*) te worden gedragen. Dit had echter alleen plaats, wanneer wraak werd genomen grove voor beleedigingen het hoofd aangedaan. Zelden was de Batah zoo barbaarsch om het eten van menschenvleesch of

1) Blijft eene partij onwillig om de afdoening te aanvaarden, dan maakt zij zich de arbiters tot vijanden. Zij kan zich nog tot andere arbiters wenden, maar wanneer dan aan de uitspraak geen gevolg gegeven wordt, is de oorlog weder verklaard, of wordt hij hervat.

2) Van het Ar. Djahelija? — de tijd vóór Mohammeds geboorte.

het verminken van de lijken als een genot of een eer te beschouwen 1).

Aan deze *porang adat*, zoo worden de oorlogen volgens de oude *adat* genoemd, is door de padris een einde gemaakt.

Deze padris eischten volkomen onderwerping en overgang tot den Mohamedaanschen godsdienst. Die zich niet wilden onderwerpen werden in hunne kampongs belegerd en moesten, aan die wijze van oorlogvoeren niet gewoon, spoedig het onderspit delven. De kampongs werden geplunderd en verbrand, de bevolking slaaf gemaakt en verkocht.

En toen met den val van Dalo Dalo aan de heerschappij der Padris een einde was gemaakt, was men zoo gewoon geraakt aan deze wijze van handelen, het bezorgde daarbij zooveel voordeel aan slaven en dus ook aan geld, dat men op dien weg bleef voortgaan.

Alle kampongs werden tot groote sterkten gemaakt; dikke bamboe omheiningen daaromheen aangelegd; versterkingen op het open veld (*hoeboe*) opgericht; vaste *oeloebalangs* onderhouden. Om al deze uitgaven te kunnen bestrijden werden rooftochten ondernomen. De *oeloebalangs* vonden hun loon in expresselijk voor hen georganiseerde strooptochten. Men verbond zich niet meer uit rechts- en billijkheidsgevoel, maar gedreven door winstbejag. De bondgenooten werden gekocht tegen sommen van 100 tot 300 reaal, benevens wapens en kruid en aandeel in den buit (*mangampe*).

---

1) Marsden in zijn: „The history of Sumatra" (3e ed. pg. 393) verklaart op gezag van Charles Miller, een van wege het Engelsche gouvernement naar de Batahlanden gezonden botanist, die een reis tot Batang Onan heeft gemaakt, dat volgens de Angkolenaars het volk van Padang Bolak zoo beginselloos was, dat het reizigers overviel om hen als vee te nuttigen, terwijl zij, Angkolenaars, slechts menschen opaten wegens gepleegde misdaden. De vermelding daarbij dat de Angkolenaars als het ware de erfvijanden van de Padang Bolakkers waren, doet weinig vertrouwen stellen in hetgeen zij van deze getuigen. Miller kan trouwens verkeerd verstaan hebben of het is hem verkeerd vertolkt geworden, want zelf ben ik in een land geweest, waar het menscheneten nog gebruik was, nl. in Parsovoran en Garoga, en zulks nog wel in een tijd, dat men onderling oorlog voerde. Men had dooden en gevangenen gemaakt, wel van een lijk het hoofd afgesneden, maar geen menschenvleesch gegeten. Het hoofd van Garoga, dat zich beroemen kon tijdens zijn leven reeds 11 menschen te hebben opgegeten, verklaarde geene redenen te hebben om dat toen te herhalen. Daarentegen verzekerde hij mij, dat hij zich niet ontzien zou om het hoofd van Parsosoran dat hem zwaar beleedigd had, te verorberen, indien hij hem in handen kreeg.

Padang Bolak had immer een slechten naam, voornamelijk wegens den Dolok, waar alle toegang was afgesloten en waar het volk ruwer was, waarheen zelfs de vlaktebewoner zich niet durfde te begeven uit vrees voor aanranding, moord en vergiftiging.

Hierdoor ontstond de schromelijkste verwarring. De oude *adat* betreffende het voeren van den oorlog was wel niet vergeten, maar men zag het nut er niet van in om op die oude gewoonten terug te keeren. Alleen de volgende *adat*-regelen bleven geëerbiedigd.

De grond kon nimmer aan zijn rechtmatigen eigenaar worden ontnomen, zelfs niet, wanneer deze zich naar het buitenland had begeven, om zich aan het juk van den overwinnaar te onttrekken. Eerst dan kon de grond op een ander overgaan, wanneer de daarop wonende stam (eigenaar) was verdelgd.

Kanibalisme.

Batah, kanibaal, barbaar waren tot voor betrekkelijk korten tijd nog synonieme woorden. Aan den naam van Batah was steeds de meening verbonden, dat hij behoorde aan een volk, dat zich van andere volken in den Indischen archipel onderscheidde door barbaarschheid van zeden en niet het minst door het menscheneten.

Niettemin duidt alles aan dat het volk in vroeger tijden op beduidend hoogeren trap van beschaving heeft gestaan. De barbaarschheid, waaraan het zich heeft schuldig gemaakt, is wellicht een gevolg geweest van diep zedebederf en geheel vreemd aan de vroegste instellingen, waardoor het volk was geregeerd en die het mogelijk hebben gemaakt dat het eeuwen lang als een zelfstandige natie heeft kunnen bestaan. Misschien was het ook nauw verbonden aan het oude godsdienstbegrip. Maar hoe ook — de antrophagie heeft bij den Batah bestaan en bestaat hier en daar ook nog.

Het weinige verband, dat bestaat tusschen het karakter van den Batah en deze gewoonte, heeft velen onderstellingen doen uiten omtrent den oorsprong en het wezen van het menscheneten. Sommigen beweren dat het menscheneten oorspronkelijk eene strafoefening was en was opgelegd bij gerechtelijk vonnis — dus eene wettelijke instelling. Anderen willen het doen voorkomen alsof alleen blinde hartstocht den Batah verleid had om trots zijn zachtzinnig karakter dergelijke wreede en onmenschelijke handelingen te bedrijven. Junghuhn gaat zelfs zoo ver om te beweren dat dit kanibalisme eerst van de laatste eeuwen dateert en alleen een gevolg was van bloedige oorlogen, waardoor het menscheneten gewettigd was geworden. Hij steunt zijne bewering op de door hem medegedeelde legende, dat vóór drie menschengesachten de duivel Nanalain de wraak- en moordzucht bij het volk zoodanig aanblies, dat het tot den staat van dierlijkheid was teruggebracht 1).

1) Die Battaländer auf Sumatra, II Th. pag. 23.

Hij gaat nog verder en tracht duidelijk te maken dat vóór 1160 van onze tijdrekening die kanibaalsche gebruiken niet hebben kunnen bestaan, wijl toen vrede in het Batahrijk moet geheerscht hebben. Ook omdat bij de bevolking van Nias, die slechts weinige tientallen van jaren voor 1160 van uit de Batahlanden (de bedoeling is hierbij Toba) zouden geëmigreed zijn, die kanibaalsche gebruiken niet bestaan 1).

Aan zijne bewering kan echter niet de minste waarde worden gehechtt Bij de Batahs is omtrent hunne vroegste geschiedenis niets bekend. Door zuivering en schifting der Batahsche legenden en door analogie kan men eene geschiedenis trekken, die zich slechts tot algemeenheden bepaalt. Aan de legende hierboven bedoeld kan geen geloof worden gehecht, want bijna alle legenden betreffende de afkomst der hoofden spreken van oorlogen, waardoor hunne voorouders het Toba-plateau hebben moeten verlaten, en dit geschiedde, zooals wij gezien hebben, voor meer dan vóór drie geslachten. En wat de emigratie der Niassers betreft is het zeer twijfelachtig of zij met de Batahs wel ooit één volk hebben uitgemaakt. Is dit wel het geval geweest dan moet blijkens de taal de afscheiding reeds in de oudheid hebben plaats gehad.

Van der Tuuk verklaart dat het Niasch slechts in enkele woorden verwantschap met het Tobasch vertoont 2). Ware de veronderstelling van Junghuhn betreffende de emigratie ook eenigszins juist, dan zoude het Tobasch zeker meer woorden met het Niasch gemeen hebben en ware althans de verwantschap der beide talen nog onmiskenbaar gebleven.

Gemakkelijk als dit valt te weerleggen, zoo moeilijk is het om naar de oorzaken van het bestaan van dien dierlijken aard bij den mensch onderzoek te doen.

De vroegste berichten omtrent het menscheneten bij de Batahs zijn wellicht van Herodotus, waarvan reeds melding gemaakt is bij de behandeling der geschiedenis van dit volk.

Ptolomaeus maakte ook gewag van een geheele keten van menscheneters-eilanden, die van Java tot de Andamanen het schiereiland Malaka in halven kring omsluiten 3).

Duidelijker nog zijn de berichten van vroegere Arabische reizigers, die het eiland Ramni (Sumatra) door menscheneters laten bewonen, waarmede zeer waarschijnlijk ook op de Batahs is gedoeld geworden 4).

1) Die Battaländer auf Sumatra, II Th. pag. 156.
2) Inleiding op de Tobasche spraakkunst.
3) Zie „Ausland” 1883, n°. 51.
4) Marsden: „History of Sumatra.”

Door deze berichten verliezen de berekeningen van Junghuhn nog meer van hare ware waarde. De onderstelling is niet gewaagd dat het kanibalisme van de vroegste tijden bij de Batahs heeft geheerscht.

Het is der wetenschap gelukt om uit voorhistorische resten het bewijs te leveren, dat vele volken zich aan kanibalisme hebben schuldig gemaakt, terwijl bij vele natuurvolken heden nog kanibalistische gebruiken worden teruggevonden. Zoo meldt Marco Polo van het gebruik van de bewoners van Klein-Java om hunne ouders te dooden en op te eten. Omtrent Sumatra geeft Oderich van Portenau het bericht van menschenetende volkstammen in het begin der 14e eeuw. Meermalen zijn de Batahs bij name als menscheneters afgeschilderd geworden, maar kende Barthema van Bologna ook kanibalen op Java.

Voldoende om aan te toonen dat het menscheneten ook vroeger bij de Batahs omringende volken in gebruik is geweest, zoodat de Batahs er wel geene uitzondering op gemaakt zullen hebben. Doch het kanibalisme is bij andere volken eerder afgeschaft geworden dan bij de Batahs, bij welk volk nog menscheneters worden aangetroffen. Dit is hoogst waarschijnlijk een gevolg van den weinigen omgang en het geringe verkeer van dit volk met andere meer beschaafde volken. Wij zien, dat nu de Batahlanden meer toegankelijk zijn geworden, nu de Batahs in meerdere aanraking komen met volken, bij welke de antropophagie als iets afschuwelijks wordt gekenmerkt, zij dat kanibalistische gebruik ook nalaten — ja, zij die zich aan het gouvernement hebben onderworpen denken zelfs met afschuw aan dien wilden tijd en schamen zich daarom den naam van Batah te dragen.

In het geheele stroomgebied worden geene menscheneters meer aangetroffen. Was het in het beneden-stroomgebied en in Zuid Padang Lawas reeds sedert lang afgeschaft (zeker reeds sedert den tijd der padris), in Dolok heerschte het menscheneten nog voor een kwart eeuw, en in Opper-Bila, bijzonderlijk met name Garoga, kon het pas in 1883 als afgeschaft beschouwd worden sedert dat land door mij is bezocht geworden. Het hoofd van Garoga, dat gedurende zijn leven reeds 11 menschen had opgegeten, beweerde dat de offers in den krijg waren gevangen gemaakt en hij een vete tegen die personen had gehad. Onaanneembaar is zulks niet, schoon wel voorbeelden zouden kunnen genoemd worden, dat de Batahs ook zonder gerechtelijken grond menschen hebben geroofd en opgegeten. Wij mogen de mededeeling van von Rosenburg niet in twijfel trekken, dat tijdens onze voormalige vestiging te Portibi de Batahs uit

het nabijgelegen gebergte de lijken te Portibi opgroeven en ze wegvoerden, waarschijnlijk met het doel ze te verorberen 1).

Volgens de vroegere *adat* in deze streken was mencheneten geoorloofd;

1°. wanneer in den krijg gewonden gevangenen werden gemaakt, op wier herstel geen hoop meer was;

2°. wanneer bloedwraak in den oorlog moest worden genomen;

3°. na gerechtelijk vonnis, n.l. wanneer de doodstraf werd opgelegd met uitdrukkelijke vermelding van *sira asom* (zout en zuur), welke artikelen door de familie van den veroordeelde moesten geleverd worden tot bereiding van het vleesch.

Het schijnt echter dat bij sommigen de lust om menschenvleesch te eten, wat beweerd wordt nog smakelijker te zijn dan het varkensvleesch, 2) sterker was dan de *adat*. Ten minste heeft Willer enkele voorbeelden opgenoemd, die zulks zouden doen gelooven. Immers werd in Januari 1840 te Portibi het doodvonnis aan een moordenaar voltrokken, waarna het lijk als het ware onder de handen der politie is geroofd en daarna verslonden.

In 1843 werd bij de tuchtiging van het weerspannige hoofd van Sankoenoer in Angkola, waarbij eenige der zijnen het leven lieten, een der lijken door het gepeupel geroofd en gegeten.

Bij de mededeeling dezer feiten heeft Willer niet gevoegd, wie de offers zijn geweest en of wellicht geen bloedwraak is genomen, wat zeer waarschijnlijk het geval is geweest.

Misschien was het mencheneten behoudens enkele uitzonderingen ook niet beheerscht door de instellingen en kwam het ook voor ter voldoening van wraakzucht. Het voorbeeld vroeger genoemd, dat Radja Horlang van Si Minaboen aan den civielen gezaghebber te Portibi het verzoek deed een tweegevecht met Soetan Dibata van Hadjoran te mogen houden met het recht van den winner om den overwonnene op te eten 3), toch was geen *adat* en zuiver het uitvloeisel van haat.

En dat de mensch tot zulk een middel overgaat om zijn haat te doen bekoelen, kan wel een gevolg zijn van zijn godsdienstbegrip.

Het is bij den Batah een diep ingeworteld geloof, dat de booze mensch ook na zijn dood zijn slechten invloed kan uitoefenen. Hoe en op welke

1) Von Rosenberg: „Der Malayische Archipel."

2) Het varkensvleesch wordt door de heidensche Batahs boven dat van karbouwen, koeien en geiten verkozen.

3) Ontleend aan een der belangrijke geschriften van T. J. Willer als civielen gezaghebber te Portibi.

wijze weet hij niet. Maar zij, die de *soemangot* en *begoe* beschouwen als geesten, ontsproten uit de *tondi* of de ziel der menschen, en gelooven dat zij het bewustzijn van hun vroeger aardsch bestaan met zich dragen, zeggen dat deze geesten de bewerkers zijn van ongelukken en rampen. Het zou dus mogelijk zijn, dat het menscheneten een gevolg was van het denkbeeld, dat daardoor de slechte invloed zoude kunnen worden geneutraliseerd. Want de geest zal van zijn vroeger bestaan afkeerig worden, wanneer hij geen plaats kan aanwijzen, waar hij de herinnering terugvindt aan zijn bestaan als *tondi*. Geen begraafplaats toch wordt aan de beenderen van den opgegetene verstrekt. De honden en varkens verlustigen zich daarmede. Niets geldt bij den Batah bijna smadelijker dan geen graf te krijgen.

Een dergelijke beschouwing vindt men ook bij A. G. van Weddik in zijne beschijving der Battalanden 1). Hij zegt daarin:

„De grootste eeredienst wordt aan de zielen van overledenen bewezen „en eene richtige begrafenis, die volgens landsgebruik door het slagten „van veel vee gevierd wordt, is daarom van het hoogste gewigt. Bij „passende gelegenheden worden de geesten der afgestorvenen aangeroepen „en wordt gezegd dat de geest van den een of ander dengenen bezielt, „die zich als helderziend voordoet. Welligt is in die overtuiging den grond „te vinden voor het even zonderling als afschuwelijk gebruik bij den „Batta om menschenvleesch te eten. Het menscheneten toch is bij hem „een straf, die meerendeels op landverraad en schending der huwelijkstrouw „is gesteld en dewijl daardoor de gebruikelijke begrafenis onmogelijk „wordt, moet die straf als de hoogst infamerende worden beschouwd."

Behalve het menscheneten waren nog andere gebruiken in zwang, die mede onder kanibalisme moeten worden gerangschikt en niet aan de *adat* onderworpen waren. Zoo bijv. het scalpeeren en het onthoofden van in den krijg gemaakte gevangenen. Bij Marsden vinden wij aangehaald, dat Mr. Charles Miller op zijne reis naar Padang Bolak in het jaar 1772 in de sopo van Kampong Loemoet den schedel van een man zag hangen, dien men een paar maanden te voren had opgegeten. Hij was een gevangene in den krijg geweest. De schedel was als tropee bewaard. (De man was zeer waarschijnlijk vooraf onthoofd geworden, wijl men den schedel als tropee bewaarde).

De stam Si Regar maakte zich vroeger berucht door het scalpeeren van gevangen gemaakte vijanden. Vooral in het Si Pirruksche was dit geen

1) Indisch archief, 1e jaargang, Deel II (pag. 92).

dit ongeluk in de te verrichten onderneming en het is beter, de reis niet te vervolgen maar te huis te blijven.

Ongesneden rotan, door een bloeiend padiveld gebracht, doet de vrucht slecht rijpen.

Een lijk, door een bloeiend padiveld gedragen, maakt dat op dat veld geen tweede oogst zal worden verkregen.

Eene ontmoeting met een slang op ongeveer een honderd pas of minder van de woning verwijderd, beduidt een tocht met hindernissen, zoo men zich op reis begeven wil.

Stoot men zich het hoofd in eens anders huis, dan is zulks eene aanwijzing, dat ergens een familielid op sterven ligt.

Komt een vogel in huis vliegen, dan zal binnenkort daaruit iets gestolen worden.

Wanneer de *birik birik* (een nachtvogel) 's nachts bij troepen van honderd en meer over de kampong vliegt, strekt dit tot bewijs, dat er een epidemie zal heerschen.

Een kip, die haar ei opeet en daarna op de *alaman* (plein in de kampong) vliegt, geeft daarmede te kennen, dat er slechte tijding van eenig familielid te wachten is.

Wanneer veel vlinders op het land of in de kampong zweven, dan voorspelt zulks onheil of groote zorgen.

Deze staaltjes zouden nog met vele andere kunnen worden vermeerderd. De meeste worden echter ook bij andere Indische volken aangetroffen. Dit zij voldoende om een denkbeeld te geven van het bij de Batahs heerschende bijgeloof.

Het getal zeven.

Als aanhangsel tot het bijgeloof wil ik hier een onderwerp behandelen, dat buitendien wellicht niet zonder eenige beteekenis is voor de afleiding van de stamverwantschap van het Batahsche volk met andere volkstammen. Ik meen het vele gebruik van het getal *zeven* in gedachten en in handelingen, zoodat men dit getal als een heilig getal van de Batahs zou kunnen beschouwen.

Bij vele volken speelt de deelbaarheid door twaalf en het getal twaalf een zeer belangrijke rol.

Bij de Grieken en Romeinen was bijna alles op het getal twaalf gebaseerd. Zoo vereerde men 12 goden en godinnen en den daarmede in verband staanden dierenriem, waaruit weder de 12 maanden zijn ont-

staan. Twaalf goden hadden ook de Egyptenaren. De Joden waren verdeeld in 12 stammen. De Joniërs hadden 12 steden. De Chaldeeuwers, en in navolging van deze ook de Egyptenaren, hadden 12 maanden. Wij tellen bij dozijnen. De verdeeling van de rhijnlandsche maat is in twaalfdeelen.

Hieruit blijkt, dat bij verschillende volken in vroegeren en lateren tijd het getal twaalf eene zeer groote rol speelde. Eene dergelijke rol vervult bij de Batahs op zeer eigenaardige wijze het getal zeven. Doch niet uitsluitend bij de Batahs. Vele voorbeelden komen voor, dat Maleiers, Javanen, Dajaks en nog andere volkstammen in den Indischen archipel, evenals ook Hindoes, Arabieren 1) en ook negers het getal zeven vereerd hebben en nog zouden vereeren. Anderen mogen opsporen of dit bij de genoemde en bij andere volken werkelijk zulk een hoofdrol speelt als bij de Batahs.

Reeds is vermeld dat men zich oorspronkelijk zeven hoofdgoden gedacht heeft; dat men 7 zielen bezit; dat de ziel 7 maal moet zijn gestorven, ten einde *sombaon* te kunnen worden; dat de menschelijke halfgod Singa Mangaradja 7 jaren in den uterus zoude zijn geweest; dat hij in 7 maanden niet zou eten; dat de *adat roboe* bij pas getrouwde menschen 7 dagen duurt, wat ook bij de Arabieren plaats heeft; verder dat bij de geboorte van een kind, het kraamhuis gedurende 7 dagen in staat van *roboe* wordt gesteld; dat bij den bouw van een kampong en van een woning, de voltooide kampong en woning gedurende 7 dagen voor den vreemdeling zijn gesloten. Maar in nog vele andere gevallen en toestanden wordt het getal zeven gebezigd.

De wassching van een pasgeboren kind in de rivier mag niet vóór den 7en dag geschieden.

Het tandenvijlen mag eerst in- of na het zevende jaar geschieden. Na het tandenvijlen mag men zich gedurende 7 dagen niet in het openbaar vertoonen. Is de persoon van het mannelijke geslacht, dan mag hij aan de vrouwen geen siri vragen. Hij moet die zelf bereiden. Gedurende dien tijd mag hij niet vrijen, en nog minder trouwen.

Wanneer de tanden met het sap van het *badja*-hout worden gekleurd, dan mag men gedurende 7 of 2 × 7 dagen geene meelspijzen noch zuur eten.

Het is goed de besnijdenis op zevenjarigen ouderdom te doen plaats hebben. Het is dan ongeoorloofd om zich gedurende 7 dagen na de besnijdenis in het openbaar te vertoonen.

---

1) De Arabieren huldigen ook het 5 getal.

Zeven menschen (ouden, *natoras*) worden aangewezen om aan het kind een naam en aan den jongeling een titel te geven. Zij wasschen den begiftigde met citroenzuur en water.

Bij de Batahs is een soort van doop bekend. Het kind wordt naar de rivier gebracht (*patoeaëkhon*), met een weinig water besprenkeld of in het water gedompeld en de bede uitgesproken, dat het water in staat zal zijn al het booze en de booze neigingen af te wasschen, waarmede het kind wellicht geboren is. Na deze plechtigheid is een nieuw leven in het kind gevaren, want het is gezuiverd van het kwade. Het is goed deze plechtigheid den zevenden dag te verrichten, maar daar de moeder alsdan dikwijls nog niet in staat zal wezen om het feest, dat daarbij behoort, te organiseeren, wordt het in den regel uitgesteld. Menschen, die rekenen kunnen, zoeken een veelvoud van zeven om het op dien dag te doen plaats hebben.

Komen hooge gasten in een kampong, dan maken de vrouwen onder begeleiding van muziek 7 rondgangen om de *sopo* of om het huis, alwaar de gasten zijn ontvangen (*mangalo alo*), om daarna op de gasten toe te treden en hun het welkom toe te roepen door aanbieding van een siripruim.

Alle verzoeken van politieke beteekenis aan den radja of aan de rapat moeten voorafgegaan worden door 7 rondgangen om het raadsgebouw; evenzoo verzoeken om gratie of vermindering van straf.

De voltrekking van uitgesproken vonnissen, waarbij boeten opgelegd zijn, geschiedt binnen 7 dagen of veelvouden van zeven *(pitoe ari pitoe borngin, doewa, toloe noli pitoe ari pitoe borngin).*

Het juichen, dat bij ons door een driewerf uitgeschreeuwd „hoera" wordt te kennen gegeven, bestaat bij den Batah in het 7 maal uitbrengen van *olopkon olopa.*

Ons één-ootje, twee-ootje, enz. is bij den Batah het tellen tot 7.

Het lijk wordt met 7 kleeden gedekt.

De rondgangen om de karbouwen, die ter eere van den doode moeten worden geslacht, geschieden 7 maal.

Zeven dagen wordt op het graf van een overledene met rijst, siri en palmwijn geofferd, omdat men meent, dat zijn geest nog 7 dagen na de begrafenis bij het graf verwijlt.

De Batahsche maand heeft 4 weken elk van 7 dagen.

Verschillende medicijnen moeten 7 maal toegediend worden, willen zij effect te weeg brengen. Andere medicijnen bestaan uit 7 verschillende bestanddeelen. Weer andere bevatten bestanddeelen, waarvan men 7 maten moet nemen.

Verder worden in den loop van dit werk nog verscheidene voorbeelden

gevonden van het gebruik van het getal zeven. Waarin vindt dit gebruik zijn oorsprong? Aan het stelsel van 7 goden? Of in het gebruik, wellicht in de oudste tijden, van een zeventallig stelsel? Of, wat waarschijnlijker is, dat men vroeger slechts tot 7 telde, en aan die telwoorden ook alleen oorspronkelijke namen heeft gegeven? De vele voorbeelden van sporen van het bestaan van iets dergelijks bij verschillende volken, 1) zouden kunnen vermeerderd worden met de getallen 1—10 in het Batasch. Zij worden hier medegedeeld tegelijk met de Maleische namen, die ter vergelijking tusschen haakjes worden geplaatst.

1.	*sa*	(*satoe*)	6.	*onom*	(*anam*)
2.	*doewa*	(*doewa*)	7.	*pitoe*	(*toedjoeh*)
3.	*toloe*	(*tiga*)	8.	*oewaloe*	(*delapan*)
4.	*opat*	(*ampat*)	9.	*sija* of *sambilan*	(*sembilan*)
5.	*limo*	(*lima*)	10.	*sampoeloe*	(*sapoeloeh*)

Het is dus ook in het Batahsch duidelijk waar te nemen, dat de getallen 1 tot 7 oorspronkelijke namen dragen, daarentegen *oewaloe*, eene samentrekking is van *doewa* (2) en *poeloe* (10), *sambilan* van *sa* (1) en *bilan* (10), dus 2 minder dan 10 of 8 en 1 minder dan 10 of 9, terwijl *sampoeloe* eene samenstelling is van *sa* (1) en *poeloe* (10), dus een tiental.

Geneeskunde en geneesmiddelen.

De geneeskunde staat in onmiddellijk verband met de geheimzinnige machten, een natuurlijk gevolg van de personificatie van alle natuurkrachten. Ziekte geldt als een gevolg van tooverij, dat wil zeggen, men schrijft haar toe aan de werking van booze geesten, die steeds rondom de menschen zweven en het vermogen hebben hunne booze werkingen en invloeden door alle poriën van het lichaam te doen binnensluipen. Waar zulk een geloof bestaat, moet genezing noodwendig als een wonder worden beschouwd. Elke zieke is door een boozen geest bezeten 2) en hij kan niet anders worden genezen, dan nadat deze geest uit het lichaam is verdreven. Dit geschiedt door bezweringen, tooverformulieren, offers en medicijnen. Door deze middelen alleen is het mogelijk genezing te erlan-

1) Zie hiervoor de verhandeling van den Heer M. Hunfalvy, uitgesproken tijdens het 6e Internationale Orientalisten-congres in 1883 en door het Congres gepubliceerd.

2) Dit heeft Junghuhn verleid om op blz. 246 en 247 van het 2e deel van zijn werk over de Batahlanden namen van ziekten als namen van geesten op te geven, zooals *Begoe puruhon* in plaats van de ziekte *poeroe*, *B. antu* i. pl. v. de ziekte *antoe* (koorts), *B. simporgo-ong* i. pl. v. de ziekte *simborgo*, *B. barang munji* i. pl. v. de ziekte *bara moenji*, *B. Namarung* i. pl. v. de ziekte *aroen* (koorts).

gen. Hoofdzaak is altijd den boozen geest te verdrijven. Wordt dit met goed gevolg toegepast, dan zullen er steeds voldoende getuigen zijn, die den geest het lichaam hebben hooren verlaten, of de vlucht van den geest hebben gevoeld.

Degenen, die de macht bezitten om booze geesten te verdrijven, zijn de *datoes*. Daaruit blijkt tevens hoe de geneeskunde in het nauwste verband staat met het godsdienstbegrip.

De *datoe* voert een eigen taal, door niemand te verstaan. Dit vermindert in geen enkel opzicht de kracht van het woord; — het bewijst alleen, dat niet iedereen die functie kan waarnemen. Maar niet alleen in hem zelven heeft men het volste vertrouwen, ook in de middelen, als: talismans, amuletten, enz., die door hem tot wering van ziekten en ter genezing zijn aangewezen. Zelfs acht men het mogelijk, dat een zieke te te genezen is, wanneer de in hem gevaren geest in een dier kan worden overgebracht en de *datoe* laat niet zelden den geest uit het lichaam van den zieke overgaan in dat van een kip. Is naar zijne meening de overplaatsing volbracht, dan wordt de kip geslacht en de booze is onschadelijk gemaakt. De zieke heeft deze handelingen niet gezien of gehoord, of hij gevoelt zich terstond verlicht en is vol hoop op genezing. De *datoe* is slim genoeg om zijne kwakzalverij toe te passen, wanneer de ziekte voor het grootste gedeelte bestaat in angst voor de *begoes*. Niet dat hij zelf vrij is van dat geloof, maar de herhaalde toepassing van zijne hokus pokus-verrichtingen heeft hem voldoende geleerd, dat zijne middelen niet onfeilbaar zijn.

Niet enkel hierin bestaat zijn kunst om te genezen. Kruiden, wortelen, boombast, bladeren worden als geneesmiddelen toegediend, maar opdat niet ieder met even goed gevolg zijne functiën zou kunnen waarnemen behoort bij de toediening dier middelen een tooverformulier (*mintora*) te worden uitgesproken, hetwelk zoo binnensmonds wordt gepreveld, dat het nauwelijks verstaan wordt. Hij leert niet gaarne iemand zijne kunst. De openbaring daarvan geschiedt slechts aan zijne leerlingen en aan hoofden, van wien zij gunsten genieten.

Hij trekt ook het horoscoop van den zieke, om daaruit het verloop van de ziekte en de genezing te voorspellen. De *poestaha's* (wichelboeken) knnnen aanwijzen, in hoeverre de hemellichamen een rol spelen in hunne tooverijen. Nog bezit men *hatiha*, tabellen, waaruit de goede en slechte dagen kunnen worden berekend om zekere handelingen te verrichten. De toestand van den zieke wordt bij die berekening gebracht, zoodat het niet zelden voorkomt, dat de patient in afwachting van het gun-

stige tijdstip, het reeds heeft afgelegd. Men troost zich dan daarmede, dat het menschelijk vernuft, zelfs door geesten bijgestaan, tegen het noodlot niets vermag. Het was aldus besloten.

Ook de *si baso* houdt zich met de genezing van zieken op. Alleen heet het bij den *datoe* wetenschap en bij den *si baso* is het een soort van Mesmerisme. In het godsdienstig leven van den Batah hebben wij deze categorie van personen leeren kennen. Bij ziekten worden zij geroepen om als medium bij de geesten te dienen, aan wie men dan vragen kan, welke de weg is om de ziekte te bezweren. Dit heeft echter zelden anders plaats dan bij epidemieën. Ook wanneer een hoofd (*radja*) ziek is, worden zij aangezocht om hunne hulp te verstrekken. De geesten vragen niet zelden groote offers, als het slachten van een karbouw, of kleeren of iets anders en ook de *si baso* moet met kleeren of geld tot een bedrag van een rijksdaalder tot tien gulden toe tevreden gesteld worden, zoodat de geringere man zich van de hulp van *si baso's* moet onthouden.

De *datoe* laat zich ook goed betalen en voor den geringen man, om van de behoeftigen nog niet te spreken, zijn de kosten te groot om hem bij ziekte te laten roepen. Daarom treft men overal mannelijke en vrouwelijke individuen aan, die bekend staan medicijnen te kunnen verstrekken voor deze ziekte, andere weder voor eene andere, terwijl iedereen bij voorkomende gevallen van ziekte zijn fantasie laat werken om geneesmiddelen te ontdekken. Deze soort van geneesheeren toonen steeds eene bizondere bedrijvigheid, zoodat, daar zij gewoonlijk vergezeld zijn door een groot aantal nieuwsgierigen, de patienten door de drukte en de beweging in de toch al niet te ruime woningen eerder verergeren dan verbeteren.

Geeft een en ander reeds geen hoog denkbeeld van Batahsche geneeskunst, nog minder mag het bestaan dier wetenschap er erkend worden, als men nagaat, welke de medicamenten zijn, hoe zij worden aangewend, in het kort, wanneer men de zaak wat meer van nabij beziet.

De therapie bij inwendige ziekten berust bij de Batah's grootendeels op tooverij. De weinige artsenijstoffen, die zij bezitten, zijn uiterst onvertrouwbaar. Zelfs van hunne ontlastingsmiddelen, bij de meeste natuurvolken bekend, erlangen zij weinig goede resultaten. Toch zal men de bewering, dat zij goed zijn, blijven volhouden en met een soort van geringschatting wordt op andere, soms ook op onze medicijnen, neêrgezien. Te dikwijls wordt echter de goede werking onzer geneesmiddelen opgemerkt en ondervonden, dan dat men ze kan loochenen, maar dan wijt men die niet alleen aan het middel, maar ook aan den persoon, die het middel heeft toegediend. Herhaaldelijk had ik het geluk koortslijders met chinine te kunnen helpen

hardlijvigheid met castor-olie te genezen, buikpijnlijders genezing te verschaffen met een weinig laudanum of pepermuntolie, enz. Men weet de genezing voor een deel aan mijne gelukkige hand en men geloofde niet, dat ik bij de toediening der medicijnen geene tooverformulieren had gebezigd. Zoo gebeurde het eens, dat een anders zeer verlicht hoofd een gedrukt paard had. Ik raadde hem aan de wond te zuiveren en te bedekken met kool van gebrand leder met zoete- of klapperolie aangelengd bij wijze van zalf. Hij volgde dien raad evenwel niet op. Toen ik naar de reden vroeg, antwoordde hij, dat het middel toch niet zou geven, indien hij het toepaste zonder dat ik er een tooverformulier aan had toegevoegd. Dewijl ik overtuigd was van de deugdzaamheid van mijn geneesmiddel (ik had het dikwijls zelf in toepassing gebracht en met goed gevolg), meende ik hem te moeten misleiden en prevelde iets binnensmonds. Toen eerst volgde hij den gegeven raad op. Na eenigen tijd was het paard dan ook genezen. Maar nu was het niet de zalf, maar de *mintora*, die ik daarbij had gevoegd, die de genezing had aangebracht. Door mijn prevelen had ik het geneesmiddel kracht tot genezing geschonken.

Vele voorbeelden zou ik nog kunnen aanhalen, om te bewijzen dat men vertrouwen stelt in onze geneesmiddelen, voornamelijk waar men in het denkbeeld verkeert, dat zij niet op zich zelve staan, maar vooraf gewijd zijn geworden.

Doch gaan wij over tot de ziekten en de middelen tot herstel. Ik zal de ziekten mededeelen en daarop de medicijnen laten volgen, zooals zij bij dit volk worden gebezigd. Zeker zoude deze opgave meer waarde erlangen, indien ik de verschillende artsenijmiddelen en de botanische namen van boombladeren of vruchten nader kon aanduiden of verklaren, en kon opgeven. Doch hiertoe ontbreekt mij de noodige kennis. Ik twijfel echter niet of ook een bloote opgave kan haar nut hebben, zoowel opdat anderen, met meer kennis toegerust, ze zullen kunnen onderzoeken, als om een blik te doen slaan in het lichtgeloovige karakter van den Batah.

a. Hardlijvigheid (*poesot*).

Middel 1. Hambiri (Aleurites triloba) gebrand met houtskool; hiervan een zalf, waarmede een kruis over den navel wordt getrokken, onder toevoeging van de volgende tooverformule (*mintora*):

„*O rontan tano rontan tano rontan boemi rontan boemi djaroem dja-*
„*roem tomoe tomoe oerat ni poesot ni si aha.*"

Middel 2. Wanneer de hardlijvigheid gepaard gaat met langdurige opgezetheid van den buik — asch van gebrande duizendpooten. Dit moet worden gegeten. De patient mag echter niet weten, wat hij eet.

Middel 3. Wanneer de hardlijvigheid gepaard gaat met kortstondige opgezetheid van den buik — kurkuma, halija, soenti, bladeren van si koentoet, kruid en pitten van de kandang. Deze worden samen gekookt en gemengd met uien. Dit mengsel wordt gedurende drie dagen elken morgen gedronken, met toevoeging van een weinig honigstroop (*tanggoeli*).

b. Diarrhée (*moroes boltok*).

Middel 1. Het hout van salimbatoek (een rotansoort), oude pinang (betelnoot), het hout van hasijor met een handvol rijst gekookt tot verdamping van alle vochtdeelen. Dit droge mengsel wordt gestampt en gegeten bij kleine beetjes en zulks gedurende een paar dagen.

(Ditzelfde middel wordt ook tegen dyssenterie gebruikt).

Middel 2. Wortel van langkoewas (Alpinia galanga) met verschillende kruiden en water gekookt. Het aftreksel wordt met spaansche peper en zout gemengd en gedurende drie dagen telkens een komvol gedronken.

Middel 3. Gaat de diarrhée met krampen gepaard, dan neemt men het blad van palandoe, gemengd met palmwijn en fijngestampte mos. Elken morgen drinkt men hiervan een kom vol en na drie dagen is men genezen.

Middel 4. Witte zeewier (*akar bahar*) met arang poeloet (gebrande rijst in water gekookt). Het aftreksel wordt gedronken.

c. Dyssenterie (*bara moenji*).

Middel 1. Zie onder b middel 1.

Middel 2. Blad van sandoedoek (Melastoma Teysmanni), 7 stukjes kurkuma, 7 korrels zout in een kom water. Men drinkt dit mengsel 2 maal 's daags.

Middel 3. Gebrande karbouwenhuid fijngestampt en bij kleine beetjes gegeten.

Middel 4. Fijngehakte visch, bast van sankinai, saroem pèpè (een zuringsoort), kurkuma en zout in water gemengd. Dit mengsel wordt gedronken. Hierbij (nl. bij al de middelen tegen dyssenterie) behoort de *mintora:*

„*Aha baritamoe na goeroengkoe toe mawari pantjoer laoet laoet toe-*
„*minggang horsik horsik songopon lanok lanok mandjadihon binga oeng*
„*si gigit gigit mate na manggigit ija di gigit ko hoe saok di balanga*
„*bosi hoe doempahon toe hoedon na imbaroe djangan miles djangan mom-*
„*pap maloemboer goï dori aoem.*"

d. Galziekte (*modoe*).

Middel. Het blad van galoenggoeng wordt geperst en het sap daarvan op de nuchtere maag ingenomen.

e. Misselijkheid (*moenta*).

Middel. Kalk van langkitang (een rivierslak) in water geweekt en gemengd met het zure sap van limo hapas (citroen). Dit mengsel moet worden gedronken.

f. Bedwelming (*malango*).

Middel. Het blad van andor balijang met rijst gestampt en gemengd met water, totdat het water een groene kleur heeft. Dit mengsel wordt gedronken. Hierbij behoort de *mintora:*

„*Koeloehoewala hoät walom njalip walom njoelat walomnja koellahoe*
„*koepoeannahat.*"

g. Tering (*simborgo*), ook borstaandoening.

Middel 1. Zeven bladen siri, 7 stuks salimbatoek stengel, hasijor, rompa, gambir soutang, kalk. Dit wordt samen gekauwd, totdat het zeer fijn is. Daarna spuwt men alles uit op het lichaam van den zieke. Dit middel wordt *pamoerpoeri* genoemd.

Middel 2. Een handvol rijst en een jong blad van den taropboom fijngestampt en gegeten.

Bij deze ziekte wordt de volgende *mintora* uitgesproken:

„*Soeroeng batara pangoeloebalangkoe batara pangoeloebalang ni goe-*
„*roengkoe batara pangoeloebalang di si tampardasar saoeng boeloe pajak*
„*boeloe pojoek marpajak marpojoekma ho na milès na mompap di andor-*
„*an ni si aha malim borgo asoak.*"

h. Pokken (*katoemboean*).

Middel. Herhaaldelijk baden en het lichaam insmeren met het oliehoudende vocht van het vleesch der klappervrucht.

i. Mazelen. (*posok posok*).

Middel. Herhaaldelijk baden.

j. Keelpijn (*pangkaïl kaïlon*).

Middel. Een vischangel, waarop men zuigen moet.

k. Hikken (*antjor tjohot*).

Middel. Zeven maal achter elkaar met langzame teugen water innemen.

l. Koorts (*aroen*).

Middel 1. Kalk met kruid gemengd met het sap van gambir, benevens het geurige blad van borti borti mede met kalk gemengd. Dit mengsel wordt op het hoofd gesmeerd.

Middel 2. Verschillende kruiden met witte djintan (Cuminum Cyminum), witte uien en fijngestampt mos gemengd en in water gekookt, waarna het lichaam met het smeersel moet worden ingewreven.

Middel 3. Drie uien afzonderlijk in papier gewikkeld, elk onder bijvoeging van arsom (een varensoort), arse en tabarsam. Komt de koorts,

dan eet men de eerste ui met zout en djintān; bij herhaling, de tweede en eindelijk de derde ui.

Middel 4. Baden en na het bad een mengsel drinken van zout, spaansche peper, halija, gestampte mos en water.

Middel 5. Bij de anderdaagsche koorts neemt men vliegen en spaansche peper en kookt dit met citroenwater. De oogen van den patient worden met dit mengsel gebet.

m. Heete zware koorts (*antoe*).

Middel 1. Verschillende kruiden, die men bij het eten pleegt te gebruiken, als; kurkuma, katoembar, djintān, enz. worden gemengd met roode uien, halija, 7 korrels peper, 7 stuks spaansche peper, 7 korrels rijst en ampalas. Dit mengsel wordt zeer fijn gestampt en gedurende drie dagen op het lichaam van den lijder gesmeerd.

Middel 2. Klapperolie doet men in een kom en daarin ook gespleten en gestrikte of geknoopte rotan (*oelang koelang hotang*), scherp gepunte bamboestokjes (*sambiloe boeloe tolang*) en de roedang bloem, waarna het vocht op het lichaam gesmeerd wordt.

n. Schurft (*rabak*).

Middel. Een zak, welke tot berging van zout gediend heeft, wordt verbrand, de asch daarvan verzameld en met zout en fijngestampte mos gemengd. Dit mengsel wordt op de schurftige deelen van het lichaam gesmeerd.

o. Ringwurm (*koerap*).

Middel 1. Salpeter of kruit met klapperolie gemengd en op het aangetaste lichaamsdeel gewreven.

Middel 2. Het blad van galinggang (Cassia alata) en daarmede op de aangetaste deelen wrijven.

Middel 3. Hetzelfde vermengd met gegisten palmwijn en kalk.

p. Huidverzwering (*poeroe*).

Middel. Het zieke lichaamsdeel in de zon drogen en dikwijls baden.

q. Huidverzwering aan de voetzolen (*poeltak*).

Middel. Getah poetat (een harssoort), getah amborga (id.) met kalk vermengd tot een smeersel en daarna het lichaamsdeel er mede inwrijven.

r. Zweren. (*baro*).

Middel 1. Fijngestampt zout met water gekookt en het vocht over de zweren smeren.

Middel 2. Het blad van sariprip met rijst fijngestampt en met water gemengd en daarna over de zweren strijken.

(Het insmeren mag niet anders dan met een kippenveer geschieden. Wanneer de zweer zich rechts bevindt, dan moet het insmeren met de

rechterhand geschieden; is de zweer aan de linkerzijde van het lichaam, dan geschiedt het smeren met de linkerhand).

s. Hoofdpijn (*patihala*).

Middel. 7 korrels peper, kool van een oud verbrand zonnescherm in olie gemengd en met dat smeersel het hoofd, maar voornamelijk de slapen inwrijven. In de plaats van een zonne- of regenscherm kan men ook een pisang- of birablad nemen, wanneer het maar als zoodanig heeft dienst gedaan,

t. Wonden (*maboegang*).

Middel. Zeven stuks hambiri, welke gemengd met fijngestampte kurkuma, worden gedaan in een jongen bamboehalm van een enkele geleding. Dit mengsel smeert men met de veer van een jongen haan, welke veer vooraf boven het vuur is gehouden, op de wond. Daarna wordt over de wond een lapje katoen (*sêlê sêlê*) gelegd en het smeersel nog eens daarover heengestreken.

u. Slangenbeet, schorpioenbeet en de beet van duizendpooten (*di toerbing oelok, hala, lipan*).

Middel. Spaansche peper, siri, gambir, kalk, betel en tabak worden uitgekauwd en met het uitgspuwde sap de wond met een hanenveer ingesmeerd. Noodwendig moet daarbij de volgende *mintora* worden uitgesproken: „*Aha barita boroe Pohan boroe pohiek ija sowada djamita moe tadingkon bini bini malim borgo soa.*"

Het middel heeft den bizonderen naam van *ramoean.*

v. Vergiftiging (*rasoen*) 1).

Middel. Zeven stukken van het gele blad van pisang sijar omas, elk van 4 vingers breedte en 3 vingers lengte. Deze doet men in een kom met water waarin 7 korrels rijst zijn. Daarna houdt men de vingers in de kom en spreekt de navolgende *mintora* uit:

„*Oengsingidir singi djontir taramboer di samo taoewabar.*"

Vervolgens neemt men de bevochtigde pisangbladeren en plaatst ze een oogenblik op den navel. Verder worden de bladeren in de kom uitgeperst, totdat het water groenachtig is gekleurd. Men drinkt dit vocht op en spreekt daarbij drie malen dezelfde *mintora* uit.

---

1) Het is mij nimmer mogen gelukken om te weten te komen, welke vergiften door de Batahs worden gebruikt. En toch zijn zij groote giftmengers. De recepten, die men mij opgaf, dienden blijkbaar om mij om den tuin te leiden. De meeste menschen, bij wie ik navraag deed, ontkenden eenige kennis daaromtrent te hebben. Ook hierbij deed het wantrouwen zich gelden, uit vrees, dat zij bij eventueele geheimzinnige sterfgevallen daarin betrokken zouden worden.

w. Cholera (*panjodjoet*).

Hiervoor zijn geene medicijnen bekend.

Men begrijpt terstond dat van dergelijke geneesmiddelen weinig genezing te verwachten is. Zij dienen eerder om het bewijs te leveren, dat de geneeskunde bij den Batah op een zeer lagen trap staat.

In de kleine chirurgie zijn de Batahs iets handiger. Het aderlaten vindt wel eens plaats bij koortsen en bij plethorische aandoeningen.

Bloedonttrekkingen worden door *bokom* bewerkstelligd. Het *bokóm* geschiedt met hoorns van geiten, buffels of koeien, die tot op 6, 10 à 25 centimeter lengte zijn gesneden en welker uiteinden (de punten) doorboord zijn. Op de plaats waar de bloedonttrekking moet geschieden (meestal op rug en hoofd) maakt men met een mesje een kruissnede, waarin de hoorn alsdan geplaatst wordt. Door zuiging vult zich de hoorn met bloed (*mamokom*). Of de eene (breede) opening van den hoorn is bespannen met een dunne blaas, en wordt de hoorn, nadat hij zoo luchtledig mogelijk is gemaakt, op de kruissnede geplaatst en daarop eenigen tijd gelaten. Ook door middel van bloedzuigers (*linta*) bewerkstelligt men bloedonttrekkingen (*mangalinta*). Dit moet echter geen inheemsch gebruik zijn en eerst na meerdere aanraking met de zeekustbewoners ingevoerd geworden zijn.

Abcessen worden, behalve met het toedienen van smeersels, behandeld door uitpersing, nimmer door snijding. Men is bang voor snijden.

Been- en armbreuken (*matipoel maporpor*) worden tamelijk serieus behandeld. Het gebroken lid wordt stijf in gespalkte bamboe (*sanggar sanggar*) gewikkeld en behalve dat er nog eenige smeersels bijkomen, wordt de grootste rust aanbevolen. Het verband wordt eerst na genezing opengemaakt.

Een der meest gevreesde ziekten is de natuurlijke pokken. Om zich daartegen te behoeden laten de Batah's zich inenten door hun eigen volk. Men doet hiervoor gaarne uitgaven, die zelfs zeer aanmerkelijk zijn. Vreemd is het derhalve, dat er weinig vertrouwen in onze vaccinateurs wordt gesteld, schoon de bewerking door deze verricht, niets kost. Vrijwillig onderwerpt men er zich zelden aan. Steeds moet het bestuur den hoofden op het groote nut dáarvan wijzen niet alleen, maar ook krachtig immer zijn wensch uitdrukken, opdat de vaccinatie geregeld geschiede.

De meest gevreesde ziekte is ongetwijfeld de cholera. Wanneer deze heerscht ziet men de bevolking zich weinig buiten hare eigen kampongs bewegen. Alle kampongs worden afgesloten voor vreemdelingen. En het volk is dan bijna niet meer te herkennen. Anders levenslustig en praat-

ziek, ziet het er dan droefgeestig uit en is stil. Meestal verlaat het zijnen grond om de ziekte te ontvluchten.

Zulke ziekten, die het karakter van werkelijke epidemieën hebben, worden *oeris* genoemd. Zwaar werd het stroomgebied in 1882 door zulk een *oeris* van cholera bezocht. Tal van menschen en kinderen stierven toen.

Van verloskunde heeft de Batah niet het minste begrip. De bevalling geschiedt bijna als bij het vee, even gemakkelijk als onbezorgd. Meestal verstrekken daarbij vrouwen hulp, die reeds meermalen eene bevalling gehad hebben. Na de bevalling wordt de navelstreng met een scherp stuk bamboe of met een mesje dicht bij den navel afgesneden, nadat, om bloeding te voorkomen, die streng iets boven de afsnijdingsplaats is vastgebonden. De nageboorte wordt schoongewasschen en verbrand of begraven.

En hiermede is gezegd, wat mij van de Batahsche geneeskunde is bekend geworden. Uit het hier medegedeelde blijkt voldoende, dat er bij den Batah al zeer weinig begrip bestaat omtrent die wetenschap. Doch zelfs dit weinige wordt met succes geëxploiteerd door *datoes*, *sí baso's* en anderen, die er belang bij hebben om hunne kennis voor echte munt uit te geven, schoon zij bij vele ziekten en van vele geneesmiddelen weten, dat alles doelloos is. Maar niet eer zal de bevolking hiervan te overtuigen zijn, vóórdat het ras der zoogenaamde geneesheeren zal zijn uitgestorven, en dat zal waarschijnlijk nimmer het geval zijn. Alleen mag vertrouwd worden, dat het vertrouwen van den Batah eens voor onze chirurgie zal gewonnen worden.

Tijdrekening.

De Batahs kennen oogstjaren en een maanjaar. De oogstjaren worden geregeld naar het planten, den groei en het rijp worden van djagong (maïs) en rijst. De eerste periode wordt *taon djaoeng*, de laatste *taon èmè* geheeten. De djagong wordt in 3 à 4 maanden geplant en geoogst, de rijst in 6 à 8 maanden, zoodat de jaren respectievelijk ook dien duur hebben. In het dagelijksche leven wordt bij zulke jaren geteld. Doch onder *taon èmè* wordt ook verstaan een heel maanjaar, of de tijd van oogst tot oogst, zoodat bij de berekening van den duur van iets bij *taon èmè* dikwijls het jaar niet op 6 à 8 maanden, maar op 12 maanden moet gesteld worden.

Even als de meeste volken, bij welke een eenigszins geregelde eeredienst bestaat, heeft ook de Batah een maanjaar. Doch dit jaar moet oorspron-

kelijk slechts tien maanden geteld hebben. Eenige aanwijzing voor deze bewering wordt gevonden in de benaming der eerste tien maanden van het thans in gebruik zijnde jaar, welke namen zijn gevormd door het woord *sipaha*, gevolgd door het cijfer der maand 1).

Thans is overal het jaar van 12 maanden, elk van dertig dagen, in gebruik. De namen der maanden zijn:

sipaha	*sada*	of	1e	maand		*sipaha*	*pitoe*	of	7e	maand
„	*doewa*	„	2e	„		„	*oewaloe*	„	8e	„
„	*toloe*	„	3e	„		„	*sambilan*	„	9e	„
„	*opat*	„	4e	„		„	*sampoeloe*	„	10e	„
„	*lima*	„	5e	„		*li*		„	11e	„
„	*onom*	„	6e	„		*hoeroeng*		„	12e	„

De namen der dagen zijn:

Adittija (1)
Soema (2)
Anggara (3)
Moeda (4)
Boraspati (5)
Singkora (6)
Samisara (7)
Antijan ni aek (8)
Soema ni mangadap (9)
Anggara sampoeloe (10)
Moeda ni mangadap (11)
Boraspati ni tangkoep (12)
Singkora poernama (13)
Samisara poernama
of
Samisara na godang (14)
Toela (15)
Soema ni holom (16)
Anggara ni holom (17)
Moeda ni holom (18)
Boraspati ni holom (19)
Singkora gorak doewa poeloe
of
Singkora mora toeroen (20)
Samisara mora toeroen (21)
Antijan ni angga (22)
Soema ni mate (23)
Anggara ni begoe
of
Anggara ni mate (24)
Moeda ni mate (25)
Boraspati ni gok (26)
Singkora doedoek
of
Singkora boelan mate (27)
Samisara boelan mate (28)
Hoeroeng (*hoeririt*) (29)
Poengsoe ni ari
of
Ringkabor (30)

Uit deze namen ziet men dat alle andere dagen afgeleid zijn van de eerste zeven dagen, die blijkbaar aan het Sanskriet zijn ontleend. Uit-

1) Ook het Javaansche jaar heeft de eerste tien maanden met benamingen aan de taal ontleend, zijnde deze hier de rangschikkende telwoorden; de 11e en 12e maand daarentegen heeten Dâsto en Sodo, welker etymologie duister is. (Zie Crawfurds „History of the Indian Archipelago.")

zondering maken nog de beide laatste dagen. De eerste negen dagen worden ook wel genoemd met bijvoeging van *na poltak*. Elk jaar zou dus 360 dagen bevatten. Dit moet later verschillen geven met de seizoenen. Daarom wordt het begin van elken nieuwen cyclus door den *datoe* bepaald naar den stand van de maan ten opzichte van een sterrebeeld, bestaande uit 4 sterren, die de hoekpunten vormen van een zeer uitgerekt paralellogram in de richting van oost naar west. Dit sterrebeeld draagt den naam van *hala na godang*, of de groote schorpioen, die den kop naar het westen gekeerd heeft. Is de maan dicht bij de westelijkste ster of den kop, dan zegt men dat de maan door dezen wordt opgeslokt. Nu vergelijkt men dezen stand met den almanak, en ziet op welken datum dit moet voorvallen. Treft dit juist op den dag der waarneming, dan kan men den almanak zonder verdere verificatie het geheele jaar door gebruiken. Komt het niet overeen, dan wacht men totdat die stand op den almanak wordt verkregen en voegt bij het jaar de dagen, die in afwachting daarvan worden doorgebracht, welke dagen eene afzonderlijke maand vormen onder den naam van *lobi lobi*. Heeft de stand later plaats dan de almanak aanduidt, dan doet men de dagen wegvallen, die volgens den almanak overblijven, vóórdat de maan wordt opgeslokt. Om echter zoo min mogelijk verschil te krijgen, worden de maanden door den *datoe* verdeeld in maanden van 30 en van 29 dagen. De evene maanden benevens *li* en *hoeroeng* hebben elk 30 dagen (*pargonop*), de andere maanden elk 29 dagen (*pargandjil*). Volgens deze berekening bevat het jaar 355 dagen en moeten de resteerende dagen door de maand *lobi lobi* (aanvullingsmaand) aangevuld worden.

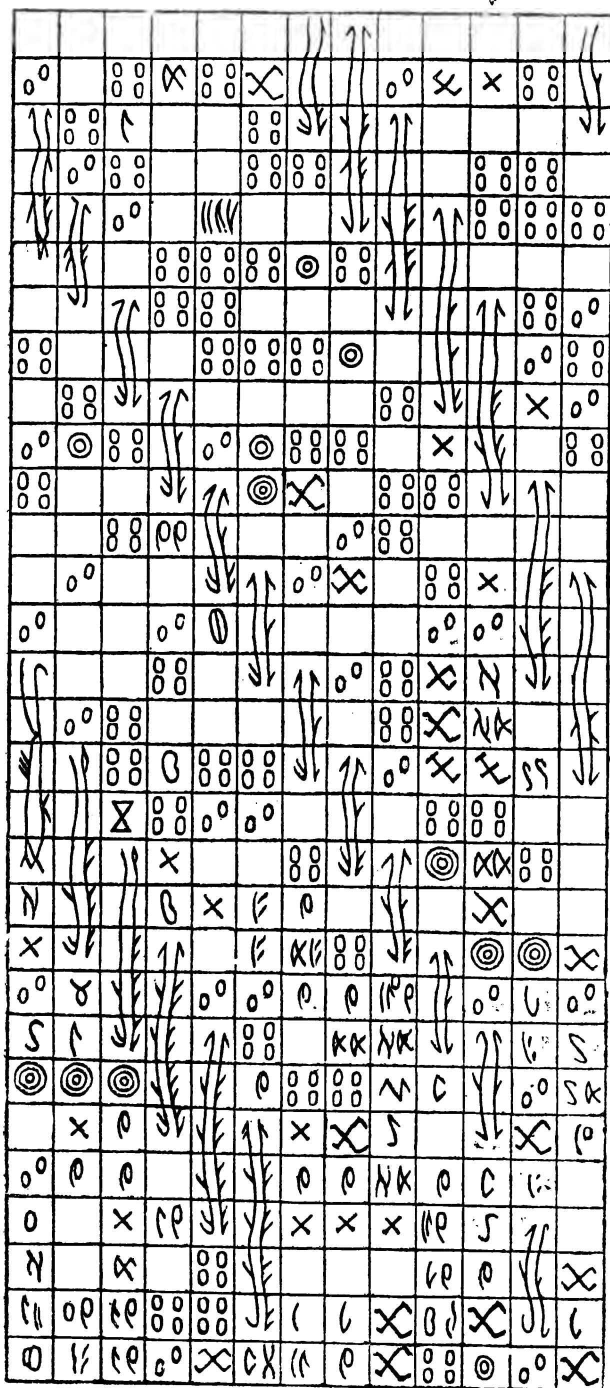
Heeft men zich bij de verificatie vergist, dan behoeft men niet nog een maand te wachten om alsdan de verificatie te doen plaats hebben, wijl zij ook geschieden kan, doch minder juist, naar een ander sterrebeeld, bestaande uit 3 flikkerende sterren, *hala sontjang* geheeten. Ik weet niet of ondanks die berekeningen het jaar mede 365 en 366 dagen erlangt, daar alleen de *datoes* van deze tijdrekening gebruik maken. De anderen volgen de tijdrekening naar de opkomst van de maan als de eerste dag van elke maand.

Terwijl de eerste zeven dagen zelfstandige namen dragen en telkens elke volgende zeven naar rangorde van deze eene samenstelling zijn, 1) kent men eigenlijk geene weken.

De dag is in de volgende tijdvakken verdeeld:

sogot manjogot of *sogot* (even voor zonsopgang tot zonsopgang),

1) Behalve den 15n, 29n en 30n dag.

torbakta (even na zonsopgang),
torbakta mata ni ari (ongeveer een uur na zonsopgang),
torbakta raja (tusschen 9 en 10 uur in den voormiddag),
hos (middag),
goeling (ongeveer 3 uur in den namiddag),
potang 'ni ari (tusschen 5 uur in den namiddag en donker),
potang (des avonds),
borngin ('s nachts).

Tot berekening van de dagen en maanden bezigt men den almanak *(porhalaän)*, een tafel bestaande uit 13 × 30 vakken, gevormd door 14 horizontale en 31 perpendiculaire lijnen, zooals hiervoor is afgebeeld. De almanakken zijn op bamboe gegrift.

Elke horizontale reeks stelt eene maand voor. De in de vakken voorkomende teekens stellen hemellichamen voor of zij zijn ter aanvulling aangebracht. De slangvormige gedaante, die 5 vakken inneemt is *hala na godang*, de andere, die maar 3 vakken inneemt *hala sontjang*. Vier kringetjes ⁰⁰₀₀ stellen *Parijama* (Pleiaden) voor.

Verder dient de almanak — en wel hoofdzakelijk — tot berekening van de goede en de slechte dagen.

De goede dagen (*solose*) worden gekenmerkt door de leege vakken, door die, voorzien met het teeken ⊃⌒, met den hals (*roengkoeng*), met den buik (*boltok*) van de (*hala godang*), 1) en met het teeken ᔕ (*na denggan*).

Alle andere teekens wijzen op slechte (*boehoe*) en minder gunstige dagen. De slechtste dagen zijn die, waar de kop (*oeloe*), het achterlijf (*parkipas di lalena*) en de staart (*lale*) van de *hala godang* liggen, voorts de dagen, ingenomen door *hala sontjang*. Daarop komen de navolgende slechte dagen: de onmiddellijk op den staart van *hala godang* volgende dag (*sara sara*), zij het ook dat het vak een gunstig teeken draagt; voorts 2 dagen vóór het vak, dat den kop van *hala godang* bevat; de dagen op welke *si Tiga boelan* (eengeest) eet, die somwijlen worden aangeduid door de teekens [teeken] en [teeken] en [teeken] (*boehoe godang*), meestal echter afzonderlijk buiten de tafel zijn vermeld; en eindelijk de da-

1) De *hala godang* is op den almanak in 5 deelen verdeeld. Het meest linksche vak bevat den kop (*oeloe*), het 2e den hals (*roengkoeng*), dan volgen de buik (*boltok*), het achterlijf (*parkipas di lalena*) en eindelijk de staart (*lale*).

gen, die in de vakken de teekens (*begoe monggop*), X (*kaoloean*) bevatten. Die dagen worden genoemd *boehoe ni ari boehoe ni boelan*, wat beteekent dat wanneer op die dagen een feest wordt gegeven, alle geesten medeeten, zoodat de menschen minder krijgen dan voor hen werkelijk bestemd was. Voor bijzondere doeleinden slechte dagen zijn voorts nog, die het teeken van *Parijama*, ook wel genoemd *banggoewa ni opat pat* dragen. Men kan dan wel feesten geven, maar men mag alsdan geen viervoetig dier slachten. Evenzoo zijn de dagen aangeduid door of twee andere teekens, behalve de hiervoren reeds genoemde niet goed om alsdan menschen of gevogelte (alles wat op twee beenen of pooten loopt) te eten. Die teekens heeten *banggoewa ni si doewa pat* of *amporik si doewa doewa*. De dagen, die aangeduid worden door één kringetje of een enkel teeken (*amporik si sada sada*, of *banggoewa ni toejoeng ni manoek*), behalve de hierboven genoemde (*amporik si morkom*) en (*na denggan*), zijn goed. Men mag dan alleen geen visch noch eieren eten. Niet alleen mag men op de verboden dagen de daarbij behoorende dieren niet eten, maar men mag ze ook niet eens ten geschenke geven, wordende zulks aangemerkt als eene vervloeking of dat men iemands ongeluk wenscht. Buitendien zijn er nog andere ongeluksdagen. Zij worden meestentijds naast de tafel vermeld. Bij die tafels vindt men in den regel ook eenige kleine *hatiha* geteekend, betrekking hebbende op reizen, op den oogst, enz. die in het volgende hoofdstuk zullen worden behandeld.

Hatiha.

Hatiha zijn tafels, waarop de goede en gunstige en de slechte en ongunstige tijdstippen worden berekend, tot het doen van eene onderneming, tot het verrichten van eene daad, hetzij gewichtig of niet, — in het algemeen tot elke handeling, waardoor men een gewenscht doel wil bereiken.

Verscheidene soorten van zulke tafels zijn bekend, die alle gerangschikt kunnen worden onder de volgende hoofdafdeelingen, als: *si apoeng na gok*, *si opat opat*, *hatiha* — of *gala salapan*, *hatiha parsoewaan*, *hatiha mardalan*, *hatiha porang*, *hatiha hampoeng* en *hatiha boegang*.

Ik heb nooit een juist begrip gekregen van de berekening der gunstige en ongunstige tijdstippen — of zoo dit wel het geval geweest is, dan is het mij duister, waartoe al die omslachtigheid dient, wijl de zoogenaamde berekening niet eene werkelijke oplossing geeft en de goede en slechte dagen en tijdstippen evengoed eens en voor altijd kunnen vermeld worden. Verschillende van zulke tafels zullen hierbij gegeven worden en voor voover het mij mogelijk is, zal ik van eenige de wijze trachten aan te geven hoe berekend wordt. Vooraf zij echter nog vermeld, dat de almanak hierbij niet kan worden gemist, omdat men daarop eerst de gunstige dag moet trachten te vinden. Nu kan men ook op de *hatiha* alleen dien dag bepalen, maar eene juistere methode is immer ook den almanak te raadplegen, opdat, indien beider aanwijzingen met elkander overeenstemmen, men zekerder van de zaak zij. Nog kan een minder gunstige dag van den almanak opgewogen worden door een op de *hatiha* als gunstig aangemerkten dag. Alleen dan, wanneer de almanak een *zeer* slechten dag aanwijst, is het onnoodig de *hatiha* verder te raadplegen. Op de meeste almanakken worden dan ook enkele *hatiha's* aangetroffen, zooals *si apoeng na gok* (om de tijdstippen van het planten en oogsten van cultuurgewassen te vinden), *si opat opat* (voor de tijdstippen van feestgeven), *gala salapan* (om allerlei verrichtingen te controleeren), en *hatiha mardalan* of *gala langka* (tot berekening van goede dagen om te reizen). Die *hatiha's* kunnen ook voor bepaalde doeleinden ingericht zijn, wanneer in de vakken ook de beteekenissen worden vermeld, zooals om het haar te laten knippen, snijden of scheren, om ijzer te smeden, om kleedingstukken te maken, naaien of koopen, om katoen te weven, om kippen, geiten, koeien, karbouwen te eten, enz.

Doch gaan wij over tot de verklaring van verschillende *hatiha's*.

Nevenstaande *hatiha's* behooren bij elkander en dienen te zamen om de gunstigste tijdstippen tot oogsten te berekenen.

De kringen van fig. 1 stellen dagen voor, als de buitenste den eersten dag, de daaropvolgende den 2en dag, enz. tot den middelsten die den 8en dag voorstelt. Dan begint men weder met den buitensten kring, zijnde de 9e dag. De daaropvolgende is de 10e dag, enz. totdat men weder met den buitensten kring moet aanvangen, zoolang als men het tijdperk wil nemen, waarin de handeling moet verricht zijn. De vier uiterste kringen toonen gunstige dagen aan, de 4 binnen ingelegene ongunstige dagen, want dan wordt de oogst voor een deel door *rangkesa* 1),

1) Deze naam wordt gewoonlijk alleen hierbij gebruikt.

Si apoeng na gok.

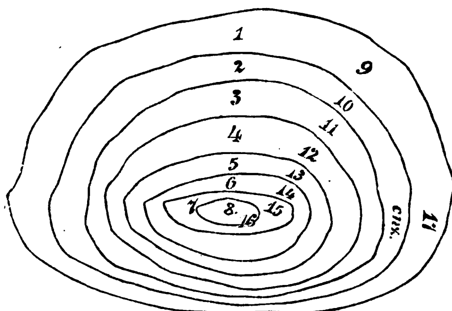

Fig. 1.

Si opat opat.

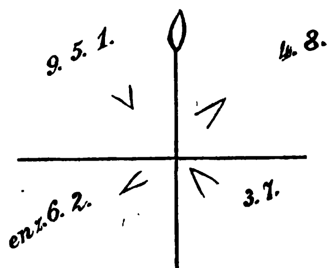

Fig. 2.

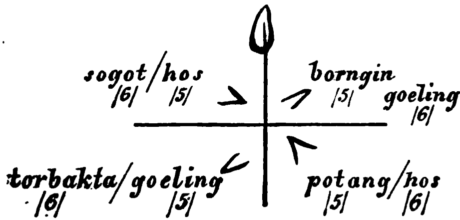
de vroeger reeds besproken onzichtbare menschen (*halak bonar*, *halak boenijan*), weggevoerd, indien men op die dagen begint te oogsten.

In fig. 2 zijn de buitenwaarts geopende V gelukkige teekens, de binnenwaarts geopende, ongunstige teekens.

Is de oogsttijd aanstaande dan gaat men aldus te werk.

Veronderstel dat het de 5e dag is van de maand. Dan is de buitenste kring of 1 de 6e, de meer binnenin gelegene of 2 de 7e dag, enz. zoodat de *apoeng na gok* aanwijst, dat het goed is te beginnen op den 6en, 7en, 8en, en 9en, verder op den 14en, 15en, 16en en 17en en eindelijk op den 22en, 23en, 24en en 25en dag van de maand. Daarna vergelijkt men de *si opat opat* en men rekent van af de noordlijn — laten wij die aldus beschouwen — naar de linkerhand. Is het de 5e dag van de maand, waarop men de berekening doet, dan is het 1e vak links of 1 de 6e dag, het daaronder gelegene of 2 de 7e dag, enz., totdat men weder bij het eerste vak komt, dat alsdan de 5e dag zou zijn, wanneer men weder van den 1en dag der maand was begonnen, maar dat nu de 10e dag is en zoo gaat men zoolang rond als men verkiest. De *si opat opat* geeft dus aan als gunstige dagen den 6en, 8en, 10en, en verder alle even dagen. De verkregen resultaten van beide *hatiha* vergelijkt men met elkander en men komt tot het besluit, dat het goed is met den oogst een aanvang te maken op de 6en, 8en, 14en, 16en, 22en of 24en dag van de maand. Is men hieromtrent tot zekerheid gekomen, dan wordt de *porhalaän* (almanak) ter hand genomen en men onderzoekt welke van die dagen *solose* (goed) zijn. Een van die dagen stelt men dan vast om den oogst een aanvang te doen nemen. Zijn al die dagen echter *boehoe* of ongunstig en de handeling kan niet worden uitgesteld, dan neemt men den minst slecht aangeteekenden dag.

Wil men planten, dan gaat men eveneens te werk. Men tracht echter zooveel mogelijk den dag van het 4e vak in de *si opat opat* te vermijden, want die dag, die reeds als ongunstig staat aangeteekend, brengt steeds onheil aan, ook al komt die op den almanak als zeer gunstig voor.

De *si opat opat* wordt ook alleen gebezigd voor feesten, niet om den dag, maar het tijdstip van het begin te doen aanwijzen. De vakken stellen dan niet dagen voor, maar tijdstippen van den dag. Men begint

hatiha salapan

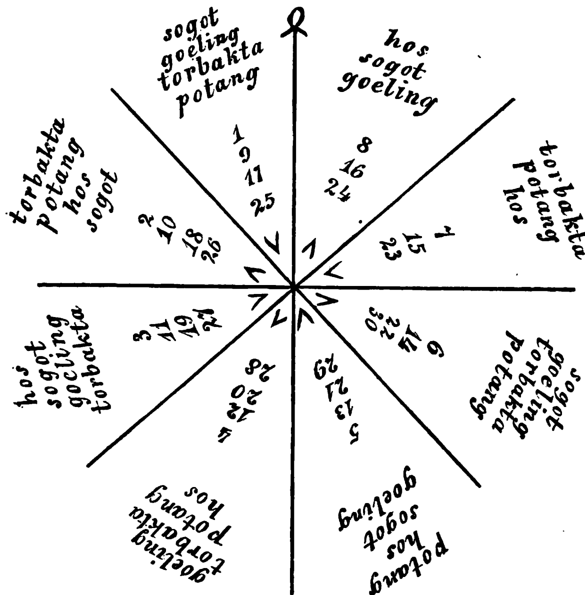

Fig. 3.

dan te rekenen van het oogenblik, dat men de *si opat opat* ter hand neemt. Zal er bijv. op den volgenden dag een feest gegeven worden en begint men 's morgens om 9 uur te berekenen, dan is het 1e vak het tijdstip van den middag (*hos*), het daaropvolgende vak het tijdstip van 3 uur (*goeling*), en zoo gaat men voort, totdat men tot het vroegste

tijdstip van den feestdag komt. In de 1e figuur op de vorige bladz. zal de wijze van berekening duidelijk zijn. De almanak heeft aangewezen, dat de 6e dag van zekere maand gunstig is om feest te vieren. Nu is het de 5e dag des morgens 9 uur, dat men berekenen wil, hoe laat men met het feest moet aanvangen, dan is het eerste vak *hos* van dien dag, verder *goeling*, *potang*.

gala salapan

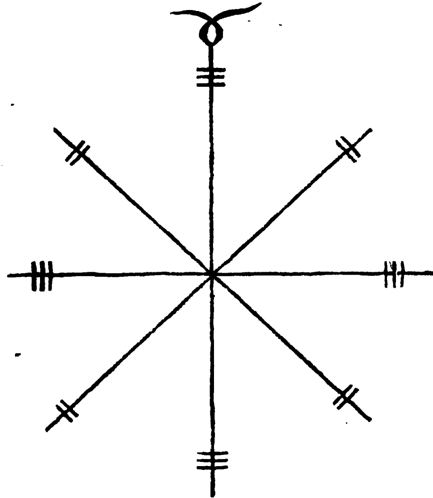

Fig. 4.

en *borngin*, zoodat het eerste vak het begin is van de 6en dag of 's morgens vroeg, dat een gunstig teeken draagt (*sogot* 6). Vindt men dat oogenblik te vroeg, dan bezigt men het tijdstip van het 3e vak of *hos*, dus 's middags 12 uur, enz.

Daarvoor gebruikt men echter meer de *hatiha* — of *gala salapan*.

In figuur 4 moet men volgens de stralen tellen en zijn die van 3 dwarsstreepjes voorzien *slechte*, van 2 dwarsstrepen voorzien *goede* tijdstippen. Hierop berekent men niet alleen de tijdstippen, maar ook de dagen. Ter verduidelijking zijn de dagen en tijdstippen er in genoteerd. 1)

---

1) *Borngin* wordt veelal weggelaten, omdat men voor het doel, waartoe men deze *hatiha* bezigt, nimmer den nacht noodig heeft. In fig. 4 zijn de verduidelijkingen achterwege gelaten. Zij zijn als in fig. 3.

Men zal dan dadelijk begrijpen, hoe gerekend wordt, wanneer men daarbij steeds in acht neemt om het eerste vak of de eerste straal links van de noordlijn te geven aan den dag, volgende op dien, waarop men berekenen gaat. Beginnen wij met den eersten dag van de maand, dan zijn alle oneven dagen gunstig, maar op den 1en, 11en en 21sten dag is het goed om de handeling 's morgens vroeg (*sogot*) aan te vangen, op den 3en, 13en en 23en dag des middags (*hos*) enz. Deze *hatiha* worden ook *hatiha parsoewaān* en *hatiha mardalan* geheeten, omdat zij veelvuldig gebruikt worden, wanneer men bezoeken wil afleggen of op reis wil gaan. Om meer zekerheid te hebben vergelijkt men ook den almanak hierbij.

Andere soorten van *gala salapan* zijn de hieronder volgende:

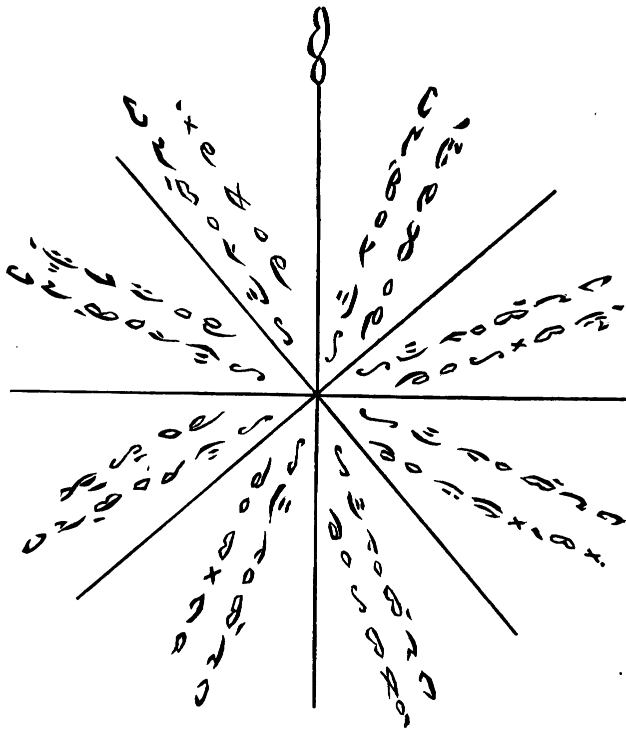

Fig. 5 *a*.

In fig. 5b is de tweede teekening er bij gevoegd om de transscriptie weer te geven. Men leest altijd van het vereenigingspunt der stralen uit. In het 1e vak staat het verbod om iets te verrichten, waarmede de grond iets te maken heeft, als: huizen, kampongs te bouwen, tuinen aan te leggen,

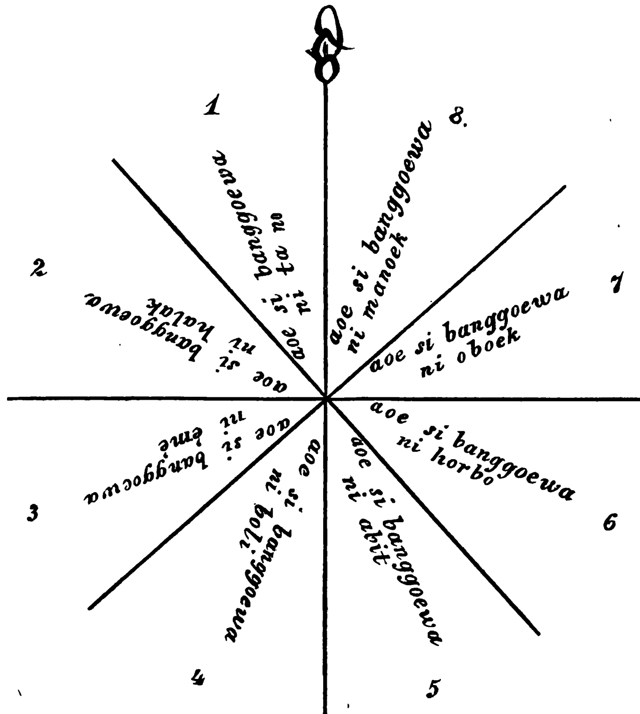

fig. 5 *b*.

zich ergens vestigen, enz. Het 2e vak houdt het verbod in om slaven te verkoopen of over slaven te handelen; het 3e vak dat om te oogsten, het 4e vak om over de *djoedjoeran* van een meisje te spreken of om haar uit te huwelijken; het 5e vak om kleederen te maken, te koopen of te verkoopen, ook geweven goed van het weefgetouw te nemen; het 6e vak om karbouwen te slachten of te koopen; het 7e vak om het hoofd te scheren of het haar te snijden, en het 8e vak om kippen te slachten, te eten of te koopen. Bij deze *hatiha* berekent men alleen de dagen. Bij andere *hatiha's* van dezelfde soort komen ook andere verboden zaken voor, als: om ijzer te smeden of de wapens te gebruiken, om op reis te gaan, enz.

Fig. 6 stelt een *hatiha* voor om zich te wachten voor ongelukken door dieren. Zij kan echter niet alleen worden gebruikt, wel in vereeniging met de *hatiha's* fig. 3 en 4. Het 1e vak beduidt, dat men voor tijgers te vreezen heeft. Het tweede vak houdt het verbod in om herten te jagen; het derde vak om honden te eten; het 4e vak van op kippendieven

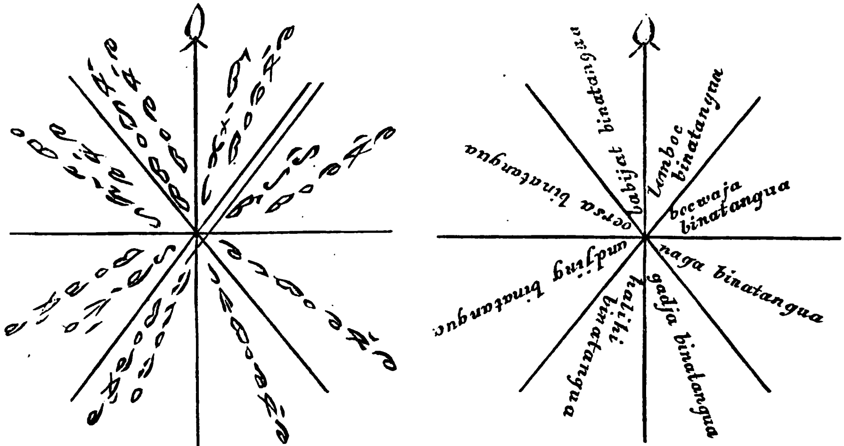

fig. 6.

te schieten. Ook wijst het nog aan dat men zich voor de kippendieven moet hoeden; dat er bijv., als men uitgaat, een kip zal worden gestolen. Het 5e vak houdt het verbod in om op olifanten te jagen. In het 6e vak heeft men voor monsters (*naga*) te vreezen; het 7e vak duidt aan dat men, op dien dag eenige handeling nabij een rivier verrichtende, door een krokodil kan worden opgegeten; en het 8e vak houdt in het verbod om koeien te slachten.

Heeft men op den almanak of de *gala salapan* een guntigen dag gevonden, dan gaat men op deze *hatiha* na of men ook iets van dieven te vreezen heeft. Heeft men bijv. een gunstigen dag voor het jagen gevonden, maar die dag wordt op deze *hatiha* door het eerste vak aangewezen, dan heeft men kans een tijger machtig te worden, of wel door hem opgegeten te worden. Heeft men een gunstigen dag voor feestvieren gevonden en die dag wordt op deze *hatiha* aangewezen door het 8e vak, dan mogen geene koeien worden geslacht.

Figuur 7 stelt een *hatiha porang* voor. De blank gelaten vakken, evenzoo de 6 onderste met het teeken , beteekenen geluk en stellen ook dorpen voor; de donkerste. verticaal gestreepte vakken duiden aan, dat er de dood te vinden is; de het lichtst schuin gestreepte vakken stellen oeloebalangs (voorvechters) en de donkerste, in tegenovergestelde richting schuin gestreepte vakken radja's voor.

Op den almanak of de *gala salapan* heeft men een gelukkigen dag voor eenige onderneming gevonden, bijv. den 4en dag na den dag van

Hatiha porang.

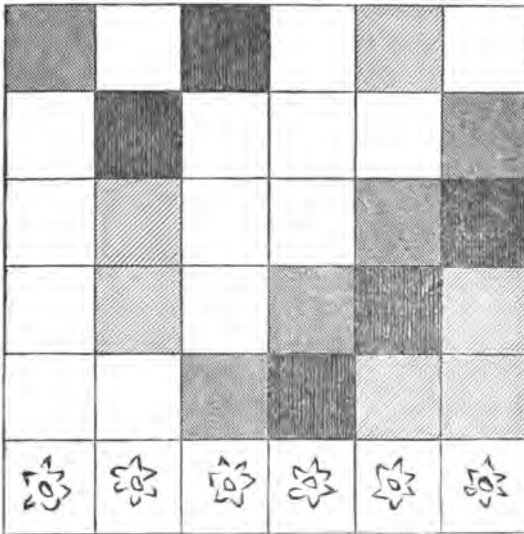

Fig. 7.

berekening. Den 4en dag telt men nu af op deze *hatiha*, en wel van links van onderen naar rechts. Daar vindt men boven een donker zwart vak, zoodat, voert men dan krijg, men ondanks den gunstigen dag van den almanak, den dood zal vinden. Was het een andere dag, bijv. de 1e dag, dan treft dit uitstekend met deze *hatiha*, want boven het eerste vak staan 4 blank gelaten vakken en een donkerder schuin gestreept vak, hetwelk beteekent dat men 4 kampongs en een radja zal kunnen nemen, wanneer men dan op oorlog uitgaat. Om nu over meer dan 6 dagen te kunnen berekenen vervolgt men 7 van rechts van onderen naar boven en verder het vierkant rond. Hierbij komen echter ook de tijdstippen te pas. Zoo zal men, op den 2en dag des morgens vroeg (*sogot*) ten strijde trekkende, voor den avond (*potang*) een kampong en 2 oeloebalangs kunnen winnen, maar is de strijd dan nog niet beslist en wil men niet vluchten en zich overwonnen verklaren, dan vindt men hoogstwaarschijnlijk den dood. Want boven het 2e vak, links van onderen naar rechts, is een blank gelaten vak en 2 lichter schuin gestreepte vakken en daarboven weer een donker zwart vak. Bij de berekening van de tijdstippen gaat men dan naar boven rekenen 1), zoodat het onderste vak, *sogot* zijnde, het 5e vak *potang* is. Het is dan beter om uit te trekken om 9 uur (*torbakta*), zoodat, is de strijd dan nog niet beslist in *potang* (het 4e vak), men dezen zonder schande kan staken. Gaat men op den 6en dag uitrukken, dan is het geraden zulks op den

---

1) Het is natuurlijk dat, wanneer de dag in een der vakken op zijde valt, men de correspondeerende zijvakken neemt, en van boven naar onderen rekent. De dag, die in een der donker zwarte vakken valt, is altijd slecht.

middag (*hos*) te doen, en wel om dezelfde hierboven opgegeven reden. Het 4e vak daarboven toch is wederom donker zwart.

Deze *hatiha* is zeker niet oorpronkelijk maar van Maleische afkomst, want de Batahsche oorlogen gingen vroeger zelden of nooit gepaard met het innemen van kampongs.

Dit zij voldoende om een begrip te geven van de Batahsche *hatiha's*. Er bestaan nog vele andere, maar ik heb deze niet kunnen begrijpen.

Taal.

Behalve in het beneden-stroomgebied wordt overal Batahsch gesproken. Deze taal telt hier nog vier dialecten, wel een bewijs van het weinige verkeer, dat hier bestaan heeft. Deze 4 dialecten zijn: het Mandhelingsche, het Angkolasche, het Tobasche en het Hoewaloesche dialect.

Het Mandhelingsch wordt voornamelijk gesproken in Oeloe Baroemoen en Sosa, schoon bij dit dialect zelf in genoemde streken nog onderscheid wordt opgemerkt. Dat de bevolking van Zuid-Padang Lawas het Mandhelingsch spreekt, is een gevolg van haar lang verblijf in Mandheling gedurende de periode van de oorlogen na 1855 1).

Het Angkolasch is de taal van eigenlijk Padang Bolak en Zuid-Dolok, en vindt ook al zijn oorsprong in de herhaalde uitwijking van de bevolking van die streken naar Angkola.

Het Tobasch hoort men in het noordwestelijk gedeelte van Padang Lawas spreken. Dit dialect moet voor dit stroomgebied wel het oorspronkelijke zijn geweest.

Het Hoewaloesche dialect wordt in Oeloe Bila gevonden, ook in het stroomgebied van Aek Katejak en Aek Balamingke, alsmede in het landschap Sijala.

Eene rhapsodie van dialecten, met veel Maleische woorden doorspekt, hoort men in Kota Pinang en de daaraan grenzende streken spreken, in het algemeen in alle streken, waar de bevolking gestadig in aanraking komt met andere nationaliteiten, als zij zoo mogen worden genoemd, bijv. Maleiers van de Oostkust van Sumatra, van Mandheling, van Angkola en andere.

In Kota Pinang en in Baroemoen Tonga wordt reeds veel Maleisch gesproken. In Oeloe Baroemoen, en ook in een deel van Padang Bolak, weten alleen de hoofden van aanzien zich in de Maleische taal goed uit

1) Na onze gewapende tusschenkomst in dat jaar tegen Sosa.

te drukken. In Lolok is deze taal bijna onbekend. Weinigen zijn er, die door hun lang verblijt in Angkola of in het beneden-stroomgebied het Maleisch verstaan.

Elk der dialecten bevat verschillen in taalwendingen, maar hoofdzakelijk in woorden. Het grootste verschil met de andere dialecten levert het Hoewaloesche, en daarna het Tobasche, met het Mandelingsch en het Angkolasch, die onderling slechts weinig verschil opleveren.

Het Hoewaloesch verschilt zoozeer van het Angkolasch, dat menschen van eigenlijk Padang Bolak het niet goed kunnen verstaan.

Van de taal wordt weinig meer gebruik gemaakt dan om te spreken. Hoewel bijkans ieder, nl. uit den gegoeden en middenstand, het Batahsche schrift lezen kan, wordt het betrekkelijk weinig geschreven. Overal vindt men echter, op bamboe gegrift, almanakken, *andoeng* of klaagliederen, *èndé* of poëtische ontboezemingen. *Poestaha's*, wichelboeken op boombast geschreven, bestaan hier niet. Men zegt dat ze vroeger door de Padris verbrand zijn geworden. De *datoes* zullen die boeken nog wel bezitten, maar ze ongaarne afgeven, uit vrees dat zij verloren zullen raken.

Voor het schrift begint men nu papier te gebruiken. Nog geen kwart eeuw geleden was alles op bamboe en boombast geschreven. Alleen de bevolking van het Noodwestelijk gedeelte van dit stroomgebied maakt nog gebruik van bamboe, hout en den stengel van de sijalaplant. Langzamerhand zal ook daar het papier doordringen, en het oude schrijfmateriaal verdwijnt dan onmerkbaar.

De natuur, het klimaat en de plantengroei

DER

ARKTISCHE GEWESTEN,

DOOR

M. BUYSMAN.

In vroegere artikelen (in „het Album der Natuur") hebben wij de noordergrenzen der voornaamste boomen en tevens ook den invloed der directe zonnestralen op den plantengroei in de koude luchtstreek nagegaan; in het tegenwoordige en de volgende opstellen zullen wij trachten een meer uitgebreide beschrijving der natuur, van het klimaat en van den plantengroei te geven, alsmede eene geographische schets der verschillende eilanden en deelen der beide vastelanden (Europa en Azië benevens Amerika) die noordelijk van den 50sten breedtegraad, hetzij het geheele jaar of alleen in den winter het arktische klimaat vertoonen. Bij het samenstellen dezer schetsen zullen wij van de beste werken over de verschillende landen gebruik maken.

Wij openen de reeks met:

GROENLAND.

Geographische schets 1). — Westkust.

Ofschoon de noordkusten van dit uitgestrekte land tot nog toe niet ontdekt zijn, werd toch door de jongste Amerikaansche pool-expeditie onder luitenant Greely waargenomen dat de kust onder 83° 35′ N.B. en 38° W.L. zich in eene noordoostelijke richting uitstrekt. Aangezien nu de

1) De beste kaarten der Westkust zijn te vinden in de „Meddelelser om Gronland" Kopenhagen, C. A. Reitzel.

Noordoostkust tot 76° 47′ N.B. en 18° 50′ W. L. bekend is, zoo kan er omtrent de insulariteit van Groenland weinig twijfel meer bestaan.

De oppervlakte wordt op 1,152,000 □ kilometer geschat, waarvan echter de oppervlakte van het ijs, hetwelk het binnenland bedekt, met 720,000 □ kilometer moet afgetrokken worden, zoodat er slechts eene smalle strook lands langs de kust overblijft, die als bewoonbaar en geschikt voor plantengroei te beschouwen is.

De Westkust loopt van Kaap Farvel (59° 45′ N.B. en 43° 53′ W.L.) tot Julianehaab in eene noordwestelijke, van Julianehaab tot Kaap Desolation (60° 40′ N.B. en 45° W.L.) in eene westelijke, van Kaap Desolation tot Godthaab in een noord noordwestelijke en van Godthaab tot de Melville baai in eene noordelijke richting; van de Melville baai tot het noordelijkste tot nog toe bereikte punt is de richting hoofdzakelijk N.O. De voornaamste punten noordelijk van de Deensche koloniën zijn: Kaap York (76° N.B. en 67° W.L.), Kaap Parry en de Carey Eilanden (77° N.B.); de Inglefield Golf met de Northumberland Eilanden; Kaap Alexander, de westelijkste punt van Groenland onder 78° 20′ N.B. en 73° 20′ W.L.; de Foulke Fjord (78° 30′), de Rensselaers Golf 78° 38′, de Humboldt Gletscher in de Peabody baai, tusschen 79° en 80° N.B.; de Petermann Fjord en Polaris baai, tusschen 81° en 82° en het noordelijkste door de Greely expeditie bereikte punt, Lockwood Eiland, onder 83″ 35′.

De Oostkust 1).

De kust van Kaap Farvel tot Kaap Löwenörn (64° 50′ N.B.) loopt in eene noordoostelijke, van Kaap Löwenörn tot Kaap Brewster eveneens in eene noordoostelijke en van Kaap Brewster tot Kaap Bismarck in eene noordelijke richting.

Van Kaap Farrel tot omstreeks 65° N.B. reikt de „kust van Frederik VI"; van 65°—73° N.B. zijn slechts weinige punten aan de kust bekend, nl.: Danebrog Eiland onder 65° 15′, Kaap Buchholz onder 66° 30′ N.B. en 34° 45′ W.L., de »Schreckensbucht" onder 66° 55′ N.B. en 34° 30′ W.L., Kaap Brewster onder 70° 15′ N.B. en 22° W.L., het Liverpool Eiland onder 70° 35′ N.B. en 22° W.L.; de noordelijkste punt daarvan, Kaap Gladstone, ligt onder 71° 50′ N.B., de „Scoresby Sound" onder ongeveer 70° 50′ N.B., de „Davy Sound" onder 72°, Kaap Parry onder 72° 35′. — Van 73°—77° N.B. werden de volgende punten door de Duitsche Noord-

1) De beste kaart der Oostkust is te vinden in het 1e deel van het werk: „Die 2te Deutsche Nordpolarfahrt 1869—1870", Leipzig 1873—1874.

pool-expeditie, onder kapt. Koldewey, genoemd: de Keizer Frans Joseph Fjord onder 73°; niet ver van den Z.W. arm van de Fjord werd de Payer's Piek en een weinig verder het binnenland in de reusachtige Petermann's berg ontdekt. De Waltershausen Gletscher ligt aan den noordelijken arm; de ingang tot de Fjord wordt gevormd door Kaap Franklin ten noorden en Kaap Humboldt ten zuiden; Kaap Broer Ruys onder 73° 27' N.B. en 20° 43' W.L.; de Gaël Hamkes baai en het Clavering Eiland onder 74°; eene noordwestelijke arm van deze bocht werd de Tiroler Fjord genoemd, breedte 74° 30', terwijl de noordoostelijke punt der baai door Kaap Borlase Warren wordt gevormd, onder 74° 16'; Sabine Eiland onder 74° 32' N.B. en 18° 49' W.L.; Ardencaple inham onder 75°; bij den zuidoostelijken ingang tot deze golf ligt het eiland Sabine en voor de noordelijke punt Shannon Eiland; van dit laatste is het zuidoostelijke deel een schiereiland in den vorm van een hamer, waarvan de zuidelijkste punt Kaap Philip Broke en de noordelijkste (tevens de oostelijkste punt van Groenland) onder 75° 8' N.B. en 17° 25' W.L., Kaap Pansch wordt geheeten; de noordelijkste punt van Shannon Eiland is Kaap Boergen onder 75° 25'. — Kaap Haystack werd onder 75° 44' N.B. en 19° 10' W.L. gevonden; de Koldewey Eilanden (76° 50' N.B.) liggen tegenover Kaap Carl Ritter; Kaap Peschel en de „Teufels" Kaap onder 76° 21' N.B. en 19° 55' W.L. Noordelijk van deze eilanden vinden wij de Dove baai, waarvan de noordelijke kust door een zeer uitgestrekten gletscher wordt ingenomen; de zuidoostelijkste punt van deze baai werd Kaap Bismarck genoemd en ligt onder 76° 47' N.B. en 18° 50' W.L.; van dit punt uit gezien, scheen de kust zich in eene noordelijke richting uit te strekken.

Eene nieuwe expeditie tot onderzoek der oostkust tusschen 60° en 66° N.B. verliet onlangs Denemarken, onder leiding van luitenant Holm en werd in het laatst van 1885 terug verwacht.

De Deensche Koloniën.

De Deensche nederzettingen strekken zich uit van Kaap Farvel tot ongeveer 73° N.B. en worden door het Deensche gouvernement in de volgende districten verdeeld: Julianehaab, Frederikshaab, Godthaab, Sukkertoppen, Holstenborg, Egedesminde, Christianshaab, Jacobshavn, Godthavn, Ritenbenk, Oemenak, Upernivik. Van deze districten behooren Julianehaab, Frederikshaab, Godthaab, Sukkertoppen en Holstenborg tot Zuid-, de anderen tot Noord-Groenland. Eene beschrijving der districten en voornaamste plaatsen volgt hierachter:

Julianehaab met 2308 bewoners (op 1 Oct. 1880) 1) strekt zich uit van Kaap Farvel tot ongeveer 60° 35'. De kust van dit district heeft een zeer woest voorkomen en heeft bergen bedekt met altijddurende sneeuw, voornamelijk in de zuidelijkste gedeelten. Het binnenland-ijs nadert hier de kust veel meer dan in Noord-Groenland. De afstand in den omtrek van Kaap Farvel is van 45 tot 90 kilometers en in den omtrek van Nunarsuit van 24 tot 30 kilometers. De ijsvrije kuststreek kan op ongeveer 4050 □ kilometer geschat worden.

Julianehaab onder 60° 42 N.B. met 223 inwoners, ligt aan de buitenzijde van het schiereiland, hetwelk de Tunugdliarfik en Igaliko Fjorden van elkander scheidt.

De weg van hier tot Igaliko (met 37 inwoners) kan te voet worden afgelegd. Het middengedeelte van dit schiereiland wordt ingenomen door de Redekam, een bergketen van tusschen de 1200 en 1500 meter hoogte. De huizen van het dorp zijn aan beide zijden van eene kleine rivier gebouwd en eenigszins in een dal verborgen, zoodat zij niet kunnen gezien worden, voordat men, van de zeezijde komende, er vlak voor staat. Aan de eene zijde liggen de huizen der inboorlingen, het traanpakhuis en verderop de woning van den zendeling en de kerk. Eene brug voert naar de andere zijde, waar de huizen der handelsbeambten, van den geneesheer en ook van verscheidene inboorlingen, benevens pakhuizen te vinden zijn.

Het dorpje heeft meer het voorkomen van eene nederzetting in een meer gematigd klimaat dan alle andere stationst Het is dit aan zijne zuidelijke ligging verschuldigd. Deze indruk wordt nog verhoogd door het enge dal, omsloten door groene berghellingen en de tuinen voor de huizen, die er iets beter uitzien dan andere tuinen in Groenland. Buitendien ziet men behalve geiten ook runderen op de naaste heuvels grazen.

Igaliko kan hier vermeld worden als de eenige plaats, waar inboorlingen gevonden worden, die het landbouwersbedrijf uitoefenen.

Lichtenau met 656 inwoners, onder 60° 22' N.B. is een zendelingstation der Moravische Broeders, $4^1/_2$ kilometer van het handelsstation Zuid-Pröven gelegen, waarheen een voetpad leidt, hetwelk echter in den winter gevaarlijk is. De zendelingen hebben een ruime, twee verdiepingen hooge woning; de bovenste verdieping strekt tot verblijf aan drie familiën, de benedenste is ingericht voor school, keuken en provisie-

1) De opgave van het getal bewoners van ieder district is volgens de officieele opgave op 1 Oct. 1880; die van de dorpen en verdere plaatsen volgens de statistiek van 1870.

kamers; de kerk is echter een afzonderlijk gebouw. De kolonie ligt een weinig van den ingang der Lichtenauer Fjord verwijderd, aan den voet van een bergketen, waarvan de hellingen rijkelijk met gras begroeid zijn. Bij de fjordmonding is eene met kreupelhout begroeide plaats, vanwaar de zendelingen hun brandhout halen. Op het eiland Oenartok, oostelijk van Zuid-Pröven, zijn twee warme bronnen, een met een temperatuur van 40° en de ander met water van 41° C.; dit water ontleent zijn hooge temperatuur aan de heete lucht, die voortdurend in blazen aan de oppervlakte van den grond verschijnt.

Nanortalik onder 60° 8′ N.B., met 250 inwoners, ligt op een eiland in den mond van de Tasermiut Fjord. Het is een buitenstation, doch voorzien van gebouwen, evenals de hoofdstations.

Frederiksdal onder 60° N.B., met 396 inwoners, is eveneens een zendelingstation der Moravische Broeders en werd opgericht in 1824, met het uitsluitend doel de heidensche bewoners der Oostkust, die somtijds de Westkust bezoeken, tot hunne gemeente over te halen. De zendelingen bewonen een ruime en doelmatig ingerichte woning, die zeer dicht bij de kerk en de school gebouwd is, zoodat men van het eene gebouw in het andere kan gaan. Van Frederiksdal is eene gemakkelijke weg van minder dan twee uren naar de zuidelijkste punt van het vasteland, Kaap Farvel is een gedeelte van een eiland 42 kilometer verder zuidoostelijk gelegen.

Pamiagdluk onder 59° 57′ N.B., met 132 inwoners, is het zuidelijkste handelsstation op een eiland, gelegen aan den mond der Ilua Fjord.

Het bewoonde gedeelte der Oostkust.

Oostelijk van Kaap Farvel of van Kangersuak, ongeveer 24 kilometer van Pamiagdluk, is geen enkele woonplaats te vinden van inboorlingen, die tot de christelijke gemeente behooren, of begrepen zijn onder de bevolking der Deensche handelsstations.

Het eiland van Kaap Farvel heeft twee Fjorden, waar plaatsen met een betrekkelijk weelderigen plantengroei gevonden worden. Op ditzelfde eiland of in de nabijheid werd de eerste woonplaats der bewoners van de Oostkust ontdekt. Het eiland Aluk ligt, waar de kust van het vasteland zich noordwaarts buigt; hier komen soms inboorlingen van de West- en Oostkust te zamen om ruilhandel te drijven.

De noordelijkst bewoonde plaats aan de Oostkust is Angmagsalik; het naastvolgende gehucht Umivik met 10 huizen en verder Igdlutuarsuk met

13 huizen; de laatstgenoemde plaats ligt aan een Fjord, waaruit steeds een groote menigte ijsbergen voortkomen. Van hieruit tot Kaap Farvel worden nog 15 bewoonde plaatsen gevonden, waarvan de meesten slechts uit een of twee woningen bestaan. Het aantal bewoonde huizen der geheele kuststreek behalve die van Angmagsalik is 53; het aantal inwoners, inclusief het laatstgenoemde gehucht, kan op 800 à 1000 geschat worden.

Frederikshaab met 865 bewoners. Tot deze kolonie behoort de volgende kuststreek tot 62° 30'. Aan de noordelijke en zuidelijke grens van het district bereikt het landijs bijna de zee, terwijl voor het overige gedeelte de gemiddelde afstand van de kust 51 kilometer bedraagt. Het land wordt door 7 fjorden doorsneden, behalve verschillende kleinere bochten; twee der fjorden werpen ijsbergen in zee uit.

Frederikshaab onder 61° 59' N.B., met 129 inwoners, ligt op een landtong van het vasteland, hier bestaande uit lage heuvelen, die ver in zee uitsteken; doch de haven is goed beschut en door talrijke eilanden omgeven. De kolonie bevat een groot gebouw, dienende tot woning voor de handelsbeambten en de zendelingen, een kerk en zeven of acht andere gebouwen benevens 14 huizen van inboorlingen. De naaste omgeving bestaat uit lage heuvelen, afgewisseld door moerassige vlakten, een zeer onvruchtbaar uiterlijk vertoonende, hetgeen hoofdzakelijk aan de mist en ijzige zeewinden, die hier gedurende den zomer heerschen, is toe te schrijven.

Ivigtut onder 61° 12', met 111 inwoners, is merkwaardig, wegens de cryoliet-mijn, die hier gevonden wordt.

Avigait, met 88 inwoners, is de naaste bewoonde plaats bij de zoogenaamde „ijsblink" van Frederikshaab: een lage zandige kust, die zich ongeveer 12 kilometer ver voor het binnenland-ijs uitstrekt, hetwelk slechts door een smalle strook lands van de zee gescheiden is.

Godthaab, met 946 inwoners. Dit district omvat de volgende kuststreek tot ongeveer 64° 50' N.B. of 225 kilometers in eene rechte lijn. In het zuidelijk gedeelte is de afstand tusschen het binnenijs en de zee over het algemeen niet zeer groot, doch in het noordelijk deel verschilt die afstand tusschen 75 en 100 kilometer. De kust wordt door 6 of 7 groote en vele kleine fjorden doorsneden. De voornaamste is de Godthaab fjord, die 100 kilometer ver in eene N.O.lijke richting voortloopt en dichtbij de plaats van oorsprong een arm van 87 kilometer lengte naar het zuidoosten uitzendt, waaruit steeds kleine ijsbergen afdrijven; het middengedeelte van de fjord is wijd en omsluit drietamelijk groote eilan-

den, terwijl de mond op sommige plaatsen nauwelijks 3 kilometer breed is, hetwelk oorzaak is dat er steeds een sterke stroom gaat, vooral bij springtij; noordelijk van deze invaart is het land opmerkelijk laag, terwijl aan de andere zijde het vasteland zich tot 900 à 1200 meter verheft. Het grootste gedeelte der kust wordt beschermd door groepen van lage eilanden.

Godthaab onder 64° 10', met 149 inwoners, en *Nieuw Herrnhut* met 269, liggen op een vooruitstekende punt van het vasteland bij de monding van de Godthaab Fjord, slechts een kilometer van elkander verwijderd. Behalve de gewone handelsbeambten, een of twee zendelingen, die het seminarium besturen en twee of drie Moravische Broeders, wonen hier nog de Inspecteur van Zuid-Groenland en de geneesheer voor Noord-Groenland. Bovendien heeft men te Godthaab een kerk, die echter voor de gemeente veel te groot is en van metselsteen gebouwd, een materiaal, dat niet geschikt is om het in dit klimaat tot bouwen te gebruiken. De huizen der inboorlingen, met hellende daken, zien er tamelijk goed uit, doch te Nieuw-Hernnhut vertoonen zij een treurigen aanblik. Het laatstgenoemde station heeft een gebouw van twee verdiepingen met woning voor de zendelingen, school en kerk; het schiereiland, waarop de kolonie gelegen is, heeft een onvruchtbaar voorkomen, doch verscheidene aanzienlijke hoogten in een omtrek van circa 1½ kilometer, geven voldoende afwisseling aan het landschap, zooals bijv. dicht bij de haven de „kleine en groote Malena", hoogte 720 meter, en een weinig verder de Hjortetak en „het Zadel" of Sermitsiak. Beide laatste bergen bereiken 900 meter hoogte; hunne noordelijke hellingen zijn bedekt met gletschers, die een onderzoek overwaardig zijn en de moeite van een korten tocht daarheen ruimschoots beloonen: voornamelijk een bezoek aan een nauwe bergengte van de Hjortetak, slechts 9 kilometers van Godthaab. De naaste boschjes van wilgen en elzen zijn 15 à 18 kilometers van laatstgenoemde plaats verwijderd.

De haven ligt ongeveer 3 kilometer ver van Godthaab; doch het is voor schepen niet altijd zonder gevaar voor de haven ten anker te gaan, wegens de snelle strooming, het drijfijs en somtijds eene zware branding.

Kornak en Oemenak, met 68 inwoners, zijn op eilanden gelegen, ongeveer 15 kilometer van Godthaab, aan dezelfde fjord; de laatste plaats is een bijstation van Nieuw-Herrnhut met één zendeling, voor wien in 1862 een nette woning werd opgericht. Deze nederzettingen bezitten al het aangename, hetwelk door de natuur aan de meer binnenslands gelegen

koloniën geschonken is: meer warmte en zonneschijn in den zomer, terwijl de fjord met verschillende vertakkingen eene gemakkelijke gemeenschap met de naastbijgelegen plaatsen in 't leven roept.

Kangek, met 102 inwoners, ligt 12 kilometer van Godthaab op een eiland aan de fjordmonding, en vertoont een sterk contrast met de juist genoemde plaatsen. Behalve de van plantengroei verstoken lage heuvels der eilanden, wordt hier niets dan de eindelooze zee waargenomen, waarvan het water over het land tot in de nabijheid der huizen spoelt.

Fiskernaes onder 63° 5', met 90 inwoners, heeft een aangenaam voorkomen en is gelegen aan een enge fjord, tusschen lage afgeronde heuvelen. Ongeveer 12 kilometer verder vindt men vele wilgen- en elzenboschjes; van hier strekt zich eene vlakte uit tot aan een meer, waarvan de oevers met struiken en kreupelhout begroeid zijn, waartusschen ontelbare *Angelica's* voorkomen, die, met groene varens vermengd, een aangenaam gezicht opleveren.

Lichtenfels onder 63°, met 207 inwoners, ligt op hetzelfde eiland als *Fiskernaes*, doch dichter bij de zee is en dus meer blootgesteld aan haren nadeeligen invloed; vandaar dan ook dat de omstreken er veel onvruchtbaarder uitzien. De zendelingen bewonen hier een huis, gelijk aan dat van Nieuw-Herrnhut; de ellendige toestand der inboorlingen, zoowel hier als in laatstgenoemde plaats, wat betreft hunne woning, kleeding en levenswijze, hebben de bevolking van Lichtenfels gedurende de laatste dertig jaren tot op de helft doen verminderen; zonder twijfel zijn zij van alle Groenlanders het meest tot armoede vervallen.

Sukkertoppen, met 955 bewoners. Dit district omvat de volgende kuststreek tot 66° 10'. Over de gansche uitgestrektheid is het hoogland buitengewoon steil, met diepe afgronden. Het vasteland, zoowel als de eilanden, vertoonen eene rij bergen met spitse toppen, waartusschen ontelbare nauwe kloven, gevuld met eeuwig ijs en sneeuw, zichtbaar zijn. De hoogte van deze bergketens gaat op sommige plaatsen de 1200 meter te boven, en dit zelfs in de onmiddellijke nabijheid der zee. De kust van het vasteland wordt door 3 Fjorden doorsneden: de Isortok, Kangerdlugsuatsiak en Kangerdlugsuak, of zuidelijke Stroomfjord, die tot 96 kilometer ver in het land dringen. Slechts de tweede der genoemde Fjorden brengt ijsbergen voort. Deze inhammen zijn slechts weinig onderzocht en slechts bekend uit beschrijvingen van inboorlingen en eenige groote door hen geschetste kaarten. Overeenkomstig deze inlichtingen, schijnt het dat de schiereilanden in het binnenland hier hooger zijn dan

op andere plaatsen, en dat niet alleen vlak land en dalen zeldzaam, maar dat ook de bergtoppen met meer ijs en sneeuw bedekt zijn dan elders in het binnengedeelte der Fjorden.

Sukkertoppen onder 65° 25', met 359 inwoners, ligt op een tamelijk groot eiland, waarvan de kegelvormige heuvels het voorkomen vertoonen, uitgedrukt in het Eskimosch met „manîtsok", d. w. z. „ongelijk".

De kolonie beslaat een klein schiereiland, hetwelk tevens de haven vormt en bij hoogwater in drie deelen gescheiden wordt, zoodat de communicatie slechts per roeiboot kan plaats vinden. De groepen huizen zijn zeer dicht bij elkander gebouwd en omringd door donkere klippen, die de plaats bij het binnenkomen in de haven een somber aanzien geven; bovendien worden de rotsen aan den ingang steeds door eene zware branding bespoeld. Een nette, van steen gebouwde kerk, is hier opgericht, doch de zendeling woont te Holstenborg. Drie kilometer verder vindt men het scherp gepunte kegelvormige eiland „Kin of Sal" of „Oemenak" een welbekend zeebaken.

Naparsok, met 81 inwoners, heeft eene treurige vermaardheid verworven door den hongersnood in den winter van 1856—1857. Van de 140 personen, die destijds in Zuid-Groenland den hongerdood stierven, leverde Naparsok het grootste aandeel. Een zeldzaam voorkomende samenloop van ongunstige omstandigheden veroorzaakte deze ramp, aangezien de communicatie met nabijgelegen stations was afgesneden en de zeehondenvangst geheel mislukte.

Kangamiut of *Oud Sukkertoppen*, met 197 inwoners, was vroeger de hoofdkolonie. Eenige kilometers noordelijker bevindt zich de zuidelijke stroomfjord, waarvan de mond, wegens den buitengewoon zwaren stroom slechts op het oogenblik, waarop het tij verwisselt, per roeiboot kan worden gepasseerd.

Holstenborg, met 585 bewoners. Dit district reikt van de grenzen van het vorige tot 67° 40', waar the Nagsutok of noordelijke stroomfjord de grens vormt tusschen Noord- en Zuid-Groenland; de kuststreek wordt door 3 of 4 andere fjorden doorsneden, die echter slechts tusschen 45 en 60 kilometers ver het land binnendringen: geen er van bereikt het binnenijs, hetwelk hier gemiddeld 120 kilometer van de kust verwijderd is. Bovendien is het land hier over het algemeen veel lager dan in het vorige district, en verheffen zich de bergen slechts hier en daar tot 600 meter, terwijl slechts weinig sneeuw of ijs daarop blijft liggen. Het is het grootste gedeelte van Groenland, dat vrij van gletschers en ook bijna vrij van Fjorden of inhammen is.

Holstenborg onder 66° 56', met 168 inwoners, ligt op een vooruitstekend schiereiland van het vasteland, hetwelk hier een aanmerkelijke hoogte bereikt, doch gedeeltelijk door laag land begrensd wordt. De huizen, met een kerk en woning voor den zendeling, staan aan den ingang van een vallei, eenigszins hooger boven de zee dan gewoonlijk. De traan- en oliepakhuizen staan afzonderlijk aan den ingang der haven; deze laatste is ruim, biedt een goede ankerplaats aan schepen en heeft tevens ook eene gelegenheid tot het repareeren van vaartuigen. Aan de noordzijde der haven zijn de ruïnen te vinden der vroegere kolonie, die in 1759 gesticht werd. Deze plaats is begroeid met wilgen, waarvan de krachtige groei opmerkelijk is op een plaats zoo dicht bij de zee, doch die verklaard kan worden door de beschutting van een bergketen aan de noordzijde. De tegenwoordige kolonie ligt juist op de breedte des poolcirkels, zoodat de zon gedurende eenige dagen te middernacht te zien is. Hier zien wij ook de eerste hondensleden, hoewel er slechts weinig honden als trekdieren gehouden worden, terwijl zij in de meer noordelijke districten van zeer groot belang voor de inboorlingen zijn.

Egedesminde, met 1016 bewoners. Dit district strekt zich uit van de grenzen van het vorige, 80 kilometer in noordelijke en 30 kilometer in oostelijke richting; de kustlijn maakt hier nl. plotseling eene oostelijke buiging en vormt daardoor den zeeboezem, bekend onder den naam van Disco Baai. Wat den afstand van het binnenijs van de kust en het voorkomen van gletschers betreft, is dit district aan het vorige gelijk. Het land is hier echter nog lager en is meer door fjorden in schiereilanden verdeeld. De Nagsutok, Atanek en Aulatsuik Fjorden doorsnijden het land in alle richtingen; de laatstgenoemde fjord bereikt het binnenijs. De binnenste vertakkingen van deze inhammen zijn slechts door laag land en meren van elkander gescheiden, zoodat deze per boot te passeeren zijn en op die wijze een weg van het zuiden tot de Disco Baai wordt gevormd, behalve de gewone zeeroute. Dit is oorzaak dat deze landstreek veel meer door de inboorlingen bezocht wordt dan die van Holstenborg, en tevens dat de jachtgronden van Egedesminde de hoofdverzamelplaats zijn van de inboorlingen. Doch ook de buiten-zeeroute is gemakkelijk en aangenaam per boot. Hier is geen deining van de open zee te vreezen, terwijl verschillende vertakkingen der fjorden een beschutten waterweg daarstellen.

Egedesminde, onder 68° 42', met 152 inwoners, ligt op een eiland aan den ingang van de Disco Baai. Het wordt van alle zijden omgeven door andere eilanden en nauwe doorvaarten. De oppervlakte dezer eilanden

bestaat uit lage afgeronde heuvels, afgewisseld door moerassige valleien, slechts met den karigen plantengroei der buitenkusten bedekt. De kolonie heeft een kleine kerk, en ook een zendeling heeft er onlangs gewoond. Van hier uit oostelijk langs de kusten van den Disco Baai, bestaat er in den winter regelmatig gemeenschap per slede.

Agto onder 67° 56', met 54 inwoners, de zuidelijkste buitenkolonie van Noord-Groenland ligt op een eiland, eenigszins minder beschut en zelfs nog meer van plantengroei ontbloot dan Egedesminde. Een sterke stroom maakt het ijs hier in den regel gevaarlijk, en er bestaat dan ook weinig gelegenheid voor sledetochten. Zes kilometer westelijk van Agto is het eiland Rifkol of Oemenak te vinden, waarvan de bergtop als baken dient. Deze top, 255 meter boven het niveau der zee, is kegelvormig; van hieruit kunnen de omtrekken van het eiland Disco, een afstand van 123 kilometer, duidelijk onderscheiden worden.

Christiaanshaab, met 503 bewoners, omvat de volgende kuststreek tot de Jacobshavner ijsfjord. Noordelijk van Egedesminde strekt de kust zich noordwaarts uit, terwijl de daarvoor eilanden liggende, zeldzamer worden; de afstand van het binnenijs tot de kust verschilt hier tusschen 36 en 48 kilometer.

Het kustland wordt doorsneden door de Jacobshavner ijsfjord en de vertakkingen daarvan, en gedeeltelijk door de laatste over te steken, gedeeltelijk ook over land is het gemakkelijk den rand der ijswoestijn op verschillende plaatsen te bereiken en zelfs dat gedeelte te onderzoeken, waaruit de ijsbergen voortkomen. Niettegenstaande de nabijheid dezer massa ijs heeft de plantengroei hier een veel krachtiger voorkomen, aangezien de Disco Baai hier eenigszins het karakter van een Fjord aanneemt en het klimaat der Oostkust daardoor aangenamer is. De hoogste bergen van dit gedeelte van het vasteland bereiken 420 meter.

Christiaanhaab onder 68° 50', met 91 inwoners, ligt op het vasteland; de huizen zijn hier achter een landpunt en eenige eilanden als verscholen; de laatsten omgeven de ruime en beschutte haven. Eene vallei strekt zich uit aan de tegenovergestelde zijde, langs den voet van den Kakar-suak-heuvel; hier is op den top een baken opgericht, hetwelk 380 meter boven het niveau der zee ligt. Boschbessen en braambeziën kunnen hier tot aan den top des heuvels verzameld worden. Het eenige woonhuis voor den handelsbeambte staat aan den voet van een heuvel, die in Juli met blauwe en gele bloemen bedekt is. In de laatste jaren was hier slechts een assistent, die het bestuur van het station waarnam, onder toezicht van den handelsagent te Egedesminde.

Claushavn, met 127 inwoners, onder 69° 4' gelegen; de inwoners van deze kolonie, zoowel als die van alle anderen bij de ijsfjord gelegene stations, vinden hun hoofdbestaan in de zeehondenvangst, die tusschen de ontelbare menigte ijsbergen gedreven wordt, welke jaarlijks den mond van de ijsfjord passeeren. De weg van Christiaanshaab naar hier kan over land zoowel als over het ijs plaats vinden, daar het eerste buitengewoon vlak is.

Jacobshavn, met 432 bewoners. Tot dit district behoort het vasteland, van de bovengenoemde ijstjord af tot de volgende, de Torsukatak ijsfjord, inclusief een buitenstation, Ata genaamd, aan de naar het vasteland gekeerde kust van het Erfprins Eiland, hetwelk tegenover de laatstgenoemde ijsfjord gelegen is. Deze kuststreek heeft juist hetzelfde karakter als die van het vorige district, doorsneden als het wordt door een noordelijken arm van de ijsfjord en twee kleinere fjorden.

Jacobsharn onder 69° 12' N.B., met 226 inwoners, ligt nauwelijks 1½ kilometer van de ijsfjord verwijderd; de huizen inclusief, de pakhuizen en gebouwen voor de handelsbeambten, staan aan den ingang der kleine en nauwe haven, terwijl de kerk, het seminarium en de dokterswoning, dichter bij de kust liggen, tegenover den Disco Baai. Ten noorden strekt zich een vlakte uit, waarvan de grond uit klei, steengruis en zeeschelpen bestaat en ongeveer 27 meter boven de zee ligt. Op sommige plaatsen verheffen zich rotsachtige heuvels, die klaarblijkelijk vroeger eilanden geweest zijn, toen de vlakte nog door de zee bedekt was. De dichtstbijgelegene vertoont een smalle steile klip, waarvan de loodrechte wanden op eene duidelijke wijze de gladde, horizontaal gestreepte en gegroefde oppervlakte vertoont, die op verschillende andere plaatsen in Groenland is waargenomen. Een diepe en nauwe vallei, met steengruis gevuld, waartusschen braambeziën en dwergberken groeien, scheidt dezen heuvel van de volgende, Kakarsuatsiak genaamd; van den top dezer laatste verhevenheid heeft men een schoon gezicht op de ijsfjord. In de onmiddellijke nabijheid der kolonie vertoont de mond van de ijsfjord zeer interessante natuurtafereelen.

Ritenbenk, met 494 bewoners. Dit district is eene voortzetting van het vorige en beslaat de beide zijden der Waigatt Straat tot aan den ingang van den Oemenak baai. De oostzijde van deze zeeëngte wordt voornamelijk gevormd door het schiereiland Noegsoeak, hetwelk ongeveer dezelfde oppervlakte heeft als het eiland Disco. Zeer waarschijnlijk treft men in het binnenland de hoogste bergtoppen aan, die in de koloniën te vinden zijn, nl. tot 2100 meter; tevens bezit dit schiereiland ook vele

groote meren en diepe dalen. Een weg voor sleden, 37 kilometer lang, voert dwars over het land tot aan de Oemenak Fjord, met een zeer steile helling, die men te passeeren heeft in de nabijheid van genoemde Fjord. Aan beide zijden der Waigatt Straat verheft zich het land tot 1200 meter met loodrechte rotswanden, waarvan de voet echter meestal met een zachte helling naar zee afloopt.

Ritenbenk onder 69° 45', met 92 inwoners, ligt op een klein eiland, door een smalle straat van het Erfprins Eiland gescheiden; de haven vormt tevens den uitgang van deze engte. Aan de tegenovergestelde zijde verheft zich de berg Kangek tot 660 meter boven de zee. De zuidelijke winden, die somtijds langs deze hoogte nederdalen, zijn gevaarlijk voor in de haven liggende schepen. Het Erfprins Eiland kan per slede in verschillende richtingen doorkruist worden; van het hooge land heeft men een zeer schoon uitzicht op de Torsukatak ijsfjord.

Oejaragsoegsoeak, met 69 inwoners, ligt aan de kust van het eiland Disco. Dit handelsstation werd opgericht ter bevordering van het verwerken van steenkolen in de nabijheid.

Noegsoeak of Noersoeak („Four Islands Point" der Engelschen), ligt op het uiterste einde van het schiereiland van dien naam; vijftien kilometer zuidelijker ontspringt de grootste *rivier* van Groenland, de Makok, die een uitgestrekte vallei in het binnenland besproei.

Godhavn, met 213 bewoners. Dit district omvat de zuidelijke en westelijke kusten van het eiland Disco, benevens het Kroonprins Eiland (Whalefish Island der Engelschen), hetwelk in het midden van de Disco Baai ligt. Aan de Westkust wordt Disco door 3 fjorden doorsneden, waarvan de twee noordelijkste slechts weinig onderzocht zijn, terwijl de derde en grootste, de Disco Fjord, zeer dikwijls door reizigers bezocht wordt en de oevers ook altijd bewoond zijn geweest. De oppervlakte van Disco bedraagt ongeveer 4500 □ kilometers; een derde daarvan is tafelland, van 600 tot 1200 meter boven de zee gelegen, meestal met altijddurende sneeuw en ijs bedekt; slechts een negende gedeelte der oppervlakte bestaat uit dalen en laag land.

Godhavn onder 69° 14', met 113 inwoners, ligt op een laag schiereiland, hetwelk een uitmuntende haven vormt; aan de overzijde van deze laatste strekt zich een kleine vallei, *Lyngmarken*, uit; hier is het land bedekt met wilgenboschjes en kruidachtige planten. Langs den rand van een enge kloof kan men den hoogsten top van het eiland in eenige weinige uren, van Godhavn uit, bereiken. De vooruitstekende rand van het hoogland, juist tegenover de huizen en er slechts een paar duizend

meter van verwijderd, verheft zich 620 meter boven de zee, terwijl de top bijna geheel vlak is. De Inspecteur van Noord-Groenland woont te Godhavn, hetwelk dikwijls door vreemde schepen bezocht wordt. Doch voor het grootste gedeelte van het jaar is het leven hier nog eentoniger dan op de andere stations, tengevolge afgezonderde ligging. Het ijs is zelden sterk genoeg om tochten naar de andere koloniën te doen, zonder gevaar te loopen zich den terugtocht afgesneden te zien door het opbreken van het ijs. De kust van Disco is zeer open aan alle zijden. Ten westen, op ongeveer 6 kilometer afstand, zijn er eenige kleine inhammen door eilanden beschut, die te zamen de haven van Fortuna Baai vormen. Behalve deze plaats is er geen gelegenheid voor schepen om binnen te loopen over een afstand van 30 kilometer tot aan den mond van de Disco Fjord. Ten oosten is eveneens geen enkele beschutting te vinden: zelfs kan men in den omtrek van Godhavn wegens de steilte der kust niet eens landen.

Oemenak, met 922 bewoners. Dit district vormt de kusten, die de baai tusschen *Noegsoeak* en *Svarte Huk* (Zwarte Hoek) omgeven. Van *Kanaroet*, waar de baai aan de zuidzijde begint, is de afstand tot zijn zuidoostelijk uiteinde, 150 kilometer en een weinig meer tot aan zijn noordoostelijk eindpunt. Ongeveer 10 armen van deze baai bereiken het binnenijs; van deze vertakkingen zijn er twee groote ijsfjorden en twee of drie andere zijn eveneens van aanmerkelijken omvang; alle ontlasten echter hunne ijsbergen in de baai, ook des zomers en op onbepaalde tijden. De bergen aan de zuidzijde vormen een tafelland van 1500 tot 1800 meter hoogte, en dit zelfs dicht bij de zee. De eilanden en schiereilanden, vóór de binnenste vertakkingen van dezen uitgestrekten zeeboezem liggende, bereiken dikwijls een hoogte van 1200 meter en op sommige plaatsen zelfs van 2100.

Oemenak onder 70° 40' N.B., met 173 inwoners, ligt op een eiland in het zuidelijk deel van de baai, tegenover de hooge bergen die het binnenland omringen. Het hoogste punt van het kleine eiland, dat slechts 3 kilometers van de huizen is verwijderd, bereikt 1170 meter. 6 kilometer van de kolonie verrijst een loodrechte rots van 1180 meter hoogte, door zeevogels bewoond. Te Oemenak is een kerk en een woning voor een zendeling, doch sedert vele jaren heeft er hier geen gewoond.

Op den 7en November schijnt de zon hier voor de laatste maal, doch verlicht de bergtoppen des middags nog 12 dagen langer; nadat het licht op dezelfde wijze is teruggekeerd, beschijnt het de kolonie wederom op den 2en Februari. Het eenige wat er toe bijdraagt om dezen donkeren

tijd voor Europeanen eenigszins dragelijk te maken, is de plotselinge ver andering, die in December plaats vindt. Om dezen tijd vertoont zich nl. de baai en al zijne vertakkingen als een uitgestrekte vlakte, waardoor, met zeldzame uitzonderingen, een gemakkelijke toegang geopend wordt tot ieder gedeelte van de uitgestrekte kust tot het begin van Mei. Zelfs gedurende den donkersten tijd is er nog altijd daglicht genoeg om eene wandeling te doen over het ijs naar de overzijde (de kust van het vasteland) en terug, hetgeen te zamen een afstand uitmaakt van 15 kilometer, wanneer het weder nl. niet te ongunstig is. Doch te huis is men niet in staat bij daglicht te lezen, vooral wanneer de lucht betrokken is, zoodat men den ganschen dag de lamp noodig heeft.

Upernivik, met 761 bewoners. Dit district is het noordelijkste van Groenland en strekt zich van de grenzen van het vorige zoover noordwaarts uit als de kust door de inboorlingen der Deensche koloniën wordt bezocht. Deze grens kan op 74° N.B. gesteld worden. Het schiereiland Svartenhuk, hetwelk het zuidelijk deel van het district uitmaakt, heeft eene oppervlakte van ongeveer 2500 □ kilometer. Noordelijk van dit schiereiland schijnt het vasteland weder smal en door het binnenijs bedekt, hetwelk hier vooruitsteekt door de gletscher Augpadlartok, waaruit de grootste ijsbergen te voorschijn komen achter de uitgestrekte groep eilanden, waaruit het grootste gedeelte van het district Upernivik bestaat.

Upernivik onder 72° 48′ N.B., met 88 inwoners, ligt op een klein eiland aan de open zee en dus blootgesteld aan de ijzige winden en mist, die, in vereeniging met de eigenaardige natuur der rotsen en de zeer hooge breedte, aan deze plaats een zeer verlaten en somber voorkomen geven. Van plantengroei is niets te ontdekken dan eenige groene vlekken voor de huizen, waar de grond met eenige mestaarde bedekt is, terwijl daarentegen groote hoopen sneeuw nog in Juli te zien zijn, wanneer men de haven binnenkomt, die op eenigen afstand van de kolonie is gelegen. De kerk heeft eene lengte van 7½ bij een breedte van 5 meter; tevens is er ook eene woning voor den zendeling gebouwd. Eene zware branding breekt gewoonlijk over de rotsen tegenover de huizen.

In den winter is de zon 79 dagen beneden den horizon, waarvan er 39 donkerder zijn dan de donkerste dag aan de Disco Baai, en gedurende het gansche jaar is er geen andere communicatie met de andere koloniën dan per schip in den zomer en ééne sledepost in den winter. Dit station is derhalve eene woonplaats, nog minder aangenaam dan Oemenak.

Pröven onder 72° 22′ N.B., met 112 inwoners, heeft gebouwen als de voornaamste stations. De omstreken van deze kolonie zien er aangenamer

uit dan die van Upernivik, en nog meer is dit het geval met het nabijzijnde vasteland en de Fjorden. Een weinig noordelijker is een uitgestrekte inham, de Zalmfjord genaamd; aan het uiteinde daarvan zijn wilgenboschjes te vinden.

Tasiusak onder 73° 21′ N.B., met 67 inwoners, is het noordelijkste handelsstation in Groenland en tevens ook de noordelijkste door Europeanen bewoonde plaats der wereld. Het station wordt reeds verscheidene jaren lang waargenomen door een Deen, die zich hier met zijne familie heeft gevestigd. Voor eene Europeesche vrouw schijnt dit inderdaad een der treurigste verblijfplaatsen te zijn, die men zich kan denken.

Onze beschrijving van de Groenlandsche natuur zullen wij door een korte schets van de bevolking en van den handel der Deensche koloniën doen voorafgaan.

De Handel.

Zooals wij reeds gezien hebben, wordt de kust in Zuid- en Noord-Groenland verdeeld, terwijl tot ieder district een hoofdstation of kolonie behoort. Zoowel Noord- als Zuid-Groenland hebben een „Inspecteur", terwijl ieder hoofdstation door een agent wordt bestuurd, die *Colonibestyrer* of administrateur wordt genoemd, en wederom zijne ondergeschikte beambten der buitenstations heeft. De hoofdstations worden gewoonlijk koloniën genoemd, terwijl vreemde bezoekers een agent of administrateur dikwijls den titel van „gouverneur" geven. De agenten hebben hunne klerken, waarvan sommigen assistenten genoemd worden en die somtijds ook een buitenstation waarnemen. De Inspecteurs zijn de chefs van alle handelsbeambten en zijn bovendien gemachtigd als magistraat op te treden, wanneer twijfelachtige gevallen voorkomen, die door het gouvernement te regelen zijn.

De export van Groenland naar Kopenhagen bedroeg in 1882 meer dan 6478 ton. In hetzelfde jaar verlieten 18 zeilschepen, metende 4154 reg. ton, en 2 stoombooten, metende 268 reg. ton, Groenland met bestemming naar Kopenhagen.

Gedurende de twintig jaren van 1853—1872 bedroeg de gemiddelde jaarlijksche export, behalve het cryoliet, 1185 ton olie, 35,439 zeehondenvellen, 1436 vossenhuiden, 41 beerenhuiden, 1814 waterdichte kleedingstukken, 1766 kilo ruwe dons, 3450 kilo veêren, 1150 kilo balein, 11,250 kilo gedroogde kabeljauw (stokvisch), 275 kilo narwaltanden, 43 kilo

walrustanden en 1817 rendiervellen. De hiergenoemde olie is de hoeveelheid gezuiverde olie; de zuivering geschiedt te Kopenhagen. Hetzelfde is van toepassing op het dons, hetwelk door de zuivering ongeveer tweederde van zijn gewicht verliest.

Gedurende het tijdsverloop van 1 Jan. 1853 tot 31 Maart 1874 was de gemiddelde waarde der producten, jaarlijks van Groenland in Denemarken ingevoerd, *f* 547,200. De waarde van de ladingen, daarheen gezonden, was *f* 286,128 en de onkosten voor schepen enz. bedroegen *f* 106,764.

Het geheele bedrag der zuivere inkomsten van den handel gedurende het tijdsverloop van 1790 tot 1875 met uitzondering van den interest van het kapitaal zoowel als de inkomsten van het cryoliet was ongeveer *f* 1,920,000.

De bevolking.

Zooals bekend is, bestaat de bevolking van Groenland, met uitzondering der Europeesche kolonisten en tijdelijk daar verblijfhoudende personen, uit Eskimo's; deze volksstam bewoont alle landstreken, gelegen tusschen Oost-Groenland en de Oosthoek van Siberië, eene uitgestrektheid van 4800 kilometers van Z.O. tot N.W. Niettegenstaande de groote afstanden, die reeds waarschijnlijk meer dan duizend jaren de verschillende takken van dit volkenras van elkander gescheiden hebben, vertoonen zij toch allen de meest opmerkelijke gelijkheid in taal, gewoonten en levenswijze. De vroegste zoowel als de hedendaagsche ontdekkers in de arktische gewesten hebben dit volk dikwijls afgeschilderd als tot de laagste wilden behoorende, verstoken van alles wat maar eenigszins naar godsdienst of maatschappelijke instelling zweemt, en de ruwste, zelfs dierlijke gewoonten hebbende. Doch een meer zorgvuldig nagaan der eenvoudige feiten, in de beschrijvingen der onderzoekingstochten aangehaald, bewijst reeds dadelijk dat dit oordeel ten minste eenzijdig en ook partijdig moet genoemd worden. De Eskimo's hebben zich gevestigd in die landstreken, waar geen ander volk in staat is te leven, en geen ander volk heeft hen ook ooit overtroffen in het te boven komen der moeielijkheden en ontberingen, die zij moeten uitstaan, om zich de allernoodzakelijkste levensbehoeften te verschaffen. Een blik op de kaart van het noordelijk halfrond overtuigt ons reeds dadelijk, dat, wat de verspreiding van het menschelijk geslacht in noordelijke richting betreft, de Eskimo's eerst dáár worden aangetroffen, waar alle andere volken eindigen; de verschillende Pool-expeditiën binnen de grenzen van Groenland en de Beringstraat, hebben ontelbare voorbeelden

opgeleverd van de geschiktheid der Eskimo's om dáár te leven en zich het noodige levensonderhoud te verschaffen door middel van hunne eenvoudige werktuigen of gereedschappen, waar hedendaagsche onderzoekingsreizigers het slechts een paar winters kunnen uithouden, en dan voorzien van alles waarmede de beschaafde volken zich het leven kunnen veraangenamen. De buitengewone geschiktheid om de strengheid van het klimaat te trotseren hangt niet af van hun physischen bouw, aangezien het poolklimaat volstrekt niet ongezond voor Europeanen moet worden geacht, zooals reeds herhaaldelijk bewezen is. Het moet eerder worden toegeschreven aan de aanwending van bijzondere uitvindingen en eene handigheid in verschillende van der jeugd af aan geleerde bezigheden, gevoegd bij een zekere schranderheid, kennis der natuur en der hulpbronnen van hun land. Deze bekwaamheden zijn echter niet te verkrijgen zonder het onderhouden van een strikte orde binnen zekere grenzen, zoowel als eene zorgvuldige opvolging van zekere traditioneele regelen, en zijn derhalve onvereenigbaar met een maatschappelijken toestand, waarin het physische instinct over het moreele of intellectueele heerscht, of, zooals het werd genoemd, een staat van wildheid en dierlijke natuur.

Wij kunnen met zekerheid beweren, dat het grootste deel der bewoners van de Deensche koloniën in Groenland in staat zijn tamelijk vlug te lezen uit ieder boek in hunne eigene taal, en dat ieder kind ten minste het voornaamste uit de gewone schoolboeken leert lezen.

Al de voornaamste plaatsen hebben schoolmeesters, die tevens inboorlingen zijn en aan de twee seminaria, die in 1875 tot één verminderd werden, gestudeerd hebben. Deze inrichting van onderwijs bevindt zich te Godthaab. Hier zijn steeds 10 tot 16 jongelieden uit de inboorlingen, die voor eenige jaren studeeren en onderricht in de volgende leervakken ontvangen: Uitlegkunde, verklaring der voornaamste christelijke leerstellingen, bijbelsche geschiedenis, aardrijkskunde van het Heilige Land, stukken uit den Bijbel, uit het hoofd geleerd; schrijfoefeningen over verschillende onderwerpen, meest godsdienstige; verstandelijke oefening door het lezen en verklaren van boeken van geen godsdienstig karakter; grondbeginselen der geschiedenis, meest met betrekking tot het ontstaan en de uitbreiding der christelijke godsdienst; grondbeginselen der geographie, meest met betrekking tot physische geographie; eene inleiding tot de natuurlijke historie, met eene speciale beschrijving der zoogdieren; grondbeginselen der cijferkunst, calligraphie, orgelbespeling en zang.

Wanneer men nu in aanmerking neemt dat er moeielijk een ander

land te vinden is waar de jeugd zoo gaarne schoolonderwijs ontvangt als in Groenland, en dat het bijna meer als eene ontspanning dan als een plicht wordt beschouwd, moeten wij ons inderdaad verwonderen zulk een lust tot kennis in de arktische gewesten te ontmoeten!

Wanneer men voor het eerst in Groenland komt, zal men zich zeker verwonderen menschen te zien met licht gekleurd haar en met een Europeesch physiognomie en voorkomen, terwijl zij, wat hunne taal en gewoonten betreft, geheel en al Eskimo's zijn. Anderen, en inderdaad het grootste gedeelte der personen van gemengd ras, gelijken op Zuid-Europeërs, doch zijn de Eskimo-gelaatstrekken bij de meesten duidelijk zichtbaar. Ook de kleine handen en voeten, de bruine en de steeds beneden het middelmatige blijvende gestalte, duiden het ras aan. Het haar is ruw en ravenzwart; dat der mannen hangt tot op de schouders, terwijl de vrouwen het integendeel in een wrong op het hoofd vastbinden; op de grootte van deze wrong wordt veel prijs gesteld. Het is zulks iets waarop men zeer trotsch is. Doch de voortdurende strak gespannen toestand der haren doet deze laatsten spoedig uitvallen en wordt de haardos alzoo misvormd. Terwijl de bezigheid der mannen hen steeds buitenshuis doet zijn, leven de vrouwen meestal daar binnen. Wanneer zij eenmaal getrouwd zijn, bekommeren zij zich zeer weinig om kleeding of voorkomen. Hunne vuilheid, het verlies van het haar, de in elkaâr gedoken houding, waarin zij op de bank in het huis zitten, waardoor zij kromme beenen en een gebogen rug bekomen, dit alles maakt dat vrouwen van 50 jaar reeds uitermate leelijk zijn. Over het algemeen zijn personen met een aangenaam uiterlijk meer onder de mannen dan onder de vrouwen te vinden. De kinderen hebben allen een rond blozend aangezicht.

Visschen en jagen zijn bijna de eenige bezigheid van een Groenlander, doch het belangrijkst voor hem is ongetwijfeld de zeehondenvangst en voor dit doel is de *kajak* of boot met bekleeding van vellen onontbeerlijk. Deze boot heeft een lengte van 5½ meter en een breedte van ½ meter; het gewicht is ongeveer 28 kilo, zoodat een man het vaartuig in één hand kan dragen. Er kan, behalve de man die er in zit, nog een gewicht van 100 kilo mede vervoerd worden. De eenige roeiriem, met dubbel blad, is zeer zorgvuldig bewerkt, met het doel om den kajakker, bij een onverhoopt omkantelen van het vaartuig, in staat te stellen weder overeind te komen. Tevens heeft de man nog een waterdicht buis aan, hetwelk met de kajak één geheel vormt.

De vrouwen-kanoe of *oemiak* is 7½ meter lang, 2½ meter breed, ¾ meter

diep en van een platten bodem voorzien. Voor iemand die er zich voor de eerste maal van bedienen wil, is het een vreemd gezicht te zien, hoe de velbekleeding der boot doorschijnend wordt (zoolang die zich in het water bevindt) en de beweging der golven duidelijk laat waarnemen. Deze vaartuigen moeten zeer voorzichtig behandeld worden, aangezien de gespannen bekleeding door het geringste scherpe stuk ijs doorsneden kan worden, of ook door den een of anderen scherpen steen, terwijl men de boot te water laat. Doch de gewoonte der inboorlingen om op deze manier te reizen, laat hun zelfs toe er Fjorden mede te passeren, die zoo dicht met ijsbergen bezet zijn, dat er geen opening te ontdekken is. Doch alle blootstelling aan de open zee wordt zooveel mogelijk vermeden. De grootste booten kunnen 3300 kilo dragen. Aangezien slechts het latwerk en de roeibanken van hout en al het overige uit de velbekleeding bestaat, zoo kan zelfs eene groote boot over land getransporteerd worden, wanneer acht of tien man het vaartuig met de kiel naar boven op den rug nemen. De velbekleeding blijft in het zuiden van het land één, in het noorden echter twee jaren in bruikbaren toestand.

Het eigenaardige van de Eskimo-kleeding bestaat in de gelijkheid in de kleederen voor mannen en vrouwen. De nauwe ingang tot de huizen maakt het dragen van elke soort rokken reeds onmogelijk; de broeken zijn zeer engsluitend en reiken slechts tot de knieën. Eene verdere bijzonderheid is de vorm van het buis, hetwelk dicht om het lijf sluit, zonder eenige opening, behalve die voor het gelaat en de handen; tevens bestaat er nog een bijzonder soort buis of kap „*amowt*” genaamd, hetwelk dient tot het dragen van kinderen. Aangezien deze kap wijd genoeg is om het kind daarin op den rug te dragen, blijft het op die wijze warm en goed beschermd.

Wat de woningen betreft, zoo hebben de Groenlanders hunne winterhuizen steeds van steen met aarde vermengd gebouwd, en kennen zij de sneeuwhutten der Eskimo's in andere streken slechts van hooren zeggen. Niettegenstaande hun gedeeltelijk onderaardschen bouw, hebben zij ook hunne voordeelen en zijn juist geschikt voor de levenswijze en gewoonten van het volk. Het dak is gemaakt van drijfhout met zoden gedekt. Door de vorst wordt de aarde, die hier het cement vervangt, hard als steen, en worden op die wijze de wanden en het dak ondoordringbaar voor wind. De vensters zijn van zeehondendarm gemaakt en laten slechts weinig daglicht door, doch, aangezien de zon gedurende het grootste deel van den winter niet zichtbaar is, en wanneer de dagen lengen, de dag toch meest in de open lucht wordt doorgebracht, is het voor de bewoners

voldoende. De kamer der oorspronkelijke huizen had noch schoorsteen, noch vuurplaat, doch de lampen moesten voor verlichting, verwarming en voor het koken van spijzen dienen. Ventilatie wordt hoofdzakelijk verkregen door middel van den langen en smallen ingang tot het huis. Wanneer men daardoor binnentreedt, moet men eerst afdalen en later voeren een paar treden naar boven in de kamer zelve. In deze laatste loopt een breede bank langs den wand, die zich tegenover het venster bevindt; deze bank wordt door middel van lage schermen in afzonderlijke compartimenten voor de familie verdeeld. De muren zijn met huiden behangen en de vloer met platte steenen geplaveid.

De bewoners gaan over in hunne zomertenten, vóór de sneeuw weggedooid is; deze bestaan uit eene dubbele velbekleeding over stokken gespannen; het eene einde rust op eene halfronde muur en het andere op het raam dat den ingang vormt.

Natuurlijk zijn ook de woningen der Groenlanders niet buiten den invloed der beschaving gebleven. De huizen der gegoeden zijn thans voorzien van een hellend dak met een kleinen zolder, terwijl in de huiskamer de wanden van een beschot voorzien zijn en er ook een kachel aanwezig is; doch dat deze laatste eene verbetering is, gelooven wij niet, aangezien de lamp toch onontbeerlijk en de kachel slechts een onverdraaglijk toevoegsel aan de hitte in de kamer te noemen is. Het dak is van planken en de vensters hebben glazen ruiten. Het vertrek heeft de gewone banken, en slechts als eene zeldzame curiositeit is een tafel of eenig ander meubel te zien; de wanden zijn versierd met goedkoope prenten en de rigchels langs de muur dragen koppen, schotels, enz. Zonder twijfel zijn sommige huizen voorbeelden van zindelijkheid en orde, doch wanneer de gewone winterhutten ook in den zomer bewoond worden, worden zij broeiplaatsen van ziekten. De vloer, meer of minder met modder bedekt, vereenigd met verrotte voorwerpen van allerlei aard, waaruit door de vochtigheid en warmte verpeste dampen opstijgen, maakt de lucht in zulke holen vergiftig voor de bewoners.

Wat de letterkunde betreft, er werd in de Groenlandsche taal reeds zooveel gedrukt, als gelijk staat met 50 gewone deelen. Het meeste werd in Denemarken gedrukt, doch in 1862 werd er te Godthaab een kleine drukkerij opgericht, waar reeds 280 vellen druks zijn verschenen, behalve vele gelithographeerde platen, namelijk:

De Bijbel in vier of vijf groote gedeelten en eenige kleinere als afzonderlijke boekwerken.

Drie of vier deelen en eenige kleinere met psalmen.

Ongeveer 20 boeken van godsdienstigen aard.

Ongeveer 10 leerboeken der spelling, rekenkunde, aardrijkskunde, geschiedenis, enz.

Ongeveer 10 boeken met verhalen enz., meestal van onderhoudenden aard.

Ongeveer 6 spraakkunsten en woordenboeken in de Eskimo-taal voor Europeanen.

Een tijdschrift, genaamd „*Atuagagdliutit, nalinginarmik tusarumindsassumik univkât*", d. w. z. „iets om te lezen, beschrijving van vele onderhoudende onderwerpen", in Groenland uitgegeven sedert 1861. Tot 1874 waren er 194 vellen druks in 4° en ongeveer 200 vellen met illustratiën verschenen.

Officieele rapporten betreffende de burgerlijke instellingen, 1862—1872, in Deensch en Groenlandsch, ongeveer 26 vel druks met vele gelithographeerde platen.

Natuurkundige beschrijving van het land.

Er wordt verondersteld dat een bergketen in de richting van Noord naar Zuid het geheele land in tweeën verdeelt, doch loopt deze keten dichter langs de Oost- dan langs de Westkust. De hoogste toppen werden tot nog toe aan de Oostkust ontdekt door de Duitsche Noordpool-expeditie onder kapt. Koldewey, op ongeveer 70° N.B.; de een werd genoemd naar den algemeen bekenden geograaf, Dr. Petermann, en werd geschat op 3000 meter; de ander, Payer's Piek, op 2160 meter. Onder 69° N.B. ligt de berg Rigny, 2340 meter, en onder 66° 20′ „Ingolfs Fjeld" (berg Ingolf) 1710 meter hoog. In de zuidelijke gedeelten van het land vinden wij hoogten van 1860 tot 2160 meter in het binnenste der fjorden van Julianehaab. In den omtrek van Kaap Farvel is de gemiddelde hoogte der bergen van 1470 tot 1770 meter. Aan de Westkust worden zelden bergen van 1000 meter gevonden. Dit is alleen het geval op het schiereiland Noegsoeak, waar zij 1860 meter bereiken; sommige toppen, die uit het binnenijs opstijgen en „*Nunatakkers*" genaamd worden, bereiken eveneens eene aanzienlijke hoogte. Een daarvan, de „Jensen's Nunatakker", onder 62° 50′, werd geschat op 1710 meter.

Zoo als bekend is, bestaan de West- zoowel als de Oostkust slechts uit fjorden, eilanden en schiereilanden; dit verleent reeds aan het land een eigenaardig karakter.

Onder de fjorden zijn er, behalve eene menigte kleinere, 5 voorname baaien, nl.: de ijsfjord van Jacobshavn onder 69° 10′, van Torsukatak

onder 70°, van Karajak onder 70° 25', van Kangerdluk onder 70° 40' en van Upernivik onder 72° 55'.

De volgende beschrijving van de Nagsoegtok Fjord (Nordre Strömfjord) kan eenigszins een denkbeeld geven van het voorkomen der kust tot 68° 30' N.B., aangezien de overige fjorden in het algemeen eene herhaling vertoonen van hetgeen volgt:

De afstand van den mond tot het einde van dezen inham is ongeveer 141 kilometer; wegens de groote uitgestrektheid en den nauwen ingang waarmede de fjord met de zee verbonden is, komen hier zeer gevaarlijke snelstroomingen voor.

De diepte van het water verschilde volgens waarnemingen van 228 tot 486 meter; de temperateur was aan de oppervlakte 8° Cels, op 18 meter diepte 0.5° en van 72 meter diepte af tot op den bodem 0°, hetwelk tevens ook de temperatuur op den bodem der zee was. De plaats van waarneming was slechts eenige kilometers van den gletscher aan het einde van de fjord verwijderd, zoodat, ofschoon het water toch rechtstreeks van het binnenijs afkomstig was, dit weinig invloed op de temparatuur schijnt te hebben.

Op de berghellingen en ook op de vlakten in de nabijheid der fjordarmen werd eene betrekkelijk weelderige plantengroei opgemerkt, waaronder wilgen van eene aanmerkelijke grootte.

Het merkwaardigste der Groenlandsche natuur is zonder twijfel het landijs, hetwelk, met uitzondering van eene smalle kuststrook, de geheele oppervlakte bedekt. Het ijs bestaat uit eene aaneengesloten massa, die langzaam van de bergketen, waarover boven gesproken is, nederdaalt en in den vorm van gletschers eerst de dalen van het vasteland en vervolgens de fjorden tot aan zee volgt.

Waarnemingen, gedaan in de Ingnerit-Karajak en Sermilik Fjorden hebben bewezen dat de hoogte van den rand van het binnenijs hier ongeveer 600 meter was. Van eene hoogte, 1200 meter boven de zee gelegen, gezien, vertoonde het ijs slechts eene uitgestrekte vlakte met eenige bergtoppen, daarboven uitstekende als eilanden in een oceaan.

In 1876, 1880 en 1881 hebben de Denen Steenstrup en Holms belangrijke ontdekkingen gedaan met betrekking tot het binnenijs onder 61° N.B. In den omtrek van de Tunugdliarfik Fjord heeft het binnenland veel van een landschap in de Alpen; deze bergen beletten het ijs, in de zuidelijkste deelen van het land, in zee te storten. Sommige toppen werden geschat op 1500 meter en enkelen in de verte op 3000 meter, doch slechts bij benadering, den verren afstand in aanmerking nemende. Zooals

wij reeds vroeger deden opmerken, vertoont de zuidelijke driehoek van Groenland aan de westzijde aanmerkelijke hoogten met enkele gletschers, terwijl de bergvlakte in het binnenland, eveneens met ijs bedekt, langzaam naar de Oostkust afdaalt; hier reikt het binnenijs op sommige plaatsen tot aan zee, waardoor aan het landschap een zeer woest en verlaten voorkomen wordt verleend. Tevens dient hier nog te worden opgemerkt dat de toppen der bergen, die uit het binnenijs oprijzen, eveneens met gletschers bedekt zijn. Deze laatsten vermeerderen, wanneer zij nederdalen, voortdurend de massa van het landijs.

Omtrent den voortgang van het ijs door de fjorden naar zee gaven de onderzoekingen van luitenant Hammer, in 1879—1880 in de ijsfjord van Jacobshavn onder 69° N.B., de volgende resultaten:

In deze fjord en op een afstand van 861 meter van den oever verwijderd, bewoog zich de voornaamste gletscher met eene snelheid van 12 meter per dag, terwijl de dikte van het ijs 294 meter bedroeg; in het midden van den fjord werd de beweging op 15 meter per dag geschat; deze fjord is 4½ à 6 kilometer breed, diepte 441 meter.

De waarnemingen van Steenstrup's expeditie in 1876 in de Tasermiut Fjord (ongeveer 60° 15'), breedte 915 meter, verschillen zeer veel van de vorigen, aangezien hier slechts eene snelheid van 3 à 3½ meter per dag werd bevonden.

Volgens berekening bedraagt de hoeveelheid ijs, die jaarlijks door de fjord van Jacobshavn in zee wordt uitgeworpen, 3,600,000,000 kubiek meter. Hetzelfde kan van de Oemenak Fjord gezegd worden. Deze laatste omvat 7 of 8 anderen, alle vertakkingen van een golf, die zich noord- en zuidwaarts uitstrekt. De maximum snelheid der beweging van het ijs in een van deze armen was 14 meter, in een anderen 11½ meter in 24 uren. Verschillende waarnemingen, in den zomer zoowel als in den winter, hebben bewezen dat het jaargetijde geen merkbaren invloed heeft op de hoeveelheid ijs, die dagelijks in zee wordt uitgestort.

Het is bekend dat over het algemeen het binnenijs zich van de kusten verwijdert en voortdurend in hoeveelheid afneemt; er zijn zekere bewijzen voorhanden, dat het ijs in vroeger tijden de eilanden en schiereilanden bedekte die thans ontbloot zijn. Het is eveneens een feit dat de oppervlakte van het land voortdurend lager wordt. Wat de fjorden betreft, zoo zijn er geen bewijzen te vinden dat deze door het onophoudelijk werken van het ijs zijn ontstaan, doch is het ontwijfelbaar dat zij er veel door vergroot zijn.

Aan de Noordwestkust, tusschen 79° en 80° N.B., wordt de grootste

gletscher van Groenland gevonden, nl. de Humboldt-gletscher. Deze enorme massa ijs werd bezocht door de Pool-expeditie onder Kane in 1853—1855, en strekt zich 60 uren gaans van zuid tot noord langs de kust uit. Het ijs heeft een bijzonderen vorm en vertoont een trap, die tot aan het water reikt; in de treden bevinden zich spleten, waardoor in den zomer het water van de eene trede op de andere stort; in den winter of in het najaar vertoont zich bij plotseling intredende vroege vorst zulk een waterval in bevroren toestand. Het afbreken der ijsmassa's van dezen gletscher geschiedt op dezelfde wijze als in de ijsfjorden, nl. door het rijzen van het water; bij vloed wordt de rand van het ijs opgelicht, zoodat enorme massa's tegelijk afbreken en hevige beroering van het water veroorzaakt wordt. Slechts kleine stukken worden hierdoor van de hoofdmassa afgeslagen en in zee *geworpen*, de afgebroken ijsberg zelve *glijdt* echter meer in zee, doordien het water zelve de massa opligt, zooals boven gezegd. De ijsbergen, op deze wijze te water gelaten, volgen de strooming, totdat zij den Oceaan door de Davis-straat bereiken.

Onder de laatste expeditiën op het binnenijs gaf die van luitenant Jensen, van 14 Juli tot 5 Aug. 1878, de volgende resultaten:

De expeditie vertrok van Itivdlek onder 62° 37′ N.B. en 50° 11′ W.L. bij de Noordwestzijde van de „IJsblink" van Frederikshaab (deze gletscher is ongeveer 18 kilometer breed), met bestemming naar eene groep rotsen, die uit het binnenijs te voorschijn komen en naar den chef der expeditie „Jensens' Nunatakkers", werden genoemd; het oostelijkste door de expeditie bereikte punt was 70½ kilometer van de kust verwijderd, onder 62° 50′ N.B. en 48° 57′ W.L.

Na vele bezwaren overwonnen te hebben, werd een der rotsen bereikt en kampeerde de expeditie aan den voet daarvan, toen er plotseling een hevige sneeuwstorm opstak, waardoor zij een geruimen tijd in de tenten moesten verblijven; zoodra het weder zulks toestond, werd de berg bestegen en kwam men tot de ontdekking, dat zoowel het dieren- als plantenrijk zelfs hier nog vertegenwoordigd was, ofschoon deze rots toch duizenden van jaren door het ijs van de kust gescheiden moet zijn geweest.

Oostelijk van deze „Nunatakkers" verheft zich het ijs tot 1545 meter boven de zee. De beweging van de ijsmassa hangt af van de natuur en den vorm der oppervlakte van het land waarop zij rust; dit is ook het geval met de oppervlakte van het ijs zelve. Op een afstand gezien vertoont zich deze geheel effen, doch in werkelijkheid vormt zij eene opeenvolging van spleten, waarvan sommigen meer dan 15 meter wijd zijn. Op sommige plaatsen vertoont het ijs zich als een rij heuvelen met diepe

kloven er tusschen en kan zulk eene versperring slechts door omwegen gepasseerd worden. Ook werden vele kanalen en waterbassins op het ijs gevonden.

Op 1530 meter hoogte werd de omtrek zoo scherp mogelijk verkend, doch geen „Nunatakkers" meer ontdekt; het scheen echter dat het ijs in het Oosten zich nog ver boven de plaats van waarneming verhief.

In de nabijheid der rotsen en ook bij de kust is het ijs op sommige plaatsen met zand en aarde vermengd, hetwelk door de wind daarheên gevoerd werd; deze massa's vormen langzamerhand pyramiden van ijs, zooals ook aan den rand van Frederikshaab's IJsblink te zien is, waar deze pyramiden eene hoogte van 18½ meter bereiken.

De expeditie onder Nordenskjöld, in Juli 1883, ging uit van de Tessiursarsoak fjord onder ongeveer 68° 20′ N.B. en 51° W.L., in het district Egedesminde; het verste bereikte punt was ongeveer 43° W.L. en bevond zich 1917 meter boven het niveau der zee.

Om het binnenijs als een weg voor Pool-expeditiën te gebruiken, zou de oppervlakte niet zoo moeielijk te begaan moeten zijn als thans het geval is; daardoor wordt het doen van groote reizen onder zulke omstandigheden onmogelijk. Prof. Nordenskjöld was dezelfde meening toegedaan, volgens zijn schrijven aan steller van dit artikel, gedateerd 13 Januari 1885.

Niettegenstaande de ontzaglijke uitbreiding van het binnenijs moet toch de dikte in den loop der tijden aanmerkelijk afgenomen zijn, aangezien er duidelijke sporen zijn gevonden, dat de massa vroeger zelfs de toppen der „Nunatakkers" heeft bedekt, waarover boven gesproken is; het idee dat het ontstaan zou zijn door eene bedekking van het land met gletschers, afdalende van de bergketen in het binnenland, heeft dus veel waarschijnlijks. Er dient hier nog te worden opgemerkt, dat, alhoewel de jaarlijksche hoeveelheid atmospherische neêrslag van het *kustland* de zee in vloeibaren staat bereikt, dit niet het geval is in het *binnenland*, waar het ijs voortdurend zou toenemen, indien er geene afvoerkanalen bestonden (de Fjorden). Zelfs wanneer het binnenijs niet zulk eene uitgebreidheid had als thans het geval is, zou er toch geen kans bestaan, dat het vlietende water ooit de kust bereikte, de groote afstand in aanmerking genomen; er blijft slechts weinig tijd in het jaar over, waarin de dooi invloed kan uitoefenen, nl. van half Mei tot het einde van September, wanneer men de voortdurende nachtvorsten in het voor- en najaar in aanmerking neemt.

Met uitzondering der beken en kleine rivieren, die door het dooien der

sneeuw ontstaan, zijn er nog reservoirs of meren te vinden, zooals bijv. op het Svartenhuk schiereiland, waar zij eene aanmerkelijke uitbreiding verkregen hebben, doch kleinere zijn bijna overal te zien; aangezien zij nooit tot op den bodem bevriezen, halen de inboorlingen daaruit hun water voor huishoudelijk gebruik.

De zee en het drijfijs.

Zooals bekend is, loopen er langs de Oost- en Westkust van Groenland poolstroomingen, nl. een, komende van het noorden tusschen Spitsbergen en Groenland en de ander aan de noordoostkust door Smith Sound en verder langs de Noord-Amerikaansche kust; deze laatste voert het zoogenaamde „west-ijs" mede. Doch voor Groenland is de strooming langs de Oostkust de belangrijkste.

In de eerste plaats moet hier worden opgemerkt, dat de zee die het zuidelijke deel van Groenland bespoelt, nimmer bevriest, en buiten de Fjorden is er geen ijs te zien tot de maand Maart, wanneer de zware branding aan de kust plotseling voor een kalme zee plaats maakt. Eenige dagen later is de zee bedekt met groote stukken ijs van aanmerkelijke dikte. Nadat deze massa's Kaap Farvel omgedreven zijn, volgen zij de Westkust tot ongeveer 65° N.B. en verspreiden zich alsdan over de Davisstraat. Waarnemingen, door de Deensche marine-luitenant Holm in 1881 gedaan, hebben bewezen dat het ijs, wanneer het niet reeds te voren gesmolten is, de genoemde zeeëngte overdrijft, en daar, met het zoogenaamde „west-ijs" vereenigd, in zuidelijke richting door den stroom wordt medegevoerd. Het ijs werd tot op 55° W.L. gezien.

Deze ijsmassa's worden den geheelen zomer opgemerkt, tot Juli of Aug.; in het laatste gedeelte van Augustus verdwijnt het meestal geheel, zoodat de schepen van Julianehaab kunnen vertrekken, nadat de vaart 6 maanden lang gesloten was. Doch dit is slechts een algemeene regel; het ijs kan ten allen tijde verschijnen, in den winter zoowel als in den zomer. Het is zeer wel aan te nemen, dat het stormachtige winterweder het ijs aan de Oostkust opbreekt en het alsdan door de sterke stroom naar de Zuidpunt van Groenland gevoerd wordt, doch zijn er tot heden daaromtrent geene speciale waarnemingen gedaan.

Desniettegenstaande moet er een nauw verband bestaan tusschen het drijfijs langs de Groenlandsche kust en het ijs in de omgeving van Spitsbergen. In het jaar 1817 waren de massa's aan de kust van Groenland buitengewoon zwaar en werd omstreeks dienzelfden tijd de zee bij Spits-

bergen door de walvischvangers geheel vrij van ijs bevonden. Zeer dikwijls verschijnen er in het najaar nieuwe ijsvelden, doch deze verdwijnen weder na korten tijd. Het voorjaarsijs vriest echter gewoonlijk vast tot aan Frederikshaab en blijft voor eenige dagen in dien toestand; daarna breekt het op en verdwijnt. In het jaar 1791 echter vroor het najaarsijs tot aan Sukkertoppen vast en bleef liggen tot aan het volgend voorjaar, zoodat alle communicatie was afgesneden en de zeehondenvangst eveneens niet kon gedreven worden.

De oorzaak waarom de Oostkust tusschen 66° en 69° N.B. meest altijd met ijs bezet is, wordt verklaard door het aanwezig zijn van een onderzeesche bergketen tusschen Groenland en IJsland; peilingen, in 1879 in de nabijheid van deze bank gedaan, gaven slechts 275 meter diepte, terwijl een weinig noordelijker eerst op 1476 meter grond gevonden werd. Door deze versperring worden de ijsmassa's in hunne zuidelijken loop gestuit en vormen een ontzaglijken dam; de ruimte tusschen de ijsbergen wordt nl. door kleinere stukken en ijsvelden aangevuld. Zoodra eindelijk een ijsberg, nadat die door verdamping van het gedeelte boven, en door smelting van het gedeelte onder water aanmerkelijk in omvang is afgenomen, de versperring gepasseerd is (waartoe de heerschende Noordoostenwind ook bijdraagt), neemt een ander zijne plaats in. Daarentegen is de kust tusschen 70° en 75° N.B. betrekkelijk vrij van ijs, om reden het hier meer ruimte heeft om zich te verspreiden, terwijl de verlenging van den golfstroom hier parallel loopt met de poolstrooming, hetgeen niet het geval is aan de meer noordelijk gelegen kust, zooals bijv. in de nabijheid van Spitsbergen, waar beide stroomingen elkander ontmoeten, hetgeen eene opeenhooping van ijs in de poolstroom veroorzaakt. Een andere oorzaak is de heerschende wind tusschen 70° en 75° N.B.; deze is hier nl. in de zomermaanden N.W., W. of Z W. en verwijdert dus het ijs van de kust, terwijl in de Straat van Denemarken de wind gedurende dit saisoen meest N.O. of O. is en derhalve het ijs in de zeeëngte gedreven wordt.

De oorsprong der ijsbergen moet, volgens kapt. Norman van de Deensche Marine, gezocht worden in de ijsfjorden van de Oostkust, ten zuiden van den 70sten breedtegraad. De hoeveelheid ijs die jaarlijks Kaap Farvel passeert, wordt op 405,000 □ kilometer geschat.

Met uitzondering van het drijfijs, breidt zich nog langs het noordelijke gedeelte der Oostkust een aaneengesloten vaste massa uit, het zoogenaamde „kust-ijs", hetwelk zich aan de leden der Duitsche Noordpoolexpeditie onder 77° N.B. en in de maand April als een uitgestrekte

vlakte vertoonde, die, aan de kust, vastgevroren, zich tot zeer ver in zee uitstrekte.

Wat het ijs in Smith Sound betreft, zoo hebben de onderzoekingen der verschillende Pool-expeditiën bewezen, dat in dit betrekkelijk nauwe kanaal en onder zulk een hooge breedte, het ijs niet overal een vaste vlakte vertoont, maar met open water afwisselt, zelfs in den winter.

De sterke strooming in de zoo juist genoemde zeeëngte is reeds boven besproken; aangezien er nu eene dergelijke strooming aan de Oostkust wordt waargenomen, is het zeer waarschijnlijk dat beide vertakkingen zijn van éénen stroom, die noordelijk van Spitsbergen door de noordelijkste punt van Groenland in tweeën gedeeld wordt, doch kan daaromtrent nog niets met zekerheid gezegd worden, daar het tot nog toe aan geene expeditie gelukt is zoo ver door te dringen.

Aanteekeningen gedurende mijn verblijf in de provincie Pará.

Gedurende een verblijf van ongeveer 18 maanden in de Braziliaansche provincie Pará, en wel hoofdzakelijk in hare hoofdstad S. Maria de Belem en dier onmiddellijke omgeving, was ik ruimschoots in de gelegenheid, zoowel met hare bewoners als met het land en klimaat kennis te maken. Even als in de meeste Braziliaansche provinciën, is ook hier haar naam langzamerhand op die der hoofdstad overgegaan. En indien er een naam met recht gedragen wordt, dan is het wel die van Pará, zoowel door provincie als door hoofdstad. Dit woord beteekent n.l. in de Tupi-spraak water. De invloed van dit woord uit het algemeene idioom der Braziliaansche Indianen is nog duidelijk merkbaar in tal van riviernamen, zoo als Parahyba, Paranahyba, Parana, Paraguassa enz. Zelfs heden ten dage heet nog de Amazone bij de Indianen Pará-nassú (= het groote water). Zooals ik reeds zeide, draagt Pará haar naam te recht, want water is er veel! Het geheele verkeer, niet alleen in de provincie Pará, maar in geheel die groote laagvlakte der Amazone, geschiedt te water. Zonder overdrijving noemen de Brazilianen dezen grootschen stroom met hare talrijke meren en neven-rivieren de Middellandsche zee van Zuid-Amerika. Zoowel de pastoor, op krankenbezoek uitzijnde, als de mindere man, die boschproducten gaat inzamelen, maken gebruik van de open kano, „montaria" genaamd. Is de afstand eenigszins grooter of het water wat minder kalm, dan wordt de „cuberta" gebezigd.

Het is een log één of twee stompe masten dragend scheepje, met uitzondering van den boeg geheel open, zoodat ribben en spanten bloot liggen. Achter is gewoonlijk een afdakje van palmbladen, soms een formeel roefje, zoodat dan de eerste aanblik levendig aan een oud-Hollandsche trekschuit herinnert. Zijne beteekenis is door den invoer der stoombooten aanmerkelijk verminderd. Slechts eenmaal, bij mijn be-

zoek aan de binnenlanden van het eiland Marajó, diende het mij als vaartuig.

De toestand van dit eiland schijnt zeer treurig. Aan de Zuid- en Oostkust heerscht de meeste eenvormigheid. De oever is tamelijk hoog en steenachtig. Van woud geen sprake meer: struikgewas en jong hout, hier en daar door eenige ferme stammen afgewisseld, vormen de bekleeding.

Naarmate men meer landwaarts komt, wordt de begroeiing steeds dunner, om eindelijk geheel plaats te maken voor de vlakte.

In de bedding van het riviertje de Arary, dat ik op dezen tocht opvoer, rolt, zooals in vele der rivieren, de Amazone niet uitgezonderd, een geel-bruine haast geen water meer te noemen vloeistof zeewaarts.

Tijdens de eb komen de zwarte met slik bedekte oevers en banken bloot, veelal met meer dan manshooge aroideeën begroeid. Bamboe dekt eerst de meer hooger gelegen plaatsen; over 't algemeen is dit echter zeer schaarsch in deze streken. Palmen zijn door talrijke families sterk vertegenwoordigd: onder hen bekleedt de slanke assai (euterpe oleracea) de eerste plaats.

Het binnenland van Marajó bestaat grootendeels uit een onafzienbare vlakte, hier en daar door soms nog vrij groote boschpartijen afgewisseld. In den regentijd staan deze „campos” grootendeels dras en blank; in de droge maanden is de bodem hard, gescheurd en uitgedroogd en weldra zijn ook de niet overblijvende planten tot een minimum teruggebracht.

Ten gevolge dezer sterke afwisseling staan de meeste huizen, die niet op absoluut droogblijvend terrein gelegen zijn, op stelten. De verdieping gelijk vloers bestaat slechts uit palen, tot dracht der bovenverdieping.

Hiermede is het dubbele voordeel verkregen, in den regentijd van vocht bevrijd te zijn en in het droge saizoen den wind vrij spel te laten. De bewoners dezer campos, die even mager en uitgedroogd zijn als het geheele landschap, houden zich uitsluitend met veeteelt bezig. De overal verspreid zijnde half wilde runderen zijn hiervan het levende bewijs. Paarden zijn betrekkelijk zeldzaam: slechts de hoofd „vaqueiros” maken hiervan voor het bijeendrijven der kudden gebruik. Hier, waar het verkeer te land niet door ondoordringbare wouden onmogelijk gemaakt wordt, heeft zulks dan ook te viervoet plaats. Als reisdier is de os algemeen in gebruik, omdat hij beter dan het paard tegen vermoeienissen bestand is en vaster op de beenen staat. Vooral dit laatste komt te stade bij het doorwaden der talrijke slibriviertjes, waarin deze minder bekende rijdieren tot aan de buik door den modder gaan.

De bodem van Marajó bestaat uit een eenige meters dikke humus-

laag, waaronder laterit. Dit laatste, dat bijna uitsluitend in dit geheele mondingsgebied aanwezig is, en vermoedelijk ook ver binnenwaarts, bestaat uit conglomeraat: kleine afgeronde steenstukken, meest kwarts door een bindmiddel verbonden. Het bezit een vrij groote mate van hardheid: eerst onder hamerslagen is het klein te krijgen. Deze eigenschap is oorzaak dat het menigvuldig voor huizenbouw en te Pará ook voor bestrating gebezigd wordt. Eigenaardig is ook de roode kleur van het bindmiddel, hetwelk, door de krachtige tropische regens wegspoelende, aan de plassen een op baksteen gelijkende tint mededeelt.

Behalve in de kleine riviertjes staat het water nog in tal van soms zeer uitgebreide poelen en meren. In den regentijd zetten deze hun omvang aanmerkelijk uit. Deze plassen zijn een waar paradijs voor alligators en vogels. Loop-, zwem-, roof- en zangvogels geven een groote levendigheid aan deze watervlakten. Bekend zijn de hier aangetroffen lepelreigers en scharlakenroode ibissen. Zulks is minder het geval, geloof ik, met een klein, van twee lange neerhangende staartpennen voorzien zangvogeltje, door de bewoners, waarschijnlijk om zijne solitaire levenswijze, het weeuwtje genaamd. Zoogdieren zijn schaarsch en slechts door in kudden levende capivaras en kleine zwijntjes vertegenwoordigd.

Van al deze dieren dient slechts een kleine alligator tot voedsel en dan wel als lekkernij. Van groot belang in de maatschappelijke huishouding is echter de pirarucú, een groote visch met beenige schubben, die voornamelijk hier in de rivieren wordt aangetroffen. Zijn vleesch, gezouten en in de zon gedroogd, is een waar volksvoedsel.

Deze visch wordt gewoonlijk nog op zeer primitieve wijze gevangen, n.l. met Indiaansche boog en pijl. Zoodra het doel getroffen is, scheiden zich pijlpunt en pijlschacht. Deze laatste drijft naar het wateroppervlak, terwijl een zich van haar afwindend koord de gemeenschap tusschen de beide pijldeelen onderhoudt en gelegenheid geeft langs deze lijn den visch te vermeesteren.

De grootste merkwaardigheid dezer vlakten zijn zeker de potten-heuvelen. Het zijn kleine verhevenheden van het terrein, nagenoeg uitsluitend uit oud vaatwerk bestaande. Men treft ze in onderling op grooten afstand gelegene groepen. Een dezer, dat van het „lago de S. Luzia", was het doel van een kleinen tocht. Uit den naam tot de aanwezigheid van een meer te besluiten, leidt tet een verkeerden uitslag. Het schijnt echter dat ten oosten der beide uiterste heuvelen in den regentijd een meer ontstaat, wijl deze het afvloeiende water een belangrijke belemmering in den weg moeten leggen. Nu nog, op het einde van den drogen tijd, ver-

toont de kloof, die hen beide scheidt, een vochtigen bodem. Onmiddellijk westwaarts is de grond moerassig, en zeer spoedig ontwikkelt zich hieruit een nagenoeg stilstaand ondiep riviertje. Op zijn beide oevers, een enkele maal ook als eilandje, worden de potten-heuvelen aangetroffen. De meeste zijn kaal; enkele, waaronder ook de zoo evenvermelde, zijn met struikgewas en kromme boomen bedekt. De hoogte wisselt tusschen 5 en 20 M.; terwijl op de kleinste nauwelijks plaats is voor twee ruiters, kan op de grootste met zijn zacht dalende glooiingen, wel een escadron ruiterij kampeeren. Deze laatste draagt dan ook eene kleine herderswoning. Aardewerk en slechts zeer weinig zand vormen de massa dezer verhevenheden, zóó zelfs, dat het strand aan de windzijde van het eilandje met potsscherven als 't ware was geplaveid. Onze delverijen verspreidden geen nader licht. Alles was daartoe ook ongunstig: het kortstondig verblijf, de geringe middelen, n.l. eenige ijzers en jachtmessen en het gebruik als vluchtheuvel. Ondanks den rijken inhoud verkregen we slechts potscherven. Dit is niet te verwonderen, als we bedenken; dat de bovenste lagen uit niet veel meer kunnen bestaan. Het materiaal is te slecht gebakken en het geringste worteltje dat zich er door heenboort, moet noodwendig een algeheele scheuring en verbrokkeling na zich slepen. Ter plaatse vernamen we, dat er eertijds met een weinig meer moeite nog bruikbaar vaatwerk was uitgegraven, wat door de omwonende bewoners tot huisraad werd gebezigd.

Behalve scherven vonden we nog een nagenoeg gaaf kommetje benevens iets wat eertijds een beeldje moet geweest zijn. Onder de scherven waren enkele in den vorm van een hoofd, andere met ornamenten en een soort verglaaswerk voorzien. De traditie van dit aardewerk heeft tot den huidigen dag nog stand gehouden. Een product, nog broozer als het oude, wordt hoofdzakelijk te Cametá en te Breves gemaakt.

Breves scheen eertijds de stapelplaats te zullen worden van de meeste koopwaren. De gele koorts, die vooral onder de Portugeesche emigranten vele slachtoffers maakte, verijdelde echter hare vooruitzichten. Met Breves is wel Soure de voornaamste plaats op Marajó. Soure dient den inwoners van Pará tot badplaats en uitspanningsverblijf.

Eenige natuurverschijnselen op deze campos van Marajó zijn wel der moeite waard hier vermeld te worden. Tijdens mijn verblijf aldaar, zoo als ik reeds zeide, tegen het einde van het droge seizoen, heerschte bij zons op- en ondergang volkomen windstilte. Met het rijzen der zon neemt de windsnelheid toe; ongeveer tijdens de warmste uren van den dag bereikt zij haar maximum; dan waait een zeer krachtige door het westelijk

gelegene continent versterkte passaat. Deze luchtverplaatsing brengt echter niet de geringste afkoeling aan: op het gevoel is de wind droog, warm en verzengend. Op dat tijdstip zijn de onderste luchtlagen voortdurend in trillende beweging, zoodat verwijderde voorwerpen denzelfden aanblik opleveren, alsof zij onmiddellijk boven de dekplaat eener warme kachel werden waargenomen. De onmiddellijk op de aarde rusteende luchtlagen zijn ijler dan de daarboven gelegene, zoodat alle aan den horizon opdoemende voorwerpen luchtspiegeling vertoonen. Alhoewel het feit en zijne verklaring uit talrijke beschrijvingen genoegzaam bekend zijn, zoo is toch de eerste aanblik hoogst verrassend. Een dergelijk verschijnsel, waarbij echter de dichtheid der luchtlagen een ongekende onregelmatigheid vertoont, is veelvuldig op de Amazone en haar voornaamste zijrivieren waar te nemen. Ik bedoel de opheffing eener verwijderde landspits door buiging der lichtstralen in tegengestelde richting, zonder totale terugkaatsing. Een der eilanden, die de reede te Pará ten noorden afsluiten, leent zich zeer veelvuldig tot dit optisch bedrog. Ik nam het ook te Manaos aan een kromming der Rio-Negro eenige malen zeer fraai waar.

De bovenmatige verwarming der onderste luchtlagen op de vlakten van Marajó is nog oorzaak van tal van kleine luchthoozen. Na een kleine baan te hebben afgelegd verdwijnen deze cycloontjes even spoorloos als zij komen. Het geheele verschijnsel duurt slechts ettelijke minuten. De hoogte der zichtbaar draaiende kolom schat ik op ongeveer 15 Meter.

Aanvankelijk onderscheidde ik duidelijk twee met de toppen aan elkaâr rakende kegels; de onderste van beide verdwijnt het eerst, de bovenste krijgt dan tevens een eenigszins gerekten vorm. Het geheel is vrij scherp begrensd door de opgevoerde stoffen. De verklaring ligt mijns inziens in het volgende. De sterk verhitte, ijlere, op het aardoppervlak rustende lucht breekt nu en dan plotseling door de bovenste lagen heên. Hierdoor ontstaat als 't ware een zuil van verdunde lucht. De omgevende dichtere lucht stort van alle zijden binnen, zoodat, in aanmerking genomen de hoofdbeweging van de geheele lucht, de beweging niet alleen stijgend, maar ook draaiend wordt. Natuurlijk verplaatst zich de geheele hoos met een snelheid, nagenoeg overeenkomende met die der omgevende lucht, zooals deze door den wind wordt voortgedreven. Duidelijk is dit ook merkbaar aan de helling der vertikale as. Het bovenste gedeelte der hoos is vóór, omdat op die hoogte de windsnelheid iets grooter is dan onmiddellijk bij den grond.

De vraag rijst, òf het binnenland van Marajó altijd even dor en kaal is geweest als heden ten dage. Of was het vroeger met woud bedekt?

In het eerste geval zouden deze campos van dezelfde natuur zijn als hunne naamgenooten in Zuid-Brazilië en tot de steppen, llano's, prairieën, savannas, pampas enz. moeten gerekend worden. Zooals bekend is, danken deze hun ontstaan aan gebrek aan vochtigheid. De ligging, bijna onder den evenaar en bijna in de streek der windstilten, met den heerschenden wind in de richting der zee, weêrspreekt reeds het argument van gebrek aan vochtigheid. Ook uit door mij gedane regenwaarnemingen te Pará, dus in de nabijheid, blijkt dat aldaar de regenhoeveelheid 's jaars circa 2 M. bedraagt. Een nadere beschouwing leert dan ook, dat Marajó door ontwouding in zijn tegenwoordigen toestand moet geraakt zijn. Een woud is slechts mogelijk bij voortdurend voldoende vochtigheid van den bodem. Nemen we aan dat op Marajó deze factor werkelijk ontbreekt, dan moet daar, waar hij plaatselijk wel aanwezig is, ook bosch ontstaan, zooals langs de boorden der rivieren, gelijk in de Zuid-Russische steppen het geval is. Dit is hier niet het geval. Wel langs den benedenloop is opgaand geboomte aanwezig; hoogerop komt het, gemengd met bamboes en struikgewas, steeds schaarscher voor, terwijl het eindelijk geheel ophoudt, indien we enkele plaatselijk vergeefs tegen den wind kampende, kwijnende, kromme exemplaren uitzonderen. Als deze vlakten tot de steppen behoorden, dan zou ook nergens, waar het water aan de oppervlakte ontbreekt, hoog hout kunnen voorkomen. Het tegendeel is het geval: hier en daar stuit men op vrijstaande, soms vrij uitgebreide boschgroepen, dus een bewijs dat de gemiddelde vochtigheid daar, ondanks de droogte der campos, voldoende is voor plantengroei. Maar ook daar, waar slechts een enkel stipje aan den horizon het bestaan van boomen doet vermoeden, heeft men zelfs, op het einde van den drogen tijd, nog vuil modderwater in kleine inzinkingen. Ook de bij de woningen voorkomende putten vertoonen de waterlaag slechts enkele meters lager dan de bovenzijde van het laterit. Ook de voormalige aanwezigheid van een relatief beschaafd volk, waarop de potten-heuvelen wijzen, is moeielijk vereenigbaar met deze kale en dorre vlakten. Ontwouding is dus de oorzaak van hun ontstaan, terwijl de mogelijkheid van een nieuwen plantengroei, evenals op de Westkust van Denemarken, door den sterken wind, hier in verband met de snelle uitdroging der bovenste aardlagen, onmogelijk gemaakt wordt. De benaming „campos" voor deze vlakte blijkt dus minder juist te zijn.

Er worden nog enkele andere minder juiste meeningen aangaande deze streken gekoesterd. Aanvankelijk werd het mondingsgebied van de Amazone onder de deltas gerangschikt. Deze bewering moest weldra wijken voor de juist daartegenover staande. Volgens deze heeft de Amazone

een zoogenaamde negatieve delta of aestuarie. Hieruit het besluit te trekken, dat in het geheel geen afzetting van meëgevoerde stoffen of landvorming plaats grijpt, is echter verkeerd.

De groote bocht langs de Zuid-Amerikaansche kust is als golf op te vatten. De geringe zeediepte van slechts 200 M. op de van Ceara af langs de geheele kust van Brazilië tot Guyana zich ver zeewaarts uitstrekkende bank, kan dit staven. Men raadplege hierbij de naar de nieuwste bronnen bewerkte kaart in het Segelhandbuch van de Duitsche Seewarte. De hoofdreden voor deze onderzeesche dorpel is in de eerste plaats te zoeken in het dalen van den bodem. Zoo ik vermeen, was Agassiz de eerste verkondiger van een westelijke verplaatsing van het Zuid-Amerikaansche vasteland, en wel in hoofdzaak toe te schrijven aan bodemverlaging aan de oostzijde. Ten andere moge het waar zijn, dat de Amazone veel slib afvoert en in zijn mondingsgebied vallen laat. Op een afstand van vele mijlen in-zee verkondigt het plotseling bruin wordende water reeds den invloed van dezen stroom. Zijne werking moet echter niet overschat worden. De groote uitgestrektheid, binnen welke de invloed der Amazone zich nog bespeuren laat, is eensdeels toe te schrijven aan de levende kracht van het afstroomende rivierwater; tevens drijft het zooveel lichtere rivierwater wigvormig op het zeewater. Het gedeelte zuidelijk van den Amazone-mond, van de zooeven vermelde bank, kan bovendien zeker niet aan slibafzetting van dien stroom worden toegeschreven. Immers de krachtige, vlak langs de kust strijkende quatoriale strooming voert noordwaarts. Er heeft dus wel slibafzetting plaats, en zoo men wil, ook delta-vorming, mits hieronder verstaan worden de zoogenaamde sub-marine deltas van G. A. Lebour. Dat geen delta-vorming in den gewonen zin van het woord merkbaar is, moet, zooals R. Credner terecht opmerkt, in de eerste plaats aan daling van den bodem worden toegeschreven.

Op menig tochtje in de omstreken van Pará heb ik mij kunnen overtuigen, dat slibafzettingen in deze streken tot de zeldzaamheden behooren, integendeel veel grond door het water verzwolgen wordt. Grondaanwinst wijst de westzijde van het Ilha-das-onças aan. Op dit grootste juist tegenover Pará gelegene eiland wordt dan ook een steen- en pannenbakkerij aangetroffen. De groote bank aan de Noordoostzijde van dit eiland wordt veelal ook als slibafzetting aangeduid, zoo o. a. in de „Roteiro da navegaçâo do rio Amazonas". De flauw gebogene, steile oevers aan deze zijde van het eiland, wijzen er echter op dat hier de grond langzamerhand bezwijkt voor de vereenigde krachten der rivieren

Capim en Acará. Deze beide rivieren worden aan hun vereeningspunt door genoemd eiland in hun' rechten loop gestuit. Als overtuigingsstukken der grondverdwijning kunnen de talrijke in alle richtingen uitgeholde steenklompen dienen, welke menigvuldig over het strand dezer eilanden verspreid liggen. Ook de vuurtoren te Vigia, welke eens op het eiland stond, wordt nu door het water omspoeld. Welke krachtige grondbewegingen door den stroom ontstaan, moge ook het volgende toelichten. Op een mijner tochtjes lieten we 's nachts in de nabijheid van den vuurtoren van Catejuba het anker vallen, d. w. z. een lange, als gaffel dienstdoende stok werd in den grond gestoken en de boot hieraan bevestigd. De eb liep hard en we sliepen gerust in. Den volgenden morgen was het echter onmogelijk onze gaffel uit te trekken: zoodanig had zich het zand er rondom opgehoogd, en dat in een tijdsverloop van ruim 4 uren.

Een zeer groote bank, wellicht nog een overblijfsel van een weggespoeld eiland, is die van Mandihy aan de Z.O. punt van Marajó. Het is niet zeldzaam, dat de rivierstoombooten op deze banken vastraken, indien zij, om tijd te besparen, niet nauwkeurig het vaarwater volgen. Met vloed, op zijn ergst met springvloed, raken zij weder vrij. Meer bezwaar levert een aan den grond loopen op de bovenrivieren bij het invallen van het droge jaargetij. Een gedwongen verblijf, soms te midden van minder vriendschappelijk gezinde Indianen-stammen, tot het eerstvolgend regenseizoen, is gewoonlijk het gevolg.

In het voorafgaande besprak ik de toestanden rondom Pará, alsof deze stad aan den mond van de Amazone is gelegen. Dit is geenszins het geval, alhoewel ik vermeen, dat de toestanden volkomen dezelfde zijn. Pará is gelegen aan de rio Tocantins. Juist genomen, zou het moeten luiden aan de rio Capim, een zijrivier van de eerste. Het vereeningspunt van beide rivieren is echter zoodanig in eilanden verbrokkeld, dat de eerste lezing voldoende nauwkeurig is. Veilig kan men beweren dat geen druppel Amazone-water voorbij Pará vloeit. De toestand is eenigszins te vergelijken met die tusschen onze Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden. Even als in Nederland Biesbosch, Hollandsch Diep en a. hun ontstaan danken aan den St. Elizabethsvloed, zoo komt het mij voor, alsof ook in Brazilië die groote watervloeden een gevolg zijn van een plotseling indringen der zee. Als zoodanig is de breede watermassa te verklaren, die zich nog voorbij den mond van de Tocantins in Oost-westelijke richting uitstrekt, om plotseling in het veel minder beteekenende riviertje de Marapú over te gaan. Hebben we in Nederland ook niet een Hollandsch Diep met de Amer! De Tocantins zal wel altijd een afzonderlijk in zee mondende rivier zijn

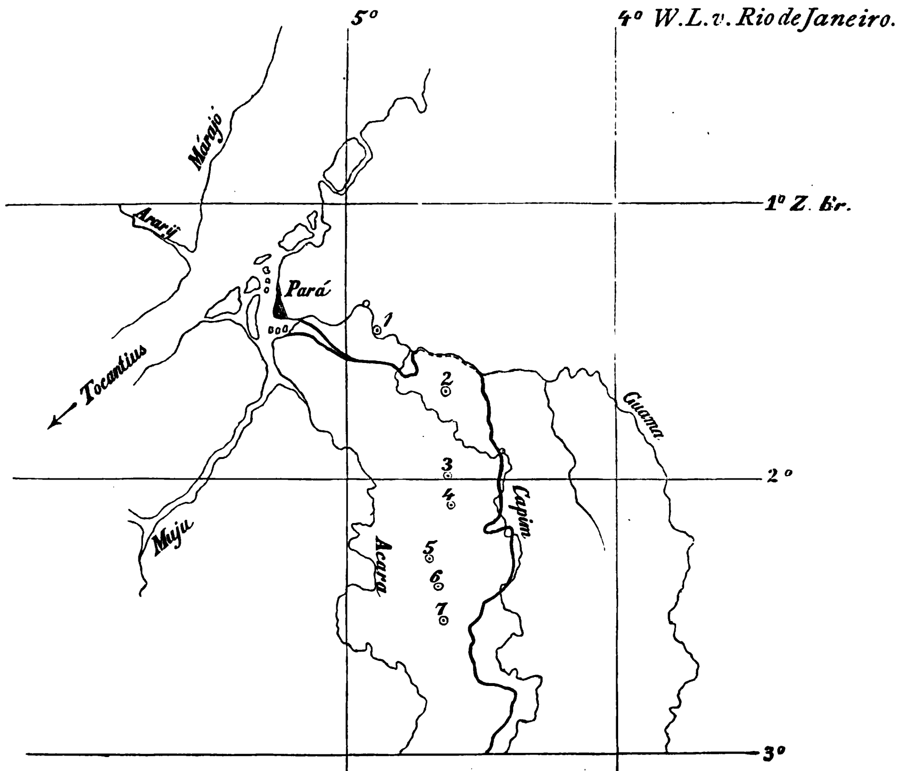
geweest. Het is echter mogelijk, dat zij kort na de catastrophe gedeeltelijk haar water door de Amazone ontlastte. Tegenwoordig is zij echter als geheel zelfstandige rivier op te vatten. Kort na den Braziliaanschen St. Elisabethsvloed zal ook wel de westzijde van het eiland Marajó door een breede watergeul van het overige continent gescheiden zijn geweest. In tegenstelling van de andere streken vertoont nu deze westzijde een grondaanwinst en wel een sterke. Van Breves af tot kort voor Gurapa, aan den mond der Xingu, is het geheele waterbekken met lage, modderige alluviale eilanden aangevuld. Hier zijn de zoogenaamde „ygapós" laag gelegen onderloopende bosschen zeer veelvuldig. De aanslibbing tusschen deze beide eilanden gaat nog geregeld voort. Een bepaalde richting van dezen stroom is niet merkbaar. De waterbeweging bestaat voornamelijk uit die, welke door eb en vloed te voorschijn geroepen wordt. De vaarweg is onophoudelijk aan verandering onderhevig en dikwijls zoo eng, dat op het dek der stoomboot de bladeren van de boomen kunnen geplukt worden.

Moge het physisch geographisch minder juist zijn, de ligging van Pará als aan den mond der Amazone te omschrijven, in commerciëelen zin is deze uitspraak echter zeer gerechtvaardigd.

Daar in de voorafgaande regelen zoo menigvuldig van grondverdwijning sprake is, kan een enkel woord aangaande de „terras-cahidas" hier op zijn plaats zijn. Onder terras-cahidas (letterlijk = gevallen gronden) verstaat de Braziliaan oevervallen. De bodem in het Amazonedal bestaat voor een deel uit zachte, gemakkelijk wegspoelende grond. Dit uitloopen schijnt nu tijdens de hooge waterstanden plaatselijk sterk het geval te zijn. Bij lagen waterstand wordt de oever van een gedeelte zijner steunpunten, den tegendruk van het water, beroofd en moet noodwendig omlaag storten. Met donderend geweld ploft de grond in het water; schuimend en bruischend wordt dit laatste door den indringer voortgedreven, doch het wreekt zich fel. De golf, door den neërvallenden oever in 't leven geroepen, keert terug en beukt herhaaldelijk den reeds verzwakten en deerlijk gehavenden zoom der rivier. De woudreuzen waggelen en storten, bij hun val talrijke buren en groote aardklompen medesleurende, in het water.

Volgens geloofwaardige personen hebben dergelijke oevervallen op den bovenloop der Amazone en hare zijrivieren dikwijls over vele mijlen gedurende uren plaats. Van een dergelijk natuurverschijnsel hoewel op kleinere schaal, was ik eenmaal aan den rio Capim getuige. Gelukkig bevond ik mij aan den tegenovergestelden oever en kon dus zonder

gevaar het grootsche verwoestende schouwspel gade slaan. De onmiddelijke aanleiding tot het bedoelde geval was de „Porrorroca." Met dezen naam, nog van de oorspronkelijke Indianen afkomstig, duiden de inwoners den vloedstroom aan. Even als de Seine de Mascaret, zoo vertoonen ook de meeste der rivieren ginds een overstortende vloedgolf. Als een witte streep op het wateroppervlak nadert zij met groote snelheid uit de verte. Het best te omschrijven is zij als een muur van water, gekroond door een lijst van neêrvallend wit schuim. Plotseling verdwijnt zij, om op eenigen afstand even geheimzinnig en snel weder op te duiken. Niets weêrstaat haar. Nu eens dezen, dan weêr genen oever beukend, voert zij alles, wat haar in den weg treedt, een eindweegs mede. In minder dan geen tijd is zij voorbijgesneld. Slechts de troebele in beroering zijnde watermassa van de kort te voren nog kalm zeewaarts stroomende rivier getuigt van haren doortocht. Geen wonder dat de Indianen, natuurkinderen als zij zijn, dit voor hen onverklaarbare verschijnsel aan een geheimzinnige groote waterslang toeschrijven.

Met toestemming van den waarnemer, Dr. E. van Rijckevorsel, volgt hier de door hem bepaalde geographische ligging van eenige plaatsen langs de rivier Capim. Op het hieraan toegevoegde schetskaartje geeft de dunne zwarte lijn het beloop der rivier volgens de kaart behoorende bij het decreet van 29 Juni 1879, tot making van een spoorweg tusschen de rio Parnahyba en Pará. De zwaardere zwarte lijn is overgenomen van de d'Agricultura, Carta do imperio do Brazil, uitgegeven op last van het Ministerio door Prof. J. Los Penha.

Nummer op de schets.	Naam.	Z.-breedte.	W.-lengte. Greenw.	
1.	Pernambuco.	1° 28′ 8″	48° 2′ 39″	
2.	S Domingo.	1 40 43	47 47 58	vereenigigingspunt Guama en Capim
3.	Aporoaga.	1 59 14	47 47 16	
4.	S Antonio.	2 5 28	47 47 25	
5.	Boa Vista.	2 17 7	47 51 34	
6.	Manso.	2 23 37	47 49 10	
7.	Badajoz.	2 30 50	47 47 55	
	Rio de Janeiro.		43 9 29	W. v. Greenw.

E. ENGELENBURG.

De boven door den heer E. Engelenburg uitgesproken meening, dat de Pará-rivier geen mond is der Amazone, maar een op zich zelf staand mondingsgebied der Tocantins, wordt gedeeld door den heer J. W. Wells in een artikel „A Sketch of the Physical Geography of Brazil" (*Proc. R. G. S. June, pp.* 358 *en* 59). *Daar het opstel van den heer E. reeds lang voor het verschijnen van het artikel van den heer W. geschreven was en bij de Redactie ingekomen, acht deze zich verplicht die omstandtgheid hier goed te doen uitkomen. De verdienste, deze* o. *i. juiste meening eerder te hebben uitgesproken en toegelicht, komt onzen landgenoot toe.*

DE REDACTIE.

Een Nederlandsch reiziger aan den Congo

DOOR

F. DE BAS.

Majoor van den Generalen Staf.

(*Vervolg*) 1).

III.

Langs den Kassaï (Kinshassa-Kwamouth-Loeboe-station.)

In verband met de vroeger in dit tijdschrift gepubliceerde reisbeschrijvingen van den heer A. Greshoff volgt thans het bericht van zijne reis langs den Kassaï. Wij meenden aanvankelijk de reis van Ango-Ango naar Leopoldville door een beschrijving van laatstgenoemde plaats te doen volgen; doch enkele nog te ontvangen inlichtingen en eveneens het belang der reis langs den Beneden-Kassaï nopen ons deze laatste eerst mede te deelen.

Eenige feiten uit de geschiedenis der ontdekking van dezen belangrijken zijstroom van den Congo mogen hier in herinnering worden gebracht.

Toen Dr. D. Livingstone in 1854 de provincie Angola bereisde en zich in het dal van Kassange ophield, vertelden de negers hem van den grooten stroom Kassaï, die door een vruchtbaar land vloeide, en zich ergens in het onbekende Noorden met den Congo vereenigde. Livingstone heeft destijds in zijne brieven herhaaldelijk van deze rivier gewag gemaakt en zijne landslieden zelfs opgewekt, op den Congo en den Kassaï handel te gaan drijven. Hij onderzocht de bevaarbaarheid van een deel der bovenrivier, trok in Mei 1855 den Kassaï over en zette zijne reis in oostelijke richting voort.

1) Zie Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 1886. Afdeeling: Meer uitgebreide artikelen, N°. 2.

Uit denzelfden tijd dateeren de belangrijke tochten van den Hongaarschen reiziger Ladislaus Magyar door het stroomgebied van den Boven-Kassaï, naar het rijk van den Moeata-Yanvo en Moloea. Men vindt dienaangaande inlichtingen in Magyar's reisverhaal *Reise in Süd-Afrika in den Jahren* 1849—1857, in Petermann's *Mittheilungen* (1857) alsmede in Dr. C. M. Kan's *Ontdekkingsreizen* (bl. 216—235).

In lateren tijd hebben de reizigers Buchner, Schütt, Pogge en Wissmann herhaaldelijk gedeelten van den bovenloop dezer rivier bereisd en in kaart gebracht; of wel, gelijk onlangs Kund, Tappenbeck en anderen, op hunne reizen van W. naar O. den Kassaï en zijne zijtakken gekruist.

Door dit alles werd reeds voor langen tijd van den Boven-Kassaï eene betrekkelijk voldoende kennis verkregen; maar men bleef geheel onwetend ten opzichte van den Beneden-Kassaï. De richting van den Kassaï en zijn samenhang met den Congo werden eerst voor ongeveer één jaar bekend. De eer, deze belangrijke rivier voor den geheelen benedenloop te hebben ontdekt en onderzocht, komt toe aan luitenant Wissmann. De nu volgende beschrijving schetst den tweeden stoomboottocht langs de nieuw ontdekte rivier. Op de meeste kaarten zoekt men het hier besproken gedeelte van den Kassaï te vergeefs. Gewoonlijk wordt deze rivier voorgesteld, als zich nabij den evenaar in den Congo stortend: een hypothese, die volkomen onjuist is gebleken. Op de groote kaart van Afrika, die door Justus Perthes als jubileums-uitgave bij het 100jarig bestaan van het Geographisch Instituut te Gotha werd uitgegeven, is de ware Kassaï te vinden. Op deze kaart kan men onzen landgenoot op zijnen verren tocht in het binnenland zeer goed vergezellen.

De vriendelijke lezer ontvangt verder het reisverhaal, zooals het ter plaatse, tijdens de reis, werd nedergeschreven. Slechts hier en daar veroorloofden wij ons enkele wijzigingen, doch wij behielden overigens de oorspronkelijke redactie.

IV.

9 *Maart.* Reeds vroegtijdig was alles in gereedheid gebracht om mij in te schepen aan boord van het stoombootje „Association Internationale Africaine", die wij verder bij verkorting de „A. I. A") zullen noemen, dat mij naar Kwamouth zou overbrengen. Een klein ongeval aan de machine veroorzaakte vertraging in het vertrek van Léopoldville; eerst te drie uren in den namiddag kwam het bootje aan de landingsplaats en kon ik met twee bedienden en de noodige bagage een voor ons

opengehouden plaatsje innemen. Mijne medereizigers waren luitenant Wissmann — de ontdekker van den Kassaï — benevens twee geestelijke heeren van de Algerijnsche Missie, die aan den mond van den Kassaï een stuk grond gingen opmeten om er een station te vestigen. Het bootje was verder beladen met bagage en hout voor de machine, waarmede ook eene groote canoe gevuld was, die we langszij sleepten. De machine liet veel te wenschen over en gaf den machinist veel last: nu eens geen mogelijkheid om den noodigen stoom te krijgen, dan weêr geen water in den ketel, zoodat we zeer slecht vooruit kwamen. De kapitein was bovendien slecht bekend met het vaarwater, zoodat we een kolossalen omweg maakten en nu en dan op zandbanken terecht kwamen. Om 4.20 kwamen we toch bij een gunstig gelegen plekje, waar we besloten op te houden. De kapitein en de machinist bleven aan boord slapen; luitenant Wissmann, de paters en ik sloegen onze tenten op en met de wachtvuren van onze equipage daaromheên was het stille plekje spoedig in een zeer geanimeerd kamp herschapen. Onze kampplaats scheen een weide van hippo's (hippopotami) te zijn, die zich thans op korten afstand op een zandbank gelegerd hadden en door een aanhoudend gebrul te kennen gaven, dat ze alles behalve met deze schending van hun grondgebied waren ingenomen. Ik geloof zelfs dat ze in verbinding stonden met duizenden bloeddorstige muskieten en deze tot wraakneming op ons hadden afgezonden. Nooit werd ik zóo door deze kleine boosdoeners geplaagd.

10 *Maart.* Na een slapeloos doorgebrachten nacht verfrischte een bad in de rivier mij zeer; jammer dat men zich nooit gerust te water begeeft uit vrees voor krokodillen. Dit neemt veel van het aangename van het bad weg. Om 6.45 gingen we onder stoom. De Pool — Stanley Pool — is werkelijk een prachtige watermassa, doch zeer ondiep, zoodat we slechts langzaam vooruitkwamen; een poging om tusschen de eilanden door naar den rechteroever te komen, mislukte, en we bleven den linkeroever volgen. Er moeten echter goede kanalen zijn, zoodra de vaart slechts beter bestudeerd is. Om 1.25 kwamen we bij Kimpoko, een verlaten station van den „Etat." Het station was goed gelegen; rondom stonden eenige Baobabas van reusachtige afmetingen benevens zeer vele waaierpalmen (*Borassus*). Uit den *Borassus* bereiden de inboorlingen ook een soort wijn; vele boomen waren zoo onbarmhartig van sappen beroofd, dat ze daar stonden als naakte stammen zonder kroon. Een snelstroomend riviertje liep langs het station en noodigde met zijn kristalhelder water tot drinken uit. Over het geheel smaakt het water dezer kleine

stroomtjes beter dan het Congo-water en is veel koeler, hoewel het Congowater gezonder is. Om 1.45 werd de reis voortgezet tot we tegen 3 uur den uitgang van den Pool in het gezicht kregen. Van af Kinshassa wordt de Pool verdeeld door een enorm eiland met prachtige bosschen en weilanden, waarop groote kudden buffels en antilopen wonen; ook worden er veel olifanten gezien,. Men beweert dat deze geen vaste bewoners zijn, alleen nu en dan overzwemmen om zich aan het jonge loof te vergasten en daarna weder het vaste land opzoeken, waar ze aan beide oevers dichte wouden vinden, hun geliefkoosde verblijfplaats, die ze slechts met eenige wilde zwijnen deelen. Buffels en antilopen geven de voorkeur aan open plekken en houden zich gaarne op aan den rand van het bosch, doch nooit in de wouden. Om 4.25 kwamen we in den Congo. Welk een verschil met de naakte oevers van den Beneden-Congo! Om 5 uur werd opgehouden en werden de tenten opgeslagen. Er waren ditmaal geen hippo's en ook geen muskieten om ons van de nachtrust te berooven. Wij haalden onze schade van den vorigen nacht ruimschoots in.

11 *Maart.* Een regenbui belette vroegtijdig op weg te gaan; eerst te 7 uur waren onze natte tenten zoo goed mogelijk gepakt en ging de „A. I. A." onder stoom. Met moeite passeerden we meerdere hoeken, waar de stroom kolossaal sterk was en als 't ware kleine watervallen vormde. Daarbij kwam nog dat onze machine zeer eigenzinnig was. Dikwijls verminderde juist op de moeilijkste punten de stoom zoozeer, dat we gedwongen waren ons terug te laten drijven tot we de boot aan een boom konden vastmaken om meer stoom te krijgen, ten einde daarna nogmaals te beproeven het punt te passeeren. De noordzijde van den Congo bood weinig afwisseling aan: steil uit het water opstijgende heuvels, met dicht geboomte bedekt; de zuidzijde was vlak land, mede met bosch begroeid.

Onze kapitein had weinig op met de levende natuur en zocht naar een goeden dooden stam, want onze houtvoorraad begon sterk af te nemen. Gelukkig dat we er spoedig eenen vonden, die aan het doel beantwoordde, welke dan ook onverwijld werd omgehakt, in stukken van ± 22 duim gezaagd en gesplitst. Aan den rand van het bosch groeiden zeer vele prachtige lelies; groene weiden schemerden tusschen het geboomte door. Groote vluchten grijze papegaaien, door het leven der machine opgeschrikt, verlieten hunne rustplaatsen onder het gebladerte, terwijl prachtig gekleurde vogels hun schitterenden vederdos in het zonlicht ten toon spreidden. De schoonste onder de schoonen is hier

zeker de groote blauwe *toeraco*, die in grooten getale voorkomt en door de inboorlingen als eene lekkernij wordt beschouwd, terwijl de fraaie vederen aan geen *feitico* of amulet mogen ontbreken. Dorpen zag men niet, maar eenige bebouwde plaatsen bewezen toch dat een weinig landwaarts in dorpen liggen. We volgden steeds den linkeroever, die meer of minder moerassig werd. Thans zag de rechteroever er veel schooner uit, doch men zag dezen slechts op een afstand, daar de rivier op sommige plaatsen 200 meter en meer breed is. Nu en dan zagen we groote canoes van Bayanzies met slechts 2 à 3 duim boord boven het water: het is een bepaald kunststuk om deze volgeladen canoes in evenwicht te houden en te besturen. Matten, verfhout, ivoor en tabak, vooral enorme potten »Malafu" of wijn van suikerriet, worden in deze canoes naar Kinshassa, Brazzaville en Léopoldville gebracht en gaan dan weder volgeladen met manufacturen, aardewerk, geweren en kruit terug om deze artikelen tegen ivoor, matten enz. in te ruilen en stroomafwaarts te brengen. Deze Bayanzies zijn echte nomaden. Vaste woonplaatsen hebben ze weinig: meerendeels worden ze in de canoes geboren en sterven ook daarin. Dikwerf ziet men een lijk, in een mat gebonden, den stroom afdrijven: men kan dan zeker zijn dat het een Bayanzie is, die door zijn vrienden wordt toevertrouwd aan het water, waarop hij zijn gansche loopbaan heeft volbracht.

De Congo blijft zeer moeielijk te bevaren: dikwijls stooten we op steenen, gelukkig zonder eenige schade aan ons bootje te berokkenen. Om 3 uur begon een kolossale regen te vallen, met veel wind gepaard. De canoe langszij liep telkens groot gevaar vol te slaan; wij hadden onophoudelijk twee man aan het werk om het water uit te scheppen. Onze machine werkte zeer slecht: gedurende ruim ½ uur bleven we op dezelfde plek zwoegen, hetgeen aan den sterken stroom werd toegeschreven, totdat Luitenant Wissmann ontdekte dat we al dien tijd op een rots hadden gezeten. Nadat we daar afgeduwd waren, gingen we nog tot half zes vooruit en brachten toen onze tenten weder in gereedheid op eene kleine plaats met hoog gras.

In de groote tent van luitenant Wissmann geraakten we spoedig in een druk gesprek; eerst om twee uur 's morgens zochten we ons door een paar uur slaap te versterken.

12 *Maart*. Om 7 uur hervatte de zwakke machine den strijd tegen den sterken stroom.

Paarlhoenders komen hier in zeer groote hoeveelheden voor; vluchten van 50 en 60 stuks waren niet zeldzaam. Tegen tien uur maakten

onze zwarten ons opmerkzaam op eene donkere massa op den rechteroever; onze kijkers gaven ons weldra de overtuiging dat het een olifant was, zooals de negers vermoedden. Terstond stoomden we naar den anderen oever en konden het reusachtige dier met zijn heerlijke slagtanden aanschouwen. Toen wij tot op ± 50 meter van de plaats genaderd waren, sloeg de olifant langzaam den weg in naar het bosch. Zoodra wij op de plek kwamen, sprongen we goed gewapend aan land. Het viel gemakkelijk de voetstappen van het monsterdier te volgen, doch het bleek spoedig dat onze moeite een vergeefsche zou zijn. De oude bul — dat hij het was, bewezen zijn enorme slagtanden — was niet alleen. Een gansche kudde had op korten afstand van het water gespeeld. De geheele bodem was omgewoeld; overal lagen afgebroken twijgen, en een reeds tamelijk verwijderd gedreun bewees ons dat men onraad bespeurd had en dat de oude met zijn geheelen stam op de vlucht was gegaan. We volgden nog eenigen tijd het versche pad van bijna 2 meter breedte, doch zagen het nuttelooze onzer pogingen om de kudde te achterhalen in, en gingen aan boord. Er moeten hier nog onnoemelijk veel olifanten zijn: het bosch was letterlijk in alle richtingen doorkruist van oudere en nieuwere olifantenwegen; de enorme hoeveelheden mest dezer dieren moet niet weinig tot de vruchtbaarheid van den bodem bijdragen. We volgden thans den noorderoever. De prachtige bosschen bevatten ongetwijfeld een onschatbare waarde aan timmerhout, waarvan enkele soorten zich daarenboven nog door een heerlijken geur kenmerken en ongetwijfeld voor fijne meubelen zeer gezocht zullen worden, zoodra een spoorweg het transport naar de kust mogelijk maakt. Om 5 uur hielden we weder op. In weêrwil van het verwijderd gerommel van den donder maakten we nog een jachttochje, waartoe de versche sporen van buffels en olifanten ons uitnoodigden. Tegen 7 uur kwamen we druipnat in het kamp zonder iets te hebben bespeurd. Een bad en een droog pak kleêren uitwendig, een weinig chinine en cognac inwendig, brachten ons weder op streek. De regen bleef in stroomen nedervallen, en het verblijf in de doornatte tenten op den doorweekten bodem was alles behalve aangenaam.

13 *Maart*. Vertrek 6.45. De Congo blijft een prachtige reuzenstroom: de breedte wisselt tusschen 2 en 5 mijlen. Om 8 uur bereikten we Msuata, een gewezen station van den „Etat", met den chef Gobila, welbekend uit de werken van Stanley. Het station is geheel vervallen en er zijn alleen nog eenige Banana-boomen overgebleven. Tegenover het station Msuata, op den rechteroever, ligt een Fransche post Ganchu, thans mede verlaten. Bij

deze plaatsen verloren de abt Guyot van de Algiersche Missie, luitenant Jansen en 9 zwarten, door het omslaan van de canoe, het leven. De rivier wordt hier door het kleinste briesje zeer onstuimig. Ook wij kregen veel water over: niettegenstaande aanhoudend scheppen liep de canoe vol en zonk, doch bleef gelukkig in de touwen hangen. We zorgden nu zoodra mogelijk aan land te komen, lieten de canoe aan wal halen met twee man ter bewaking en stoomden door naar Kwamouth. Zoodra de wind bedaard was, zou dan de „A. I. A." teruggaan om de canoe te halen.

De naam Kwamouth is eigenlijk abusief en behoorde te zijn Kassaïmouth. De gele wateren van den Kassaï steken sterk af tegen het donkere Congo-water; dikwijls is de stroom van den Kassaï tot bij den ingang van Stanley-Pool merkbaar. Kwamouth is 160 kilometer van Léopoldville verwijderd; met een goede stoomboot doet men de reis gewoonlijk in 25 uren en terug in 11 uren.

Van het station wil ik liever zwijgen; de „Etat" heeft thans ook dit station opgegeven. De zendelingen van de *Mission du St. Esprit* zullen er eene Missie vestigen, gewijd aan St. Paul, dus „St. Paul du Kassaï." De leiding dezer vestiging is toevertrouwd aan Père Augouard, en er bestaat niet de minste twijfel of deze zal spoedig het onoogelijke station van den „Etat" herscheppen in een dezer Fransche missies, zooals in Gaboon, Landana, Loango, Boma en Linzola — bij Brazzaville —, die allen even zoovele weldaden voor Afrika zijn.

De chef van het station was ziek en zou naar Léopoldville gaan, terwijl de Algerijnsche missionarissen zoolang in het station wilden blijven tot Père Augouard daarvan definitief bezit was komen nemen, waarna de Algerijnsche paters een station zouden vestigen aan den Congo voorbij den Kassaï-mond. We installeerden ons zoo goed en zoo kwaad als het ging in een der hokken of kamers en gingen tegen den avond op de jacht, daar we kort bij het station in de grondnoten-plantingen veel patrijzen en paarlhoenders hoorden. Werkelijk hadden we het geluk drie patrijzen te schieten, doch konden geen paarlhoen onder schot krijgen. De inboorlingen aan den mond van den Kassaï behooren tot den stam der Wabuma en der Banfuna, terwijl ook vele Bayanzie en Bateke's zich in de dorpen ophouden. De vrouwen werken flink, zooals de rondom het station aangelegde groote beplantingen aantoonen, doch de mannen zijn lui en doen niets dan rooken, slapen, praten en vooral drinken. De vrouwen dragen dikwijls ringen van geel koper om den hals, die van 20—40 pond zwaar zijn. Ik zag eene vrouw, wier schouders geheel ontveld waren. De

ringen worden namelijk om den hals geklonken, en gewoonlijk snijdt men bij overlijden het hoofd af om de ringen weder machtig te worden.

14 *Maart*. Mijn jager was hedenmorgen zeer vroeg op jacht gegaan en kwam, gelukkiger dan wij, met een prachtig paarlhoen terug en schoot weldra een tweede exemplaar. Sedert ons vertrek van den Pool hadden wij zulk een heerlijk boutje niet geproefd. We maakten in den namiddag eene flinke wandeling in den omtrek en ontdekten vele, zelfs versche sporen van olifanten; langs de rivier ook van hippo's. Thans kwamen ook wij met een paar paarlhoenders op het station terug.

15 *Maart*. Alles was in orde om heden met de stoomboot een eind den Kassaï op te gaan om te jagen; doch nu kreeg onze machinist koorts en we moesten dus thuis blijven. Weldra stonden alle sluizen van den hemel weder open, zoodat er aan jagen niet te denken viel en we den tijd met praten en schrijven doorbrachten.

16 *Maart* gingen we om 8 uur op weg langs den rechteroever van den Kassaï, maar de stroom was voor ons bootje te sterk. Ondanks ons zwoegen lagen we om 9.15 nog in het gezicht van het station en we besloten dus maar terug te keeren en ons geluk op den rechter Congo-oever te beproeven. We volgden dien oever tot 3.30 aan de rivier Lawson (zie Stanley's kaart). Twee groote zandbanken, die zich rechts en links in den Congo uitstrekken, vormden een zeer slechten ingang; gelukkig stoomden we spoedig de Lawson op, die zich van 100 meter aan den mond zeer spoedig tot 50 meter vernauwt. De stroom is zeer sterk, doch het kristalheldere water herinnerde aan de haven van Madeira; we wierpen een paar stukjes koper in het water, die we zeer lang met het oog konden volgen.

Deze rivier loopt dicht langs het dorp van den grooten hoofdman Makokko, met wien graaf Pierre Savorgnan de Brazza zijn beroemd contract betreffende het protectoraat van Frankrijk over deze streken sloot. De Brazza geniet in deze streken eene bijna bovenaardsche vereering, daar men gelooft, dat hij de geest is van den grooten Makokko, een voorganger van den tegenwoordige, die door zijn volk algemeen geacht en bemind werd. Volgens de Brazza moet deze streek zeer wildrijk zijn en niet alleen buffels, olifanten en antilopen, maar ook leeuwen opleveren. Wij waren er dus alles behalve gesticht over dat we volstrekt geen wild zagen, hoewel we tot 5 uur zeer zacht doorstoomden. Op onze kampplaats ontmoetten we sporen van buffels, en daar deze nog zeer versch waren, kwamen we tot de overtuiging dat het wild gevlucht was, omdat de „A. I. A." te veel lawaai maakte en besloten we den volgenden

morgen zeer vroeg in de canoe stroomafwaarts te gaan om onze Nimrods-driften te voldoen. Het bleek echter spoedig dat de canoe geen paddels had; we arrangeerden er een paar, die ten minste stroomafwaarts dienst konden doen.

17 *Maart.* Om 5 uur gingen we langzaam stroomafwaarts; van wild was geen spoor te ontdekken. Meer dan eens konden we een hippo onder schot krijgen, doch durfden niet te schieten om het andere wild niet te verdrijven. Akelig eentonig dreven we de Lawson af in den Congo, en we waren blijde toen de „A. I. A." ons tegen 10 uur inhaalde. Mijn jachtlust was geheel bekoeld en ik wenschte niets liever dan naar Kwamouth terug te keeren. We stoomden terug en hielden vlak over Kwamouth weder stil. Op deze plek waren weder sporen, alsof eene kolossale kudde buffels juist de plaats verlaten had. Luitenant Wissmann en de paters wilden hun geluk nogmaals beproeven en sloegen de tenten op; ik ging echter met de „A. I. A." terug naar Kwamouth.

18 *Maart.* 's Morgens brieven geschreven en om 3 uur met de „A. I. A." naar het kamp der jagers gestoomd. Deze hadden niets geschoten; als bij tooverslag was al het wild verdwenen. De tenten werden spoedig opgepakt en de jagers waren zeer blijde met ons terug te kunnen gaan. Graaf de Brazza, wiens leeuwen men geheel in het land der phantasie waande, moest het nu ontgelden.

19 *Maart.* De paters gingen een terrein zoeken en vonden spoedig een prachtige plaats op den rechter Kassaï-oever, terwijl luitenant Wissmann en ik nog veel te schrijven hadden. Juist hadden we ons 's avonds tegen 10 ure ter ruste begeven, toen een stoomfluit zich liet hooren, die ik spoedig voor die van de stoomboot „Peace" herkende. We gingen allen naar de „beach" en weldra kwam de „Peace" aan. Deze had een reis gemaakt naar den equator. Mr. Grenfell, chef der *Baptist Missie* aan den Pool, had met zijne gewone bereidwilligheid aangeboden om luitenant Wissmann naar zijn post in Loebo-station te brengen, daar de „Etat" geen stoomboot beschikbaar had. Mr. Grenfell gaf ook mij gaarne passage.

Aan boord van de „Peace" bevond zich ook de heer von Nimptsch, een Duitscher, chef in Léopoldville en vice-administrateur ad interim du Haut Congo, die mede naar den Boven-Kassaï gaan wilde en met de „Peace" reeds naar den equator was geweest.

De heer von Nimptsch had mij voor zijn vertrek uit Léopoldville passage gegeven aan boord der „A. I. A." naar Kwamouth. Aan deze welwillendheid van den heer von Nimptsch en Mr. Grenfell ben ik nog des te

meer dank schuldig, daar de hoofd-administrateur van den „Etat" op onbegrijpelijke wijze getracht had mij het bezoeken van den Kassaï te beletten. Nog was aan boord een jong Schotsch machinist en zendeling, Mr. Charters, benevens Mrs en de kleine Miss Grenfell, die hun echtgenoot en vader steeds op al zijn tochten vergezellen en nu reeds ruim 3500 mijlen nieuw vaarwater, dus vice versa 7000 mijlen, met de „Peace" hebben bezocht, in streken waar nog nooit een blanke is geweest en waar de „Peace" soms alles behalve vriendschappelijk werd ontvangen.

20 *Maart* werd hout gekocht door al het volk van de „Peace," ± 40 zwarten en ook door de bewoners van het station. Aan weerszijden van de „Peace" werd een groote stalen boot gesleept, die mede met hout werd beladen, daar we niet wisten of in den Kassaï altijd gelegenheid was om hout te hakken.

21 *Maart*. Zondag werd er niet gewerkt. Zoo Mr. Grenfell op plaatsen komt, waar daartoe gelegenheid bestaat, wordt de zondag op een passende wijze door hem en het personeel van de stoomboot gevierd; daaronder zijn vele meer of minder beschaafde negers, die lezen en schrijven kunnen en niet onaardig een hymne zingen.

22 *Maart*. Om 8 uur vertrok de „A. I. A." naar Léopoldville en begonnen wij met de „Peace" onze reis op den Kassaï. De Kassaï werd in Augustus van het vorige jaar door luitenant Wissmann ontdekt, die den stroom in canoes afzakte; op de kaart van Stanley komt deze stroom voor onder den naam van Roodwater-rivier. Het water van den Kassaï is roodachtig. Het is mij een raadsel, hoe Stanley deze rivier heeft kunnen opstoomen en het roode water laten liggen om zich in den zwarten stroom van den Mfini te begeven en daarna de Lac Léopold-rivier te bevaren.

Aan den mond van den Kassaï konden we met 14 vaâm geen grond krijgen. Vlak langs den rechteroever lag een prachtig kanaal van 6, 5 en 4 vadem, zachte bodem, doch de linkeroever is door een groot rif, dat zich tot ruim op de helft van de breedte der rivier uitstrekt, op een korten afstand onbevaarbaar. Lang konden we op den rechteroever niet blijven: dezelfde sterke stroom, die oorzaak was dat we met de „A.I.A." terug moesten keeren, noodzaakte ons naar den linkeroever over te steken, welke manoeuvre wij verscheidene malen moesten herhalen om hoeken of andere sterke stroomingen op beide oevers te vermijden. Tegen 11 uur passeerden we op den linkeroever een geheel door een hooge palissadeering omgeven dorp, de eenige welke ik ooit in deze stre-

ken zag. Men vermoedt dat de bewoners ze gemaakt hebben om tegen de hippo's beveiligd te zijn, die hier in groote menigte voorkomen en groote schade aan de plantages toebrengen. Dikwijls zagen we 20 à 30 dezer reuzen op een zandbank, doch steeds namen ze spoedig de vlucht bij onze nadering.

Terwijl men in den Beneden-Congo alléén donkergrauwe hippo's heeft, komen hier ook vele lichtgeel of rosé gekleurden voor. Onophoudelijk ziet men groote zwermen gieren boven het water en de oevers zweven; deze roofvogels schijnen de plaats in te nemen van den zwart-witten kraai van den Beneden-Congo. Witkop-arenden zijn ook volstrekt niet zeldzaam, een prachtige roofvogel met zwarte vleugels, bronskleurigen rug en buikvederen; ook de zwart-witte gieren (*Gypohierax Angolensis*) ontbreken hier niet. Geheele vluchten kleine nachtreigers vlogen uit het geboomte op. Zij bleven steeds de stoomboot vooruit en vergezelden ons meermalen een of twee uren, totdat een sterke stroom ons noodzaakte van oever te verwisselen.

Om 6.35 stopten we op den rechteroever tegenover het dorp Embo Embo.

23 *Maart.* Een slechte nacht aan boord van de stoomboot: veel hitte, veel muskieten en weinig ruimte maakten dat we alle blijde waren, toen het tijd was om weêr vooruit te gaan.

De „Peace", die ná de „Stanley" de best ingerichte stoomboot is, had te veel passagiers en bemanning aan boord voor de beperkte ruimte. Om 6.15 staken we over naar het dorp Embo Embo om voedsel te koopen, hetgeen ons door de bewoners, Wabumas, in goede hoeveelheid werd aangebracht. Het vaarwater werd nu zeer beperkt door zandbanken; de rivier is hier pl. m. 3000 meter breed, doch bedekt met eilanden, bevolkt met een groote verscheidenheid van waterwild. De bergeend neemt hier een eerste plaats in. Op onze eilanden Texel, Terschelling enz. komen deze eenden zeer veel voor en maken hunne nesten in de konijnenholen; hier behelpen zij zich zonder deze laatsten en teelen flink voort. In Boma had ik eenige zeer tamme exemplaren, die volkomen vrijheid genoten; doch hier, evenmin als in Europa, leggen zij in tammen staat eieren en teelen dus in gevangenschap, of liever, als zij getemd zijn, niet meer voort. Ook groote witte reigers zijn zeer menigvuldig en worden vooral gezocht om hunne rugvederen (*aignettes*), die op kapsel of hoed een goed effect maken; tot nu toe werden ze hier nog niet door jagers voor Fransche modes vervolgd. Verder vindt men den grooten grauwen reuzenreiger en een massa ooievaars, waaronder door grootte

en vederpracht vooral de zadelbek-ooievaar uitmunt. Het aantal kievieten, strandloopertjes en snippen is legio op deze met gras bedekte zandbanken.

Tegen 9 uur kwamen we weder bij een kudde hippo's van pl. m. veertig stuks; eenige welgerichte schoten waren voldoende om hen plaats te doen maken: twee zagen we na korten doodstrijd in de diepte verdwijnen. Een gedoode hippo blijft 2 à 3 uur onder water, komt dan boven en drijft met den stroom af. We konden niet op onze slachtoffers wachten, doch stoomden verder; zij zullen wel aan de inboorlingen ten goede gekomen zijn, die dus op eene gemakkelijke wijze eene groote hoeveelheid puik vleesch machtig worden. Om 10 uur stopten we weder bij een groot dorp op den linkeroever, waarvan de bewoners aan den oever stonden om ons visch, mandioc (*cassave*), suikerriet, kippen, zoete aardappelen (*Batatas edulis*) enz. ten verkoop aan te bieden. Het dorp ligt ongeveer een half uur landwaarts in en heet Linkwa; de bewoners zijn Wabumas, Banfunas en Batekés; laatstgenoemde komen verder op aan den Kassaï niet meer voor. De „Peace" leverde een zeer aangenaam tooneel op: alle handen waren bezig met koopen. Mevrouw Grenfell vooral had het druk en gaf ons menige berisping, wanneer we te veel betaalden of ons door de dorpslui lieten bedotten, hetgeen nog al eens gebeurde. De kleinste negerjongen is reeds een echte schacheraar, en daar we de taal zeer gebrekkig spraken, hadden de verkoopers een groot voordeel op de koopers. De mannen speelden hier de hoofdrol en prezen hunne waren aan met een welsprekendheid, een betere zaak waardig. Hun rotte mandioc en gerookte visschen waren alles behalve aanlokkelijk en stelden onze reukorganen op een zware proef. Bijna alle Wabumas zijn zonder tatoeëring en flink gebouwd; de besnijdenis schijnt bij hen bijna onmiddellijk na de geboorte plaats te hebben, zooals we aan een paar kleine schepseltjes zagen.

Om 11.30 ging het weder vooruit, nu eens tusschen eilanden door in kanalen van 25 of 30 meter breedte, dan weêr door een kanaal van pl. m. 3000 meter, zonder den anderen oever te kunnen zien. Tegen 1 uur stopten we bij het dorp Nsjabie of Mbujoa, waarvan de hoofdman Mfumu Nvula regenprins heette. De bewoners behoorden tot den stam der Beshi Duma. De oevers worden zeer vlak; alléén op den rechteroever onderscheidt men nog eenige heuvels. De linkeroever is begroeid met papyrus-planten; daarop volgen waaierpalmen en oliepalmen tusschen ander geboomte tot aan den gezichteinder. De eilanden, hoewel zeer moerassig en bij hoogen waterstand bijna met den waterspiegel gelijk, zijn toch

bewoond door visschers, die steeds eene goede vangst hebben in de menigte kanalen, waarmede de eilanden zijn doorsneden, die zeer gemakkelijk afgedamd en daarna van visch beroofd kunnen worden. Om 5 uur kwamen we weder bij eene kudde van ± zestig stuks hippo's, waarvan we er drie schoten. De „Peace" kreeg hier op eenmaal zoo'n schok, dat we zeker dachten op een boomstam geloopen te zijn, totdat we een reusachtig nijlpaard langszij zagen wegspringen, dat sedert zeker aan ruggepijn lijdende is gebleven. Ook krokodillen ontbraken niet; deze zijn van twee kleuren, licht en donker. Als eene bijzonderheid kan ik nog melden, dat deze dieren zich altijd dermate leggen, dat hunne kleur steeds met den grond, waarop zij zich bevinden, overeenstemt. Zoo liggen de lichtgekleurden steeds op zandbanken en de donkergekleurden op den moerassigen oever: nooit ziet men een lichtgekleurden krokodil op een moeras of een donkergekleurden op een zandbank. Ik geloofde zelfs een tijd lang, dat de krokodil hier het kleurwisselend vermogen van den caméleon bezat. De *Ibis religiosa* komt hier ook zeer veel voor, doch moet zich tevreden stellen met voor een heel gewoon sterveling te worden aangezien zonder zweem van heiligheid. In zulk een vischrijke streek ontbreken natuurlijk ook slangenhalsvogels en cormorants niet. Weldra werden de eilanden zeldzamer en vertoonde zich de rivier een oogenblik als een prachtigen stroom van ± 1500 meter breedte; de linkeroever was vlak en moerassig, de rechteroever zachtglooiend met opgaande prachtige terrassen.

Om 6 uur stopten we dicht bij eene begraafplaats, waar een veertigtal tanden ivoor op de graven lagen, allen zóó verweerd en verbrand, dat hun waarde tot nul was gereduceerd. Allerliefste waterhoentjes, snippen en kievieten liepen langs den oever, terwijl het woud wemelde van groene duiven, waartusschen we nu en dan eenige tortelduiven aan hun verliefd gekir herkenden; ook neushoornvogels en prachtige toeracos waren evenmin zeldzaam als de grijze papegaai en heerlijk schoone glansspreeuwen.

24 *Maart.* Ons toilet nam nooit veel tijd in beslag: om 6.25 waren we reeds flink op weg; de „Peace" maakt binnen 15 minuten stoom. Om 8 uur kwamen we bij het groote dorp „Mutchi" op den rechteroever; dit dorp is ongeveer 2 1/2 mijl lang, of liever, in schilderachtige groepen van 4 of 5, strekken de hutten onder de schaduw van bananaboomen en heerlijke palmen zich 2 1/2 mijl langs den oever uit. Deze Wabumanederzetting wordt geregeerd door eene prinses „Kankabi", die we niet te zien kregen, daar Hare Hoogheid eene reis naar hare verder gelegen

bezittingen had ondernomen. We bleven tot 10 uur en kochten weder veel chicoango — brood van mandioc — bananas, eieren, kippen etc.; we moesten wel een goede hoeveelheid inslaan, daar we nooit zeker waren spoedig te kunnen koopen. In deze streek komt eene soort wilde wijn voor; de bladeren zijn grooter en de vruchten veel kleiner dan van den tammen wijnstok; ook is de smaak niet zeer aangenaam. Ik geloof echter dat deze wijn zeer goed voor veredeling vatbaar zou zijn. Ook hier droegen verscheiden vrouwen ringen om den hals van ± 40 pond zwaarte. Allen hebben de ooghaartjes uitgetrokken en de wenkbrauwen geschoren: eene mode, die ook bij Batekés en Bayanzies in zwang is en het gezicht eene zeer vreemde uitdrukking geeft.

Bij Mutchi is het water zwart, hetgeen veroorzaakt wordt door den stroom der Mfini of Zwartwater-rivier, die zich boven Mutchi in den Kassaï ontlast. Stanley stoomde deze rivier op, terwijl hij den Kassaï liet liggen. Het schijnt uit het verhaal van de HH. Kund en Tappenbeck te blijken, dat Stanley op deze rivier een gelijk verzuim heeft begaan en een zijstroom heeft vervolgd, die hem naar „Lac Léopold" bracht, terwijl de hoofdstroom de Lukenja zou zijn, die parallel met den Kassaï loopt. De berichten van de HH. Kund en Tappenbeck zijn echter niet te vertrouwen, daar zij op hun reis geen waarnemingen konden doen. De Kassaï is dáár, waar hij de Mfini, Lac Léopold-river of Lukenja in zich opneemt, ± 8000 meter breed en vormt een groot meer. De weg te vinden in dit labyrinth van kanalen en eilanden is moeielijk: men moest met de grootste voorzichtigheid de kanalen zoeken, die ons stroomopwaarts naar den linkeroever brachten. Ook hier zagen we weder veel waaierpalmen, echter niet van dezelfde soort als aan den Beneden-Congo; naar ik meen, is deze laatste de *Hyphaena Guinaeensis* en komt hier de *Hyphaena ventricosa* voor. Enkele dorpen vonden we met ronde hutten, doch gewoonlijk waren deze, even als aan den Beneden-Congo, langwerpig, met dit verschil, dat bij deze laatsten de deur in de korte zijde, hier in de lange zijde is aangebracht. In den namiddag schoten we weder twee hippo's; er waren reeds canoes met inboorlingen op den uitkijk om ze later in te rekenen. Zonder overdrijving zagen we dien dag ruim 500 hippo's; ik zou bijna voor zeker durven aannemen dat de hippo's, bij de meerdere vaart op den Congo, zich in den Kassaï hebben teruggetrokken. Om 6 uur hielden we stil om hout te hakken; aan slapen viel niet te denken: daarvoor zorgden de muskieten wel, terwijl ook de hippo's ons den geheelen tijd op hun concert onthaalden. Misschien was het wel een klaaglied over hun gedoode makkers; ik

hoorde duidelijk een zware basstem een solo zingen, terwijl telkens de heele troep in koor vervolgde.

25 *Maart.* Het houthakken voor de stoomboot hield lang op; we konden eerst om half elf vooruit gaan. De Wabumas houden hier op: thans kwamen Basassas en Bapfuros ons in hunne canoes een bezoek brengen en visch verkoopen. Zij brachten zeer veel *Protopterus* (langvisch). Hoewel ik mij er sedert eenigen tijd speciaal op toelegde om het leven dezer visschen te bestudeeren, is mij dit nog niet ten volle gelukt; ik geloof niet dat ze langer dan 3 of 4 maanden van het jaar op het droge leven. Ze komen in moerassen voor en graven zich, wanneer deze gaan opdrogen, in; al naarmate het water in het moeras verder opdroogt, graven ze dieper, terwijl ze steeds zorgen een weinig water of ten minste nat slik te behouden; geheel droog leven ze niet: dit werd mij tot nog toe door alle inboorlingen verzekerd. Ik heb opgemerkt dat *Protopterus* in deze streken meermalen een meter lang is met een diameter van 4 tot 5 duim. Op den linkeroever zochten we naar den Kwango, een der groote zijtakken van den Kassaï, en dachten dien gevonden te hebben, toen we een zwarten stroom sterk tegen het roodachtig-gele Kassaï-water zagen afsteken. Dezen stroom volgende, kwamen we in een kanaal van ± 40 meter breedte, dat we toen voor een der monden van den Kwango hielden — later bleek ons dat de Kwango geen delta heeft — en stoomden rustig verder. We bemerkten echter spoedig een nieuwe rivier te hebben ontdekt. Om 11 uur stoomden we deze op, die zich met veel kronkelingen uit Zuid-Zuid-Oostelijke richting voortspoedde. Wij zagen eene kudde van twaalf olifanten, doch konden ze niet onder schot krijgen; in de rivier waren vele hippo's, waarvan we er één schoten; ook een luipaard kwam van den eenen naar den anderen oever, doch de beide geloste schoten mistten het doel. In de verte zagen we eene kudde buffels grazen en zich verwijderen. Nooit zag ik zooveel wild te zamen: olifanten, hippo's en buffels; daarbij een luipaard en de nooit ontbrekende krokodillen. Ziedaar stof genoeg om een tafereel uit de vóórwereld te illustreeren. Werkelijk is het soms moeilijk zich voorte-stellen, dat men in de 19de eeuw op een comfortable ingerichte stoomboot zich te midden van zulk een maagdelijke natuur bevindt. Om 4 uur besloten we niet verder te gaan, doch terug te keeren, daar de rivier slechts ± 25 meter breed werd, en steenen de vaart bemoeilijkten. Luitenant Wissmann en ik namen een der booten om langzaam de rivier af te drijven en den gedooden hippo op te vangen, die nu wel boven zou zijn gekomen. De stoomboot zou later volgen, doch bleef eerst nog hout

hakken. Niet ver van de plaats, waar we den hippo geschoten hadden, zagen we dien den stroom afdrijven, in gezelschap van een enormen krokodil, die echter geen tijd had er zijn tanden in te zetten, daar een goed schot hem voor altijd deze moeite bespaarde. Na lang sukkelen gelukte het ons een touw om een poot van den hippo te slaan. Wij maakten het achter aan de boot vast en zakten toen verder af om een geschikte plaats te zoeken en het dier aan wal te halen. De „Peace" stoomde ons thans voorbij; we moesten dus volgen tot waar deze geankerd zou zijn. Dit was een zwaar werk, want onze boot wilde volstrekt niet sturen met dat zware lichaam op sleeptouw. Eindelijk echter bereikten we de „Peace" en spoedig was de enorme hippo aan land gehaald en begonnen wij gezamenlijk het te ontleden. De tong, het hart en eenige malsche stukken werden voor ons bewaard; de rest lieten we aan het volk over, waarvan we later nog spijt genoeg zouden hebben. Van dorpen of inboorlingen was geen spoor te zien. Den geheelen nacht besteedde ons volk om het vleesch te snijden, te rooken, te kooken en om er ten slotte enorme hoeveelheden van te verslinden. Hippo-vleesch heeft een goeden smaak en is, op Europeesche wijze toebereid, bijna niet van ossenvleesch te onderscheiden.

26 *Maart.* Luitenant Wissmann en ik besloten voor dag en dauw weder met de boot vooruit te gaan, om te zien of we iets konden schieten. Wel zagen we weder buffels, doch we konden ze niet onder schot krijgen. Wij ontdekten aan den oever eenige peperboompjes, en daar dit bijna altijd een zeker teeken is dat de plek bewoond is of ten minste bewoond is geweest, gingen we aan land en vonden dan ook een in elkaâr gevallen hut, waaronder een graf, vreemd echter, zonder lijk; ook vonden we een menigte beenderen en horens van buffels en antilopen, zoodat hier vroeger een jager-familie schijnt gewoond te hebben.

Ten 8.15 kwamen we weêr in den Kassaï, waar we op de „Peace" bleven wachten. Honderden hippo's kwamen rondom de boot; wellicht rooken ze het bloed van hun gedooden makker, waarmede onze boot en roeiers geheel doortrokken waren; — we wilden niet schieten, maar hielden onze geweren gereed om een al te vrijpostigen sinjeur op eerbiedigen afstand te houden. De „Peace" kwam spoedig; na de boot langszij te hebben bevestigd, gingen we aan boord en stoomden een smal kanaal tusschen eilanden door, tot we te 10 uur weder in den hoofdstroom terecht kwamen. De nieuwe rivier werd Lua Caroline of Caroline-river gedoopt, naar het dochtertje van Mr. Grenfell. Op den linkeroever waren eenige dorpen, die we door de inboorlingen verlaten vonden, en

stoomden nu naar den rechteroever, waar we een massa canoes zagen. Wij kwamen hier spoedig bij een dorp, dat slechts ± 30 meter van den oever lag, daar het geheele bosch er vóór onder water was geloopen, waardoor een prachtige waterweg onder hoog en dicht geboomte tot aan het dorp werd gevormd. De naam van het dorp was Mumampo; de hoofdman heette Madilompo; het volk behoorde tot den stam der Bassatu Hier hoorden we ook dat het dorp aan den linkeroever Mokuli heette met den hoofdman Mukuambo, waarschijnlijk tot den stam der Bapfuros behoorende.

Zelfs de mannen droegen hier koperen ringen om den hals; één had er 7 van ruim 1 duim diameter, die in verschillende grootte tot op zijn schouders lagen, zoodat de man zijn nek bijna niet kon bewegen. Het is bespottelijk dat ook hier zulke zware offers aan de mode gebracht worden. Langs den oever vindt men de ook aan den Beneden-Congo veel voorkomende pruimenboomen, waarvan de vruchten eerst blauw en daarna rood worden en een vrij aangenamen smaak hebben. Om 3 uur staken we weder over naar den linkerkant en bevonden ons daarna weldra in den donkeren stroom van den Kwango. Om 5 uur stopten we, om, door regen en mist genoodzaakt, een zeer slechte ankerplaats te nemen tegen het bosch.

27 *Maart.* Eerst om 8.15 konden we vooruitgaan. Overal langs de oevers stonden groote vischvallen, die even als onze rattenvallen zijn ingericht. Daarin hangt een stuk aas, en zoodra een grootere visch met kracht daaraan trekt, valt een deur toe en is de gulzigaard gevangen. Om half tien kwamen wij bij den mond van den Kwango, die ± 700 meter breed is. Op den linkeroever was een groot dorp, geheel uit ronde hutten bestaande, waar we een en ander dachten te koopen — waarschijnlijk het dorp Nkimi van Luitenant Massari — hetgeen ons echter niet gelukte; evenmin vermochten wij informaties te verkrijgen omtrent namen etc. Om de inwoners te straffen lieten we opeens de stoomfluit hooren, waarop allen met een vervaarlijk geschreeuw de vlucht namen en over elkander heentuimelden. Van den linker- naar den rechteroever stoomende, vonden we halfweg een kanaal van 3 en 2 vaâm water en verder 4, 5, 6, 5 en 4 vaâm, overal met zachten bodem. De stroomsnelheid was 257 voet in de minuut. We gingen den Kwango niet verder op, doch vervolgden om 11 uur onzen tocht op den Kassaï en hielden kort daarna stil bij een groot dorp, waarvan de verkoopers ons weder verscheiden zaken ten verkoop aanboden. De mannen waren ongetatoeëerd, doch de vrouwen hadden op den buik zeer fraaie figuren gesneden. De Kwango

heeft de volgende namen in deze streken: Bankuï, Bombeia, Pfiari, Pi en Nsali Nkimi.

Om half twee werd de reis voortgezet en kwamen we in een zeer fraaien kleinen „Pool." — de Engelsche naam Pool is algemeen aangenomen, en ik weet er ook geen goede Hollandsche vertaling voor: ons „poel" is heel iets anders — die naar den ontdekker „Wissmann Pool" genoemd werd. De ingangen tot dezen „Pool" zijn ± 700 meter breed en op de grootste breedte kan men 3000 meter rekenen. Aldaar bevinden zich zes prachtige eilanden, waarvan ieder op zich zelve een palmenplantage vormt; de beide oevers van den Kassaï zijn met hoog opgaand geboomte begroeid en leveren een gezicht op om een houthandelaar te doen watertanden, terwijl daartusschen zich overal de groene kruinen van den *Elaeis Guinaeensis* vertoonen. Om 4.14 passeerden we een zeer lief gelegen dorp, waarvan de bewoners ons weder toeriepen om van hen te koopen; doch wij stoomden door tot 5 uur en hielden toen op bij een klein dorp om hout te hakken. Gewoonlijk vindt men bij dorpen hout, reeds door de inboorlingen gekapt om hun plantages te maken; dit is dan goed droog en behoeft alleen op maat gezaagd en gesplitst te worden. Bij onze nadering schenen de negers eerst erg bevreesd, doch wij werden spoedig goede vrienden. Wij gaven hun een flinke partij hippovleesch, waardoor onze boot bepaald was verpest, en beloofden plechtig nooit meer een hippo voor ons volk te zullen schieten. In alle hoeken en gaten van de stoomboot en in de andere booten langszij hadden de lui hippovleesch gestopt, dat langzamerhand kolossaal adellijk geworden was en alles aan boord aanstak. We lieten dus in het dorp schoonschip maken en gaven al het nog overige hippovleesch aan de inboorlingen. We kochten hier weder volop voedsel en eenige bogen en pijlen, alles zeer goedkoop, voor een paar kralen of brassrads.

28 *Maart*. De dorpen volgden elkaâr op beide oevers met tusschenpoozen van 1 of $1^{1}/_{2}$ mijl op. In een daarvan zagen we een man staan, die geheel geel geverfd was en het gezicht met gebrande olie nog zwarter had gemaakt; een breede gordel van boombast en een witte muts met franjes verhoogden den zonderlingen aanblik. Mannen en vrouwen waren overigens zeer „anständig" gekleed. Hoewel al de stoffen door henzelven uit vezels waren vervaardigd, zagen ze er veel beter gekleed uit dan de bewoners van den beneden Congo, die alléén ingevoerde manufacturen droegen.

De rivier was hier een korten tijd ± 350 meter breed, om spoedig daarop weder 800 en ruim 1000 meter breedte te krijgen. We staken

onophoudelijk van den linker- naar den rechteroever over, en omgekeerd, om zware stroomen te vermijden, en vonden in alle dorpen, die we passeerden, zeer vriendelijke en verkooplustige negers. Om 1 uur kwamen we echter bij een dorp, waar allen met aangelegde pijlen op ons wachtten; schieten deden ze echter niet. Deze streek is zeer bevolkt: wij passeerden op het horloge langs den linkeroever dorpen te 8.50, te 10 uur, te 10.20, te 10.40, te 10.45, te 11 uur, te 11.45, te 12.10 en te 1 uur, te 1.15, te 1.50, te 2.10, te 2.25 en te 2.50. En dit was op beide oevers hetzelfde, terwijl ieder dorp toch zeker minstens 200 inwoners telde. Tegen 3 uur werd de rivier weder voor korten tijd zeer smal, ± 300 meter; de oevers waren met hoog opgaand geboomte bedekt; daarachter lag eene groote onafzienbare grasvlakte, uitstekend geschikt voor weideplaats. De boomen in deze savanna's zijn allen vreeselijk verminkt, daar zij door het jaarlijksche grasbranden nooit tot vollen wasdom komen en telkens half verbranden. Dikwijls volgden ons canoes om een of ander ten verkoop aan te bieden. Hoewel onze boot de tweede stoomboot was, die ooit den Kassaï opging, waren de inwoners toch volstrekt niet bevreesd en hielden zich dikwijls langen tijd vast aan een toegeworpen touw om met ons te worden voortgesleept. Tusschen het geboomte langs den oever komt de *Calamus*, eene liaan of slingerpalm, zeer veel voor, die de boomen met een bijna ondoordringbaar netwerk van stekelige ranken en bladeren verbindt. De jonge planten van den *Calamus* zijn bijna niet van den *Elaeis* te onderscheiden.

Ten 3.15 stopten we op den rechteroever om een dooden boom te kappen; er kwamen toen canoes met volk, tot den stam der Mukurru behoorende, ons opzoeken. We kochten van hen eene groote hoeveelheid jams (*Dioscorea*), een uitmuntend surrogaat voor aardappelen. De mannen waren van af de heupen volkomen bedekt, doch de vrouwen droegen alleen een breeden gordel, waaraan voor en achter smalle reepjes goed of dierenvel bevestigd waren; het waren slecht gebouwde, magere menschen, zonder tatoeëering. Om 4 uur stoomden we vooruit langs den rechteroever. Groote troepen apen sprongen op de boomen; ze schenen het niet eens te zijn of ze voor zoo'n vreemd ding als onze stoomboot vluchten zouden of niet; meerendeels bleven ze rustig hun dol spel tusschen het gebladerte drijven. We stopten te 5.15 op den rechteroever.

29 *Maart.* Na een goede hoeveelheid hout te hebben ingenomen vertrokken we te 9.40. Wij moesten nu in het land der Bakutas komen, die luitenant Wissmann's expeditie hadden aangevallen, en waren dus zeer op onze hoede. De rivier is hier ± 1200 meter breed, zonder eilan-

den. Wij zagen geen hippo's en bijna geen vogels: alleen nu en dan een coquet ijsvogeltje, dat zijn eigen kleurenpracht in den waterspiegel bewonderde, of een „kingfisher", die zich met verwonderlijke juistheid en snelheid van eene hoogte, waarop hij zwevende zijn prooi had bespied, in het water liet vallen om er het vischje uit te halen. De dorpen aan den oever waren verlaten: we zagen slechts eenige honden, die onder luid gehuil wegliepen, zoodra ze ons zagen; hun meesters stonden ongetwijfeld hier of daar achter struiken op den loer, doch hielden zich schuil. De oevers zijn zeer moerassig en met woud begroeid, waarachter zich weder de onmetelijke savanna uitstrekt. Om 12 uur gingen we over naar den linkeroever en kregen de volgende diepte van de rivier: 5 vaâm, 6, geen bodem, 5, 5, 6, geen bodem, 5, 4, 5 1/2, 3, 3, 3, 4, 5, 5, 5 linkeroever. De stroomsnelheid was 200 voet in de minuut. Om 2.15 passeerden we een groot dorp met prachtige plantages doch geen sterveling vertoonde zich. Om 3.40 hielden we op om onzen houtvoorraad aan te vullen. Menigvuldige sporen en mest van olifanten duidden aan, dat deze dieren hier zeer veel voorkomen en dat het doode hout grootendeels hun werk was, daar de boomen bijna allen van bast waren ontdaan.

30 *Maart*. Den geheelen nacht had het volk gewerkt. Het eentonig gekras der zagen en het even eentonig maatgezang, waarmede het door ons volk werd geaccompagneerd, klonken mij nog in de ooren, toen om 6 uur weder werd voortgestoomd. We hadden allen om beurten bij het houthakken wacht gehouden. Behalve als voorzorgsmaatregel tegen een mogelijken aanval der inboorlingen had dit tevens uitmuntend gediend om ons volk aan het werk te houden. Oliepalmen waren hier schaarsch. Om 8 uur werd de rivier weder ruim 1500 meter breed en kwamen ook weder eilanden opdagen met hunne bevolking van waterwild. Vooral de ooievaar kwam hier in grooten getale voor en tevens een zwarte gans, die ik nog nooit ergens anders gezien had: een kolossale vogel en zeer zwaar, zooals zijn vlucht bewees. We deden moeite om een dezer ganzen te schieten, ten einde de soort er van te bepalen, doch dit gelukte niet, evenmin als we een soort rood en witgevlekt waterhoentje konden machtig worden, dat ons geheel onbekend voorkwam. Op de eilanden vindt men een volksstam, die zeer zachtaardig is en gunstig tegen de oeverbewoners afsteekt; ze leven steeds op de eilanden en houden zich met vischvangst bezig, doch hebben groote plantingen op beide oevers. Schelpen (kauris) zijn hier zeer gezocht. De Kassaï is nu langen tijd een aaneenschakeling van Pools, 3000—5000 meter breed. Allerliefste blauwe zwaluwtjes vliegen in groote menigte langs de oevers om insecten te van-

gen, terwijl nu en dan een listige leguaan zich bij onze nadering in het water liet glijden, hetgeen hem veiliger scheen dan op den boom te blijven liggen en vogeltjes te bespieden. Oliepalmen blijven schaarsch, doch daarentegen ziet men heinde en ver de *Hyphaena's*. De eilanders volgden ons dikwijls langs den oever of in hunne canoes, onder luid gezang, dansend hunne visschen aanbiedende.

Om 5.15 hielden we op langs een groot eiland, in het midden van den stroom gelegen. Weldra hadden zich een honderdtal mannen en daarna ook vrouwen om ons verzameld, die volstrekt niet beschroomd waren, doch gretig eenige kralen namen, in ruil voor maïsmeel, kippen en geiten; we gaven ze ook eenige kauris ten geschenke, waarop ze opnieuw begonnen te dansen en te zingen, het laatste zelfs zeer melodieus. Zij waren ongetatoeëerd; mannen en vrouwen waren goed gekleed, de tanden waren bij velen zeer scherp afgevijld, aldus: VVV. Hoewel ze waarschijnlijk kanibalen zijn, zooals bijna alle inboorlingen hier, geloof ik toch niet dat deze afgevijlde tanden daarmede iets te maken hebben. Dit was eene zaak van mode of opschik en geenszins algemeen in zwang.

31 *Maart*. Vertrek 6.30. De inboorlingen liepen en roeiden ons nog lang zingend, dansend en wuivend na. Bij een volgend eiland zagen we een enormen hippo op het land, die onze komst niet scheen te bemerken, doch rustig bleef grazen; juist toen hij zich wilde verwijderen, gaf Luitenant Wissmann hem een kogel, vóór hij zich te water kon begeven. Een paar volgende schoten verkortten zijn doodstrijd; wij gingen aan wal om de beste stukken af te snijden voor de tafel en voor het volk, juist genoeg om in eens alles te kooken en te nuttigen. Na ook het vet voor de machine te hebben uitgesneden, lieten we de rest aan onze vriendelijke volgers, die zoodoende dubbel en dwars voor hunne ons betoonde gastvrijheid werden beloond. Om 10.40 stopten we op den linkeroever om hout te hakken; hoewel we later nog een weinig vooruitgingen, stopten we om 4.30 voor goed. Op den rechteroever staat een eenzame berg, die sterk tegen het overigens vlakke land afsteekt. Deze werd naar Dr. Paul Pogge, den overleden chef en medereiziger van Luitenant Wissmann — die o. a. ook het station „Mukengue" voor het Deutsch Africanische Geselschaft te Berlijn stichtte, de Poggeberg gedoopt.

1 *April.* De linkeroever steeg hier ± 15 meter steil uit het water op en de roode kleirand was inderdaad eene afwisseling; de rechteroever is glooiend opgaande en geheel met geboomte bedekt. De rivier is vol bewoonde eilanden; vlugge eekhoorntjes of palmratten springen vroolijk tusschen het groen, en de prachtige boomen zijn bedekt met heerlijke slingerplanten, wier bloemen een aangename kleurschakeering tusschen het groene loof aanbrengen, waardoor vele boomen op reusachtige bloemruikers gelijken en er niet weinig toe bijdragen om het landschap te verlevendigen.

Om 9 uur stopten we reeds weder om hout te hakken, dicht bij een dorp, waarvan de inboorlingen met achterlating van alles de vlucht hadden genomen. In de hutten vonden we eene menigte bogen en pijlen, die natuurlijk terstond door ons werden in beslag genomen; doch we legden eenige zakdoeken en kralen er voor in de plaats. Overigens liet men ons rustig hout hakken; doch we gingen 's avonds om 6 uur zekerheidshalve vooruit, lieten te 7.15 in 2 vaâm water het anker vallen en bleven op stroom liggen.

2 *April.* Om beurten hadden we weder gewaakt, doch de nacht was zonder eenige stoornis voorbijgegaan en om 6 uur stoomden we er weêr lustig op toe. De oevers waren weder vlak en met bosch bedekt, dat thans 2 voet onder water stond; overigens, zoover het oog reikte, zag men aan beide oevers slechts maagdelijke wouden. De rivier had haar hoogsten stand bereikt en zou 12 tot 15 voet vallen. De Kassaï moet onherkenbaar zijn, zoo men hem eerst met laag water ziet en daarna met hoog, of omgekeerd. Luitenant Wissman had gewandeld op plaatsen, waar we thans met 1½ vaâm water overheen stoomden. De Calamus of slingerpalm kwam ook hier zeer veel voor: de oevers waren er bijna mede bedekt. Om 8 uur kwamen wij bij de plaats, waar Kund en Tappenbeck den Kassaï waren overgetrokken. We hielden hier op en sneden een groote K in een der Baobabas. Zooals ik reeds zeide, deden K. en T. volstrekt geen waarnemingen en wisten dus niet, wáár ze den Kassaï waren overgetrokken; zij hadden ons echter gezegd, dat het bij een plaats was met twee reusachtige Baobabas, en daar deze boomen in den Kassaï zeer zeldzaam zijn, viel het ons niet moeilijk de plaats te vinden.

Van deze plaats staken K. en T. in een klein kanoetje over naar een eiland, midden strooms gelegen, en van daar naar den rechteroever, hetgeen hen met elkaar 6 dagen ophield. Hierna vervolgden zij hun weg en sloegen zich door eene bloeddorstige bevolking heen naar de Lukenja. Luitenant Kund en eenige zijner dragers werden op dezen tocht zwaar gewond.

Aan de Lukenja bouwden, of beter hakten ze eenige ruwe kanoes en zakten in deze de Lukenja af tot Mutchi, van daar den Kassai tot Kwamouth, en van daar den Congo tot Leopoldville.

Wij stoomden weder vooruit en kwamen tegen 11 uur bij een kleine rivier met donker water, ± 25 meter breed en waarschijnlijk nog geheel onbekend. We passeerden deze en kwamen kort daarop andermaal bij eene flinke rivier, ± 70 meter breed, weder met donker water. Deze stoomden we een eind op en vonden een gemiddelde diepte van 15 voet en een stroomsnelheid van 205 voet in de minuut; waarschijnlijk is dit de „Luballa", door Schütt, Pogge, Wissman en Max Büchner vermeld en voor een nevenstroom van den Kwango gehouden. Beide oevers dezer rivier waren zeer bevolkt, doch de bewoners hadden bij onze nadering het hazenpad gekozen; de huizen waren allen flink gebouwd en groot, doch venster en deur waren op een meter afstand boven den grond aangebracht en ± 2 voet in het vierkant. Het moet bepaald eene groote oefening vereischen om door dit gat (deur en venster tegelijk) zonder halsbreken uit of in te kunnen gaan. We vonden dit zelfde systeem in alle volgende dorpen of „povos" gevolgd.

Bananas bleken ook hier het hoofdvoedsel te zijn en flinke groepen dezer boomen stonden rondom de huizen geplant; ook mandioc-plantages waren in het verschiet zichtbaar.

Na een half uur opgestoomd te zijn keerden we terug en vervolgden onzen weg op den Kassai. We stoomden weder langs vele dorpen, doch alle zonder bewoners: alléén bevolkt met een paar honden, kippen en varkens. Het varen was hier niet aangenaam: de rivier was vol zandbanken en boomstammen, en zoo we vastgeraakt waren, zouden de inboorlingen er zeker van geprofiteerd hebben om ons aan te vallen. Dat alle dorpen zoo verlaten waren, bewees reeds genoegzaam, dat we niet op veel vriendschap konden rekenen. Om 4.20 stopten we weder bij een zandbank midden in de rivier.

3 *April.* Vertrek 6 uur. we volgden bijna voortdurend den linkeroever en zagen telkens verlaten dorpen. De hutten dezer dorpen waren in twee rijen geplaatst, waartusschen een straat gevormd werd; en door de beplanting met bananas en andere boomen of struiken maakte het geheel werkelijk een aangenamen indruk. Te 8.45 passeerden we weder een kleine rivier (?) met donker water, ± 25 meter breedte en sterken stroom.

We stoomden verder en zochten naar een plaatsje om hout te hakken, hetgeen niet gemakkelijk te vinden was, daar alles onder water stond. Om 10.45 vonden we eindelijk een paats en hakten dood hout tot 2.30. De

bosschen zijn vol Landolfia en andere Gom Elastiek lianen, doch de inboorlingen weten niet dat hun melksap zulk een groote waarde heeft op de Europeesche markten. Langs de oevers ziet men eene menigte varens met heerlijke verscheidenheid van blad; ook enkele stamvarens meende ik te onderscheiden. Natuurlijk verkozen we weder een zandbank boven de onherbergzame oevers en sloegen daar te 5.15 ons bivouac op.

4 *April*. Vertrek 6 uur. Kort daarna vinden we eene jongen krokodil op den oever liggen, die zoo vast sliep, dat hij onze nadering niet eens bemerkte en door een flink schot tot den eeuwigen slaap gedoemd werd. We namen hem aan boord en besloten er een stukje van te laten kooken; dit ging echter zoo spoedig niet, want al onze zwarten hieven zulk een protest aan, dat we eerst dachten het plan op te moeten geven. Doch we zetten het door en vonden ook een kok om het dier te kooken.

Wij sneden een goed stuk van den rug af. Bij het ontbijt hadden we toen een schotel krokodillenvleesch, en ik moet bekennen, dat, zoo men de walgelijkheid van het beest vergeet, de smaak inderdaad zeer goed is en bijna gelijk te stellen met kalfsvleesch. Alleen de heer von Nimptsch, Luitenant Wissmann en ik aten er van.

Na nog vele dorpen gepasseerd te zijn zonder iemand te zien, kwamen we te 10.30 bij eene plaats, waar eene menigte inboorlingen ons toeriepen om van hen te koopen. Blijkbaar waren we dus niet meer bij de Bakutas en kwamen we weder bij vriendelijke stammen. Deze inlanders behoorden tot den stam der „Bangodis". Hun dorp lag verder landwaarts in, doch ze schenen eene soort markt te houden.

De vrouwen droegen repen goed, 1 meter lang en 1 palm breed, onder het achterdeel van het lichaam, zoodat dit deel zelf geheel naakt bleef. Op die kolossale oppervlakte waren schoone figuren getatoeëerd. Hier zagen we het eerst rood koper en wilden men onze Brassrads en geelkoperen ringen niet meer nemen; daarentegen waren ze dol op allerlei soort van kralen. Mannen en vrouwen waren goed gebouwd en zeer schoon getatoeëerd op borst en buik; de vrouwen ook elders, zooals boven beschreven is. Sommigen hadden ook insnijdingen op het voorhoofd. Men kon hier eenige jonge meisjes bewonderen, die, zoo niet op hun blanke kleur, dan toch op ongeëvenaarde schoonheid van vormen konden roemen, terwijl de losheid en bevalligheid hunner bewegingen werkelijk betooverend waren. We kochten hier slechts weinig en stoomden toen verder. Om 12 uur brak een kolossale storm los. De morgen was vreeselijk drukkend geweest, en zoo waren we allen dankbaar, dat we weder eens vrij ademen konden. Na een tijd lang tusschen zandbanken heen en weer

gevaren te zijn, kwamen we ten 2 uur bij een soort markt op den linkeroever en wilden ook hier nog wat koopen; toen we echter een paar lui aan wal zonden, werden deze terstond van alle kanten aangegrepen, en waren we genoodzaakt om ten spoedigste zelven aan wal te gaan om het uitplunderen van deze te beletten. Het was hier een vreeselijk dievenpak en allen waren dronken. De wapens waren ook weêr bogen en pijlen en enorme messen, ovaalvormig, die ze met juistheid weten te werpen om hunnen vijanden, menschen of dieren, de pezen door te snijden, dus het gaan te beletten en hen hulpeloos te maken. De pijlen zijn allen van ijzeren punten en haken voorzien en hebben de grilligste vormen.

In een oorlog gebruiken ze echter meestal houten pijlen, waarschijnlijk omdat de ijzeren toch altijd moeilijker te verkrijgen zijn. Men moet bekennen dat ze het ver gebracht hebben in het ijzersmeden: de pijlpunten zijn werkelijk fraai, even als hunne messen. Ook de vederen zijn keurig aan de pijlen bevestigd, die daarenboven van twee soorten hout zijn gemaakt, mede kunstig aan elkaâr verbonden. De punt zit aan zwaar, hard hout en de vederen aan licht hout; de verhouding is $^2/_3$ licht hout en $^1/_3$ zwaar hout.

Om 2.15 gingen we weder vooruit na alléén een paar bogen gekocht te hebben: het volk was te dronken om er mede te handelen, en we zouden bijna in conflict met hen gekomen zijn. Allen droegen weder roodkoperen versieringen.

Om 5 uur ankerden we in een smal kanaal van ± 60 meter breedte, wat we eerst dachten dat weder een andere rivier was, doch wat later bleek niet het geval te zijn. De stroomsnelheid bedroeg hier 230 voet in de minuut.

5 *April.* Vertrek 9 uur, daar we de booten hadden uitgezonden om nog een weinig hout te hakken, echter met zeer weinig resultaat. Na in de volle rivier gekomen te zijn, zagen we weder een stroom donker water zich met het Kassaï-water voortspoeden, en deze bracht ons te 2 uur bij den mond van een flinke rivier, ± 100 meter breed; we stoomden deze een eind op en vonden spoedig 80 en daarna aanhoudend 50 meter breedte, met eene gemiddelde diepte van 15 voet en een stroomsnelheid van 230 voet in de minuut. Waarschijnlijk was dit de door Wissmann, Pogge, Schütt en anderen vermelde 1) „Quillo," die mede voor een zijtak van den Kwango werd gehouden. De inboorlingen noemen deze rivier de Nsali Lebuè; de oevers waren moerassig en verderop boschrijk.

---

1) Quillo of Kwillo.

Na weder in den Kassaï teruggekomen te zijn stopten we te 4.20 op stroom en passeerden een slechten nacht, daar de muskieten erg bloeddorstig waren en voor de blanken niet het minste ontzag hadden. In onze nabijheid lag eene kudde van ± 30 stuks hippo's, doch we wilden er niet op schieten, daar er zeer vele moeders met hunne jongen onder waren en we ons allen voor het spel interesseerden, wat deze reuzenmoeders met hun kroost dreven. De jonge hippo's zijn precies varkens.

Het volk van den oever (linker) kwam ons in kanoes opzoeken en verkocht ons weder zeer veel; voor twee kleine roode zakdoeken kochten we een geit. We konden voor dien prijs meer krijgen dan we bergen konden; ook kippen golden slechts een paar kralen het stuk. Het volk behoorde tot den stam der Badingas en de Nsali Lebuè (Quillo ?) schijnt eene grensscheiding tusschen Bangodis en Badingas te zijn.

6 *April.* Om 10.45 gingen we, na onze inkoopen gedaan te hebben, vooruit; de linkeroever was steeds met bosch, dat nu overstroomd was, bedekt, doch de rechteroever werd opnieuw heuvelachtig; ook de eilanden waren hier met bosch bedekt. Om 12 uur kregen we de volle rivier zonder eilanden te zien; beide oevers werden toen hoog. We stoomden voorbij een hoop klei aan den oever, waarschijnlijk een oude termitenhoop waarin zich eene menigte muizen bevonden en een hagedis die jacht op hen maakte. We wisten niet dat deze kleine hagèdissen ook muizen aandurfden en noteerden dus deze bizonderheid. Te 2 uur kwamen we weder bij den mond eener rivier, waarvan het helroode water (bijna bloedkleurig) reeds lang tegen het Kassaï-water had afgestoken. Aan de kleur van het water herkende luitenant Wissmann de „Loangué" of de Loangué en Luchiko vereenigd. De inboorlingen noemen deze rivier „Nsali Ntemboa."

Het moet later nog bewezen worden, of deze rivieren werkelijk de Luballa, Quillo en Loangué zijn, doch zooveel is zeker, dat het even zoovele prachtige waterwegen zijn, waarvan eene toekomstige kolonisatie zeker veel nut zal weten te trekken.

We stopten eenigen tijd aan den mond der Loangué (?) om op een zandbank eenig hout te splitsen en stoomden toen de rivier op, die bijna geen toegang heeft, daar de geheele monding door een enorme zandbank wordt afgesloten. Na veel moeite gelukte het ons echter een kanaal te vinden en stoomden we naar binnen; de rivier is ruim 100 meter breed en wordt kort voor den mond door een groot eiland in tweeën gedeeld om zich daarna als een flinken stroom van ruim 100 meter breedte te vertoonen. Van den linker- naar den rechteroever stoomende (boven het eiland), kregen we de volgende peilingen:

linkeroever $1^1/_2$ vaâm. $1^1/_2$. $1^1/_2$. $1^1/_2$. $1^1/_2$. 2. 2. 2. 2. 2. 2. 2. 2. $2^1/_2$. 2. 2. 2. rechteroever: dus gemiddeld 10 voet water, met eene stroomsnelheid van 400 voet (zegge vierhonderd voet) in de minuut. Op een mijl ongeveer van den mond lag een groot dorp, waar we aanlegden, en waar de bewoners zeer vriendelijk schenen. We kochten hier van alles in overvloed en voor spotprijzen. De hutten waren onregelmatig door elkaâr gebouwd, de mannen en vrouwen wel gevormd, de laatsten alleen getatoeëerd. Ook hadden ze weder den slechten smaak, hun inexprimable geheel getatoeëerd aan aller blikken bloot te stellen. Tandjes ivoor van 4—10 ℔ werden ons voor een paar kralen aangeboden. Hoewel dit een bewijs is dat men bij de inlanders de waarde van het ivoor niet kent, zou het al te gewaagd zijn om daarom te beweren dat het ivoor er in enorme hoeveelheden gevonden wordt. En toch is deze gevolgtrekking zoo menigmaal, vooral bij den Congo, gemaakt. We stoomden tegen den avond weder uit den Loangué en hielden op bij dezelfde zandbank, waar we reeds in den middag hout gehakt hadden, hoewel er zeer weinig plaats was, want zij lag slechts een paar duim boven de oppervlakte van het water, dat bij iederen tred opkwam.

7 *April*. Na om 7 uur vertrokken te zijn, stopten we van 7.40 tot 9 uur weder bij een dorp, dat schilderachtig op den zachtglooienden oever was gelegen. De hutten waren hier zeer netjes van bondaës (Raphia Vinifera) en hadden aan de hoeken en in het midden der korte zijde hooge stokken staan, waaraan òf een reepje goed òf eenige palmbladeren bevestigd waren; dikwijls ook waren het dunne, doode boomen met takken. Dit gaf aan de huizen op zich zelve, doch vooral aan het geheele dorp een zeer eigenaardig uiterlijk. Rood koper was ook hier zeer gezocht, geel koper daarentegen had volstrekt geen waarde. Mannen en vrouwen hadden aan de slapen een ringvormige insnijding. Oliepalmen en ananas kwamen in menigte voor. Men heeft wel willen beweren dat de ananas zich langzamerhand langs de handelswegen verspreid heeft, doch hier was van geen handelsweg sprake, en toch was de geheele boschrijke omgeving met eene ondoordringbare laag ananasplanten geplaveid.

Om 12.30 hielden we weder op bij een dorp op den linkeroever van ± 600 of 700 inwoners. Deze waren als van den verkoopduivel bezeten: alles wat ze konden grijpen, zelfs honden, wilden ze ons aansmeren, toen ze geen varkens of geiten meer hadden. Ook zeer veel brandhout kochten we voor de machine tot groot genot van het personeel, dat dit dus alleen op maat had te splitsen. Ook hier kende men de waarde van het ivoor

niet: men had overal stampers om mandioc of maïs tot meel te stampen, waarvoor men blijkbaar groote tanden had verhakt of versneden. Om 1.20 stoomden we thans verder tot 4.45 en stopten op een eiland om het gekochte hout klaar te maken.

8 *April.* Om 6 uur vertrokken, kwamen we spoedig in het water van den Sankurru, die hier niet alleen zijn kleur maar ook zijn naam aan den Kassaï geeft. De Sankurru of Lubilash, door Stanley als een zijtak van den Congo opgegeven, is de grootste der zijtakken van den Kassaï. Om 11 uur kwamen we bij een der monden van den Sankurru, ± 250 meter breed. De Sankurru vormt eene delta met twee monden van ± 250 meter breedte, die zich ruim 3 mijlen stroomopwaarts vereenigen tot een majestueusen stroom van 600 meter breedte. Hier van linker- naar rechteroever stoomende, kregen we het volgende profiel:

breedte 600 meter; beide oevers moerassig en met bosch bedekt. Stroomsnelheid 200 voet in de minuut; linkeroever 1 3/4 vaâm. 1 1/2. 1 1/2. 1 3/4. 1 1/2. 1 1/2. 1 3/4. 2. 3. 4 1/2. 4 1/2. 4 1/2. 3. 2. 1 1/2. 1 1/2. 1 1/2. 1. 1. 1. 1. 1 3/4. 2. 2. 2. 2. 2. 2. 1 3/4. 1. 1. 1. 3/4. 3/4. 1. 1. 1. 1. 1. 3. 4. 5. 5. rechteroever. Bij lagen waterstand is dus alleen een goed veilig kanaal langs den rechteroever. Van de inboorlingen hoorden we dat de „En Avant”, die met Dr. Wolff op den Sankurru was geweest, voor korten tijd terug was gekomen: we zouden dus spoedig alles omtrent deze prachtige rivier vernemen. De bosschen aan de oevers waren ook weder vol Landolfia en andere Gomlianen.

Het is bijna onmogelijk bij de samenstrooming van Sankurru en Kassaï een juist denkbeeld van den stroom te vormen: men zou daartoe een vogel moeten zijn; het is een ware chaos van eilanden en kanalen. Om half drie kwamen we weder uit den Sankurru en vervolgden onzen weg op den Kassaï. Aan de monding behoort het volk tot den stam der „Baïleo”; aan den linkeroever van den Kassaï vindt men de „Bachilelas” en aan den rechteroever de Bakellas en daarna de Bakubas. De Baïleos waren evenals de Bakubas zeer goede lui; vooral de laatsten staan echter in den reuk zeer gaarne huns gelijken te verslinden. Mr. Grenfell vond spoedig zijn weg tusschen de menigte eilanden door; te vergeefs echter gaf hij zich moeite om ook mij duidelijk te maken, welk gedeelte dezer watermassa tot den Sankurru, en wat tot den Kassaï behoorde. We zagen hier een kanoe van ruim 80 voet lang, een prachtig schip!

Op den rechteroever hadden kolossale aardafschuivingen plaats gehad: honderden boomen lagen in het water en bemoeilijkten zeer de vaart.

Om 6 uur stopten we bij een eiland en bleven op stroom liggen, daar

de overstroomde oevers geen landingsplaats aanboden. Het eiland scheen een broedplaats van papegaaien te zijn, die bij duizenden rondvlogen en niet zeer met onze komst ingenomen schenen. Het schreeuwen van deze vogels op zichzelve is onuitstaanbaar, doch zoo in koor is het niet onaangenaam, en ik kon er zelfs eene zekere mate van welluidendheid niet in miskennen. Over boomen, gras en water wierp de kalme, heldere maneschijn zijn tooverachtig licht en gaf aan de reeds op zichzelve zoo aangrijpend schoone natuur, die ons omgaf, een werkelijk bovenaardsch aanzijn, terwijl een zacht briesje door boomen en bladeren speelde.

9 *April.* Na vruchtelooze pogingen te hebben aangewend om eenig hout te kappen, gingen we om 8.30 vooruit. Alles stond onder water; onze voorraad was bijna uitgeput en het was dus een uitkomst, toen we om 9.45 bij een goede plaats kwamen en daar tot 10.45 konden blijven. De inboorlingen, die ons hier kwamen opzoeken, hadden onregelmatige tatoeëringen op borst en buik en het hoofd geschoren, met uitzondering van een vlok op het achterhoofd, die ze met schelpjes etc. versieren. Veel komt hier de Raphia Vinifera voor, die met de enorme trossen bloesems van ± 1 meter lengte er zeer fraai uitziet. Het door Schweinfürth in Monbutoe-land ontdekte „Olifanten-oor" komt hier zeer veel op de boomen voor. Om 1.30 stopten we weder om hout te hakken tot 5.45 en toen stoomden we door tot 7 uur om op een zandbank het gekapte hout te splitsen.

10 *April.* Vertrek 8.30. De breedte van den Kassaï varieert hier tusschen 600 en 1200 meter; hij is ook weder vol eilanden, die allen met bosch bedekt zijn. In deze streken zagen we vele vallen voor hippo's en olifanten. Deze bestaan uit twee sterke palen, door een derde van boven verbonden, waaraan een zware knods met ijzeren punt afhangt. De hippo of olifant moet hier tusschen doorgaan en dan het touw breken, waardoor de knods op hun hersens terecht komt en ze sterven.

Men verzekerde mij dat zich meermalen velen, vooral hippo's, door deze primitieve inrichting laten verschalken. De vrouwen van den stam der Baïleos en Bakellas vertoonen ook weder hunne naakte, geheel getatoeeerde „tournure" aan alle onbescheiden blikken. We stoomden door tot 2.30 en hakten toen weder hout tot 4.45, om daarna tot 7 uur verder te gaan. We zagen één olifant, die echter terstond in het bosch verdween; ook vindt men in deze streken eene zeer groote verscheidenheid van apen. Onder dezen verdient vooral eene soort met lang zwart haar, witten kraag en witte pluim aan den staart speciale vermelding. De negers schijnen zich niet toe te leggen op het temmen van eenige diersoort: zelfs geen papegaai vonden we in een der dorpen.

11 *April.* Tot 11 uur bleven we houthakken en gingen toen vooruit tot 2.30, om bij een groot dorp der Bakubas eenige levensmiddelen in te slaan.

Wanneer men een tijd lang gevaren heeft, en, zoover het oog reikt, niets dan bosch en water gezien heeft, is het ophouden bij een dorp met zijne afwisselende tafereelen en gekrakeel zeer welkom. Mannen en vrouwen waren hier zeer goed gekleed. De mannen hadden ook weder het geheele hoofd geschoren; op den kruin lieten ze echter het haar groeien en droegen daarop allen een klein mutsje, dat met koperen of ijzeren haarspelden werd vastgebonden en gewoonlijk met vederen was versierd. Men zou dit mutsje als een merkteeken van den stam kunnen nemen, daar de Bakubas er zich nooit zonder vertoonen.

Vele mannen droegen hier een vollen baard, eene zeldzaamheid onder zwarten. De twee voortanden waren bijna altijd uitgebroken. De tatoeëring was zeer onregelmatig. Men vindt hier zeer vele Mabundu-palmen met vruchten als onze naaldboomen.

Opmerkelijk was hier eene soort kevers, die bij millioenen in trossen aan boomstammen boven het water hingen. Telkens vielen groote hoeveelheden van de boomen in het water en verdronken; ook vlogen ze soms in dichte zwermen langs den oever. Nooit nog zag ik dit soort kevers, en het was ook voor Mr. Grenfell en de andere passagiers een geheel nieuw verschijnsel. Luitenant Wissmann had deze keverkolonies niet gezien, toen hij in Augustus '85 de rivier afzakte. Na een half uur oponthoud stoomden we weder vooruit tot 7 uur. Vooral de linkeroever van den Kassaï schijnt zeer bevolkt te zijn, daar we zelden zulke groote mandioc-plantages zagen. De Bachilelas hebben geene kanoes; de Bakubas van den rechteroever hebben het monopolie der vischvangst, doch de Bachilelas daarentegen uitsluitend dat van jacht en landbouw.

12 *April.* Vertrek 6 uur. In de bosschen aan den oever (linker) wemelde het van Toeracos (Schizorhis gigantea), en ook zagen we voor het eerst sedert ons vertrek uit Kwamouth weder paarlhoenders. Tusschen eilanden door bereikten we te 3 ure den mond van de rivier Lulua en stopten daar om weder hout te hakken. De Kassaï heeft behalve de Sankurru en Lulua tusschen deze twee in nog de Langalla en Lekedi als zijtakken aan den rechteroever. De twee laatsten zijn echter, voor zooverre thans bekend, van weinig beteekenis.

Om 4.20 stoomden we vooruit, en juist bij het omslaan van een hoek zagen we de „En Avant" tegen het bosch aan geankerd liggen; we stoomde er heên en terstond daarop kwam Dr. Wolff bij ons aan boord

Dr. Wolff had tijdelijk het bevel gevoerd over luitenant Wissmans expeditie, en terwijl deze naar Madeira was gegaan om zijne geknakte gezondheid te herstellen, had Dr. Wolff de Sankurru onderzocht. Spoedig vernamen we het voor allen, die in Afrika belangstellen, zoo verblijdende nieuws dat de Sankurru 450 mijlen (vierhonderd en vijftig mijlen) bevaarbaar is en eene zeer vriendschappelijk gezinde bevolking telde, zoodat Dr. Wolff nooit tegenstand ondervond, hetgeen een waar geluk mag genoemd worden, vooral als men den onbeschrijfelijk slechten toestand van den „En Avant" in aanmerking neemt. Dr. Wolff had ook nog een grooteren zijtak van den Sankurru, de „Lomami", 70 mijlen opgestoomd. Dit is eene andere als Stanley's Lomami; de Lomami van Stanley bestaat en is werkelijk een zijtak van den Congo. Door Kassaï en Sankurru wordt thans eene directe verbinding gevormd met Nyangwé, die veel korter is dan de tegenwoordige over Stanley Falls.

Dr. Wolff wilde nu nog den Kassaï onderzoeken van den Lulua af tot aan de Pogge-vallen (mede naar Dr. Paul Pogge genoemd en volgens de beschrijving van Luitenant Wissmann zeer romantisch en schoon) ongeveer 100 mijlen, doch de „En Avant" was weder gebroken en kon geen dienst meer doen. Thans werd besloten dat Dr. Wolff met ons naar Luebo-station zou gaan, terwijl de machinist (een geweermaker van Luitenant Wissmann's expeditie) de „En Avant" zoover herstellen zou, dat ze door de „Peace" naar beneden gesleept kon worden en in tijd van nood zelve een weinig stoom kon maken. Mr. Grenfell bood ook hier weder op de meest onbekrompen wijze hulp door het aanbod om de „En Avant" geheel tot Kwamouth te slepen.

De geheele avond werd doorgebracht om elkaâr van weerskanten alle nieuwtjes mede te deelen, en we praatten zoo druk en gezellig, dat het morgen was voor we het wisten.

13 *April.* Vertrek 8.45. De mond van de Lulua is ± 400 meter breed; de bewoners aan beide oevers zijn Bakubas, Baketés en ook Balubas. Allen zijn kanibalen, hetgeen echter volstrekt niet wegneemt dat ze tegenover de blanken zeer vriendschappelijk gezind zijn. Om 1.45 werd ruim 1 uur hout gehakt; de rivier varieert van 100—400 meter in breedte en heeft ook weder met bosch begroeide eilanden. Beide oevers zijn ook geheel met oerwoud bedekt. Om 5.15 werd opgehouden om te slapen, hetgeen na de weinige rust van den vorigen nacht zeer welkom was.

14 *April.* Na om 6.40 vertrokken te zijn kwamen we om 1 uur bij „Loebo-station", juist op het punt waar de rivier Luebo of Loebo zich in de Lulua stort, zoodat dit station, zoo het gebouwd wordt, beide

stroomen beheerscht; thans is nog alleen een magazijn klaar en staan er een massa hutten, doch het heeft veel moeite gekost om zelfs dit weinige tot stand te brengen, daar iedere duim grond met bosch bedekt was; het hakken der boomen gaat snel genoeg, doch daarna moet men deze verwijderen en dat kost buitengewoon veel handenarbeid.

De Lulua is niet verder bevaarbaar. In het geheel is deze dus slechts ± 35 mijlen bevaarbaar, terwijl de Loebo volstrekt onbevaarbaar is, daar zich op ± 15 minuten van den mond reeds watervallen bevinden.

Hoe aangenaam de reis ook geweest was (en Mr. en Mevr. Grenfell hadden daaraan geen moeite gespaard), waren we toch blijde aan wal te zijn en ons weder eens vrij te kunnen bewegen.

Vervolg Reis Kinshassa-Loebo.

Op zes dagreizen van Loebo heeft men het station Luluaburg; beide stations werden door de expeditie van Luitenant Wissmann gesticht, doch zijn thans aan den Staat overgegeven.

Luluaburg ligt aan den „Lulua", doch is niet per water te bereiken. In Loebo-station is één blanke; overigens bestaat het personeel grootendeels uit lieden van de Portugeesche bezittingen in Angola; de eenige taal, die dan ook gesproken wordt, is de Portugeesche, die mede door zeer vele inboorlingen wordt gesproken, en vooral verstaan.

In Luluaburg heeft men groote rijstplantages, en ik zag er ± 500 ℔, die juist van daar aankwam en in kwaliteit niets te wenschen overliet.

Geiten en kippen worden ook veel van Luluaburg naar Lubo gezonden.

Het is trouwens een geluk dat de streek zelve veel oplevert: anders zou het voor den Staat onmogelijk zijn er een station te vestigen.

De Staat heeft slechts één stoomboot, de „Stanley", om Kassaï en Congo te bevaren en de stations te approviandeeren. Daarvan zijn er slechts 3 boven Léopoldville, namentlijk Bangalla en Stanley Falls voor den Congo en Loebo-station voor den Kassaï. Doch de afstanden zijn zoo enorm groot. Nog onlangs was het station aan de Stanley Falls geheel van alles ontbloot. Gelukkig dat de Staat op zeer goeden voet leeft met Tipo Tip en de andere Arabieren, die dan ook geruimen tijd het personeel van den Staat aan de Falls geheel onderhouden hebben. Uit deze goede verstandhouding tusschen den Staat en Tipo Tip met diens Arabieren zou men bijna opmaken dat de berichten omtrent dezen laatsten overdreven zijn en Tipo Tip niet zulk een bloedvergieter is als Stanley hem in zijn laatste boek beschrijft.

In Loebo-station was een Portugeesch handelaar, die sedert een paar jaar in den omtrek ivoor verzamelde en het thans in Loebo-station had opgeslagen. Ik had nooit kunnen gelooven dat Portugals invloed zich zoover tot in het hart van Afrika, deed gevoelen; Portugeesche handelaren hadden in deze streken reeds lange jaren dépôts gehad. Hoe de handel echter gedreven werd, kon ik met zekerheid niet te weten komen en ik hoorde daaromtrent zeer tegenstrijdige berichten.

In Luluaburg is ook eene kudde vee, door Luitenant Wissmann uit Angola medegevoerd, die zeer goed voortteelt, zoodat alles, wat ik van dit station zag en hoorde, doet veronderstellen dat de Etat Indépendant in deze verwijderde streek, juist op den grens van zijn gebied, eene nederzetting gekregen heeft, die de Wissmannsche expeditie alle eer aandoet en geen weêrga heeft in een der andere stations van den Staat. De „Baluba's" die hier (in Loebo-station) waren, hadden allen eene prachtige tatoeëring, zóó fijn beprikt, dat het geheel den indruk maakte van schilderwerk; vooral die op het gezicht is een meesterstuk, waarvan de lijnen en cirkels niet de minste onregelmatigheid vertoonen, Zij zijn op beide helften in wonderlijke symmetrie aangebracht.

Hoewel niet afkeerig van menschenvleesch, zijn de Balubas toch zeer zachtzinnig en „civilisationsfähig." Luitenant Wissmann en zijne expeditie zakten den Kassaï af met ruim 200 Balubas, waaronder de chefs Mukengue en Chikengue alsmede de oude Hooge Priesteres.

Het klinkt voorwaar vreemd dat deze Hooge Priesteres iederen morgen voor het verzamelde volk een gebed tot den onzichtbaren God opzendt, om het volk dien dag voor onheilen te bewaren.

In de kanoes met Luitenant Wissmann bad zij iederen morgen het water goed te doen zijn en de steenen uit den koers der kanoes weg te ruimen, alsook om de pijlen en messen der vijanden te beletten hen te treffen. De naam, dien zij den onzichtbaren God geven, is Fidi Mukula. Hoewel dus het denkbeeld van een Hooger Wezen zeer diepe wortelen, ook bij dezen volkstam, heeft geschoten, moet men echter niet denken dat er geen „fetish"dienst bestaat. Deze natuurkinderen kunnen onmogelijk tevreden zijn met één eenig onzichtbaar God. Alles wat te verheven is om door hen begrepen te worden, wordt aan Hem toegeschreven, doch zij behouden toch ook hun booze geesten, die een hoofdrol spelen bij alle sterfgevallen.

Sterft een Baluba, dan worden terstond één of meerdere booze geesten voor de daders gehouden en gedood. Nu hebben echter de Balubas ook een zeer bepaald geloof aan een leven ná dit leven, en om nu een feiti-

ceiro of boozen geest te beletten, ook hier namaals zijn misdadig handwerk voort te zetten, wordt hij verbrand en worden de beenderen fijngestampt en naar alle windstreken verstrooid. Ook bestaat onder hen eene legende van den eersten mensch.

Ik hoop later nog eens in de gelegenheid te komen om dezen merkwaardigen volkstam meer nauwkeurig te bestudeeren. Zij hebben ook namen voor verscheiden sterren en sterrebeelden.

Eenige Balubas zijn meesters in het dansen. Eene Baluba Bayadère kwam meermalen in gezelschap van twee mannen, die een eentonige muziek op een soort viool maakten, bij het station dansen. Dansen mocht het eigentlijk niet heeten: zij verdraaide haar lichaam op alle mogelijke wijzen en werd door klappen in de handen en het uitstooten van scherpe kreten door de mannen tot steeds sneller bewegingen aangespoord, waarvan dan het resultaat was, dat eindelijk haar panno losging en ze in al haar naaktheid zichtbaar werd. Deze slotsscène werd dan steeds door alle toeschouwers met luid gejuich begroet. Wij gaven duidelijk onze afkeuring over dergelijke zedeloosheid te kennen, doch dit liet de toeschouwers even onverschillig als de danseres, die rustig haar panno weder omdeed en deze alléén wat losser vastmaakte om bij een volgenden dans het knaleffect wat spoediger teweeg te brengen.

Vrouwen kwamen nooit bij deze dansen toezien, en bleven steeds op een eerbiedigen afstand.

Van den rechteroever der Lulua komen iederen dag honderden liters palmwijn ten verkoop; de Baknites die dezen wijn verkoopen, *zitten* allen in hun kanoes, in tegenstelling van bijna alle anderen, die staande hun lange paddels hanteeren.

De Lulua heeft eene stroomsnelheid van 207 voet in de minuut en de Loebo van 300 voet in de minuut.

Wij maakten met de boot een tochtje op den Loeboe en kwamen, na 20 minuten ver den mond opgeroeid te zijn, bij een eiland, dat de rivier in tweeën splitste: rechts heeft men een zeer schoonen schilderachtigen waterval van p. m. 6 voet hoogte, en links bruist het water over rotsen heen en ziet men alléén wit schuim, zoodat alle scheepvaart hier eindigt. De waterval zou uitmuntende diensten kunnen bewijzen als beweegkracht, en men zou er vooral veel hout kunnen zagen, hetgeen in menigte in de omringende bosschen voorkomt.

In Loebo-station waren ook een menigte Jingos (van Angola), die ons meermalen op een dans onthaalden en daarbij zeer goed zongen.

15, 16, 17 en 18 *April* werden zoo aangenaam mogelijk doorge-

bracht. Wij maakten onze toebereidselen tot terugkeer naar Kwamouth. Luitenant Wissmann zou met Dr. Wolff naar Luluabourg vertrekken om daar de komst af te wachten van twee Belgische agenten, waaraan hij de stations zou overgeven, om daarna opnieuw, voor rekening van den Koning van België, eene reis te gaan ondernemen. De heer von Nimptsch ging met de „Peace" mede terug.

Nog vergat ik te melden dat de Lulua bij het station pl. m. 120 meter breed is en de Loebo pl. m. 70 meter.

19 *April* vertrokken we te 7.30, doch wij kwamen dicht bij het station door een gebrek aan de stuurketting bijna op de rotsen. Aan de tegenwoordigheid van geest van den Heer Grenfell hadden wij het te danken dat wij vrijliepen.

Om 9.10 stoomden we lustig vooruit en kwamen reeds om kwart over één in den Kassaï. We stoomden dezen een eind op om het profiel te nemen, vóór hij de Lulua in zich opneemt.

Juist boven den mond der Lulua wordt de Kassaï weder gesplitst door een groot eiland, dat twee kanalen vormt, ieder van ± 400 meter breedte.

Van den rechteroever naar het eiland vonden we de volgende peilingen: rechteroever 24 voet 22. 22. 18. 18. 18. 16. 12. 12. 12. 12. 12. 12. 12. 10. 10. 10. 10. 10. 10. 10. 8. 8. 8 — eiland; langs het eiland vonden we 6 en 8 voet water, en daarna overstekende naar den linkeroever: 6 voet. 6. 4. 4. 4. 4. 6. 6. 6. 6. 6. 6. 6. 6. 6. 6. 4. 4. 4. 4. 4. 3. 3. 3. 4. 3. 3. 3. 3. 3. 4. 6. 10. 13. 28. 30 linkeroever, alles zachten bodem, de beide oevers met bosch bedekt en moerassig, eene stroomsnelheid van 210 voet in de minuut. Nu gingen we stroomafwaarts om de „En Avant" op te pikken, die deze keer „En Arrière" zou zijn. De machinist had ze in den tijd, dat wij in Loebostation waren, verwonderlijk handig opgelapt, vooral als men bedenkt dat geen enkel stuk gereedschap aan boord was: een groote steen was aambeeld; vier lui met palmbladeren sloegen in het vuur en vervulden de plaats van een blaasbalg; bouten had men van den ijzeren vuurschop gehakt en slechts een enkelen kleinen hamer had men gebruikt. De »Peace" gaf eenige roosterijzers etc., daar de „En Avant" ook deze niet bezat en men hiertoe reeds geweerloopen gebruikt had, kortom: in tijd van nood zou de „En Avant" een beetje stoom kunnen maken en verder zou de „Peace" haar sleepen.

De reis werd nu verder voortgezet en men had weder denzelfden last om hout te hakken, nu en dan afgewisseld door eenig oponthoud bij de dorpen om voedsel te koopen. We stoomden echter goed vooruit, bijna 10 uren daags, en zonder eenige moeielijkheden ondervonden te hebben kwa-

men we weder in Mutchi, waar we dezen keer een bezoek ontvingen van van H. M. Kankabi, die ons een kip en wat zuren suikerrietwijn vereerde en aan wie we volstrekt niets vorstelijks konden ontdekken. Kort na het verlaten van Mutchi werden we door een zwaren storm overvallen, die ons noodzaakte de „En Avant" los te lâten en op een zandbank te laten loopen, waar ook wij haar spoedig volgden om daar den verderen dag en nacht te blijven.

26 *April* ontmoetten wij de „Stanley", die naar Loebo-station ging, met de Belgische agenten van den Staat voor Luluaburg en den agent commercial van den Staat aan boord. Als passagier aan boord der „Stanley" was de Zweedsche Baron von Schwerin, die het tochtje mede maakte, doch met den „Stanley" weder terug zou komen.

Ten 1 uur kwamen we weder in Kwamouth, dat thans geheel door den Etat verlaten was en tijdelijk werd bewoond door de Algiersche Missionarissen in afwachting van Père Augouard's komst.

27 *April* bleven we in Kwamouth; de „Peace maakte zich gereed om naar Stanley Falls te gaan en de heer von Nimptsch en ik zouden met den „En Avant" zôo goed en kwaad als het ging, naar Léopoldville terugkeeren, waar we dan ook, na den volgendendag vroegtijdig vertrokken te zijn, in den namiddag van 30 April, en na een zeer onaangename reis, arriveerden.

Over den Kassaï kan ik dus thans alléén dit zeggen, dat ik vast overtuigd ben dat onder een degelijk bestuur en met opoffering van kapitaal er wel wat van te maken is; doch van den anderen kant geloof ik niet dat er kans bestaat op eene kolonisatie op groote schaal.

Gomelastiek en ivoor zullen later door eenige handelshuizen worden gekocht, en de eerstkomenden zullen zeker goede zaken doen; de enorme hoeveelheid palmboomen geloof ik echter niet dat ooit veel waarde zal krijgen. De olie koopt men zóó goedkoop langs de kust, dat het transport uit den Kassaï naar de kust zelfs met een spoorweg meer zoude bedragen dan de prijs, waarvoor het thans langs de kust van de inboorlingen wordt gekocht. Ontstaat werkelijk eene groote volksverhuizing naar deze streken, verrijzen steden en dorpen tusschen deze prachtige palmwouden, dán, ja dan eerst, zal alles eene werkelijke waarde verkrijgen. Hoe gaarne ik ook aan zulk eene toekomst gelooven zou, toch is mij dit niet mogelijk. Ik zie in de toekomst alleen één of meerdere handels- en zendingsstations verrijzen, waar enkele blanken in voortdurenden strijd met het klimaat eenigen tijd zullen blijven, om telkens door anderen vervangen te worden; doch om onder de gegeven omstandigheden aan eene betere toekomst te gelooven, is ondoenlijk.

En hiermede neem ik voorloopig afscheid van Uw Genootschap. Mocht ik met deze schets, eene bijna woordelijke copie uit mijn dagboek, gedurende eenige oogenblikken Uwe aandacht hebben kunnen boeien, dan is de wensch vervuld van

Stanley Pool, Mei 1886. GRESHOFF.

Een kaart ter toelichting der Congoreizen van den Heer Greshoff en van andere reizigers zal in een der eerstkomende afleveringen van het Tijdschrift opgenomen worden.

DE REDACTIE.

